ԶՐՈՒՅՑԵՐ ՊԱՐՏԻԶԱԿ ԳԻՒՂԻՆ

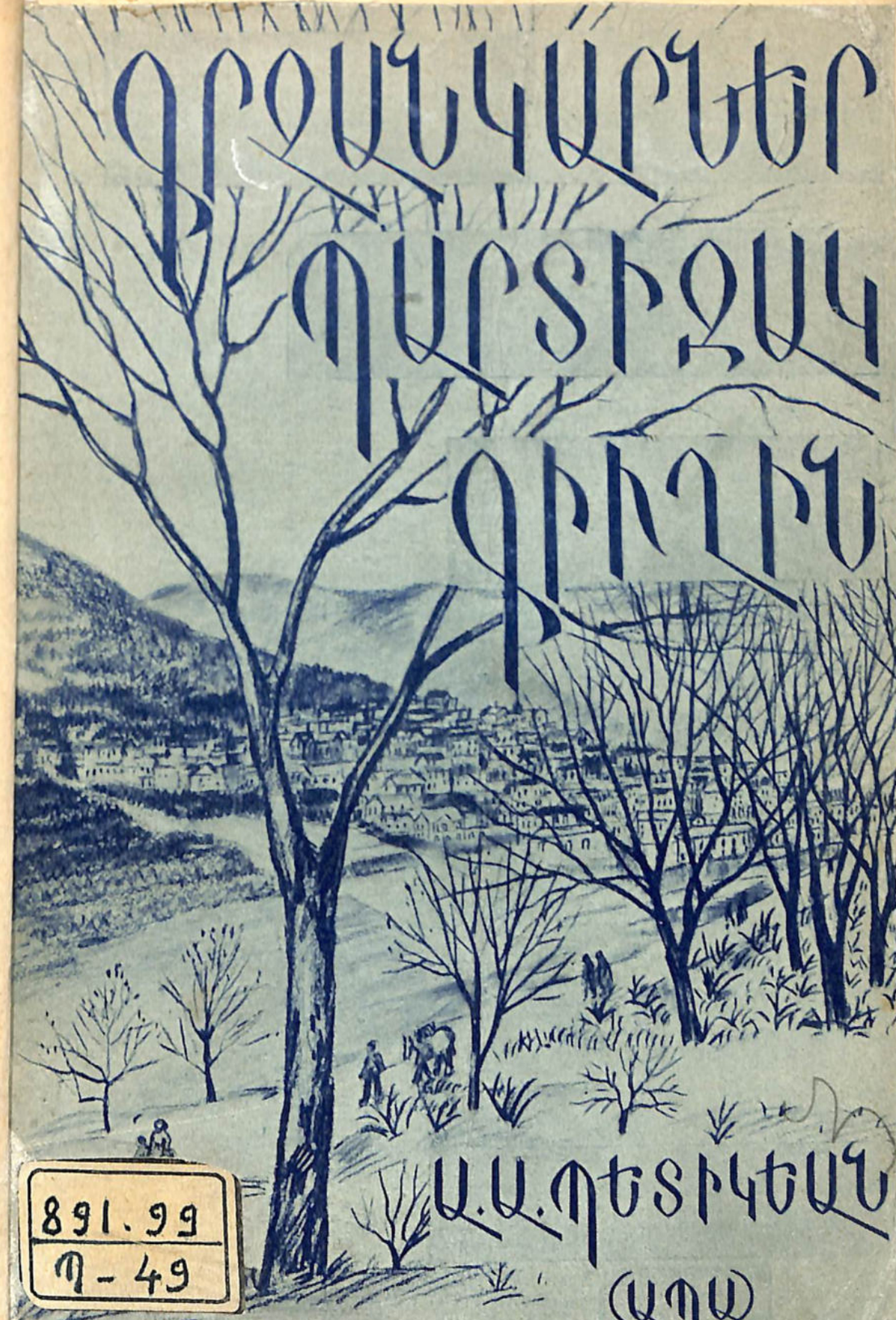

Ա. Ա. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

891.99
Պ-49

08 NOV 2011

Տիգրան Մեծի պատերազմները հռոմեացիների հետ

Կողքը գծագրած է Պայծառ Յ. Արութեան, հայ տաղանդաւոր նկարիչ մը, ներշնչուելով գիւղին մէկ լուսանկարէն, իբրեւ իր սիրոյ տուրքը Պարտիզակի, զոր իր մանկահասակ տարիքին անձամբ այցելած եւ ճանչցած է:

891.35
Պ-49

493

ԳՐԶԱՆԿԱՐՆԵՐ
ՊԱՐՏԻԶԱԿ ԳԻՒՂԻՆ

Ա. Ա. ՊԵՏԻԿԵԱՆ
(Ա Պ Ա)

Ամէն Իրաւունք Տպագրութեան եւ Թարգմանութեան
Վերապահուած Հեղինակին

19.07.2013

50450

SKETCHES
of the village of
BARDIZAG

A. A. BEDIKIAN
(A B A)

53918-66

Printed in France

IMP. A. DER AGOPIAN, 17, RUE DAMESME, PARIS-13

1950

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԻՐԵՒ ՆԱԽԱԲԱՆ

Այս « Դրչանկարները » գողցուած ժամերու մէջ գրի առած եմ, ընդհանրապէս կէս գիշերէն վերջ, դէպի առաւօտեան լուռ ու խաղաղ պահերը, երբ հաղաբակրթութեան անտանելի ժխորը դադար կ'առնէ: Ձիղերս եւ միտքս հանգըստացնելու համար փոխանակ Մորփէոսի գիրկը նետուելու եւ հոնի մէջ երազելու, նախընտրած եմ թաղուիլ կարօտաբաղձ անցեալի մը յիշատակներուն մէջ եւ աչքաց երազելու:

Լման հինգ տարիներ, իմ պատանեկութեանս թարմագոյն շրջանին, կարդացի Պարտիզակի Բարձրագոյն վարժարանը, եւ անկէ ընթացաւարտ եղայ 1903ին: 1912ին մեկնեցայ Թուրքիայէն անդարձ կերպով եւ հաստատուեցայ այս երկիրը — « Նոր Գանանը »:

Եւ երբ օր մը յանկարծ սկսայ պեղել յիշատակները այն « դրախտին » զոր ետեւս թողած էի եւ միանգամընդմիշտ « կորսնցուցած », արդէն աւելի քան երեսուն տարիներ անցած էին, իսկ ներկայ թուականիս՝ աւելի քան քառասուն տարիներ անցած են:

« Դրչանկարներս » գրի առած ատենս առջեւս տող մ'իսկ նօթագրութիւն չեմ ունեցած: Վստահած եմ միայն անգիր յիշողութեանս:

« Դրչանկարներս » շինծու չեն հապա իրական: Ոչ մէկը սակայն լուսանկարչային է իր բոլոր մանրամասնութիւններովը: Լուսանկարիչը նիւթին մանրամասնութիւնը կը ցուցընէ վաւերականօրէն եւ հաւատարմօրէն: Ես նկարիչի մը արուեստը գործածել փորձած եմ: Առանց էմահանօրէն եղծելու կամ փոփոխելու նիւթերուս հարազատ ինքնութիւնը, ջանացած եմ զանոնք ներկայացնել իրենց յատկանշական գծերովը: Վրձինով նկարուած ու պատկերահան գործիքով առնուած տեսարանի մը տարբերութիւնը ի՛նչ որ է՝ նոյնն

է նաեւ տարբերութիւնը ինձ մէջ ներկայացուցած եմ, եւ որպէս անոնք էին երբեմն իրեն կենդանի իրականութիւններ: Ըստ ներկին պահանջման, տեղ տեղ գոյները շեշտած եմ, տեղ տեղ՝ մեղմացուցած: Ամէն պարագայի առկայն արեւի պայծառութեան տակ գործած է սիրտս եւ միտքս: Պարտիզակի բնական եւ հոգեկան երկիրը միշտ ջինջ ցուցուցած եմ գաղափարապաշտօրէն յաւէտ հաւ իրապաշտօրէն:

Կը խոստովանիմ թէ յիշողութեանս ձեռք առած է նաեւ երեւակայութիւնս, բայց միայն պատկերը լրացնելու մտօք եւ ո՛չ թէ՝ զայն եղծելու կամ այլայլելու:

Գրական այս մարզին մէջ այսհան ազատութիւն, վրդովեմ եմ, բայլատրելի է:

Բան մըն ալ երբեւ բացատրութիւն կը ինչպէս սկսայ « Գրչանկարներուս » շարքը որ տարուէ տարի — 1938էն 1943 — տարուան հանի մը ամիսները, լոյս տեսաւ « Պայքար » օրաթերթի էջերուն մէջ:

Երբ « Գրչանկարներս » լոյս տեսնել սկսաւ «Պայքար»ի խմբագիրն էր Երուանդ Մեսիսեան, վաղեմի դպրոցակիցս եւ բարեկամս, որ ջերմ ընդունելութիւն ըրաւ անոնց, եւ երբ, հանի մը ամիսներ վերջը, հաշուեցաւ խմբագրութենէն, իր յաջորդը, Հրաչ Երուանդ, նոյնիսկ խանդավառութեամբ հիւրընկալեց զանոնք նոյն թերթին մէջ, եւ հակառակ իր խմբագրական իրաւունքին, առանց տուն մ'իսկ փոխելու կամ գեղչելու իրեն ղրկած կտորներէս ոեւէ մէկէն:

« Գրչանկարներուս » շարքը երբ դադրեցուցի (առանց սպառած ըլլալու նիւթերուս հանիր) մօտաւորապէս երեք հարիւր կտորներ երեւցած էին «Պայքար»ի մէջ, ընդհանրապէս շաբաթը մէկ անգամ, եւ երբեմն երկու կամ երեք անգամներ:

« Գրչանկարներ » բառը իրեն ընդհանուր խորագիր գործածեցի շարքին առաջին կտորէն մինչեւ վերջինը: Ա-նոնք, առաջին կտորէն սկսեալ, դպան սրտին թելերուն այն բոլոր ընթերցողներուս՝ որոնք ընտանի էին գիւղի մթնոլորտին եւ իմ նկարներուս մէջ կը գտնէին նմանութեան եզրերը մեր երկրին բոլոր գիւղերուն որոնց մէջ ապրած էին կոլսուած անցեալի մը մէջ:

Այսպէս պատճառ եղայ որ ընթերցողներուս սրտին կրակը եւ կոլոտաբաղձութիւնը արծարծին: Իրեւ հետեւանք, հարկ դրին վրաս որ «Գրչանկարներս» առանձին հատորով մը հրատարակեմ: Հանրային այս իմքնաբուղխ փափաքը արտայայտութիւն գտաւ անհատական նամակներով, որոնք իմ հասցէիս ուղղուեցան հեռաւոր եւ մօտաւոր տեղերէ, ինչպէս նաեւ՝ «Գնահատականներով» որոնք «Պայքար»ի խմբագրութեան ուղղուեցան:

Առաջին նամակը զոր ընդունեցի « Գրչանկարներուս » առաջին կտորին երեւցած օրն իսկ — Յուլիս 1, 1938 — գրուած էր իմ գօրէնի բնկերներէս ու մտերիմ բարեկամներէս, բանաստեղծ Յակոբ Անտոնեանէ: Գրած էր ի մէջ այլոց — «Խորունկէն զգացած ապապատանիդ եւ կարօտդ՝ գտած էին իրենց արժանի արտայայտութիւնը — վարակիչ, բրթոռան յուզումնականութիւն մը, զերծ սովորական անցեալի ափսոսանքէն ներչնչուած էջերու ախուվախակոս լալկանութենէն:»

Շնորհակալութիւն պարտիք է՛ Անտոնեանի եւ թէ սիրելի պաշտօնակիցներէս Արսէն Ա. Կէօրկիկեանի, որոնք « Գրչանկարներուս » հրատարակման հանրային փափաքին առաջին թարգմանները եղան «Պայքար»ի էջերուն մէջ: Յարմարութիւն Միհայէլեանի, ինծի սկ ինձ նման Պարտիզակի հին եւ երախտաւոր ընթացաւարտ մը եւ երկարամեայ բարեկամը, քանաւ չյոգնեցաւ հետապնդելէ զիս որ «Գրչանկարներ»ուս հրատարակութիւնը փութացնեմ եւ, խանդավառ հեւատոով, ինձ տուաւ իր թանկագին աջակցութիւնը: Պետրոս Ա. Կէօլճիկ եւ ուրիշներ իրարու ետեւէ արձագանգ տուին այդ նոյն փափաքին: Իսկ ոմանք ալ, հատորին մօտալուտ հրատարակման ակնկալութեամբ, կանխավճար նուէրներ ղրկեցին: Ատոնց բոլորին շնորհապարտ եմ եւ պիտի ըլլամ կեանքիս բոլոր օրերուն մէջ:

Պարագաներու բռնակալութեան տակ սակայն, հանրային այդ փափաքին իրագործումը յետսագնեցաւ մինչեւ այսօր, գրեթէ տասը տարիներ: Ուրախ եմ որ յոբելեանի տրուած խոստում մը իր գերեզմանէն յարուցանել կարելի եղաւ այս տարի շնորհիւ մեկենասներուս, Թէլֆէեան եղբարց, որոնք ստանձնեցին հատորիս տպագրական ծախքը

ի յիշատակ Թէլփէեան Ընտանիքին մեռնող եւ ապրող անդամներուն:

Պատանեկութեանս ուսուցիչներէս մէկուն իմաստուն խրատին հետեւած եղայ այս հատորիս հրատարակման ակամայ կամ բռնադատեալ յապաղումովը: Ուսուցիչս խրատ տուեր էր ինծի, եւ դասակից բնկերներուս, որ՝ եթէ օր մը գիրի ի գրի մարդ բլլայինք, մեր պատրաստած գրքին ձեռագիրը տասը տարի կղպաւիի տակ պահէինք, տասը տարի վերջը միայն դուրս հանէինք և զայն անգամ մըն ալ կարդայինք մտքի հասունութիւնով եւ դատաստանով, եւ եթէ հաւնէինք մեր մտքին արտադրութեան՝ այն ատեն միայն յանձնէինք զայն տպագրիչին:

Ահա՛ ես ալ ցոյներ կ'բնեմ այժմ և սակայն լուրջ վարանումով մը գի մի գուցէ մեր ազգային գրականութեան խարտոյկին վառելանիւթ հայթայթած բլլամ այս մատուցումովս, փոխանակ համեստ գարդի մր՝ արժանի անկեան մր ասնոր ցուցափեղկերէն մէկուն մէջ: Թէ որո՞ւն պիտի արժանանայ այս գործը՝ ժամանակը պիտի յայտնէ: Ժամանակն է որ ոեւէ գրական գործ կը վարձատրէ վերջապէս՝ կեանքով, եւ կամ, կը պատժէ մահով:

Այսու՝ գոնէ աւերակ Պարտիզակի սիրոյ տուրքս հատուցած բլլալու գոհունակութիւնը ունիմ:

Ա. Ա. ՊԵՏԻԿԵԱՆ
(ԱՊԱ)

Բուլիս 1, 1949

ՊԱՐՏԻԶԱԿԵԱՆ ԳՐՉԱՆԿԱՐՆԵՐ

ՅԱԿՈԲ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

Մէկ քանի տարիէ ի վեր, կարգ մը ամիսներու ընթացքին, Պարտիզակ՝ գրաւիչ թարմութեամբ մը «Պայքար»ի էջերուն մէջ կը ծագկի, չնորհիւ «ԱՊԱ»ի մողական գրչին, կարօտալից հոգւոյն եւ լուսանկարչական յիշողութեան: Անցեալ սիրուած դէմքեր ու հեռաւոր վայրեր, դիտող ու զգայուն պատանիին միտքին մէջ անջնջելիօրէն քանդակուած, լոյսի կուգան հիմա տարիներ վերջ, մեր վայելքին համար, ճշգրիտ գիծերով, փառ գոյներով, ու բարախուն կեանքով: Ցուչագրական սեռին մէջ, մէկ նիւթի չուրջ, այնքան գեղուն գորովանքով ու ճոխ տարողութեամբ երկար յօդուածաշարք մը կամ դիրք մը չեմ յիշեր կարդացած բլլալ մեր մէջ:

Պատանեկան դրախտային օրերու այս նկարագրականները — այնքան վարակիչ յուզումով կատարուած որ մնայուն դեղեցկութեամբ էջեր կ'բնծայեն մեր գրականութեան — բնդելուզուած են խորհրդածութիւններով զորս հեղինակը՝ խառնուածքով ու կոչումով բարոյախօս մը՝ անխուսափելիօրէն կը բերուի բնել երբ կը բազդատէ իր պատանեկութեան հեռաւոր հրաշքի պարտէզը մեր այժմու բարդ ու ցաւատանջ աշխարհին հետ: Առարկայական պատկերացումներուն զուգահեռ՝ ենթակայական, խմաստասիրական երակ մը կայ մշտահոս: Մինչ պատանին կարօտով կ'երազէ ու կ'ոգեկոչէ, նոյն ատեն կեանքը ապրած, հասուն միտքը կը կշռէ ու կը տրամաբանէ եւ հին, եղեմական պարզ կեանքը կը ջատագովէ: Նկարները խմաստով մը կը բեղմնաւորուին ուրեմն ու կ'առնեն ինքնատիպ բնոյթ մը հեղինակին համոզումներէն՝ ու զօրաւոր չեշտ մը՝ անոր թրթռուն էութենէն:

Գրչանկարներու առաջին չարքին վերջն իսկ խանդավառութիւնս այնքան ջերմ էր անոնց մասին որ թելադրեցի հեղինակին, (դժուար չէր կռահել թափանցիկ գրչանունին տակ ծածկուող վաղեմի բարեկամիս ինքնութիւնը) դանոնք դիրքի ձեւով հրատարակել: Նոյն ատեն համարձակեցայ

ՊԱՐՏԻԶԱԿ ԳԻՒՂԸ

Անկարելի է նոյն իսկ տարի մը երկուք Պարտիզակ ապրած ըլլալ եւ բոլորովին անանձնականօրէն, առանց առարկայարար խօսիլ անոր մասին: Ու ասիկա հարիւր անգամ ճըշմարիտ է բուն իսկ Պարտիզակցիի մը պարագային: Այլ խօսքով, Պարտիզակ նիւթ մը չէ — տեղեկագրական, կամ աշխարհագրական, կամ ընկերային: Պարտիզակ անձնական փորձառութիւն մըն է գերազանցապէս, կամ թերեւս փորձառութեանց համագրութիւն մը: Թէ ի՛նչ ըսել կ'ուզեմ, Պարտիզակցին պիտի ու կը հասկնայ· իսկ ուրիշները ալ՝ եթէ համբերութիւնը ունենան քանի մը վայրկեան յամենալու այն պատկերներուն առջեւ զոր՝ փայփայեալ նպատակս եղած է ցուցադրել յաջորդարար եւ գոյութեան բերել անհետեւական, այլ իրական, «Պարտիզակի Կալէրիա», պիտի հասկնան վերջապէս:

Ահա՛ չքմեղանքս եթէ, կամաւ թէ ակամայ, անձնական ըլլամ Պարտիզակի պրչանկարներուս մէջ:

*
**

Պարտիզակ գիւղ մըն էր: Եթէ աշխարհագրական ճըշդութեամբ խօսէինք, պէտք էր որ գիւղաքաղաք կոչէինք զայն, քանի որ տասը հազար, եւ թերեւս աւելի, բնակչութիւն մը ունէր, ու չմոռնանք, քանի մը անցորդ պաշտօնեաներէ զատ, ամէնն ալ՝ Հայ: Բայց ո՛չ· գիւղ կոչել Պարտիզակը անոր արժանապատուութեան դէմ մեղանչում չէ· ընդհակառակը: Պարտիզակի ոգին աւելի տըպաւորիչ էր քան իր ֆիզիքական չափն ու մեծութիւնը: Այդ ոգին անդիմադրելիօրէն «գիւղ» ըսել կուտար բնիկին ալ օտարին ալ: Եթէ տասը՝ քսան հազար հոգի Պարտիզակ այդ նոյն ոգին պահելով, նորէն գիւղ պիտի ըլլար: Պարտիզակի փառքը եւ պայծառանքը իր գիւղատիպութեան էր, հակառակ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ГОС. БИБЛИОТЕКА
ZUUՌ-Арм ССР

Ֆ3918-66

խնդրել հոգելոյս Թորգոմ Պատրիարքէն որպէս զի հրատարակելի հատորին մուտքը բարեհաճի պճնել նախաբանով մը: Կ'արժէր որ՝ իբրեւ Պատրիարքի մեծանուն գաւակ ու բանաստեղծ հոգի՝ ի՛նք բանար դուռը Պարտիզակեան յուշերու այս երանելի պարտէզին: Ախտո՞ւս որ՝ պրչանկարնեբուն ամրողջական չարքը դեռ չատարած, Սրբազանին ապաժամ վախճանումը զրկեց մեզ այդ պեղեցիկ էջէն, ինչպէս եւ իր թանկագին ներկայութենէն ակնկալուած չատ մը ուրիշ օրհնութիւններէ (*):

Պրչանկարները կը չարունակուին տակաւին· անպատկը Թուի հեղինակին յուշերու հանքը: Բայց պատեհ է որ այժմէն իսկ անոնց դիրքի ձեւով հրատարակութեան դպատփարին ուժ արուի եւ գործնական քայլեր առնուին:

Մենք կը հպարտանանք — եւ իրաւամբ — մեր անցեալ գրական փառքերով, բայց յաճախ անտարբեր կը մնանք ժամանակակից արժէքաւոր երկերու հանդէպ, թողլով որ անոնք անտիպ կամ թերթերու մէջ ցիրուցան մնան ու չպատկերին: Դժբախտութիւն եւ աննկերելի անխուսափելիութիւն է որ ցարդ չունինք հրատարակչական մը որ առանձնէր այդ փրկութեան գործը: Պարբերականները մեծ ծառայութիւն կը մատուցանեն երբ երկարաչունչ ստեղծագործութեանց տեղ կուտան իրենց սիւնակներուն մէջ· բայց իւրաքանչիւր անոնք նոյն տաճն գպպղնները կ'ըլլան այդ երկերուն: Ոչ օր, բայց մէկ քանի պրպտող բանասէրներէ կամ գրադէտներէ, պատեհութիւն կամ դիւրութիւն կ'ունենայ թերթերու հին հատւածները կարդալու կամ նոյն իսկ անցնելու, մինչդեռ դիրք մը՝ մշտապատրաստ, մատչելի, փորձի թանգարան մըն է, ապրիլը անմիջական հրճուանքի:

Պրչանկարները ո՛չ թէ մոռացման՝ այլ դեղեցիկ ճակատագրի մը արժանի են: Ձթողո՛ւնք որ անոնք թաղուին թերթի մը անմերճենալի էջերուն մէջ:

Հոկտեմբեր 10, 1943

(*) Իբրեւ հօրենական բարեկամ մը կը թղթակցէր հեղինակին հետ եւ իր վերջին ճամպին մէջ հոգելոյս Պատրիարքը խոստում ըրած էր այդ «Նախաբանը» գրելու երբ գիրքը պատրաստ ըլլար հրատարակութեան:

իր տարածութեան եւ բնակչութեան «քաղաքային» համեմատութեան:

Ազնուականութեան իրաւունքը անվիճականացուցած էր Պարտիզակի գիւղացին: «Քաղքցի» լլլալ, կամ կոչուիլ, ո՛չ կը փոփոխէր, ո՛չ կը սրբէր: Դիւղացիութեան եւ քաղաքացիութեան միջեւ վերապահութիւնը դիւղացիութեան կողմը կը պահէր միշտ: «Քաղքցին» եթէ չարհամարհը խակ, անոր չէր նախանձէր: Ուստի, գիւղացին, որ խորունկ պատակութիւնը ունէր իր դիւղացիութեան վերապատուութեան, կը պնդէր ու կը յամառէր կոչել Պարտիզակը գիւղ, ոչ թէ «քաղաք», ոչ խակ «պիւղաքաղաք»:

Ոգիով, խո, գիւղ էր, եւ գիւղ մնաց մինչեւ վերջը: Եթէ «դիւղացի» բանալով աննենգ պարզութիւն եւ միամտութիւն պիտի հասկնանք, ուրեմն Պարտիզակցին խակ եւ խակ գիւղացի էր: Այս խմաստով ամէն դիւղացի չէ: Ի՞նչ է բացատրութիւնը, որոշ չեմ գիտեր: Միջավա՞յրը, ատնգութի՞ւնը, կլիմա՞ն արդեօք պատասխանատուութեան բաժին մը ունին Պարտիզակցին պահելու իր գիւղացիական ինքնատիպ ատնուականութեանը մէջ: Թերեւս: Բայց ա՛յդ է ակնհայտ եւ անվիճելի իրողութիւնը:

Միամտութիւնը քաղաքակրթութեան հետ խոտոր հակադրութիւն կը պահէ: Պարտիզակցին հոգին դեռ մնաց արուեստականութենէ մը որուն ակամայ պահերը կ'ըլլան քաղաքացիները: Արթին ապրարին «բօհեւոր», «բէֆիլէն», «ելէմէնին» իր հոգիին պատկէնները եղած էին: Պարտիզակցին, հոգեւոր խմաստով, (եւ ո՛չ թէ անգային խմաստով) ո՛չ մէկ տեղ, Պարտիզակէ դուրս, Պարտիզակի այն գիւղացին է որուն կ'ակնարկեմ: Պարտիզակցին աշխարհի մէջ մտնելով կրնար եղծուիլ, եւ եղծուեր անխուսափելի էր ամէն անգամ. բայց Պարտիզակը խուժր կանգնած էր աշխարհի դէմ որ իր դիւղացիութիւնը չեզծանէ: Ու յաջողած էր:

Ամէն դիւղ՝ գիւղ է դիւղի մը հասարակաց յատկանիշներով, բայց Պարտիզակ ունէր եզակիութիւն մը որ պիտի պահէր դայն բոլոր դիւղերէն: Ծառ մը ծառ է ամէն տեղ, բայց միայն Պարտիզակի մէջ էր «Մէյէնի ծառը»: Վիթային կեանք մը կը հոսէր անոր ատիչին մէջէն: Ապրիլը ամէն տեղ ազքուր է. բայց «Ճըռիկ աղբուրը», ծրմնակից

համար, եզականօրէն յատուկ էր Պարտիզակի եւ անոր հոգեկան պատմութեան հոսուն ու խօսուն արձագանգը կը կրկնէր իր ջուրին մէջ: Զանգակի ձայն ամէն զանգակատուն կը լսուի, ամէն տեղ. բայց միայն Պարտիզակի ժամուն զանգակին ձայնը կրնար արհամարհել ժամանակը եւ միջոցը եւ այսօր, քառասուն տարի վերջ, եւ հազարաւոր մղոններ հեռուն, տակաւին հնչել ականջիս: Գաղանիքը զանգակին մետաղին մէջ չէր: Գաղանիքը Պարտիզակն էր, ոգուն մէջ կը հնչէր ան եւ կը չահէր եզական դիմաքանութիւն մը զոր նկարագրել անկարելի է: Բաւական պիտի չըլլար զանգակ մը չհնչել եւ զանգակատուն մը կախել գայն: Պարտիզակ մըն ալ կատուցուելու էր որ երբ զանգակը հնչէր լսողը հոմանիզդական սինիֆօնիի մը պատրանքը ունենար: Զանգակը նուագ էր, նաեւ՝ դիւղին հոգիին խորունկ հառաչը, կամ, փառաբանութիւնը որ դէպի երկինք կը բարձրանար: Ո՞ր դիւղին զանգակին հնչիւնը հասած է Աստուծոյ ականջին, չեմ գիտեր: Ես կրնամ ապահովել թէ Պարտիզակի ժամուն զանգակինը անպատճառ կը հասնէր Անոր:

Ի՞նչ եղաւ արդեօք այդ զանգակը: Զանգակը չմնաց, ա՛ռ, բայց անոր հնչիւնը դեռ կայ, ու պիտի մնայ հո՛ս. խակ օր մըն ալ երբ երկինք հասնիմ անոր արձագանգը պիտի լսեմ նաեւ հո՛ն, տարակոյս չունիմ:

Ծօսքս Պարտիզակի եզականութեան մասին էր: Հասարակաց երեւոյթներ Պարտիզակի մէջ իւրայատուկ հանգամանք կ'առնեն ան պարզ պատճառաւ որ անոնք մասը կը պահան կեանքի մը, եւ կը խորհրդանշեն, կամ կը պատմեն, կեանք մը որ Պարտիզակի եւ Պարտիզակցին յատուկ է: Պարտիզակ թատերաբեմն է եւ իր ամբողջ պարունակութիւնը — ամէն մէկ քարը, ծառը, տունը, ձորը, վտակը, ձին, կառքը, ալրը, ձայնը, հոտը, ալրիւրը, փուռը, խառնուիլը — դիւղացիներուն հետ, դեր մը ունին զոր կը խաղան, եւ իրենց դերերովը կը հիւսեն, կը ներկայացնեն կեանք մը որ յատուկ է Պարտիզակի. եւ ոչ մէկ ուրիշ դիւղի: Գրչապատկերներս այդ եզականութիւնը երեւան պիտի բերեն — ջէթ կը յուսամ:

Զըմնիք թէ ո՞ւր է, ի՞նչ է Պարտիզակ: Հարկ չեմ գի-

յայ, բայց դեռ պատ պատ ունէիր ինձի տալու «մարդ լլլալու» համար:

Ի՞նչ եղաւ արդեօք «Մալխանիկ աստուն»: Մարդոց կեցցեսրութենէն յղացած եւ զրուած, ինչպէս անապատի մէջ համբոյր մը, որ ցամքած, ապշորած, ոմանց մը կը վիճակի, եւ ալ ապաստան առնել պիտի ուզէի «Մալխանիկ աստուած»ին նման աննենգ, անխարդախ, ու արբատան հոգիի մը բնակարկութեանը մէջ, հոն հանգիստ եւ կապոյտ գրաւնելու համար: Դպրոցին մէջ ա՛ր մէկ տպան որ «ախրա» մը ունենար կը վախէր «աստուած»ին: Մայր մը նկարագիս հոգիի մէկ իր երկու հարապատներուն բաւելու չափ սիրտ ունի. ա՞ր է գոյդր «Մալխանիկ աստուած»ին որ երկու հասիր տրպոց մայրութիւն կ'ընէր որուով մը որ ովկիանոս մը պիտի չկրնար պարունակել:

Զերկարեմ: Ահիկա նեղսրտականս է, յաւէտ անպոյն: Յաջորդարար ժամագիր կ'ըլլանք, ուրեմն բնութեցողներուս հետ, Պարտիզակի մէջ:

ՍԵՒ ՀԱՑ

ԾԱՂԻԿ — ՊԱՐՏԷԶ — ՓՈՒԹ

Զարմանալի չէ՞ որ, հակառակ անունին, Պարտիզակի հետ, դէթ իմ մտքիս մէջ, «պարտէզ» կամ ծաղիկ չէ զուգորդուած: Կա՞ր «պարտէզ»· կամ ո՞վ ունէր պարտէզ որուն մէջ ծաղիկներ կը մշակուէին — չեմ յիշեր: «Մատամային» տան պարտէզը կար, այո՛, որ սակայն երբ «դպրոցը» հոն փոխադրուեցաւ եւ կառուցուեցաւ, բնականաբար քանդուեցաւ: Երկու հարիւր կրակուրց տղոց ոտքին տակ դրախտն ալ անապատ պիտի դառնար: Պարտէզի մը անցեալ փառքին միակ յուշարարը կուսաթաթիկի այն տարածուն թուփն էր որ մագլցած էր, եւ փակչած Մր. Փարսընսի օրերէն մնացած խարխլած տան մէկ կողմին հինցած, սեւցած տախտակներուն: Կարծես թէ սկիւռի մը բնազդովը վարուեր էր այս թուփը, որ, չարաճճի տղոց ոտքերէն հալածական, սրտապրուի, իր սանձարձակ ճիւղերը ժողվեր, կծկեր, կռնակը ներմիս պատին տուեր էր, ըստ կարելւոյն հետու մնալու չարամիտ եւ անզուսպ աչքերէ ու ձեռքերէ: Բայց ի՞նչ օգուտ. այս թուփին պահուըտելու յուսահատ ջանքերը ապարդիւն մնացեր էին: Երբ ծաղկէր ան ծաղիկներու բոյրը աշխարհք կը բռնէր: Բոյրը իր ղլխուն փորձանքն էր: Բոյրովը իր «թշնամի»ներուն ձեռքը կը մատնուէր: Բոյրը ապաստակութեանց զոհ կ'ընէր զթուփն: Մէկ օրուան մէջ, մինչեւ ձեռք հասած տեղը, կը մերկացնէին զայն իր ծաղիկներէն՝ մեր չար «տղաքը»: Ո՞վ կրնար արդիլել զիրենք: Ցոլնկը չհամարձակողը՝ դիչերով կը մօտենար թուփին իր անմեղ զոզոնի բաժինը ապահովելու չարամտութեամբ:

Տեղն է դիտել տալու, դէթ փակագծել, թէ ուէֆ արժանիք մարդու մը մէջ, կուսաթաթիկին բոյրին պէս, պարզելի անկարելի է: Համեստութիւնը չի պարտիլիր, հապա՝ կը շեշտէ արժանիքը: Ու անոնք որ այդ արժանիքին բարիքը կը վայելեն նաեւ խօլարար ու կատաղարար զայն չախչախելու եռեւէ կ'ըլլան յաճախ: Մարդկային բնութեան ան-

բացատրելի արտասովորութիւններէն մէկուն դէմ յուսահատ պայքարին մըն է վերադառնալ այս ծագկաթուփը:

Թողունք սակայն «Մատամային» անապատացնող պարտէզը, անոր կուսաթաթիկնեղուն հոտը քթերնուս՝ մինչեւ որ ուրիշ հոտ մը գայն մոռցնէ մեզի:

Պարտիզակի «պարտիզութիւնը» կանայչութիւնով յօրինուած էր: Գիւղը ինքնին, իր անմիջական սահմաններուն մէջ «պարտէզ» չէր: Ինչպէ՞ս բլլար: Փողոցները նեղ, տուները բիթ քիթի, կռնակ կռնակի — ո՞ւր կրնար պարտէզի մէջտեղը: Զկար: Հոտ չա՛տ... բայց ո՛չ ծաղկանց հոտ: Բայց ինչո՞ւս պէտք ծաղիկին հոտը: Ամէն տեղ կայ ծաղիկի հոտ: Պարտիզակի հոտը սակայն միայն Պարտիզակի մէջ կար, եւ ա՛յդ համայական հոտը այսօր դեռ աղոցաս մէջ է: Անո՞յշ հոտ. այո՛ եւ ոչ: Հոտ մը որ Պարտիզակը կը վերակենդանացնէ ամէն Պարտիզակցիի հոգիին մէջ: Կարօտաբաղձութեան աւելի զօրաւոր պրկիս չկայ քան «Պարտիզակի» հոտը: Հոտը՝ հոտ չմնար: Հոտը հոգիի յիշատ կը հանէ, ու թարգման կ'ըլլայ գիւղին ամբողջ կեանքին որ, դէմ նեղկայիս, քառասուն տարիներու հեռաւորութենէ մը դիտելով, հակասակ իր տառապանքներուն, բան մը, երանական հմայութիւն մըն էր:

Պարտէզ դանելու համար պէտք էր գիւղին սահմաններէն դուրս ելլել: Պարտիզակը «պարտէզ»-ակ կոչեր են որովհետեւ դրուեր է սկզբնաբար, եւ դրուած մնացեր է միշտ, միջավայրի մը մէջ որ բնականէն պարտիզային էր: Գիւղը ինքնին զօսի մը կապած էր լերան մը մէջքին վրայ: Զորս կողմէն, վերեւով, ներքեւով, ծա՛ռ ու ծա՛ռ: Աստուծոյ անկածները, սակայն, հեռզհեռէ կորեր եւ անոնց տեղ իրենց ուզածր անկեր էին գիւղացիները: Գիւղին չուրջով, աչքը առածին չափ ընդարձակութեան մը վրայ, բլուրները մերկացուցեր եւ անդամ մըն ալ հազուեցուցեր էին: Ու բնութեան նոր հագուստը թթենին եղած էր որպէս զի չերամի որդին կերակուր հայթայթեն:

Ա՛հ, խեղճ Պարտիզակցիներուն ալ բաղդախաղը չեբաման էր, պիտի ըսէի, պօտսան (սթաֆ էֆսէյնճ), որուն վրայ կը դնէին իրենց գոյութեան դրաւը, եւ կա՛մ կը խըղդային տարուան մը ապրուստին ապահովութիւնովը, կամ, յուսահատ գլուխնին կը ծեծէին ձմրան մը հացին անձկութիւնովը:

«Պարտէզ» ըսելով Պարտիզակցին կը հասկնար իր բլրապատուհանները: Անհոտ պարտէզներ, որոնք սակայն չատ հոտեր կ'արտադրէին...: Համբերենք առ այժմ մինչեւ որ այդ հոտերը հասնին քթերնուս:

⁂

Գիւղը իր մէջ պարտէզ չունէր որ ծաղիկի ալ հոտ ունենար, բնինք: Այդպէ՛ս: Բայց փուռեր ունէր: Առէ՛ք ձեզի ձեր բոլոր պարտէզներուն հոտը, բայց տուէք ինծի փուռէն եկած «տաք հացին» հոտը: «Տուտուենց» փուռը Լինէոսեան ծագկատանի մը հետ չեմ փոխեր: Ո՛ր փուռը որ հաց եփէին, գիւղը կը գիտնար: Ծունկ վառէին հոտը այնքան չէր տարածուեր: Զեմ գիտեր ինչո՞ւ այդքան անոյշ կուգար քիթս փռէն հանուած «սեւ» հացին հոտը: Աստուծոյ օրհնութիւնը՝ այդ հացին մէջ՝ անոր հոտովը յայտնի էր: Անպատակառ թող հնչէ բացատրութիւնս եթէ ըսեմ թէ Աստուծոյ «չունչը» կը բուրէր փռան բերնէն քաշուած այդ հացէն: Կեանքիս մէջ միայն Պարտիզակի մէջ հաց մուրացած եմ, ան ալ կուշտ փորով: Եթէ նորէն առնէի այդ նոյն հացին հոտը, նորէն պիտի մուրայի: Դրամով չէր գնուեր որ դրամ վճարէի: Մուրալը միակ միջոցն էր: Ու մարդ մուրայ բայց մուրալէն վերջ առա՛նկ հաց ձեռք անցընէ...:

Ամչկոտ էի իրաւ, բայց անուշադրոյր սեւ հացը անդիմադրելի փորձութիւնս էր: Հացին հոտովը ամչկոտութիւնս համաբաձակութեան կը փոխուէր: Գինեմոլ մը գինետան մը դռնէն անցած առեն այնքան անդիմադրելի չի պիտի գտնէր փորձութիւնը գինետունէն ներս մտնելու, որքան ես կը գտնէի փռան մը քովէն կամ մօտէն անցած առենս փուռին դռնէն գլուխս ներս խօթելու եւ հաց մուրալու փորձութիւնը:

— «Տուտու, հացին հոտը չատ անոյշ եկաւ, պատառիկ մը տայիր»:

— «Հա՛, ուզուլ, հա՛, ինչո՛ւ չէ» ըսելով ամբողջ հացը պատռելով (ոչ թէ կտրելով), կէսը, կամ բողոքիս վրայ,

մէկ քառորդը, ձեռքս կը դնէր — «կե՛ր, տղաս, անոյշ ըլլայ»: Եւ ի՜նչ ալ անոյշ կ՚ըլլար…:

Մէկ վտան մը մանուածոտաբար կանոնաւոր մուրացիկ յաճախորդներ կ՚ունենայ եւ ու, ինծի նման քաղքենի աւանդութիւններով՝ այլ պետական նախասիրութիւններով՝ քանի մը պետրոցակիցներ:

«Տղաք, փուռը հաց կ՚ևփեն այսօր», կը ձայնէինք իրարու, որպէս զի ճաշի առնն հակառակ մեր սովորութեան, առկառպետութեամբ վարուէինք, եւ փոքրիկս մէջ պարապ տեղ թողէինք սեւ հացին համար: Հո՛ս ապաքէն պարտկէն դէպի այս էրիմ փարլըր պիտի վազէին այդքան հաճոյքով, մենք փուռը կը վազէինք թարմ սեւ հաց ուտելու անհամբերութեամբ: Մեր անուշկէնն ալ սեւ հացն էր: Ու այսօր՝ էթէ առջեւս դնէին քառասուն տեսակ ֆրանսական կարկանդակ եւ չոբա մըն ալ Պարտիզակի սեւ հացէն, ես սեւ հացը պիտի նախընտրէի անվարան փոյթով եւ համոյքով:

Այդ «սեւ հացին» համը դեռ բերանս է: Ո՛չ· բայց ա՛յդ սեւ հացը չկայ: Դոյները սեւ հաց կայ, բայց առանց Պարտիզակի բնաւոյթ «սեւ»ին համին: Խարայելայինները Քանան մտան, «մեղր ու կաթ բղխող» երկիրը, ու գարձնալ կարօտը քաշեցին անապատի մանանայիին: Ես ալ նմանապէս: Ամերիկայի հացերուվը կուշտ՝ այլ ատկայն անօթի եմ չարունակ Պարտիզակի սեւ հացին:

«Սեւ հացը» ատկայն ինծի համար նաեւ խորհրդանիշ մըն է գիւղին կեանքին պարզութեան եւ անկեղծութեան: Հացը համով էր, որովհետեւ խարդախուած չէր: Ցորենը առանց չարչրկելու ալիւրի վերածուած էր հոն· ոչինչ աւելցուած անոր բնիկ եւ ատուածատուր պարունակութեան վրայ, եւ ոչինչ պակսեցուցած անկէ: Համը միշտ հարազատութեան, անկեղծութեան մէջ է:

«Քաղաքակիրթ» ժողովուրդներուն պէս է նաեւ իրենց կերած հացը — խարդախուած, եղծուած, կեղծուած, ճեխճեխմակ, անհամ, անբոյր, անսնունդ: «Քաղաքակրթութեան» մէկ իմաստով մը անկեղծութեան հերքում ըսել է: Մարդիկ Աստուծոյ չինածը, տուածը սրբագրելու, բարեփոխելու ամբարտաւան մարմաջէն տարուած են նեբկայ ժամանակներուս: Այլեւս անկարելի է, օրինակի համար, պետկցկութեան առնման տալ: Հապա ո՞րն է պեղեցիկը — ան՞ն որ Աստուա՞ծ չիներ, ձեւեր է իր մատներովը, թէ՝ մարդիկ կրնան երեւցնել օրուան մը համար (մինչեւ անձրեւ իջնէ կամ երեսնին լուան) առնտրով, ներկով եւն.: Ներկուած երեսները հոգին ալ կը խարդախեն: Ու հո՛գ է ցաւը:

Եւ հացը պետպայիին հոգիին հայելին է: Հացին նման, համով է անոր հոգին, պի պարզ է, ինչպէս պիտի ուզենք երբ հերոսներուս թափօրը հետզհետէ իրենց տպաւորքը կատարեն:

Պարզ են նաեւ անոր պահանջները: Ես ճանճրացայ այս բարդ կեանքին պահանջներէն: Ինչ որ պէտք չէ, աւելորդ է, պէտք գարճած է: Մեր ալ պէտքը հաց մըն է· բայց հապար բռնակալ պահանջ չեմպուր որ, էթէ հաց ունինք, հացկերնիս խաղապութեամբ վայելինք: Կեանքը իր նախնական համայքը կորսնցուցած է ա՛յ թէ որովհետեւ հաց չունինք· հապա որովհետեւ հացէն աւելին ունինք, եւ աւելին ալ ուզենալ կ՚ուզենք, կամաւ թէ ակամայ: Զեմ պիտեր թէ շա՛տ ունենալուն մէջ է «յառաջդիմութիւնը»: Կեանքի «ճոխութիւնը» կեանքի անխարդախութեան մէջ կը գտնեմ ես: «Ատատ կեանքը» յիսուն յարկանի չէնքերու, օթօմօպիլներու, օպանաւերու, Ուոլսթրիթ Աբեթրիաններու, ճագի, միլիոններու հարստութեան կեանքը չէ, հապա, հակառակը, «սեւ հաց»ին կեանքն է: Հոգին թեղած ենք մենք վրաները արուեստականութեամբ եւ չունչ չենք կրնար առնել, ատ՛ը, այս «տպաստչունչ» երկրին մէջ, մինչ հո՛ն, Պարտիզակ, հակառակ իսկ Սուլթան Համիտին, հոգին անկաշկանդ էր ու «տպաս» կը չնչէինք:

Ինչպէ՞ս չկարօտնամ «սեւ հացը»: Հոգիս հրաւիրեր մը ուժգնութեամբ կը բոլոքէ «քաղաքակրթութեան» ատ բանտին դէմ, որուն ակամայ եւ նոյնիսկ թեւերս անպիտակիչ բանտարկեալներն ենք:

ԳԵՐԵԶՄԱՆԻՆ ՃԱՄԲԱՆ

ԴԻՊԻ ՄԱՀ — ԲՕՄԱՆՕ — ՅՈՒՂԱՐԿԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

«Գեթսեմանին ճամբան»... Ի՜նչ հեզնանք, մէկ խաստում..., բայց նաեւ ա՛րքան պատշաճ եւ բացայայտիչ, ուրիշ եւ աւելի խորունկ իմաստով մը...:

Պարտիզակիկը այդ անունով մկրտած էին այդ ճամբան: Եւ արդարեւ ա՛յդ էր ճամբան որ «գեթսեման» կը տանէր: «Գեթսեմանին ճամբան» «գեթսեմանէն» կը սկսէր եւ կ'երկարէր մինչեւ «գեթսեման» եւ անոնցմէ անկէ անդին ալ... մինչեւ ծովը: Մինչեւ ծո՞վը... ա՜հ, ա՛յնպէս, միամիտներուս... սակայն քառասուն տարի առաջ: Եթէ այդ ճամբուն ա՛յդ անունը արուած չըլլար, այսօրուան հանդրուանէն ես նայելով, սակայն տարբեր անուն չպիտի գրտնէինք անոր համար:

«Գեթսեմանին ճամբան» ստուգիւ ճամբան էր «գեթսեման»ին, եւ եղաւ վերջապէս ա՛յդ ճամբան՝ որուն վրայէն պիւղին ժողովուրդը քալեց դէպի իր գեթսեմանը եաեւ թողեց նաեւ՝ գեթսեման մը...: Կենսախտյա պիւղը այդ օրը մեռաւ: Պարտիզակ աւերակ եղաւ:

Գեթսեման մը կար, իսկ, այդ ճամբուն վրայքը, գեթսեմանի մը ալ՝ տարբ, միւս ծայրը: Երկու գեթսեմաններու — «հինի»ն եւ «նորի»ն, ինչպէս կը յորջորջուէին — հոգին կամուրջն էր այս ճամբան: Գիւղէն վար իջնողը գեթսեման կը հասնէր. նաեւ՝ վարէն վեր ելլողը: Ցօղէն աւելի արցունք կաթած էր այդ ճամբուն վրայ: Ա՛յսուհանդերձ պիւղը չէն էր միշտ: Ա՛պատանները՝ գեթսեմանէն դարձողին՝ պիւղին ժպտուն կեանքն էր: Բայց օրին մէկն ալ գեթսեմանները իրենց յաղթանակը տարին պիւղին կեանքին վրայ: «Գեթսեմանին ճամբուն» ամբողջ երկայնքը, տասը հազար հոգի, պիւղին ամբողջ բնակչութիւնը, մեռելական թափօր մը կազմեց, կռնակնուն հազուստր իրենց պատառքը ըրած, անյուսարկ թաղուելու, ողջ գեթսեման պառնալու եւ կամ անգերեզման մեռնելու...:

Հետերնին չէի այդ սեւ օրը երբ երկինք եւ երկիր խաւարեցաւ Պարտիզակցւոց համար, երբ գետնին դռները մէկէն բացուեցան եւ ճիւաղներու լկպէոններ, կատաղած հրաբուխի մը պէսին դուրս ժայթքող կրակին պէս, պիւղին վրայ թափեցան եւ իրենց առջեւէն քշեցին ահաբեկած ժողովուրդը: Պարտիզակ գերեզման դարձուցին բայց չկրցին Պարտիզակցւոց որ իրենց գերեզմանն ըլլար ան...: Նոյն «գերեզմանին ճամբէն» քալեցին բայց կանգ չառին — պէ չառաչուն խարազաններէր չկրցին որ կանգ առնէին — «գերեզման»ին քովը: Գանգ հո՛ն թողէին գերեզ...: Ո՞վ երբէք ներքին զօրեղ բազմանք ունեցեր է գերեզմանի մը քովէն անցած առեն, հո՛ն մնալու, հո՛ն մեռնելու եւ հո՛ն թաղուելու: Պարտիզակի ամբողջ բնակչութիւնը երբ հասաւ «գերեզման» կարծես անզամալուծուեցաւ: Պարտիզակէն աւելի դիւրաւ հաներ էին ժողովուրդը քան «գերեզմանէն», հո՛ն հասնելէ վերջ...: Գիտցողր դիտէր թէ անգերեզման մահուան կ'առաջնորդուէին եւ եթէ պէք սա՛ գերեզմանին մէջ թաղուելու մխիթարութիւնն ունենային, որքա՜ն պոհ պիտի ըլլային...: Սանդարամետականներու անպատիւները այդ ալ պլացաւ իրենց: Մեռնողներուն համար գիւղէն գերեզման կարճ էր. ապրող գիւղացիներուն համար չատ երկար ու տաժանելի եղաւ.. մինչեւ Տէր Զօր: Եթէ Տանգէ 1915ին ապրած ըլլար ա՛չ մինչեւ դժոխք «իջնելու» պէտք պիտի ունենար ոչ ալ Վիրգիլիոսի մը առաջնորդութեան՝ «Դժոխքը» նկարագրելու համար: Պիտի բաւէր երթալ խառնուիլ այն ժողովուրդին որ Պարտիզակի «գերեզմանին ճամբան» բռնած հասաւ վերջապէս դժոխոց դրժոխքը...:

*
**

Իսկ հեգնաբնիբ «Գերեզմանին ճամբուն»: Անդրադառնանք այժմ այդ կողմին:

Գերեզմանին ճամբան այն աեն գիւղին պողոտան էր որ կը ծառայէր իբրեւ ճեմելավայր, կամ յաւէտ ցուցադրավայր, գիւղին տրուփուն սրտին: Անոր վրայէն կը քալէին, իրիկնամուտին, գիւղին խանութ աղջիկները, տպաճոյ չըր-

ապրեանքով, որուն ապրողը եղանակ եղանակ անխնայ կը մնար, մարդիկն երկար հիւանդները կանոնաւոր վար կամ ատամ, յանախ մինչեւ քսանչորսն ծայրը, պարտքերէն իրարու հետ ձրկվրտալով, կատակով: Անոնք ը «օրուան գործնէք» անվին տակ կը քալէին, եւ գոնը ապրելը, իրարմով պրուտած. մխամխանները խառը ուժը կը յաւակնային, չորս, հինգը կամ ատկին մէկէն, անկանան ընկերով, մէկ մը կենտրոն, ապահով ուրիշ խումբի մը մխանարու համար, կատակի մը պիտի անոնց ալ բաժին հանելու, եւ կամ յուր մը հոգերնէ: Մանչերը ապրիկներէն ատելի խաղատ էին: Մանչերը անխնայ կ'ըլլային, իրենք ալ խումբ խումբ, իրենց ընկերներով նստած՝ ճամբան եկեղեցի քիթատաններուն ուխտին տակ:

Այս պիտին մէջ սիրահարութիւնը մեզք էր: Սիրով կըրնային նայիլ միայն, բայց սիրոյ հաղորդակցութիւն, անոնց համար, անոնց ձեւի տակ, «արգիլեալ պտուղ» էր: Բայց Պարտիզակի մէջ ալ, ինչպէս ամէն տեղ եւ ամէն տան, գարնան օրերէն սկսեալ, երիտասարդները կարմիր սիրտ կը կախէին, հրապարակ, հրապարակին որ էական եւ յատկանշական պատճառն է, եւ բացատրութիւնը մարդկային՝ կ' եւ ամակցութեան եւ՝ կ' սիրելութեան:

Ահա, ահա՛ հնչեցնելը, «Վերնիսկանին ճամբուն»...: Քանի մը տարի ակնբ որոնք այդ ճամբուն վրայ պտտեցան, իմացան, խամրեցան, եւ թագուհեան նո՛ր ճամբուն ծայրը, փոսի մը մէջ: Ակը իր բանան էր այս պիտի անմեղ ապրիլներուն համար: Այդ բանանն գոհերը մէկ միջոցով իրենց պատուհիրենք ձեւը կ'անցնէին, ատ՛ը — դեկեմանով: Կամաց չի պատմեր, հապա՝ մոհով կ'ապատէ յանախ իր ետեւէն պտտիները: Ձեմ գիտեր թէ Պարտիզակի պատապետ պատիները: Ակմանանցին մէջ քար թագուցէն, բայց եթէ կարելի բլլար նա պատնել եւ այդ փոքրերուն արձանագրութիւնները կարդալ, պիտի տեսնէիք բազմաթիւ վիճակներ տատուած ապատագրութիւնն...: Մարդիկ չէն հասկնար. Ատուած կը հասկնայ: Ու որովհետեւ կը հասկնայ ատ՛ը եկեղեցիները պատուհիրենք կատարեալ երկրի այս բանտարկեալներուն:

Սիրահարութենէ ո՞վ կը հիւանդանայ եւ կը մեռնի հո՛ս, այսօր, այս «նոր» քաղաքակրթութեան մէջ. չեմ գիտեր: Ամէն տեսակ հիւանդութենէ կը մեռնին հոս երիտասարդները, բայց «սիրոյ» հիւանդութիւնը Պարտիզակի յատուկ էր եւ, իր փոխարէնական բնդհանուր իմաստովը, «Պարտիզականն» կենցաղի: Հո՛ս սիրոյ համար չեն մեռնիր. սիրով (իրր թէ «սիրով»...) կը յղիանան: «Սիրոյ» հիւանդութիւնը արդի քաղաքակրթութիւնը սրրած, մաքրած է երիտասարդութեան կեանքէն: Ծխախոտ մնա՞ց մեր կեանքին մէջ. չեմ գիտեր: Մէրր մրցանակ էր երբեմն. հիմա խաղալիք է, եւ խաղալիքի մը չափ աժան եւ հասարակ տեղիք: Սրտի ապիտակութեան տեղը սրտի ապատակութիւնը բռնած է այժմ: Այս կողմէն Պարտիզակը բազդատեց Արեւմուտքի հետ, պիտի նշանակէր Մէջին Դարու հոգւոյն խրնկաւէտ շուշանը բազդատել 20րդ դարու հոգւոյն վայրի ղժնիկին հետ:

⁂

Ի՛հ, եթէ այդ տողանցող ապրիկներուն եւ հանդիսաւոր մանչերուն մէջեւ երիչտ եւ ամչկոտ ակնարկներ եւ, պատահարար ալ, բառեր փոխանակուէին, օրը իր յաղթանակը գրծած կ'ըլլար: Մէկ ակնարկը, տղու մը, մէկ լսելի խօսքը պատմութենան մը նիւթ կը դառնար:

«Աղջի՛, ո՞վ էր ատ տղան»:

«Զիտի՞»ով ապատիլ անկարելի էր: Պատմութիւն մը հնարել անհրաժեշտ կը դառնար: Զարմանալի չէ՞ որ գիւղացի ապրիկները ընդհատիպ վիպասաններ էին: Սա էր տարբերութիւնը վիպապրողին եւ այս վիպասան ապրիկներուն մէջեւ, որ այս վերջինը հնարած վիպասանութեան նկատակրները իրական կ'ըլլային, իսկ պատմութիւնը՝ շինծու: Հապա ի՞նչ ընէին: Վէպ չէին կարդար. իրե՛նք էին վէպը: Ժամանց չունէին. իրե՛նք էին իրենց ժամանցը: Նոյն ատեն դերակատար եւ հանդիսական էին իրենք իրենց կեանքին. քեմին վրայ: Գիւղացին ստեղծագործ է, որովհետեւ իրեն համար ստեղծագործուած պատրաստուած ոչինչ ունի

վայելելու համ զործածելու: Այսպէս ուրեմն «Գեթսեմանին Համբան» կ'ընէ իր թատերաբեմը: Ինչ որ դիրքը պիտի ներկարագրէր, ինք կ'ապրի — կը խօսի, կ'երգէ, կուլայ, կը յուզուի, կը յուսահատի:

Ուրախ օրերու վայելքն ալ գերեզմանէն անդին չէր անցներ...: «Գեթսեմանին Համբուն» հեղնանքը ամէն վայելքի համար է: Պարախպակցին իր վայելքին համբան ըրեր էր «Գերեզմանին» համբան:

Ջուպպախպութեան մը խնդիր նկատելով չենք կրնար անցնիլ այդ երեւոյթին վրայէն: Երեւոյթը պատահական է թերեւս, բայց երեւոյթին տակ պահուած է իրականութիւն մը որ յատկանշական է: Պարախպակցին պէս մենք ալ թափօր կազմած կը քալենք — մեր խաչերովը, մեր պարերովը, մեր ուրախութիւններովը, մեր յաղթանակներովը — ճամբու մը վրայէ որ նաեւ, եւ առաւելապէս է, «Գերեզմանիին ճամբան»: Այդ նոյն ճամբուն, որուն անտրօր պարկեշտութեամբ մը, «Գերեզմանի նամբայ» անուներ տուեր էին Պարախպակցիք, մէնք հազարումէկ խարուսիկ անուններ կուտանք, առանց յաջողելու սակայն, աւա՛ղ, անոր ծայրը կարելէ իր անխուսափելի վախճանէն — գերեզմանիէն:

***

Յորջորջումը համբուն՝ իսկական եւ յատկանշական յայտաբարութիւնն էր անոր Էութեան: Այդ համբան, ինչպէս բոլոր, իսկ եւ իսկ պիտին գերեզմանը առաջնորդող համբան էր: Ծուղարկաւորներուն թափօրը նոյն առեն դիւցազուց յուշման եւ հետաքրքրութեան առիթ կ'ըլլար: Բնականաբար: Ոեւէ դիւղի կեանքին մէջ մահ կամ հարսանիք ամէնէն նշանակալից դէպքերն են, հաւասարապէս յուզիչ եւ գրգռիչ:

Ծուղարկաւորութիւնը Պարախպակի մէջ միշտ յիշատակելի դէպք էր: Ամէն անգամ որ մէկը մեռնէր դիւղը կը պարպուէր եւ «գերեզմանին Համբան» կը թափէր: Լայը ժամուն զանգակէն ձայնն լսուկ կը խնդրէր:

«Վա՛խ ուղուլ, վա՛խ, ինչ ալ քեսում (ազուոր) աղջընակ է...»:

Ծուղարկաւորութեան նշանակութիւնը՝ կարեկցութեան այն դպացումին մէջ է որ մակընթացութեան մը պէս դուրս կը պոռթկայ յուղարկաւորներու սրտէն եւ կ'ողողէ սգաւորը, կամ սգաւորները: Ամէն անգամ որ մատղաշ կեանք մը հողին կը յանձնուէր ամբողջ դիւղը կուլար, կը սգար: Ցաւը հասարակաց փորձառութիւն մը կ'ըլլար, նաեւ՝ ուրախութիւնը: Գիւղը մէկ սիրտ ունէր:

Ամէն ի՛նչ վրադիր է վերջնապէս եթէ մարդկային սիրտը իր յատակէն քննենք: Սիրտը սիրելու համար չինուեր է. նախանձ, նենգութիւն, գառնութիւն սրտին բնական պրատուդները չեն. հապա՝ «սրտին որոմներն» են: Պարախպակցին կիրք եւ կռիւ չուներ՞ը. անչուշտ այո՛. բարդ երբ սէրը եւ կարեկցութիւնը սիրական վեհապանները կ'ըլլան սրտին, ամէն կիրք կ'անդամալուծուի: Պարախպակցին հարատատ քաղցրութիւնը իր ցաւին՝ ինչպէս նաեւ՝ ուրախութեան օրը երեւան կուգար:

«Մեռելը» ժամէն կ'առնէին եւ առօք փառօք, հետոտան անչուշտ, կը տանէին մինչեւ իր հողեղէն դամբանը: Հոս արարողութիւնը «կարճ կը կապէն». սրարշաւ գերեզման կը տանին: Հո՛ն սիրտը լայն էր, ժամանակը երկար, ուստի «մեռելին» հետ յամենալը Աստուծոյ եւ իր հրեշտակներուն ընկերակցութիւնը երկարաձգել ըսել էր: Մարդիկ հո՛ն Աստուծոյ առաջը դժուարաւ կուտային հողին: Քահանաները եւ տիրացուները սրտով, թէեւ կերկերուն ձայնով, կ'երդէին «ի վերին Երուսաղէմ»: Աբարողութիւնները չի կրնային տեղի կողմէն «անբարեկարդ» էին: Ժամբ պակաս թողնելին՝ ճամբան կը չարունակէին: Արհեստաւորը գործը ձեռքը փողոց կ'իյնար. խանութպանը իր չաճախորդին հետ դուռը կ'ելլէր. «խահվէնները» կը պարպուէին, փողոցի լուկոտանները մոմակալ ազոց քովն ի վեր կը սկսէին քալել բոկոտն, դիրար հրմշակելով. կնիկներ, էրիկ մարդիկ տունէրէն դուրս կը թափէին եւ հետզհետէ կ'ուռեցնէին յուղարկաւորներու թափօրը, որ դանդաղօրէն, ծերունի Տէր Կարապետին ոտքովը, կը յառաջանար մինչեւ «հին» գերեզմանը, եւ դուռը կանգ կ'առնէր, հոդեհանդստեան արարո-

դուքեան մը համար, եւ ապա վերատին կը չարժէր «Գեթսեմանիին ճամբան» ի վար մինչեւ գերեզման:

«Գեթսեմանիին ճամբան» Պարտիզակը մուտքն էր եւ ելքը: Շատեր, չատեր մտան ելան այդ ճամբով եւ օր մըն ալ ելան անդարձ կերթով...:

«Գեթսեմանիին ճամբան» երկարած էր Պարտիզակէն մինչեւ յաւիտենականութիւն...: Ու այսօր Պարտիզակ մը կայ յաւիտենականութեան ծայրը բայց ո՛չ եւս հոն ուր Պարտիզակը արդեամբ կը կենար...: Երկրաւոր իրականութիւնը անցած է եւ կը մնայ այժմ երկնաւոր երազը...:

ԻՍԿԷԼԷԻՆ ՃԱՄԲԱՆ

«ԻՍԿԻԼԻՆ» — «ՌԱՀՎԱՆ ՋԻԱՆ» — «ՆՇԱՆ ԱՂԲԱՐ»

«Գեթսեմանիին ճամբան» կ'երկարէր մինչեւ «Իսկէլէն», ծայրը, ուսկից եւ էր նաեւ «Իսկէլէիի ճամբան»: Նոյն ճամբով կը հասնէին Պարտիզակցիք թէ՛ երկնաւոր եւ թէ՛ երկրաւոր նաւատանդխանները: Նո՛յն ճամբով կը բաժնուէին անոնք իրենց տուներէն եւ սերականներէն — մանաւ՛ յաւիտեանապէս, ուրիշներ՝ ժամանակաւորապէս:

Իսկէլէն Պարտիզակցոց պանդխտութեան դուռն էր: Որքան ֆիզիքապէս, աշխարհագրականապէս, նաեւ բարոյապէս, հոգեւորապէս: Պարտիզակցին միայն Պարտիզակի մէջ կրնար իր նկարագրին ինքնայատուկ կազապարը պահել: Իսկէլէն ալ ուրիշ ոգեղնալիք մըն էր պիտին կեանքին — իր կարպին, աւազակ մը գերեզման: Վախճաներ նկատեմով, անկարելի է անտեսել այս նոյն ճամբուն երկու անուններուն համանչութիւնը: «Իսկէլէիի ճամբան» ալ իրաւ «գեթսեմանի» մը ճամբայ էր: Քանի՛ քանիներ «Իսկէլէ» իջան, նաւ առին, հեռացան եւ ա՛լ եւս չդարձան: Պարտիզակցին իր ինկած անկին քարափային եղաւ. Պարտիզակցի մնայ մեայն յիշատակներով, եւ թերեւս չափով մըն ալ՝ լեզուով. ի՞նչ օգուտ սակայն, ո՛չ թէ իր բնիկ բարքերովը, աւանդութիւններովը, նկարագրովը, վերջապէս, իր պիտգայութեան յատկանչական համայքովը: Իսկէլէն ալ, գերեզմանն ալ Պարտիզակի եւ Պարտիզակցիին դէմ համամիտ եւ համանպատակ դաւադիրներ էին: «Իսկէլէն» կ'առնէր Պարտիզակցին եւ կը նետէր «անդիի եզերքը» հոգեւորապէս անդարձ կերթով: «Գեթսեմանը»՝ նոյնպէս, միայն փիզիքապէս, անդարձ կերթով: «Իսկէլէն» չէի սիրեր, ո՛չ ալ նաւերոնո՞ր համար արդեօք. չեմ գիտեր. ապագութեանս այդ օրերուն, սակրներուս մէջ չրջող պատգամները վերլուծելու կարող չէի. հիմա՝ եմ:

Պարտիզակի «Իսկէլէն» էր. բայց Պարտիզակը հո՛ն չէր: Մթնոլորտը օտար էր հոն: Օտարութեան ապատորութիւնը,

դէթ իմ վրաս, աւելի գօրաւոր էր քան անոր ընտանութեան: Նոյն իսկ պիւղին ընտանի դէմքերը հոն — «իսկէլէն» — աչքիս տարբեր կ'երեւէին: «Նչան ապրարը», օրինակի համար, որուն կառքովը կամ ձիովը կը ճամբորդէինք, մինչեւ որ պիւղը չմտնէինք կարծես նոյն «Նչան ապրարը» չէր աչքիս: Ասիկա առակ երեւակայութեան վերապրելի չէ — եթէ նոյն իսկ մասամբ է — հապա՝ ներքին վեցերորդ զգայարանի մը գործունէութեան: Պարախտակը իր պիւղին, իր բնիկ մթնոլորտին մէջ մեզի իր անձնաւորութեան հարազատութեամբը կը յայտնուէր: Վարդը իր բուփին վրայ մեզի իր դէմքի գեղեցկութեան կատարելութեամբը կը պանծայ:

«Իսկէլէն» առանձին մը ստանձնութիւն էր, բան մը, պարախտակի կողմնացման նուիրականութեան մէջ: «Իսկէլէն» Պարախտակը կը մօտեցնէր եւ կը պզպնէր դուրսի աշխարհին: Իր մարմնոյ արբանեակն էր: Պարախտակ անոր համար համայնական եւ երանական պիւղ մըն էր որ դուրսի աշխարհէն կարուած էր: Դուրսի աշխարհը մեզի նայուն ապառնալիք մըն էր պիւղին բնիկ հոգիին եւ կեանքին: Մինչեւ Իսկէլէն «քաղաք» կը հառէր. մինչեւ «Ստանիսլաւն Այրիները» չհասնէինք, որ մօտաւորապէս «Իսկէլէն» պիւղ, ճամբուն կէսը բան էր, այլ «հոտ»էն չէինք ապահաւ: Անկէ կը սկսէր «Պարախտակի» հոտը եւ հետզհետէ կ'աւելնար քանի յառաջանայինք:

Իսկէլէն «խառնարնդոր» մարդիկ կը անուանէին չատ յաճախ, եւ ես որ վարժուած էի ամէնը իրենց անուններով կանչելու եւ ամէնէն անուններով կանչուելու, առանց ներկայութիւնով անհանգիստ կ'ըլլայի: Տաճկի եւ Կիւրճիի ենանները այդ միջավայրին մէջ աչքիս կրկնապէս խորթ եւ պատկառելի կ'երեւէին: Առանք արճարանը նստած կ'ըլլային ընդհանրապէս: Այդ արճարանին դէմ նախապաշարումս անհաղթելի մնաց միշտ եւ հոն մեզի մէկ անգամ մտած, նստած ըլլալս կը յիշեմ երբ ճամբորդ մը դիմաւորելու համար սպասելու հարկադրուած էի:

***

Այլապէս «Իսկէլէն» ոտք կոխածիս պէս կը վազէի «Ներչան ապրար»ին ախորը որ ձի մը տար: Ամբան արձակուրդի օրերը այդ օրուան երազովը կ'ապրէի: Դպրոցի տղոց դէմքերուն հաճոյքը այդ էր — «Իսկէլէ»էն ձի հեծնել եւ պիւղ ելլել — երկու, երեք մղոն ճամբայ, հազիւ: Ու ի՞նչ կը քաշէին այդ խեղճ կենդանիները մեր ներքեւ որ դեռ օրօմօպիլ անուներ չտած, դանոնք օրօմօպիլի պէս գործածել կ'ուզէինք: Իրը թէ անզգայ մեքենաներ եղած ըլլային, եթէ ձեռքերնուս դար մէկ չունչով, անզգաղում վազքով, նեաթ արագութիւնով, պիւղ հասնիլ կ'ուզէինք: Բայց մեզի տրուած ձիերն ալ ծեծէն աւելի կը յոգնէին քան վազելէն: Ոչ կը քալէին, ոչ կը վազէին: Հեծնողներուն միտքը լաւ կը կարդային եւ պատժուելէ աւելի կը պատժէին դմեզ անհատաար եւ ընդհատ ատամնելով եւ ականջնիս կտրատելով անվերջ ցնցումներով: Ամէն անգամ ձի նստիլ վերջ դռնէ չարաթ մը կոպի ցաւէ կը տառապէինք: Բայց նման չատ մը մեղաւորներու, որոնք մեղքի պատիժէն ապաստնուն պէս նարէն կը մեղանչեն, մենք եւս ձի հեծնելու մեր անզգամ պրելի կիրքէն երբեք չէինք հրաժարիր: Ամէն անգամ ալ նոյն պայմանով, նոյն միամիտ ապաշանքով կը մօտենայինք «Նչան ապրար»ին որ, արդի բացատրութեամբ Պարախտակի «փոխադրական ծառայութեան» (թէֆի սրվիսին) պօսն էր: Սեւ աչուի, ժպտադէմ, հաճոյակատար մարդ մըն էր, բաւական մը տաչուած, չարունակ չխման մէջ ըլլալով նկող պացող «քաղքցինեաու», պիւղին ինտէլիկէնցիայինն, պայնքն, վարժապետին եւ աչակերտին հետ: Շատ չէր իմբրեր — կամ միւս տղոց պէս, իմբրելու ամէն ներչնչման անկաչականգօրէն տէգի չէր տար, գոնէ մեր տաչեւ: Այդ իսկ պատճառաու միտնները կ'արհամարհէին պինդր որ մինչեւ այդ տասիճան «բարկանալու» կը դիմանէր: Ճամնայնի «գործը գիտցող» մարդ էր: Իրեն կը վստահէինք. հապա որո՞ւն վստահէինք: Մարդ մարդէ կը տարբերէր, բայց ամէնուն ձիերն ալ իրարու կը նմանէին, հաւատարատէս անհանգուժելի անատուններ հեծնելու համար: Ամէնն ալ բեռան ձիեր էին: Երբ Սեպտեմբեր դար եւ «գպրոցի տղաքը» դառնային, ձիերուն կռնակէն էիւթէոներր կը վերցնէին եւ կը նատեցնէին մեզ: Ձիերն ալ մեզ կը կր-

րկին միշտ ինչպէս անէ թէ պիտի կրկին, առանց յարգանքի մեր բանականութեան եւ կամքին: Հապաղ ապաշանք, եւ դէմ՝ հապաղ հաւատարիք կուտ մը արժէք չունէր: Հապա ի՞նչ ընէին — ձիե՞րը փոխէին: Ձիերը չէին փոխուիր մինչեւ չմեռնէին, եւ մեռնողին տեղը՝ միայն մեռնողին նմանները կը դնէին: Այս այսպէս էր, բայց — ո՛վ մանկական միամտութիւն — նայէն կը պնդէինք, կը սակարկէինք ռահիֆան ձիու մը համար:

«Ննջան ապրած, էյէրլի, ռահիֆան ձիպ ո՞րն է», կը հարցնէի ախոռին դուռը:

«Ահա՛, ակ՛ առ կարմիր ձին կը տեսնե՞ս, ան պիտի առնէ որ քեզ թողնէ», կը պատասխանէր կառավարչապաշտութեամբ:

Համոզիչ լեզու ունէր «Ննջան ապրածը»: Արդէն լեզուն պինք սիրելի բրած էր: Ա՛խ, լեզուն ի՛նչ ուժ ունի. առաջնին բերանը պիր եւ Քրիստոս խաչելու խակ կը համարձակի: Ի՞նչ կ՛ըլլար առած ձին: Ինչ որ նկարագրեցի: Անվրէպ նոյնը:

«Էյէր չես պրիր» կը բազաքէի երբ «ռահիֆան ձին» կը բերէր առջեւս կը կեցնէր իր բեռան համեստով (սէմէրովը):

«Սէմէրը էյէրէն ալկի է ա՛յս ձիուն վրայ, ուզուլ, հոձի մէ մը ու տես» կ՛ըսէր, եւ անուշիկ մը կը պրկէր պես ու վրան կը տեղաւորցնէր, ձեւքս ալ շփիչ մը (ծառի ճիւղ մը) ապրպճնելով, եւ ճամբայ կը հանէր ձիուն յետոյքին խաշած ափովը հարուած մը չառացնելով եւ մեզմ ֆիթռացով մը: Այսպէս նաեւ մեծ միամիտներուն: Եւ ապա ձայնը կը վերցնէր եռեւնուս կը պռոար, ամէն մէկուս անունը իրարու հետէ չարելով. —

«Վահրամ, Յակոբ, Արամ, Հեն. շատ էյտոնեցնէք ձիանը»...:

Թշուառական ձիերը անպատճառ կաշառուած էին իրենց սերբոյին, որովհետեւ անոր ձայնին կը հնազանդէին եւ առաջին հարիւր կամ երկու հարիւր եարտան կը վազէին «թռչելու» լիակատար վայելքի մը ախորժակներս արելով որ, աւա՛ղ, երբեք չէր պահանջ:

Ամէն մէկս մէյ մէկ ձիու վրայ փախանակ իրարմէ անցնելու մրցումի բռնուելու, իրարմէ ետ չմնալու անձկութեան կը մատնուէինք:

Եթէ «Ննջան ապրածը» ձեռքերնիս իյնար յուսախաբութեան այդ ճղնաժամուն, անպատճառ կը բզքտէինք զինքը այնքան որ կը կտաղէինք: Ու քանի շփիչը տայինք այնքան ալ կարծես կը դանդաղէին ձիերը եւ մեզի վազելու, պատրանքը տալու համար փոխանակ յառաջ նետուելու, վեր ու վար կը նետուէին: Մէկ խօսքով ձի հեծած օրերնիս կ՛ըլլար «չարշարանաց օր»: «Արշակ Էֆէնտիին» պատիժէն պրծողը եթէ ձի հեծնէր տոկոսովը կ՛առնէր «վարձքը»...:

Վարպետ էր «Ննջան ապրածը»: Մեզ ճամբայ կը հանէր «իսկէյէ»էն, բայց ինք մեզի չէր ընկերանար: Գիւղ հասնելնուս մեր պանդատներուն եւ յուտանքներուն «դիմադրութեան եղբը» կ՛ընէր իր «աշակերտ»ներէն մէկը: Ան ալ սորված էր կարճ ճամբով հլլելը դժուար կացութենէ մը — «Իրիկուներ Ննջան ապրածը գայ նը կ՛ըսիմ»: Ննջան ապրօր ետնաբնակ չէինք տեսներ քանի մը օրեր, երբեմն չաբաթ մը: Մինչեւ այն առեն ամէն ցաւ եւ յուսախաբութիւն մոռցած կ՛ըլլայինք նոր ցաւերով եւ յուսախաբութիւններով, որոնք պպրոցը — դասը, խաղը, վարժապետը, հերակուրը, ջուրը, բաղնիքը, «փօսթաճին» — պատրաստած կ՛ըլլային մեզի համար...:

«Ննջան ապրածը» երբ վերջապէս երեւէր, նորէն կը ժպտէր, սեւ երեսին վրայ իր սպիտակ ակռաները ցուցադրելով, աչքին մէջ ալ առնկ չարաճճի կրակով մը:

«Ննջան ապրած»...: Խօսքը բերաննիս կը ձգէր:

«Արամ, ուզուլ, կեցի՛ր մէ մը Ջաուիկ գայ. ես քեզ էյէրլի ռահիֆան ձիու մը վրայ նստեցնեմ որ տեսնես. ատանկ ձի Ստամպօլի վէգիրն ալ չէ նստեր»:

Մենք ալ ապուշ կը կարծէինք. կը հաւատայինք եւ անդամ մըն ալ կը յանձնուէինք մեր մանկական երազին՝ Ջաուիկին դիւղէն Իսկէյէն «թռչելու» Ննջան ապրօր «էյէրլի ռահիֆան» ձիուն վրայ հեծած...: Միամիտ հաւատք մը որմէ միայն երազ մը կը ծնէր եւ ան ալ իր կարգին փքած պղպջիկի մը պէս կը պայթէր, եւ կ՛անհետանար: «Իսկէյէնցի ճամբուն» յիշատակս մէկ բառով յուսախաբութիւն է —

Չախչախում վայրկեան մը… չնորհիւ լեզուանի «Նշան ապրար»ին եւ իր անսանելի ձիերուն։

Բայց արախ մէջ ակռէ եւ զուրգուրանքէ տարբեր պա-ցում չունիմ «Նշան ապրար»ին նկատմամբ, նոյն իսկ իր ձիերուն նկատմամբ։

Երազ մըն էր որ սկսաւ Պարտիզակ եւ կը չարունակէ։ «Ո՛վ երազող, պիտի արթննա՞ս»։ Երազնելէ արթննալ մեռնիլ ըսել է…։

Կեանքը ռահիթան ձիու մը երազով կ'օրօրենք միշտ։ Իրականութիւնը «համեստաւոր ձի» չէ՛, ջորի մըն ալ չէ յաճախ…։ «Իսկէլէին ճամբան» երազներով երջանիկ ըլլալ սորվեցուց մեզի։

Ու ինչ որ էր «Իսկէլէին ճամբան», նոյնն էր «Պարտիզակ» — երազ մը որ գերազանց է հաւ իրականութիւնը։

ԶԱՐԾՈՒՆ

«ԱՐԹԻՆ ԱՂԲԱՐ» — ՀՈՏ ԵՒ ՎԱՏԱՆՈՒՆ ՋՈՐԸ — «ՓՕՓ-ՐՈՒՆ» — «ՇԷՓՒՐՃԻ ԿԱՐԱՊԵՏ» — ԽԱՀՎԷՆ — «ՊԱՐԳԵՒ ԱՂԲԱՐ» — ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ — «ՊԱԽԱՀ ԱՒԵՏ» — ՊՕՆ ՄԱՐՇԷՆ — ՀՕԹԷԼԸ — «ԽԱ-ՍԱՊ ՊԱՐՈՆ ՄԿՐՏԻՉ» — ՏԻՏՂՈՍՆԵՐ — ՍԱՐԳԻՍ ԷՖԷՆՏԻՆ — « ՍԱՐԳԻՍ ԱՂԱՆ » — ՀԱՄԲԱՐԱ ԴԵՐՁԱԿԸ ԵՒ ԻՐ ՋՈՀԸ։

Գիւղին մէջքին զօտին էր «չարչուն», որ ծայր կ'առնէր «քօփրու»էն եւ կ'երկարէր քամհամ պծով մը, տեղ տեղ աւելի լայն, տեղ տեղ ալ՝ աւելի նեղ, մինչեւ, պաշտօնապէս, «Գոնտահանենց Ագրուրը», իսկ անպաշտօն կերպով, մինչեւ մեր երանելի «Արթին ապրար»ին — ի՞նչ ըսենք որ չիտակ ըլլայ — տան դուռը, կամ, հնակարկատի կրպակը։

Լա՛ւ։ Հիմա ո՞ր մէկ ծայրէն սկսինք։ Երկու ծայրերն ալ հոտ կայ։ Մէկ ծայրը կայ — պահիկ մը քթերնիս սեղմելով ամէն ուրիշ հոտի դէմ — եմէնիի հոտ։

***

Ինչ որ կաշեղէն էր՝ «Արթին ապրար»ին համար թանկագին էր։ Կաշիի «հին» կամ «նոր» չկար անոր համար։ «Նոր» կաշի արդէն չունէր։ Բոլոր ունեցածը «հին» էր։ Ու հոն էր իր «վարպետութիւնը» որ կրնար «հին»ով հինցածը նորոգել։ Ինչպէ՞ս կ'ընէր։ Չեմ գիտեր։ Բայց կ'ընէր։ Դրամագլուխը արդէն այդ էր — վարպետութիւնը ո՛չ թէ նիւթը՝ զոր կը գործածէր։ «Վարպետութիւն» բացատրութիւնը չեմ գործածեր արհեստական առակութեան կամ կարողութեան իմաստով։ ո՛չ, առիկ չատ հեռի…։ «Արհեստական» վարպետութեան մէջ, բացասական կողմէն, անմրցելի էր ան։ Եթէ հարկ ըլլար ծակի մը վրայ կտոր մը դնել, կը-տորը անպատճառ ծուռ կը կտրէր։ բայց չիտակը չէր գիտեր որ ծուռին ծռութիւնը ուսնէր։ Ծուռ կտրածը ծուռ կը դը-

նէր, եւ ծուռ մուռ ալ կը կարէր. եթէ տասը կար դնէր, տասն ալ իրարմէ տարբեր չափերով կ'ըլլային. տակը մէկ կողմէն կը խօթէր — ա՛լ բապտին — մէս կողմէն, ուրկէ՛ որ ծայրը տեսնէր, բիչ մը հետեւ, բիչ մը մօտ, կը քաշէր անհաչիւ, անվարան: Ամէն ինչ ծուռ էր «Աբթին ապրատ»ին կրպակին մէջ: Ինք ալ ծուռ էր. ոտքերը ծուռ էին, կռնատ կը՝ ծուռ: Բայց անոր հոգին չխտակ էր — չխտակ՝ բարեխիղճ պէս որ դէպի երկինք կը բարձրանայ եւ Աստուծոյ հետ կը հաղորդուի:

Ա՛խ, «հոգիդ սիրեմ, Աբթին ապրատ»: Հոգիով ապրուստական էր: Մէկ եմնիներին վրայ ժամ մը կամ աւելի կը պրծնէր, «հնութեանց» դէմ ապահովուելով, աչքին նեղութեամբ, կաչինն գոյնը յարմարցնելու համար (թէեւ աւելի յաճախ կապոյտին տակը կանաչ կը դնէր, եւ փոխադարձաբար), կոտր մը հոգէ, կոտր մը հոգիէ փեսաութեամբ, գոյն ջուրը խօթելով, հանելով, ծեծելով, քաշքշելով, պահելով, կարելով, տարուն ու պատուն հաւասարակշռելով, բրդի ծանրը մանելով—եւ առաջը ի՞նչ կ'ըլլար, Տառասուն փարա — հազի մը պիտի: «Արդար վաստակ»ի առաքեալները «Աբթին ապրատ»ին մօտ պատ առնելու էին որ ասիկա թէ «արդար վաստակ» ա՛չ թէ կանոնով, օրէնքով, եւ կամ արիւնով, կ'ըլլայ, հապա արդար հոգիով: «Աբթին ապրատ»էն ասիկայ ես թէ մարդ ի՛նք արդար չեղած արդարութիւն չկրնար բնել: Ու այս է ահա՛ ժամանակին «պահանջկան» բնակեալին «բարեկարգչէնեան» եւ անհետապէտներուն պայքարին կամ ճախողման հիմնական պատճառը որ՝ մարդուն կամ ճախողման հիմնական պատճառը որ՝ մարդուն հոգին չի չխտած, մարդը չարգարացուցած, արդար գուա հոգին չի չխտած, մարդը չարգարացուցած, արդար բնկերութիւն մը առնչել կ'երազեն եւ կը չանան:

«Աբթին ապրատ»ը ինքնաստեղծ անձնաւորութիւն մըն էր: Դերերուն չէ իր դոնէն հետանալ: Ջինջը չատ կը սիրէ: Ամէն անգամ որ դպրոցին չուկայ իջնէի, ճամբուս վրայ, անպատճառ կը հանդիպէի իրեն եւ «հալը-խաթիր» կը հարցնէի: Ինքն ալ ինծի բարեկամ էր եւ երբ դիս տեսնէր երեսը կը պայծառանար: «Ծուռ» էր բան — այո՛ — կուզացած, կծկուած ձեռուկ մըն էր, բայց օր մը բերնէն «ծուռ» խօսք մը չելաւ: Երբ դոնէն կը հարցնէի — «ինչո՞ր ես, Աբթին ապրատ», գլուխը կը վերցնէր, կարմիր «մէնեթել»ով քրքրած աչքերը զիս դէպի դուռը դարձնելով ձայն կուտար, գոհունակ չեչառով մը. —

«Ուղուլ, գո՞ւն ես... (անունս տալով) ես քե՛զ հարցրեմ. գո՛ւն ապէկ ըլլաս: Ես ապէկ իմ, փառք Տիրոջը. նէյի՛, ձեռքս, ոտքս կը բռնէ. առօր հինգ գուբուչի գործ բրի»:

«Ոտքը, ձեռքը կը բռնէր» — ա՛լ ի՞նչ պէտք էր: Ա՛խ, ինչպէս բաւ որ չսպրտած բանալ բլլամ — Հո՛գ է, հո՛գ երանութեան գաղտնիքը: «Կեանքի փլլիսոփայութիւն» կ'բանէք. ո՞ւր է: Կեանքի փլլիսոփայութիւնը «Աբթին ապրատ»ին քով փնտռեցէք: Մենք կեանքի փլլիսոփայութիւնը յարդի պէս հոշեբուն առած ենք եւ տեղը գրած ենք անյապաղժամակը՝ ուսնեալու: Ապահովութեան զեւէն կը տառապինք չատերս: Ջէ թէ «եղածովը կը գոհանանք», հապա «չեգածին պահանջովը» չարունակ գժգոհ եւ ապերջանիկ ենք, կիսովը հիւանդ՝ թէ՛ մարմով, թէ՛ մարմնով:

Ունեցածովը, եղածովը գոհ էր «Աբթին ապրատ»ը: Ջանի՞ր գանգատելու պատճառներ. ա՛հ, ի՛նտոր չունենար: Անկար, անճարակ ձեր մըն էր: Այդ տարիքին մէջ տիպուած էր հնակարկատութիւն բնելու որպէս զի իր բոկոտն թոռնիկներուն եւ տարսին հոգը հայթայթէր (զի մնճ տղան, որ «հոգ բերողը» պիտի բլլար, մեռած էր): Ո՞վ պիտի «Աբթին ապրատ»ին տրտին գաղտնի ցաւերը: Անապատին արմատներին պէս էր ան որ ի՛նք կը ոռչորի բայց չուքը ուրիշին կուտայ:

Եթէ փորես ու փորես, եւ կեանքի իրականութեան յատակը հասնիս, հո՛ն հոգիդ թէ հինգ սկզբունք պիտի գտնես տրտնք, իրրեւ հիմունք, իբրեւ վրայ կը կրնն կեանքի ամրոյ չինուածքը: Առանցքէ մէկն է գոհունակութիւն: Ա՛լ բոլոր չինուածքը: Առանցքէ մէկն է գոհունակութիւն: Ա՛լ ի՞նչ. կեանքի իմաստութեան մէկ հիւզերորդը (թէեւ աւելին իսկ) «Աբթին ապրատ»ին կը պարտիմ: Ի՛նչպէս չյամենայի ատոյգ անոր գուռը, եւ ի՛նչպէս չօրհնէի անոր յիշատակը:

Աբթին ապրատին համար բանիքնեբս չհասան, բայց ամբողջ հրաժեշտ առնելով իրմէն, մէկ առաւօտ, կ'ուզեմ անգնիլ «չարչու»ին միւս ծայրը — «քօփրուն» — որ նաեւ անոր արամաբանական սկզբնաւորութիւնն էր:

*
**

Այս ծայրն ալ հոս կայ· քիթնիդիդ բռնեցէք, կը խնդրեմ, առանց հետաքրքրուելու անով··· Այդ հոտին յիշատակութեան պատիւ չենք կրնար բնել, մանաւանդ որ ան ալ անպատիւ էր ·· Արդէն ամբողջ «չարչու»ն հոտ էր, մէկ ծայրէն միւսը։ Ոչ մէկ խանութի վերեւ անուն կամ յայտարարութիւն կար։ Կ՚ըսես որ բնաւ չեմ յիշեր։ Բայց ամէն խանութ իր հոտովը կ՚ընդունէր իր պարունակութեան կամ ապրանքին յայտարարութիւնը։ Եթէ մարդ աչքը գոցէր ու ամբողջ «չարչու»ին երկայնքը, մէկ ծայրէն միւսը, քալէր, հոտ դիտելու համար պիտի որոշէր պախալին, եամէնիին, վոսպանին, մոպօրձին, նալճիին, շէֆէրճիին խանութները։ Ամէնն ալ կը հոտէին։ Ինձի մի՛ հարցնէք· սրտմտեմ ի՛մ քթիս այդ հոտերը — մէկ բացառութեամբ — անոյշ կուպային եւ դեռ կուզան։ Հոտերը ամէն պարագայի իրարմէ դանդաղելի չէին, եւ չէին կրնար ըլլալ։ Պատճառ մը կար· պատճառը պարզելը հաճոյք չէ, բայց պարտք է։ Պատճառը այն էր որ Պարախպակի մէջ կար արմատական հոտ մը որ չուզուած անկն ալ կ՚ներթափանցուէր միրգ հոտին (հապա կրնայինք բսել «միրգ հոտը» բարեխառնելու, այլ յաւէտ՝ վատախառնելու)։ Այս վատախառնիչ — կրնա՞նք բսել — հոտին ալ ակը «վատանուն» ձորն էր, որ Պարախպակի արտէն կ՚անցնէր, դիւղը դրեթէ երկուքի բաժնելով վերէն ի վար։

Պարախպակցիք ունէին ներքարուե՞ստը բանք թէ իրենց տարուեսար՝ մարդիկ ու անդիք անուանակոչելու՝ որքան անոպօրէն պարկեշտ եւ նկարագիր՝ սակայն եւ այնպէս նոյնքան ալ անսանելի, կամ «անբախտաբակիրթ» բացատրութիւններով։ Այս ձորին արուած անունն ալ, որ մէկ արժանի արտասանքն էր անոնց անուանակոչական այդ արուեստին, լիովին կը բացատրէր անոր ծագումն ու էութիւնը···։

Անունը իրաւ «վատ» էր· բայց ձորն ալ «վատ» էր, արժանի՝ իրեն արուած անուան։ Ինդիրը այդ չէ սակայն։ «Վատ» կամ ոչնչութիւն Պարախպակի համբաւին մէջ որոշ բաժին մը ունէր ան։ Ամէն մեծ քաղաքի դէտ մը պատրաստուած է։ Հրատարակեր՝ Նիւ Եորքի, թէյմըր՝ Լոնտոնի, Տիրերը՝ Հռոմի, Ակնը՝ Փարիզի։ Իսկ Պարախպակի՝ այս անհասկնալի անունով ձորը։ Այս ձորը համբաւ կուտար Պարախպակի։

Պարախպակ համբաւաւոր էր յիրաւի իր հոտովը որուն եւ–թախառաւոր կամ ապերախտ ակն էր, ինչպէս յիշեցինք, «վատանուն ձորը»։ Բայց որպէս զի քաղքենի նախապաշարումի տեսի չտամ, կեցէք որ մէյ մը պատմեմ — «հոտ սիրեմ, Պարախպակ»։

Առանց հոտի դիւղ կ՚ըլլա՞յ։ Պարախպակը ո՞վ պիտի յիշէր եթէ իր անփառք հոտը չունենար։ «Վատանուն ձոր»ով բարի անուն չհասած էր Պարախպակ։ Ո՞ր ապրակը (փարմ) ապարակ է առանց «ապարակի հոտի»։ Պարախպակի մթնոլորտը այս արմատական հոտովը յագեցած էր··· առաւել՝ ան եւ է հոտ որ իր տեղին, իր կարգին կը ծպտէր եւ դուրս կուգար, ինչպէս խոզակի հոտ, «պէօճէկոտ» նետուած թթենիի ճիւղերու հոտ, ամէն հոտի հեռը եւ ետեւը՝ նաեւ մարդուրեան հոտ։

Այսպէս ալ «չարչու»ն։ Հոտերը եթէ պատասխանէին թևերուս ցանկին դուրս պիտի դնէինք, բան հոտին թափանցողութեան, «ապի ձուկ»ին հոտը, ապա՝ փռան հոտը, եւ կարպատ, կաշիի հոտը, մխի հոտը (եթէ ոչխարը նոր մորթուած էր դրանք տակը, եւ մակարդացած արիւնը դեռ կը մնար տաշտին մէջ), պանիրի հոտը (որուն դէմ միայն բիթս կը գոցեմ), եւ նալճիին օճախին հոտը։

*
**

Ու «քօփրուն», «չարչու»ին մէկ ծայրը, ···ձորին վրայ ձգուած կամուրջ մըն էր։ Զարմանք չարժող եւ ոչ մէկ հանդամանք ունէր այս կամուրջը ի բաց առեալ սա իրողութիւնը թէ՝ ամբողջ դիւղին ոտքին տակ՝ օր մը օրանց փըլելիլը յուսած չէր։ Դիւղացիին բնիկ եւ անուս ճարտարապետական արհեստին կոթողն էր ան։ Ինչի՞ վրայ հիմնած էին ան — չեմ գիտեր· կամ ո՞վ գիտէր· բայց «հաւատքով կը քալէինք» վրայէն ամէնքս ալ։ Իմ աչքիս դէմ անուաչ ատղէկ տախտակամածը կը մնար միշտ անփոփոխ։ Անշուշտ կը հիննար, կը մաշէր, բայց որո՞ւն ինչ — ո՛րքան աաեն որ դիւղացիք կրնային ձորը չինկած մէկ կողմէն միւսը անցնել, գոհ էին։ Չեմ կրնար ըսել թէ դիւղը յետամնաց էր· պարզապէս ինքնաբաւ էր։

ա՛չ. ապիտա էր, այո՛. բայց ճակատագրականութեան մը անճնառութեան ամէն ապացոյց կար պիտին մէջ չատ սրտչ չափով: Եթէ բնական չէին բաները, վարմանքով կ՚ըսէին — «Ա՛լ ամէն ինչ լմնցաւ, կամո՞ւրջը մնաց, չիակեւ լու, փախիլու, նահապետ համար»:

Եթէ այսօրուան անառաձնելուն չափանիշերով ետ նայէին, այդ կամուրջը անհանգստութիւն պիտի անկէր: Ինչո՞ւ այդ վայրակ կամուրջին անդ քարէ կամ երկաթէ կամուրջ մը չէին շիներ: Ո՞վ չէինէր, սակայն, եւ ի՞նչպէս չէինէին: Ու ենթադրենք թէ չէինէին, Պարտիզա՞կ կը մնար...: «Փոխուն»ին հետ մէկէ «սլլինարը» պիտակ կ՚երթա՞յ...: Ա՛յդ ձորին այդ կամուրջը կը վայլէր: Մէկը մեւնին արժանի էր, եւ երկուքին այդ վախապատ արժանաւորութիւնով Պարտիզակ ալ կրնար իր ինքնայատուկ արժանաւորութիւնը անդգ պահել, եւ պահած ալ էր:

*
**

«Զարչուն»ին մէջ մեր ուխտաւորին էր «չէքէրճի կապուկեին» խանութը: Կային ուրիշ «չէքէրճի»ներ ալ, բայց Կարապետ պրաւած էր «պղպեղի ազգ» սիրտը: Ըստ մեր քմտց վկայութեան, Կարապետին չինած «չէքէր» լաւագոյնն էր: Առաջ մտնին ամէնքս ալ վատահ էինք առանց երբեք մեւնելուն չինած ճաշակած ըլլալու...: Մէկէրբ նախ կար Հրանդ անուն Պարտիզի ազգ մը որ բոլոր արեւուն ժամերուն բերանը չաքար ունէր. չաքար ուտելով կ՚ուսնար: Շարաթ օր Լուսածին պէս «չէքէրճի»ին կը վազէր եւ թեւին տակ խոշոր պարկ մը չաքարով կը դառնար, ամբողջ ճամբուն երկայնքին ալ հաս հաս բերանը նետելով ամէն պոյնկ եւ համէ չաքարներ, մեքենական անվրէպ կանոնաւորութեամբ:

«Ծօ՛, Հրանդ, շաքար իւէր իւէր (չաքարախտ) պիտի մեռնիս» կ՚ըսէինք:

«Կարապետին չինած չէքէրովը մարդ նէ՛ շէքէր իւէրի կ՚ուենայ նէ՛ ալ կը մեռնի» կը պատասխանէր: Հրանդին վկայութիւնը հակընակառու վկայութիւն էր հարկաւ Կարապետին «չէքէր»ին նկատմամբ...:

Կարապետ իր չինած եւ ծախած ապրանքին բնութիւնը առած էր: Շաքարի չափ անոյշ մարդ էր, երիտասարդ, բարձրահասակ, բարեկազմ, բարեդէմ: Մէջքը կարմիր գօտի կը կրէր, ինչպէս առ հասարակ կը կրէին Պարտիզակի բոլոր երիտասարդները: «Շէքէրը» եփած եւ «քաչած» օրը թեւերը ծալտած եւ մէջքէն վար կապած կ՚ըլլար փէշտիմալ մը որ չարք չարք ժապաւիններով, ծիրանի գօտիին ետքը զոյնները կը կրէր: Օր մը երբ նեղը դրինք դինքը այդ բաղմապոյն փէշտիմալին դազանիքը դուրս տուաւ:

«Ինչ հմա մարիփէրս պիտի գողնաք», բաղաքեց նախ, եւ ապա, աչքին մէջ չարաճճի ժպիտով մը, խոստովանեցաւ թէ իր «չէքէր»ները փէշտիմալին գոյներուն համապատասխան ներկերով կը դունաւորէր: Անկէ ասդին հասկցանք թէ ինչո՛ւ համար Կարապետին «չէքէր»ները աչքերնուս այնքան հրապուրիչ կ՚երեւէին: Եւ արդէն «չէքէր» դնելու առեն գոյնին նայելով ընտրութիւն կ՚ընէինք քան համին: Տղայ էինք վերջապէս...:

Կարապետին «Կարապետ» կ՚ըսէինք, առանց ոեւէ մակդիրի — ո՛չ «ապրար», ո՛չ «ապա», ո՛չ ալ «էֆէնտի»: Ինչո՞ւ համար արդեօք: Այն առեն չէի հասկնար. հիմա կը հասկնամ: Որովհետեւ Կարապետը երիտասարդ էր. այդ մէկ պատճառ. բայց աւելի կարեւորը, որովհետեւ գիւղին հոգիին մասր չէր կազմեր. այդ հոգիին դէմ ըմբոստացած էր ան: Ինչո՞ւ «ապրար» ըլլար. առիկա գիւղացիութեան դրօշմն էր. եւ ինք գիւղացի ըլլալ չէր ուզեր: Կը պատկանէր նորահաս սերունդի մը որ չէր կրնար պարտկուիլ գիւղին սահմաններուն մէջ, ո՛չ ֆիզիքապէս եւ ո՛չ ալ հոգեբանպէս: Փոխաբերական իմաստով, ... ձորին հոտը առնել սկսած էր եւ այդ հոտէն փախչիլ կ՚ուզէր: Գիւղին հարազատ բնիկը այդ հոտը բնաւ չէր առներ:

«Աչքս հետուն է, տղաք», կ՚ըսէր առենը մէկ մը, չէշտով մը որ իր հոգիին խոռվքը եւ անհամբերութիւնը կը մատնէր: «Հոս ի՞նչ կայ, կը դանդատէր. դո՛ւք ալ որ չըլլաք ես որո՞ւ շէքէր ծախիմ»:

Մեղադրանք չունէիմ: Իրաւ է, երիտասարդներու համար նեղ կուգար Պարտիզակ. բայց յայն աշխարհին մէջ

մանելով ի՞նչ ընէին, կամ ըլլային: «Շէքսպիրի կարապետար» օր մը ձգեց խանութը եւ անհետացաւ. ո՞ւր գնաց, ի՞նչ ե– ղաւ — մինչեւ այսօր հանելուկ մնացած է ինծի համար: Մատհոգ եղած եմ միայն թէ արդեօք «շէքսպիր» հոգին «շէք– սպիր» մնա՞ց թէ՛ աշխարհիի լեզուով լեզուբյաւ...:

*
**

«Զարչու»ին խանութենեն մէջ մեծապէս թիւր կը կազմէին «խահվէ»ները (պարախպակցոց լեզուով «պայ– վէ»): Պարախպակցոց մտքին չափով չէր անկիր: Վերապահեցէք ձեր դատումը մինչեւ որ եր– ւոյթներու ներքեւ պահուած իրողութիւններուն մէջ մըտ– նենք:

«Խահվէ»ն, ինչպէս պարախպակի մէջ, «ծուլարան» մը չէր եւ ա՛չ ալ՝ ծուլութեան վկայարան: «Խահվէն» ժողովուր– դին ապրաւորենէն, դժբախտութենէն ծնած հաստատու– թիւն մըն էր: Անոր մասին ինչ ընէին, ո՞ւր երթա– յին: Տուներ չէին կրնար նստիլ օրուան տասներկու ժամի– ը: Գիւղացիներուն մեծ մասին գործը եղանակի չափուկ էր: Գարունէն ամրան վերջը դաշտին մէջ, հոգին հետ էին, եւ կամ, իրենց «պէօճէկ»ներուն հետ: Վեց ամիս կ'աշխա– տէին վեց ամիս կը նստէին: Նստելու ամէնէն հաճելի տեղը «խահվէն» էր: «Խահվէն» պարախպակցոց ակումբն էր: Ա– մէն պարախպակցի նախընտրութիւն մը ունէր: Ընդհանրա– պէս նոյն անձը նոյն «խահվէն» փնտռտելով, կը գտնուէր: Գիւղին «էֆէ»ներուն «խահվէն» դատ էր, «իմտէլիկէնտ» դասակարգինը՝ դատ, «վաճառականներուն»ը դատ: Տասը վարտի տուրճ մը ամբողջ օրուան համար աթոռի մը ան– հանգստութեան իրաւունքը կուտար ո եւէ մէկուն: Մենք տղայ էինք եւ մեզի համար «յոխտւմ» մը կ'ապապրուէր մեզ հիւրընկալող մեծերուն կողմէ:

«Խահվէճին» ընդհանրապէս բազմապիսի կարողու– թիւններով օժտուած անձ մը կ'ըլլար: Նոյն ատեն «խօսուն լրագիր» էր, սափրիչ, եւ անպաշտօն բժիշկ, եւ առաջնոր– դ: Այսպէս էր «խահվէճի պարզեւ աղլաբը»: Ամէն ան– գամ մը մազերս կտրել տալու կ'երթայի: Կտրելուց ոճը

ձեւքի մէքենան կ'որոշէր: Կամ թիւ 1–ով պիտի կտրէր, կամ թիւ 2–ով, կամ թիւ 3–ով: Թիւ 1–ը չէր ըլլար, որով– հետեւ չատ խորունկէն կ'երթար: Ուստի, դպրոցականնե– րուս համար՝ միօրինակ ոճ մը որդեգրած էր: Թիւ 2–ով կը կտրէր գլխուս մազին երկք չորրորդը եւ թիւ 3–ով ալ «փկրչմ» մը կը ձգէր ճակատնուս վրայ: Ի՞նչ էր օգուտը դժգոհելուն, բողոքելուն: «Հա՛, ուղուլ, ուզածիդ պէս կը կտրեմ», կ'ըսէր եւ նորէն գիտցածին պէս կը կտրէր: Ամէն տղայ որ իր աթոռին վրայ կը նստեցնէր, հարցաքննու– թեան կ'ենթարկէր — «Ուրկէ՞ կուգաս, որո՞ւ տղան ես, հայրիկդ ի՞նչ կ'ընէ, Զատիկին տուն պիտի երթա՞ս, դպր– ոցէն երթաս նէ ի՞նչ պիտի բնես, դասերուդ մէջ առա՞ջ ես», եւայլն, եւայլն: «Դպրոցի տղոց» (որով կը կոչուէին եւ կը ճանչցուէին «Բարձրագոյն վարժարանի» ուսանող– ները) կեանքին արձանագրութեան կենդանի տոմարն էր «խահվէճի պարզեւ աղրարը»: Բայց կը սիրէինք դիմքը հա– կառակ այն չարչարանքին որուն կը մատնէր մեր գլխուն մազերը իր «մաքինա»ներովը, եւ մեր համբերութիւնը՝ իր անվերջ հարցումներովը: Այն համոզումը ունէր թէ իր ար– հեստին պահանջն է որ «մաքինան» բանեցուցած առեն լե– զուն ալ բանեցնէ: Եւ որովհետեւ կը խորհէր թէ մեզի պէս «դպրոցականներու» սորվեցնելիք չունի, ուստի կրնար հարցումներով մեզ խօսեցնել: Շատախօս էր, բայց հա– մեստ, եւ հետաքրքիր քան համեստ:

Իսկ «բժշկութիւն»ն ալ սափրիչութեան կը նմանէր: Ամէն տեսակ հիւանդութեան համար մէկ «համայնարոյժ» դարման մը ունէր Ամերիկայի փէթրնի դեղերուն պէս:

«Պարզեւ աղլար» այսպէս այնպէս...: «Ահա՛ չորս սիւլիւկ. առաւն կոնակը փակցուցէք»:

Լայներեան չիլերու մէջ լեցուած այդ տղրուկներուն առաջարանը մօրթս փուչ փուչ կ'րնէր: «Մեռնիմ չեմ թո– ղուր որ այդ պղտւիլ ճճին մօրթիս պպչի», կ'ըսէի: Ան ա– տեն չէի գիտեր թէ մարդկային արիւնքամ տղրուկներ ալ կան...: Հիմա գիտեմ, եւ ուստի այդ ճճիներուն նկատ– մամբ խորչանքս մեղմացած է...:

«Պարզեւ աղլար, սիւլիւկ ինչո՞ւ կը փակցնեն հիւան–

դին կռնակը», հարցուցի օր մը։ Իր բոլոր դիտումները մէկ նախադասութիւնով հաղորդեց ինծի...։

«Միլլիկ կը փակցնեն որ փիս արուեստը ծծէ, դուրս հանէ»։

Ծիլթս պատկեցաւ։

Հիմա՛ պէտք էր մեզի «Պարդեւ ապրար»ին սիւլիկները որ «փիս արուեստները» մաքրէր մարդոց սրտերէն...։

«Պարդեւ ապրար»ին առաքելութիւնը «առաքելաչութիւնէն» անդին չէր անցներ։ Քանի մը հատ կոչտ, երկաթեայ սեղան պրպտուած էին իւղոր հայելիին երկու կողմի երկայն դուցափեղկերուն ետին։ Առանձ էին իր դիմացկուն սրտին՝ յաւէտ բան իր արհեստական ճարտարութիւնը հաւատացիները։ Վա՛յ էր եկեր պրխուն անոր որ ուռած երեսով, ակռային ցաւէն ծալլուած, կը մատչէր «Պարդեւ ապրար»ին։

Անգամ մը պատահմունքով հանդիպեցայ անոր կառաքած առաքելաչութեան մէկ դործողութեան։ Մինչեւ այսօր խեղճ մարդուն պոռալուն ձայնը կը լիշեմ, բայց թէ յաջողեցա՞ւ վերջապէս ակռան, ոչ կամ փուած, դուրս քաշել, հանել «Պարդեւ ապրար»ը, չեմ լիշեր։ Կը տարակուսիմ։ Եթէ ակռան չելլէր, որո՞ւն էր յանգանքը։ Շատ պարկեշտ եւ յարատեւ ջանքեր կ'ընէր «Պարդեւ ապրարը», բայց եթէ չի յաջողեր, պատարիւնութեամբ աչքերը տեղը կը դնէր (բնականաբար առանց լուսոյ) եւ կ'ըսէր սրտնեղած.—

«Տօ՛, առ առդագ Աստուած չեմ ուէյիդ օսկորին է փակցուցեր նը, ես ինծո՞ր քակիմ, հանիմ»։

Հա՛, «Պարդեւ ապրար», մենք ալ քեզի կը նմանինք։ Մեր չկոզածին համար «Աստուած պատասխանատու կը բռնենք մեզմէ...։

«Պարդեւ ապրար»ին խահվէէն մէկ լուսաւոր ապաւորութիւն մը եւս ունիմ։

Զրահը «կրճատած», բայց «մատրաց» մարդիկ էին Պարտիզակցիք։ Աստ չատ ապացոյցներ կան եւ երբ տեղը դայ, պիտի յիշենք առանք։ Ան այժմ միայն սա՛ թէ «խահվէն» նաեւ ընթերցարան էր։ Կարպատցիները քիչ չէին. բայց կարդացողին ականջ առողները շատ էին։ Գոնէ օրա-

թերթ մը կուգար խահվէհիս։ Անգանները կը լքուէին, խումբերը կը քակուէին եւ աթոռները չքնաղակ մը կը կազմէին այն մարդուն չուրջ որ թերթը կը բանար բարձրաձայն կարդալու համար։ Մերուհիները մէկ ձեռքերնին իրենց դաստակին վրայ, միւսը՝ ականջնուն եարին, անպատմելի համբոյրով եւ հետաքրքրութեամբ կը հետեւէին ընթերցման։ Կարդացողը վարժապետի հոմէր ալ կ'առնէր, տեղ տեղ կենալով եւ իր կողմէն բացատրութիւններ տալով, կամ դիտողութիւններ ընելով։ Ո՛վ որ «լաւ դրիչ ունէր» — դիտէին։ «Բիւզանդիոն»ին սիրահար էին։ Բ. Քէչեանը դեպիհան պատգամախօսնին էր։ «Ազգային»էն կ'անցնէին «Մեջլիսի պայպային» յուրերուն որոնցմով ծայր աստիճան կը հետաքրքրուէին։ Անգլիա, Ֆրանսա, Գերմանիա իրենց համար գաղափարներ էին առանց որոշ տեղի՝ միջոցին մէջ։ Իրենց յաճախներէն «Անգլիա» մը կամ «Ֆրանսա» մը չինած էին երեւակայութեամբ։ Զարմանքը այն էր որ աչխարհի դէպքերը եւ դէմքերը ճիշտ այնպէս կը ձեւաւէին այս պիւզանդիներուն կարծիքին, ինչպէս Լանտոնի մէջ, կամ Նիւ Եորքի մէջ կը ձեւաւին այսօր։ Ամէն մարդ դասաւորը կը կարէր, կը վճռէր, կը պատապարակէր, կը դատափետէր, ամէն տեսակ ծուռ չխոկելու միջոց կը գտնէին, արդարութեան չափանիշ կ'ընէր իր կարծիքը, կ'առնէր կատար կատարեալ միամտութեամբ եւ ծայրայեղ ինքնահաւանութեամբ...։

Ատոր կ'բանն «մարդկային բնութիւն» որ նոյնն է ամենապէս «Պարդեւ ապրար»ին խահվէին մէջ եւ Նիւ Եորքի փարք էվընիւին վրայ, ուր որ վերջապէս երկու մարդիկ իրարու կը հանդիպին։

*
**

Գիւղին արհեստաւորները հոս չենք ներկայացներ։ Գիւղը, սահմանաւոր չափով, իր ճարտարարուեստները ունէր։ Ատոնց մէջ առաջին տեղը կը բռնէր չերամաբուծութիւնը, եւ մետաքսը։ Մետաքսի քանի մը գործարաններ կային։ Գիւղին կեանքին մէկ երեսն ալ այդ գործարաններուն մէջ պիտի տեսնենք իր տեղը։

Քիւֆէճիութիւնն (սակաւաշինութիւն) անարդ արհեստ մը չէր։ «Քիւֆէն» արուեստի կեանքին անհրաժեշտութիւն-

ներէն մէկն է : Ինչպէս պիւզանդիոն համար բաղաք ունի իր հետաքրքրական տեսարաններէ, նմանապէս ալ գիւղ ունի իրենները՝ քաղաքացիին համար : Եւ քաղաքացիի աչքերուս համար հետաքրքրական տեսարան մըն էր միշտ իրարու մէջ անցուած «բուֆէ»ներու այն երկար աշտարակները որոնք ձիերուն վրայ բեռցուած կը դրկէին «քաղքի վաճառականներուն» : Այս «բուֆէ»ները այնպիսի վարպետութեամբ կը բեռցնէին մէկ գծի վրայ իրարու եռաւ կապուած ձիերու կռնակը որ երբ կարաւանը չարժէր լրլար՝ դիմացէն դիտողին աչքին պատրանքը կուտար Հռոմէական վիպանքի մը սրտին դիմուածքները, անգամ չարքերով, վահաններն ու լանջնոցները վերեւ հասնող բրած, կը յառաջանան :

***

«Բամուրինիութիւն» (ամխոպարծութիւն) չմոռնանք : Այս անուցած երեսներով մարդոց կարմիր սրտին մասին վրայ կայութիւն ունիմ եւ այդ վկայութիւնը վերապահել մեզանչական պանցաուութիւն պիտի անկէ : Բայց համբերութիւն . . . :

***

«Նալճի»ներն էին, ասկէն, որ ամէնէն չատ կը չարժէի կ'ընէին երեւակայութեան : Երբ Լօնկֆէլլօ Պարտիզակի «նալճի»ներէն մէկուն խանութը առած լրլար անտարակոյս աւելի առատ ներչնչում պիտի բղխուէր նկարագրելու համար «պիւրկին երկաթպարծր» որ իր բանաստեղծի թախիծը վայրուն ակռաներէն մին կը կազմէ :

Միւռա ներխիկ կը թնդայ երբ ականջիս կը հասնի այն հնչուն ձայնը որ մուրճի հարուածներէն կ'արտադրէին, անընդմէջ ձեռքով սալին վրայ դրուած հրաշէկ երկաթը : «Ձայն» բանին — նուազը բանելու բինը աւելի իրապաշտօրէն բնորոշած լրլալու համար գայն քան բանաստեղծօրէն : Դպրոցին պանդակէն չատ առաջ, կ'արթննայինք «նալճի»ներուն սալին ու մուրճին այս «նուագովը» : Հապա «նալճի»ներուն էրդը, որ արշալոյսի խաղաղութեան մէջ մրճի»ներուն էրդը, որ արշալոյսի խաղաղութեան մէջ մրճնոլորտը կը լեցնէր . . . : Հո՛ս, Թարդիկ Վէրտիի օպերաց

տարին մէկ երկու անգամ կը լսեն. մենք հո՛ն Պարտիզակի մէջ, ամէն օր կը լսինք — եւ, կրնա՞մ ըսել — անոր նախասիրը :

Դառնա՞նք, մանե՞նք «նալճի Պեատրա»ին խանութը : Այդ է գօրաւոր փորձութիւնը այս վայրկեանիս . բայց չէ՛ . այդ այցելութեան պէտք է որ մասնաւոր օր մը յատկացնենք, հետեւեալ տանելով, եթէ կարելի է, Լօնկֆէլլօյի մուտանները :

***

«Նալճի»ին օփերան թողուլ եւ պանրերուն անտանելի հոտին մէջ մտնել, չիտակը ախորժելի ընտրութիւն մը չէ, բայց նաեւ՝ անխուսափելի, քանի որ դեռ «չարչուն»ներ :

«Պախալ Աւետ»ին խանութին մէջ տրամաբանութիւն կար : «Կէրակուր» բառդ համ ունենալու է, բայց նաեւ հոտ : Լա՛ւ . Աւետին ծախածները ի՞նչ էին — «կէրակուր», չէ՞ . է՛հ, տոռնք համ ունէին . . . կարծեմ, կը յուսամ, կը հաւատամ . . . բայց կասկած չկար թէ հո՛տ անպատճառ ունէին : Բիթա կը փրթէր հոտերէն . . . : Երբ Ամերիկայի թիւպաթուղթի մէջ փաթթուած, ծրարուած աւիոտ պանիրը կը տեսնեմ, քթիս կուգայ «պախալ Աւետ»ին պանիրին հոտը և ախորժակս կը զոցուի : Պանիրի դէմ անյաղթելի զըզուանքս Պարտիզակէն կը սկսի : Ի՞նչ ըսել է «զզուանք» : Զգուանքը Աստուծոյ ատած ամէնէն պատուական անունն է : Բայց ես յանցանքս դէն դէմ՝ անարդարանալի յանցանք է : Բայց ես յանցանքս չեմ արդարացներ, կը բացատրեմ միայն : Ցանցաւոր եմ ես, իրաւ . բայց «պախալ Աւետ»ը յանցաւորութեանս պատասխանատուն է :

Խանութին պարունակութեան մեծագոյն մասը «կէրակուր» էր, առանց եփուելու, ուտուելիք նիւթեր, ոչ թէ «կէրակուրցու» : Օրինակի համար, «աղի ձուկ», բնականը բաց տակառներով, եւ թաթախուն կաս կարմիր ջուրի մը մէջ : Ինչո՞ւ ջուրը կարմիր կ'ըլլար . կամ եթէ տեսակ մը ներկ էր, ինչո՞ւ կը ներկէին ջուրը, չեմ գիտեր : Միակ բացատրութիւնը զոր լմացած եմ Աւետէն, եւ զոր կ'ենթադրեմ թէ հնարեց ինծի պէս «քաղքցի» միամիտ տղու մը մտաւախութիւնները ցրուելու համար էր — «Ուղուլ, կարո-

մէջ ղեկ մը կը դնեն փրչիին մէջ որ ձուկին համ տայ: Բայաառութիւներ կրնար չինծու բլլալ բայց իրողութիւնը այն էր որ ձուկը իրաւ, իրաւ համով էր: Քանի փարայի «ապի ձուկ», հայով մը, բնաանիք մը կը կշռացնէր: Եւ քանի՛ քանի բնաանիքնե՛ր՝ եթէ հացին հետ «ապի ձուկ» ալ ունենային՝ ապօթքնին պրաանց կ'ընէին Աստուծոյ: Ձուկին տարբեր տեսակները կը պահէր Աւետը, բայց «ապի ձուկը» դրամապուրնի էր Պարտիզակի թէ՛ պախալներուն եւ թէ՛ յաճախորդներուն: Որքան պանիրը չէր սիրեր, նոյնքան կը սիրէր «ապի ձուկը»: «Ապի ձուկը» Պարտիզակի վայել կերակուր էր: Պապ ջուրի մը պէտք բլլար, հոգը նստարանը բնեւս, չորս կոպմիդ «կանաչ կակաչին» վրայ նայիս, սեւ հայը առջեւդ դնեւս... որ «ապի ձուկ»ի ախորժակ ունենաս: «Ապի ձուկ» սեղանի վրայ, արդիական սեղանատան մը մէջ՝ ո՛չ կ'ուտուի եւ ո՛չ կը մարսուի: Եւ ո՞ւր գտնես հիմա Պարտիզակը ու «պախալ Աւետ»ին «ապի ձուկը»...:

Պանիր, «ապի ձուկ» եւ «պէյթին» (ձիթապտուղ)...: Եթէ վերցնէիք այս երեք տեսակ «կերակուր»ի մթերքը «պախալ Աւետ»ին խանութէ կիսովի դէմ կը պարպուէր եւ պէտքին բնակչութեան երեք չորրորդն ալ անօթի կը մնար: Աթէ աւելցնէիք այդ անունդին վրայ Պարտիզակցւոց կերած ոսխոր, կեռասը, (անմոռանալի «կարճկոթ» կեռասը), խաղողը, խնձորը, խմած զուլալ ջուրը, ծծած արեւայրուք օդը, արդիւնքը կ'բլլար առոյգ պիւզացին:

Մեր կերածը ի՞նչ է. նոյնը, միայն զարդարուած, շքեղարուած...: Պարտիզակցին իր «աղի ձուկ»ը կը ներկէր (եթէ իրօք այդպէ՛ս) իսկ մենք հո՛ս եթէ ամէն կերածնիս չենք «ներկեր», կը վերափոխենք, կամ կ'այլափոխենք, յաճախ կը վատափոխենք: Յարկաբաժին կոչուած բերդի մը տանեցրոյ յարկը մեր կերած սթէյքը մեր երեսին գոյն չտար: Այդ «բերդերէն» իջնելու ենք եւ Պարտիզակ մը բանջելու ենք մեր չուրջը, որպէս զի նոյնիսկ «պախալ Աւետ»ին ծախած կերակուրով մեր ժպտոյն երեսներուն գոյն դայ:

Ուրիշ ի՞նչ տեսակ «ապրանք» ունէր «պախալ Աւետ»ը: Պէտք է մխթար չարչրկեմ որ յիշեմ: Ինչ որ չէր հոտեր, մխթար չէ մնացած: Տպաւորութիւններս բիս հասած հո-

տերէն ընդունած եմ քան թէ աչքով տեսածներէս: Անպատճառ պարկ մը երկուք ալ բրինձ կը պահէր: Բայց ո՞վ բրինձին կը մօտենար երբ պղպուրը կար: Եւ ամէն տուն ալ առհասարակ ինքն էր իր պղպուրի գործարանը: Զիթահիւղ՝ այո՛: կաթնեղէն արտադրութեանց մէնաչնորհը, պանիրէն զատ, կը պատկանէր մէյ մը դիւղին «կապուտ վարտիք» լճերուն, մէյ մըն ալ Լազերուն, որոնք կէս քաչ կարագ կամ երկու դուրուշնոց քամուած մածուն ծախելու համար՝ չրջակայ դիւղերէն երեք ժամուան ճամբայ ոտքով կտրելով Պարտիզակի «չարչուն» գալու չէին ծուլանար:

Մի՛ բսէք թէ «ժամանակները չեն փոխուած»: Ինչպէ՞ս ո՛չ: Հոս ժամանակը դրամով կը ծախեն. հո՛ն, ձրի էր: Բայց սա է զարմանալին թէ հո՛ս մարդու մը ժամանակին վրայ պահանջ բլլայ կամ ոչ, երբ ուզէ աշխատաւիճի համար ժամանակ տայ վարձք կը պահանջէ եւ կ'ընդունի ո՛չ թէ աշխատաւիճին համար հապա՝ ժամանակին համար: Հոն, այդ երանելի դիւղին մէջ, մարդիկ աշխատաւիճը կը ծախէին եւ ոչ թէ՝ ժամանակը: Հո՛ս առածային «երկրորդ մղոնը» երթալու առաքինութիւնը կորսնցուցած են մարդիկ: Երկու ժամ պահանջող գործի մը համար եթէ մէկ ժամուան համար վարձատրուին, երկրորդ ժամը ծոյլ կը կենան, չեն աշխատիր: Աշխատանքը օրհնութիւն բլլալէ դադրած է եւ եղած է միայն դրամ: Աշխատանքով դրամ կը չահէին դիւղացիները ալ, անշուշտ, բայց չահէին կամ ոչ, աշխատելով աշխատանքի օրհնութիւնը կը վայելէին:

*
**

Իրիկուն եղա՞ւ — եւ ահա՛ «չարչուն» նոր կենդանութիւն կը առանար: «Մէծուն» ծախող տղաքը մէջտեղ կ'ելլէին:

«Մէծո՛ւն, մէծո՛ւն. քսան փարա է մէծո՛ւն» ձայնելով «չարչուն»ին երկայնքը կ'երթային կուդային մինչեւ որ երեք «քէրեչ»ի համար դնորդ գտնէին եւ վերջապէս 60 փարա կամ երկու դուրուչ դրպանած տուն վազէին եւ մօրերնուն ափը դնէին, վաստակէն թերեւս տասը փարանոց մը միայն

իրենց վերապահելով: Ահ, տասը փարան, ա–ա–ս–ր փա–րա էր: Մենք առատութիւնով չփայեր ենք. ու տասր առ–լորը վայելել չենք պիտեր, ինչպէս Պարտիզակին կարող էր վայելել տասը փարան: Մենք ունինք ու աղխատ ենք. անոնք չունէին բայց հարուստ էին, որ վայելել գիտէին: Մենք կեանքը ունենալու հարց բրած ենք. անոնք վայելելու հարց բրած էին: Այո՛նք էին խելացիները իրենց ապիտու–թիւնովը. մե՛նք ենք ապուշները մեր բոլոր խելքովը եւ գի–տութիւնովը...:

*
**

Բայց ոտքերնիս դեռ «պախալ Աւետ»ին խանութէն դուրս չենք հասած: Ծախած ապրանքներուն ցանկը մեկ ի՞նչ: Կարեւորները չիշեցինք: Մոմը, լուցկին եւ «կապ»ը, «Ֆիլթիլ» (պատրոյգ), լամբարի չիշերը, ապը, պղպեղը, չաքարի «քէյէ»ները չարած էր կարգով մը որուն տրամա–բանութիւնը մեկայն ի՛նք կը հասկնար: Եթէ «գրանցի» պա–տահական այցելու մը իր խանութէն ներս մոլորէր եւ «ա–լաֆրանկա» ուտելիք մը փնտռէր, ինչպէս, օրինակի հա–մար, պահածոյ ուտելիք մը, ինչ բլլալը հասկնար կամ ոչ, կ'ըսէր, «Պարտիզակի ջուրը ատի չի մարեր որ ունենամ»:

Աւետին խանութը ներկուած չէր: Ներկելու ծախքը խ–մսասութեամբ խնայած էր, որովհետեւ ճանճերը ձրիա–բար ներկած էին ամէն կողմ, ձեղունէն սկսեալ մինչեւ տախտակի յատակը: Ալ չի կրցի համբերել եւ օր մը, «քաղքենի» յաւտուկ «կոտրտուած» լեզուով դիտել տուի մեր բարեմտին «պախալ»ին թէ ճանճերը վնասակար մի–ջատներ էին եւ թէ հար մը պտնելու էր դանոնք բնաջնջելու որպէս զի, անվերջ բզզիւնով, երամ երամ չգային եւ, անե–րեւ ապաստութիւնով, չթառէին ամէն ուտելիքի եւ մտնող ելլող յաճախորդներուն վրայ: Ի՞նչ պատասխանէ աղէ՛կ:

«Պարոն... (անուշս աւելցնելով), այս ճանճերն ալ, որ Աստուած ստեղծեր է, հէյպէր պիտի ապրին. քանի որ խանութս մտեր են, ըսել է խանութէս պիտի ապրին. ալ ես ի՞նչ ընեմ»:

Մի՛ խնդար. այս մէկ խօսքին մէջ էր մարդուն հոգիին բացատրութիւնը: Ան որ իր խանութին ճանճերուն իսկ

կեանքին պատասխանատուութիւնը վրան առած էր, դի–րին է երեւակայել թէ ի՛նչ ժարզասիրութիւնով պիտի վե–րաբերուէր իր «ապառիկ» աղքատ յաճախորդներուն հետ: Ո՛չ, Պարտիզակ արդարոց ապաստանը կամ ժամադրավայ–րը չէր: Աբիւնքամ, անզութ եւ անիրաւ վաչխառուներ ալ կային հոն. ո՞ւր մնային անոնք արդեօք, չեմ գիտեր: Ա–տուած ողորմեցա՞ւ արդեօք անոնց հոգւոյն...: Բայց «բա–րիներր», ինչպէս առ հասարակ ամէն տեղ, Պարտիզակի մէջ աւելի չատ էին քան «չարերը»: «Պախալ Աւետ»ն ալ մէկն էր «բարի»ներէն որուն յիչատակը բազմաթիւ երախ–տաւոր սրտեր օրհնեցին ու թերեւս կ'օրհնեն դեռ, եթէ մը–նացին, վատահ եմ:

«Պախալ Աւետ»ը իր մէջ մարմնացուցած էր Պարտէ–զակի «Ազգասահնամը»: Ձեմ գիտեր թէ «հնչո՞ւն վճար–մամբ» առեւտուրը աւելի էր թէ՛ ապառիկը: Բայց «մէտէ–մը» (կապար դրիչ) միշտ ձեռքն էր դեղին թղթի մը վրայ նչանակելու համար ապառիկ ծախուածները...:

«Աւետ ուղուլ, արեւդ սիրիմ, սա կապին չիչէն լեցո՛ւ. փարան գալ չարթու կը բերիմ»:

«Աւետ, փարադ «մենձ ալատէն» վերջ կուտամ»:

«Աւետ, խօզաս ծախիմ նը է՛ն առաջ քու առնելիքդ պի–տի տամ»:

«Ամա՛ն, Աւետ, ձանդ չհանես. պէօճէկս թաւիեցի. նեղն իմ»:

«Աւետ, հոգիդ ուտիմ, սա մէկ չարթուս համար օխա մր պանիր, օխա մր պէյթին տայիր. չափայի պիտի եր–թամ (փորելու) քանի մը մէճիտիյէ ձեռքս կ'անցնի հէյ–պէր»: Եւ այսպէս անվերջ կերպով, ամէն օր: Մանաւանդ այն ճգնաժամերուն որոնք կը ստեղծուէին երբ «պէօճէկը չըլլար» (ձախորդէր) բացատրելի եւ անբացատրելի պատ–ճառներով:

«Է՛ ատ՛ է՛ս ի՞նչ ընեմ, ըսէ՛, հա՛. թագաւորին խազնէն քսմս չէ, ուղուլ»: Այո՛, կը կրկռար, հարկա՛ւ. բայց ու–պածնին ալ կուտար. ո՛չ ոք ձեռնունայն ետ կը դարձնէր:

Ա՛հ, Աւետ, Քրիստոս, որ «մաքսաւորը» կանչեց եւ ի–րեն աշակերտ ըրաւ, հապա եթէ քեզ տեսնէր ի՞նչ պիտի ընէր...:

Պարախպակի մէջ ապքաութիւն կար բայց բիլիփ (նպաստամատոյց) չկար որովհետեւ «Աւետ»ի մը սիրտը կար:

***

Եթէ «քաղաքակրթութիւն» կոչուած այսօրուան կառուցուածքը գոյութեան բերելու համար քուէ առնուէր, առանց երկու անգամ խորհելու, ես հակառակ քուէ պիտի տայի: Պարախպակցիք ալ ինծի հետ, վստահ եմ: «Քաղաքակրթութիւն», իր արդիական իմաստովը, Պարախպակի չէր յարմարեր: Պարախպակի համայրը իր «վայրագ», կամ, իր անկեղծ եւ բնական կեանքին, աւանդութենէն եւ բարուց մէջ էր: «Քաղաքակրթեալը» դիւղին կեանքին նպաստ մը չէր, հապա՝ վտանգ մըն էր: Սրտին դողը միշտ այն եղած էր որ դի մի գուցէ, օր մը, ներմուծեալ, վրադիր «քաղաքակրթութիւնով», Պարախպակ կորսնցնէր իր հոգին: Աստանկ ամպեր անցան Պարախպակի վրայէն: Եւ եթէ Պարախպակ մնացած ըլլար, ո՞վ գիտէ, թերեւս իր բնիկ գոյնը պահած պիտի էըլլար մինչեւ այսօր: «Շփացած» (իրը թէ «քաղաքակրթուած») դիւղացիներու հանդիպած եմ աստէն ասեն եւ «սիրտս խառնուած» է: Բարեբաղդաբար ան որ մորթը կը փոխէր, նաեւ կը տեղափոխուէր, կը հեռանար Պարախպակէն:

Գիւղին մէջ ախտավարակ, միբրոպի բոյներ չատ կային... բայց անոնցմէ ոչ մէկը աւելի մեծ սպառնալիք էր անոր կեանքին քան «քաղաքակրթութեան» միբրոպը: Այս միբրոպով դիւղացին երկու անգամ պիտի մեռնէր — նախ մարմինով, ապա՝ հոգիով:

Արուեստականութիւնով երջանիկ ըլլալ չէր սորված Պարախպակցին. անոր երջանկութեան գաղտնիքը իր ներքին հոգեկան տրամադրութեանց մէջ էր: Վա՛յ անոր որ կը փորձէր դիւղացիին «կեանքի փիլիսոփայութիւնը» յեղաշրջել: Փորձողներ եղան: Աստն աստն երեւան կուգային չահամոլ մարդիկ, որոնք դիւղին հոգին «քաղաքակրթութեան» ծախել կ'ուզէին:

Գանի մը օրինակ տանք:

«Չարչու»ին երեսը, խահվէներու եւ պախալներուն կարգը, նորելուկ խանութներ բացուեցան: Արդեօք չիաակ կը յիշե՞մ, բայց յիշողութիւնս ան պահուս կը պնդէ որ վաստակ ըլլամ թէ այդ խանութներէն մէկը կը կոչուէր «Պօն Մարչէ» (զոր դիւզացիք տասը տեսակ ապաւղումով կ'արտասանէին): Այդ խանութին մէջ վաճառքի համար ցուցադրուած էին մեծ մասամբ եւրոպական անպէտ այլ աչապրաւ ապրանքներ: Անոր տիրոջը նպատակը չէր գիւղացիին անհրաժեշտ պէտքերը հայթայթել, հապա՝ զայն այնքան մը «քաղաքակրթել» որ պէտք չեղածը առնէնալ փափաքի:

Գիւղացի կնոջ «նպմայլին» տեղը դլխարկ դնել վարժեցնել միտքը դրած էր: Խանութին տէրը «գրսէն» մէկն էր եւ օտար ու անհամակիր դիւղին հոգիին: Անունն իսկ մոռցած եմ...: Խիղճ չունէր: Իր ծախած դլխարկներովը դիւղին պատկերը պիտի աւրէր. մեղք չէ՞ր դիւղին: Գլխարկ, էհ, Պոլսոյ «կամաւրչ»ին վրայ կ'երթար, բայց ո՛չ Պարախպակի «քօփրաւ»ին վրայ: Պարախպակցի իսկական սեռը թէ ինք աւելի դեղեցիկ էր իր «նպմայ»ովը եւ թէ՛ Պարախպակի դեղեցկութիւնը աւելի հաւասարակշիռ կը պահէր:

Դարձեալ, ի՞նչ պէտք կար դիւղացի աղջիկներուն հոտ դրծածել սորվեցնելու: Պարախպակի հոտե՞րը պակաս էին... Ինչո՞ւ հոտերու պայքարը աւելցնէր եւ կամ, հակադրութեամբ, հաճելի հոտով անհաճոն քթին աւելի զգալի ընծայէր: Այս «Պօն Մարչէ»ին հոտը «չարչու»ին ամէնէն փորձիչն էր, նաեւ ամէնէն վնասակարը...: Գիւղին մէջ բացարձակ արտառոցութիւն մըն էր այս խանութը: Վրան խօսիլն իսկ սրտնեղիչ է ինծի համար: Ո՛չ միայն հոն ծախուածները, հապա նաեւ զանոնք ծախելու եղանակը օտարոտի էին: Գիները «կտրուած» էին: Սակարկութիւն չէր ըլլար: Ո՛չ մէկ ապրանքի վրայ դեղչ կ'ընէր: Ամէն առարկութեան դէմ մէկ կտրուկ խօսք ունէր — «Գինը վերջնական է» կ'ըսէր ու կա՛մ դրամը կ'առնէր եւ կա՛մ դրան ճամբան կը ցուցնէր: «Տէրը հարուստ է», կ'ըսէին: Անտարակոյս: Հապա ուրիշ ի՞նչ կերպով բացատրել անոր ցոյց տուած այդ անթեքելի եւ անսիրտ անկախութիւնը:

Պարախպակի «չարչու»ին մէջ չսակարկել՝ առեւտուրին

համբ հոսը վախցնել կը նշանակէր: Սակարկութիւնը առեւտուրի առեն Թէ՛ խանութպանին եւ Թէ՛ յաճախորդին ժամանցի պատրուակն էր: Խանութպանը իր գնէն կտրելով՝ կոտրածին չափովը չէր կրսեցներ. հապա իր ապրանքին վրայ կ'աւելցնէր ինչ որ պիտի Թէ, լսա յաճախորդին պնդերեսութեան, պարտաւոր պիտի ըլլար կոտրելու: Սակարկութեան մէջ կար հոգեբանական խազ մը որ խանութպանը ի նպաստ իրեն կը դործածէր, նոյն առեն պատրաստը տալով յաճախորդին Թէ նպաստաւորողը ի՛նք է: Խանութպանը ի՛նք իր չահը կ'ընէր, նոյն առեն յաճախորդին ալ անանկ խորհիլ կուտար Թէ ինչ չափով որ գնէն կարեց նոյն չափով իրեն չահեցուց: Պարտիզպակին ապրանքի մը գինը որոշելու առանձնաշնորհումը, այսպէս կ'ուղէր բաժնել միշտ խանութպանին հետ: Եւ ինչո՞ւ չէ: Ինչո՞ւ համար խանութպանը մեյն ընել գնոյ գաղտնիքը, եւ յաճախորդը՝ վճռի մը ակամայ եւ անմիջ գոհը: Եւ արդէն ո՞ր «տրնտեսական» սկզբունքին համաձայն պիտի կ'որոշէին պիտի խանութպանները: Սկզբունք չկար: Խիղճ պէտք էր ըլլար. ու կա՛յ: Բայց ինչո՞ւ համար պիտի պատասխան չտար նենար սակարկութիւնով վտանգելու Թէ ո՞ր խանութպանը խղճով գին դրած է իր ապրանքին վրայ:

Պարտիզակի «չարչու»ին երեսը «վերջնական գինը» արտասանութիւն մըն էր, ներմուծուած «քաղաքակրթեալ» խանութպանէ մը, որուն սակայն չհամակերպեցաւ պիտի գին, որուն դէմ չարունակ բողոքեց, դոր ծաղրեց, արհամարհեց: Աղէ՛կ ըրաւ: Մենք ներկայիս այնքան «քաղաքակրթուած» ենք որ ակամայ, հոս գոհերը կ'ըլլանք մեր օրերուն վարժած խանութպաններուն, որոնք հաղարումէկ հաշիւներով եւ պատրուակներով ապրանքի մը գինը բազմապատկութիւնով կ'որոշեն: Պարտիզակ ո՛չ փարիզ էր, ո՛չ Նիւ Եորք: Ու «վերջնական գինով» Պարտիզակ մէկէն փարիզ կամ Նիւ Եորք ընել բարեկրթութեան տարրական սկզբունքներուն դէմ մեղանչում էր: Ու այս մեղանչումովը պատժուեցաւ այդ «Պօն Մարշէ»ն: Քառասուն տարի վերջը «օխ» մը ըսել վրէժխնդրական չկրնար ըլլալ, ուստի այդ արտօնութիւնը կուտանք մենք մեզի, ինչպէս նաեւ այն բոլոր Պարտիզակցիներուն որոնք նոյն ցաւմունքը զգացած են

«քաղաքակրթութեան» այդ առնձգութեան դէմ պիտին մէջնադարեան երանութեան մէջ:

«Քաղաքակրթութեան» ուրիշ փորձանք մըն ալ էր, բան, «Հօթէլը»: Տունե՞ր պակաս եկան որ օտարներու հրապիրակ այս թակարդն ալ լարուէր պիտին մէջ: «Հօթէլը» պիտցւոց ասպնջականութեան ոգիին ուրացումն էր: «Քաղաքացի» այցելուներ չտացան հետզհետէ եւ պիտցին պիտակից յորին իրենց տուներուն կապմածին, կամ կարասիներուն անբաւականութեան եւ պակասաւորութեան: Մե՛ղք:

Մարդ ապրատ չէ մինչեւ որ ապրատութեանը գիտակից չըլլայ: «Հօթէլը» աղեատ պիտացիներուն երանութիւնը խանգարելէ պիտակից ընելով դիրենք իրենց աղքատութեան:

«Հօթէլճի Սաեփան», այս մեծ մեղքիդ թողութիւն չպիտի տայի ո եւ է առեն...:

«Հօթէլ»ով «բաղարը» ինչո՞ւ մտցուէր պիտին մէջ: «Բաղբցւոց» «բարակ» եւ «կոտրտուած» բարքերուն առջեւ ինչո՞ւ «բաղբցիութիւն» առրվեցնելու ջանք ըլլար: Որպէս դի անոր մէջ դժդոհութեան որո՞մ ցանուէր: Շատ լա՛ւ, «բարակնար» եւ տակաւին ինչպէս հանդուրժէր... ձորին հոտին, «սեւ հացին», «ապի ձուկ»ին, «խոզա փետռելուն», «ապրուր երթալուն»...: Գիւղին մէջ՝ գիւղացի մնալու էր ան: «Քաղբցին» իր տեղին վայել էր: Թող ան «Ստամպօլ» երթար եւ հոն ուզածին չափ «կոտրտուէր»...:

Տգայութեանն օրերուն, հակառակ «քաղբցիութեանս», երբ Պարտիզակ, մեծ պապուս տունը հիւր կ'ըլլայի, տախտակին վրայ փռուած անկողինի մը մէջ պառկիլ, քնանալը ըմբռչնելի փորձառութիւն մը կը սեպէի: Մեր տան մահճակալը կը մոռնայի: Գիւղացին «առորնական մտայնութիւն» չունէր մինչեւ որ «Հօթէլ»ը երեւան եկաւ: Պարտիզակցին չունեցածը «Հօթէլ»ը հայթայթեց օտարներուն: Բայց առով Պարտիզակցին ալ դիտցաւ Թէ օտարը ինչի՛ վարժուած է եւ ի՛նչ կը պահանջէ: «Քաղբցիներու» պահանջկոտութիւնը ծնունդ առաւ «Հօթէլ» կոչուած այդ «արդիական» հաստատութեան: Գիւղին նահապետական

կեանքին կուչար փուչ մրն էր այդ «Հօթէլ»ը: Պարտիզակ «պիւրին» նուիրականութեան պահպանման համար պղպացած նախանձաւորութիւնս չի թոյլատրեր որ «բարի» սրտով եւ «բարի» լեզուով խօսիմ անոր մասին: Ունէ գիւղի մէջ, ինչպէս Պարտիզակի մէջ, «Հօթէլ»ը բարիք կամ պարծանք չի կրնար անպատիւ: Շատ մը չար պղպեցութիւններ «Հօթէլ»էն պիտի մպուէին եւ մանէին պիւրին կեանքին մէջ:

«Հօթէլ»ը պիւրին թատերավայրն էր: Ուրիշ ո՛ւր կրնային երթալ պիւրացիները նորութիւն տեսնելու համար: Ի՞նչ կար պիւրին մէջ, իրենցմէ զատ, որ նորութիւն ըլլար, որ ժամանց եւ զուարճութիւն պատճառէր, մանաւանդ երեսաւորդ աչքերու: Թատրոն չկար, պարասրահ չկար, բէտիօ կամ սինեմա չկար: Եղածը «Հօթէլ»ն էր — «քապաքցի»ի սարպով, լեզուով, չարժուածքով մարդիկ եւ կիներ որոնք հոն կ'իջնէին:

Բարերարդարար պիւրացին միայն չհիանար իր տեսած բոլոր նորութիւններուն վրայ. յաճախ կը խնդայ անոնց վրայ եւ կը ծաղրէ, կը ծանակէ ինչ որ աչքին այլանդակ կ'երեւի: Ամէն մէկ ժամանումի առթիւ պիւրացիք աչք ու ականջ կը կտրէին:

Նիւ Եորքի մէջ երբ «համբաւաւոր» մէկը Ուալտորֆ Ասթորիա իջնէ, թերթերու թղթակիցները վրան կը թափին: Պարտիզակի Ուալտորֆ Ասթորիան այս «հօթէլ»ն էր եւ ամէն մէկ Պարտիզակցի ի՛նքն իր լեզուի «թերթին» թղթակիցը կ'ըլլար, մանաւանդ երէկ ծանկերուն վրայ «նոր» տեսած (որ այդ տեսնելը քաղքենի տարապն էր) կրկէր մէկը, եւ պատմէր՝ պէտքէ, ձեռքն ալ պատպան ունեար: Մարդ կրնար աչքարձի ամէն կտմբ ծածկել իր ինքնութիւնը, իր ելքը, մտածքը, ի բաց առեալ Պարտիզակի մէջ: Այն որ «հօթէլ»ին մէջ կ'արձանագրուէր գիւղին մէջ արձանագրուած կ'ըլլար: «Հօթէլճի»ին տեղեկութիւնները այդ առեն հասարակաց տեղեկանութիւն կը դառնային: Ո՞վ էր նորեկը, անունը ի՞նչ էր, ուրկէ՞ կուգար, ինչո՞ւ կուգար, գործը ի՞նչ էր, տարիքը ի՞նչ էր, աչքերուն գոյնը ի՞նչ էր, երեսին գոյնը ի՞նչ էր, որքա՞ն պիտի մնար, եւն. եւն., անվերջ հարցումներու պատասխանները բերնէ բերան չէին կ'ընէին չուկայէն սկսեալ մինչեւ «վերի կալերը» եւ «վարի կալերը»: Օրուան նորութիւնը Պարտիզակի մէջ ցորեկ դէմքերը կ'ըլլային:

«Տօ՛, Արթին, տեսա՞ր «գուսուլ»(սուր)մօրուքով մարդը. Առամպօլէն եկեր է. առաջուան Մինթօյին օսկի մը տուեր է որ հինգ դուրուչի համար աւրէ՛... հը՛, դէնկինութիւնը պիւղացւոց ծախլուն՝ թո՛ղ քաղքցւոց ծախէր...»:

«Ադջի, Սրբուհի, տեսա՞ր տա՛ չորցած մարդը. քալած տեղը կը պտտրի...»:

Անցամ մը, կը յիշեմ, Ամերիկայէն դարձաւ Հայ երիտասարդ մը, որ կ'ներեի թէ մէյ մը հագուիլ սորված էր, մէյ մըն ալ արագօրէն խալել...:

Պիւղացիները սուր «Լասթիք Թօփ» մակդիրը փակցուցին: Այս մարդը չատ տարիներ ապրեցաւ թէ՛ պիւղին եւ թէ՛ այդ չրջանին դանագան քաղաքներուն մէջ, բայց անունը մնաց անփոփոխ — «Լասթիք Թօփ»: Եւ ի՛նչ ալ յատկանշական անուն պտած էին: Ձիշտ այդ էր մարդը թէ՛ իր արտաքին չարժուածքովը, թէ՛ խօսուածքովը եւ թէ՛ իր ներքին պղպցումներովը — թեթեւ յամենայնի, անհատաստ, երերուն, անկարող ո՛չ գործի եւ ո՛չ ալ բնկերային տեւական կապեր պահելու:

Իրա՛ւ, միամիտ էին Պարտիզակցիք բայց այնքան ալ դիւրաւ չէին խարուեր երեւոյթներէ: Անհեթեթ պլեխու մը վրայ պրուած պլխարկը խելքի ապացոյց չէին սեպեր: Պարտիզակի կենդանիներու սիրբոս չէր դար: Պարտիզակի սիրբոսը կը կպմէին հեռուէն եկող դարավերջիկ հոպհոպներ, որոնք տեղացի «խենդ Մինաս»ին եւ «խամպուր Ազասի»ին կարդը, անվերջ զուարթութիւն կը հայթայթէին պիւղացւոց:

Բազաքացի կարճամիտ եւ պճնամոլ կիներ յիմարութիւնը կը գործէին իրենց ամէնէն զարդարուն եւ նորաձեւ չրջապտեանները ցուցադրել Պարտիզակի հոտաւուր փողոցներուն մէջ: Բայց այդպէսով իրենք դիրենք նչաւակ կ'ընէին պիւղացւոց խօսուն արհամարհանքին: Ինչ որ կը խորհէր պիւղացին Թէ Փարիզի «Թէատրո»ներուն բեմին վրայ կը ցուցադրէին «անպատիւ» կիներ, Պարտիզակի փողոցներուն մէջ ցուցադրել աննեղելի կը սեպէին: Պարտիզակ

դպրոց մըն էր, յաւէտ բարեկարգարան այս տեսակ ցուցամոլ «քաղքի» կիներու, որոնք «վայ»երու տարափի մը տակ կը պատառատային, կամ կը փախչին պիւղէն, կամ պիւղին ճաչակին դէմ մեկնչելէ կը զգուշանան:

Պարտիզակի «չարչու»ն այսպէս նաեւ ազգապաշտն էր երկու հոսանքներու միջեւ մղուած յամառ պայքարի մը — մէկ կողմէ՝ Միջնադարեանութեան, միւս կողմէ՝ Արդիականութեան: Առանց տառն պայքարը սուր հանգամանք կ'առնէր բայց գոնէ մինչեւ 1903, դիտեմ, պիտի դեռ աննուաճ կը մնար «բազաբակրթութեան» մակրնթացութենէն: Ո՛չ «Պօն Մարչէ»ն եւ ոչ ալ «Հօթէլ»ը յաջողեցան քակելու այն հիմերը որոնց վրայ կը հանգչէր Պարտիզակի հոգին:

***

Եսայեան Մարգարէութեան յիսուներեքերորդ գլխուն Հօթնեերորդ համարը նկարագրութիւնն է յուզիչ պատկերի մը, զոր բան արժանւոյն ըմբռնելու, կամ, գնահատելու համար պէտք է որ մէկը հանգիստառէս եղած ըլլայ խոզխոզական այն գաժան պաշտօնին որ «Խաստատ Պարոն Մկրտիչ» կը կատարէր իր խանութին առջեւ չարաթը մէկ քանի անգամներ: «Պարոն Մկրտիչ»ին ըրածին դէմ մեր բոզբոզը արձանագրել այս հեռաւոր հանգրուանէն ո եւ է նպատակի չի ծառայեր: Անոր աւծին նկատմամբ մեր յարգանքը եւ հիացումը հոս գրի առնել, սակայն, մեզի համար թէ՛ պարտք եւ թէ՛ հաճոյք կը սեպենք:

Պարտիզակի «չարչու»ին մէջ «Պարոն Մկրտիչ»էն աւելի աղնուական խանութպան չկար: Պարտիզակ ծնած, մեծցած էր, բայց «պարոն» էր:

Պարտիզակի մէջ ո եւ է տիպար, ակադեմական տիպարոնելու պէտ, կը տրուէր դիւզացւոց ինքնաբուղխ եւ հարատակ գտատատանումը: Անհատական վերիվարով կամ նախընտրութիւնով «գրբար»ը «պարոն» չէր կրնար ըլլալ մինչեւ որ դիւզացիները զինքը «պարոն» չկոչէին: «Ազբար»ը կը զանազանուէր «պարոն»էն որոշ պայմաններով եւ յատկութիւններով: «Պարոն» ըլլալու համար պէտք էր որ մէկը իր լեզուն ազատ պահէր հայհոյանքէ, զինքը կարգար, «Աւետարան»ին բաժանորդ եղած ըլլար, տեփատ հագնէր եւ մէջքը կարմիր գօտի չկապէր, «պրոյեկտ» վարժապետներուն հետ բնականային յարաբերութիւն ունենար, «Մըթբը»ին հետ տեսակցէր, պատահարար՝ չուկային մէջ, եւ կամ Զատկի ու Ծնունդի տրիթներով՝ անոր տան մէջ, եկեղեցական ըլլար, եւ եկեղեցին «հոգաբարձու»ներէն մէկը: «Թագաւորական»ները ընդհանրապէս «աղա» կը կոչուէին. «գրբար»ը հոն ալ տեղ չունէր:

«Պարոն Մկրտիչ» այս բոլոր պայմանները կը լրացնէր, ու չատ աւելին: Սեւցած, այրած մորթ չունէր: Կարմրաթակ ու բոլորակ երես մը ունէր: Թէեւ կարճահասակ՝ բայց մաքուր կառուցած, ձեւուած մարդ մըն էր: Լեցունկեկ մարմին մը ունէր եւ, ինչպէս անխուսափելի է ուրէք «խաստատ»ի պարագային, «Պարոն Մկրտիչ»ն ալ մէջքին չուրջով՝ բաւական գմբէթաւորեալ էր: Այս մարդը, որուն մէկ ձեռքը չարաճնակ արեան մէջ էր, «արիւնոտ» աչքեր չունէր. ընդհակառակն սիրասիրտ անուշ աչքեր ունէր: Աչքերուն պէս՝ լեզուն ալ անուշ էր: Բնաւ չէր բարկանար: Համբերատար էր: Բոլոր չարժումները հանդարտ էին: Արագաչարժ էր բայց երբեք չէր աճապարեր: Միսը կտրած, չարդած առնի իր թեթեւ կամ ծանր դանակները անվրէպ ճշտութեամբ կը պարծածէր: Օր մը օրանց մատը կապուած չէր տեսնուած: Իրրեւ պարկեշտ ու մաքուր մարդ՝ բոլոր դիւզացիներուն՝ եւ մանաւանդ ինտէլիկեւնտ պատահարդին՝ յարգանքը կը վայելէր: Մէկ խօսքով, «բարի» մարդ էր «Պարոն Մկրտիչ»ը: Եթէ, բան պահանջեալ յատկութեանց, չուկային մէջ ուրէք խանութպան արժանի էր «պարոն» տիտղոսին, «խաստատ» Մկրտիչը, արժանի էր անոր:

Բայց ինչո՞ւ համար այս բարի մարդը «խաստատ» եկեր էր: Այդ հանելուկս եղած էր տպայութեան օրերուն: Այժմ չէ, անշուշտ: Թէ՛ ինչո՞ւ հանելուկ էր երբեմն բայց այլ եւս չէ, հետեւեալ տողերուն մէջ պիտի բացատրուի:

«Չարչու»ին ամէնէն «բարի» մարդը, բան իմ միամիտ պրամատեանութեանս եւ դիւրապատուութեանս, գործի մը մէջ էր որ զինքը կը դնէր ակամայ անգութ դերի մը մէջ: Պարտիզակի «խաստատ»ները Ամերիկայէ «մասվճառնե-

բուն» չէին նմաներ: Պարախպակի «խաւասպ»ները միշտ վաճառելու համար նախ իրենց ձեւքովը ոչխարը մորթելու էին: Հո՛դ էր ահա՝ փորձանքը:

Պարախպակի օրէնքէս, «Պարոն Մկրտիչ»ին ապանդաւործութեան հանդիսաւոր րլլալէս ապին հասկցայ թէ ինչո՞ւ համար աշխարհի պատմութեան սկիզբէն ի վեր ոչխարը կամ գառը ամբողջ առնդապործութեան մէջ ներընտրեալ անասունը եղած է զոհագործութեան համար: Ոչխարին զոհի մը համար պահանջուած բոլոր յատկութիւնները ժողվեր ու դրեր է Աստուած ոչխարին մէջ: Դիմադրութեան ուժէ եւ կամքէ բոլորովին զուրկ անասուն մըն է ոչխարը, բացարձակապէս միամիտ, դիւրամատոյց, կախեալ յամենայնի ուտեստին համար, ճամբուն համար — երկչոտ եւ անճարակ: «Գառան պէս բարի» խօսքը կ'ննթադրէ բարութեան չափանիշ մը որ կրնայ ծառայել իբրեւ բարձրագոյն նշանակէտ մարդկային ջանից: Բրիտանական խորհրդապաշտութիւնը «Գառն Աստուծոյ» յատկանշական բացատրութիւնով որակած է Քրիստոսի «քաւչական զոհի» հանդամանքը: «Մորթուելու տարուող ոչխարի պէս... իր բերանը չբացաւ»: Ճի՛շտ այդպէս:

«Պարոն Մկրտիչ» ընդհանրապէս քանի մը ոչխար պատրաստ կ'ունենար խանութին խորը, տախտակէ ցանկապատի մը ետին: Սպանդանոց չկար Պարախպակի մէջ, որովհետեւ այդ օրերուն չէր էականութեան կատարի կերպը «սպանդանոց»ներու վերածած չէր դեռ Պարախպակի դաշտերն ու ձորերը, որ զոհերու արիւնը ծծէին ու ցամքեցնէին...: Ամէն մէկ «խաւասպ»ի խանութին չէմը իր սպանդանոցն էր: Նմանապէս՝ «Պարոն Մկրտիչ»ինը:

Ըստ օրուան պահանջին — բնականաբար Շաբաթ օր՝ աւելի քան երկուշաբթի — մէկ, երկու, երբեմն երեք, կամ աւելի ոչխար կը մորթէր, առանց դադարի, իրարու ետեւէ, եւ ընդհանրապէս, առտուան ժամերուն: Իր ոչխարները բուն հետ ալ քաղցրութեամբ կը վարուէր մինչեւ որ իր երկար սուր դանակը անոնց վիզին քսէր եւ անջատէր անոնց արիւնթաթաւ գլուխը անոնց ջղայնացունց մարմինէն: Ըստ իս, ողբերգութիւնը ոչխարին համար՝ մորթուիլը չէր, հապա՝ նախապատրաստական այն գործողութիւնները՝ որոնց կ'ննթարկուէր ան մորթուելէ առաջ: Արդեօք ունէ նախադասում կ'ունննայի՞ն խեղճ ոչխարները, որոնք խանութին մէջ կը պահուէին օր մը կամ երկուք, մորթուելէ առաջ, երբ մխի հոտ կ'առնէին — չէի դիտեր· կը տարակուսէի միայն: Բայց ես — կը յիշեմ — տղայական երեւակայութեամբ նշանակութիւն կը դնէի ոչխարներուն ողբին մէջ:

Երբ «Պարոն Մկրտիչ»ը խանութին ցանկապատեալ բաժանումը կը մտնէր ոչխարներէն մէկը դուրս հանելու համար, ոչ թէ հանուածը, հապա ներսը մնացածները կը սկսէին իրենց բարձրագոչ մայիւնը: Սիրտս տակնուվրայ կ'րլլար որովհետեւ կ'երեւակայէի թէ կը զգային թէ իրենց ընկերներէն մէկը զոհուելու կը տարուէր եւ ուստի, իրենց միակ կարելի կերպովը, «կուլային» անոր վրայ եթէ նոյն իսկ չէին բողոքեր: Մարդ հակի մը պէս կը տրամաբանէի: Բայց «Պարոն Մկրտիչ»ը դիս լուսաւորեց այս մասին:

«Առանկ մի՛ նեղուիր, ուղուլ, «պարոն»... (անունս տալով, դի ես ալ իրեն համար «պարոն» էի), առ ոչխարները կը մայեն որովհետեւ իրենք ալ դուրս գալ կ'ուզեն»: Առիթ վերջ միտքս հանդարտեցաւ բայց այս անգամ ալ դիւրադրածութեանս վրդովիչ ազդակը եղաւ այդ ոչխարներուն ծայրայեղ միամտութիւնը: Ջարմա՛նք — «դուրս գալու» մորթուիլ ըսել էր եւ չէին գիտեր: Կեանքի «անգիտակցութիւն» կ'ըսեն — կատարեալ օրինակը ոչխարն է: «Դուրս հանուած» ոչխարն ալ կը մայէր: Հապա, այս ինչո՞ւ: Ըստ «Պարոն Մկրտիչ»ին հասկացողութեան եւ մեկնութեան արջառային «Հոդերանութեան», որովհետեւ իր ընկերներէն կը զատուէր: Ոչխարը, որուն կեանքին անխուսափելի նպատակը զոհուիլ է, նոյն իսկ երբ զոհուելու մորթուելու կը տարուի չգիտեր, եւ «կուլայ» պարզապէս որովհետեւ իր ընկերներէն կը զրկուի զինքը եւ ո՛չ թէ՝ իր կեանքէն:

«Էհ՛ա, պարոն Մկրտիչ, վատո՞ւ ես թէ մինչեւ մորթուած բոլչին չգիտեր ոչխարը թէ պիտի մորթուի» հարցուցի մը ատենի:

«Չէ ուղուլ, չէ՛: Ոչխարը մեռնիլը ի՞նչ դիտէ: Մարդն է որ մահուան դաղափար ունի, ուստի մեռնիլէն կը վախնայ, չմեռած: Ոչխարը (գիտնալս, ամէն անասուն ալ) ցաւցնելն է մեղքը: Յաւը գիտին ի՞նչ է, մահը՝ չիտիւն»:

Կեցցէ, «Պարան Մկրտիչ»: Միայն այսքանը գիտնալուն եւ բացատրելուն համար իր «պարան» անտաղաւոր տասն անդամ արժեցուց եւ արդարացուց ինծի համար:

Իրա՛ւ որ դանակը ձեռքն էր բայց «բարի» էր «Պարան Մկրտիչ»ը, նոքն կ'ըսէին: Ոչխարը մանկան մը պէս կը վայելիայէր (իր լեզուովը, «կը յօյօյէր»), հետը կը խաղար, ապահովցնելով անմեղանման անասուն, որ պղերասկան աչքերով իրեն կը նայէր եւ անընդհատ կը մայէր, թէ դինքը չպիտի ցաւցնէ: Ապա կամացուկ մը ոտքերը կը կապէր, բերանը ափ մը խոտ կը դնէր եւ մէկ կողին վրայ կը պառկեցնէր զայն, գլուխը խանութին չէմէն դուրս ցցած: Ինք ալ արդէն թեւերը ոսկոտած կ'ըլլար, կաչիէ գինիական մը մէջքին, մէկ ոտքը ոչխարին ուսին, դանակը ձեռքը, եւ վրան հակիլը եւ չիտկուիլը մէկ կ'ըլլար, այնքան արագ կը կատարէր իր սպանդապարծութիւնը: Տեսար, որ կարուած վրդին տակը կը պահէը, տաք արիւնով կը լեցուէր, ցուրտ եղանակին, գոլորշիներ արձակելով: Երբ որ ոչխարին անգլուխ մարմինին մէ քանեական ցրտաձգումները դադրէին եւ արիւնը դադրէր հոսիլ, կը վերցնէր զայն եւ կեռէ մը կախելով մորթը կը քերծէր, ոտքերը կը կոտրէր, փորը կը ճեղքէր եւ ընթերքը գուրս կը հանէր: Հետեւող գործողութեանց մանրամասնութիւնները մեզի պէտք չեն:

«Մաքուր» մարդ էր եւ բան Պարտիզակի օրուան չափանիշներուն, նաեւ «մաքուր խառապ» էր «Պարան Մկրտիչ»ը:

«Մաքրութիւն» բանով ի՞նչ պիտի հասկնանք, ատկայն: «Վատանուն» ձորը գրան տակէն կ'անցնէր իր վատ բոյրովը: Խանութը տախտակամած չունէր: Մառնարան ո՛չ թէ չունէր հապա տառնարանի գոյութեան երագը չունէր: Միսերը կը կախէր խանութին ճակատը եւ ձեռքը՝ ձիու պոչ մը, երբ պետրատ նռատած բլլար, ճանճերը կը վռնտէր:

Ճանճերը սքանչելի ճաշակ ունէին Պարտիզակի մէջ:

Պարան Մկրտիչին միսերը թարմ թարմ կտրուած կախուած պէս ձորը կը ձգէին եւ բանակներով կը խուժէին անոր խանութը...: Երբեմն միսերուն վրայ կապոյտ ծակոտկէն շղարշ մը կը փռէր բայց այդ միջոցը ճանճերու հարձակումին արդելը չէր, չատ չատ, հաջակերութիւն էր միամիտ հաւատոմի...: Եւ արդէն, ամէն անգամ որ միսը կտրելու համար ծածկոցը կը վերցնէր, ճանճերը իրենց «առեւտուրը» կ'րնկնին միսին հետ: Բայց այդ էր կեանքի «կարգը», ո՛վ ի՞նչ կ'ըսէր: Գանգատ չկար: Եթէ վնաս կար, ո՞վ գիտէր վնասին ակը:

Պարտիզակի մէջ ապրող մը «պարան Մկրտիչ»ին ծախած միսը ուտելու էր: Եթէ այսօրուան Նիւ Եորքցին Պարտիզակի այդ միսը ուտէր, ո՞վ գիտէ, թերեւս հիւանդանար ու մեռնէր: Բայց մենք կերանք եւ ահա՛ ողջ ենք գեռ: «Պարան Մկրտիչ» գէթ միս կը ծախէր եւ ոչ թէ քառասուն օրուան «սառած» միս: Եթէ միսը հոտէր, արդեամբ կը հոտէր (եթէ սակայն «հոտերու» մէջ այդ մէկ հոտը քիթերնիս պահպանելու կարող բլլար...), եւ հոտածը կը մերժէինք գնել: Բայց հոս միսը թէ՛ կը հոտեցնեն եւ թէ առանց հոտի կը ծախեն մեզի: Հոս ալ եթէ ո՛չ մէկ կերպով, ուրիշ կերպով մը կը մեռնինք, ինչպէս Պարտիզակի մէջ կը մեռնէին:

«Պարան Մկրտիչ»ին «խառապութիւնը» ալ ի՞նչ հանելուկ ունենայ: Լուծումը չտեսա՞նք միթէ: «Բարի» էր ու եթէ անպիծանար (թէեւ ինչպէս տեսանք իրականապէս երբեք չէր անպիծանար) անգամ ոչխարի մը դէմ կ'անպիծանար. այդ չա՛փ: Ի՞նչ բանէ հապա այն «խառապ»ները, որոնք դանակը ձեռքերնին մարդ մորթելու կ'ելլեն — եթէ ոչ փիլիպիքապէս՝ հոգեւորապէս: Եւ այս հոգեւոր «խառապ»ները նոյնքան անպիծութեամբ պիտի զործէին նաեւ փիզիքական սպանդը, եթէ օրէնքի պատիժին վախովը չվատանային: «Պարան Մկրտիչ»ը եթէ երբեմն ինծի անգութ երեւցաւ, այժմ «հրեշտակ» կ'երեւի, գի, անկէ ասդին, չատ տեսայ մարդախոզխոզ «խառապ»ներ...: Եզրակացութիւնս, դուք ըսէք «բարոյականը», սա է — «Բարի մարդ մը կրնայ «խառապ» ըլլալ եւ ոչխար մորթել· բայց ան որ մարդոց պատիւին, վարկին, նկարագրին, հոգիին «խառապ» է, ան-

նիւթական այլ նոյնքան զաւեշտական դանակով մը, թէեւ երկինք եւ երկիր վկայեն, թէ բարի է, «բարի» չկրնար լալ — «բարի» այն իմաստով որով «Պարոն Մկրտիչ»ը բարի էր:

⁂

Քանի որ «Պարոն» ախտղոսը բացատրելինք, միւս ախտղոսներն ալ, որոնք դրծածական էին Պարտիզակի մէջ, հոս, երբ դեռ «չարչու»ին մէջ կը յամենանք, բացատրենք:

«Պարոն»ներէն զատ նաեւ կային «ազա»ները եւ «էֆէնտի»ները: «Ազա» ախտղոսը ընդհանրապէս զուգորդուած էր առիւծի, փորձառութեան, հանրային դիրքի, եւ անձնատրութեան համբերի կամ արժանապատուութեան հետ: Իսկ «դրսէն» եկած եւ Պարտիզակ հաստատուած քիչ շատ տրիւծով մարդիկ անվրէպ «ազա» կը կոչուէին: Կային բնիկ դիւղացիներ որոնք թէեւ «չալվար» կը հագնէին, մէջքերնին հինգ կանդուններոց գօտի կը կապէին, ոտքերնին «էմէնտ»ով կը պատէին, սակայն «ազա» կը կոչուէին: Գիւղին բուն «ազնուականութիւնը» կը կազմէին «ազա»ները—մարդիկ՝ որոնք ազդեցութիւն ունէին եւ ժողովուրդին յարգանքը կը վայելէին իրենց բնաւորութեամբը յատկութեան քան «դպրոցի կրթութեամբը»: «Ազա» կոչուելու համար պայման չէր «դրել, կարդալ» դիտնալ, թէեւ իմ ճանչցած բոլոր «ազա»ներս թէ՛ կը կարդային եւ թէ՛ կը դրէին: Պարտիզակ արդէն իր կրթական մակարդակովը կը կենար բարձրութեան մը վրայ, որուն չէր հասնիր նոյն դաւառին ուրիշ մէկ գիւղը, նոյն իսկ քաղաքը: Պարտիզակի «ազա»ները խորհիլ գիտէին, խօսիլ գիտէին, խնդիր մը ամէն կողմէ քննելով որոշ համոզման կամ որոշման յանգիլ գիտէին: Այսինքն մտքը, տրամաբանութիւնը կը դործածէին, առանց դպրոցի դասախօսակութեան: Մէկ խօսքով, «ազա»ները լուրջ մարդիկ էին, եւ ծանր, ոմանք՝ նաեւ՝ քաշկռտ:

«Էֆէնտի»ները բաղդատաբար քիչ էին: Նախ, «էֆէնտի» էին գիւղին քանի մը թուրք պաշտօնեաները, ապա «դրսեցի» «փապրիքաթորներ» — մեծաքանակ դործարանատէրերը, գիւղին մեկ դեղագործը, «Ազասի էֆէնտին», քիչ ատրերը, գիւղին մեկ դեղագործը, «Ազասի էֆէնտին», քիչ

շատ արժանաւոր երեւոյթով, չարժուածքով եւ խօսուածքով հիւրեր որոնք գոլէն կուգային, եւ բոլոր «վարժապետները»: «Ազա»ն գիւղին միջավայրին քնիկ ու հարազատ ախտղոսն էր, բայց ոչ՝ «էֆէնտին»: «Էֆէնտի» կոչելով մէկը՝ լռելեայն ըսել կ'ուզէին գիւղացիք — «դուն մեզմէ վեր ես, կամ տարբեր ես, եւ այս գիւղին միջավայրին հարազատ մասը չես կազմեր»: Ասիկա ճշմարիտ էր մանաւանդ «վարժապետներուն» համար, որոնցմէ շատերը գիւղին բնիկներն էին բայց իրենց դաղափարներովը, իրենց դիտութիւնովը, իրենց լեզուովը, կամ լեզուներու հմտութիւնովը, գիւղէն օտարացած էին հոգեւորապէս: Ըսել չենք ուզեր թէ այս «վարժապետները» մեծամիտ եւ ամբարտաւան մարդիկ էին. քաւ լիցի՛: Գիւղն ու գիւղացիք հոգւոյն կը սիրէին զանոնք, եւ անոնցմէ ալ փոխադարձաբար կը սիրուէին, բայց անոնց մտաւոր եւ հոգեւոր անցքի գերակայութեան տիրոջ դիտակցութիւնը հոգեկան անջրպետ մը ստեղծած էր գիւղացւոց եւ «վարժապետներուն» մէջեւ: Գիւղացւոց կողմէ ծայրայեղ յարդանքը իրենց վարժապետներուն նկատմամբ, որ իր խտացեալ արտայայտութիւնը կը գտնէր «էֆէնտի» ախտղոսին մէջ, նոյն ատեն կ'օտարացնէր զանոնք իրենցմէ, եւ գիրենք՝ անոնցմէ:

Մէկ խօսքով, Պարտիզակի մէջ (թէ՛ ֆիզիքական թէ՛ հոգեւոր իմաստով) «ազա» կոչուիլ լաւագոյն էր քան «էֆէնտի»: Այսպէ՛ս, հոգեբանական դատաստանով: Անձնական դատաստանովս, սակայն, անբաղդատելիօրէն ընտրելագոյն ախտղոսն էր «Աղբար»ը:

«Աղբար»ներով Պարտիզակ Պարտիզակ էր, ո՛չ թէ «ազա»ներով կամ «էֆէնտի»ներով: Բարեկամներէս — որոնց յիշատակին չարունակ խունկ կը վառեմ արտիս խորանին առջեւ — տասնէն իննը «աղբար»ներ էին եւ մէկը միայն «ազա» կամ «էֆէնտի»: Գիւղին «պրոլէտարիան» «աղբար»ն էր, ծեր կամ երիտասարդ: «Աղբար»ութիւնը ծագում կ'առնէր ո՛չ թէ տնտեսական բռնադրօսիկ դրութենէ մը համպա՝ գիւղացիին սրտէն: Գիւղը կարծես գերաճած, իր սահմանը յորդած ընտանիք մըն էր: «Աղբար» ախտղոսը քաղաքացին կ'արհամարհէ: Բնականաբար քաղաքի մը արուեստակեալ կեանքին մէջ «աղբար»ութիւն կարելի չէ որ

«ապրար» կոչականն ալ պատուատար ախտդոս համարուի: Ընկերային վիլխուփայութեան յետին ակր՛ մարդուս ապրած իւիֆիւարուդիս կեանքին է, եւ ոչ թէ վերացական ակրքդուիֆ մը որ արուեստական մեքենայութեամբ մը կը պարապուի մարդուս վրայ:

⁂

Պարախպակցուց հպատուա–կապատանին եւ ախտդոանեըուն մէջեւ կապ մը կայ: «Ապրար»ները եւ «ապա»ները առ հասարակ պիւդին բնիկ ատրապովը կը հպատուէին, այսինքն, «չալմար» կամ «բօխատա», մէկքերնին բրդեղէն գօտի մը, որուն ծալքերը իրրեւ գրպան կը ծառայէին, ուրիշներնին պզտիկ մը «եմէնի», կոնակնին «չէվբէն» մը, եւ գլուխնին՝ գիէս մը չուբչը «քէֆիյէ» մը կամ առանց «քէֆիյէ»ի:

«Պարան»ները եւ «էֆէնտի»ները «քապքըչի»ի պէս կը հպատուէին, այսինքն, առտուա, բանկոն եւ վերարկու, կօշիկներ, կա՛մ կապերով կա՛մ կոմմերը առաձիլ կերպասով («լաստիկ»ով, ինչպէս կ՛ըսէին), գլուխնին կապապարեալ գիէսով:

«Էֆէնտի»ներէն բաւական թիւ մը նշանաւոր («քօլա–լը» բառ անգլուն բարբառին) չապիկ եւ օձիկ կը գործածէին, կապուած, կարուած անւ փողկապով մը: Վարժապետ «էֆէնտի»ներէն ամանք իրենց գլխուն արժանապատուեանն պահանջը կը անպէին օձիկին ու փողկապը, որոնք առկայն ամրան առքերուն «քապքըչիութեան պատիժը» կ՛ըլլային արդեամբ, ինչպէս յաճախ կը կրկնէր «Սարգիս էֆէնտին», որ գլուխին «փիլխուփան» էր: Կ՛ըսէին թէ այս «առւրբի պէս մարդը», ծայր առաջուան կը ջղայնոտէր երբ ամէն առաւ, առանց գուրս ելլելէ առաջ, օձիկը իրրեւ «անուր» վիզը կ՛անցընէր, եւ գայն «հնարտոցին» հասցէին անէծք կը կարդար...: Յունիսի եւ Օգոստոսի առքերուն, երբ գլորդը գոցուած՝ եւ աշակերտներն ալ ցրուած կ՛ըլլային, իր արժանապատուեանն հետ փիլխուփայօրէն իրաւախոհ ըլլալով, օձիկը եւ փողկապը կը հանէր եւ փոխանակ գրպանը դնելու կամ առանց ձգելու, ձեռքը բռնած կ՛անցնէր չուկային մէջէն: Պատկերը առ պահուս աչքիս առջեւ է — տեսակ մը քմանկար: Հարցնողներուն — ինչպէս բնականաբար կ՛ըլլային — թէ՛ ինչո՞ւ համար օձիկը եւ փողկապը ձեռքը, անպայման արժանապատուեամբ կը քալէր չուկային՝ առն, կամ, առնէն՝ չուկայ, առանց կանգ առնելու եւ գլուխը վեր վերցնելու, կը պատասխանէր մխիթարնակ ձայնով, «Քաղաքակրթութեան դէմ թէ բզտքս եւ թէ ակամայ հպատակութիւնս կը յայտարարեմ: Թող ամէն մարդ տեսնէ եւ գիտնայ թէ Սարգիս էֆէնտին օձիկ եւ փողկապ ունի· բայց այդ գիտցնելու համար ալ այս առքին չնչահեղձ ըլլալու յօժար չեմ վզիս անցնելով այս անուրը»: Քաղաքակրթութեան դէմ իմ անձնուիրելի նպատակս եւ ապստամբութիւնս «Սարգիս էֆէնտի»ին կը պարտիմ: Վարժապետս եւ նախընչուհս ան էր: Եթէ օր մը գիտցիմանը գտնեմ ուխտած եմ վրան չքեղ կոթող մը կանգնել սա վերառութիւնով — Աստ հանգչի ապերտն ու ապոռաճեալը պարզ կեցած, որուն Աստուած խնայեց տառապիլ՝ օձիկէն եւ փողկապէն աւելի՝ կեանքի այն բարդութիւններովը որոնցմով կը տառապին այսօր իր աշակերտները»...:

Հպատուտի կանոնն ալ, ամէն կանոնի նման իր բացառութիւնները ունէր բնականաբար: Ո՛չ մէկ «էֆէնտի» շալվար կը հագնէր, բայց կային «ապա»ներ որոնք, «կարապիտ ապային», «Մինաս ապային», «Արթին ապային» նման, կանոնաւոր առփառ եւ վերարկու կը հագնէին, մէկքերնին գարն գօտիով մը, կամ առանց գօտիի, եւ անվրէպ, առանց «եւրոպական» չապիկին:

⁂

Միջնադարեան արհեստաւորութիւնը Պարտիզակի մէջ կը վերապրէր: Ինչ որ պէտք էր, կամ կը գործածուէր, տեղւոյն վրայ կը շինուէր: Ներածուած, «պատրաստ» ապրանքներու պահանջ չկար, եթէ բոնի ստեղծող չըլլար: Առանին գործածութեան յատուկ ամէն տեսակ պիտոյք տեղացի արհեստաւորներ կը շինէին:

Պարտիզակցին մեզմէ աւելի «ազնուականութիւն» կըներար ընել: Մենք, հոս, պատրաստ կօշիկ եւ հագուստ կը գնենք: Հո՛ն ամէն մէկուն ոտքին չափովը կօշիկ կը շինուէր, նաեւ պզտատ: Հո՛ս կօշիկները գործարանի մը մէջ կը

չինուին. «կօշկակարը» նոր կօշիկ չի չիներ հապա հինը կը նորոգէ: «Դերձակը» հոս կ'արդուկէ Պարտիզակի մէջ կօշկակարը նախ՝ չափու վրայ, նոր կօշիկ չինող էր, ապա՝ նորոգող. եւ դերձակն ալ՝ հագուստ մը ամբողջութեամբ ձեւով ու կարով: Ամէն կնգծիքի պէս, հոս «արհեստաւոր» կոչեցեալներն ալ իսկական արհեստաւորներու պատիւ կրկնեբեւոյթներն են մխայն: Պարտիզակի մէջ դերձակ մը լման չարաթ մը ամէն մէկ կաբի վրայ աչքի լոյս կը թափէր մինչեւ որ ձեռք մը հագուստ լմնցնէր իր «էֆէնտի» յաճախորդին համար:

«Սարդիս աղան» պիւղին ամէնէն վարպետ դերձակը ճանչցուած էր: Եթէ «Գերեզմանին ձամբուվը» մէկը չուկայ մտնէր եւ փոխանակ դէպ ի ձախ դառնալու աջին դառնար դէմը պիտի գտնէր «Սարդիս աղային» խանութը:

Զորցած մարդ մըն էր «Սարդիս աղան», բայց խնդումէրնս, քաղաքավար, խոսամնապահ, պատուախնդիր, բծախնդիր արհեստաւոր մը: Գիտեմ, որովհետեւ իմ «ընթացաւարտութեանս հագուստը» ինք կարեց: Ու ես ո՞ւր կը մնայի երբ նոյն իսկ «Մբաթըրը» «Սարդիս աղային» կարել կուտար իր հագուստները: Նմանապէս՝ «տօքթօրը», որ անբասիր հագուածքի տիպարն էր պիւղին մէջ: «Պոլսոյ» դերձակներուն եւ Սարդիս աղային միջեւ կար տարբերութիւն մը որ սակայն, դէթ Պարտիզակցիին աչքին, արհեստական չէր, հապա տնտեսական էր: «Սարդիս աղան» «Պոլսոյ» դերձակներէն ոեւէ մէկուն չափ լաւ կը կարէր բայց անոնց առածին կէսը կամ մէկ երրորդը դին կ'առնէր: Անգամ մը բաւ մէկը. «Ապրելիք տեղը Պարտիզակ է, իսկ չահելիք տեղը՝ Պոլիս»:

Շիտա՛կ, բայց մասամբ: Ամբողջ ճշմարտութիւնը այն է թէ Պարտիզակ ապրողը արդէն կը մոռնար «Պոլսոյ չահը»: Այսպէս էր, գիտեմ, մեր «Սարդիս աղային» պարագային:

Եթէ մէկը բան տեղական տարազին կատարեալ հագուելի ուզէր, գոնէ երկու անգամ աւելի ծախսելու էր քան որ «էֆէնտի» մը՝ իր հագուստին համար կը ծախսէր: Պարտիզակի մէջ, դէթ հագուստով «աղայութիւն» աւելի սրպոլին էր քան «էֆէնտիութիւն»: Եւ ինչո՞ւ զարմանալի բլլայ: Մէկ «չալվար»ի մը համար գործածուած կերպասով երեք կտորով «էֆէնտի»ի հագուստ մը կրնար կարուիլ: Զիս պիտեր թէ ա՞յս էր պատճառը որ Պարտիզակի մէջ «էֆէնտի»ի հագուստները հետզհետէ կ'աւելնային թէեւ «աղա»ներուն թիւը չէր պակսեր: Ուստի, տեղական տարազով ձեւող, կարող դերձակները տաղնապի մատնուեցան, գործերնին «թուլցաւ»:

⁂

Անոնցմէ ոմանք խոնարհեցան եկան «Սարդիս աղային» քով աշակերտութիւն ըրին, իսկ մէկը յախուռն ինքնահաւանութեամբ մը, մէկ ոստումով անցաւ «տեղական» դերձակութենէն «եւրոպական» դերձակութեան:

Զիս պիտեր ինչպէս, բայց իր դիւղացի բարեկամներուն յանձնարարութեամբը, «գպրոցի տղոցմէն» մէկը, որ ոեւէ ծուղակի մէջ դիւրաբեկ չէր իյնար, այս համբակ դերձակին ձեռք մը հագուստի ապսպրանք տուաւ: Միջանկեալ դուարճալի մանրամասնութիւնները զանց կ'առնենք:

Օր մը ծրար մը թեւին տակ գպրոց եկաւ: Գիտցանք թէ նոր հագուստ կարել տուեր էր ուստի պնդեցինք որ հագուէր անգամ մը եւ ցուցնէր մեզի որպէսզի մեր դիտողութիւնները ընէինք. այդ էր արդէն անդիր օրէնքը ոեւէ տղու համար որ նոր հագուստ չինել կուտար: Ինչ որ է, չարկեց. հագուեցաւ եւ դէմքին վրայ սանկ հարցական կամ տարակուսական արտայայտութիւնով մը, կեցաւ առջեւնիս: Խաչաձեւ վայրի մը հազցուած տափատով եւ վերարկուով խրտուիլակ մը աւելի զաւեշտական տեսարան մը չէր կրնար պարզել մեր աչքերուն առջեւ քան որ մեր ընկերը իր նոր հագուստովը պարզեց: Բառ մը չխօսեցանք: Բառ մը չէինք կրնար խօսիլ: Ամէն մէկերնիս կուշտերնիս պրկած, ծալլուելով, չոկուելով կը խնդայինք...:

«Ծօ՛, խելքերնիդ թողուցի՞ք, ի՞նչ եղաք» պոռաց սրտնեղած: Բայց խնդուքի նոպան չարունակեց առեն մըն ալ մինչեւ որ մենք գմեզ կրցինք ժողվել չափով մը եւ մեր մէջէն մէկը որ երբեք խօսքի տակ չէր մնար, պատասխանեց, ձեռքի հայելի մը աչքը խօթելով. —

«Սա հիյէրդ տես տէ խելքդ մի՛ թողներ նայիմ»:

Իրաւ, իրաւ «խելք թացնելիք» երեւոյթ էր: Տափաստին ծայրերը ոտքի ներբաններէն պռնէ տասը մառնաչափ վեր կը կենային, եւ, «բոխուս»ի նման, այնքան նեղ չհնաձ էր որ նոսրած եղած առնը չէր կրնար ծունկը ապահովեմամբ ծռել: Վերարկուին օձիքին եւ վիզին մէջեւ բացուած լայն խորխորատ մը կար· փղանցքը կռնակին եւրն ալեծածան կ'իջնէր, փոխանակ մէջքին ձեւը առնելու: Թեւերը մինչեւ մառներուն ծայրերը կ'երկարէին· գրպանները իրենց տեղերը չէին: Կուրծքին կճակները եւ ծակերը գէմ գիմաց չէին դար: Վերջապէս անկարելի է այդ fառիֆարիւոր նկարագրել· պէտք է երեւակայել···: Ու տարիներ վերջ ամէն անգամ որ այդ նոյն պահակերը աչքիս առջեւ կը պարզուի, նորէն լեռթոք կը խնդամ:

Մեր ընկերը այս փորձառութենէն կրկնակ վնասով դուրս եկած էր: Զառկուսու համար կարեւ առած էր այդ հագուստը որ հագուէր եւ, արձակուրդի առթիւ, Պոլիս, տունը երթար: Ո՛չ հագաւ, ոչ ալ տուն դնաց· եւ, ա՛յդ էր իմ ալ ցաւս որ Զառակի բոլոր օրերը մեզանէնց· ուր որ երթար ու եկաւ, դերձակին («դերձակ օլաճախ»ին, իր բառերովը) հասցէին անդադար էրփրեց···:

Ի՛հ, ի՞նչ էր վնասը, եթէ վարպետին քովը՝ մէկ հատ ալ (կամ աւելի թեւեւս) համբակ դերձակ կար Պարտիզակի մէջ: Հոս թուղթով գրիչով քմանկարներ կը առեղծէն ոմանք որ մարդիկ խնդան: Պարտիզակի համբակ դերձակն ալ հագուստով կը առեղծէր իր կեցուածի քմանկարները:

Ամէնքս ալ, առակ, հոգիով դերձակներ ենք· պո՛յչ, դի մի դուցէ հոգիներու վայելչութիւնը եւ չնորհքը եղծենք, աւրենք դազափարի եւ վարուց այնպիսի «ձեւպիտութեամբ» եւ դերձակութեամբ որ Աստուծոյ աչքը առջեւ ծաղր ու ծանակ ըլլան անոնք, իսկ մե՛նք ալ անէծքի առակ իյնանք···:

Ο Վ Ա Ն

ԱՇեաՒՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՄԱԳԻՆ — ԱՐԱՄ — ՆԱՒ ԵՒ ԱՌԱՔԱՍՏ — «ՐԻԻՍ ԱԿՕ» — ԻՍԿԻՒԼԻՆ — «ՏԱՒԻԱՆ» — «ՌՈՊԻՆՍՈՆ» — ՄԱՅԻՍ ՄԻՒԿ ԵՒ «ՌՈՊԻՆՍՈՆ» — ՏՐ· ՉԻՅՄՊՐՐԱ — «ԱՐԹԻՒՆ ԱՂԱ» — ԱՂԱՒՆԻՆ — ՀՕՏ ԵՒ ՓԱՐԱԽ — «ՉՕՊԱՆ ԽԱՉԵՐ ԱՂԲԱՐ» — «ԽԱՆԵՐՈՒՆ ԱՂԲՈՒՐԸ» — «ԽԱՎՈՂԻ ԾԱՌ» — ԳԻՊՂԻՆ ՀՈԳԻՆ ԴԻՏՈՒԱԾ «ՊԻՒՃԻՒՆ ՆԱՌԻՆ»:

«Զարչու»էն առեն մը հետաքրքիր որ ապահովէն չնչենք մարտը օդի մէջ···: Ո՞ր մէկ ուղղութեամբ չարժենք, սակայն:

Պարտիզակ լերան մը կոպին վրայ փռուած գիւղ մըն էր, բնիկ, ուսկ ուս աւելի երկար քան գլխէն՝ ոտքը: Եթէ այս երկու ուղղութիւններովը իրարու հաւասարաչափ գիծերով գիւղը խաչաձեւէինք եւ մօտաւորապէս հետեւէինք իրարանցիր գծի, պիտի հասնէինք գիւղին մօտակայ կամ հեռակայ «փարք»երը կամ բացօթեայ խմբավայրերը:

Այդ ու ձախ, իրարու հակառակ ուղղութեամբ, կամ գիւղին արեւելեան ու արեւմտեան ծայրերը կային «կալեր»ը, մէկը՝ «վերը» միւսը՝ «վարը»:

Իսկ ուղղահայեաց գծին վերի թեւին ուղղութեամբը, գէպի լերան գագաթը, կը գտնուէր քրիստոնէական յորջորջումով, «Սուրբ Մինաս», իսկ հեթանոսականով (թէ՛ լեռուի եւ թէ՛ իմաստի տեսակէտէ) «Սօսմիար» («Սօուք Փունա՞ր» արդեօք), իսկ նոյն գծին վարի թեւին ուղղութեամբը, գիւղին «բերանը», որեղ ըսէլ, կամ կեդրոնական, կամ «պաշտօնական» մուտքին վրայ, «Հին Գերեզմանը»: Առանք գիւղին չուրջանի էին, անոր անմիջական սահմանագծերուն վրայ, բաւ նէ ս, գիւղը կը գրկէին չորս ձեռքերով, հնգերկրեան գագաթներէ- Աստուծոյ մը աչք:

Եթէ սակայն Եւեւակայական այդ դիծերը երկարաձգէինք դէպի Պարախպակի ուսանելի հորիզոններըը, այն ատեն «Վէրի Կաւերէն» անդին պիտի հասնէինք, «Օձիկ Ձամբով», «Վէրի Աբաեըը»: «Վարի Կաւերին» ուղղութեամբ ճամբանիս չարունակելով պիտի հասնէինք «Կիւճիւկ Օրմանի»ին ճոպատ պուտը, որուն «Թագն ու պահակն» կը «Ցակոր ապրար»ին ատներ: Եւ ատկէ անդին, Թերեւս կէս ժամուան ճամբով, «Մարունկ Ձորը» եւ անկէ ալ վեր, չպիտի բակէ, «Աչրակերպութեան լեռը» բայց «Ցոդնածին եւ Ծարաւածին Ապառաժներ» կամ, իր իսկական անունով «Սրբի Մինասին պէօճկիլիբը»: «Սուրբ Մինաս»էն վեր երթալը տեղ չկար: Պարախպակցիք պահ էին այն բարձրութիւնով որուն վրայ արդէն կը կենաը պիտը...: «Ատեւի վեր»ը իրենց համար այժմեական հարց կը դառնար երբ վերամբարձ հրէշտակներ մօտենային իրենց... մահուան ատթիւ: Իսկ «Սուրբ Մինաս»է երկարող դիծը հակառակ ուղղութեամբ կ'երթար, կը հասնէր լերան առաջաը ատրաձուող դաշտերը, մինչեւ ծովեզերք, որոնք «Օմա» բնդհանուր անունով կը ճանչցուէին Պարախպակցւոց կողմէ:

*
**

«Իսկէլէին ճամբան» բնականաբար կը սկսէր ծովէն, դիւղին հատամասոյէն, եւ «Օմա»ն կարելով, բաղդատաբար քիչ պատյոով եւ հեազհեազ դէպի վեր չխկուելով, կը մտնէր դիւղը: Արդ, «Օմա»ն իջնելու ճամբան ալ նոյն «Իսկէլէին» ճամբան էր: Ճամբուն ալ եւ ձախ կողմերէն անցնող զարճող սայլերու անիւներուն հետքերը, որոնք կ'երկարէին մինչեւ անոնց ծայրերը պառուող «պէօճկիլիբ»ները, «ճամբայ» անուան պատիւը կը վայելէին յաճախ...:

«Իսկէլէին ճամբուն» վրայէն միայն «Ննան ապրար»ին «փայթօն»ները եւ բնակիչը եւ մարդակիր «ձիաներ» չէին իջներ, ելլեր, հապա՝ բազմաթիւ դիւղացիներ՝ հետիոտն: Ճամբան «ճաուդի» էր, իրը թէ, բայց, կառքերը եւ ձիու կարաւանները ժամանակի ընթացքին ճամբան ակօսաւորած էին: Իսկ անձրեւներէը ետք չքնչքին կաւագոյնն հանդիսացող մը կը տեսնուէին այս ակօսներուն մէջ եւ չէին իդճահարբիր՝ նեղ պատճառելու եւ խորունկցնելու...: Ձին՝ պիտի... առանց ճամբան մեղադրելու: Իսկ «փայթօն»ներուն մէջ նստողներուն կողին ակօրնները եթէ չկտորրաւին՝ ճամբուն, մանաւանդ կարդ մը մասերուն, պատճառած տարտպատման ցնցումներէն, կառքին պատնակները չարունակ կոտրտելու վտանգին կ'ենթարկուէին: Ի՞նչ կը քաչէին իեղճ ձիերը հեւ ի հեւ քաչելով չորս կամ վեց հոգիով ծանրաբեռնեալ կառքը ատանկ խոռոչաւոր ճամբուր վրայէն: Իրենց ցուցուած ամբողջ երախտիքը կ'ըլլար խարազան եւ հայհոյք, եւ քրտնաթոր ու չնչասպառ դիւղ հասնելէ վերջ, տոպրակ մը «երդ» (յարդ):

*
**

Գիւղին երեսփոխանութենէն մէկը, որ դիւղը «Ամերիկեան դիւղի» մը տիպով վերաչինելու կիրքէ մը տարուած էր, անդամ մը մէջտեղ նետուեցաւ «Իսկէլէին ճամբան» նորոգելու համար, եթէ չեմ սխալիր, քառնեւհինդ ոսկիի ծախքով: Ձեմ դիտեր թէ ո՛ր կողմը այս երեսփոխանութեան դօրեղագոյն կողմն էր — ուղե՞ղը թէ՛ երեւակայութիւնը: Բայց ձեռներէց էր անկասկած: Ձէր խաբեր, բայց թերեւս ի՛նք կը խաբուէր իր երեւակայութենէն: Հաստատուն լեզու ունէր եւ իր խանդավառութիւնովը կը յաջողէր վարակել դիւղին «մեծերը»: Քառնեւհինդ ոսկիով երեք մղոն երկարող խճուղի մը մինչ կրնա՞յ նորոգուիլ: Անկարելին կարելի կը ցուցնէր: Տարբեր հարց թէ անկարելին գործնականին մէջ նորէն անկարելի կը մնար: Էհ, եթէ հարիւր հինդ հարիւր վաթսուն եւ ինը խոռոչներ կային ճամբուն երկայնքը, վաթսուն եւ ինը լեցուեցան եւ հարթուեցան եւ կառքով ճամբորդողներուն կրած ցնցումներէն վաթսուն եւ ինը պակսեցան: Այդքանը մինչ քան եւ հինդ ոսկի չէ՞ր արժեր: Ու եթէ «Աբամը» չըլլար այդքան մըն ալ պակասած չպիտի ըլլար...:

Աբամը անհոգոր տղայ էր: Իր վրայ միշտ կը հիանայի: Կալ ոտքովը մինչեւ Ամերիկա գնաց ու նորէն ետ դարձաւ

ևիաւ հասառաաուեկաս իր ընիկ պիւպին մէջ։ Կեցցէ՛, Ա-բրամ...։ Ամերիկայի մէջ լսած բայց չի պատահը Պարախ-պակի մէջ փնտռել եւ գտնել ուղեց։ Եկածին պէս Պարախ-պակի մօտակայ լեռները եւ ձորերը խուզարկել սկսաւ... Հանք գտնելու համար։ Ալ չեմ գիտեր թէ մտքին եռեւ-ի՞նչ առասկ հանքի ակնկալութիւն ունէր, բայց եթէ ոսկի եւ արծաթ էր — ինչ որ կրնայ տարակուսիմ թէ էր — ոսկի կամ արծաթ գտնել չէյսպեկտ, բայց ածուխ գտաւ, կամ եթէ արդէն գտնուած էր, ածուխի գոյութեան իրողութիւ-նը հոչակեց (չէ մի՞ որ Ամերիկային կուգար, քիչ չատ սոր-ված էր «յայտարարութեան» արուեստը)։

Ամէն պարապի եւ անոսած էմ այդ անգեկ «հանքը» գոր ցուցանելու համար անգամ մը խումբ մը տղաք գալո-ցէն մինչեւ «հանքը» առաջնորդեց Պարախպակի այս հանքա-խոյդը։ Արամին գիտար ինձի կը լիչեցնէ ծանօթ առակին այն գեղջուկը որ երբ ձիու պատ. երջանկացաւ խոհեմով թէ պակասած չատ չէր — միայն երեք պատ էտ եւ ձի մը...։ Հանքը գտեր էր բայց ո՞վ պիտի բանեցնէր, ինչո՞վ պիտի բանեցնէր գայն, կամ բանեցնելու համար ի՞նչպէս ձեռք պիտի ձգէր Սուլթան Համիտէն։ Պարախպակի մէջ նստիլ եւ հանքի մը գիւտով ուրախանալ այնքան միամտութիւն էր որքան հարուստին Ամերիկի մէջ օտարի մը ապամանդի հանքի մը գիւտով հրճուիլը։ Բայց ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ անհրաժեշտ են նաեւ երա-զողներ եւ Արամ Պարախպակի երազողներէն մէկն էր։

***

Նաւամատոյցը Ներիմիսխայ ծովին վրայ էր, գէմը՝ «Ներիմիսխա» պատմական քաղաքը, անոգացոց լեզուով՝ «Իզմիտ» եւ ապաւաղնայ ձեւով «Իզնիմիտ»։ Ծովին մէկ եզերքէն միւսը անցնելու փոխադրութեան սովորական մի-ջոցն էր նաեւ, «խայխա»ը (պայըղ)։ «Խայխա»ները մեծու-թեամբ իրարմէ կը տարբերէին։ Մեծութիւնը կ'որոշուէր թիերու թիւէն։ Պզտիկները երկու զոյգ թի եւ երկու թիա-վար կ'ունենային, մեծերը, որոնք «բապար խայխա» կը կո-չուին, երեք կամ չորս զոյգ թի կ'ունենային եւ հինգերորդ անձ մը, որ նաւապետն էր, չորսին «պօս»ը մեր լեզուով, իսկ անոնցմով՝ «բէյս»ը, գլուխը կը կատարէր («տիւ-մէնճի»)։ Եթէ նպաստաւոր հով լլար առագաստ կը բա-նային եւ նաեր աւելի արագ կը յառաջանար։ իսկ եթէ հով չլլար թիավարութեամբ, եւ աւելի յամրընթաց կը շար-ժէր։

Ճամբորդները երբ նաեր մտնէին արեւերնուն մէջ կ'ա-պօթէին որ Աստուած հովերը կապէ, կաչկանդէ որպէս զի առագաստ բանալու պէտք չըլլայ, իսկ նաւավարներն ալ, ընդհակառակը, աչքերնին երկինքը չորս ծայրերը անկած կ'ըլլային որ տեղ մը հով մը փրթիր որպէս զի առագաստ-ները բանային եւ իրենք հանգիստ նստէին։ Աստուած իր արդարութեան ապացոյցը կուտար՝ երբեմն նամբորդնե-րուն, երբեմն ալ՝ նաւավարներուն ապօթքին պատասխան տալով...։

Աստուած արդար է բայց եթէ հարցը թողուի մարդոց պատասխանին՝ որո՞ւն վճիռը չիտակ պիտի ըլլայ անոր ար-դարութեան մասին։ Եթէ հով էլլէր նաւավարը պիտի հե-տեւցնէր թէ Աստուած ոգորմեցաւ եւ իր յոգնած մատնին-երուն հանգստանալու պատեհութիւն տուաւ։ Իսկ եթէ հով չէլլէր նամբորդը պիտի վատաբանէր Աստուծոյ ողորմու-թիւնը։ Մարդիկ անկողմնակալ դատաստան չեն ըներ հա-պա կուտան այն վճիռը որ լաւագոյնս կը ծառայէ իրենց անձնական շահուն։ Պարախպակի նաւամատոյցին Ներիմի-պիա, կամ հակառակ ուղղութեամբ, չարժող ամէն մէկ նաւու վրայ Աստուած պատատանի կ'ենթարկուէր եւ ցոյն տաեն թէ՛ նպաստաւոր եւ թէ անյարմար վճիռի կ'արժա-նանար...։

Հով կամ առագաստ կը նշանակէր խոովեալ ծով եւ ա-տիկա ճամբորդներուն գործին չէր գար։ Հողի գաւառներ էին Պարախպակիք եւ ջուրը չէին սիրեր։ Եթէ նոյնիսկ ծո-վէն չվախնային, «կը բռնուէին» եւ բնականաբար կ'ուզէին ամէն գնով խուսափիլ այն տաժանելի տագնապէն որ մի-այն «բռնուած» մը, այսինքն, ծովախտի ենթակայ եղած մը կրնայ հասկնալ։ Եւ «ապի ձուկ»ով փորը կուշտ ու կուռ լե-

գրնելէն վերջ նաւու մը քաշտաճ եւ ընդոստ չարժումներուն հանդուրժել առանց ներքին փոթորիկի՝ գրեթէ անկարելի էր ...:

Պարախցկկիներուն ապաչխարութեան բեմը այս նաւերուն առխտակամածն էր... փորորիկի ատեն: Հնթանոնները իսկ յանկարծ կը քրիստոնեանային: Ապօքինին մատոյնները ապօքինին կը յիշէին: Հայհոյիչ բերաններ յանկարծ կը սրբուէին: «Եաման, Տէր Քիրիստոս, ողորմէ՛...»: Երբեմն նաւը այնքան կը ծռէը որ հապա թիլ մը կը մնար ջուրին եւ նաւուն կողին պապաքին մէջէւ: Ասանկ ճգնաժամերու ամէն մէկ ճամբորդ ապաշխով եւ ապաչանքով նաւապետ կը կարէր:

«Տօ, Միրական, տիւմէնդ անդին չպարծնես որ չիակրուինք»: «Տօ՛, մեզ ծովուն ասո՞կը քաշել է մեռբդ»: «Ապրար, սա նալլէր էրկնները իջնցուցէք»: «Մեղայ Տէր, ասանկ անճարակ բլլալդ ալ չիաէի»:

Ակռա «բէխ»ը հովին եւ ալիքին դէմ մաբառելէ աւելի բարբնելու, յաւման, վախէ ապաշակնելու փոթորիկի մը դիմագրելու հարկին ատկ կը դանուէր, աւելի յաճախ՝ համբերութեամբ, իսկ երբեմն, երբ պրտիկին ասքնար, կամ արդէն «ասք» եղած բլլար, յանդիմանութեան եւ հայհոյախառն ասատումի ատրաճով մը:

***

«Ժամուն բարի խալխ»ին «բէխ»ը վատասուր մարդ էր: Տարիսա մը կը հարնէր որուն իւրաքանչիւր ոտքին յանդերին մէջ երկու մարդ կրնար անդամիլ դիւրութեամբ: Մէջքին գօտին կապած ատեն ինքն իր առանցքին վրայ ասանուհինդ անգամ դառնալու էր որ ծայրը դար: Շապիկը միշտ կապոյտ կ'բլլար, կարծեմ, որովհետեւ, թէեւ քնազդմամբ քան թէ դիտակցաբար, Նիկոմիդիոյ ծովախորշին չափազայ գոյնին հետ ներդաշնակել կ'ուզէր ան որ կապոյտ ներբ իր ատխտակամածը եւ ատներբ ըրած կ'ապրէր: Մէկ կողմը դանակի մը բանուած կտոր կ'երեւէր գօտիին ծայրեւրայն վերեւովը, թէ՛ գործածութեան համար, թէ՛ ապահովութեան համար, եւ թէ՛ իր դիրքին եւ հեղինակութեան իրրեւ ակնածելի խորհրդանիշ: Միւս կողմը կ'երեւէր ասրայէլ Թափիւ չէէնիէխի մը ծայրը որ ոլորուած կոտոշներով այծի մը գլուխ կը ներկայացնէր: Չէէնիէխը եմէնիներէն գիւրաւ հաղնելու համար ստեղծուած անմեղ դործիք մըն էր որ կրնար, ի հարկին, իր «անմեղ» նպատակէն չեղնցուիլ եւ չատ մեղանչական կերպով դործածուիլ: Ձեմ դիտեր թէ «Բէխ Ախօ»ն քանի՞ դլուխ պատուած էր իր չէէնիէխին սուր կամ գուլ կողմին հարուածներովը, բայց դէթ ինք ատոր հաչիւր պահելու փոյթ չունէր: Ինչո՞ւ ուներնար: Ծովուն ալեկոծութեան պէս հաչուուած էր մարդկային բնութեան ալեկոծութեան հետ: Եթէ կոխ ծապէր — ու ե՞րբ չէր ծապեր — կը դարնէր կը դարնուէր չէէնիէխով. իսկ երբ կոխը լմնար նորէն բարեկամ կ'բլլար ոտխին հետ: Կեանքի ամէն մէկ պատահարը չէր առներ, անցներ: Կեանքը կ'ապրէր, օր օրի, ինչ որ բերէր ան — ծովուն պէս, օր մը փոթորիկ, օր մը՝ խաղաղութիւն: Այս բիրտ նաւավարները փիլիսոփայութիւն չկարդացած, փիլիսոփայ էին: Փիլիսոփայութեան առաջին վարժապետնեբէս մէկը «Բէխ Ախօ»ն եղաւ:

Ամէն անգամ որ աուներն՝ դպրոց, կամ դպրոցէն՝ աուն երթայինք, պայինք, կը նախընտրէինք «Բէխ Ախօ»ին «բարդ խալխ»ովը ծովը անցնել: Մեծ պապս լաւ կը ճանչնար եւ ծնողացս հանդէպ մեծ յարդանք ունէր, ուստի ամէն անգամ որ իր նաւուն վրայ դտնուէի, կ'առներ դիս եւ քովը կը նստեցնէր, տիւմէնին տակ: Անոյշ անոյշ կը խօսէր — այնքան անոյշ որքան իր բրտացած լեզուն կրնար խօսիլ: Նաւը ծռած ատեներ գլուխս կը վերցնէի եւ աչքին կը նայէի ապահովութեան համար: «Բան չկայ, մանչս, չվախնաս. հս հոս իմ ձէ...»: Ու տիւմէնին կը դպչէր որ նաւը անգամ մը չիակուի ու հս ալ չունչ մը առնեմ վատահ բլլալով թէ վերահաս ընկղմումէ պրծեցանք դէթ ճգնաժամու մը առեն:

Այդ վորձառութիւններէս ասկին աւելի դիւրաւ վրատահիլ սորված եմ անտեսանելի այն «Բէխ»ին որ իմ կեանքիս նաւը կը վարէ ամէն ծովի վրայ...:

«Բէխ» Ախօ»ին քովը նստած աուեններս աչքիս ծայրովը

կը պնդէի իր հակառակ կարծուածը։ Կարմիր անցած էր։ Նշանաբանի մեկ ապիտակութիւնը իր գոտիին եւ ականաւոր գոյնն էր։ Բոլոր բաղուկները ունէր։ Դնգերները պապակապատ էին։ Աչերը քարացած էին։ Եթէ ձեռքս դնէի՝ անոնք իրենց ծանրութեամբը եւ կարծրութեամբը միտքս կու գային։ Վերը անգնդիւրի կարմիրն պէս էր ծայր ծայր որոնք՝ պէսպէս ասղնաձուած առանց գուշակուածի թիաղոյն խորանիկ գծերով իրարմէ կը բաժնուէին։ Աչերը արիւնոտ էին։ Երբեք կատաղի չէին, թէեւ կատաղած առնէր պիտակիներ ապ ապ կրնար ուտել այդ աչերուվ։ Չէի փախնար իրմէն։ Մանկան մը պէս բարի էր։ Երբ բարի էր։ Շարունակ վատահութիւն կը ներշնչէր ինծի։ Ինք ասիծի պէս գործուոր էր. եա՝ իր բովը՝ գառան մը պէս անգործ եւ անօգնական։ Երբ իր թեւին առակ կ'առնէր դիս, ես դիս հակառակ կը դպայի իմ բոլոր ակարութիւնովս։ Ահ, «Բէխ Ակօ», գո՛ն բլլայիր ու ծովն ալ փոթորկէր ու մանչէր, համ։

Ահ, ինչո՞ւ հոգ բլլայ մարդկային տկարութիւնը. երբ գործութեան ասպարէզն մը կայ լարանելիք։ Երկիւղի՞ ծովերուն վրայ ես այժմ, ո՛վ «Բէխ Ակօ»։ Գնացուած յոյսի հառնող «Բէխ»ը գի իր նաւուն վրայ Գառուծոյ պէս կը վարուէր մեկի պէս անկաթ, ակարներուն հետ։

*
**

Նաւամատոյցը (զոր գիւղացիք եւ բարբարացիք անխտիր «Խակէյէ» կը կոչէին) նախնական էր իր չինուածքովը։ Նեղ էր ու երկայն։ Կ'երկարէր ծովուն մինչեւ, թեւերս եւրեք չորս գրկաչափ խորութիւններ։ Բայց չպէնուու չէր մօտաւոր ծայրին, որովհետեւ, եթէ ենթադրութիւնս չիտակ է, բաւական ամուր չէր։ Ծանր նաւու մը պատահական ցնցումներուն խակ կրնար կործանարար հետեւանք ունենալ անոր համար, մանաւանդ փոթորկային օրերու։ Եւ կամ եթէ նաւէն նետուած չուաններ քիչ մը պրկուէր փոխանակ նաւը իրեն մօտեցնելու, կրնար նաւամատոյցը ամբի հանել եւ նաւուն մօտեցնել։ Շոգենաւերը միշտ մեկ երկու հարիւր եարտու բացը կը կենային եւ ճամբորդ կ'առնէին կեւտաչին «խայեխ»ներու մէջտեղ։

Նաւամատոյցին երկու կողմն ի վեր կապուած կ'ըլլային միշտ այդ նոյն «խայեխ»ները։ Վրան քալողը երկու աչերը բաց պահելու էր, ոչ թէ մեկ կամ միւս կողմը ծովը չիյնալու համար, հապա չիյնալու համար այն լայն ծակերէն, որոնք բացած կ'ըլլային ամէն առէն քակուած, փրթած տախտակներ։ Մեկ ծայրէն միւսը կատարեալ վիճակի մէջ՝ նոյն իսկ մեկ անգամ տեսած բլլալս չեմ յիշեր։ Եղածովը կը պահանային Գարտիպակիք։ Տախտակ մը պակաս, ծակ մը աւելի — վնասն ինչ էր։ Ու ես ալ կը հարցնեմ հիմա — իրա՛ւ, վնասն ինչ էր։ Ծակին վրայ չէին կոխեր, ա՛յչափ։ Ֆիզիքական վտանգին դէմ հոգեկանապէս կը պաշտպանէին իրենք զիրենք։ Ինքնապաշտպանութեան, արիութեան, զգուշաւորութեան իրենց բնազդները անմշակ չէին, ինչպէս են այսօր մերինները։

Մենք այժմ փիզիքապէս թերի պայմաններու տակ ո՛չ հանդիստ եւ ոչ ալ ապահով կրնանք ապրիլ, որովհետեւ կատարեալ պայմաններ, որոնց տակ կ'ապրինք, անգամալուծած են մեր հոգեկան այն կարողութիւնները որոնցմով միայն կարող պիտի բլլայինք հոգեբանական պահանջեալ յարմարացումները բնելու։ Ըստ Գարտիպակիին, «կոտաղ» (անբաւական, անկատար, կոտրած թափած) «իսկէյէ»ն մեր գործին չպիտի գար։ Ասոր համար մեր կեանքին երջանկութիւնը չատ յաճախ եւ չատ դիւրաւ կը վրդովի։ Մեզի համար, փոխաբերաբար, կատարեալ «իսկէյէ» անհրաժեշտ է, եւ երբ անկատար բլլայ — ինչպէս յաճախ կ'ըլլայ, եւ միշտ պիտի բլլայ, ասոր՝ ապերջանիկ կը զգանք։ Բարդաւորութիւնները բռնապրօսիկ չեն. այլ՝ բնական, իրական, եւ տրամաբանական են։ Գարտիպակիին առաւելութիւնը մեր վրայ՝ հոս եւս բացայայտ է։ «Կոտաղ» իսկէյէն անոր կեանքին երանութեան մէջ վրդովիչ ազդակ մը չէր բնաւ։

*
**

Ծովէն չհեռացած մտքիս մէջ ունիմ պատկեր մը եւս որ ժամանակը երբեք չէ սրբած։

«Իսկէյէ»էն քիչ մը հեռին, դէպի ծովախորշին խորը,

ձկնորսներու կայան մը կար: Եկեղբին մօտիկը, ջուրին մէջ, մէկ գծի վրայ, իրարմէ թեւնուս երկու հարիւր ոտք հեռաւորութեամբ կառուցուած էին «դիտարաններ» (զրա «տալման» կը կոչէին): Երեք բարակ ձողեր իրարանցիւրը չեզակի, դէպի իրար հակած, բարձրանալով իրենց հանդիպման կէտին վրայ կը կազմէին գահաւանդ մը, որուն վրայ մարդ մը կը նստէր: Այս մարդուն պաշտօնն էր չարունակ դիտել ջուրը իր այդ բարձրարերձ դիրքէն, եւ վարր իր ընկերներուն ձայն տալ երբ ջուրը նետուած ուռկաններուն մէջ մանէին ձուկերու հօտերը, որպէսզի ուռկաններր անմիջապէս քաշէին:

Մանկական օրերուս երեք զօրաւոր փափաք ունէի. առ այժմ վերապահելով երկուքին յիշատակութիւնը, կը խոստովանիմ թէ երրորդն էր այդ դիտարանին վրայ մին մնակս նստիլ եւ չորս կողմս դիտել: Այդ փափաքս երբէք չգոհացաւ... մինչեւ չափահաս եղայ: Միշտ ապշած մնացած եմ այդ դիտարաններուն զապաթէն դիտողներուն արծուային սրատեսութեանը վրայ: Առանք իրենց աչքը փակչած կը պահէին ջուրին, որուն մակերեսին մօտիկը ձուկերը իրենց պարը կը խաղային մթամաօրէն, անդիտակ այն ճակատագրին որ վերջ պիտի դնէր իրենց կեանքին:

Զինորս մը իր դիտարանէն իր սրատեսութեան ապացոյցը կուտար: Զարմանալի՛. բայց աւելի զարմանալին այն է որ կրնայ մէկը կատարեալ հոգեւոր դիտարան մը եւ անոր զապաթէն թափանցել մարդկային բնութեան անդընդային խորութիւններր եւ տեսնել անոնց յատակը պահուած սեւ եւ ագռաւ ախտը կամ «Թանկագին մարգարիտը»:

Շատ մը գաղեր դպրոց չգացած սորվեցայ իմ «ակադեմայ» եւ իրենց վարժապետութեան բոլորովին անդիտակից վարժապետներէս: Եւ ի՞նչ էր սորվածս դիտարանին զապաթէն դիտող ձկնորս վարժապետէս: Սա՛ — Թէ՝ մարդիկ եւ աշխարհք պէտք է միշտ վերէն դիտել: Միայն վերէն դիտելով կարելի է չխաբուիլ եւ յստակ տեսնել ամէն իրականութիւն, եւ հաւատքը պահել գոյիդ եւ անկասկած մարդկութեան վրայ եւ ... համբերել, ներել, եւ տակաւին սիրել...:

***

Պարտիզակ ալ ունէր իր համբաւաւոր մարդիկը, մանաւանդ՝ ախպերը: Առանք, դէմ կարեւորները, հետզհետէ պիտի երեւին մեր ցուցադրութեան բեմին վրայ: Բայց մէկը ներկայացնելու կարդը եկաւ որքան առեն որ «Օվան» ինք:

«Օվան» ալ այդիներ կային, եւ արտեր, մասնաւորաբար՝ թթատաններ, ուստի եւ «պէօճկլիք»ներ, որոնց մէջ կր բնակէին իրենց ակրերը, եթէ չեմ սխալիր, մեծ մասամբ, ամբան եղանակին, իսկ ամանք ալ՝ մնայուն կերպով, ամբողջ տարին:

Մնայուն բնակիչներէն մէկն էր «Ռոպէնսոն»ը: Ո՞վ պաէր, եւ փակցուցեր էր այդ մականքեալ անունը մեր մեծ «տայի»ին, Գրիգոր ապային, որպէս կը կոչէին պինդը գիւղացիք, ուզդակի իր երեսին խօսած առեններն — անյայտ պատճառներ մր մնացած է մինչեւ այսօր: Բայց պտնել անուն մր որ այդ մկկէն աւելի յատկանշիչ բլլար անոր տիպին եւ նկարագրին՝ անկարելի պիտի բլլար: Ամէն խմաւոտ «Ռոպէնսոն» մրն էր ան, որ կղզիացած, ինքն իր մէջ կծկուած, պատաբին աչխարհէն Թէ՛ հոգեւորապէս, Թէ՛ բնկերապէս, եւ Թէ ֆիզիքապէս կարուած կ'ապրէր: Կ'բսէին Թէ աշխարհքի դէմ քէն լրած էր մանաւանդ պատճառներու հետեւանքով: Մենք հոս չենք հետաքրքրուիր մարդուն կենսագրութեան նախընթացներովք: Մեր գրչին պաշտօնն է վրձինի պաշտօնր, այսինքն, նկարել, ուրուագծել արդեամբ տեսնուածը, ճիշտ ինչպէս կ'երեւի նիւթը դիտուած պատհուն:

«Ռոպէնսոն»ին ապարակը, կրնանք բսել, ասպղին հանդրեւանն էր «Խակէյլին ճամբուն» վրայ, որ դէպի գիւղ կը տանէր: Զէ Թէ որ ճամբուն ճիշտ վրան, կամ եզերքն էր, ուր հետիտան ճամբորդներ կանգ կ'առնէին, կը նստէին, կը հանդչէին — ինչպէս անվրէպ կ'բնէին յոգնորդ հանդրեւանին «Ջանեբուն Ապրուբր» — հապա որ երր երեւէր «Ռոպէնսոն»ին տունր, որ ճամբուն աջ կողմը եւ վերեւովը, բլրակի մր վրայ կր կենար, երկար չտեւէ մր կ'առնէին դողհանդալով որ ճամբուն մէկ չորրորդը արդէն եռեւնին Թողած էին:

Գիւղէն հեռու կ'ապրէր «Ռոպէնսոն»: Մէկ քանի բա-

բնկամներ ունէր բայց ընդհանրապէս բարեկամութիւն չէր քաջալերեր: Միտքը զբաղ էր բարեկամներէ անկախ ապրիլ: Իր ամէնէն սիրելի բարեկամներն էին իր ձիերը եւ կովերը, որոնց հետ կ'ապրէր, տառապէր: Տղայութեանս ես իր տան մէջ ապրած եմ օրերով. յաւ պիտի իր ունակութիւնները եւ նախասիրութիւնները: Տան գեանայարկը ախոռ էր: Երկու դուռ ունէր տունը: Մէկ դռնէն, ծովահայեաց կողմէն, մանկով կարելի էր ոտքը տախտակամածի վրայ դնել եւ ուղղակի վեր ելլել այն սանդուխէն, որ երկրորդ յարկը կ'առաջնորդէր: Բայց այդ դուռը առհասարակ գոց կը մնար: Միւս դուռը ուղղակի ախոռը կը մացնէր եւ ինք չարունակ այդ դռնէն կը մանէր, կ'ելլէր:

Ամուրի էր: Ծօգքը քիչ էր, բնականաբար: Բովը մէկը չէր ըլլար որ անոր հետ խօսէր: Լեզուն գօրաւոր կողմը չէր, բարեբաղդաբար: Բայց իր անասուններուն հետ կը խօսէր չարունակ: Անասուններն ալ իր լեզուն սորված էին: Անցած, գարձած առն ձին կը վրնջէր, եւ պլուխ վերցնելով մաուրէն, ուր խօթած կ'ըլլար ապահօրէն ըմրոչխնելով «երպ»ը (կերը), կը գառնար եւ ակնարկով կը հետեւէր իր սիրոյ քայլերուն:

Կովը առհասարակ չատ պապ եւ անհագորդ անասուն մրն է, բայց իր կովերը անպատճառ կապ մը հաստատած էին իրենց առաձնակեաց սիրոյը հետ — ի՞նչ գիտեմ որ կենդանական «հոգեբանութեամբ» չիտակ ըլլայ — ո՛չ սիրոյ, կամ կարեկցութեան, այլ յաւկա, հաւատարմութեան:

Հաւնոց ալ ունէր: Հաւերը, թեւաւորներու բնութիւնը ունին, չատ ընդունակ են բարեկամութեան: Անոնք ալ չեմ պիտեր, բնազդային ի՛նչ դրդումով — հոտառելիքո՞վ թէ տեսանելիքով — կը վազէին կը պաչարէին դինքը երբ տան դռնէն դուրս ելլէր: Արդէն մէկը երկուքը, մանաւանդ անփորձ վառեակներ չարունակ գրան ճեղքէն ներս կը սպրդէին եւ, ձիերուն եւ կովերուն ոտքերուն տակ, «խաչուած» կամ մարտուած հառիկներ կակաղով կը փնտռէին եւ կ'ուտէին: Բնաւ անտեղի պատահմունք չէր որ չաճախ առնդուխներէն վեր ելլէին եւ պատուօրէն պատէին վերի բոլոր սենեակները եւ, առանց փափկանկատութեան, իրենց հետքերն ալ իրենց եաին թողէին:

Կը յիշեմ թէ հաւերէն մէկը ունակութիւն ըրեր էր իր հաւկիթները ածել ճաշարան–խոհանոցին մէկ անկիւնը ուր, օրերով աննշմար մնալով պիտուեր էին: Թիւը չեմ յիշեր. գոնէ տասը հատ մը ըլլալու էր: Այս հաւկիթներուն դիւտին հաճոյքը ինձի վիճակեցաւ: Եւ այնքան ուրախացայ պիտուով՝ իրրեւ թէ փոխանակ հաւկիթի՝ ոսկի եղած ըլլար գտածս, որ խնդրեցի «տայի»էն որ այդ հաւկիթները ինձի տայ որ պահէի:

«Տղաս, առարկեց, հաւկիթը կը պահուի՞՝ որ պահես: կնցիր ես այդ հաւկիթներով ծուածեղ մը («ձուածեղ», անչուշա) չինեմ որ ուտես»: Համաձայնեցայ:

Ինք կ'եփէր, կը թափէր: Ազի՞կ թէ դէշ — այդ մասին ոեւէ գաղափար չունէի այն առեն որովհետեւ յաւ ախորժակ ունէի եւ ինչ որ «տայի»ն եփէր եւ առջեւս դնէր՝ մօտս եփած կերակուրներէն աւելի ախորժահամ կը թուէր ինձի: Այդ օրուան ծուածեղին համը դեռ բերանս է:

Խոհանոցը ամէն ինչ էր նոյն առեն: Խոշոր չերմոց մը ունէր որուն վրայ կերակուրը կ'եփէր: Անով նաեւ սենեակը կը տաքցնէր ցուրտ եղանակին: Ուստի հոն կ'ապրէր օրուան այն բոլոր ժամերը որոնք տան մէջ կ'անցնէր: Սենեակին մէջ կարգ կանոն չկար. մաքրութիւնը նոյնքան թերի էր...: Գրքերը, թերթերը զրուած էին սեղանին վրայ կամ դարակներուն մէջ խոհանոցի սպասներուն եւ պնակներուն հետ խառնիխուռն: Ոեւէ բաց միջոց հրաւէր էր այդ վայրկեանին ձեռքը եղածը հոն դնելու, ինչ որ ըլլար ձեռքինը, դլխարկը կամ պնակ մը, կամ գործիք մը կամ ծխամորճը: Անգամ մը երեք օր փնտռեց թէյամանը, որուն ուր դնելը մոռցեր էր: Երեք օր վերջը երբ դլխարկը վերցուց տակէն երեւան եկաւ թէյամանը:

Պատէն կախած էր հրացանը: կարծեմ աւելի մօտիկ կ'ապրէր ան իր հրացանին քան Աստուծոյ: կրօնք ունէ՛ր թէ ո՛չ, չեմ գիտեր: Նկատելով իր պարապանները, որամաբանական եղրակացութիւնը այն պիտի ըլլար թէ Աստուծոյ հետ հաղորդակցութեան կապեր ունէր: Մարդոցմէ հեռու ապրող մը կրնար Աստուծոյ մօտ ապրիլ: Աթիկա սակայն «Ռոպէնսոն»ին պարապային մաքիս մէջ անորոշ է:

Բայց թէ՛ խելացի մարդ էր եւ թէ՛ դաստիարակուած:

Երկրապործութիւն ուսած էր Ամերիկայի մէջ։ Միշիկլնի Համալսարանէն վկայական ընդունած էր։ Ոչ միայն Պարտիզակիք, հապա մօտակայ գիւղերէն Հայեր, Թուրքեր, Յոյներ, գինք համայնապէտի աչք դրած էին։

Անասնարոյժ էր։ Եւ ա՛ն՝ որուն ձին դարմանած եւ առողջացուցած էր, անմիջապէս կը հեռեցնէր թէ նոյնքան պիտութեամբ, կամ վարպետութեամբ, կամ մոդութեամբ (ալ ի՛նչ բացատրութիւն որ յարմարէր ենթակային մտքին) կրնար նաեւ դարմանել եւ առողջացնել իր կիները երբ հիւանդանար։

Անասնարուժութեան հետ, այսպէս, մարդաբուժութեան ալ մեծ համբաւ կը վայելէր ան։ Այս համբաւին հիմերը կրնան դիւրաւ բացատրուիլ։ Նախ, ժողովուրդը արդէն էր եւ բժիշկը եւ անասնարոյժը իրարմէ չէր կրնար զանազանել (թէեւ կը պատահի ալ որ իրաւ մէկը միւսէն անզանազանելի ըլլայ...) եւ իրաւահաւօրէն մարդու մը կարողութիւնը եւ պատրաստութիւնը միայն արդիւնքով կը գատէր։ Երկրորդ, ազգատութիւնը արդելք էր որ հիւանդութեան պարագային «քաղքէն» կամ գիւղէն բժիշկ կանչէին, մինչդեռ «Գրիգոր Աղա»ն երկուքէն հինգ գուրուշով կը գոհանար գեղն ալ հետը։ Երրորդ, այդ կողմերը կային քանի մը տեսակ սովորական հիւանդութիւններ զորս ճանչնալ եւ դարմանը սորվիլ եւ կիրառել դժուար չէր։ Օրինակի համար, ջերմը։ Ջերմին ախտանիշերը ճանչնալու համար բժիշկ ըլլալու պէտք չկայ, իսկ դեղն ալ որոշ է։ «Բարակ ցաւը» նոյնպէս։ Զորրորդ, բժշկութիւնը այդ օրերուն, եւ աշխարհի այդ անկիւններուն մէջ, այն բարդ եւ դժուարին արուեստը չէր որ է այսօր։ Եղածին գոնէ մէկ չորրորդը «Ռոպէնսոն»ի նման «կարդացած» մարդ մը կրնար սորվիլ եւ խոհեմութեամբ, կամ սախտղական պարագաներու առակ, ի գործ դնել։ Եթէ մէկ միսիոնար մը կրնար, ասկէ 75 տարի առաջ, իր գիտցածովը «բժիշկ» հանել մէջտեղը որ պաշտօնապէս բժշկութիւն ընէր, «Ռոպէնսոն»ը անպատճառ կրնար իր մտքովը, պատրաստութեամբը եւ փորձառութեամբը, եւ թերեւս հինգ անգամ աւելի, արդար իրաւունքով։

«Օվալին» անվիճելի բժիշկն էր «Ռոպէնսոն»ը։ Տարա-

կոյս կա՞յ թէ կեանքեր փրկած էր։ Եւ կարծեմ բաւական մը խոհեմութիւն ունէր որ միայն փրկելի հիւանդներու մօտենար։ Իսկ, միւս կողմէ, ո՞ր բժիշկը չփրկուածին, մեռնողին, պատասխանատուութիւնը իր վրայ կ'առնէ, որ ինքն ալ առնէր, ի դէպ մահու, կամ, մեռածներուն հաշիւը պահէր...։

Անկողնարանը խոհանոցին կից էր եւ դէպի ծովը կը նայէր։ Դրսի տեսարանը մուցնել կուտար սենեակին ներսի տեսարանը։ Հոս մօտ բարի խրատին պիտի հետեւիմ։ Մայրը կ'ըսէր. «Տղաս, ուր որ աղեղը եւ գեղեցիկը քով քովի տեսնես, գեղեցիկին նայէ եւ գեղեցիկին վրայ խօսէ»։ Եթէ «ագեղին» վրայ պիտի չխօսիմ ուստի պէտք է որ պատուհանիս դուրս նայիմ եւ դիտեմ այն համայնապատկերը, որ կը պարզուէր աչքերուս առջեւ։ Որովհետեւ, ինչպէս ըսի, բլրակի մը վրայ կառուցուած էր այս տունը ուստի ընդարձակ տեսարան ունէր չորս կողմէն։ Ծովը կ'երեւէր եւ դիմացի եզերքը։

***

Ցատակ ու պայծառ օրեր երբ Իզմիրի կառախումբը անցնէր թէ վայրաշարժին մուխը կը տեսնուէր եւ թէ սուլիչին ձայնը կը լսուէր հեռուէն։ Ատիկա իմ մանկական աչքերուս համար միշտ հետաքրքրական տեսարան մըն էր եւ տունս եւ ծնողքս յիշեցնելով կարօտաբաղձութեան նոպայի մը կը մատնէր զիս, եւ կը մելամաղձոտէր։

Ուրիշ նորութիւն մը համայնապատկերին մէջ, պատահական չոգենաւ մըն էր որ կը շարժէր ջուրին վրայ, եւ կամ, հեռուն, Տէրինճէի առջեւը, խարսխած կ'ըլլար ցորեն բեռնալու համար։ «Օվալին» երկինքը ամրան եղանակին միշտ կապոյտ էր։ Եղանակները փոփոխամիտ կիներու պէս չէին վարուեր հոն։ Բնութիւնը անկեղծ էր։ Մարդիկ ալ նոյնպէս։ Աբեւը երբ ելլէր առաւն, մարդ կրնար վստահ ըլլալ թէ ամպերէ անհայտ իր ընթացքը պիտի կատարէր եւ իրիկուան մարը մանէր առօք փառօք։ Խաբէութիւն չկար որ աղտարարութեան պէտք ըլլար եւ աղտարարիչ պաշտօնէութիւն հաստատուէր։ Պատուհաններուն ճիչտ

նեբքեւով կը տարածուէին իր ցօրէնի արուեստը, որոնք մէկ կողմէն կը հասնէին մինչեւ «Խակէլէին ճամբան» իսկ միւս կողմէն՝ բլրակին կողն ի վար, որուն խորէն գետակ մը կ'անցնէր (եթէ անուն մը ունէր, չեմ յիշեր) բայց ամէն գետ կամ գետակ «ձոր» կը կոչուէր, ինչպէս այս մէկը:

«Օվան» շատ տարածուն էր, բայց քանի դէպի արեւելք նայէիր, այնքան պիտի պակսէր մշակուած հողերու տարածը եւ աւելնար վայրի կանաչութիւնը:

Պարախպակիք բնութեան գաշնակիցներ էին: Շուրջի գաշտերուն եւ լեռներուն պիւպաշիները բնութեան թշնամիներն էին: Կը քակէին, կը կարկին առանց «չէնգնելու»: Անտառները կը մերկացնէին առանց կարուած ծառին տեղ ճրագիկ մը իսկ անկելու: Պարախպակի «Օվային» սահմաններէն անդին տեսարանը տարբեր պատմութիւն մը կ'ընէր — ծոյլ, ապքաո, ագէտ, յետամնաց անընդունակ ժողովուրդի մը պատմութիւնը, որ իր կարկին պատմութիւնն էր երկրին այդ տաճկի կառավարութեան անուղղայ ապիկարութեան եւ յետադիմականութեան:

*
**

Որքան որ պիտեմ միայն «Ռոպէնսոն»ը ունէր ցօրէնաքաղ մեքենայ: Այս մեքենային վրայ երկաթէ աթոռակ մը կար: Հոն նստելով հնձողը կը վարէր ձիերը, որոնք լծուած կ'ըլլային մեքենային:

Կը խոստովանիմ թէ երկրորդ մեծագոյն փափաքս էր այդ օրերուն, այդ աթոռակին վրայ նստիլ եւ ձիերը վարել: Մեքենան կը մխրճուէր ցօրէնի ծովու մը մէջ եւ անցած տեղը «ծովը» կը ցամքեցնէր իրրեւ թէ կարմիր ծովը եղած ըլլար ան, որ ճեղքուելով ցամաք արահետ մը բացեր էր Իսրայէլի որդւոցը առջեւ:

Աստուած չատոնց պաղեցուցած է պիս հնձելու սին վառասիրութենէս: Ինծի հրամայած է «երկիրը գործել եւ ցանել»: Տղայութեանս կը խորհէի թէ երկրագործութիւն բսել է «տալի»ին հնձող մեքենային վրայ նստիլ եւ ձիերը վարել: Վերջը գաղտնիքը հասկցայ: կեանքն ալ այդպէս: կեանքը կոչում մըն է հունձքը կարելի ընծայելու համար

գերութիւն բնել առանց սակայն վայելելու զայն քաղելու առանձնաշնորհումը կամ իրաւունքը...:

«Ռոպէնսոն»ին մօտ մեր այցելութիւնը երկարեցաւ: Ինչպէ՞ս չերկարէր սակայն դի ինքնայատուկ մարդու մը հմայքը բռնատիրական է եւ անկէ բուռ կամս ազատիլ՝ դժուար:

Մէկ կոմնակի նկար եւս ունիմ «Ռոպէնսոն»ին ազատակէն հրաժեշտ չառած:

Ամէն տարի Մայիս 1–ին, մեր դպրոցին տնօրէնին, Տր· Զէյմպրոսի, ծննդեան տարեդարձին առթիւ բոլոր տղաքը, վարժապետները իրենց ընտանիքներով, եւ մասնաւոր հրաւիրեալներ, գաշտային խնճոյք (փիքնիք) մը կ'ունենային Ռոպէնսոնին ագարակը: Տեղը պաղպաղանապէս յարմար էր այս տեսակ համախմբումի մը: Երիտասարդ բնակարձակ անտառ մը կար բլրակին վրայ դրեթէ տանը կից: Այդ անտառին չուքին մէջ նստելու, ճաշելու, տեսակցելու առաւելութիւնը բացայայտ էր:

Նպատակ չունինք առ այժմ այդ առիթներուն նկարագրութիւնը ընելու: Բայց հետաքրքրական է քանի մը գծով ներկայացնել «Ռոպէնսոն»ը Մայիս մէկի այդ խրախճանութեան մթնոլորտին մէջ: Բնաւ վստահ չեմ թէ այդ օրը ուրախութեա՞մբ կ'ակնկալէը ան թէ՝ դժգոհանքով: Բայց ինչ որ չէր սիրեր այդ օրը կը պատահէր — իր խաղաղութիւնը կը վրդովէր: Քանի մը հարիւր տղոց պոռչտուքին, վազվռտուքին, խաղերուն հանդուրժել, կարծեմ, ծանր կուգար իրեն:

Այդ օրը մարդ եւ մօրուքը սանտրած կ'ըլլար: Հնօրեայ գլխարկը, որ Ամերիկայէն հետ բերած ըլլալու էր, այդ օրը գլուխը կը դնէր: Ոտքէն եմէնին հանած, կօշիկ հագած կ'ըլլար: Հագուստը ո՞ր ծակէն հանած եւ կոնակը անցուցած կ'ըլլար, գժուար է կռահել, որովհետեւ ամէն նշան կը կրէր անխնամ կերպով «ծակ մը» թիմտուած պահուած ըլլալուն տարուան բոլոր մնացեալ օրերը: Այնքան չէր հագներ որ հագնիլն ալ մոռցած էր: Բաճկոնին կոճակները մինչ սեալ կոճկած կ'ըլլար, այսինքն, առաջին ծակէն անցուցած կ'ըլլար հանդիսական երկրորդ կամ երրորդ կոճա-

կը: Տափաստան կոճակներն ալ կիսովի կամ փրթած կ'ըլլային եւ կամ կոճկելու մոտացած կ'ըլլար...: Արդէն ամէն մարդ մըն էր, կուշ եւ կարճահասակ էր, այրած դէմքով, կոշտացած ձեռքերով եւ խռպոտ ձայնով: Դիմադրին համար բացառիկ տեսարան մըն էր:

Տղաքներէն ոմանք կը մօտենային իրեն այնպիսի հետաքրքրութեամբ, որով մանուկ մը պիտի մօտենար կենդանաբանական պարտէզի մը մէջ ցուցադրուած անասուր կենդանիի մը: Այդ արամադրութեամբ իրեն խօսք կ'ուղղէին: Հետերնին չատ կարուկ կերպով կը վարուէր: Հարցումի պարագային կարճ պատասխան կուտար: Երբեմն նոյն իսկ ձայնը կը խառացնէր եւ կը յանդիմանէր անհետները:

Իրրեւ մտանուոր հիւր Տր. Զէյմպըրսին, «Մատամային», վարժապետներուն հետ կը նստէր ճաշի սեղան: Քաղաքավար էր: Որքան ալ որ բրտացուցեր էին պինդը կեանքի այն պայմանները, որոնց ներքեւ կ'ապրէր կամաւոր ընտրութեամբ, տակաւին տաչուած մարդոց բնակարակցութեան մէջ տաչուած բարքերու իր լրիւալ աւանդութիւնները կ'ողեկոչէր, դէթ սոխերին համար: Երբեմն ժամերով կը նստէր եւ կը խօսէր Տր. Զէյմպըրսին հետ: Տղաքը իրարու կը փափաչէին, «Մոխիկ բրէ՛ք, ծօ՛, Ռոպէնսոնը անգղիերէն կը խօսի կոր»: Այդ կեանքին, այդ երեւոյթին հետ դիւրաւ չէին հաչտեցներ այս տպաւորը ոեւէ նշան որ մշակոյթ կը մատնէր, ինչպէս անդլիերէն լեզուն, ուստի մեծապէս կը հետաքրքրուէին երբ այդ նշանները տեսնէին:

«Ռոպէնսոն»ը մտաւած կեանք մը չէր բայց մտաւած ուժ մըն էր: Այդ կեանքը իրեն համար լաւագոյն սեպեց եւ թերեւս լաւագոյնն էր, բայց եթէ տարբեր պայմաններու տակ ապրէր չատ աւելի օգտակար կրնար ըլլալ: Իր տանդաղը իր մէջ փաթթեց եւ թաղեց իր կղզիացեալ կեանքին մէջ: Հարցը սա է — եթէ չթաղեր, պիտի կրնա՞ր չհեգնել զայն: Թերեւս ո՛չ: Ինչո՞ւ համար խիստ ըլլանք մեր դատումին մէջ: Կան չատ մը տաղանդ «թաղոդներ» զորս չենք կրնար արդարօրէն դատապարտել: Կը թաղէն տաղանդը, պէ՛ չեն կրնար դէրծածնել զայն: Ռոպէնսոնը տառնչմէկ

մէկն էր թերեւս: Բայց սա է պժբախտութիւնը, որ ան մէյն մէկ տպաղող թագոյ մը չեղաւ: Հինգ տպաղող ունէր եւ հինգն ալ թագոյ: Եթէ մէկը երթայ այսօր եւ «Ռոպէնսոն»ի տպարակին անտպատացած հոդերը փորէ, անոնց տակ անձնատիրութեան համբաւի մը չար ոսկորները պիտի գտնէ միայն...: Մե՛ղք:

«Ռոպէնսոն»ին խոհանոց – ճաչարան – նստարան սենեակին պատուհանէն եթէ դուրս նայէինք դէպի դիւղը, թերեւս հազիւ քառորդ մղոն մը անդին իր տանը հետ գրեթէ նոյն գծին վրայ, պիտի տեսնէինք միայարկանի, պիտի ըսէի, տարրական տուն մը, յատկա տնակ մը, եզերքը թթաստանի մը որ կանոնաւոր քառանկիւն մը կը ներկայացնէր նեղ կոպմին վրայ ուղղահայեաց գծով իջնելով եւ գրեթէ կցուելով «Իսկէյլին ճամբուն»: Այս ալ ինծի համար նուիրական հանգրուան մըն է: Պէտք է որ հոս յամենամ պահիկ մը:

Այս թթաստանը եւ տնակը, որ միայն ամրան կը զարծաժուէր իրրեւ «պէօճէկլիք» կը պատկանէին «Խուրու (Գուրեան) Աբթին ազային»: Պատմութիւնս մինչեւ հոս պատչա էր բայց հիմա ոգեւորութեան պիտի փոխուի:

Երկայնահասակ, թէեւ բարակ, եւ տարիքովը եւ ցաւերովը պզտլատէս կքած ուսերով, ծալիկի միայն քանի մը աննշմարելի հետքերով եւ երկարիկ դէմքին չուրջովը զորչ մօրուքով մարդ մըն էր «Աբթին Ազան»: Զղուտ էր որքան ֆիզիքական՝ նոյնքան հոգեկան կազմով: Երբ բարկանար — ու տտեն տտեն կը բարկանար — աչքէն կայծ կ'ելլէր: Համոզուած եւ համոզիկ խօսքի տէր մարդ էր: Կեանքի փորձառութիւնով հարուստ էր: Հայր եղած էր երկու սեռեր ունի մէջեւ հաւասարապէս բաժնուած տասը զաւակներու որոնցմէ միայն չորս աղջիկները եւ մէկ հատիկ մանչը կ'ապրէին, ամէնն ալ չափահաս այն տտեն, եւ ամուսնացեալ, ի բաց տեսակ վերապրող զաւակներէն կրտսերագոյնը, որ հասուկ եւ գեղեցիկ աղջիկ մըն էր — Ազատին:

Ազատին է ազբերդութեան մը գահը, իսկ «Աբթին ապա»ն, հայրը, հերոսը: Բան մը երկուք ևս նախ «հերոս»ին նկատմամբ:

Քար մըն ալ այս մարդն էր: Դիւզացիի հաչուով ունեցածը ժամանակին կորնչուցած էր, ե՞րբ, ի՞նչպէս — պոռնկ է՛ս պիտնալու էի, բայց կը խոստովանիմ այս մասին իմ աննկարելի տգիտութիւնս: Հինգ գաւակներու աստղը կրած էր: Աղջիկները, որ իր վատաց պահակը պիտի ըլլար, կը յաւաբ Ամերիկայի մէջ, ուր եկած էր ուսանելու ,արկածի մը պատ պացած էր — հակայ, պեզպէմ, խելացի, խոստմնալից երիտասարդ մը:

Այդ պղտանիչ հարուածին առաջ մէկ մխիթարութիւն մը ունեցեր էր: Աստուած մէկ ձեռքով հարուածեր էր դինքը, իսկ միւսով՝ վայելեցեր: Աղջինէկ գաւկին անդ իրեն արուեստը էր իր աղջինէկ բոռը, նայն անուամբ, որպէս դի իր «անպտանիկ» պատկին կենդանի յուշարարը ըլլայ ան: Բայց ամէն հարուածէ առաջ հաւատքով աննուաճ մնացեր էր: «Աժնոց» քրիստոնեայ մը չէր· «կրակի բովէն անցած», փորձուած քրիստոնեայ մըն էր: Ինչպէս որ պայծառ օրերու Աստուծոյ գուռը կ'երթար, պահով եւ ապօթքով, նոյնպէս՝ ամպոտ օրերու: «Մահուան չուքին ձորին մէջէն» քալած առենն ալ չարէն չէր վախցած դի «հաւատքի ցուպը» ձեռքէն չէր թողուցած:

Խելացի եւ խոստուն մարդու մը համբաւը կը վայելէր ամբողջ դիւղին մէջ: Քանի մը գրքեր իր անբաժան ընկերներն էին: Առանցմէ գոնէ երկուքը յիշել կ'արժէ: Մէկն էր Աստուածաչունչը, որ ծայրէ ծայր քանիցս կարդացած էր, եւ միւսը՝ Տօպինեէի «Պատմութիւն Բարեկարգութեան» հայերէն թարգմանութեան երկու հատորները, որոնց պարունակութիւնը գրեթէ գոց գիտէր: «Աղա» էր աղայութեան արժանի:

Իր ծեր տարիքին մէջ պատահեցան քանի մը դէպքեր, որոնք իր բաժակը լեցուցին մոլեխինդով եւ իր Ճորային փորձառութիւնը լրացուցին: Իր երկու փեսաները իրարու հետէ կորնչուց եւ իր երկու մեծ աղջիկներուն այրիանալը տեսաւ: Մանաւանդ մեծ փեսին կանխահաս մահը իր

հոգւոյն տաճարը սարսեց իր հիմերէն: Մեծ փեսան «մեծ» մարդ էր, ազգային սիրելի դէմք մը, չքնաղ նկարագրով, եւ անմահ շնորհներով օժտեալ, երգիչ մը՝ սիրոյ եւ լուսոյ: Այս ցաւովը չատ մխաց: Ձակատագրի անարամարանութիւնը իր հոգին մտալեց: Աւելի ծերացաւ, մաղերուն մէջ ձերմակը աւելցաւ: Աստուծմէ չգայթակղեցաւ, սակայն անոր հետ բէն չբրաւ: Նորէն հաւատքով եւ սիրով չարունակեց ապօթել անոր, բայց միշտ լռելեայն եւ առեն առեն արտայայտուած, հարցով մը — «Ձիս ինչո՞ւ առաջ չհանեցիր, ո՛վ Աստուած»:

Պատասխանը կամ բացատրութիւնը որոշ էր եւ սակայն չէր գիտեր, ինք թերեւս չգիտցած ալ լմնցուց իր օրերը···:

Ու բացատրութիւնը երկրորդ դէպքն է: Ու երկրորդ դէպքն է ազբերդուին փուչէ պատկը··· Աղաւնիին:

⁂

Ինչո՞ւ «Ազատնի» անուաներ էին այս աղջիկը, չեմ գիտեր: «Վարդ» անուանելու էին: Դէմքին նայողը եթէ բուն անունը չգիտնար, անպատճառ «Վարդ» պիտի կանչէր դինքը: Վարդ էր յիրաւի — կանացեալ վարդ մը, կամ թերեւս, վարդացեալ կին մը: «Գեղեցիկ էր» ըսել չբաւեր: «Գեղեցիկ» որակականը ընդհանրական, առաձգական, պայմանաղրական է, առանց ինքնայատուկ բացարձակ իմաստի: Աստուած իր երկնային պարտէզին մէջ պտտած աեն անպատճառ վարդ մը փրցուցած, հոտոտած եւ վար, երկիր, նետած ըլլալու էր: Կ'երդնուի թէ ա՛յդ վարդը Ազատնին էր: Ալ ինչո՞ւ նկարել փորձեմ անոր դէմքը: Մէկ բառը կը բաւէ — վարդ: Երեւակայեցէք, եթէ իր ղոյղը երբեք չէք տեսած Մայիսի մէջ:

Բայց Ազատնիին գեղեցկութիւնը իր մորթէն աւելի խոսունկը կ'իջնէր: Ամէն մէկ աչքին եաին հոյլ մը հրեշտակներ չարունակ պար բռնած կ'ըլլային: կեանքը կ'եւար իր ներ չարունակ պար բռնած կ'ըլլային: կեանքը կ'եւար իր մէջ: Ոտքը երբ դռնէն դուրս դնէր կը նետահարէին գինքը աչքերը, որոնց սակայն անդիտակ կը քալէր: Ի տես իրեն կանայքն սեռը կը նախանձէր, իսկ հակառակ սե-

որ՝ կը հրդեհուէր: Իրաւ, իրաւ, ուր որ չարժէր կը բանկրտէր, ակամայ, եւ անպիտակ՝ իր անճնաւորութենէն հառաչոյթով կրակէն: Լեզուանի էր: Բնականաբար ժողովրդական եւ բնկերական էր: Ներքին ազջիկ էր: Պարթիպակ իր մէջամայրը չէր: Արտով, երաշնեբով, պտղափարնեբով օտար էր դիւղին:

Գիւղին մթնոլորտին ճնշումը այնքան անտանելի դարձաւ իրեն որ օր մըն ալ ճարը պատռ անիկ հեռացաւ:

Զբկաբենք: «Կարպաց», եւ եղաւ վարժուհի: Պզտիկ մէջ իսկ «պիւտա» անպկին դիներ այն պղրտին մէջ ուր վարժուհութեան պաշտօնի կոչուեցաւ, այնքան որ վայրկեան կարողութիւն ցոյց տուաւ իր բնատուր ասպարէզին մէջ: Այդ պղրտին մէջ չատ մը վարժուհիներ եկեր, գացեր էին — պատուական վարժուհիներ ամէնն ալ — բայց Ագաւնին իրեն համար չգտնէ համբաւ մը որ անմրցելի եւ անկրնդանցելի եղաւ, բան իր Ամերիկացի տնօրէնուհիին վկայութեան:

Բայց ի՞նչ օգուտ. անոգոր կամք մը «պատին վրայ վրճիտ մը» արձանագրած էր որ, ամիս չանցած, պարգուեցաւ անպատրաստ, նախ՝ իր չուրջիններուն եւ ապա, աւելի ուշ, բուն իսկ՝ իրեն: Վճիռն էր — ինչպէ՞ս պրեմ — հէ՛ր Ագաւնի...: Վճիռ մահ էր:

Իմ մեկ կարելի մեկնութիւնս սա է — կ'երեւի թէ Ագաւուած պզտացեր էր որ իր պարագային մէկ վարդը «Արքին Ագա»յին նուիրեր էր, ուստի որոշեր էր գայն եա տանել: Աստուած էր որոշողը, որուն «այո»ն «այո՛» էր եւ «ոչ»ը «ո՛չ»: Ու որոշումը ի գործ դրաւ Ան իր ատենին...: «Զար աչք» պիտի բաէին միամիտ դիւղացիները, եւ բանն, նաեւ... պնչու գուշակներ:

Ինչպէս որդերը կը պատրաստեն վարդի մը պատկը եւ մէկ օրուան մէջ կը կողոպտեն անոր գեղն ու թոյրը, եւ միւս օրն ալ կ'ամխիթարեն անոր կեանքը, նոյնպէս ալ թերթերի մերկացնելով Ագաւնիին կարծր մէկ ատրուան մէջ քամեցին անոր ազնուան կամքը, մարեցին անոր հոգիին կրակը, խեղդեցին անոր ժպիտը եւ երգը, ձայնն իսկ, եւ ծագր ու ծանակ ընելով անոր բուն իսկ Ագաւուծոյ մատնե-

րով արձանագրածնայ մարմինը, փչրեցին գայն, մոխիր պարձուցին եւ հողին խառնեցին...:

Այդ էր երեւոյթը: Իսկ պատանի՞քը...: Գտնեինք մը կար: Այդ ալ բանաձք:

Ագաւնին ալ Պարթիպակի «սիրոյ գոհերէն» մէկն էր: Իրեն պէս ազջիկ մը հարկաւ պիտի սիրուէր մի «սիրոյ» պէս սիրելի էր: Լսիկ եւ անյայտ սիրողներ հարկաւ եղան — ո՞վ պիտ, քանի՛ քանիներ: Բայց սիրողները երանի աւելի անոր որ Ագաւնիին կոյս ակրը չահեցան: Այս սիրոյն մէջ ատկայն Ագաւնին եղաւ կրակը, վառեցաւ, վառեցաւ, եւ ա՛ւ՛ը, վերջապէս ածխացաւ: Սիրահարը խարեց դիները: Պատմութեան այդ դլուխը պէտք է կնքուած մնայ: Հետացաւ ան... խռովմունքով, օրհնցմով օրերով, չարաճճիութով, ամխաներով եւ ատրճիներով օրօրուեցաւ Ագաւնին, չարունակ հառաչոց, չարունակ վառահեցաւ, չարունակ երազեց...: Շատ հետաւ երկիր գնաց սիրահարը եւ ա՛լ չդարձաւ... եւ մտցաւ իր ակրը: Քանի եւ հինգ տարեկան, իր սիրոմն իր խարխիր չհինց եւ գոհ եղաւ անոր բացերուն:

Ահ, որպէս դի բնութեան մօտ, դրեթէ բացօթեայ ապրի պարկացած այս վարդը, դիներ այդ անակին մէջ պահեցին: Հանկ բուռ Ագաւնին...: վարդ եկաւ, Աղաւնի դրնաց...: Ի՞նչպէս նուիրական չդլայ ինձի, ուրեմն, ա՛յս հանդրուանը:

«Արքին ագա»յին հանելուկին բացատրութիւնը տրուեցաւ, չէ՞: Պէտք էր ապրէր որ գաւ բացուէր...: Հապա ո՞վ կարող էր կրկլ Ագաւնիին կոկիծը: «Արքին ագա» մը մեկն:

Աստուած անհատատին ցաւ չտար որովհետեւ «դիմած է եւ բարեմտորեմ»: Աստուած չուզեր բնս դնել հոն՝ ուր կր պակսի տակուռութիւնը կրելու՝ դրուած բնոին ծանրութիւնը. կեանքի այս բնոնները կրելու համար հերոսական դժ պէտք է եւ հերոսական ոյժը հաւատոր կր հայթայթէ: Աստուած մեկն Ցոր մր Յոբական փորձառութեան կ'ենթարկէ: Զարնին կռնակը ուղտի բնս չեն դներ: Ամէն մրցանակ է եւ մեկն Քրիստոս մր կրնայ չահիլ գայն: Ամէնուն չէ արուած հաւատքի այն աստուածային պարգեւը, որ խաչի եւ Գողգոթայի հերոսութիւնը կարելի կ'ընծայէ:

Սիրոյ առնչութեան մէկ յայտնութիւնը կայ հոս: «Սիրոյ համար մեռնիլ» բոլորը: Մէկ նմոյշը՝ Ադաւնին: Սիրոյ համար մեռաւ ան: Երկինք արդեօք կ'իրականացնէ՞ երկրի վրայ չախչախուած երազները: Ադաւնին հարցնացաւ երկինքի մէջ. արդեօ՞ք...:

Իսկ «Արթին ազա»ն սիրոյ համար ապրեցաւ: Իր ապրելիկանը համար ժողվեց իր բոլոր ուժերը, պիշեր ու ցերեկ հոգաց, խնամեց պանիկա, լոկ արցունք թափեց, դաշտ ելաւ եւ պԱստուած վնասէ որ հետը «գօտեմարտի»... եւ վերջապէս, ապրեցաւ որ անոր սուգը կրէ...:

Լուսոյ մէկ շառաւիղը ճեղքեց իր կեանքին կէս պիշերը, երբ Ադաւնին տարաւ հոգին յանձնեց... Ա՛լ գործ չունէր, խորհեցաւ. իրեն համար ապրելու արդարացում ա՛լ չէր մնացած, եւ կրնար հիմա իր վերջին սպասել: Եւ վերջը չուշացաւ: Ութը հատը — եւ վերջինը Ադաւնին — տալ վերջ ա՛լ ինք ի՞նչպէս ուշանար երթալու: Ու գնա՛ց այսպէս նաեւ «Արթին ազա»ն...:

Գիւղին հօտերը առ հասարակ կ'արածէին «օվային» մէջ: Ոչխարները քանի մը անհրաժեշտ պահանջներ ունին: Առաջնմէ մէկն է անուշ արօտը: Տափարակ դաշտը աւելի դիւրութեամբ կրնայ իր մէջ պահել տամկութիւն մը դոր ցօղն ու անձրեւը կը հայթայթեն եւ տամկութիւնն է խոտին կեանքի ապրիլը: Երկրորդ պահանջն է շուրը: Ոչխարը կը սիրէ մացառուտի մը չուրջ յամենալ, որովհետեւ անոր չուքին տակ կրնայ ըմբոշխնել խոտը որ նաեւ աւելի թարմ ու կանաչ մնացած կ'ըլլայ: Իսկ երրորդն է ջուրը: Առուակ մը եւ կամ դեռակ մը, որ դաշտի մը մէջ կ'ոլորտի, կենսական պայման մըն է ոչխարին կեանքին բարօրութեան համար:

Պարտիզակի «օվա»ն ոչխարին այս երեք պահանջները մեծ չափով կը դոհացնէր: Հոդերու այն ընդարձակ տարածութիւնները, որոնք մշակուած չէին, մացառուտ արօտավայրեր էին. թէ՛ խոտ առատ էր եւ թէ՛ չուքը, ինչպէս նաեւ առատ էին իր ձորերը եւ դեռակները:

«Արթին ազա»յին պէօճէկլիքը կռնակը, բլրակին միւս կողին վրայ փարախ մը կար: Ցերեկը ոչխարները կ'արածէին չուրջի մացառուտներուն մէջ եւ թափառելով հետզհետէ կ'իջնէին մինչեւ ձորը եւ հոն ծարաւնին յագեցնելէ վերջ ծառերուն չուքին տակ կը պառկէին, կը հանդչէին, ո՛վ գիտէ, «խորհելով» — եթէ կրնային խորհիլ — թէ ամբողջ առնչագործութեան մէջ ամէնէն նրանելի արարածներն իրենք են: Ապա, նորէն չարժելով յամրաքայլ կ'ուղղուէին դէպի փարախը:

Քառանրնքերորդ Սաղմոսին հեղինակը անպատճառ հովիւ մը եղած պէտք է ըլլայ: Եթէ Դաւիթ էր, նոյն իսկ իր թագակիր օրերուն՝ իր հովուական օրերուն փորձառութիւններուն յիշատակովը գրի առած պէտք է ըլլայ զայն: Պատկերը իր բոլոր մանրամասնութիւններուն մէջ կատարեալ է: «Հանդարտ ջուրեր», «խոտաւէտ արօտներ», «ձոր», «չուք» գծերն են պատկերի մը որուն համապատասխան իրականութիւնը աչքերովս տեսած եմ:

Փարախը տոկ փակարան մըն էր ցանկապատուած ցիցերով որոնք հիւսուած էին ծառի ճիւղերով: Գիշերները ոչխարները կը համրուէին եւ այդ փակարանին մուտքէն ներս կ'առաջնորդուէին:

Փարախն ալ իր նուագն ունէր — նուագ մը, որ բանաստեղծներու ներշնչման անսպառ աղբիւր եղած է: Այդ նուագը կը բաղկանար մէյ մը հովիւներուն սրինգէն, մէյ մըն ալ ոչխարներուն անվերջ մայիւնէն: Մէկը միւսը կը լրացնէր: Երկուքովը կ'ստեղծուէր հովուերգական նախատիպ ու իսկատիպ երաժշտութիւնը: Երկինքի հետ զուգորդուած երաժշտութիւնն ալ հովուերգականն է: Դասական նկարիչներ երկինքի երանութեան դաղափարականը պատկերացուցած են միշտ սրնդանուագ հրեշտակներով:

Երաժշտութեան սիրահար եմ: Մարմինս հացէն պիտի ղրկէի բայց հոդիս պիտի չղրկէի երաժշտութենէ: Բայց չեմ կրնար յիշել ոեւէ երաժշտութիւն որ հոդիս աւելի մերձաւոր հաղորդակցութեան մէջ դրած ըլլայ անիրական, հեռաւոր աշխարհներու հետ քան «չօպան Խաչէր ազբար»ին

արիւնին նուագը: Տարբական դարձիկ մը ի՞նչպէս կրնար այդքան պիթիչ նուագ արտադրել — ա՛յդ միշտ պարմանք պատճառած է ինծի: Բայց թէ՛ արտադրածը իսկական նուագ էր՝ քննադատ ականջ մը իսկ պիտի չտարակուսէր:

Եթէ Շուպէրթ մը կամ Պէթհովէն մը ականջ դնէին «Զօպան Խաչէրի» արիւնին իրենց սիմֆոնիներուն բոլոր նիւթերը պիտի գտնէին անոր նուագին մէջ: Մանաւանդ պիչերուան լուսինան մէջ անոր նուագին թովչութիւնը աննկարագրելի կ'ըլլար ականջին: Արդէն ամէն գաշտ իր պիչերուան նուագը ունի: Առագերը միայն չէն պլպլար, նաեւ կ'երգեն: Երգը, նուագը ձայնը չէ միայն, որ ականջով լսենլի կ'ըլլայ, հապա փորձառութիւն մը հոգւոյն խորը: Հոգւոյն երաժշտութեան պրպիսը ա՛չ միայն լուսածէն՝ հապա նաեւ տեսնուածէն կուգայ: Ան որ երկինք կը նայի, անպատճառ նաեւ երկնային համերգով մը կը յափշտակուի եթէ այս հոգեւոր պայմանները ունի:

Սուտ եւ չինծու չէ Աւետարաններու պատմութիւնը: Բեթլհէմի գաշտերուն վրայ ամէն պիչեր երկնային նուագ պահանջէս մը տեսի կ'ունենար, բայց մէկ իրիկուանը յիշատակելի պարձակ, որովհետեւ այդ իրիկուներ հովիւները լսեցին երկինքէ փառաց նուագը: Ուրիշ դէպքերու համար նոյնը ճշմարիտ է: Գեղեցկութիւնը նաեւ երաժշտութիւն է: Հոգին աչքին ապատարութիւնները կը վերափոխէ երաժշտութեան: Հոգին անոր ականջն է: Հոգին նաեւ կրնէ տեսնուածը:

Ահա՛ այսպէս, «Օվան» ալ իր պիչերային նուագը ունէր: Նախ կար տեսնուածներուն նուագը — ասպետուն, լուսնին, ծառերուն օրօրուն առուերին, լուսինան...: Ապա նաեւ, լսուածներուն նուագը — ճպուռներուն ճռճռոցին, պորտերուն կռկռոցին, ջուրին կլկլոցին եւ դեռ անպատմանելի խորհրդաւոր ձայներու նուագը: Ամէնը իրարու կը խառնուէին պարմանալի ներդաշնակութիւնով մը իրր թէ անհետանալի պիկասարէ մը մարդուած հսկայ նուագախումբի մը մասերը կազմած ըլլային: Ու այս նուագախումբին օդիսքը կ'ըլլար «Զօպան Խաչէր Ապրար»ը իր արիւնովը:

Ու մինակ վարպետ նուագիչ մը չէր ան, հապա նաեւ՝ ինքնաստիպ երգահան մը: Ծանօթ մեղեդիներ նուագելով չէր

զոհանար: Ինքն իր ներշնչումները կ'ունենար եւ իր նուագին մէջ անվերջ զանազանութիւն կը դնէր: Երբ «Աբթին Աղա»ին պէօնէկլիճը զանուէի յաճախ կը տեսնէի զինքը, կամ ինք կուգար եւ զրան զիմացի խոտին վրայ կը փռուէր եւ կամ ես կ'երթայի զինքը տեսնելու: Ու ամէն անգամ որ հետը զանուէի կը խնդրէի որ «խաւալ զարնէ»: Շատ հաճոյակատար էր: «Ի՛հ, ի՞նչ չալիմ, ուզուլ», կը հարցնէր եւ առանց պատասխանի սպասելու արիւնը բերանը կը դնէր եւ կը սկսէր նուագել: Ու ես իմ յափշտակութեան վայրկեանները կ'ապրէի...:

«Ի՛հ,, Խաչէր Ապրար, այս չալածներդ դո՞ւն կը հնարես» հարցուցի օր մը:

«Հնարելն ի՞նչ է ամէն չօպան վախտին կէօրէ կը չալէ»:

«Հա, բանչ կ'ուզես որ, պիչեր ըլլայ մէկ տեսակ կը չալես, ցերեկին՝ տարբեր տեսակ. կամ, ձորին քով եւ լերան վրայ նոյն եղանակը չես չալեր»:

«Ես ալ չիտիմ. ամմա ըսածիդ պէս վախտին ու տեղին կէօրէ ներսէս ինտոր որ զայ, անանկ կը չալիմ»:

«Խաչէր Ապրար»ը — հիմակուան խելահասութիւնովս վերլուծելով զինքը — արուեստագէտ մըն էր արուեստագիտութեան բոլոր չափանիշներուով: Իր անուսոյ ու բիրտ մտքին տակ զղայուն հոգի մը ունէր: Բնութեան զաւակ էր, «զրահատ անմեղ ծնունդ»: Ամէն առտու արեւածագը պիտած էր եւ ամէն իրիկուն արեւմուտքը: Երկինքէ «փառաց պոնեբուն» մօտիկը ապրած էր չարունակ: Թռչուններէն իր երաժշտութեան վարժապետներն եղած էին: Իր ունկնդիրները իր հօտին ոչխարները, ցախերը, ծառերը, ասպղերը, արեւը, ամպերը եւ երկրի ու երկինքի այն աներեւոյթ կեանքերը, որուն ներկայութիւնը զգալու համար մարդ «Զօպան Խաչէր Ապրար» ըլլալու՝ եւ «Օվան» իր տունը ըրած ըլլալու էր: Բնութեան քահանայքին հակապեցութիւնը անոր հոգւոյն մէջ երաժշտութիւն էր: Սահզծագործութիւնը բնիկ հոգիին վարքն է: Եւ «Խաչէր Ապրար» ընտեղծագործ արուեստագէտ մըն էր: «Խաւալ»ը անբաւականի՝ այլ միակ միջոցն էր անոր ձեռքը իր հոգիին բոլոր յոյզերը թարգմանելու եւ արտայայտելու:

Տղէտ էր ան, այսինքն, գպրոց չէր գացած, կարդալ

չէր պիտեր: Բայց բնութիւնը իր գաստիարակը եղած էր, անոր լեզուն առանց պըի եւ դիրքի միջնորդութեան կը հասկընար: «Երկինք ու երկիր Աստուծոյ փառքը կը պատմեն...»: Այդ «փառքին» ականատես վկան էր նաեւ «Խաչեր Աղբար»: «Ով հայր մեր»ը գոց չէր պիտեր: Բայց ինք ունկընդիր կ'ըլլար ապօթքներու, որոնք առուներու մրմունջին մէջ, կրակին ճարճատիւնին մէջ, տերեւներու սոսափիւնին մէջ, եւ առուտուր ցօղին արբութեան մէջ կը յայտնուէին, եւ զոր ոչ քահանան, ո՛չ ալ վարդապետը կրնայ բանաձեւել եւ նոյնքան յստակ, ապրու եւ անկեղծ չեչառվ մատուցանել երկինէ Աստուծոյն, որ իր սանդգատգործութիւններուն ամէն մէկուն լեզուն կը հասկնայ — խոտին մէկ շեղփէն սկսեալ մինչեւ Նարեկացին:

«Խաչեր Աղբօր» աշխարհքը ամբողջ տիեզերքն էր: Ոչինչ ունէր. ամէն ինչ իրն էր: Իր ընկերային յարաբերութիւնները սահմանաւոր էին: Աւելի մոխիկ կ'ընկր քան կը խօսէր: Աչերն ու ականջները իր գործառոյ դպրոցարանքներն էին: Քիչ կը խօսէր որովհետեւ չէր հետաքրքրուեր պզտիկ աշխարհներու անցուդարձներով: Ան որ լեռան կատարէ մը հեռուստ հոբիզոններ կը դիտէ, կ'անտեսէ թուփերը, որոնք իր ոտքին շուրջն են: Անբնական, չինծու աշխարհքին բոլորովին անջատուած կ'ապրէր ան, թէ՛ ֆիզիքապէս եւ թէ հոգեւորապէս: Իր կապերը իր անասուններուն հետ էին: Իր գառնուկներուն վրայ կը դուրգուրար: Անոնց դայեակն էր, ինչպէս՝ խնամատարը: Իր ոչխարներուն ամէն մէկը կը ճանչնար, ամէն մէկուն տարբերութիւնը իր ուշադրութենէն չէր վրիպեցներ:

Շուն մը ունէր «Խաչեր Աղբար»ը, որ ապնուականութեան տիպար մըն էր: Իր հաւատարիմ ընկերն էր ան: Հիմա կը պամ թէ ի՛նչքան զարմանալի էր այդ շան բարեկամութիւնը: Մարդ եթէ առանձ շուն մը ունենայ կրնայ իր շատ մը մարդ բարեկամներէն դիւրաւ հրաժարիլ: Աստուած շունը առեղծեր է իր հաւատարմութեան եզական չնորհքովը, որպէս զի մարդիկ անխարդախ եւ տեւական բարեկամութեան մը կարելիութեան մասին իրենց հաւատքը պահեն...:

Բնականաբար տակաւատիտ մարդ մըն էր «Խաչեր Աղբար»ը: կաթ ու մածուն, պանիր եւ քանի մը չորցած հաց իր բոլոր ճաշերուն պահանջը կը հայթայթէին: «Աբթին Աղա»յին սեղանին հիւր կ'ըլլար առեն առեն եւ ճաշին վրայէն պատաթ մը սուրճը իրեն համար բացառիկ վայելք կը սեպէր: Ինք ալ «չունեցող» հարուստներու դասակարգին կը պատկանէր: «Բէհէն» որ վզէն կախուած չուանի մը ծայրը գօտիին ձախքերուն մէջ թաղած կ'ըլլար, կամ բոլորովին պարապ կ'ըլլար կամ քանի մը գուրուչի մանրուք կը պարունակէր: Պարտիզակցի էր բայց քիչ անգամ գիւղ կ'երթար: Ու եթէ երթար բանէն փախածի պէս չուտով կը պտնար իր ընտանի միջավայրը — «Օվան»:

Իր անկողինը կռնակին հատ, գորշագոյն թաղիքէ «ապան»ն էր: Անձրեւէն պատապարանը՝ ինչպէս նաեւ Օգոստոսի կիզիչ արեւէն, ծառերու առուերն էր: Գունի ժամերը կարճ էին: Շունը ոտքերուն տակ, յարդածածուկ հիւղակի մը մէջ կը պառկէր, կէս գուն կէս արթուն եւ մէկ ականջը բաց ունէ անբնական ձայնի համար որ փարախին հօտին դէմ սպառնալիքի չեշտ կրնար ունենալ: «Զախալ»ներու ոռնոցմը արդէն չունը ոտքի կը հանէր: «Խաչեր Աղբար» պիչերուան Հսկողութեան պատասխանատուութեան մեծ մասը յանձնած էր իր շանը (որուն անունը, եթէ յիշողութիւնս չիս չխաբեր, «Ցուվակ» էր): Մութին մէջ մարդ կրնայ չան մը վստահիլ բայց արեւին տակ իսկ յաճախ չկրնար վստահիլ մարդու մը...:

Քաղաքակրթութեան պատմութեան կենդանի լուսաբանութիւնը Պարտիզակի «Օվա»յին մէջ կը տեսնուէր — հովուական չրջանը եւ երկրագործական չրջանը: Հայր Աբրահամի վրայ հիմա կը խարոզեն բայց անոր կեանքին երանութենէն հեռացած են թէ՛ խարոզողները, թէ ունկնդիրները:

Ու եթէ «Օվա»յէն ելլելով Պարտիզակ մտնենք պիտի հասնինք քաղաքակրթութեան պատմութեան Միջնադարու չրջանին միայն, ո՛չ աւելի անդին...:

*
**

Թերևս աշխարհագրական հշդրտութիւնով սխալինք, վստահ չեմ, բայց ապատրութիւնս այն է թէ «Օվա»ին եւ Պարսիզակի լեռնակողմեան սարաւանդին սահմանագիծը կ'որոշուէր «Յանէրու Ագրաւ»ով: Անկէ վար «Խակէյէն համբան» կ'իջնէր, եւ իջնելով հեռագնաց կը դիմէր, իսկ անկէ վեր, դէպի գիւղը մոլորմամբ խոնջէնքը կ'աւելնար: Ամէն պարագայի, համբուն կէտն էր «Յանէրու Ագրաւ»ը եւ հանդիսաւոր անխուսափելի կայան մը՝ թէ՛ համբորդնեբուն եւ թէ՛ ձիերուն համար հաւասարապէս:

Ճամբուն մէկ կողմը (վեր երթալու աւելն ձախ կողմը), թերևս քառասուն – չիսուն ոտք խորը, ջուր մը կը հոսէր բերնէն երկաթեայ ծորակի մը՝ որ մասամբ փլփլած պատի մը կուրծքէն դուրս կը ցցուէր:

Ջուրին տակը սուր էր, չեմ գիտեր: Բայց ջուրը իր համբաւին արժանի էր: Նախ, պաղ էր, երկրորդ, թեթեւ եւ համով էր, այսինքն, ծարաւդը կրնար կուշտ ու կուռ խըմել առանց վնասուելու: Ծարաւին՝ ջուրը միշտ համով կուդայ, անառարակոյս: Ու ես կասկած մը ունիմ թէ «Յանէրուն Ագրաւ»ին համբաւին պատանիքը իր ջուրին յատկութիւնը պերպանցութեան մէջ չէր այնքան որքան առաւելութեանը մէջ՝ այն դիրքին որուն վրայ դրուած, չինուած էր ան բաղդով կամ ծրագրով: Գիւղէն դէպի «Խակէյէ» կամ «Խակէյէ»էն դէպի գիւղ համբորդողները, երբ համբան կիսէին, արդէն ոգառած կ'ըլլային իրենց ջուրի մթերքը եւ առատիկ պապակած, մանաւանդ ամրան առ օդերուն: Սպառած անհրաժեշտ մթերքին հայթայթման այս պրիւրը, պահանջի հզօրանական վայրկեանին, բնականաբար մեծ վարկ ու պատիւ պիտի չահէր: Հետեւան համբորդնեբուս ոմանքն էր ան: Երեսնին կարմրած եւ մինչեւ մէջքը նին թրջած, երբ այս պրիւրին առընթակ ջուրը խմէին եւ յոգնային նոր կազդուրով կը շարունակէին համբուն մնացեալ մասը:

Ծարակէն մշտահոս ջուրը լեցուած կը պահէր կոփուած ծառի բուն մը որ իրրեւ ոգառ դրուած էր գետնին վրայ, պատին երկայնքովը: Նոյն իսկ հասարակաց ամանը, որմէ ջուրը կը խմէին՝ կոփուած եւ բրտօրէն ճեղուած կոճղ մըն

էր: Ջուրի ամանը դոր, սակայն, մենք կը գործածէինք, աւելի նախնական էր — մեր մթացեալ ափերուն խոռոչը:

Գիւղուն ջուր խմելը դիտել ինձի համար շատ հետաքրքրական էր: Անոնք ալ, իրենց ոճրեբուն պէս, դիտէին պրիւրին ոգը: Երբ մօտենային պրիւրին, ջղայնութեան նշաններ ցոյց կուտային: Ու երբ վերջապէս հասնէին այն կոպճոտի համբուն, որուն ոտորոտը կը կենար պրիւրը, պուտիկին կը զարձնէին, ու եթէ անդութ կամքէ մը չարդիլուէին, կ'իջնէին գետիվարը կշտանալու համար անոգպական ջուրէն, որ անդադար երթելով կը հրաւիրէր «Ինձի եկէք, ո՛վ ծարաւածներ»: Գիւղը, բնկերաբարար, եւ աւելի քաղաքավարութեամբ քան շատ մը չարաճճի տղաք, քով քովի չարուած, կը խմէին տաշտին մէջ լեցուած ջուրէն ֆըթֆըթալով, ֆրչֆրչալով, տաներ մէյ մը պուտիկին վերցնելով եւ բոքերնին խորունկ չունչով մը լեցնելով: Կը խմէին ու կը խմէին այնպիսի անյագնալի ախորժակով մը, որ կը փորձուէի խորհելու թէ մինչեւ պրիւրը չէորնար խմելէ պիտի չդադրէին անոնք:

Գիւղու ջուրի տարողութեան վրայ այնքան տպաւորուեցայ որքան կարող մը մարդոց ալքոլական բժշկիլքի տարողութեանը վրայ: Մարդ էակը անտանելի կերպարանք է իր խելքովը, բայց շատ մը մարդոց համար աւելի շահաւէտ պիտի ըլլար եթէ խելքի տեղ ձիու բնազդով օժտուած ըլլային: Մարդն է այն միակ արարածը, որ փոխանակ գործէ մը ջուրով իր ծարաւը գոհացնելու, հինգ գաւաթ գարեջուրի (կամ անկէ աւելի թունաւորիչ բժշկիլքի) նախընտրութիւնն կրնայ տալ: Շատ յաճախ ձին իր բնազդովը աւելի խոտանի է քան մարդը իր խելքովը, որով կը պարծենայ եւ ոտով կրնայ նաեւ... յիմարանալ:

*
**

«Յանէրուն Ագրաւ»էն վեր մինչեւ գիւղը, ճամբուն երկու եզերքը չարուած էին թթաստաններ: Ճամբան հովանաւորող ծառերուն կարգը պատուղի ծառեր եւս կային: Կը յիշուին ծառերուն կարգը պատուղի ծառեր եւս կային: Կը յիշուին ծառերուն կարգը պատուղի ծառեր եւս կային: Կը յիշուին չեմ մանաւորապէս այն խնձորենին որ պրիւրին մօտիկն էր եւ հասարակաց ոգոցուածք եղած էր: Ան որ ջուրը խըմ

մէկը ու կշտանար, մէկ ալկու խնձոր ալ կամ կը վրցնէր, կամ պահին թափածներէն կը ժողվէր, պրպտելը կամ պօտիին մէջ կը խօթէր՝ ճամբուն մնացեալ մասին մէջ՝ ցամքած բերանը թրջելու համար: Այս «անմեղ» գողութեան դէմ բոլոր կամ գաւառապարտութիւն չկար: Տէրը ո՛վ որ էր հաշուած էր անխուսափելիին հետ: Ինձնիները՝ պեռ ալհաս՝ ուարի կ՚ենթարկուէին եւ ալր քաղելու առնը գար վրան խնձոր մնացած չէր ըլլար: Բուական ձեռ կ՚ուտէր եւ կը քարկոծուէր այդ խնձորենին, փոխան բարիի, պար ոչ մէկուն կը պատահար մինչեւ որ սպառէր իր պտուղը առաջ մթերքը:

Ծա՛ռ եղիր, պառ՛ղ հասցուր եւ ճամբու մը եղերքը, ամէնուն ցանկացող աչերուն առջեւ ցուցադրէ հասակդ եւ հարստութիւնդ, եւ մի՛ ձեռուիր, մի՛ քարկոծուիր, կ՚ըլլա՞յ...: Տիեզերքի անպուք օրինաց արամաբանական հետեւութիւնն է կեանքի՝ մահուան գլուխ, մահուան հատար...:

*
**

Ճամբուն եզերքի այդիներն ալ ուրիշ վտանգութիւն էին: Փարձութիւնն էր մանաւանդ քաղաքացիներուն համար, որոնց աչքին այդին նորութիւն էր:

Կը յիշեմ Պալեցի ոտաք որոնց աչքը զարմանքով դուրս կը անկուէր երբ խաղողի կարմիր կամ սաթագոյն ողկոյզներ իրենց որթերուն վրայ կախուած կը տեսնէին առաջին անգամն ըլլալով: Անոնցմէ պարզամիտ մէկուն — որ ամէն կառակի բարեմօյն գոհը կ՚ըլլար — հաւատացուցեր էին իր բնակիները թէ խաղողը, ընկոյզի նման, բարձրաբերձ ծառերու վրայ կը հասնի: Հաւատեր էին նաեւ թէ երբ պարտիզակ հասնի այս ծառերը կրնայ տեսնել թէ «Իսկէլէին ճամբէն» վեր ելած առնն ուշադրութիւն տայ ճամբան եղողոց ամէնէն բարձր ծառերուն: Ա՛լ գիւրին է երեւակայել խեղճ տղեկին հիասթափումը երբ, հակառակ ակնկալութեանը, խաղողը տեսաւ գաճաճ որթատունկերու վրայ եւ ոչ թէ ծառերու վրայ: Այս տղեկին ծայրայեղ միամտութիւնը մշակութենական զուարճութեան աղբիւր եղաւ գպրոցին մէջ որովհետեւ այդ օրէն ի վեր վահրամին անունը

մոռցուեցաւ, եւ թագուեցաւ «խաւոզի ծառ» մականունին մէջ, որ վրան փակչած մնաց իր ուսանողական բոլոր տարիներուն ընթացքին:

Բնականաբար մականունի ծագման պատմութեան արձագանգը հասաւ դպրոցին անմիջական չրջանակէն դուրս մինչեւ պիւզ: Շատ տարիներ վերջը պիւզացիներ եւ գրպոցական ընկերներ «խաւոզի ծառ»ը կը յիշէին զորովանքի մասնաւոր չեշտով մը երբ գպրոցին երբեմնի չատ մը «փայլուն» աշակերտներուն անունն իսկ մոռցած էին: Ուր որ երեւէր վահրամ «խաւոզի ծառ» կը կանչէին: Հանրածանօթ դէմք մը դարձած էր վահրամ, ոչ թէ իր իսկական անունովը եւ ինքնութեամբը, հապա իր մականիրովը: Փոզոցի լակոտները ուր որ տեսնէին դինք իրեն կը հետեւէին եւ նոյն իսկ երբ խումբի մը մէջ խառնուած ըլլար ան, մատով իրարու կը ցուցնէին վահրամ, որուն վրայ կը խնդային իրար, դոր սակայն, նաեւ կը սիրէին:

Ինչպէսնոյնն վրայ կը խնդան բայց սիրոյ վարձքը միշտ խնդացնողին է: վահրամին չատ ալ պատճառ կ՚ըլլար: Շուկայէն անցած առեն կարգ մը խանութպաններ սովորութիւն բրած էին դինքը հրաւիրելու եւ իրենց ծախած պտուղներէն կամ անուշեղէններէն հրամցնելու իրեն:

«Խաւոզի Ծառ», եկո՛ւ ուզուլ, կուզ մը խաւոզ (խաղողին ապատպեալ ձեւը դոր Պոլսեցիք եւ Պարտիզակցիք կը պրծածէն) տամ որ ուտես»:

«Խաւոզի Ծառ», եկո՛ւ նայէ նէյլիմ որ քեզի պուրէ հէլվա մը կ՚երցնեմ»:

«Կեռաս տամ», «լոխում մը կեր» — անվերջ հրաւէրներով կ՚ողողուէր միշտ վահրամ: Քանի մը պիծակ տպաւ նչմարեր էին վահրամին այս ժողովրդականութիւնը, որ ցանկալի բարիքներու իր հունձքը ունէր, ուստի ամէն անդամ որ չուկայ իջնէր պատրուակ մը կը ստեղծէին իրեն ընկերանալու եղած պատուասիրութեանց բաժնեկից ըլլալու համար:

«Խաւոզին Ծառ»ը ոչ միայն խաղող՝ հապա չատ կեռաս ու խնձոր, տանձ եւ անուշեղէն կերցուցած է բազմաթիւ

տղոց, որոնց մէջ, կը յուսամ մինչեւ այսօր, երախտիքը չէ մարած, վահրամի յիշատակին հետ:

⁂

«Ղանեղրաւ Ապրատ»էն վեր յաջորդ կայանը «Պէգճիին Ծառ»ն էր: Անունը ծառին պաչտօնը կը բացատրէ: Ծառը հաստատուն վիճակ կազմի մրն էր, ճամբուն ձիշտ եզերքը, որուն բազուկները կը պրկէին յարդածածուկ տարբրական ահռելակազմ մը, ուր նստած՝ «Պէգճի»ն պահպանութիւն կ'ընէր բլուրին կոպին վրայ անկուած այդինեղուն: Ինչպէս բոլոր, պարախտակի այդինները ակռի տուած էին թմաստաններու եւ պահպանի մը հակոտուքիներ անպէտ պարճուցած էին: Այսու հանդերձ այս ծառը իրրեւ դիտարան իր անունը չահած էր անգամ մը, եւ կը չարունակէր պահել զայն:

⁂

Ձիշտ այս կէտին դիւղի երեսին քօղը կ'իյնար եւ իր հանգի գեղը կը պարզէր դիտողին աչաց առջեւ: Մանաւանդ իրիկնամուտի մօտ երբ արեւուն ճառագայթները երկրին մակերեսին գրեթէ զուգահեռական դծերով զարնէին դիւղին ճակտին, Ապպային Վարժարանին բոլոր պատուհանները մէկ մէկ բացուելու կը վերածուէին: Գիւղին ամէնէն աչքառու չէնքն էր Ապպային Վարժարանը, դէմ «գրսի» երեսին վրայ: Մէկ կողմն ալ Ս. Յակոբ Եկեղեցիին երկնակապուտ գմբեթը եւ դանգակատունը կ'երեւէին: Երկուքն ալ դիւղին պարարին վրայ:

Պարախտակը պիտի կրնայինք նմանցնել, մեր երեւակայութեան ապառ ալեզբ տալով, երկու հսկաներու որոնք իրենց արուեստին անպատահաճուած եւ իրենց բունելէն իրարու միացուած, կռնակի վրայ պառկած են լերան կոպին վրայ, մէկ գլուխը հանդչեցուցած դէպի «Վարի Կալերը» եւ միւսը՝ դէպի «Վերի Կալերը»: Այս գլուխներէն մէկը, «Վարի Կալեր»ին կողմինը, «Ամերիկեան Բարձրագոյն Վարժարանն» էր, իսկ միւսը՝ «Վերի Կալեր»ին կողմինը, Հայ Կաթոլիկներու հաստատութիւնները, եկեղեցի, վանք, դպրոց: Իսկ սերան ու թոքերը կը կազմէին Ապպային Վարժարանը եւ եկեղեցին: Բողոքականներուն «Ժողովարանն» ալ «սերմին» սահմաններուն վրայ էր: Ուրեմն, հետեւանք դիտողին աչերը կը չլացնար. գիւղին հոտը քթին չհասած, գիւղին լոյսովը, իմացական եւ հոգեկան կենսունակութեան ճառագայթաթափումովը: Ինչ գիրք որ կը գրաւէին այս հաստատութիւնները գիւղին ֆիզիքական շինուածքին մէջ. նոյնը կը գրաւէին անոր հոգեկան կեանքին մէջ: Միայն մեծ ու գեղեցիկ դպրոցական եւ եկեղեցական շէնքերով չէր արձծեցնար Պարտիզակին, հապա՝ մեծ արժէք կուտար կրօնական եւ իմացական մշակման: Գիւղ չմտած դպրոցի շէնքերը տեսնողը գիւղ մտնելէ վերջ ուսումնասէր եւ ուսումնական ժողովուրդի մը կը հանդիպէր: Տղէտ եւ անուս մարդիկ շատ էին, ինչպէս ամէն տեղ, բայց տգէտները չէին ներկայացներ գիւղին տիրական ոգին: Զարմանալին սա է — Պարտիզակ գիւղ մրն էր, գիւղի մը պարզութեան ամէն յատկանիշով օժտուած էր, բայց իմացականապէս եւ հոգեւորապէս յետադէմ չէր, ինչպէս շատ մր գիւղեր են. ընդհակառակը, յառաջդիմական էր: Գիւղացիին պարզութիւնը խաւարամտութեան համազօր չէր: Պարտիզակցիք ընդունակ մտքով եւ հոգիով օժտուած էին: Գիրք, դպրոց, եկեղեցի անոնց առաջին սէրերն էին: Դրամի աչք չունէին բայց ուսման տենչը գօրաւոր էր անոնց սրտին մէջ:

«Պէգճիին Ծառ»ը ամէն այցելուի համար դիտարան մըն էր, ուր հասնողը վայրկեան մը կանգ կ'առնէր գիւղին համակրանքով դիտելու համար: Ու օտարականը միշտ մտածմամբ կը ցուցնէր այն չէնքերը որոնք, ինչպէս ըսինք, ամէնէն առաջ դիտողին աչքին կը զարնէին, պայմանագրական հարցումը կրկնելով — «Այդ ի՞նչ չէնք է... տա՛ միւսը, եւ ուրի՞շ անդի՞նը»: Ու պատասխանները — «դպրոց, դպրոց, եկեղեցի, եկեղեցի, վանք»...: Աղքատ գիւղ մըն էր Պարտիզակ, բայց հարուստ՝ մշակութային աղբիւրներով: Ոչ մէկն իր տղաքը կրնար կրթել իր դպրոցներովը, հապա նաեւ կրթութիւն կուտար շատ մը ուրիշ տղոց, որոնք կուգային հեռուէ քաղաքներէ, Պոլսէն, Բիւթանիոյ գաւառէն

պանագան մասերէն, փոքր Ասիոյ ներսերէն, մինչեւ կեսարիայէն: Պարախպակի համբաւը չատ յուրջ եւ տեւական արժանիքներու վրայ կը հանդչի: Պարախպակ «մաքի մչակման պարագայ» մըն էր, նաեւ՝ հոգիի: Ա՛հ, Պարախպակը յիրաւի կրկնակ իմաստով Պարտիզակ էր: Տեսնուած պարագայ չտեսնուածին վառան էր: Պարախպակ ապրեցանք հինգ տարիներ ոչ թէ սոսկ անոր օդը, ջուրը, կեռասը, ապի ձուկը վայելելու համար, հապա մանաւանդ վայելելու դիպին այն հոգեւոր եւ իմացական պարագայն որ անպիտա հոգիներ բառնցծել էին պղտոցներով, եկեղեցիներով: Պարախպակ կ'անօթացնէր եկողը եւ անոր ախորժակը կը սրէր իր բոլոր ունեցածին համար — նիւթական եւ հոգեկան եւ իմացական:

«Պէքճիին Ծառ»ին տակէն Պարախպակը դիտողը Պարախպակը կրնար տեսնել ճիշդ ինչպէս որ կ'երեւէր իր մարմինովը, նաեւ իր հոգիովը, իր ձգտումներովը, իր իղձերովը, իր իտէալներովը, որոնց խորհրդանիշներն էին դրպոցներն եւ եկեղեցիները:

Կ'արժէր դիպին հոտերուն մէջ մտնել, դիպին սրտին տրոփիւնը զգալու եւ անոր հոգիին լոյսը տեսնելու համար:

ԳԻՒՂԻՆ ԴՈՒՌԸ

ԵՐԿՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏՈՒՆԵՐ — «ՆՇԱՆ ԱՂԲԱՐ» ԵՒ ԸՆՏԱՆԻՔԸ — ՀԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

Պատ չունէր Պարախպակ, բայց «պուռ» մը ունէր — մուտքէ ուելի դուռ: Դրան դիպը մտնող մը, առաջին վայրկեանին իսկ, կ'ընդունէր ճիշտ այն տպաւորութիւնը որ կ'ընդունի մէկը երբ իր դրացիին դրան չէմին վրայ կ'ողջունուի քայլը ժպիտով մը: Ո՛վ որ — ծանօթ կամ անծանօթ — ձիէն կամ կառքէն իջնելով առքը պահին դնէր՝ անպատճառ կ'ողջունուէր «բարի եկաք»ի չանկերգով մը՝ որուն դիպին «պուռը» հաւաքուած դիպացիներ — մեծ ու պզտիկ, կիներ եւ աղջիկներ — բերնէ բերան արձագանգ կուտային: Զեմ դիտեր թէ ամէ՞ն դիպացիի չատկանչական է տաքարիւնութիւն, անանձնւեռթ եւ անվերապահ բարեկամութիւն, բայց դիտեմ թէ Պարտիզակցիք դիւրաւ մօտեցող, դիւրաւ բարեկամացող դիպացիներ էին. ծպտումին ուելի «հասարակածային» էր — նկատելով անոնց տաքարիւն եւ դիւրահաղորդ խառնուածքը — քան «բեւեռային», եթէ բացատրութիւններուն նեղուելի են. սիրտ չէին տառեցներ, սիրտ կը հալէցնէին:

«Պուռն» էր Իսկէլէին ճամբուն ծայրը որ կը վերջանար դիպին եկեղեցը: Կառքերը հո՛դ կը պարպէին իրենց ճամբորդները. դիպին մէջ չէին մտներ, ի՛նչ անդիր օրէնքով, կամ ի՛նչ արբապետութենէ զգուշանալու համար — ինծի համար դէմ ցայսօր պատանիք մնացած է: Սա որոշ է սակայն թէ ամէն մէկ ճամբորդ պարտաւորուած էր «ապաշխարանք քաշելով» դիպը մուտք գործել: Գիւղին «գռնէն» մինչեւ չուկայ, կամ ուր որ պիտի երթար, մինչեւ դիպին խորերը, պէտք էր որ ֆալեղով երթար ամէն եկող: Գոռոզ քաղաքացիներուն համար մտնալուն ասիկա խոնարհութեան գործնական դաս էր: Գիւղը՝ քաղաքի ճոխութիւններով չփացած քաղաքացիին կուտար իր ցանկալի առաւելութիւնները որոշ գնով մը: Գիւղը լռելեայն կ'ըսէր — «Հոս

Եկողը քիչ մըն ալ կը յոգնի, քիչ մըն ալ կը զրկուի իր քաղքենի հանգստութենէն, փոխարէնը սակայն պարտէզ մըն է — ծառ ու կակաչ, գաչա ու ծործոր, ջինջ երկինք, ժպտուն լուսնակ, վալվլուն աստղք, համով հոտով հաց, եւ ախորժակ, եւ պարզ կեանքի մը երանութիւնը»:

*
**

Գիւղին դուռը Վենետիկեան հրապարակի մը (piazza) չափ կար: Երեք ճամբայ հոդ զիրար կը կտրէին կամ իրարու կը կցուէին: Իսկէյէին ճամբան կուգար հոդ եւ կը ճիւղաւորուէր եւ լքանելով իր համբաւաւոր անունը, կ'երկարէր, ճիւղաւորեալ եւ անանուն, դէպի գիւղը, գրկելով շուրջանակի «Հին Գերեզմանը»:

Այս եռանկեան եղերքը տուներ կային իրարմէ զատուած թթաստաններով: Այդ տուներէն երկուքը բաւական հին էին, եւ պատմական: Մէկը, փոքրագոյնը, հիւսուած եւ ցեխերով ծեփուած պատերով դիւղական հասարակ, աննշան տուն մըն էր որ բնակարան եղած էր երկու պատուական հոգիներու, իրենց բնաւորութիւններովը — Մր. Փիրսի, Բարձրագոյն Վարժարանի առաջին միսիոնար – անօրէնին, եւ անոր յաջորդին՝ Տր. Բոպըրթ Զէյմպըրսի: Այդ տանը մէջ առաջին այցելութիւնս կը յիշեմ երբ հազիւ հօթը տարեկան տղեկ մըն էի: Տանը խոհանոցին մէջ «Մատաման» ամերիկեան տօնքրր կը չինէր: Հոտը որքա՜ն անոյշ եկաւ անոցս եւ ապա, համբ՝ քիմքիս, երբ թարմ թարմ բերաւ առջեւիս պրաւ որ իր երկու ապաքր, Բոպըրթ եւ Լօրն եւ ես մէկտեղ ուտէինք: Այն անգամ որ տօնքրր ուտեմ այդ տանը յիշատակը կը վերակենդանանայ մտքիս մէջ եւ յիւսուն տարի ետ կ'երթամ եւ, միամիտ տարիքի մէջ, անճոռնամ մըն ալ կը դանեմ այդ տան մթնոլորտին մէջ, չրջապատուած ժպտադէմ «Մատամայ»ով եւ այն երկու տղոյմով, որոնց հետ, ուրիշ խեղճուկրակ տարիներուս բարեկամութիւն մը պիտի սկսէր ու չպատանկուէր մինչեւ այսօր: Ինկարտըր նկարագիրներու նիթհէդէն խորհրդանիշն էր թեւերուս տօնքրրին այդ հոտը, նաեւ՝ համը:

Տր. Զէյմպըրսը մեծ մարդ էր: Պարտիզակի անմահ բարերարներէն մէկը եղած է ան: Միսիոնար մըն էր: Բայց եթէ ամէն միսիոնար՝ դոր տեսած, ճանչցած ենք, Տր. Զէյմպըրսի անձնաւորութեան, հոգեւոր արժանիքէ կէսը ունենար, միսիոնարութեան հետ (կամ դէմ) դատ պիտի չունենայինք: Հայը՝ հայութենէ չօտարացուց ան, հապա, այնքան սիրեց Հայը, այնքան նուիրուեցաւ անոր, որ ինք, Բանասացի մը, նոյնացաւ հայ ազգին հետ եւ եղաւ Հայ, որքան բոլոր սիրով: Մինչեւ այսօր չեմ հանդիպած ոեւէ Հայու որուն Հայու սէրը աւելի խոր բլլար քան Տր. Զէյմպըրսի երկու զաւակներուն, որոնք ներկայիս իրենց կարգին արժանաւոր պիրքեր բռնած են պետական աշխարհին մէջ:

*
**

Միւս տուներ, եռանկեան հանդիպակաց կողմին վրայ, աւելի խոշոր էր — պղրոցին հին օրերուն յիշատակներովը օծուն: Այս տան, կամ չէնքին, գեանդարկը ծառացած էր իրրեւ արհեստանոց ուր աղբատ ուսանողներ կը գործէին իրենց թոշակին ամբողջութեան կամ մէկ մասին փոխարէն: Արհեստանոցին նպատակը ուսանողներուն միայն գործ հայթայթել չէր, հապա նաեւ պատեհութիւն՝ արհեստ մը սորվելու իրրեւ ապրուստի ապագայ միջոց:

Եթէ պղրոցը ընտիր նկարագրով եւ բաւարար ուսումով երիտասարդներ տուաւ, Ռուբէն վարպետն ալ, իր կարգին, բաւական թուով ընտիր կահագործներ պատրաստեց այս արհեստանոցին մէջ, այդ երանելի օրերուն: Սակառութիւն (ֆիւթֆիութիւն) մէկն էր արհեստներէն զոր կը սորվէին տղաքը: Հարկաւ կային տղաք որոնք Ալճեպրայի խնդիրները լուծելու կամ նախադասութիւն մը քերականօրէն վերլուծելու բաւական կարողութիւն ցոյց չէին տար, բայց ճարտար մատներ ունէին սեղան մը չինելու եւ դայն ջրդեղելու, հայելիի պէս փայլեցնելու: Ոմանց համար ալ նոյն արհեստանոցը Բուպիքան գետը եղաւ, այնքան առեղծեայ պատրուակը որ առիւծէ ղիրենք վճռական որո-

չումներ տալու եւ քայլեր առնելու: Եթէ ուրիշ երկար ճոպերուն դէմը եւ պահանք ճեղքելու համար գործածուած դահակը (պրչխրն) չըլլային Թեբեւս բաւական թուով երիտասարդներ յայն աշխարհի մը մէջ նետուելու եւ յայն ապարէկներ վնասելու պրպիտ պիտի չտեսնային: Օրական քանի մը ժամ արհեստաւորութիւնն ընելը սանոց ջիղերուն հանգուրժողութիւնէն վեր կուգար եւ այդ տոհմպտութեան դէմ կ'ըմբոստացնէր անոնց հոգին, եւ կ'արթնցնէր անոնց արիածախնդրական Թաքուն արամադրութիւնները:

Այսպէս, օրին մէկը, երբ պատաթը լեցուած էր, քանի մը տղաք մէյմէկ կից տուին իրենց կիսաչէն բիւֆէներուն, ոտքերնին անէծքով մը դնելու նետեցին ձեռքերնին դանակերը, դուռը եաւնուն գոցեցին եւ անտուկինին, անկոխննին ձոնին ու անզգաձ մեկնեցան գործին: Ճամբով չտեսնելնին Ամերիկա տուին: Առանցմէ մէկը քարտիչ եղաւ, միսը՝ բժիշկ, երրորդը՝ հրատարակիչը, չորրորդ մը՝ վաճառական: Միշտ այսպէս է: Մարդիկ յաճախ եղած տեղերնին կը մնան ո՛չ Թէ որովհետեւ կարողութիւն չունին, հապա որովհետեւ վճռական — ու երբեմն արիածախնդրական — որոշում տալու քաջութիւնը չունին: Ինչ որ Բարձրագոյն վարժարանը իր ուսման ծրագրովը եւ ընթացքովը չէր կրցեր նոր ընել Թեբեւս տասնի բարոյ հոգիներու համար, այս արհեստանոցը կրցաւ ընել: Այս արհեստանոցին «ընթացատրանները» պէտք է համարել, յիշատածներուն կարգը, այն մարդիկը որոնք, Ամերիկայի մէջ մառնաւորապէս, մասնագիտական ասպարէզներու մէջ պատուարեր դիրքեր գրաւեցին:

Այս նոյն տան վերնայարկը իրեւ ննջարան ծառայած էր գպրոցին նախնական տարիներուն ընթացքին երբ գպրոցի չէնքն ալ լքեալ մնառաքի մանարան մրն էր քանի մը քայլ անդին:

*
**

Ժամանակաւոր արհեստանոցը ամէնէն վերջը, այն տարիները, որոնց կ'անդրադառնամ, կը ծառայէր իրեւ բնակարան Պարտիզակի հանրածանօթ դէմքերէն մէկուն — «Սուռապահի Նշան ապրատ»ի ընտանիքին: Ձիշտ տեղը գտած էր Թէ՛ տունը եւ Թէ՛ իր «խանութը», այսինքն, փոխադրական գործակալութեան ամբողջ կազմածը եւ կեդրոնը հաստատելու համար — գիտցին «գուռը», Իսկէլէին ճամբուն վրայինը:

Նախընթաց էջերու մէջ փորձ մը րրինք քանի մը գծերով պատկերացնելու «Նշան ապրատ»ը, որ ինքնայատուկ տիպ մրն էր, միշտ սիրելի, հակառակ իր կարգ մը անսիրելի յատկութիւններուն: Այս մարդուն հմայքը անդիմադրելի էր: Սակարկութեան մէջ լեզի դեղահատ կը կլլեցընէր յաճախ բայց կլլողը չէր գոհար կլլածին լեզուութիւնը, որովհետեւ ամէն մէկ դեղահատ Թանձրօրէն կը չաքարազօծէր: Ունէր ձիեր եւ կառքեր որոնք մեզի համար հրապոյր անապատ ապրիլնեներ էին, բայց նաեւ ունէր գաւակներ որոնք եւս հրապուրիչ եւ անոյշ էին: Դպրոցի տղաքը չատ պատճառներ ունէին Նշան ապրօր բարեկամութիւնը մշակելու:

Անոր տունը կը ներկայացնէ անմեղունակ տարիներու սիրալի յիշատակարան մը որ, տարակոյս չունիմ, որքան իմ մտքիս մէջ՝ նաեւ մտքին մէջ բազմաթիւ տղոց՝ որոնք անոր տոջեւի խորտուբորտ սալայատակը մաշեցուցած են բարեկամութիւն ընելու կա՛մ իր հետ, կա՛մ իր ձիերուն, եւ կա՛մ իր գաւակներուն հետ, որոնց ամէնն ալ իրենց միացեալ եւ համադրեալ քմայքովը սիրտ կը գրաւէին:

*
**

Պարտիզակի «գրան» բերանն էր «Հին գերեզմանը»: Անանց վրդովելու մեռելներուն խաղաղութիւնը, ողջերուն իրեւ գրօսարան կը ծառայէր ան: Գիւղին փաբէն էր սա գերատանցապէս: Հակայ կաղնիները մնայուն հրաւէր էին յոգնածին եւ ծոյլին հաւասարապէս, ընկողմանելու անոնց չուքին տակ, մէկտեղ խօսակցելու կամ... երազելու:

Իրր Թէ պատով չրջապատուած էր գերեզմաններուն, բայց հոս հոն փլչած էր ան կամ քակուած եւ ոեւէ մէկ կողմէն կարելի էր մէկ ոտնումով դիւրաւ փողոց անցնիլ կամ փողոցէն գերեզման մտնել:

«Գերեզմանը» փա՛րթ — հանրային պարտէզ... Ի՛նչ

անտրամաբանական տրամաբանութիւն... Ողջերը մեռելներուն հետ անհեթեւեթ ընտանութեամբ, յաւէտ մտերմութեամբ, կ'ապրէին հոն: Ո՛րքան յաճախ տեսած եմ պիտոյքի աղբիկներ որոնք գերեզմանաքարի մը վրայ նստած «վէպ» կը խաղային, կամ ապաք՝ որոնք վրան կռնակի վրայ փըռուած կը մրափէին արեւին զարնանային ապրուկ ճառագայթներէն լրջագոյն ելեւէջային վերմակը ըրած: Կը յիշեմ այն երկար քարերը որոնք քով քովի, գետնէն կանգուն մը բարձրութեամբ, գերեզմանին պրկիչ կեդրոնը կը կնճռային: «Պահուըտուք» խաղացողներուն սովորական թաքստոցն էին այս քարերը, որովհետեւ փնտռուողը ա՛չ մէկէն կրնար պահուիլ անոնց ետին, հապա հալածական նապաստակի նման չուրջը գառնալ եւ չերեւիլ փնտռողին: Գերեզմանաքարի մը չուրջ կենդանին ալ կրնար անյայտանալ, անտեսանելի գառնալ...:

Ու ա՛յդ չէ՞ մէկ մահուան խորհրդաւոր իրականութիւնը: «Պահուըտուք»ի խաղ մը մարմինին եւ հոգիին միջեւ: Մեռնողը կը պահէ իր մարմինը գերեզմանաքարի տակը, եւ հոգին անտեսանելի կը մնայ մարմնով փնտռողին: Աւո՜ւ, փնտռուքը ապարդիւն է. պահուածը կը փնտռենք մենք. եւ ինչ որ չէ պահուած, տեսնելու աչք չունինք: Հոգեւորին հետ մարմնաւոր հաղորդակցութիւն անկարելի է: Ու ա՛յս անկարելիութեան առջեւ մէկէն կուլանք, կը յուսահատինք:

Ջեմ գիտեր ինչո՞ւ անհուն հաճոյք կը զգայի երբ, մանկական օրերուս, կը մագլցէի այդ քարերուն վրայ եւ ատոր կանգնած չորս կողմս կը նայէի: Ամէն անգամ որ կանգնէի այս քարերուն վրայ, Նափոլէոնական յաղթանակի զգացում մը կը լեցուէի: Պատճա՞ռ...: Ի՞նչ արդեօք մանկական անեղծ հոգիիս մէջ՝ ըսել կուտար լռելեայն, եւ առանց հասկընալի բանաձեւութեան «Ո՞ւր է, ո՛վ գերեզման քու յաղթութիւնդ»: Անմահութեան անխորտակելի հաւատքս կ'ենթադրեմ կը զոհանար երբ գերեզմանը ոտքերուս տակ կ'առնէի, խորհրդանշելով նուաճումը մահուան՝ կեանքով: Գերեզմանէ երբեք չեմ վախցած առհէ առաջին: Մահուան դէմ Ս. Գէորգի մը կեցուածքը ունիմ: Թող գայ, եթէ կամի, նոյն խակ իր վիշապային արհաւիրքովը. ձեռքս հաւատքի պատըպատն առած կայ եւ հոգիս իր անմահութեան կրակոտ երկիրն վրայ է չարունակ: Պարտիզակի «Հին գերեզման»ին մէջ այնքան խաղցած եմ որ գերեզմանը ինծի համար հոմանիչ եղած է գրասարանի մը, ուր մահկանացուներնը եւ անմահութիւնը իրարու երես կը նային առանց արցունքի, ժպիտով եւ երգով, առանց սակայն գիրար տեսնելու...:

ՋԱՂԱՐՋԻՆ ՃԱՄԲԱՆ

ԻՐՐ ԹԻ՝ «ՃԱՄԲԱՅ» — ԻՄ ՊԱՀԱՏՍ — ՃԱՄԲՈՒ ԱՆՈՒՐՋ ՁՈՐՔ — ՋԱՂԱՐՋՔ — «ԳՐԻՖՈՐ ԱՂԲԱՐ» ԵՒ ԿԵԱՆՔԸ

Գիւղին «պուռն» ենք, բայց ներս չմտած նորէն քիչ մը պիտի հետանանք անկէ, այս անգամ տարբեր ուղղութեամբ մը: Հարաւէն, այսինքն Իսկիլէէն գալով եւ հասնելէ դիւղը: Հիմա ալ երեսնիս պիտի դարձնենք դէպի արեւելք նշանակէտ ունենալով երկու հանդրուաններ — մին՝ «Ջապարջը» (ջայլացքը), իսկ միւսը՝ «Հետուի վէրի Արտերը»:

«Իսկիլէէն ճամբան», ինչպէս ըսինք, երկու թաթերով կը պրկէր «Հին Գերեզմանը»: Վարէն եկող մը երէ այս ճամբուն ալ թաթին ուղղութեամբը յառաջանար, եւ, փոխանակ գերեզմանին պատին չուրջը դարձուելու եւ դիւղ մտնելու, պատին տար կռնակը եւ դէպի արեւելք գայէր, ինքզինքը պիտի գտնէր «Ջապարջին ճամբուն» վրայ:

«Ճամբայ» ըսինք, բայց ի՞նչ ճամբայ...: Պարտիզակի ճամբաները, եւ ա՛յս ճամբան, ինչպէս նաեւ վարդցիները, Հոմմէական ոճով չինուած էին ալղաբեւ, առանց սակայն Հոմմէական ճարտարապետական արուեստին: Հապէ երկու կանդուն լայնքի մը վրայ կոչտ քարեր քով քովի չարեխով «ճամբան» իր անուան եւ նպատակին արժանի եւ յարմար անպած էին: Քարերը ոեւէ առնն հարթ ու ողորկ մակերես մը չէին ներկայացներ, իսկ երբ անձրեւները լուային, առնէին դէթ մէկ մասը հոպի այն գանգուածին որ քարերը իրարմէ բաժնող անջրանցքները կը լեցնէր, այս «ճամբուն» վրայ բնականոն քայլերով քալելը անկարելի կ'ըլլար եւ առաիճանարար կը վերածուէր քարէ քար ցատկրտուքի: Անկարելի էր որ կառք բանէր այս «սալայատակուած» ճամբաներուն վրայէն, իսկ ձիերը, «ձիու խնամութեամբ», պղուչանալով քարերէն, չարունակ «ճամբուն» երկայնքը կակուղ հոպին վրայէն կը քալէին: Ինձի անանկ կը թուի թէ այս չարուած քարերը, որոնք իրը թէ «ճամբայ» կը յօրինէին, կը ծառայէին մէկ պարծնական նպատակի, որ էր՝

արպիլել քալողին ուշքը ընկղմելէ ցեխի ծովու մը մէջ, ձմրան՝ կամ անձրեւոտ եղանակներուն: Քար քարի քով կը մնար հարթ մակարդակի մը վրայ, իսկ երբ ճամբան հակէր դէպի վար կամ դէպի վեր, բաւական ուշ անկիւնով մը, քարերն ալ ճոպռպելով իրենց հոդիզէն անհատաուտ խարխնանքէն մէյ-մէկ կողմ կը պլորուէին քակելով ճամբուն քարնդէն հիւսուածքը: Բացուած խրամատները հետզհետէ փորուելով հոպէն, ջուրէն, ճամբան անանցանելի կ'ընէին ո՛չ միայն տարուան խիստ եղանակներուն, հապա նոյն իսկ՝ ամրան:

Ամէն տալայատակուած ճամբայ իր «կամուրջը» ունէր այս խրամատներուն «վրայէն» անցնելու համար երբ մէկ կողմէն միւսը ցատկելը անկարելի ըլլար: Այդ «կամուրջն» էր կողմնակի արահետ մը հոպին վրայէն: Գիւղացիները ընդհանրապէս լաւ չեն քալեր. ասոր պատճառը պիւղերու անտանելի ճամբաներն են: Քայլերու թէմբօն քալաքակրթութեան պատուն է եւ այդ պատուը բնականաբար տէտա էր Պարտիզակի մէջ:

Բայց այս ճամբաներուն վրայ քալած տաննիս կ'երգէինք: Այդ էր կարեւորը: Չէ թէ որ ճամբան դիւրին էր քալելու համար, հապա որ հոգիներս ցնծուն էր: Ինչո՞ւս պէտք թէ այս մեծ երկրին ճամբաներուն վրայէն ո՛չ թէ կը քալենք, հապա յաւէտ կը թռչինք՝ իրր թէ օդին մէջէն՝ հոպին երեսը վտուած քարացած անեզր ժապաւէնի մը վրայէն, որքան տանն որ ոչ խաղապատիճան կայ մեր հոգիին մէջ եւ ոչ ալ երբ՝ մեր չրթներուն վրայ: Հո՛ն մեր մարմինները կը ցնցուէին ամէն մէկ քայլի այդ խորտուբորտ միւնեերը կը ցնցուէին ամէն մէկ քայլի այդ խորտուբորտ ճամբաներուն վրայ. հոգիներս, սակայն, հանդարտ էր եւ անխռով. հոս, ընդհակառակն, մարմինը պերծ է ցնցումէ բայց հոգին է որ կը չարչրկուի ո՛ր ճամբուն վրայ ալ կոխենք, ո՛ւր որ գտնենք:

⁂

Այս ճամբուն վրայ, պիւղը դեռ բոլորովին հեռուներս չգտած, պիւղին ճիշտ եղերքը եւ այդ կողմէ վերջին տուներ իր անոյշ յիշատակներն ունի ինձի համար:

Մեծ տուն մըն էր սա, ղէթ այն տանէն աչերուս չաս մեծ կ'երեւէր: Դրսի պատերը կիրով ծեփուած էին, ինչ որ գիւղի տուներուն համար չաս սովորական երեւոյթ մը չէր: Տանիքին ճակատին եռանկեան պատին վրայ կար հոդմացոյց մը որ թիթեղեայ ափսով մը կը ներկայացնէր: Ամիկա անցնող գարձողին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէր, իսկ ինծի, իմ մանկական օրերուս, անսպառ զուարճութիւն կը հայթայթէր երբ, քոռ հովին քմահաճոյքին, մէյ մը ապին, մէյ մը անդին կը դառնար: Մարդկային բնութեան մէկ ակարութեան մասին առաջին ատարկայական պատասխանս, տակէ չիտուն տարի առաջ, պապուս գիւղի տանը վերեւ հաստատուած այդ հովմացոյցէն:

Կան մարդիկ որոնց մէջ, հովեւոր խմաստով, ո՛չ հիւսիսը յայտնի է, ո՛չ հարաւը, ո՛չ արեւելքը եւ ո՛չ արեւմուտքը, որոնք ոչ մէկ հաստատ ակզբունք ունին, կա՛մ ուղղութիւն, կա՛մ համոզում, կամ նպատակ ու նուիրում. կատարեալ հովմնացոյցներ են, հովեւոր ամէն հովէ կը տարուբերին եւ ամէն օր նոր դիրքի մը մէջ կը մտնեն, նոր լեզուով մը կը խօսին, նոր սիրով մը կը տարուին, նոր պաղատարի մը կը ծախուին:

Այս տանը ճակատը, երկրորդ յարկին վրայ պատչեամ մը կար: Այս ալ տանը կուտար ինքնայատուկ չուք մը, որ, նկատելով նաեւ անոր նեղքին սենեակներուն եւ սրահներուն ճաշակաւոր եւ արամաբանական բաժանումը, ինչպէս կարգ մը բացառիկ կարզաւորութիւններ եւ դիւրութիւններ, անմիջապէս պիտի մտածէին տան ակը մը որ տակ տեսած, օր տեսած մէկին էր: Պարտիզակի բնիկ պատասխանատուն արտադրութիւն չէր այս տունը: Այդ տանը մէջ բռնակած էր աշխարհք տեսած, պատերազմած անձնուրաւթիւն մը, Տր· Յակոբ Գասպիկեան, իր ընտանիքովը, որ թէ՛ իր տունովը եւ թէ իր կենցաղավարութեամբը նոյնչափ օրինակ մը եղած էր դիւզացիներուն: Գասպիկեանները չաս բարգաւաճ եւ բարեբար մարդիկ եղած են: Պարտիզակի Գասպիկեաններուն վարկը եւ պատիւը ապա Ամերիկա փոխադրուեցան, եւ հո՛ս ալ աճեցան, վայելեցան անոնք:

Այս տան մէջ բնակեցաւ, բաւական տարիներ, պապս, իր ընտանիքովը: Պատահական այցելութիւններու տակ-

թով, օրեր ու չաբաթներ անցուցած եմ անոր մէջ եւ ամէն առթիւ, պէտք է խոստովանիմ, հնտանիքին անդամները միս կը չփացնէին իրենց փայփայանքներուն չոայլութիւնովը:

Պապուս առաջին թոռն էի եւ առաջին զաւկին անուանակիր կենդանի յիշատակը: Այդ տունը ինծի համար պատրաստ բրած էին, այնքան որ իշխանական էր վայելքս անոր մէջ: Ձեմ կրնար յիշել կեանքիս բոլոր օրերուն մէջ ջրջան մը յորում երանութիւնս աւելի կատարեալ եղած է քան մանկութեանս այն օրերը զոր ա՛յդ տան մէջ անցուցած եմ: Աչխարհային փաշայութենէ չաս հեռու, պապուս տան մէջ փաշայացած կ'ապրէի: Ի՞նչ ցաւակաեր, խաղացեր եմ այդ տան չեմին առջեւը··· Ջուղ մը երկու սրունքներուս մէջ առած, ձիաւորի մը պատրանքովը, քանի՞ քանի անգամներ կը վազէի հեւ ի հեւ, ճամբուն երկայնքը մինչեւ պարտէզին ցանկապատը, որ ասպարէզիս սահմանն էր, եւ նորէն եւս մինչեւ դերեզմանին պատը, կաս – կարմիր կըտրած, իբր թէ Ս· Գէորգեան հերոսապօրձութենէ մը կը պատնայի:

Մանուկ էի եւ այս միամտութիւնը ներելի էր, բայց ինչպէ՞ս ներելի բլլայ նոյն միամտութիւնը երբ մարդ չափահաս տարիքի մէջ է: Ախիկա ինծի ալ առեղծուած է: Նոյնչէն հեւ ի հեւ կը վազեմ, ինչպէս մանկական օրերուս, նոյնքան աննպատակ, նոյնքան ապարդիւն կերպով···:

Ո՞նչ եմ, ի՞նչ կ'ըլլամ, ի՞նչ կ'ըմեմ — հարցումներ են որոնք երբ ծագին մեր մտքին մէջ եւ պատասխան մը պահանջեն, մեր հոգին կը պատեն ապարդիւնութեան պատկութեան մը առնամանիքով: Այդ հարցումները դուրս թիւն չունէին իմ մանուկ մտքիս մէջ, ուստի այնքան երջանիկ կը զգայի, եւ զոհ, հպարտ, եւ յաղթական ձողի մը վրայ հեծած առանց որքան կալլկոի իշխանը կրնար զգալ իր ապխտակ երիվարին վրայ: Այդ հարցումներուն հալածանքովը կ'ապրիմ այժմ եւ Ռօշֆուքոյի մը յոռետեսութեամբը կ'նայիմ վազվզուքիս վրայ եւ կ'ըսեմ անձիս· «Ով մեծցած մանուկ, տակաւին ձողի մը վրայ հեծած, կը վազվըռտես, կը յոգնիս, կը մաշիս, ընդունայն: Հապա ի՞նչ է եղածը, կամ ըլլալիքը··· Երկրիս վրայ փոշի մը աւելցուցե՞ր, կամ պակասեցուցի՞ր: Իսկ մարդիկը··· ա՛հ, ինչ որ ցի՞ր, կամ պակասեցուցի՞ր: Իսկ մարդիկը··· ա՛հ, ինչ որ

միլիոն մը տարիով պիտի բլլան, գո՛ւն մէկ կեանքի մը տա-
րիներով կ'ուզես թնել...»:

Անցնինք երթանք սա տանր քովէն: Հինը միշտ նորին
հետ հակատակներ մը կը տեղի կ'ունենան մարթ մէջ, ուստի ամէն
մէկ նկարիս անկիւնը բառիխարիւս մըն ալ տեւապրել հաս-
ճելով՝ անդիմադրելի փորձութիւնս կ'բլլայ: Այս տուներ
եաեւ կը թողուն իրենց կոխոց մը յիշատակներու որոնք
անհետանալի պիներու վերածուած, լեզու եղած ամէն օր
կը ծաղրեն զիս որ մանկական միամտութեանս մէջ կը յա-
մառիմ մինչեւ այսօր...:

*
**

«Ջազարջ»ին ճամբան չատ հաճելի էր: Թիատաններ-
ու մէջովը, կ'երկարէր տարատանդի մը կողին վրայով, որ
հետզհետէ կ'իջնէր մինչեւ հովիտը, բլուրներու պոչը —
որպէս զի բուխտանայ աչք մը որուն յօնքը կը դնէր այն պե-
տակը — «ձոր» — որ անոր մէկ կողմին վրայէն բոլորակա-
ձեւ կ'ընթանար: Ճամբան բաց էր հետուն վէմավէտուն լե-
ռներուն տեսարաններուն առջեւ:

Ամէն անգամ որ այս ճամբան ձեռք կ'առնէինք իջնելու
«Ջազարջ»ի գաշտը, որ գպրոցի տղոց մարզական խաղե-
րուն բացառաւանն էր, անպատում ուրախութեամբ կը լե-
ուէինք: Վառվռուն տղոց թափորը երբ կ'անցնէր՝ կեանքը
կը վերազառնար ճամբուն որ պառաւած այրի մը պէս
անվրդով մենութեան եւ լռութի գառապարտուած էր ընդ-
հանրապէս: Տղոցը երգը, պռոշտուքը, ազմկայոյզ խաղերը
բնութեան դէմ անպատկառ ոտնձգութիւններ էին: Տիրող
լռութեան եւ դեղեցկութեան նուագը այսպէս անդթօրէն կը
խաթարէին տղաքը: Երեւակայեցէք թէ երբ աչք ու ականջ
կտրած ուխտիր ենք Համերսոսի բնութեցման, յանկարծ սրահ
կը մտնեն խումբ մը չարաճճի տղաք եւ գէթէոնական ազմը-
կարարութեամբ կը խանգարեն սիրող սրբտոյն լռութիւնը
— ո՛րքան խորունկ պիտի բլլար մեր ցաւմունքը: Կամ, երբ
մէկը հիւանդանոց մը մտնէ, մթթէ կը պռատ՞յ: Նոյնը կ'ը-
նէինք այս ճամբուն ամբողջ երկայնքը: Տղայ էինք, ուստի
կը կարծէինք թէ սիեղերքի ակրներն ենք: «Աստուծոյ ստ-

ջեւ լուռ կենալ» չէինք սորված: Բնութեան բանաստեղծու-
թեան ականջ դնելու կերպը դեռ չէր արթնցած մեր մէջ:
Մէջն էինք տարիքի մը յորում եար՝ հպատակելու, համա-
կերպելու յօժար չէ, իսկ հոգին անդոյա է, միտքն ալ՝ վայ-
րի: Մենք մեր ազմուկովը զոհ էինք, ու մեր խաղերովը,
նաեւ իրարմով — մեր փոխադարձ բարեկամութիւններով,
քէներով, չհապրդուրթիւններով, հարցերով: Մեր ան-
ձր դեռ խառնուած, թաղուած չէր Բնութեան մէջ: Տիե-
զերքի դիտակցութեան մասը չէինք եղած, հապա մեր ան-
նշան անձերուն մէջ ծրարուած կ'ապրէինք, կը չարժէինք,
ծովուն երեսը տատանող լաստին նման որ թէեւ ջուրին մէջն
է բայց ջուրին մասը չէ:

Հետապայ տարիներուն ընթացքին — երեքտասնեակ մը
տարիներ եա — «Ջազարջ»ին ճամբուն վրայէն մին-մինակ
ալ անցած զարձած եմ: Այն տանն ճամբան լման վայելած
եմ: Ոտնաձայնս իսկ կը խանդարէր այն դիւթական համեր-
պութիւնը որ լռութիւնն ու զեղեցկութիւնը, իր այլազա-
նութիւնովը, կը տեղծէին: Դրախտի ճամբան էր սա որուն
երկայնքովը տղանցք կտպած կը թուէին բլլալ երկնատաք
պինները, ծպտեալ իրրեւ ծաղիկ, իրրեւ ծառ, իրրեւ թռ-
չիներ, որոնց խորքերէն սիրոյ երգը կը հիւսէր ծիծեռնակը
իր վարուժանին: Հոգն իսկ կը ժպտէր երկինքի ըղձանոյշ
պէմբր դիտելով: Ո՞ւր էր հորիզոնը· չեմ դիտեր: «Մանե-
չակի լեռնե՞րը: Այդ էր մարմնաւոր աչերուս պատրան-
քը: Բայց հետաւորագոյն հորիզոնները կը լափուէին ու կը
կլանուէին կարծես աննիւթական աւիտութեան մը մէջ որ
կ'անդոնանէր ֆիզիքական ամէն համեմատութիւն եւ սահմա-
նադրում:

Ահա, պարտիզակ գիւղը համակ լռեց «Ջազարջ»ին ճամ-
բուն լռութիւնովը: Բայց ո՞վ կը խօսի եւ ո՞վ մտիկ կ'ընէ
այժմ այդ լռութեան մէջ: Ո՛չ ոդջերը: Մեռեալները թե-
բեւս — անոնք՝ որոնք անցեալին մէջ մեռան եւ ներկային
մէջ կ'ապրին իրենց ոդիներովը· ու նաեւ մեզմէ ոմանք՝ ո-
րոնք ներկայիս մէջ (կամ ներկայիս համար) մեռած են եւ
կ'ապրին անցեալին մէջ, ո՛չ թէ յիշողութեամբ սոսկ, հա-
պա իրենց էութեան ամբողջութեամբը: Հայրենաբաղձ տա-

բազիրներու պէս կ'ապրինք մենք, դի ուր որ ալ ըլլայ մեր ոտից ներքեւի հողը, մեր հոգին խառնուած է «ջազարջ»ին ճամբուն վերեւ սաւառնող ոդիներուն:

Պարտիզակցին անհետացաւ պիղծն, բայց արդեօք «ջազարջ»ին ճամբան կը մնա՞յ: Ծառերը քակուեցա՞ն թէ սակաւին կ'ապրին իրենց պատուր երգը երգելու: Լեռնե՞րն ալ վրան, հապա: Անոնց երգը ի՞նչ նման արդեօք: «Տրդ պէօճկիր» եւ հարեւանիթիեներ իրարու հետ նախանձո՞վ կ'ապրին սակաւին: Բայց ո՞վ կ'անցնի «ջազարջ»ին ճամբէն որ անոր ասկեւ բլլալու եւ պարելու համար իրարու հետ աչկապուկ խազան...: Ա՛լ որո՞ւ բլան, որո՞ւ պարեն...:

«Ջաղջին Ջորը» — որպէս կը կոչէին Պարտիզակցիք — իր բնթացքին, դեռ չհասած ամփարակ դաշտը, ուր կրնար տարածուիլ, թուլնալ, եւ ծուլանալ, կիրճի մը մէջ կը հատկէր իր հեզասահ ջուրերը եւ մէկ ոտումով վերէն վար կը նետուէր մեծ ազազակով մը, որ դիւրին չէ ճշտել թէ՝ ինչի՞ վերապրելի էր — բարկութիա՞ն թէ՝ յաղթութեան: Ամէն պարապած, այդ ձորը որ, իր երկար ընթացքին, ինքնակոչոյս համեստութեամբ մը կը յառաջանար ծածկուած յուռթի բուսականութեան մը հովանիին տակ, եւ, յանկ, մնջիկ, կը ճամբորդէր, երբ հասնէր հո՛ղ, ա՛յդ տահանքին դլուխը, բարձրագոչ ազազակով մը կարծես կ'ուզէր հռչակել իր գոյութիւնը: Գազանիք մը բլլալու էր այս երեւոյթին մէջ: Ի՞նչ արդեօք:

Եթէ հարցման առարկան կենդանի էակ մը բլլար — մարդ կամ անասուն — բացատրութիւնը պիտի վնտռէինք կա՛մ բանականութեան կա՛մ բնազդի մէջ: Բայց հարցը բնական երեւոյթի մը չուրջն է: Սա ձորին վարմունքը ի՞նչպէս «յանկի» վերապրինք, կամ բնազդի: Նկատ կա՞յ թէ ո՛չ ձորին մէջ — չեմ դիտեր — բայց խելացի էր անոր վարմունքը: Ինչպէ՞ս: Ջորը գործ մը ունէր. այդ գործը ուժ կը պահանջէր: Եթէ լուռ ու մունջ մօտենար իր գործին, ո՞վ բանի տեղ պիտի դնէր զայն, եւ կամ ո՞վ պիտի վատահէր անոր ուժին: Երկու հակայ քարեր կը սպասէին դառնալու համար: «Ահա՛, ես հոս եմ», կը պոռար ձորը, եւ կը նետուէր իր գործին:

. Ադադակը իր մեկնութիւնն ունի: Ադադակը համազօր էր յայտարարելու, «Լուութենէս, հանդարտութենէս չհասկնայնէք թէ ես ուժէ զուրկ եմ. զո՞րծ կայ. համեստութիւնը մէկդի. ես կրնամ այդ գործը կատարել. հիմա՛ կը տեսնէք»:

Բնութեան մէջ «խելքը» ձատուած է: Բայց տեղը չէ հոգեպաշտական խորհրդածութեանց մէջ ընկղմելու:

Երբ ջուրին չափաչիներ լսէինք, գիտէինք թէ «ջաղջին ճամբուն» ծայրը հասած էինք, եւ թէ յիսուն քայլ վարը ոտքերնիս եւ տարածուն դաշտավայրին խոտը դիրար պիտի հմրուրէին այնպիսի ջերմեռանդութեամբ մը որ բուն իսկ սիրտը պտար ու տաքնար, ինչպէս պիտի պտար երբ երկու սիրահարներու շրթունքները իրարու հանդիպէին:

Եւ իրաւ, դաշտը մտած չմտած, չեմ դիտեր, ի՛նչ մոգական ազդեցութեամբ, ազաքը խելքերնին կը կորնչցնէին — կը ցատկէին, կ'երդէին, կը սուլէին, կը վազվռտէին, կը պատկէին, կը դալարուէին գետնին խոտերէն կապերտին վրայ: Այս ոտքն ալ իրենց յատուկ՝ եւ իրենց խառնուածքին համեմատ՝ մեծ ու փոքր հոգեր ունէին անտարակոյս, բայց այս դաշտը «նկուսեան դաշտ» մը կ'ըլլար կարծես անոնց համար. ամէն արատագրութիւն կ'այլափոխուէր հոն: Հո՛ն կանոնը ժպիտ էր — հոգատերծ աչխարհ մը:

***

Դաշտին մէկ ծայրը, ճամբուն դուռը, եւ ի վերեւ ակնարկուած տահանքին ստորոտը, կը կենար համբաւաւոր Ջրապայը — «Ջաղարջ»ը: Սա գործնական լուսաբանութիւն մըն էր՝ բնական ուժ մը չինարարական նպատակի մը լծելու փորձին, մարդկային քաղաքակրթութեան նախաշրջանին:

Բանեւորդ գարուն ինչ որ հնադարեան է կեանքի համեմը կը կազմէ, ըսա իս: Այս «Ջաղարջ»ն ալ ուրիչ ապամեմը կը կազմէ, եւ խորհրդանիշ մըն էր այդ պիւղին կեանքին հովուերգութեան: «Ճառաջդիմութիւն» կ'ըսենք կ'երթանք: Ճառաջդիմութիւն, սակայն, կը նշանակէ «նորը» սորվիլ, «հին»

նը» մոռնալ: Եթէ սոսկածնիս եւ մոռցածնիս իրարու հետ համեմատենք, պիտի տեսնենք թէ չատու պէտ կրնանք մը կայ: Մենք այսօրուան «յառաջդիմութեան» մէջ երբեմնի չենք, որովհետեւ մոռցած ենք այն բոլոր արժէքները որոնք անցեալին յատուկ էին:

«Ջազարջ»ը իր ամբողջ կազմածովը նախնական էր բայց՝ բաւական: Ուժ մը պէտք էր որ քար մը քարի մը վրայ դարձնէր եւ երկուքին մէջեւ ցորենը ապառ: Այդքանը կ'ըլլար· ա՛լ աւելին ի՞նչ պէտք կար: Բայց աւելին ալ կար Պարտիզակի հաշուով: Ջարին ուժը պարզ ալ պարզնական մեքենականութիւնով մը հակակշռի տակ կը պահէր ջազայսան «Գրիպոր ապրար»: Ունէր փայտէ լծակ մը որուն պատճին պէս կրնար քարը կեցնել, եւ կամ, պայն չարժման մէջ դնել: Քարերուն վերեւ հատատուած էր չրջուած բրրաձեւ անուակ մը որուն մէջ կը լեցնէր ապացուելիք ցորենը: Այս անուակին յատակի որկորէն կը հոսէր ցորենը, մեքենական քանակութեամբ, վրայի քարին ճիշտ մէջտեղը բացուած բոլորակ ծակէն նեղս եւ վայրկեան չանցած կը փոշիանար եւ ալիւր կ'ըլլար· ալիւրն ալ հոգ կ'ըլլար եւ կը կշռացնէր անօթին որ ապրի:

Հոս ալ նորէն ալեկոծքի մէկ անոպաք օրէնքը կը լուսաբանուի: Մահը հոս ալ կեանքի բանալին է: Ցորենը պէտք է մեռնի, գոյափոխուի, որ կեանք ծնի: Կեանքի համար պին մը կայ· այլ պինը մահի է: Խաչելութեան եւ վերկութեան անրաժան յօդակապութիւնը առկայծուած չէ, հապա՝ փորձառական անվիճելի իրականութիւն մը:

«Շէնքը» — եթէ այդքան պատուաւոր բացատրութիւն մը պարծանել նեղելի է նախնական, տարրական չինուածքի մը համար — նկարչի մը աչքին հետաքրքրական «նիւթ» էր: Տեսած եմ հնօրեայ ջրապացներու նկարներ որոնք Պարտիզակի այս նոյն «Ջազարջ»ը յիշեցուցած են ինծի: Շատ յստակ չեմ պատած որ ժամանակին այս ջրապացին լուսանկարը հանելու խորհուրդը չեմ ունեցած եւ ոչ ալ ձեռք անցուցած եմ լուսանկար մը որ ուրիշ մէկը թերեւս հանած է: Նախ, որովհետեւ մտէիս կալէրիին մէջ կախուած ունէմ առնոր կեղդանի պատկերը, եւ երկրորդ, որովհետեւ, ինչպէս

յիշեցի, նոյն տեղով, նոյն դիրքով, նոյն «իրական» պարզութիւնով ջրապացներու պատկերներ արդէն գոյութիւն ունին: Եթէ անոնցմէ մէկուն տակ Պարտիզակի «Ջազարջ»ը գրեմ, իսկականին պատրանքը կրնամ տալ թէ իմ եւ թէ ուրիշներու աչքին:

«Շէնքը» չորս պատ էր, եւ տանիք մը, որուն վրայի կղմինտրները մասամբ կտրտած էին, մասամբ խախտած իրենց տեղերէն, եւ բոլորովին անցած եւ մամուռով կարկատած: Իրրեւ «պատուհան» չէնքին մուտքի կողմին վրայ կային բացուածքներ որոնց տախտակէ փեղկերը խիստ նպանակներուն — ձիուին, փուքին եւ անձրեւին դէմ — կը պոցուէին: Դուռն ալ միեայն պիշերէ պիշեր կը պոցուէր: Տախտակամած անտրամարանական պերճանք համարուած էր այս նախնական շէնքին մէջ: Քարին տանէ մօտիկը, անկիւն մը, պահէն վեց ոտքի չափ բարձրութեամբ, քով քովի քանի մը տախտակ երկնցուցած էր «Գրիպոր ապրար»: Այս բարձրատնդը անոր թէ՛ մուճակալն էր, թէ՛ բազմոցը, եւ թէ՛ անդուռ, անոմ խցիկը:

Ջազարջը պիշերնէրն ալ կը բանէր տանէն տանէն: Այսպիսի տախտակամածութեանց տեղիւ, կը բանար «չորցած» (տափակցած) անկոպին մը որ «պլորուած» եւ բարձրատնդակին մէկ ծայրը գրած կ'ըլլար իրրեւ բարձ գործածելու համար, եւ վրան կ'երկննար եւ իրր թէ կը քնանար — յատկա կէս քուն կէս արթուն — իր խօսքովը, «մէկ աչքը եւ մէկ ականջը բաց»: Թէ՛ պիշերուան եւ թէ՛ ցերեկուան պարծաւորը ինքն էր: Առնգծուածաբար երբ քարը պառնար, կրնար քնանալ: Իր խանջած մարմինին համար անոյշ օրօր էր քարին պառնալուն յանկերգը: Եթէ քարը ո եւ է պատճառաւ կենար, ընդոստ կ'արթննար: Շատ մեծ ուշադրութիւն կուտար որ քարերը ուղղակի իրարու երեսի չմուռնային: Ամիկա երկուքն ալ կը մաշեցնէր: Ուստի մատուռակիչ անուռկին ցորենի մեքերքը անպակաս պահելու հոգածու էր: Ու քնացած տանէն ալ «Գրիպոր ապրար» կրնար հնռնելի քարերուն գործին: Երբ ցորենին անուռկը պատարկուէր, չուանի մը ծայրը կապուած «նալ» մը (պայտ) կը սկսէր ցատկոտել գործող քարին վրայ, եւ ապրկել: «Նա-

յ»ին ապմուկը կը նեղմուծէր եղծարար խապը ջուրին առանձին եւ ապացքի քարերուն յօրինած նուագին նեղպաշտակութեան մէջ:

Ո՞ր եղծարար խապը հանդիսա ու խաղապութիւն չէ աւրելը որ այս մէկին առաջին արդիւնք ակնկալուէր: Այս անհնդպաշնակութիւնը «Գրիգոր ապրօր» գարթուցիչ ժամայոյցն էր: Արդէն քչիկ մը քունով կը գոհանար:

Մէկ մարդով երկու մարդու գործ բնել սահպուած բլլալուն դէմ բոպօք կամ գանգատ չունէր: Արթնցածին պէս կը ցաւակէր, եւ, առանց աչքը չխելու, կը վերցնէր ցօրէնի պարկերէն մէկը եւ կը լեցնէր մաստուակիչ անասկին մէջ: «Նալ»ին չուանը անդամ մը եւս «կը լարէր» եւ առանց չորս կոտմը նայելու, նորէն կը փռուէր իր անկողինին վրայ եւ երկու վայրկեանէն արդէն իսկ մէկ առքը նետած կ'ըլլար երազներու աշխարհը...: Զարմանալի մեքենականութեամբ մը, փոխն ի փոխը կը քնանար եւ կ'արթննար «Գրիգոր ապրար»:Քունը չարունակ կ'ընդհատէր բայց բնաւ չէր փոխեր: Կը նմանէր խամաճիկի մը որ երբ կռնակին վրայ պառկեցընես՝ աչքերը կը փակէ, իսկ երբ վերցնես՝ կը բանայ:

Քունի բնախօսութեան մէջ չենք կրնար մտնել, բայց «Գրիգոր ապրօր» դիւրութեամբ քնանալու եւ արթննալու այս ունակութիւնը լոյս կը սփռէ անոր նկարագրին վրայ:

Մանկան մը հոգիովը մարդ էր «Գրիգոր ապրար»: Մանուկ մը կա՛մ ապմուկով կ'արթննայ երբ քնոյ մէջ է, կա՛մ յաւուր: Նոյնպէս «Գրիգոր ապրար»: Աչխարհքի մէջ չէր ապրեր որ քունը վրդովող հոգեր եւ խորհուրդներ ունենար: Իր կեանքին վրդովիչ մեակ ապդակը «նալ»ի մը պարարութիւնն էր: Քունը կը քնանար եւ կ'արթննար ա՛չ թէ ապարդիւն եւ մաշեցնող մտածումով մը, հապա՝ դրական, առիպողական, օգտակար գործ մը կատարելու համար: Մարդու հետ հաչիւ չունէր. ոչ ալ Աստուծոյ հետ: Հաչա ու խաղաղ կեանք ունէր: Ասանկ մէկը ինչո՞ւ չկրնար քնանալ ուզած ատենը:

Սա անիծեալ քաղաքակրթութեան մէջ դիչերը եւ ցերեկը իրարմէ չեն զանազանուիր: Մարդիկ ցերեկը մէկ ատպակի մէջ կը ատպուին, դիչերն ալ՝ ուրիչ ատպակի մը մէջ: Դիչերը կամ կամաւ չեն քնանար եւ կամ ակամայ չեն կրնար քնանալ:

Դիչերը լամբարի մը մելամազձոտ լոյսը հապճեպ քէ ջապացքին նեղքին մտնելուն ուրուագիծը կը մատնէր: Սուրբի մը խորանին առջեւ պլպլացող մոմի մը լոյսը ինծի չարունակ դիչեցուցած է դիչերը՝ «Գրիգոր ապրօր» ջապացքին մէջ: Թոչոպ ալիւրի փոչիները սպիտակ ներկած էին «ջապարջ»ին նեղքին պատերը, եւ ինչ որ կը ներկայացնէր անոր ամբողջ կազմածը, մէջը բլլալով «Գրիգոր ապրար»ը ինք: Սեւ մարդ մըն էր ան, մօրքը՝ սեւ, մայրը՝ սեւ, պեհերը՝ սեւ, թաւ յօնքերը՝ սեւ: Բայց ալիւրին ցնցուղին տակ իր սեւութիւնը կը պորչանար: Իսկ դիչերը, այդ պորչութիւնը լամբարին լոյսին տակ գինքը կը վերակերպէր խորհրդաւոր, տարաչխարհային էակի մը: Բնականաբար «ներքին ձեռմակ չպլմարով» կը կենար իր գործին դլուխը: Գորշի եւ սպիտակի միաւորումը, մթնչող լոյսի մը մէջ, «Գրիգոր ապրօր» այլակերպութիւնը «Համլէթ»ային ուրուական մը կ'ընէր:

Մանկական հետաքրքրութեամբ հարցուցի անդամ մը.
— «Գրիգոր ապրար, դիչերը մխ մթնակդ, տունէ տեղէ հեռու, այս ձորին մէջ, չե՞ս վախնար»:

«Ուրկէ՞ վախիմ, ուզուլ, մարդ չատ չատ ձանէ ձունէ թունդ կ'ելլայ. ես ձան ալ չիմ իմանար. քարին ու ջուրին ձանն ալ ինծի օրօր է»:

Օտար ձայն չկար «Գրիգոր ապրար»ին աչխարհին մէջ. ամէն ձայն որ ականջը կը լեցնէր՝ իրեն ընտանի եւ մտերիմ ձայն էր: Մարդ խարդախ եւ խաբեբայ ձայներէ կրնայ վախնալ: «Գրիգոր ապրար»ին չուրջ խաբեբայութիւն, կեղծիք ու պատրանք չկային: Վախ չունէր, դի վախի պատճառ չունէր: Դիչերն ու ցերեկը նոյն ներդաշնակութեան ունկընդիր էր: Նոյն իսկ պոռաբերան կռռոցը եւ չախալներու ոռնոցը կը խնդրուէին իր աչխարհին ընտանի նուագին մէջ:

«Գրիգոր ապրար»ը իր «ջապարջ»ին մէջ կը ներկայացներ հոգեւոր կղզեակ մը որուն ատուներուն եւ թռչուններուն նուագը կը մոռնայ գայն շրջապատող կատաղ ծովուն պոռն ու պոչը:

Անանկ նաւապ մը յօրինել հոգւոյդ մէջ որ ակամայ խրատանաս պրոի աշխարհին ահաբեկիչ ձայնելուն դէմ: «Գրիպ պոր ապրաբ» կարդալ պրէլ ասլման չէր, բայց ինձի պէս կարդալը ասլման, ըմնայացածնելուն պատ կրնաբ տալ «կեանքի իմաստութեան» մասին:

Որսմհետեւ խոյ էր հանդիպիլ աշխարհին ուսած եւ՝ համր: Ո՛չ կ'իմանաբ, ոչ ալ կը խօսէր: Ինչո՞ւն պէտք աշխարհբր: Աշխարհբր Աստուծոյ ձգած էր: Ինք իր «ջազարջ»ին մէջ ամփոփուած էր: Լուրերով բնաւ չէր հետաքրբրուեր: Աւելիա խաւարամտութեան ապացոյց չէր. ընդհակառակը: Յորինի հունձքր լա՞ւ էր — ապացքը կր գտանա՞ր. այդքանր կը բաւէր:

«Ուզուլ, աս քարը գտանալու է որ դէպացիին փարը կըչտանայ»: Անոր անտեսապիտութիւնը հոգ կը վերջանար: Հաց ու... կեանք: Ինչ որ ըսել է թէ՝ ամէն ինչ որ այդ երկու եզրերուն մէջեւ կը դրուի՝ աւելորդ է:

Քաղաքակրթութեան բոլոր հիմերը խախուտ են, պի աւելորդութեանց աւազին վրայ կը կենան: Լսականը քաղաքակրթութիւն չի չիներ: Հայր Էական է. էէյբ քաղաքակրթութիւնն է. ու չըլլայ ալ կ'ըլլայ: Ու այսպէս անվերջ կերթայ:

Գանի անտեսած «ջազարջ»ին քով, այնքան բոյքա կը սրուի այսօրուան չինծու քաղաքակրթութեան դէմ: «Դրախտի կեանքը» ներկայիս արուեստականութեամբ կը նկրտինր վերստեղծել ընդունայն: Դրախտի կեանքին համար պարտինք քաղաքակրթութեան աւելորդութիւններէն հրաժարիլ. եւ ատոր յօժար չենք:

Թէ՛ խէալի մը եաեւէն ենք եւ թէ՛ դժկամակ՝ պահանջեալ պայմաններբը պոհացնելու եւ անոր հասնելու: Դրախտի կեանքը «Գրիպոր ապրար» կ'ապրէր, ոչ մէայն իր մէջաւայրին անարուեստ պարզութեամբը եւ կղզիացումովը, հապա նաեւ՝ հոգեւոր անարուեստականութեամբ մը — անկախութեամբ, ազատութեամբ՝ մեծ աշխարհի մը բարդութիւններէն, եւ այդ բարդութեանց չար ծնունդներէն, սուտէ, կեղծիքէ, նախանձէ, փառասիրութենէ, ունայնամտութենէ, ընչաքաղցութենէ, կապէ կոիւէ, մրցումէ...:

ՀԵՌՈՒԻ ՎԵՐԻ ԱՐՏԵՐԸ

ՁԱՄԲԱՅ ԵՒ ԿԱՄՈՒՐՋ — ՕՋԻԿ ՁԱՄԲԱՅ — ԳԱՂՈՒԹԸ — ՏՈՒՏՈՒՄԱՆ — ՏՈՒՆ — ՊԷՕՃԷԿԻՒՔ — ՀԵՐՈՍ ՊՕՂՈՍ ԱՂԲԱՐ — ՌԱՖՖԻՆ — ՅԵՂԱՓՈՒՆԱԿԱՆՑՆԵՐՍ:

Նէրկայ քաղաքակրթութիւնը ի մէջ այլոց «հեռուբան ալ մեր բառարանէն սրբած, հանած է: Փոխադրութեան խոչնաթեւ միջոցներ «հեռու»ն մօտ ըրած են: «Օրուան մր ճամբան» մեր այժմու հասկացողութեամբ քառորդ ժամուան մր հեռաւորութիւն կը նշանակէ: Հեռաւորութիւնը ո՛չ մարդու եւ ո՛չ ալ ձիու ոտքով կը հաշուենք այլեւս: Տասը մղոն՝ ոտքով կարելու համար՝ չատ երկար ճամբայ է: Ինքնաշարժ կատրի մր համար, սակայն, հարիւր մղոնն ալ կարճ ճամբայ է:

«Վերի Արտեր»ը պիւղին կռնակն էր — «վերի»՝ թերեւս այն պատճառաւ որ պիւղին վրայ կը նայէր պիւղէն աստիճան մր աւելի բարձր ըլլալով այն նոյն լերան կողին վրայ որուն չուրջմոր գօտի կազած էր բուն իսկ Պարտիզակը, ինչպէս ջանացինք բացատրել նախընթաց էջերուն մէջ: Ինչ որ սակայն «Հեռուի Վերի Արտեր» կը կոչուէր, նախ, նմանապէս «վերն» էր, դարձեալ բլուրի մր բարձրաւանդակին վրայ, եւ ապա՝ պիւղէն «հեռու»: «Հեռու» էր որովհետեւ պիւղէն հոն հասնելու համար ոտքով քալել պէտք էր, եւ ոչ իսկ հարր ճամբու մր վրայէն, հապա, դէթ կիսովմասը ըլլալով՝ նեղ եւ ցից արահետ մր որուն «Օձիկ ճամբայ» անունը տուած էին պիւղացիք:

Այն ճամբան որ պիւղէն «ջազարջ» կ'առաջնորդէր, նաեւ, որուն կէտ մր բաժնուելով, կ'երկարէր մինչեւ «Զորը» եւ անկէ անդին, դէմի բլուրին կողն ի վեր մինչեւ «Հեռուի Վերի Արտերը»: Վատահ չեմ, բայց ապաւորութիւնս այն է թէ՝ այդ նոյն «ճորն» էր որ մինչեւ «ջազարջ» կ'իջնէր: Ամէն պարագայի՝ ճամբուն խոնջացիը ճամբուն հեռաւորու-

թեան պատրանքը առած էր: Այդ ճամբէն խալողներր այդ անունը առեր էին այդ «պրահերուն»: Անոնց համար «հեռու» էին: Այլապէս, մօտ էին: Պարախպակէն երբ դիտուէին չատ մօտ կ'երեւէին: Լեռներ կամ բլուրներու ալեայց մէկին կուչան էր Պարախպակ, իսկ մեսրոպ պատմիր կը հանդիսէին «Հեռուի Վէրի Պրահերր»: Եթէ Պարախպակէն քար մր նետէիր՝ կը հասնէր հոն: Դիտողին՝ կարճ ճամբայ էր, խալողին՝ երկար:

Ամէն պրծի դժուարութիւներ գործիչը միայն պիտի ե՛չ թէ դիտողը: Ճամբէն խալողը կը պիտանայ ճամբուն դիւրութիւներ կամ դժուարութիւներ, կարճութիւներ կամ երկարութիւներ:

Անոնոր ճամբուն առոյգ նկարագրութիւներ իր մէջ ունէր: Մինչեւ «Զորր» հնչա էր ճամբան. իջնելու խնդիր էր. եւ իջնելր միշտ դիւրին է. ելլելն է դժուարը:

Այդ պատճառաւ թէեւս կեանքի ճորիերուն չուրջերը մարդոց աւելի մեծ բարմութեան մր կը հանդիպինք քան լերանց կատարներուն վրեւ...:

Ճորին վրայ կամուրջ չկար: Շերտակը խօսելով, կամուրջի պէտք ալ չկար: Անցուդարձր ամառը կ'ըլլար մեծ մասամբ. ամառն ալ արդէն ճորին ջուրը այնքան ծանծաղ կ'ըլլար որ անոր մէկ եզերքր կայնողի մր առջեւ մեւս եզերքր անցնելու յուրջ խնդիր չէր առեղծել: Շատ չատ կրնար հարկադրել պիտոյքին, եթէ հեռուան ճամբորդ էր, ինչպէս սովորաբար, եմէնին հանել եւ քանի մր քայլով ջուրէն անցնիլ: Բոլոան քալաղներուն — ինչ որ էր ընդհանուր կանոնը պիտոյքոց համար — կարմրած առքերուն համար «պպրըչկուկ» լոլանքի մր լղճալի պատահութիւնը կուտար ճորին մէկ եզերքէն ալսպէս մեւսը անցնելու հարկը: Ու չեմ յիշեր թէ Պարախպակի չրջակայքր կը պտռուէ՞ր ո եւ է ճոր որ երբ ճամբու մր վրայ իյնար, մէկ կողմէն մեւսը քարկ քար չատկելով անցնիլ անկարելի ըլլար: «Քայլաքա՞ր» բառնոք — վերջապէս խոշորկեկ քարեր կա՛մ Ատաուծոյ եւ կա՛մ մարդոց ձեռքով երբեմն քայլափոխի մր անջրպետով պրուած կ'ըլլային ճորին լայնքովր, ճամբու մր կտրած կէտին վրայ: Այս «քայլաքարերր» կը կոչէին համուրջր:

Այդ քանի ալ հեռիք էր: Խնդիրը միջոցը չէր. նպատակն էր: Եթէ մարդ կրնայ նպատակին հասնիլ, տաքերուքիւնն ի՞նչ է թէ միջոցը քաղաքակրթեալ է, կամ թէ նախնական, կամ բնական:

Ձմեռը կամ գարնան սկիզբները, երբ ջուրերը յորդէին, ճորին անցքը կը դժուարանար: Բայց գիւղացւոց համար դժուարութիւնը իրենց օրուան կեանքին կարգն էր արդէն: Քալաքակրթութիւնով չփացած եւ մեղկացած չէին որ երբ դէմերնին դժուարութիւն ելլէր, վախնային անկէ, կամ բողքէին, դանդաղին անոր դէմ: Սաչափը որոշ է մտքիս մէջ թէ այդ ճամբով եկող գացողներէն ոչ մէկը եւս կեցուցած է ճորին անցքին յարուցած դժուարութիւնը, տարուան ո եւ է մէկ եղանակին: Կամուրջը Պարախպակցիին կեանքի անհատութեան մաս չէր կազմեր: Անկամուրջ ճորերու վրայէն կարող էր ձգել իր չարքաշ եւ տոկուն նկարագրին ու կամքին կամուրջը: Ու «հոգեւոր» կամուրջներով ան չատ ճորերու մէջէն անցնիլ սորված էր, ա՛հ, երբեմն «մահուան չուրի ճորին» նման խորունկ, եւ մթին եւ ահաւոր:

*
**

«Օձիկ ճամբան» ճարտարապետական առեղծագործութիւն մր չէր: Մարդոց եւ ձիերու բնազդական ընթացքովր գծուած ճամբայ մրն էր ան: Վերելքը ասպիճանաւորելու համար մարդիկ եւ ամբակաւոր բնաւոնի անասուններ բնադարար իրենց ճամբան կ'օրօրեն եւ կը չառաչանան մէյ մր դէպի աջ մէյ մրն ալ դէպի ձախ քալելով: Այսպէս գծուած բայ մր, պարտիպակցւոց բարբառով, «Օձիկ ճամբայ»:

Զիերը այս ճամբէն ելլելու եւ իջնելու առեն՝ չատ պանդպղ եւ զգուչաւոր քայլերով կ'ելլէին եւ կ'իջնէին: Մանաւանդ բեռնաւորուած ձիերու համար «Օձիկ ճամբան» Զարեանդ ճամբայ (վիա Տօլօրօգա) կ'ըլլար:

Այդ ճամբուն վրայ հեծեալ ճամբորդ չեմ առած, բնականաբար: Իմ, կրնայ պատահիլ որ այնքան մր անպատրաստ եւ անհնգամ ըլլայ մարդ մր, որ մարդու մը կռնակը ելլէ, իր հոգին կատարեալ ծանրութեամբը, կեանքի մէկ «Օձիկ

ձամբան» վրայ, բայց չեմ կրնար երեւակայել թէ Պարախպակի մէջ կը գտնուէր ասկեայ անհատ մը, որ անբան առնասունի մը կոնակը նստած «Օձիկ ձամբէն» վեր էլլէր կամ վար իջնէր: Առանձ անպիտութիւն մեայն մարդ մարդու կ'ըներ, բայց ո՛չ թէ անասունը մը...:

Հետիոտն քալողները լաւ կ'էլլէին կ'իջնէին այս ճամբէն: Բացառութիւներ պարզ է: Որովհետեւ էտած առոյգ ոտքեր հարկաւոր չունէլնին հարկապրուած կ'ըլլային ոտքերնին քալելու համար: Իսկ իջած առոյգին, ակամայ ցատկոտուքով քալել անդիմադրելի կ'ընէր ճոպանութեան ուժը, ուստի եւ խօսիլը նայելն կը պահանջ աւելորդ ոտքերու մը չունէլ պոր ինծի անհրաժեշտ կը սեպէին:

«Օձիկ ձամբան» կրնար նաեւ կոչուիլ «Լաւութեան ճամբան»: Շոգակրօնութեան համար հարթ ճամբայ պէտք է: Ուսանողները իրենց անոանելի ախոյեն բուժելու համար «Օձիկ ձամբու» մը վրայ դնելու է...:

Ընդհանուր ոգեւորութիւնս Պարախպակի բոլոր ճամբաներուն նկատմամբ սա է թէ որ մէկուն ալ որ հետեւինք, իջնելով կամ էլլելով, նեղ կամ լայն, վերջապէս կը հասնինք տեղ մը, որ քալելու խոնջանքը կը մոռցնէր: Այսպէս Օժային ճամբան, այսպէս Ջաղարջին ճամբան, եւ խել մը ուրիշ ճամբաներ, եւ այս մէկը — «Օձիկ ձամբան»:

«Օձիկ ձամբով» կը հասնինք «Հեռուն վերի Արտերը»: Մէկ չէ՝ ոոսը «Օձիկ ձամբայ» քալել կ'արժէր հասնելու համար խաղաղութեան եւ երանութեան այն հանդրուանը, որ «Հեռուն Վերի Արտեր» անունով մկրտուած էր:

«Ձեր աչքերը պէտի բլուրները վերցուցէք...»: Աշխ, Աստուած ամէն տեղ է բայց ես բլուրի մը գագաթին վրայ աւելի դիւրաւ պիտի գտնէի զինքը: Պարախպակի պարտիզայնութիւնը կը շեշտուէր իր շրջակայքի բլուրներովը:

«Հեռուն Վերի Արտերը» դրախտային միջավայր մըն էր: Մշակուած հողերը կամ թթատոտաններ էին եւ կամ այգեոտաններ: Մշակութիւնը բնական վայրապատկեան մը մէջ թաղուած էր: Պտղատու կամ անպտուղ ծառեր կը ծածկէին բլուրին սարաւանդը: Ընկոյզի, չպտղաւոր ծառեր անոտանեղուն մրցանակաւոր ծառերն էին: «Կարճը–կոթ» կեռասին բնաբեւյապոյն տեսակը հոս կ'աճէր: Պօղոս Ապրօր պէօճէկլիքին չափ շքեղ կայծ կեռասներ, որոնց ճիւղերուն վրայ թառած, թռչուններուն հետապոմբ, փոքրերիս կը կըշտացնէինք առանց ապա հիւանդանալու: Արեւօք կը սխալի՞մ, բայց յիշողութիւնս այն է թէ այս պտուղի ծառերը առանց մասնաւոր խնամքի, առանց քիմիական դեղերով ցնցուղելու, իրենց ժամանակին, իրենց պտուղը կուտային համով, հոտով, առատ եւ դեղեցիկ: Առուտած անանկ մաքրած, որքան էր օգը որ մարդկային մեքենական միջոցներու գործածութիւնը անպէտ բլլար: Եթէ «խնձորը» որ նախամարդը փորձութեան մէջ ձգեց Դրախտին մէջ՝ այն տեսակէն էր որ «Հեռուն Վերի Արտերը» կը հասնէր, չեմ զարմանար որ փորձիչ էր...: Առանձ յանկուցիչ հոտով եւ համով խնձոր, ինչպէս էր Սուլթան Ֆէրիհը, պէտք ինծի համար յիշատակ մը միայն մնացած է մինչեւ այսօր բայց ճաշակումի կրկնուած փորձառութիւն մը եղած չէ երբեք: Բայց պտուղներուն փառաբանութիւնն ընելով ի՞նչ կը շահինք: Շատ չատ առատ լորձունքի հետ արցունք կուլ տալ պիտի սոխպուինք...:

«Հեռուն Վերի Արտերը» կը ներկայացնէր «պտղութ մը» քանի մը անուոր Պարախպակցիներու, որոնք առուտան երկու եղանակներուն հոն կ'ապրէին եւ «պէօճէկ կը բլոնէին»: Իրարու հետ բարեկամական եւ ապրակոնական կապերով կապուած էին այս բնատնիքները, նաեւ նոյն նախապերով կապուած էին այս բնատնիքները, նաեւ նոյն նախապերութիւններով եւ առանդութիւններով:

Մայրս կը պատմէր թէ ասկէ դրեթէ հօթանասուն տարի առաջ կրօնական ջերմեռանդութիւնը՝ «Հեռուն Վերի Արտերը» Ալլահերպութեան Լերան մը վերածած էր: Կառոյ երկինքը իրենց առաքրին կամարը բրած, եւ իրենց պոյտ երկինքը իրենց առաքրին կամարը բրած, եւ իրենց մաքուր սրտերը՝ «ողջակէզի սեղանը», ամէն օր գԱստուած կը փառաբանէին երգերով եւ աղօթքներով: Աստուած այդ առէններեր, առանց Մովսէսի մը միջամտութեան, յաճախ կ'երեւէր ու կը խօսէր «Հեռուն Վերի Արտեր»ի այդ անեղ հոգիներուն: Զուգորդութիւնները այդ վայրին հետ երկնային մեղեդի մը կը յօրինեն հոգիս մէջ: Եթէ «Աստուած հոգիով եւ ճշմարտութեամբ» կը պաշտուի, ուրեմն անոնք էին այդ ժամանակին ճշմարիտ աստուածապաշտները: Մենք այժմ պիտենք Աստուածին իսկական խմաստովը: Մենք այժմ պիտենք Աստուածին իսկական խմաստովը:

ծոյ նիւթական առձեռներ կատուցանել, բայց չենք սրտմած վաստուած պաշտել «հոգւով եւ ճշմարտութիւնով»:

❁

«Տուտուման» թագուհին էր «Հնոտի վէրի Աբաեր»ին: Երբ նա ապագ էր ան ծերպնի մրն էր: Մակերեսն ապետա-կութիւնը սեւ հագմայի մը տակ կը պարտիկէր: Շալվարը քաղքենոց «Ֆիսաան»ին հետ փոխանակելու չէր համած երբեք: Պահպանողականութեան անառիկ բերդ մրն էր «Տուտուման»: Ամէն այլակերպութեանց ձեռքը կը համբուրէր եւ քանի կը նահէր պահիկ մր մինչեւ որ օրհնութիւնը լմնցնէր:

Նախընթաց սերունդներէն սկսելով ապագայ սերունդներուն համար օրհնութիւն կը կարդար: Սրբուհիի մը խոստանէն աւելի խոստնկ ապատարութեամբ պիտի չդաժնուէր, որքան «Տուտումա»էն կը բաժնուէր: Ատուած հատատարիմ է այն խոստումներուն, զորս կ'ընէ իր սուրբերուն միջոցով: «Տուտումա»յին օրհնութիւնները քատասուն տարիէ ի վեր հոգւոյս եւ մարմնոյս պաշտպանութեան առջին անխոցոտակելի պներ եղած են:

Շուքը ծանր կին մրն էր Տուտուման: Շատ չէր խօսեր, բայց երբ խօսէր «խորխոխէն կաթած մեղրի» պէս անոյշ էր խօսքը: Կեանքը լաւ սերտած էր. խմաստուն էր: Եթէ հին օրերու մէջ ապրած ըլլար պինքը «մարդպարէտուհի» պիտի կոչէին: Ինչպէս մարդիկ՝ նոյնպէս եւ դԱստուած լաւ կը ճանչնար: Կարդալ սորվեր էր թոռներու ձեր ըլլալէն վերջ եւ մէկ տիրական նպատակի մը համար — Ատուածաշունչը անկախաբար կարդալու կարող ըլլալու համար: Ու կարդալուն արդարացումը ոեւէ մեկուն համար՝ Ատուածաշունչն էր էր: Աչխարհի ամբողջ դրականութիւնը՝ մէկ կողմ, իսկ միւս կողմը Ատուածաշունչը դրած էր: Եթէ մէկը կարդալ պիտէր եւ սակայն Ատուածաշունչը չէր կարդար, ինչ ալ որ կարդար, անոր կարդալ պիտնալը ունայն էր, կը խորհէր: Այս հիման վրայ անդրադարձ մարդոց վրայ աւելի հաչտ աչքով կը նայէր քան դրել կարդացողներուն վրայ,

որոնք գրպանին «Խուզանիխոն» կամ «Մասիս» կը պարբերականէին բայց ոչ «Աւետարան» մը:

«Իմաստութեան սկիզբը Ատուծոյ վախն է», կը յիշեցնէր: «Գիտցածնիդ ձկի մնայ. Տէրը իմ հովիւս է–ն պիտի պոյ չէր կրնար բանալ»: Այս էր անոր վճռական առարկութիւնը չառնելու դէմ, որոնք գործնական էին առանց խրձին պէս չերմեռանդ ակը ցուցնելու «Ատուծոյ գիտութեան» նկատմամբ:

«Տուտումա»յին համար ապրիլ եւ մեռնիլ Ատուծոյ համար բլլալու էր: Այդ հիմնական փիլիսոփայութենէն ոչ մէնք մտածելու մը կը չեղէր եւ ոչ ալ ուրիշի մը չեղումին թոյլատու կ'ըլլար: Շատ կարգադրութիւններու դէմ նախապաշարում մը ունէր, որովհետեւ կը վախնար թէ չատ կարգադր

յին լրեն հատատաւելով այն մխաքը թէ պիտի թիւնը նաեւ հոգեւոր իմաստութեան ծառայելու է, բայց տակաւին պիտի պնդէին թէ պիտի թիւնը, իր հաչոյն, անկախաբար, «Տաւտւմա»յին վիճակած նպատակին ծառայէ կամ ոչ, իր արդարացումն ունի:

Բայց ասանկ վիճի՞լ «Տաւտւմա»յին հետ... ա՛հ, ա՛յ. տակիա աննեղելի մեկանչում պիտի լլլար սրբազան նուիրակութեան մը դէմ, որուն մարմնացումն էր անոր անձը: Երբ ան խօսէր, կարծէ մէկ կանոն պոր ամէնքս ալ կը յարգէինք — լսել եւ մոխիկ ընել:

Իմաստութեան ականջ կախել եւ ինքնամատահութիւնը կլլել, «Տաւտւմա»յին ստուած այցելութիւններուն սորվելու համար:

«Հօրդ պէս պիտի լլլաս նը, կորդա՛, զաւակս», բսաւ այն օրը երբ վերջին անգամ լլլալով քովը պանուեցայ: Ինկի վերջ ես պիտին հետացայ, ինքն ալ, չատ չանցած, աշխարհէն հետացաւ...:

Շատ անգամ հարցուցած եմ ես ինձի, թէ ինչ «Տաւտւմա»ն ոգի լլլար, արդեօք ի՞նչ վճիռ պիտի արձակէր գէմս իրրեւ «կարզացած» մարդ: Սրտիս պոյր այն է թէ պիտի բակը երեսիս իր հոգւոյն բացարձակ անհնդունելիութիւնը եւ սկսէր, «Ուղո՛ւլ, հօրմէդ չատ կարզացիր ամմա հօրդ պէս չեզար»: Շեատա՛կ...:

***

Պարթեզակի տուները, ընդհանրապէս խօսելով, «պիւզանդական» էին, եւ, արդիական քաղաքի մը ճարտարապետական չափանիշով, յաւէտ՝ տարրական: Այս իրողութիւնը սակայն իր պարզ բացատրութիւնը ունի: Գիւղի մը մէջ «պիւզական» տուն վայել էր, քաղաքին՝ «քաղքենի» տուն: Գիւղին միջավայրը ներդաշնակ եւ հարազատ ըլլալու էր, զերծ ո եւ է վրադիր չպարկ, կեղծիք: Գիւղացին պիւզացի էր նաեւ՝ իր տուճովը: Պատչաճութեան օրէնք մը կար ու կը յարգուէր Պարթեզակի մէջ: Հապա ի՞նչ տեղ կրնար ունենալ պիւզին մէջ բաղբենի տուն մը, երէկ կար «պէլլ» մը որ, «չափայ»ին քովն ի վեր, պէտք էր կանդնած մնար փոզոյի

պան նաեւ եւ գոյք մը «չարբխ» անդուխին վարի աստիճանին ուղղ հանդչէր, մէկ անկիւնը ձիու համեստ մը պահին կոթնէր, միւս կուշտը՝ պարկ մը (չուալ) ցորեն, եւ բպպարլնալ հատերու բուրումը բոնած ըլլար ամէն կողմ որ ներս մտնողին քթին զարնէր անկիրթ անպատնասպահութեամբ: Զէ՛, ասանկ անպատշաճութիւն չէր նշմարուեր Պարթեզակի տուներուն եւ անոնց կենդանի եւ անկենդան պարունակներուն մէջեւ: Իրենք ինչ որ էին, ինչ որ ուզէին կը յարմարէր այն տուներուն որոնց մէջ կը բնակէին: Գիւղը գիւղ ընդդէ արդէն գիւղական տունն էր: Հակազարձաբար, գիւղական տունն ալ բնական եւ անխուսափելի առնչապատճութիւնն էր գիւղին: Այս մէկ բացատրութիւն:

Երկրորդ բացատրութիւնը պիւզացին աղքատութիւնն էր: Աղքատ պիւզացին երբ լուսադէմը չկրնար ունենալ, կը սորվի, համ կը հարկադրուի, գոհանալ տարրականով: Տունը իր նախնական նպատակին կը ծառայէր պիւզացիին համար — պատսպարան մը ձիւնին, բուքին, անձրեւին դէմ: Մնացածը երկրորդական էր: Հանգստութիւնը աղքատին հաշիւին մէջ չի մտներ: Աղքատին մտահոգութիւնը իր «պահպանման պայքարին» մէջ, անձնապահպանութիւն է. ա՛յդ չափ: Մարդ ա՛յդ աստիճանէն վեր ելլելու է որ հանդիստով եւ հանգստութեան մէջոցներուն վրայ խորհի: Հանգստութիւնը հատարակաց բարիք չէ պժբախտաբար, հապա առանձնաչնորհում մը, որմէ դրկուած է աղքատը:

Պարթեզակցիք մեծ մասամբ աղքատ պիւզացիներ էին: Գահ էին իրենց տարրական տուներովը բաւական էր որ տանիքը տասը տեղէ մէկէն չկաթէր: Հոգ չէր պիւզացին որ տանը բակը մերկ հող էր, կամ անհնարութեամբ չունէր չկայլին, կամ պատերը ծեփուած չէին, կամ պատուհաններուն չրջանակները այնքան ծուռ էին որ երբէ մէկ մը պոցուէին ա՛լ բանալը անկարելի կը դառնար, եւ կամ երբէ բացուէին, դոցելը չարչարանք եւ անհամբերնելու՝ մեկանչելուն պատճառ...:

Նոյն իսկ խոհանոցի մը պակասը բանի տեղ չէին դներ: Կրնակուր եփել մը չէ՞ր. էհ, տան բակն ալ կրնար իրրեւ խոհանոց ծառայել ցուրտ եղանակին, իսկ գարնան

եւ ամրան, «ընդ կամարան երկնից»... Դիւցազին համար հարցը խոհանոցի մը դիւրութիւնը չէր, հապա եփելիք կերակուրը ունենալն էր: Եթէ առնը մէյ մը կարենար քիչ մը միս ձեռք անցընել, եփելու ճարը կրնար բնել. քանի մը կտոր վայա, կամ ածուխ եւ հոգ աման մը, եթէ արտրէ ամանը պակսէր, բաւական էին: Դիւցազին համար կարեւորը ապրիլն էր եւ ոչ թէ միջոցներու բարդութիւնը կամ կատարելութիւնը:

Հոս խոհանոցները կատարեալ են բայց մէջը եփող չկայ: Ի՞նչ տարօրինակ աշխարհ — նեւրկայիս, թէ՛ կատարեալ խոհանոց կ'ուզեն եւ թէ՛ եփուած, պատրաստուած կերակուր...: Այսպէս, խոհանոցն ալ զարդ դարձած է չատ մը ամերիկեան տուներու մէջ:

Պարտիզակի տարրական տուներուն մէջ պակաս էր ամէն ինչ որ արդիական տուներու մէջ կը գտնուի: Բայց հակառակ տուներու տարրականութեան կեանքի լիութիւն մը կար անոնց մէջ: Անկատար պատանի մը մէջ կատարեալ հոգի մը ամփոփուած էր: Տունը իր հոգիովը տուն է (home): Ու դիւղին տուներուն մէջ երգն ու երանութիւնը պակաս չէին: Երբ դիւցազի բարեկամներուս տունը մանչ աչքիս չէին զարներ սիրոյ ապրատութեան նշանները: Գոհունակութեան ժպիտը կ'այլակերպէր տան ներսիդին. տարրական պայտական կ'երեւցնէր աչքերուս: Երբ հոգի չըլլայ, նիւթականը կ'երեւի իր փառքովը: Բայց հոգիին փառքը կը ծածկէ մոլականօրէն ինչ որ վայրան է կամ անչափ, բայց նիւթական: «Գոհ սիրտ խրճիթին պալատ կ'ընէ»: Այսպէս էր Պարտիզակի մէջ:

Ի՞նչ կ'ընենք մենք նեւրկայիս: Թաւշեայ, մետաքսեայ բակամասներով, վեհաւուրէ անկողիններով, մեքենական հարար ու մէկ դիւրութիւններով, արեւելեան գորգերով տուն չինելու եաւէ ենք, առանց հոգիի պատրաստելու, յարմարցնելու անոր մէջ պահակելու, եւ գարմանալի է, որ առաւելն չենք յաջողիր: Գանդատ կ'ուենայ, դժգոհութիւնը համաճարակ գարձած է մեր ճոխութիւններուն մէջ: Ինչո՞ւ արդեօք. ի՞նչ տարօրինակ առեղծուած...: Եթէ Պարտիզակցին գոհունակութիւնը — կեանքի հիմնական վերլուծութիւնը — բերէինք մեր այսօրուան ունեցածին եւ վայելածին, կեանքը որքա՜ն պիտի մօտենար երանականին որ, ուա՜ղ, անդրաշխարհեան է քան աշխարհեան ... Բայց կ'երեւի թէ այս երկուքին միջեւ դաշնակցութեան կապ անկարելի է մարդկային բնութեան մէջ:

Շնկնցայ...: Գաւնանք Պարտիզակի տուներուն եւ տանք անոնց տարրականութեան նկատմամբ երբեմն բացատրութիւն մը:

Պարտիզակի տուները տարրական էին ամէն պատճառէ անկախաբար, նաեւ սա՛ պատճառու թէ պէտք էր որ անոնք կրկնակ նպատակներու ծառայէին, այսինքն, ըլլային թէ՛ բնակարան, թէ՛ «պէօճէկլիֆ»:

Պարտիզակցոց առուար մեծամասնութիւնը տարուան մէկ չորրորդին չափ զբաղեր: Շատերուն հացը տակէ կ'ելլէր, եթէ ելլէր... որովհետեւ կէս մը բախտի գործ էր: Ցաճախ որդերը կը հիւանդանային, կը մեռնէին, եւ իրենց հետ կը մահացնէին քանի մը ոսկիի եկամուտի ամէն յոյս եւ երազ: Որդերուն պատմութիւնը դիւղացւոց կեանքին ողբերգական կողմը կը ներկայացնէր:

Շերամաբոյծ ժողովուրդի մը տեսակէտէն այս դիւղին տուները եզածէն աւելի չէին կրնար ըլլալ: Տուն մը կամ չերամի որդերու բնակութեան յարմարցուելու էր կա՛մ մարդոց: Պարտիզակի տուները երկուքին յարմարցուած էին անհրաժեշտաբար: Ինչպէ՞ս կրնային չինել անանկ տուն մը որ, առիւդութեան մը տակ, էյօժարէին կամ չհանդուրժէին, դէթ տարուան քանի մը ամիսները, ապրելու տակ թողել նեղսով, դրսով:

Գիւղին բարեկեցիկ կամ «հարուստ» անպուած տուները, որոնք միայն մարդոց բնակութեան յատուկ էին, չէին ըլլար, որոնք միայն տարրական տուներուն որոնք թէ՛ «ապրանոց» համաներ այն տարրական տուներուն որոնք թէ՛ հիւրանոց: Յարդարուած կրնային ըլլալ ի հարկին եւ թէ՛ հիւրանոց: Յարդարուած տուն չա՛տ էր որդերու համար. անյարդար, տարրական տուն պէտք էր անոնց համար, եւ գիւղացին, չերամին սիրոյն, անյարդար տունով կը բաւականանար:

Այս էր նաեւ պատճառը որ չատ տուներ բաւականաչափ անհնակի բաժանումներ չունէին: Մանաւանդ երկրորդ

յարկերը բաց թողուած սրահներ էին: Մեղք որ այն առեն պարելու մոլեղին մարմինը չունէին անոնք մեր այժմու սեռունդին նման, այլապէս ամէն մէկ տուն կրնար իր պարասրահ ծառայել...:

Անանկ կը թուի թէ պիւրին միջամայրէն դուրս, աւելի հեռուները, բաց պաշարու ծոցը, կամ, լաւագոյնս, բլուրներու կողերուն եւ կառարներուն վրայ, անապակ օդի մէջ, չերամի որդը աւելի առողջ կեանք կ'ունենար եւ խոզակի արդիւնքը աւելի ապահով կ'ըլլար, ուստի, պիւպայինեներէն անոնք որ կրնային, իրենց «պէօճէկը կը բռնէին» ա՛չ թէ իրենց պիւրին տուներուն մէջ, հապա, ապրին անդին կառուցուած «պէօճէկլիք»ներու մէջ:

«Պէօճէկլիք»ներու, կրնանք ըսել, «պապաթներ» կային պիւրէն դուրս, տարբեր ուղղութիւններով եւ հեռաւորութիւններով: Մէկը այս «պապաթներէն» կը պանուէր, ինչպէս անցողակի յիշեցինք, Օմային ուղղութեամբ, «Խակիլէին ճամբուն» երկու կոպէներուն վրայ: Ուրիշ մը կար Տօնկալի ճամբուն ուղղութեամբը, Վէրի Ակայման, որուն թաղը, մեծաւորութեամբ կապնիներու հովանիին տակ, «Սրբի Մինասին պէօճէկլիք»ն էր: Եւ երրորդ մըն էր, հեռուի Վէրի Ալաեբուն «պապաթը»:

***

Հանդրուանը՝ ուր կանգ առած ենք այժմ՝ «Հեռուի Վէրի Ալաեբուն» է:

Ամէնէն կենդանի պատկերը սա պահուս որ մտքիս մէջ դուզորդուած է այդ վայրին հետ Պօղոս Ապրօր «պէօճէկլիք»ն է: «Պէօճէկլիք»ը նկարագրել չարժէր: Կա՛մ բոլոր վարպետները որ այս «պէօճէկլիք»ները կը չինէին մէկ «պարոյկ» ելած էին եւ կա՛մ — կարելի՞ է երեւակայել — ճոյղ վարպետ էր որ բոլոր «պէօճէկլիք»ները չինած էր: Որովհետեւ ամէնն ալ իրարու կը նմանէին, գրեթէ ամէն մէկ մանրամասնութեամբ, նոյն յատակագիծին արդիւնք էին: Մեկ նշմարելի տարբերութիւնը անոնց չափն էր, սմանք մեծ էին, սմանք բաղդատաբար փոքր: Բայց ամէնն

ալ չորս պատ էին, յաւէտ ուղղանկիւն քան քառանկիւն, եւ տանիք մը, եւ ընդհանրապէս երկյարկանի: Դրան քովէն տանգաթ մը կը հանէր երկրորդ յարկը, որ մեզի սրահ մը կը ներկայացնէր: Գետնայարկին վրայ սենեակ մը կամ երկուք կրնային ըլլալ կամ ոչ:

«Պէօճէկլիք»ին մէջ պատիւը այրինն էր: Որդին տեղ եւ հանդիսատ տալու համար տուներնիններէն իրենք պիրենք ամէն հանդիսակ կը պրկէին: Ու գարնան եւ ամրան սկիզբի ամիսներուն այս «պէօճէկլիք»ներուն դուրսը, չուրջտիր աւելի հրապուրիչ եւ հաճելի էր քան ներսը: Անանկ որ որդին՝ ներսը, տանիքին տակ տեղ տալ եւ դուրսը, «ընդ առաեւօր», խոտերուն վրայ, խչտիկի մը վրայ փռուիլ, քնանալ պրկանք չէր կրնար տեղատիլ:

***

Պօղոս Ապրօր «պէօճէկլիք»ը կ'ըղձայի երթալ տպայութեանս, որպէս զի «դուրսը» պատկէր: «Դուրսը» պատկերու պատճառութիւնը կամ առանձնաշնորհումը մեզի համ կըրնայի ունենալ: Պօղոս Ապրարը չատ կը սիրէի, որովհետեւ վախկոտութեամբ քաղաքացիի տեղ չէր դներ զիս. կը յարգէր հպարտութիւնս եւ տղայական արկածախնդրութիւնս: Կը յարմարէր ինծի: Ձիս բանի տեղ կը դնէր. հետս լրջօրէն կը խօսէր: Գիշերը մօտեցածին պէս ոտքերուն տակէն չէի հեռանար: Կը հասկնար յուս հետապնդումիս նպատակը:

«Հա՛, հա՛, Ա., սա կեռասին ծառին տակուկը պիտի վախ սիներդ որ հոն պատկիս»: Ուրախութի՛ւն. հոգիս թռչուն, թռչուններու ընկեր պիտի ըլլայի...: «Բայց, Պօղոս ապրար, դո՛ւն ալ քովիկս...»:

Երբ Միքայէլ հրեշտակապետ երկինքի կանթեղները պուկն վառած կ'ըլլար մենք ալ կծկուած կ'ըլլայինք — Պօղոս ապրարն ու ես — մէյ մէկ խչտիկի վրայ, քով քովի կեռասենիին ոտքը: Ի՜նչ երանութիւն էր այդ ինծի համար: Պօղոս ապրարը քալ մարդ էր, ու քովս, բարձին տակ տարբեր ճանակը, վերն ալ՝ Աստուած, իր հրեշտակներուն լկպէնտներով, ա՛լ ինչո՞ւ վախնայի «պիչերուան պարհսւրանքէն»:

Ո՞վ երբեք Մարմիկոսի պիրկը աւելի հանպիտա գնացած է քան ես կը գնանայի Հեռուի Վէրի Արտերը, Պօղոս Ապրօր կեռասիներուն տակը, մանկական օրերուս...:

Ես կաթոցայ «Հեռուի Վէրի Արտեր»ուն երկինքը, կապուտակ՝ ցերեկով, արծաթ՝ պիչերով: Ու նաեւ, ճպուռներուն մթնաւուռ յանկերգը որ պիչերուան խորհրդաւորութիւնը կը խորտնկցնէր, մէջտղը կը լայնցնէր չուրջմս, եւ մէջս կը չեչակը այն վտահութիւնը թէ կեանքը կը չարունակի հակառակ ամբող մթութեան: Կաթոցայ մթացող կրակին հոտը, որ խունկն էր կարծես բացօթեայ տաճարին որուն գմբէթը պլպեղնուս վերեւ կը բարձրանար մինչեւ աստղերը: Կաթոցայ Պօղոս Ապրարը, քոյ մարդը, որուն հոգին երկու ակրերու խորան էր — Աստուծոյ եւ ապրին: Ու հայրենասիրութեանս կրակը ամէնէն առաջ իր հոգիէն մաս կազմած մը բռնկեցաւ մէջս:

⁂

Պօղոս Ապրարը Պարտիզակի հերոսներէն մէկն էր: Զինքը չաս կը սիրէի որովհետեւ սիրելի մէկն էր: Սրտին մէջ կրակ կար, եւ ո՛վ որ մօտենար իրեն՝ կը դպար այդ կրակին ջերմութիւնը: Պէտք է բանի մը Պարտիզակի կլիմային հոգեւոր բերքն ալ, իր հոգին բերքին նման, «հասարակածային» էր յաւէտ քան «հիւսիսային»: Ցիշտութեանս մէջ չունեմ մէկը որ «պաղ» էր: Հակապարձարար, յատկանշական ցրտութիւն մը պղալի է այն մարդոց մէջ որոնք սա կամ նա քաղաքներէն կուգան: Ա՛յդ ալ կրնա՞նք կլիմայի վերագրել:

Պօղոս Ապրօր խօսքը տաք էր, նաեւ՝ վարմունքը: Ժրաջան, խորունկ աչքեր ունէր: Սրտին պէս աչքերն ալ վըտահելի էին: Հոգիով անչափ մարդ էր: Ինչպէս պղար այնպէս ալ կ'արտայայտուէր: Կեղծիքը կ'ատէր. սուտ չէր խօսեր:

Անգամ մը, կը յիշեմ, Վարի Գերեզմանը, հոգին վրայ ընկղմանած թեթեւ սրտով կը խօսակցէր իր մէկ բարեկամին հետ: Քանի մը քայլ անդին երկու երեք տղաք «վէդ» կը խաղային: Կ'երեւի թէ աչքին պոչովը կը հետեւէր անոնց խաղին, որովհետեւ յանկարծ խօսքը կտրեց, ցատկեց ելաւ եւ մօտենալով տղոցմէն մէկուն, որ մէջերնին տարիքով էն մեծն էր, երեսին ապտակ մը չաչեցուց, եւ միւսներուն դառնալով բաւ. «Ձա խաբեբային հետ ա՛լ մը՛ խաղաք. ամէն անգամ մէկ ձեռքին մէջ պահուած վէդը կեցուց, միւսը վերցուց»: Տղան ապտակին կրակէն կարմրած դէմքով, պլուխը կախեց, հեռացաւ: Ու երբ, եա նկաւ իր բարեկամին հետ խօսակցութիւնը չարունակելու, դեռ ցասմունքը չիջած, բաւ. «Տեսա՞ր լակտոն ըրածը: Մէկը վատ պահակ խօթէ այնչափ չեմ մրմռար որչափ երբ մէկը սուտ խօսի ու խարէ»: Շիտակ մարդ էր եւ ծուռութեան չէր հանդուրժեր:

Իր նկարագրին մէկ միւս գծին վրայ ալ չարունակ կը դմայլէի: Անձնուէր էր: Այս մարդը իր ժամանակին եւ ուժերուն մեծ մասը կը զոհածէր ուրիշներու համար: Շիտակ է թէ աստս ժամանակ ունէր, եթէ նոյն իսկ ուժը սահմանուր էր, բայց չաւելու պէս իր պարապ ժամանակը սրճարանի մը մէջ նստած չէր ապաններ: Աւելի յաճախ ոտքի վրայ էր ան քան նստած: Ամէնուն տէրտին հասնելու անդուլ փափաքէ մը բռնուած էր: Ազգային, եկեղեցական, առեւտրական, բնտանեկան տէն տեսակ գործի համար կը վազէր: Իրեն կը վստահէին: «Ոտս» մարդու համբաւը գիւղին մէջ անմիջելի էր:

Ազգասիրութիւնն ալ իր անձնասիրութեան ամէնէն հասուն եւ քաղցրահամ պտուղն էր: Ազգասիրութիւնը ոչ «սրտհեաս» էր իրեն համար, ո՛չ դերասանութիւն, ո՛չ ալ պատրիկ մինամոլութիւն, հապա, սրբազան եւ նուիրական կիրք մը որ իր ամբողջ կեանքը կը կազդազարէր եւ կը կառավարէր: Եթէ այս խոստովի իր ազգասիրութիւնը, առաւել՝ առելութիւնը արիւնկրակ բռնակալի մը, որուն այդ ժամանակուան անունը «Համիտ» էր (թէեւ տարիներու ընթացքին անունը չարունակ փոխած է), յեղափոխականութիւն է, ուրեմն Պօղոս Ապրար ամէն իրաւունքով յեղափոխական էր, «Հնչակեան» բլլալէ առաջ, եւ վերջ: Ազգին ցաւերովը սիրտը կը տառապէր: Անդադար էր եւ օր մըն ալ երբ գաւակ մը որդեգրեց անունը «Տարօն» դրաւ: Այդ տա-

դուն պէս իր հոգւոյն մէջ կը անուցանէր ապաւապրեալ «Տաբօնի» մը, եւ հայկական մէս պատմական պատանեաց ինքնամաբութեան երազը:

Կարզայր իր «մոլութիւնն» էր: Ռաֆֆին իր վարժապետն էր: Անոր չունչովը լեցուած էր: Երկու անգամ բանտ նետած էին գինքը իբրեւ «կասկածելի» մարդ բայց չէին կրցած գինքը հրաժարեցնել իր Ռաֆֆիէն եւ այն սէրէն ու երազէն որ Ռաֆֆիի հոգիէն կը բղխէին: Սպասեց որ էս ալ տասնեւհինգ տարեկան բլլամ որպէս զի գիս ալ վարակէ Ռաֆֆիի սիրով եւ ապագային պիտակութեանս ակերը ծակէ:

Ինչ որ «յեղափոխական գրականութիւն» անուան տակ կը ճանչնայինք համխաման օրերուն, ինք ունէր: Տուներ բան մը անգամ խուզարկած էին բայց հարկաւ «խաօ»ներէն աւելի խելք ունէր ինք իր գրքերուն հետքը ծածուկ պահելու: Պապաեայ նկատի պէս պապանապահ էի եւ, թէեւ տղայ, վրաս անհուն վստահութիւն ունէր ու ըսած էր ինծի թէ Հետեւի Վէրի Արաները իր «պէօճէկլիք»ին մօտ աննշմարելի անկիւն մը, հոգին տակ կը պահէր իր գրասուներ:

*
**

Չեմ կրնար պատմել այն հոգեկան յափշտակութիւնը որով Ռաֆֆին սկսայ կարդալ, նախ Աշչապոլի Ճիչտասկարանը, ապա, Կայծերը, Խենդը, Ջալալէդդինը, որոնք կարգաւ փոխ կուտար ինծի Պօղոս Ադրաթ: Առանց կր կարդայի հազար հնարքով, ընկերներէս հեռանալով, կզգիանալով, աննշմարելի ծակ մը գտնելով դպրոցին չէնքին մէջ, դուրսը, պարտէզին խորը, ծառերու բունին ետին պահուռտելով: Հապա՞ եթէ բռնուէի Ռաֆֆիի կարգացած առենս... ո՞վ սիտի կրնար գիս փրկել դեհենէն...: Գիրքը առնելը եւ վերադարձնելն ալ խնդիր մըն էր, մանաւանդ ինծի պէս «անզգաստիարակ» եւ համբակ տղոցէրի մը համար: Ամէն անգամ որ յանգուցածս եւս տանէի եւ նոր հատոր մը փոխ առնէի, «Աման, ուղուլ Ա..., գդուշ բլլաս մարդու ձեռք չանցնին այս գրքերը» կը պատուիրէր Պօղոս Ադրաթ:

Զուկ տապկէ եւ հոս մի՛ հաներ. կ'ըլլա՞յ: Չեմ գիտեր

ինչպէս, բայց բնկերներէս ոմանք, որոնք գօրեղ հոգեւորութիւն ունէին, Ռաֆֆիին հոգեւոր առեր էին: Անոնցմէ մէկը — վարպետչակը — գասընկերս, որ գպրոցին մէջ մենք «բանասաեզծ» անունով կը ճանչնայինք եւ որ շատ տարիներ չանցած յեղափոխական գործիչ եւ հրապարակագիր մը եղաւ — անզգամագրելի ազերասնքով մօտեցաւ որ առած գիրքերէս իրեն ալ փոխ տայի: Գինքը շատ կը սիրէի եւ իրեն կատարելապէս կը վստահէի ուստի հաւանեցայ, երկու անկարելի պայմաններով — նախ, երբ ես չէի կարզար կրնայի իրեն փոխ տալ. երկրորդ, գիրքը չէի կրնար պահել մէկ օր աւելի քան սահմանուած այն օրը երբ պէտք էր որ գարձնէի տիրոջը որուն անունը բնականաբար գազանի կը պահէի: Ինաւ չատարկեց. ընդունեց պայմանները ուրախութեամբ: Բայց հանելուկ եղաւ մնաց ինծի թէ ե՞րբ ժամանակ գտաւ կարգալու մինչ արդէն ես ինքս գրքէն չէի գատուեր բոլոր արձուն ժամերուս, երբ գասարանր չէի: Գիրքը գրեթէ ամէն ցերեկ իմ քովս պահուած կ'բլլար: Եւ հանելուկին խորհրդաւորութիւնը խորացաւ երբ օրին մէկն ալ իմացայ թէ իմ ձեռքս չհգած առեն գիրքը կարդացողը միայն վարպետչակը չէր, հապա նաեւ՝ Երուանդը եւ Աբռաչէսը:

Այս երրորդութիւնը գպրոցին «յեղափոխական» սուրբ խորանը կը ներկայացնէր: Գպրոցին ամէնէն մաքուր, լուրջ, ազնուական տղաքն էին անոնք: Միամիտներս չէինք գիտեր թէ նաեւ «յեղափոխական» էին: Շատ կը կարզային, մեզմէ աւելի ընդարձակ ծանօթութիւն ունէին գասարանէն դուրս: Մասիս, Բիւրակն իրարու ձեռքէ կը խլէին: Մեր գրպանէրուն նկատմամբ յստակ կարծիքներ ունէին: Երուանդը, որ վերջապէս կոչմամբ եւ պարապմամբ ալ գրագէտ եւ համբաւիր գարձաւ, եւ կը չարունակէ բլլալ ցայսօր, իր գպրոցական այդ օրերէն սկսած էր իր ասպարէզին պատասխանատուիլ. կը գրէր: Երբ Բիւրակն գար ու Երուանդին անունը արեւէր, բերնէ բերան գպրոցին մէջ արձագանգ կը գտնէր լուրը — «Երուանդը յօդուած ունի նորէն»:

Հիմա, գատասուն տարիներու վրայ կամուրջ մը նետելով երբ նորէն կը կոխեմ այդ օրերուն փորձառութեանց գետնին վրայ, սիրտս խառն զգացումներով կը լեցուի:

Նախ, կ'ամչնամ անձնասիրութենէս: Այս տղաքը ինձմէ

աւելի արժանի էին իրենց հպարտ մաշտոց անունը պահպանելու լափելով Ռաֆֆին: Ինչո՞ւ համար անձնասէր պանուկի անանց նկատմամբ ինչ որ ալ բլլար արդարացումս: Այս արդարը այս դրքերը կարդացած են անօրինակ ժամերու եւ անօրինակ տեղերու մէջ — դիշերը պատապոպի անկողինին ելլելով եւ անանուանելի խուցերու մէջ ապատանելով առքի կենալով, անքուն, կանթեղի մը պլպլուն լոյսին տակ: Առանք իրենց հայրենասիրութեան կրակին ճարակ հայթայթելու համար, իրենց պատանեկան հասակին մէջ խակ, դիմի մր առ ոտքման էին: Հայրենասիրութեան պատմաբանութիւնը փարիզի կամ Ժընեվի հրապարակներուն մէջ, ապատ եւ անկաշկանդ մթնոլորտի մր մէջ չընպունեցին, հապա՝ ուղղակի Համիտի պարչապարին առակ, լրտեսով աչքերու առակ, բանակ, առնջանքի անմիջական ապառնալիքներուն առակ անուցին իրենց սէրը՝ հայրենիքի եւ ազատութեան, եւ երբոյր պատմականօրէն բնդհատակ, ապճռեակ, ախտացեալ ապրպային կեանքի մը փրկութեան:

Այս պատմութիւս առկայն խոտնուած է սա մխիթարութիւնը թէ այս ապաքն ալ կերպով մը աշակերտութիւն ըրին Պօղոս Ազբօր որուն հայրենասիրութեան դասապիրքը Ռաֆֆին էր:

Աշակերտին վրայ խօսելանք, իրա՛ւ, բայց վարժապետը նախկայացուցինք: Պօղոս Ազբօր մասին բանիքներս չատ են բայց քիչն ալ բանով կարելի է իր նկարագիրը ի յայտ բերել: Ազամանդին պնդկութեան մասին ալ կրնայ շատ խօսուիլ բայց ազամանդը ազամանդ բլլալէն առք, ինչ խօսքն ալ բաւական է:

Պօղոս Ազբարը այն հայրենասէրներէն էր որ մէկ աչքը ուրիչ սիրոյ մը հետ չփոխեր. երբ ազգն ու հայրենիքը սիրեց, չուրացաւ նաեւ Աստուծոյ սէրը: Հին մարզարէներուն հայրենասիրութենէն նախընչուած էր ան: Որքան ազգը կը սիրէր նոյնքան՝ պԱստուած: Եկեղեցիի զաւակ էր: Այնքան մաքուր հոգի կը կրէր որ իր եկեղեցական կապը աննշմար կը մնար:

Պզտիկ կամ կեղծ սէրերու մէջ միայն մէկուն կաթոլիկութիւնը կամ Բողոքականութիւնը աչքի կը դարնէր: Դի՛ր մէկուն հոգիին մէջ Ղեւոնդեան սէր իր ազգին համար եւ

վերարկուն ու փակեղը փոխէ՛, տիտղոսը փոխէ՛ ի՞նչ է կարեւորութիւնը: Մեղի աւուն պէտք չէ, հապա՝ կեանք եւ հոգի: Պօղոս Ազբար եկեղեցիներու մէջեւ պատուարները քակած էր ու կը կենար սիրոյ, նկարագրի, երազներու, նըպատակներու դեմի մը վրայ որ հասարակաց է ամէն Հայու որ հարազատ չառաւիղն է հոգիին վարդանի, Վահանի, Ներսէսի, եւ «հարցն մերոց քաջաց»:

«Հեռուէ Վերի Արաերը» Պօղոս Ազբօր պատնառոսն էր: Հոն կարծես հիմնուած էր Ազատութեան Տաճարը, չըսելու համար, մանրատիպ իշխանութիւնը: «Պէօճէկլիք»ը հոն էր: Սուլթան Համիտին գաղթիէները եւ լրտեսները չհայրն հոն: Ամէն ծառ, եւ ամէն ծառի վրայ թառող թռչունները իր դաշնակիցներն էին, լռութեամբ ունկնդիր էին իրեն, կամ ձայնակից՝ երբ ձայնը ձգէր եւ «Տալուորիկի զաւակ եմ ես»ը երգէր: Գոնէ պոռալով կրնար հոգիին ճնշումը առնի փիչ մը թեթեւցնել:

«Ա՛խ, Ա..., ուզուլ, օր մը արդեօք Հայաստան պիտի տեսնի՞մ», կ'ըսէր առանձն անգամ մը երբ երգը կը լռնցնէր, եւ աչերը չըջակայ հորիզոններուն պարապութեան մէջ կը թաղէր...:

«Հեռուէ Վերի Արաեր»ուն մէջ կոթող մը կայ մինչեւ այսօր տեսանելի միայն աչերուն անոնց որոնք, ինձի պէս, Պօղոս Ազբարը ճանչցած եւ սիրած են: Իսկ ոսկորները թաղուած են — ի՛նչ հեգնանք — այն հողին մէջ դոր աչերով տեսնել երազած էր:

Պարախպակը մեռնելէն վերջ Պօղոս Ազբար ալ գրեթէ մեռաւ հոգիով ու այն Հայաստանը՝ որուն վրայ ոտք կոխելու համար ինչքան պէս իր գերեզմանին մէջ, իր ամիսներուն հետ թաղուեցաւ իր չախչախուած երազները:

Եթէ ամէն երազի իրականութիւնը յուսախաբութիւն է, լաւագոյն չէ՞ մտքէ որ երազները երազ մնան ընդմիշտ...:

ԱՂԲԻՒՐԻՆ ԳԼՈՒԽԸ

ԿԷԼԻՊՕԼՈՒՆ — ԿԱՆԱՅԻ ԼԵԶՈՒՆ — ԿԻԻ ԵԻ ՍԻՐ
Լ Ո Ի Ա Ց Ք

Գիւղին հոգիին պատուհաններէն (կամ, բա՛նք, ցուցամատներէն, եւ կամ հայելիներէն) մէկին ալ էր պզբիւրը, Պարթիզակցոց արտառանութեամբ, «ապրուրը»: Ամէն թաղ իր պզբիւրը ունէր: Ամէնուն ալ ջուրը նոյնը չէր, քանի որ տարբեր ակերէ կուգային անոնց ջուրերը: Ոմանց ջուրը աւելի համով էր պատրաստելու համար զանոնք՝ աւելի պաղ, մանաւանդ ամրան ծօթին առչորած, ցամքած բերաններու: Բայց ջուրը՝ ջուր էր եւ գիւղին կենսական պէտքը կը հայթայթէին այս պանպան պզբիւրները իրենց մթերքովը, անկախաբար իրենց որակէն կամ քիմիական բաղադրութենէն:

Տուներու մէջ պզբիւր չկար: Ջրհոնանք թէ Պարթիզակ գիւղ էր եւ ո՛չ կոյուղի ունէր եւ ոչ ալ ջրաբաշխական պրոթէին:

«Ջուրերուն եկէ՛ք, ո՛վ ծարաւածներ» մարգարէական պատուէրը Պարթիզակի մէջ տառապէս կը յարգուէր: Հո՛ն մարդիկ իրե՛ն֊ք «ջուրերուն» կ՚երթային. ջուրերը իրենց տաքը, իրենց տուներր չէին երթար: Տուներու եւ պզբիւրներու միջեւ խողովակի կապակցութիւն չկար: Պարթիզակցի կրնար եւ իր «կէլիպօլուն» (մեծ տափոր) այդ կապակցութեան միակ միջոցներն էին: Պզբիւրը կարեւոր էր, բնականաբար, բայց երէկ պզբիւր ըլլար, ու սա նշանաւոր «կէլիպօլուն» չըլլար, եւ մանաւանդ այդ կէլիպօլուն չալակելու եւ ջուրը պզբիւրէն տուն կրելու յօժար կիները եւ «պղջներ» չըլլային, դիւզացի ժողովուրդը ի՞նչ պիտի ընէր, թերեւս ծարաւէն մեռնէր...:

Ո՞վ հնարեր էր «կէլիպօլուն»: Աստուածային ի՞նչ նախանձամտութիւնով այդ կիները ստեղծուեր եւ Պարթիզակի մէջ դրուեր էին...: Երկուքն ալ դիւղին դէմ մարմնաւոր վիրաւորութեան ազդակներ եղած էին: Երկուքին փառաբանութիւնը մէկտեղ պէտք է ընել:

Պարթիզակի կնոջ կոնակէն «կէլիպօլուն» այնքան անբաժան էր որքան Քրիստոսի կոնակէն իր «մեղաց բեռը»: Եթէ «խաչ մը կրելը» մարդկային էակին ճակատագրուած անխուսափելիութիւն մըն է, Պարթիզակի կնոջ «խաչին» ալ իր «կէլիպօլուն» էր, նաեւ, հոս անցուզակի յիշեցնելով, տարուան մէկ եղանակին, թթենիի ճիւղերուն հրաշակայ դէզը:

Պարթիզակի կնոջ կոնակը աւելի տաք էր քան երիկ մարդունը: Բնոնակրութեան մէջ անպատուութիւն չկայ: Եթէ մէկ կերպով չէ, ուրիշ կերպով մը ամէնիս ալ բնոնակիրներ ենք: Ոմանք կոնակով բեռ կրելու տէղ՝ հոգիով կը կրեն...:

Պարթիզակի կնոջ մանապխութիւնը (աւելի չիտակը, եթէ կը ներուի բառ մը ձուլելը — «մանուկարութիւնը») կոնակը պզբիւրէն տուն, տունէն պզբիւր երթալ գալն էր: Ամէն տարիքէ կանացի սեռին բան դործն էր «ջուր կրելը»: Պզբիւրներուն գլուխը չարունակ խռնուած կ՚ըլլային մանկատի պզջիկներ, նոր հարսեր, «ծանրացած» կիներ, եւ, ոչ հազուադիպօրէն, նոյն իսկ կորաքամակ ծերեր: Երիկ մարդիկ ջուր կրելու պարտականութենէն կամաւ կամ ակամայ մասամբ էին: Պատճառներուն մէջ չեմ մտներ: Բայց կը կասկածիմ թէ, մէյ մը, առնական հպարտութեամբ չէին գիջաներ կանացի համախմբման մը խառնուիլ, եւ երկրորդ, խոհեմաբար, կ՚ուզէին գլուխնին հեռու պահել «կէլիպօլու»ի հետ, այդ կիներուն տարուածներէն զորս կռուազան եւ գիւղապրկիս կնիկներ իրարու գլխու կ՚իջեցնէին երբեմն, թաղուած պղտումներ իրարու կ՚իջեցնէին երբեմն, թաղուած պղտումներ մը կամ վիրաւորական դիտողութեան մը պատրուակով:

***

Պարթիզակի կիները լեզուի զօրութեամբ (եթէ լեզուպատութիւնը «զօրութիւն» պիտի սեպենք) չէին տարբերուպատութիւնը «զօրութիւն» պիտի սեպենք) չէին տարբերուէր ուրիշ կիներէ, գժբախտաբար...: Կը տարբերէին տարբեր կայն կոնակի զօրութեամբ: Լեզուինն այնքան զօրաւոր էր որքան կոնակինն: Անոնց կոնակին զօրութիւը կրնար գէթ

չափով մը մեղմացնել անոնց լեզուին զօրութենէն ծագած չարիքը: Հապա եթէ կնոջ մը զօրութիւնը միայն իր լեզուին մէջ ըլլա՞յ... Աստուած ոգորմի հանուր մարդկութեան:

Աւանդութիւն մը կ'ըսէ թէ «Ջրհեղեղը» եօթը մեղքերու պատիժ էր. մէկն էր «կնոջ լեզուն»: Կը հաւատամ: Բայց դեռ աւելին ալ կը հաւատամ: «Աչխարհի վերջին» ալ եթէ օր մը պայ «եօթը մեղաց» պատիժի համար պիտի պայ: Եօթէն վեցին ի՛նչ մեղքեր ըլլալը որոշ չեմ դիտեր, բայց կ'երդնում թէ եօթնեորդը կնոջ լեզուն է: Կնոջ մը լեզուովը «Դրախտ» մը կործանեցաւ, այս «տառապանաց աչխարհը» ի՛նչպէս չկործանի...:

Պարտիզակի կնոջ կրկնապատիկ զօրութիւնը տեսնելու համար ապրիլը մը պէտք էր պահիկ մը կանգ առնել եւ դիտել կը բաւէր:

Ամէն ապրիլ յարդառատ չէր հոսեր. ամանք չատ «բարակուկ» կը հոսէին, ապատոպին համբերութիւնը փորձելով: Ապրիլը եկող կիներուն ջիղերը արդէն չափով մը պրկուած կ'ըլլային: Ամէնն ալ իրենց եաին պատասխանատուութիւն մը ձգած կ'ըլլային — օրօրանին մէջ մանկիկ մը, որ կրնար անժամանակ արթննալ եւ ճչալ, «մանղալիս» վրայ կէս-եփ կերակուր մը որ կրնար «տակը առնել», այրիլ, կամ ծարաւած ընտանիք մը, դաչտէն դարձած, քրտնաթոր, որ ջուրի կը սպասէր անհամբեր, կամ չերամի որդեր, որոնց լափլիդոյ ախորժակը զոհացնելու համար տերեւ հայթայթել պէտք էր, եւ նման տիպարական պարտականութիւններ ո-րոնց թուարկումը կրնար երկարիլ անհարկիօրէն:

Ամէն մէկ կին որ «կէլիպօլուն» կոնակը զարկած ապրիլը կ'երթար, առհասարակ կ'աճապարէր տուն դառնալու: Բայց ինչո՞ւ: Աբեւելքի մէջ «սոչ» կապմել եւ կարգի սպասել ո՞ւր կար որ Պարտիզակի մէջ ըլլար: Զորս կին եթէ իրար պային իրենց մէջ չէին կրնար իրարու կարգը յարդել, այ ո՞ւր մնաց խոնուած բազմութեան մը մէջ: Փեթակի մը չուրջ խոնուած մեղուներու կծիկի մը կը նմանէին ապրիլներու պլուխը հաւաքուած այս կիները, մանաւանդ ամրան տաք օրերուն:

Հրմշտուքը լեզուին բոլոր կապերը կը քակէր... «Բաբելոնի խառնակութեան» հարազատ մանրանկարը ես տեսած եմ Պարտիզակի մէջ, մէկ կամ միւս ապրիլին պլուխը...: Երկի մարդիկը «անմեղ» նպատակի համար իրենց զօտիին մէջ խօթուած դանակ մը կը պահէին: Աւելի հաստ քան Երկի մարդոց դանակը, այս անհամբեր կիներուն լեզուն էր: Մարդ դանակը քիչ չատ կը խնայէ իր ստոխին սրտէն, ա-ռանց սակայն իրենց լեզուն անխնայ կը գործածէին իրարու դէմ: Ու ճակատամարտը հոդ չէր լմննար: Հայհոյչքը պրա-կանութեան նիւթ չենք կրնար ընել, ուստի հոս ականջնիս խցել կը պարտաւորուինք... Բայց Գէթէոնեան դիմուորներու ազգապիտութեան ամէն ապացոյց կուտային այս կիները երբ իրենց լեզուին հետ իրարու դէմ կը ճօճէին պրակ «կէլիպօլու»ները...:

⁂

Առեղծուածը ընկերային յարաբերութեանց մէջ՝ նաեւ սա՛ է թէ ուր որ մարդ մարդու դէմ թշնամանքը կը սկսի, հո՛ն, նոյն գետնին վրայ, կը սկսի նաեւ բարեկամութիւնը: Այսպէս էր Պարտիզակի մէջ, ապրիլին դլուխը: «Կէլիպօլու»ներ կը կոտրուէին եւ անոնց փուշերուն հետ ընկերային հաչա ու խաղաղ յարաբերութիւններ եւս կը փշրուէին երբեմն, բայց նաեւ, այդ յարաբերութիւնները կը նորոգուէին, կ'ամրապնդուէին նոյն տեղը, նոյն պայմաններուն տակ:

Ինչպէս արտաքին աչխարհին մէջ, հոգեկան աչխարհին մէջ եւս թէ՛ ամառ կայ, թէ՛ ձմեռ: Նոյն սիրտը որ կ'ատէ, կրնայ նաեւ սիրել: Մարդիկ միչտ տղեղ դերի մէջ չեն, յաճախ՝ գեղեցիկ դերի մէջ են: Աստուած մարդը միչտ ինքն իր պլխուն չձգեր, հապա կ'երթայ, կը մտնէ անոր հոգւոյն մէջ եւ կ'այլակերպէ զանիկա իր խօսքովն ալ, վարմունքովն ալ: Աստուած ինքն է գեղեցիկ կեանքի պայմանն ու դրաւականը:

Ու դո՛ւն Աստուած դիր կնոջ մը հոգւոյն մէջ եւ անկէ Քրխատոս մը խակ կը ծնի: Երկինքի հրեչտակներուն մրցորդ Երկրի վրայ միայն կին էակն է, որուն հոգւոյն մէջ Աստուած օթեան կ'ընէ իր փառքին լիութեամբը: Աստղ կիներ եւս չատ էին Պարտիզակի մէջ:

Իրա՛ւ, ապրիւրնեբու պլուխը երբեմն իրարու պլուխ կը պատահէին բայց իրարու կոտրած սրտերն ալ կը նորոգէին:

Պատիւերը երկու կողմ ունի: Մին կողմին վրայ ալ ակնարկ մը նետենք:

⁂

Կիներէը Պարտիզակի մէջ սրճարան չէին երթար, երբե՛ք: Ի՛նչ հակապատակներ Ամերիկայի կիներուն, որոնք կ'երթան ամէն տեղ ուր իրենց էրիկները կ'երթան, եւ ատոնցմէ ալ աւելի եւ յաճախ առանց իրենց էրիկներուն: Եւ հիմա ամէն տեղերուն գլուխը՝ կիներուն... վա՛խ, վա՛խ...:

Պարտիզակի մէջ կիներուն «սրճարանը» ապրիւրին պլուխն էր — ժամադրավայր մը խօսակցութեան, լրաքաղութեան, լուտուութեան, իրարու սիրտ բանալու, տէրտ պատմելու...: Հարեւնցուհիները յաճախ հոն կը ցուցադրուէին, կ'ընտրուէին:

«Տա fեսում ապջկան ըոիճնտ (ապէկ) նէյ՛, պլուխը կարմիր վարդ մը խոթած է. պղտի տաքրոջս համար պիտի ուղինք: Դո՛ւն ի՞նչ կ'ըսես, Տուտու...»:

կամ, Թերեւս,

«Սիրտս կ'երթի, կը մրկի... մեր խնդիրը, Մըկըրը — Աստուած չնորհքը աւելցնէ — սիրտ ուներ է ան՝ կօկանաչուն ապջկան: Ա՛լ ապջիկ չմնաց դպղին մէջ: Ես ի՞նչ ընեմ խաթրրնիին ապջիկը ուզես առնեմ: Ո՛ր մէկ ապջիկը որ կը ցուցնինք, ես իմ հաւնածս պիտի առնեմ, կ'ըսէ, պանակի պէս խօսքերնիս կը կտրէ: Սրտիս կրակը ապրուր մը ջուրով չմարիր...»:

կամ, նաեւ,

«Վա՛խ ուղուէ, վա՛խ, աչերը մտաւ, պլտիկը կախ մնաց, նոր ժմնած վարդի պէս ապջիկը թողից: Ի՞նչ վայ էր վրան եկաւ, վեց ամիս քաշից, մամի պէս հալեցաւ: Հիմա ալ մարը կը քաշէ. սի՛րտ ունեցիր ան դիմացիր...»:

Ապրիւրին պլուխը կը համապատասխանէ եւ կը ցուցադրուէր կեանքի ամբողջ ապրելակերպութիւնը եւ կառուցուածքները: Պահպանողականն ու հայրենասէրին կը խառնուէին գաւառի կառուցուածքները, լեռնային խնդութիւնները, նաեւ հեկեկուն լացն ու ապրումները:

Ու կեանքը արդէն միայն մէկը կամ միւսը չէ: Զտուրիւն չկայ կեանքի մէջ: կեանքը միշտ խառնուրդն է, անշուշտ տարբերով համեմատութեամբ, երկուքին: Բայց ինչ կ'ուզէք ըսէք, նաեւ երկուքին խառնուրդովը «համ» ունի ան: Լացողը պէտք է խնդայ որ խնդութիւնը նշանակութիւն ունենայ, կամ, խնդացողն ալ երբեմն լալու է, որ խնդալուն արժէքը ճանչնայ: Բարիքին դէմ չարիքը, բարիքը՝ բարիք կ'ընէ:

Ապրիւրին պլուխը քանի յամենանք ոչ միայն Պարտիզակցուց կեանքին մէկ կողմին դէմ հանդիսատես կ'ըլլանք, հապա նաեւ կեանքի ընդհանուր փիլիսոփայութենէն կը տօղմինք բաւական դասեր, առարկայարար ներկայացուած: Թէեւ անտարակոյս «դասերէն» աւելի պատկերն է որ կը հետաքրքրէ մեզ, եւ նիւթն է մեր վրձինին:

⁂

Գիւղին մէջ բաւական թուով ապրիւրներ կային: Տասը հազարէ բակացեալ ժողովուրդի մը ծարաւը մէկ երկու ապրիւրով յագեցնել կարելի չէր կրնար ըլլալ:

Անձրեւէն հաւաքուած ջուրը, կամ ձորերը կը հայթայթէին լուացքի համար հարկաւոր ջուրը: Այլապէս, թէ «կէսլիսլոյ»ով ջուր կրել ու նոյն առեն «լաթ լուալ» տոկուն Պարտիզակցի կնոջ համար խակ դժուար էր, եթէ ոչ խակ անկարելի: Ու պէտք է նկատել — որքան ալ որ նկատողութիւնը «բարակ» քաղաքավարութեան հակառակ սեռուի — թէ՝ երբ Պարտիզակցի կինը «լաթ լուալու» կ'ելլէր, լուալիք ալ լաթ կ'ունենար — չէնքով չնորհքով լաթ — ոչ թէ լաթի տեսիլ կամ պատրանք, ինչպէս են արդի կնոջ «լաթերը», որոնք իրր թէ իր հոլանի մարմինը կը ծածկեն — եւայլն հին խաղը...: Պարտիզակցի կնոջ համար երկու երեք զոյգ շապիկ վարտիք լուալը համապօր էր «քօփ» մը «քապօթ» կամ «տիմի» լուալու, ո՛չ թէ «քաչկինակ» մը, ինչպէս այժմ, որուն միայն անունը տարբեր է, նաեւ գործածութեան

նպատակը…: Աչելյուկը առանց վրայ ձեւցած բամպակէ կամ, ուելի յաճախ, բուրդէ, «առանց հիւսուած» պուլպանները, ապա ապոց օրուան արտաքին հագուստները, «կապուտ վարտիքները», թեւերուս չոլմար մը երկուք արուն կերպասէն «խայեխ»ի մը ամբողջ առապատար կրնար ելլել — ա՛լ ո՞ր մէկը յիշեմ — եւ դժուար պիտի չըլլայ ըմբռնել լուսապի առաջնութիւնը: «Տաժանք», այո՛, արդի մեզի կիրթեան առնակէտովը:

Կինը Պարտիզակի մէջ «լաթ» ունէր լուալիք, կրակ ունէր վառելիք, ջուր՝ կրելիք, «պէօճէկ» կերակրելիք, եւ բնառանիք մը, եւ առն մը առիտականները չփելիք («կրծելիք») — աշխատաւոր վերջապէս, «օրհնեալ» անդրը պրոլետարական «մարդուն», որուն բախտին արդեամբ քաժնեկիցը էր ան:

Հո՛ս կինը ի՞նչ ունի — իր փարթին, իր գլըլպը, իր պարը, իր դասը, իր անհամար «բռնուած ժամերը»: Ո՞րն է «կինը», ի՛նչպէս պէտք է հասկնալ եւ սահմանել կիրթիւնը: Ինձի մի՛ հարցնէք: Ես «Պարտիզակցի» եմ եւ եթէ բնական բանամ դիս Պարտիզակէն ալ մութ խորչի մը մէջ — ո՞վ գիտէ, Տօնկալի մը մէջ թերեւս — կը թաղէք: Սաչափիր կրնամ ըսել, առանց մեղանչումի սուր խղճահարութեան, թէ «արդի կինը» իր սեռական տարբերութիւնը միայն պահած է (եւ այդ ալ անբռնաբարելի կամքով մը) իսկ կոչմամբ առնականութեան կը ձգտի: Ա՞յս ալ յառաջդիմութիւն է…: Վա՛յ մեղի: Ա՞յս է համաճայն նախախնամային կամքին եւ օրէնքին: Պարտիզա՞կ դառնալու ենք թէ «արդիական» քաղաքի մը եւ ընկերութեան մը մէջ մնալու ենք որ կեանքի բնականութիւնը, տրամաբանութիւնը, հաւասարակշռութիւնը, ուստի եւ, երանութիւնը դաներ ու վայելենք:

ՏՕԼ ՈՒ ՏԱՇՏ

ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՏՕԼԻՆ ԵՒ ՊԱՇՏՕՆ — ՏԱՇՏԻՆ ՓԱՌԲԸ — ԼՈԳԱՆՔ — ԲԱՂՆԻՔԸ ԵՒ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

«Կէլիպօլու»էն վերջ պատիւը կը պատկանի «տօլ»ին եւ տաչտին: Այս առաջիններուն վրայ հիմնուած էր գիւղին ազգայապահական դրութիւնը: Առանց «տօլ»ի ո՛չ «կէլիպօլու»ն եւ ո՛չ ալ տաչտը կրնային իրենց նպատակին ծառայել: Ի՛նք անարդ եւ աննշան՝ բայց «կէլիպօլու»ին եւ տաչտին պատիւը կ'աւելցնէր, անոնցմէ իւրաքանչիւրն իր նպատակին օպտակար ընծայելով:

«Կէլիպօլու»ն բրուտին ձեռագործն էր, «տօլ»ը՝ Աստուծոյ, իսկ տաչտը՝ մարդուն եւ Աստուծոյ գործակցութեան մէկ արտադրութիւնը: «Տօլ»ը տօլ էր, այսինքն, գլուխը պարապ, բնական պալուն մը որ ծառի վրայ կը հասնէր: Բայց աննման չատ մը պարապ գլուխներու, կոչում մը ունէր, արդիւնաւոր ծառայութեան մը լծուած էր: Անարդուած «տօլ»ը Պարտիզակի մէջ կ'օրհնուէր, դի գիւղին կեանքին մէջ օրհնեալ դեր մը կը կատարէր:

Պարապութիւնը վերջապէս անխառն չարիք մը չէ եթէ լեցուելու, ընդունելու յարմարցուած է: Տօլը պարապ էր որպէս դի կենսատու ջուրով լեցուէր:

Պարապ գլուխներու յանցանքը աւելի յաճախ անոնց պարապութիւնը չէ հապա անընդունակութիւնը՝ լեցուելու ո եւ է տեսակ արժէքով: Մարդ կրնայ ուսումնական չըլլալ բայց կրնայ ուսումնասէր ըլլալ: Ստեղծագործութիւնը ամէն մարդի արուած չնորհք մը չէ. բայց միտք մը որ անկարող է նոյն իսկ մէկ արժէքաւոր խորհուրդ յղանալու, կըրնայ ուրիշներու յղացած խորհուրդներուն մթերանոց ըլլալ: Ու ա՛յս չըլլալ՝ ահա՛ կը նշանակէ մարդկային «տօլ» ըլլալ: Ու ասանկ «տօլ» Պարտիզակի «տօլ»երուն չափ արժէք չի՛ նկատուիր: Եւ ասանկ «տօլ»երու հանդիպած առենն

Պարախոսի «ասլ»երուն ախոր կը քաշեմ: Տիկներքի խոհրդատուրթիւններէն մէկն ալ սա հարցն է իմ «ասլ» պրլառս մէջ թէ ինչո՞ւ համար ամենապէս Սահմիչը բազմաթիւ պարապ պլուխներ՝ վախանակ ծասի մը վրայ բուսցրնելու մարդկային իրաններու վրայ պրեր է: Առաուած մեզ ախալ կը դրծէ՞: Ի՞նչ մեկտ պահեմ, յաճախ կասկածած եմ թէ թեւեւս կը դրծէ (ա՞ւ պիտի, դպրոնի պատճառաւ մը) երբ Պարախոսի «ասլ»ը եւ մարդկային «ասլ» մը քով քովի կուգան աչացս առջեւ: Ինչ որ է, այս հարցը կրնանք առ այժմ ասկախ ձգել եւ դրպիլ պարապութեան այն երեւոյթովը որ իր ընդունելի չքմեղանքը ունի, որ պարապութիւն է, իրա՛ւ, բայց թեզուսութիւնով մը կը ներկայանայ եւ մեր ուշադրութիւնը կը չեզոքցնէ իր պարապութենէն: Աւելի չահեկան կը դանեմ դրպիլ Պարախոսի անհնչան նշանաւոր «ասլ»երով քան մարդկային «ասլ»երով:

Այս բառական պարապ պլուխը կը ծակէին որպէս զի իրեւ բաժակ, իրեւ ջրանոթ դործածէին: (Ա՛հ, եթէ ճար մը ըլլար մարդկային պարապ պլուխներն ալ ծակելու, մէջը լեցնելու խնդիր չէր ըլլար...):

«Տօլ»ը բացարձակ պարապութեամբ ալ ամբաստանել ճշմարտութեան հակառակ է: «Տօլ»ին մէջ կար կուտ որ չատ համեղ էր: Ամենէն ազքատին տունը «ասլ» մը կը դրտնուէր եւ եթէ «ասլ» դանուէր, կուտ ալ կը դանուէր: «Տօլ» մը ջուր «պաղչկուկ» եւ ալի մը «ասլ»ի կուտ — ահա՛ ձեզի ազքատին պատուասիրութիւնը: Այդքա՞ն: Շատ աւելին: Նաեւ անոյշ, անկեղծ ժպիտ, ու պարզուկ սիրտ: Գտէ՛ք ներկայիս այս պատուասիրութիւնէն ազէկը որ դայն հետ վտհեմ...:

«Տօլ»ին ծառայութիւնները բազմապիսի էին: Լուացքի առեն տաչտը ջուր լեցնելու, կամ տաչտին ջուրը իր նպատակին լծելու միջոցը դարձեալ «ասլ»ն էր: Կաթսային մէջ ջուրը կը լեցնէին «ասլ»ով: Ջուրը տաքնալէն վերջ դայն կ'առնէին դարձեալ «ասլ»ով:

«Տօլ»ին առաւելութիւններն ալ մէկէ աւելի էին եւ նշանակելի: Թիթեղեայ ամաններէ աժան էր ան եւ անոնցմէ աւելի դիմացկուն: Թիթեղը անվտահելի էր, կը ժանգոտ-

ակը կը քակուէր, եւ տար կտրմով մը կրնար կարել գործածողին մատը, բերանը, երեսը: «Տօլ»ը ո՛չ կը ժանգոտէր, ոչ կը քակուէր: Շատ ալ թեթեւ էր: Արտը գացող մշակին կռնակին ծանրութիւնը չէր աելցներ: Կրնար ծառայել նոյն իսկ իրեւ պահարան անոր ճաշիկին: Կրքատ մարդոց ձեռքը կրնար պահպանել... և Հատ պլուս մը վրայ իրեն թակ գործածուած առեն փոխանակ ննջասկային պլուխը չախչախելու՝ անձնապահարար ի՛նքը չախչախուիլ: «Կէլիքոլոյ»ին մէջ առանկ անձնապահութիւն չէր վիճառուեր բնականաբար... «Տօլ»ը իր բարկաճայթ ալերջը կուտար իր ստոխին պլուխը ուժգնօրէն հարուածած ըլլալու պահանջկութիւնը առանց հարուածին ուժգնութեան համեմատական վնաս պատճառելու անոր: Գլուխներու վրայ վայր կոտրելը սեռած եմ, բայց գլուխ կոտրելն վերջ վայրը կը կոտրէր: Ո՛չ այդպէս երբ «ասլ»ը կ'ըլլար թակը: Թէ՛ հարուածելու կիրքին պահպանում առլու եւ թէ՛ պլուխներ փրկելու ամէնէն ապահով միջոցը «ասլ»երու պատերազմն էր:

Ուր որ պատաճ մը եւ «ասլ» մը քով քովի պահէի, «ասլ»ը կը վերցնէի իրեւ արժանաւոր ընդունարան կենարար ջուրին դոր կը խմէի: Թերեւս երեւակայութիւնս է — չեմ պիտեր — բայց «ասլ»ին ջուրը աւելի համով կուգար քան նախ: Բնութեան տաինքէն ուղղակի կը խմէի կարծես երբ «ասլ»ը բերնիս կը վերցնէի: Բնութեան հետ հաղորդակցութիւնը աւելի կը մտերմացնէր «ասլ»ը: «Տօլ»ը իր ծայրայեղ համեստութեամբ, անձնակորուսմամբը իր պարուցակեալին արժէքը դպալի կ'ընէր: «Տօլ»ն ի՞նչ է որ խմած առնդ անոր ուշադրութիւն դարձնես եւ չզգաս խմածիդ համը: Փորձէ՛ եւ տե՛ս:

Շատ անդամ ջուրէն կը դանդատին մարդիկ որովհետեւ դունատարդ դատութենէ կը խմեն: Գատութին վրայ այնքան կը հետաքրքրուին աչքով որ քիմքը կ'անդամալուծի եւ ջուրին համ մը անդգալի կը մնայ: Լեցուցէ՛ք նոյն ջուրը «ասլ»ի մը մէջ եւ ապա խմեցէ՛ք ու տեսէ՛ք թէ ինչպէս համը պիտի աւելնայ:

Այսպէս ալ կեանքի շատ մը մանրամասնութիւններուն պարագային: Բնականէն երբ չեզնք դէպի արուեստակա-

նը, կեանքի համր հատր կը փախի: Եւ ինչո՞ւ է փախեր այժմ: Ձիշտ այդ յիշուած պատճառաւ: Բնութիւնը մեր անձին մէջ եւ մեր անձէն դուրս, մեր չուրջը, սրբագրելու, արուեստականացնելու եկած ենք: Ո՛ւ ահա՛ արդիւնքը — «Աչխարհ առատապանաց»...:

*
**

Տա՞շը հապա... ի՞նչպէս անտեսանք զայն: Գիւղին տուներուն անհրաժեշտ մէկ կարասին էր ան: «Փոխադրելի» կամ չարժական լոգարան էր, դի ուր որ դրուէր, վերը, վարը, դուրսը, ներսը, բոլ եղանակին կամ պարապանեղու պահանջմանց, հո՛ն կ'ըլլար լոգարանը: Անկլօ–Սաքսոն դիտէ կ'ըսէն տաշտ (tub) մէջ լողնալը: Ձրի՛ վերապրում: Ինձմէ քառասուն պորտ եւս տաշտ լոգանք կար Պարտիզակի մէջ: Քաղաքակրթութիւնը այդ ծայրէն Բրիտանական կղզիներէն չէ սկսած, չեմ կարծեր: Ու «տօլ» կա՞ր հոն, ո՞վ գիտէ: Ու եթէ «տօլ» չկար տաշտ լոգանք ինչպէ՞ս կրնար ըլլալ:

Տաշտը գիւղացիին մաքրասիրութեան խորհրդանիշն էր: Լուացքին եթէ ձորը պիտի ընէին, տաշտերնին ալ կը չալկէին ու մէկտեղ կը տանէին: Զէ՞ մի որ կանանց կըռնակը վարժ էր բեռ կրելու, տաշտ է եղեր կամ թէ թթենիի ճիւղ, կամ մէշէի ճիւղ, կամ «կէլիպօլու» կամ ֆիւթէ մը այս կամ այն պարունակելով...: Գիւղին բոլոր բեռնակիրները մէայն չորքոտանիներ չէին վերջապէս:

Մանկական օրերուս տաշտի լոգանքէն չատ կ'ախորժէի, որովհետեւ ինծի կուտար պատրանքը նաւու մը որ չրջուած դերի մէջ էր, այսինքն, փոխանակ ի'նք ջուրին մէջ ըլլալու ջո՛ւրը իր մէջ էր: Այս խորհուրդը դիս չատ կը գուարճացնէր: Ընկղմած ջուրի տակ եւ ապահով ցամաքի վրայ...: Անկէ ասդին չատ յաճախ երբ իմ կեանքի նաւս ալ հազարումէկ փորձանաց ջուրովը լեցուած է, միթքս եւս տար ինծի: Կեանքի նաւն ալ օրքան ալ ջուրով լեցուի չրնկըղմիր, եթէ հաւատքը կը հայթայթէ այն հաստատունութիւնը որուն վրայ կրնայ հանդչիլ ան — հաւատքը յաւիտենական, անչեղլի արժէքներու, ինչպէս, սիրոյ, բարութեան, գեղեցկութեան, արդարութեան, վերջապէս ամէն ինչի որ համապրուելով կը յայտնէ զԱստուած եւ աստուածայինը:

Տաշտին դէմ առարկութիւնս միայն սա եղած է որ լոգանք առնողը կ'ենթարկէր լոգցնողին քմահաճոյքին: Տաքին կամ պաղին դառնալը իր մտածումն պայմանաւորելու կ'ըլլար: Եթէ աչքերդ օճառուած եւ կուրացած մէկ պահուն յանկարծ «տօլ» մը լեցուն տաք կրակ ջուրը լեցուէր գլխիդ վար, բնազդական ինքնապաշտպանութեան կը դիմէիր վեր ցատկելով, բայց երբ ցատկիր առաքուդ առաջին հաւատարակչութիւնը կը խանգարէիր եւ ահա՛ քեզի փոխարէն նաւու մէջ:

Ինչ մեծ մամիս պլիսեն քի՞չ փորձանք եղած եմ...: Ամէն մէկ անգամ որ «տօլ»ը ջուրով կը լեցնէր, նախ կ'ենթարկէր իմ մտածումներուս չերմաչափին եւ եթէ չիտակ բարեխառնուած ըլլար, հրաման կուտայր որ գլխէս վար թափէին: Երբեմն ջուրը այնքան կը պաղեցնէր որ մամս կը սոխուէր խաղ խաղալու. մէկ «տօլ»ը իմ ուզած բարեխառնութեամբս կը լեցնէր, իսկ միւսը իր ուզածովը եւ մէկը միւսին եռուէն կը թափէր գլխուս: Ինսո՞ր կը պռպռայի: Մեծ մամս սակայն կրնար ինձմէ աւելի պռպռալ...: Ինծի պէս «խեւ»ի մը հետ չիտակ վարմունքն ալ այդ էր սակայն: Թէ՛ մաքրուինք եւ թէ ուզածնուս պէս ջուր թափուի գլխներնուս — ո՛ր կանոնին համաձայն է այս պահանջը: Եթէ խելք ունենանք Աստուծոյ դէմ այսքան բուռն չենք բողոքեր...:

*
**

Գիւղը, որ կրնար իր «կէլիպօլու»ովը, «տօլ»ովը եւ տաշտովը մաքուր ու սուրբ մնալ, օրին մէկն ալ ինքզինքը պռատ նոր պահանջի մը առջեւ: Ո՞վ էր պատասխանատուն, պռատ չեմ թէեւ կասկած մը ունիմ: Տաշտին եւ «տօլ»ին վռատհ չեմ թէեւ կասկած մը ունիմ: Տաշտին եւ «տօլ»ին դէմ հանեցին գիւղացին, բաղնիք մը կառուցանելով:

Նոր օրերու ձեռնարկ էր բաղնիքը: Բնականաբար ձորի

մը կողն ի վեր՝ պէտք էր չինուէր բաղնիքը որպէս զի աղտոտ ջուրերը ընդունելու պատրաստ կոյտի մը կենար: Ջուրը ուսկի՞ց կ'առնէին, չեմ գիտեր, բայց ջուրին գացած ճամբան ծածուկ չէր որ չգիտնայինք: Ամէն մեզք արդէն վատաւուն ձորին կռնակը բնակուցած էին, եւ իրը թէ քիչ ըլլար կրածը, տարածը, ամէնուն վրան աւելցուցին նաեւ բաղնիքին աղտոտ ջուրերը...:

Իմացած եմ թէ Պարտիզակի բաղնիքն ալ մէկ արդիւնքր եւ ապացոյցն էր Նիկոմիդիոյ սրբազան Առաջնորդին, եր-ջանկայիշատակ Սահակեանոս Արքեպիսկոպոսի չինարար ո-գիին: Գէթ երկու խօսք պարտիմ անոր արժանաւոր յիշատակին:

Սահակեանոս Արքեպիսկոպոս նշանաւոր դէմք մըն էր: Նախանձաւոր էր աւանդութիւններուն, անուան, պատմութեան եւ կռչմանր այն Եկեղեցիին որուն կր ծառայէր: Ունի Եկեղեցական մրն էր այն իմաստով որ իր հոգին աւելի ներս հայրապետութեան մէջ էր պատմականին հետ, անցեալին հետ, քան արդիականին, ներկային հետ: Իր կեանքին տարիներուն մեծապոյն մասր ապրեցաւ 19-րդ դարուն մէջ. 20-րդ դարուն հազիւ թէ հանդուժեց, եւ ոդրով, աուդով բաժնուեցաւ անկէ եւ իրրեւ աքսորական մր իր սիրական թեմէն: Բայց հոգիով կր պատկանէր 13-րդ դարուն: Իր պաշտօնին, քան իր հասկցողութեան, չատ հաւատարիմ էր: «Առաջնորդ» մրն էր բառին կրկնակ իմաստով, նաեւ «հովիւ քաջ» մր՝ իր հօտին: Իր ժողովուրդին կեանքին բոլոր պահանջներուն դէմ յատուկ անդիմադրելի փափաքէ մր տարուած էր, նաեւ հրաշառ եռանդէ: Որքան հոգեւոր սրբութեան նոյնքան ալ մարմնաւոր մաքրութեան ջատագով էր: Շինարար մարդ էր: Բայց աննման չատ մր եկեղեցականներու, կեանքր իր ամբողջականութեամբր կը նկատէր եւ բնաւ չէր վարաներ չինելու ոչ միայն ինչ որ հոգեւոր պահանջի մր դէմ յատուկ պիտի տար, հապա նաեւ ինչ որ մտքի կամ մարմինի բարօրութիւնը կը պահանջէր:

Սահակեանոս Սրբազանի անձին մէջ միացած, կեդրոնացած էին այն բոլոր պարտականութիւնները եւ կարիքը ո-րոնք առհասարակ կը բաժնուին պետութեան մը զանազան

նախարարութեանց միջեւ: Իր թեմին մէ՛ «կրթական նախարարն» էր մէ՛ «առողջապահական նախարարը», մէ՛ «հանրային շինութեանց նախարարը» եւ մէ՛ անշուշտ, պետապահովագէտ, կրօնապետ: Այնքան եռանդեամբ կը նուիրուէր եկեղեցիի մր շինութեան, որքան դպրոցի մը, կամ բաղնիքի մր կամ «պէօճէկլիք»ի մը, կամ ճամբու մը: Ըլլար նաեւ չէր մտահոգուեր թէ մի գուցէ մէկ աեսակ շինութիւն կ'ակնկալուէր իր պաշտօնէն միւսը չէր ակնկալուեր: «Հանրային կարծիքր» իր իսկ գաղտնիքն էր:

Համոզուած էր թէ ինչպէս որ բանին քարոզութեան համար եկեղեցի պէտք է որպէս զի հոգին սրբուի, մաքրուի, այնպէս ալ մարմինին մաքրութեան համար ջուր եւ օճառ պէտք են եւ այդ երկու հրաշալի մաքրապարծիչներուն գործածման համար յարմար չէնք — բաղնիք մը: Սահակեանոս Սրբազանի անդուլ չինարարութեան ապացոյցներր չատ էին իր թեմին մէջ, ամէն կողմ — եկեղեցիներ, բաղնիքներ, դպրոցներ, խանութներ, ճամբաներ: Պարտիզակի մէջ ալ իր չինարարութեան կոթողները կային եւ անոնց մէջ, ու անոնցմէ վերջինը, կարծեմ, այդ բաղնիքն էր:

Դրան դխտոին աչքին բաղնիքը պիտին համար առաւելութիւն մրն էր: Բայց իմ տեսակէտով՝ աչքի փուչ: Տաշտը վերցո՞ւ պիտին որ բաղնիքի անհրաժեշտութիւնն ծագէր: Ինչո՞ւ համար «տօլ»ին եւ տաշտին հաւատարիմ պարծակցութիւնը անարդուէր այսպիսի նորութիւնով մր: Ինչո՞ւ համար այնքան ապերախտութեամբ պաշտօնանկ ընել ջանային «տօլ»ն ու տաշտը: Ի՞նչ էր արդարացումը: Պարտիզակցին աւելի՞ մաքուր եղաւ այդ բաղնիքին շնորհիւ քան որ էր առաջ իր «տօլ»ովն ու տաշտովը: Բնաւ չեմ հաւատար:

Անձնական բաղդս այդ բաղնիքին դէմ անով յայտնած եմ որ օր մը օրանց անոր դռնէն ներս չեմ մտած: Ու կը մրխիթարուիմ նաեւ խորհելով թէ բաղնիքը չյաջողեցաւ պիտցնել պագեցնելու իր «տօլ»էն եւ տաշտէն: Թերեւս բաղնիքը քակեցին, ո՞վ գիտէ, բայց «տօլ»երը դեռ կ'ածին իրենց ծառերուն վրայ: Իմ Պարտիզակս՝ յիշատակներուս մէջ՝ «տօլ»երու եւ տաշտերու եւ «կէլիպօլու»ներու Պարտիզակն է:

ՍՕԽՄԻԱՐ

ԲՆԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐՐ — ՉԵՌԱԿԵՐՏ ՄԱՏՈՒՌ

Պարախպակի «Ջուրեբաւն» պրչանկարնեբս աննըկլիօրէն անկատար պիտի մնային եթէ չփորձէի ձեռ քանի մը պճեղով նըկարագրել եկուր այն ապրելակիներէն որոնք, արդիական բացատրութիւն մը փոխ առնելով, դիւցին «չքավայրերն» էին, ինչպէս նաեւ ժամապրամայրերը, կամ թեբեւս, հաճոյամայրերը: Առանցմէ մէկն էր «Դեկրնթան Ապրուբ»ը, մեսը՝ «Սօխմխար»ը: Երկուքին ալ հասնելու համար դիւղէն հեռանալ պէտք էր, «Դեկրնթան Ապրուբ»ին համար դէպի արեւելք քալելով, իսկ «Սօխմխար»ի համար՝ դէպի հարաւ, դիւցին կոնակն ի վեր:

Պարախպակ այցելուներուն ուղղուած առաջին հարցումը կ'ըլլար — «Դեկրնթան Ապրուբ»ին ջուրը խմելի՞ը... Սօխմխար եւո՞ր...»: Այս հարցումը տեղին էր: Ընդհակառակն, չէաւ անտեղի պիտի ըլլար հարցնել «Պարախպակի հոտը սիրելի՞ը»: Արդէն առաջին հարցումը բնդհանրապէս նպաստաւոր կ'ըլլար, այցելուին յիշողութիւններէն շեղեցնելու առնախորժէն՝ ախորժելիին: Դիւցին սիրով եւ յատկանշական հոտին նկատմամբ տարապարման դիրապորոշութիւն յայտնող «քաղքցի» այցելուները՝ Պարախպակցիք անմիջապէս «Սօխմխար» կը հանէին եւ դիւցը վերէն, հեռուէն դիտել կուտային: Գոնէ «քաղքցի»ի աչքով, դիւցը դրսէն դիտելով աւելի կը հաւնուէր քան մէջը մտնելով:

Ո եւ է դիւցի կարգին, նաեւ Պարախպակ մտնողը պարտաւորուած զգալու էր իր զգայարանքները կերպով մը թմրեցնելու: Եթէ քիթը չաւ զգայուն էր, պէտք էր որ քիթը բռնած վազայ հլլէր, եւ մէկ աչքը եւ մէկ ականջը զոց պահէր: Եթէ ջրհեղեղ խակ իջնէր նոբէն չէր կրնար դիւցը իր հոտերէն մաքրել, ապաւել: Ի՞նչ բնէին հապա խեղճ դիւ-

զայինները՝ փրկելու համար դիւցը այն «համբաւ»էն՝ որ ունար համբաւը կ'ուբէր: Ամէն դիւզացի իր եղածովը, իր ունեցածովը զոհ էր: Նոյն առեն ալ օտարին առջեւ հպարտ զգալ կը վախաքէր բնականաբար: Ահա՛ այս փափաքէն ղրղնալ Պարախպակցիք կը փորձէին «Սօխմխար»ը, «Դեղընթան Ապրուբ»ը եւ աւելի մօտիկը, դիւղին արեւելեան ծայրը, «Լուս Ապրուբ»ը իբրեւ «հականեխական» գործածել դիւղին համբաւեալ (թէեւ քաղքցոց համար «վատահամբաւ») հոտին դէմ:

Եւ սակայն անյապաղ եւ արագօրէն «Սօխմխար» բարձրանալու համար կ'արժէր կերպով մը մարակուիլ, նոյն իսկ եթէ մարակը «հոտը» պիտի ըլլար...:

«Սօխմխար»ը, որ, ինչպէս նախապէս յիշած ենք, նաեւ Սուրբ Մինաս կը կոչուէր, լերան կողին վրայ սոսկ պզտիկ ուռոյցքով մը կը հայթայթէր բաւական մը հարթ գետին որ յարմար ըլլար ժողովրդային բացօթեայ համախմբումներու: Խոշորկակ ծառեր բնական փարթի մը վերածած էին նեբու: Խոշորկակ ծառեր բնական փարթի մը վերածած էին այդ գետինը: Արուեստականութիւնը ոեւէ եղծարար ոտընձգութիւն չէր գործած միջավայրին վայրագ բնականութեան մէջ: «Ծառերու պուրակ մը» կոչելով կարծեմ ամէն նէն կարուկ եւ լիակատար նկարագրութիւնը ըրած պիտի ըլլամ: «Սօխմխար»ին ձիշտ այդ էր, կամ լաւ եւս, ծառերու «թաւուտք» մը, մէջտեղը բաց թողուած գետինով մը որուն վրեւս կապոյտ երկինքը կը տարածուէր:

Պատկերը մտացածին նկատուելու չէ, հապա՝ իրական, երբ դիտել տամ թէ «Սօխմխար»ը կը նմանէր հայկական բուրաստանի մը (օրինակ՝ Անուշ Ս. Գրիգորին կամ Ս. Փրկչեան) որուն սիւնաւոր պատերը կը կազմէին չամանակի եւ կաղնիի ծառեր, իսկ գմբէթը՝ երկնակամարը: Ասոր կ'ըսեն «անձեռագործ տաճար»: Ես չաւ «անձեռագործ տաճար»ներ տեսած եմ: Անոնցմէ մէկն էր «Սօխմխար»ը: Ու ամէն անգամ գմայլումի եւ պաշտամունքի աւելի խոր զգացումներ արթնցած են մէջս «անձեռագործ տաճար»ներու մէջ քան ո եւ է ձեռակերտ տաճարի մէջ, որուն գմբէթին տակ կենալու եւ Աստուծոյ անունը կանչելու բարեբաղդութիւնը ունեցեր եմ, ինչպէս Ս. Պետրոսի՝ ի Հռոմի, Ս. Մարկոսի՝ ի վենետիկ, Ս. Պօղոսի՝ ի Լոնտոն, Ս. Յովհան-

նաւ՝ ի Նիւ Եորք: Բայց ո՞վ մինչ կրնայ մրցիլ Աստուծոյ հարատարակաւթեան հետ: Ո՛չ իսկ Միքայէլ Անճէլօ մը: Զի Աստուած է ներշնչարանը այն բոլոր առճարներուն պէս մարդիկ կը կառուցանէն նիւթով, կամ, խորհուրդներով:

«Սօմմոր»ը, ինչպէս ըսինք, լերան կողին վրայ էր բայց «կայք» էր հանդէպ այն ընդարձակ տնտարաններուն որոնք կը տարածուէին լերան տակատը, ամէն ուղղութեամբ, եւ ուղղակի տակնէր, դէպի հարաւ, Օման, Նիկոմիդիոյ Ծոցը, քաղաքը՝ դիմացի լերկունքին վրայ, եւ հետաւոր լեռները որոնք հորիզոնը կը գծէին: Ծառերը պատ քաշած էին այդ տնտարաններուն առջեւ եւ «կուրցուցած» էին վայրը: Բայց առանկ պէտք էր, առանկ յարմար էր: «Սօմմոր» էլլուդը, վայրին «կուրութեանը» պատճառաւ, կը պարտաւորուէր ա՛չ թէ տեսարանի մը մէջ թաղուելու հապա անտեսանելիով յափշտակուելու: Բացօթեայ «տաճար» մըն էր Սօմմորը, բայց փակ տաճար մը: Տեսարանէն աւելի համայիչ, դրաւիչ էր հոն՝ անտեսանելին: Աչքերը բռնապատուած էին «վեր վերցուելու», վեր նայելու, դէպի երկինք, եւ ա՛չ թէ դէպի հորիզոնները «լերանց եւ ծովուց»: Բնութիւնը հոգ Աստուծոյ հետ, Աստուծոյ համար դաւած էր. աչխարհքը տեսութենէ ծածկած, խափանած էր որպէս զի աչքերը յաւտահաւին իրենց յայնցումը պահելէ զգայարանքն, եւ փակուին, հանգչին, եւ որպէս զի հոգին զԱստուած որոնէ եւ գտնէ կապուտին անթափանցելի խորութիւններուն մէջ:

«Սօմմոր» էլլուդը բացապանչութիւններու տաքէ չէր ունենար, աչխարհքը հոն թոգելով կը մտնէր այս «տաճար»ին մէջ, լուռ ու մունջ: Հոն մտնողը ակամայ կը միսթիֆիկանար, կը թաղուէր «խորհուրդներու աչխարհի մը» մէջ որ մարմնացէր եւ հոգեկանացէր կ'անջատէր զինքը պլուկէն, քաղաքէն, եւ կը մխաւորէր, կը նոյնացնէր «անվենական»ին հետ, աննիւթական զօրութեանց հետ, որոնց ակը, առհմանուած կամ բացատրութեան դիրքերուն համար, պիտի կոչէինք գարձնել Աստուած:

Ի՞նչ կ'ըսեմ, առկայն: Միթէ «Սօմմոր» էլլուդներ չէ՞ն խնդար, չէ՞ն երգեր, չէ՞ն խաղար: Անտարակոյս: Կեանքը իր բոլոր կոպմերովը կ'արտայայտուէր հոն: «Ութ-

ոի օրը» — ասրին մէկ օր — ժողովուրդը հոն կը խնդուէր: Կ'ուտէին, կը խմէին, կը պարէին, կ'երգէին, կը պռոայէին, կը կռուէին խակ: Բայց սա՛ է իրողութիւնը — հոն Աստուծոյ անխուսափելիութիւնը աւելի զգալի էր քան ո եւ է ուրիչ տեղ մէջ: Մարդիկ մէյ մը կրնային իրարու երես նայիլ, իրարու հետ խօսիլ, իրարու պռոալ, մէյ մըն ալ կրնային վեր նայիլ եւ Աստուծոյ հետ խօսիլ, Աստուծոյ պռոալ: Ա՛լ ուրիչ նայելու տեղ չկար:

Երկու խօսք եւս:

Տաճար մը կար հոս «տաճար»ին մէջ: Այս տաճարը Ս. Մինասի անփառունակ մատուռն էր: Դրսէն նայողին աչքին չէր երեւեր ո եւ է նշան որ մատնէր չինքին ծառայութեան սրբազան նպատակը: Գիւղական ո եւ է անպաճոյճ տնակի մը պէս՝ հողեղէն գետնի մը վրայ բարձրացած չորս պատերով տանիք մըն էր: Խորանը մերկ էր տարուան բոլոր օրերը ի բաց առեալ «ուխտի օրը» երբ օրուան մը համար կը յարդարուէր եւ հոն «աւուր պատշաճի» ժամերգութիւն կը կատարուէր: Ուխտի համար «պոհեր» բերուած կ'ըլլային: Ջոհապարծութեան արարողութիւնն ալ մատուռին առջեւը տեղի կ'ունենար: Գիւղացիին սրտին պարզութեան համապատասխան էր այս մատուռը: Աստուած ինք արդէն տաճար մը կառուցեր էր հոն. ո եւ է ձեռակերտ մատուռ, եղածէն աւելի կատարեալ ու գեղեցիկ, աւելորդ էր:

Այս մատուռը իր չինուածքովը — յիրաւի՛ պիւզին տուներուն չափ «տարբեր» — գիւղացին կը ներկայացնէր Աստուծոյ, իր հոգւոյն հարատաւութիւնովը: Ջէ՞ մի որ մարդիկ չգիտ տաճարներ կը կանգնեն յաւէտ իրենց աչքերուն համար: Որովհետեւ Աստուծոյ ներկայութեան վայելքին համար: Ս. Մինասի պարզուկ փառքը բաւական է ո եւ է տաճարի: Ս. Մինասի պարզուկ մատուռին մէջ «Աստուծոյ երեսին փառքը կը փայլէր»: Կեանքին ամէնէն ջերմեռանդ պատօքները բրած եմ այդ մատուռին մէջ, մէյ մըն ալ, անկէ աւելի խեղճուկրին՝ «Տօն կալի Սուրբ»ին մատուռին մէջ: Հասկնալի է ուրեմն թէ «Սօմմոր»ի յիշատակներուս հետ ի՛նչպէ՞ս անանկ

խորունկ հոգեկան փոթձառութիւններէ եւս որոնց նուիրականութիւնը լեզուս կը կապէ եւ ըրչիս մէլանը կը ցամքեցնէ...:

«Սօխմխար»ը տառապէս անունն էր աղբեւրակին քան ակին. կամ, անոր իր անունը առած էր ջուրի այն ակէն որ «Սուրբ փունար» ալմաք է կոչուած ըլլայ նախապէս քաղաքակրթեալ բերնի մը մէջ եւ ապա, ապաւղուելով հայոյախօս պիւղացիներու բերնին մէջ, այդ ձեւին մէջ կապարուած պնդացած էր: Անունը ջուրին նկարագրութիւնն է: Զեմ գիտեր ուրիշ ի՛նչ յատկութիւն ունէր այդ ջուրը, բայց պաղ էր: Այս ջուրն ալ գետնին առուցեալ ծոցէն կը բղխէր: Կ'ըսէին թէ — ինչպէս առհասարակ կ'ըսեն ո եւ է առնորակ ակի համար — ութէ մէջը ձմերուկ մը նետուէր կը ճաթէր. թերեւս. այս հաւաստեալ երեւոյթին վկայ չեմ կրնար ըլլալ, դի չեմ տեսած փորձը եւ ապացոյցը: Բայց ջուրը խմած եմ, գիտեմ ու կը վկայեմ թէ պաղ էր, ու համով:

Կ'ըսէին նաեւ թէ բժշկիչ զօրութիւն կար այս ջուրին մէջ, թէ՝ չնեմէ բռնաւորները՝ եթէ այս ջուրէն խմէին, «ապօթքով եւ հաւատքով», բժշկութիւն կը գտնէին: Այդ մասին ալ տակիւ անձնական վկայութիւն չունիմ: Նախ, չնեմէ չեմ առուսպած, ապա, պատահական առնղերու առեն ալ պտրծած եմ Տր. Յոսէֆի սօլֆաթոյի դեղահատերէն, որոնք այնքան խաչտր էին որ կուլ տալու համար գրեթէ խնդրամահ կ'ըլլայինք, թէեւ առնղէն ալ կ'ազատէինք: Գիւղացիներէն ոմանք, մանաւանդ նախնական օրերուն, վոխանակ բժիշկի դիմելու, երբ բժիշկ ալ չկար, կը դիմէին «Սօխմխար»ի ջուրին, չնեմէ բժշկուելու համար, այլ եւս ինչո՞ւ ո եւ է տարակոյսի կամ թերահաւատութեան հարց ըլլար:

Ան որ «հաւատք քո կեցուցին զքեզ» ըսաւ ա՞ւա խօսեցաւ, եւ կամ միայն Գալիլիացի հրեայի՞ն համար ըսաւ: Երբ «հաւատքով բժշկութեան» վրայ հիմնուած է կրօնք մը ամբողջ, որպէս Քրիստոսը Սայրցիս, որ կը հաստատէ թէ ո եւ է հիւանդութիւն հաւատոյ բուժելի է, ա՛լ ես ինչո՞ւ տատամսիմ ու չէի հաւատար թէ հաւատաւոր Պարթիզակցիներու եւս «Սօխմխար»ի ջուրը խմելով բժշկութիւն կը գտնէին

պիտի «հարուածող անէծքէն» — չեմ գիտեր: «Քրիստոսը Սայրնթիթ» չեմ, բայց դէթ Պարթիզակցիի չափ հաւատք ունիմ: Հապա մի՞թէ դեղո՞վ պիտի ազատիմ «վերջին ճգնաժամէն», ինչո՞ւ որ ալ գոյ ան — չեմոյ կամ ժանտոյ — թէ՝ հաւատոյ պիտի դիմագրաւեմ զայն:

Կեցի՛ք, թող Մահը գոյ եւ իր կմախային մատներովը գուդզարնէ որ բանաս եւ դէմը կենաս... եւ աճայլա՞յլ — այո՛, բայց ո՞ր մէկ դեղովը որ «բժշկական դիտութիւնը» հրնարած է: Մե՛ռ, հաւա՛տք, հաւա՛տք, նորէ՛ն հաւա՛տք...: Հաւատք պէտք է որ բանս անվախ չբջռայ — նոյն իսկ ժպիտով, երգով — «Բարի եկար, հազար բարի, ա՛վ Մահ, պատրաստ եմ. անցի՛ր, ահա՛ կը հետեւիմ քեզի», եւ կեանքի դուռը այդպէս հետեւէդ գոցես...:

Ու ա՛յս է ահա ճիշտ այն հաւատքը որով չեմատանջ Պարթիզակցին կրնար «Սօխմխար»ի ջուրը օժտել բժշկիչ, կենդանատուրծիչ զօրութիւնով:

ՋՈՒՐ ՈՒ ԴԵՂ

ԲՈՒԺԻԶ ՋՈՒՐԸ – ԱՐԱՀԵՏԸ – «ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՌԱՔԵԱԼ» ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ։

«Մարդիկ կը յառաջդիմեն», կ՚ըսէք։ Հարցնենք պարտիզպանին։

Յառաջդիմութիւնը յաճախ երեւոյթին մէջ է քան էութեան։ *Օրինակի համար*, առէք անվնաս բաղադրութիւն մը, որ հաճելի համ եւ գոյն ունի, եւ դրէք կնքուած, պատակուած, փաթաթուած սրուակի մը մէջ եւ հրապարակ հանեցէք զայն իբրեւ արդիւնիչ կամ դարմանիչ ազդու դեղ այս կամ այն հիւանդութեան դէմ, եւ տեսէք թէ մարդիկ ո՛րպիսի մխամխա հաւատքով պիտի գնեն ու գործածեն զայն։ Եթէ երբեք բուժում ըլլայ, բուժիչ զօրութիւնը ներքին հաւատին պէտք է վերագրել յաւէտ քան թէ գործածուած դեղին։

Մարդկային բնութիւնը իր հակասականութիւնները ունի։ Մէկ կերպ հաւատացողներ ուրիշ կերպ հաւատացողներ կը ծագրեն, բայց երբ երկուքին ալ հաւատքին հիմերը կամ առարկաները վերլուծուին՝ պիտի տեսնուի թէ մէկը միւսին չափ ծագրելի է, եթէ ծագրելի, եւ կամ հաւատարապէս բանաւոր, եթէ բանաւոր։ Այս «յառաջդիմական դարուն» մէջ ապրողներ քմծիծաղով կը նային այն «խաւարամտութեան» վրայ որոնք բժշկութիւն դանելու համար այս կամ այն «սուրբ»ին մասուրը ուխտի կամ ապօթքի կ՚երթան, կամ, սա կամ նա աղբիւրին ջուրը խմելու համար ծախքի եւ երթեւեկ ճամբորդութեանց յանձնառու կ՚ըլլան։ Բայց ճիշտ այդ ծագրածուները դեղարանը իրենց ուխտատեղի կ՚ընեն եւ «պատրաստ դեղերու» կը մասուցանեն այն պահամանքը դոր ուրիշներ «սրբազան մասունքի» մը, ջուրի մը, կամ տեղի մը կը մասուցանեն։ Ի՞նչ է տարբերութիւնը։ Իսկապէս ոչինչ։ «Յառաջդիմականին» բժշկութեան հաւատքը սրուակին վրայ է, որ բան մը բնական զուրկ է բուժիչ ո եւ է յատկութենէ, իսկ «միջնադարեանին» հաւատքը մոգական միջամտութեանը վրայ՝ «սուրբի» մը, կամ անոր

ներկայութեան նիւթական նշանակի մը — ջուրի, կամ քարի, կամ փայտի, կամ ո եւ է առարկայի, որ կրնայ ուտուիլ, կամ խմուիլ, կամ չօշափուիլ։ Երկու պարագային ալ հաւատքին արտաքին առարկաները անզօր եւ ապարդիւն են, բայց երկուքին ալ հաւատքը, որ ենթակայական զօրութեան միակ ակն է, հաւասարապէս արժէքաւոր է։ Որովհետեւ մէկը ոչնչութեան կը հաւատայ նոր կերպով մը, ուրիշն ոչնչութիւնը միթէ արժէքաւո՞ր կը դառնայ։ Հաւատքին է որ պիտի արժեցնէ, նոյնիսկ արդարացնէ, ոչնչութիւնը, ինչ ձեւ կամ հանդամանք ունենայ ան։

***

Պարտիզպանի մէջ սրուակներու տաճար կամ պաշտամունք դոյութիւն չունէր, ինչպէս ներկայիս ամէն «արդիական» կամ «յառաջդիմական» քաղաքի մէջ ունի։ Ու սրուակներու պարունակութիւնը ի՞նչ աւելի արժէք կը ներկայացնէ քան ակէ մը հոսած ջուրը։ Ոչինչ աւելի, ու թերեւս պակաս իսկ։ Ու սրուակը ի՞նչ գործ ունէր Պարտիզպակի մէջ։ Պարտիզպակիք իրենց մտքին հաւասարակշռութիւնը պահած էին դէթ մինչեւ իմ օրերս եւ փոխանակ քանի մը կրամ գոյնով, համով «խարդախուած» ջուրի համար կոտոր կոտոր բլլալու, կը դիմէին դիւղին մօտակայ համբաւեալ պրեբահներէն մէկուն կամ միւսին։ Սրուակի մարմաջէն դեռ էին անոնք։ դեղարան հարստացնել եւ առատօքս աւերած չէին անոնք։ դեղագործին բաղադրութեանց ապաւինելու, կ՚ապաւինէին Աստուծոյ բաղադրութեանց։

Այսպէս «Դեղընթան Աղբիւրը» այն տեղը կը բռնէր Պարտիզպակցիին կեանքին մէջ որ «պատրաստ դեղը» կը բռնէ «արդիականներուս» կամ «յառաջդիմականներուս» կեանքին մէջ։

Սրուակներու բազմապատկութիւնը եւ ժողովրդականութիւնը եթէ «յառաջդիմութեան» փաստ է — չենք խոկ նութիւնը եթէ «յառաջդիմած» ենք բազդատմամբ միճիր — ուրեմն, չա՛տ «յառաջդիմած» ենք բազդատմամբ «Դեղընթան Աղբիւր»ին ջուրին դիմողներուն։ Բայց եթէ բազդատութիւնը աւելի բանաւոր եւ խորունկ հիման մը վրայ պիտի կատարենք, պարտինք խոստովանիլ թէ այդ կոպ-

մէն յառաջդիմած չենք երթեք: Հաւատքի առարկան փոխուած է բայց հաւատքը՝ հաւատք կը մնայ, նոյնքան մխամխա թեւերուս կամ, նոյնքան զօրաւոր, կամ նոյնքան ակար:

Ուրեմն կրնանք «Դեղընթան Աղբուր» երթալ առանց պիջոյտեհան կամ չքմեղանքի դպացման: Բայց թողո՛ք հաւատքը, թժկութիւնը, «Դեղընթան Աղբուր»ը կրնանք պատրուակ ընել այդ ճամբով, այդ ուղղութեամբ բնութեան տաճարին սրահներէն մէկուն մէջ մոլորելու:

⁂

Ձեմ գիտեր ինչու — թէեւ պատճառ մը կենալու էր անտարակոյս — «Դեղընթան Աղբուր» այցելելու ժողովրդական առիթը առտուան առաջին ժամերն էին: Գէթ ես միշտ յուսարացին ճամբայ ելած եմ ապրականներու կամ բարեկամներու ընկերակցութեամբ այցելելու այդ նշանաւոր «ակը»:

«Հնոտի վերի Ագաները» երբ դուրչ ներկուէին լերանց եզերքին ծածկուած արեւին փախստական չողերովը, մենք այ ճամբայ կ'ելլէինք Եզիւանի ուխտաւորներու պէս, դանդաղաքայլ, հասնելու «Դեղընթան Աղբուր»ը: Ճամբան երկար չէր, բայց անոր ամբողջ երկայնքը ապօթքի մը փորձառութիւնը կ'ապրէինք մեծ ու պզտիկ:

«Ճամբայ» կ'ըսեմ, բայց ո՞րն էր, ի՞նչ էր այս «ճամբան» որ դէպի «Դեղընթան Աղբուր» կ'առաջնորդէր: Կա՞ր «ճամբայ» արժանի այդ անուան: Պատրիզակի համբանեբուն ընտանի եմ: Գիւղին եւ շրջակայքի քարաէսր սրտիս վրայ փորագրուած է, ինչպէ՞ս մոռնամ «ճամբաններր»: Բայց այդ քարաէսիս վրայ «Դեղընթան Աղբուր»ին ճամբայ դծուած չեմ տեսներ մտացս աչերովը: Իրապութիւնը այն է թէ բառին նոյն իսկ տարրական իմաստովը «ճամբայ» գոյութիւն չունէր, ոչ իսկ կոխկռտուած «արահետ» մը: Դէպի «Դեղընթան Աղբուր» գացողը «ճամբու» մր չէր մր: Դէպի «Դեղընթան Աղբուր» գացողը «ճամբու» մր չէր հետեւեր, հապա՝ ուղղութեան մր, ինչպէս ծովերու վրայ նաւարկող նաւ մը որ «ճամբայ» չունի բայց ուղղութիւն ունի տեղէ տեղ հասնելու համար:

Գիւղին եւ «Դեղընթան Աղբուր»ին միջեւ գետնի ամբողջ տարածութիւնը ծածկուած էր թթաստաններով: Ուրեմն «ճամբան» գիծ մըն էր սոսկ — ո՛ր մէկուն որ հետեւէին մեր քայլերը — որ կը կտրէր այս թթաստանները երբ անոնց մէջէն կ'անցնէինք հետեւելով ուղղութեան մը որուն ծայրը կը կենար ակը, եւ թողած հետքերնիս կ'ըլլար «ճամբան»:

Ահա՛ այս պատճառաւ ճամբորդութիւնը դէպի «Դեղընթան Աղբուր» ինքնայատուկ համայք մը ունէր: Թթենին աղնիւ ու գեղեցիկ ծառ մըն էր: Տերեւները կանաչ եւ մեծաթաթի նման փափուկ եւ փայլուն են: Այս ծառերուն հովանին տակ քալել, «աւտուան չաղուն», վայելք մըն էր որ նոյն իսկ գԱստուած պիտի փորձէր իր երկինքը թողելու եւ յերկիր իջնելու: Չէ՞ մի որ գրուած է թէ «Տէր Աստուած աստուան գովին պարտէզին մէջ կը չրջէր»: Ի՞նչ պարտէզ էր այն որ Աստուծոյ սրբազան ներկայութիւնը հրապուրեր էր: Եթէ «թուզի» ծառերը գրախտ մը կրնային առեղծել, թթենիները անշուշտ պիտի առեղծէին...: Եթէ ծառեր, որոնց պտուղը մարդոց անկման պատճառ եղաւ, արժանի են գրախտի մը, որուն մէջ չրջելու պատիւը երբեւ Աստուած, ինչո՞ւ համար թթենիի նման «անմեղ» ծառեր դէպ նոյնքան արժանաւորութիւն չունենան...:

Չպացողաբար չխորհինք. վերլուծողաբար խորհինք, եւ ի՞նչ կ'երեայ եղրակացութիւնը: Նորէն դրախտ: Ինչպէ՞ս: Սա հոգեկան մոդսական «բաղադրութեա՞մբ», ըսենք: Արշալոյսի ժամեր — լա՛ւ ըմբռնեցէ՛ք — պայմանադրական ճամբու բացակայութիւն, որ ըսել է, ազատութիւն, հաւասար հոգւոյն յատակը, Աստուած անմարմին սակայն տեսլականի իրականութեամբ մը պարտէզներուն մէջ, եւ գեղ ու չբնարհք ամէն կողմ...: Եթէ ասոնք «դրախտը» չեն կազմեր, ուրեմն ի՞նչ է «դրախտը»: «Դրախտը» միայն միջավայրի դեղեցկութիւնով չի չինուիր: «Դրախտը» հոգեւոր փորձառութիւն մըն է: Մինչեւ որ «դրախտային» չըլլայ զգացածդ, դուրսը «դրախտ» չկրնար ըլլալ:

⁂

«Դեղընթան Ապրուր»ին «ճամբան» այսպէս պրախառային «փոթճառութիւն» մըն էր: Դէմ իմս եղած է: Իմս պարտ էր ըլլալ: Անձնական պատճառ մը ունէի որ այդ «ճամբուն» վրայ իմ փոթճառութիւնս պրախառային ըլլար: Հնաս քալած է այդ «ճամբուն» վրայ «Յովհաննէս Առաքեալը»: Կ'ելլենամ ես, եւ պինքը բոլոր ճանչցողները պիտի վկայեն, թէ իսկ եւ իսկ Յովհաննէսն էր ան, նայնքան ատինքնով իր կապոյտ աչաց լոյսովը, իր չէկ մազերովը, գես երիտասարդ, «հոգւով սրբով լեցուած», կաթի պէս փնթոյչ մարթով, ապրկան մը պէս պնդկիկ, բամբ ձայնով որ կարծես հապաղ չէր ելլեր հապա՝ աննիւթական աչխարհի մը անխորտչալիւն խորութիւններէն: Մէ՛հ, ա՛լբան երանի ինձի, այդ «առաքեալը» յաճախ ձեռքէս բռնած է «Դեղընթան Ապրուր»ին «ճամբուն» վրայ, եւ հնաս խօսած է «Տպաս, պատկաս» պրոյեկցիոնական բացատրութիւններով, ու ես ալ իրեն պատասխանած եմ պինքը «հայրիկս» կոչելու առաջաձնորհ իրաւունքովը...:

Ի՞նչ կ'ըսէք, «պաչտամունք» էր այդ «ճամբան» երբ hopu հետ էի: Ազատ «ճամբայ» եւ ձեռքս hopu ափին մէջ — այս էր իմ առանձնաշնորհեալ երանութիւնս մանկական օրերուս, եւ ինչ որ էր երանութիւնս ապա եղաւ ու կը մընայ ըլլալ կեանքիս փիլիսոփայութիւնը: Ո՛չ, գծուած ճամբու վրայէ քալելու յօժար ոտքեր չեմ ունեցած ո եւ է ատեն: Աստուծոյ ազատութիւնը կ'ուզեմ բայց նաեւ Աստուծոյ ձեռքը: Պայմանագրականութեան բանաի չեմ կրնար հանդուրժել, բայց Աստուծոյ կը վստահիմ, անոր կը յանձնուիմ:

Երանութի՛ւն, յիրաւի· ինչպէ՞ս չըլլար: Մեղք որ յարդը չգիտցանք մինչեւ որ, հետագայ տարիներ քաղաքակրթութիւնը մեր ոտքը ղրաւ խճօնաչէն (սիմէնթ) ճամբու մը վրայ եւ անոտոք հրամանով մը որ անոր վրայէն քալենք մինչեւ մահ: Այս ճամբուն վրայ ենք ահա՛ ու միս միհնակ...: Առանկ արուեստակեալ, տաղտկալի ճամբաներու վրայ մէթ Աստուած «կը չըլլի՞»...: Եւ կամ ո՞ր «առաքեալը» պիտի դիմանէր քալելու անոնց վրայէն եւ իմ «առաքեալս» — իմ «հայրիկս» — քալէր ինծի հետ...:

Աբչախոյին ո՞ւր ժամադիր ըլլամ այլ եւս Աստուծոյ եւ անոր «առաքեալ»ին հետ: Ո՞ւր մնաց «Դեղընթան Ապրուր»ին ճամբան...: Աստուծոյ չունչը հնչելով, թթենիներու տամուկ եւ կուսական փայփայանքը զգալով մեր գիմքերուն վրայ, եւ թռչնոց համերգին քայլերգովը յառաջանալով վերջապէս կը հասնէինք ագրեբակը:

Թուփերը պրպան մը չինած եւ մէջը կծկած, պահած էին այս ակը: Պատառ մը ջուր... այդքա՛ն: Բայց մանանայատուկ համով մը ջուր: Հոս համը ջուրին յանձնարարականն էր: Երկաթի համը դեղի կարգը դրած էր ջուրը: Այս ջուրին ալ բուժիչ յատկութիւն վերագրուած էր: Անունը վրան է. «գեղնութեան» բուժիչ դեղ էր: Եղե՞ր էր, կ'ըլլա՞ր — այդ չէ հարցը: Առանկ հաւատացեր էին, եւ կը հաւատային դիւցազիք: Ըսինք, ու կը կրկնենք, կարեւորը հաւատքն էր: Ու էթէ հաւատալով ամանք դեղնութենէ բժշկուեր էին, ինչո՞ւ համար ո եւ է ոք նոյն բուժումին ակնկալութիւնը չունենար երբ այդ ակէն խմէր, պահանջեալ հաւատքը ունենար կամ ոչ:

Ո՛վ որ այդ ջուրէն խմէր քուրջի կտոր մը կը կապէր ակր հոմանուորող թուփերուն: Կ'երեւի թէ հիւանդութիւնը ենթակային մարմինէն թօթափելու տենչը կը խորհրդանշէր այդ սովորութիւնը:

Աւիկա հասկնալի է: Ամէն օր կը տեսնենք այդ երեւոյթը մարդոց վարմունքին մէջ: Եթէ մարդ մը իր մեղքէն, իր ապիկարութիւններէն, իր ոչնչութենէն փրկութիւն չի կրնար գտնել, կը սկսի ատոնք ուրիշներու վրայ փակցնել...: «Քուրջ կապողներ»է փախէ՛ք, պի ատանկներ անպատճառ հոգիով յուսահատականօրէն հիւանդ են...:

–Դեղընթան Ապրուր»ը միեւնոյն ատեն ապօթատեղի, ուխատատեղի, եւ զարմանատեղի էր: Ցարմարութիւն չկար հոն, որքան կը յիշեմ, բացօթեայ այնպիսի խրախճանութեանց, որոնք տրամաբանօրէն կամ անտրամաբանօրէն դութեանց, որոնք տրամաբանօրէն կամ անտրամաբանօրէն դուժդուժած են այդպիսի ապրիւրներու հետ, ինչպէս «Սօխմիարի» պարապային:

Տեղը ինքնին մռայլ էր, ջուրը սեւորակ, եւ ծափի, երբ

կ'երթայինք հան բնիկն ու հիւրը եւ լուրջ տրամաբանութեամբ կը զառնային: Էհ, ամէն առն «Աստուծոյ տապանակին առջեւ պար բռնել» չըլլար: Երբեմն ալ խոկալ ու անոր խորհուրդներուն մէջ թաղուիլ պէտք է: «Դեղրնթան Աղբեր»ը վեր, վար, դուրս, ներս չունէր: Այս վայրին համեմատութիւնը չորրորդն էր — հոգեւոր խորութիւն մը: Կը փորէր ան այցելուին հոգին եւ կը բռնագաւազը իր ջուրին խմողը որ այդ խորութեան յատակը թաղուի:...:

ՎԱՆՔԸ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐԸ — ՍՈՂՄԷ ՏՈՒՏՈՒՆ — ԱԽԱԳ ՈՒՐԲԱԹ Ս. ՂԱԶԱՐՈՍ ՄԱՏՐԱՆ ՄԷՋ — ՀԱՅՐ ԱՐՍԷՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ — ՀԱՅՐ ԵԳՈՒԱՐԴ ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ:

Մոքիս մէջ կայ հարց մը զոր չեմ կրցած լուծել: Պարսիկական արեւելեան եւ արեւմտեան ծայրերը քիչ շատ իրարու կը նմանէին: Երկու ծայրերն ալ պիւղը կը նեղնար, կը սրէր: Երկու ծայրերն ալ մէյմէկ բլրակներ կը բարձրանային: Արեւելեան ծայրը աւազային էր եւ այդ իսկ պատճառաւ «խումխուխ» կը կոչէին պիւղացիք: Արեւմտեան մասը, մանաւանդ «Կիւճիւկ Օրմանը» որ պիւղին անմիջական սահմանն էր միայն «ձորով» մը կը բաժնուէր, յաւէտ քարուտ էր:

Պիւղին երկու ծայրերուն նմանութեան կէտերը միայն ֆիզիքական չէին: Երկու ծայրերուն վրայ մէյմէկ կարեւոր հատատութիւն կը կենար: Արեւմտեան ծայրը կար պարսիկակի փառքերէն դէթ մէկը, Բարձրապոյն վարժարանը. իսկ արեւելեան ծայրին, կամ լաւ եւս պիւղուն, թաղն էր «Վանքը»:

Հարցս ա՛ւելցած է — պիւղին այս երկու ծայրերէն ո՞ր մէկը աւելի ժողովրդական էր, կամ բնակութեան համար աւելի բազմալի թաղ մը, չըլլանակ մը: Պարսիկակ անցուցած տարիներս վազգէ վազգ թափառայածութիւն չեմ լսած. ընդհանրապէս դպրոցին անմիջական չրջակայքին մէջ ապրած եմ: Ինձի անանկ կը թուէր թէ ամբողջ պարսիկակը ծրարուած էր այն չրջանակին մէջ որուն մէջ դպրոցակից-ներս ու ես կ'ապրէինք ու կը չարժէինք խնդալով, խաղալով: «Գևրևզմանլին ճամբան», «Ջաղչին ճամբան», «Զարչուն», եւ դպրոցին չրջափակը կը կազմէին ծիրը մեր պարսիկակի կեանքին: Որովհետեւ մեր կողմը «Կիւճիւկ Օրմանը» ունէինք, կամ անոր կռնակը Գարեկին Աղբօր «աչման», եւ քիչ մը աւելի անդին «Խորունկ ձորը», եւ «Վէրի Ախտման», ուստի «Խումխուխ»ի կողմը մանաւանդ հրապոյր մը

չէր ներկայացնէր մեզի եւ քիչ անգամ այդ կոպմերը կ'այցելէինք: Ուր որ մե՛նք էինք ու կը չարժէինք, մե՛զի կը թուէր ըլլալ դիպչին նախընտրելի մասը, կամ առանցքը: Բայց ներքին զգացումի մը վճիռը ընդունելի կրնա՞յ ըլլալ մթին առարկայական, արտաքին նրբութեի մը համար: Ինծի անանկ կը թուի թէ դիպչին երկու ծայրերուն վարկը ունեցած էին իւրաքանչիւրին վրայ բարձրացող այդ կարեւոր հատատութիւնները: Դէթ առչափը կրնանք բսել անվրապահօրէն թէ դիպչին ամէնէն աչքառու չէնքերը այս երկու ծայրերը կը պահուէին: Բայց իմ տպաւորութիւնս էն է թէ հարատարպիտօրէն դիպչին ամէնէն դեղեցիկ չէնքերն էին անոր արեւելեան ծայրին վրայ, Մխիթարեան Հայրերու կողմէ կառուցուած չէնքերը, իւրաքանչիւրը մասնաւոր նպատակի մը համար, մէկը՝ իրրեւ եկեղեցի, միւսը՝ իրրեւ մայրապետանոց, միւսը՝ իրրեւ դպրոց, որոնց բոլորին «Վանք» կամ «Կաթողիկնեղու Վանք» անունը կուտային Պարտիզակցիք:

Դիպչին արեւելեան թաղը կաթողիկներուն էր, իսկ արեւմտեանը՝ Բողոքականներուն: Աննախապաշար ոգիով պատեալ իրապետիներ, թէ՛ կաթողիկները եւ թէ՛ Բողոքականները դիպչին կեանքին մեծ նպաստ մը եղան ամէն իմաստով, բայց առաւելապէս, իմացականապէս եւ հոգեւորապէս: Այս մասին մեր մտքի մէջ կատած չկայ: Իրրեւ վառ այն նպատակին դոր Հայ կաթողիկները բերին ուղղափառ հօրէն դիպչին եւ անուղղակիօրէն՝ ամբողջ ազգին մշակութային կեանքին, կը բաւէ յիշել արժէքաւոր անուններու երկար ցանկ մը հետեւեալ մէկ քանին. — Հ. Ցոլհաննէս Թորոսեան, Հ. Վարդան Հայկունի, Հ. Արսէն Ղափիկեան, Հ. Եսայի Տայեցի, Հ. Մկրտիչ Պօտուրեան, Հ. Ղեւոնդ Տալեան: Եթէ այդ «Վանքը» հիմնուած չըլլար, թերեւս ազգը զրկուէր այն չքնաղ ուժերէն զոր կը ներկայացնեն այս անուննները: Աւանք բնիկ Պարտիզակցիներ էին, եւ անոնք կրթայօրէն Պարտիզակի ամենատպնիւ բերքերէն: Այս «Մխիթարեաններուն» պարծենցած ենք, եւ դեռ կը պարծենանք, կատարեալ իրաւամբ: Աւանք ազգը սիրեցին իրենց բոլոր սրտովը եւ անոր հոգեկան արժէքներուն մշակման եւ

պահպանման նուիրեցին իրենց կարողութիւնները: Եթէ աւանք եղած չըլլային ա՛յդ չափով — մեծ չափով, հարկաւ — պակաս պիտի մնար մեր ազգային հոգեկան եւ իմացական հարստութիւնը: Կրօնական նեղմտութեամբ կամ մոլեռանդութեամբ ինչո՞ւ խաթարենք մեր դատողութիւնը: Ո՛ւ հատատութիւն — հոգ չէ թէ ի՛նչ դրօշակի տակ — որ կրնայ Հայր Արսէն Ղափիկեան մը տալ, օրինակի համար, կամ Հայր Վարդան Հայկունի մը, արդէն փառաւորապէս արդարացուցած կ'ըլլայ իր գոյութիւնը: Ազգին հետ՝ նաեւ Պարտիզակ երախտապարտութեան մեծ պարտք մը ունի Մխիթարեան Հարց որ «Վանք» մը տուին Պարտիզակի, եւ «Վանք»ով բացին ծորակ մը եւս ուրիշ բղխած հոգեկան եւ իմացական ուժը ազգին կեանքը դղալապէս ճոխացուց, հարըստացուց:

Եթէ կարելի ըլլար վայր Պարտիզակը վերաեղծել, «Վանքը» նորէն իր տեղը դրուելու էր: Առանց «Վանք»ին Պարտիզակը լիակատար Պարտիզակ պիտի չըլլար երբեք:

***

Արտաս մէջ ունիմ «Վանք»ին հետ զուգորդուած յիշատակներ որոնցմէ ամանք դիս եւս կը տանին աւելի քան յիսուն տարիներ, մանկական օրերուս, եւ ամանք ալ կը բերեն մինչեւ երէկ, եւ մտքական համաբերով մը կ'ընդելուզեն անցեալը ներկային հետ:

Բայց ո՞ր մէկը յիշեմ: Միայն «Վանք»էն յիշատակներ «Հատոր» մը ունիմ արտաս «գարակներուն» վրայ: Այդ «Հատոր»էն հոգիս թէ էջ մը կամ երկուք կրնամ վերցնել եւ ներկայացնել պրչանկարներուս կալերին մէջ մանեկոպնեղուն:

«Ջատարջին ճամբուն» վրայի տունը, դիպչին արեւելեան ծայրը, ուր, ինչպէս նախապէս յիշած եմ, մեծ հայրս կը բնակէր իր ընտանիքովը, առջի կ'այցելէր կին մը, որ, իր պարզամտութեամբը եւ զուարճախօսութեամբը, ամէնուս, թէ՛ մեծին եւ թէ՛ պզտիկին, չատ սիրելի էր: Աղքատ կին մըն էր: Ճաճանչ պատուս տան սեղանակից կ'ըլլար: Բայց ամէն անգամ կերածը «կը վատակէր» տան մթնոլորտը

չէնցնելով եւ ամէն մէկիմուս «սիրաբ բանալով» իր — լաս մեծ մօտս արակումին — «խնդալ ու ծուս» խօսուլատուքովը: Ինչպէս որ ալ խօսէր, ինչ որ ալ ընէր «Սոպմէ Տուտուն», ամէնքս ալ վարակիչ եւ անպակելի խնդուքէ մը կը բռնուէինք: Երբ իմիմ ալ խնդար, կը հանդուրժէր մեր խնդուքին. բայց երբ է պին իր արժանապատուութեան խնդայինք — եւ ամէնէն չատ այդ պնամ կը խնդայինք — կը սրտնեղէր, կը բարկանար: Քանի բարկանար մեր խնդուքն ալ կ'ուէնար: Վայրկեան մը հապճ կը դադրէինք երբ մէջերնէս մէկը նորէն կը «պայթէր», եւ միւսներն ալ իրարու ետեւէ «կը պայթէին», մինչեւ որ աչերնիս թրջին եւ փորերնիս ցաւէին, մխանական խնդուքի այս անպէտպրելի մակընթացութեան առէ:

Սա պահուս աչքիս առջեւ է «Սոպմէ Տուտու»ին դէմքին արտայայտութիւնը խնդուքի մեր այս նոպաներուն առթիւ: Շատախօս էր: Բայց, դոնէ երբ խնդուքը սկսէր, լո՞ր: Ո՛չ, մենք քանի խնդայինք, ինքն ալ աւելի պրպտուած, լեզուին կուտար:

Աչխարհի մէկ մանրանկարը...: Ամանք միշտ կը խօսին, ուրիշներ ալ կը խնդան: Ինչպատպին խնդուքը կամ հնդնանքը դադրեցուի մեկ մէջերնէն է խօսելէ դադրիլ, լռել, համբառնալ: Բայց ո՞վ ապահով է այս խմաստութիւնը որ «Սոպմէ Տուտու»էն ակնկալէինք այդքան խմաստութիւն:

Ի՞նչ է «կեանքի խմաստութիւնը»: Այս հարցման հազար տարբեր պատասխաններ կրնան տրուիլ: Բայց նոյն միայն մէկ մրցանակ ունենայինք հատարկն լաւագոյն պատասխան տուողին համար, այդ մրցանակը պիտի տայինք անոր որ պիտի յայտարարէր թէ՝ «կեանքի խմաստութիւնն» է տասը բառէն միայն մէկը խօսելը օգտակար կամ անհրաժեշտ եւ պել եւ ինք կլլել:

«Սոպմէ Տուտու»ին թեսութիւնն այս էր — տասը բառին տասն ալ լեզուին ծայրն էր չարունակ: Մենք ալ կը դատարճանայինք: Մէկը պիտի վնասէ որ ուրիշ մը չահի: Մենք էինք միշտ չահզոր երբ «Սոպմէ Տուտու»ն պատուստան եւեւէ դոնէն ներս կը ապրդէր եւ համեստ անկիւն մը կը նստէր: Նախ կը լռէր: Մե՛նք իրեն կուտայինք խօսքի նիթը: Մարին մէջ տեղ մը կը փորէինք եւ երբ անգամ մը բացուէր լեզուին «բալլիքը» մենք ալ «հարմնիքը» կը սկսէինք...:

«Սոպմէ Տուտու»ն մանկութեանս ճանչցած եմ իմ պատուս տան մէջ: Իր կեանքին պարագաները չեմ գիտցած որ յիշեմ: Ո՞ւր էր տունը. չեմ գիտեր: Ես ինքս իր տունը չեմ դացած: Մեր ինները կ'երթայի՞ն կամ ո՛չ — չեմ յիշեր: Տըպատուութիւնս սակայն այն է թէ երէկ փոխադարձ այցելութեան պարտք մը կար տնտականօրէն, պործնականօրէն, հարկը չկար, սա պարզ պատճառս որ ի'նք գրեթէ ամէն օր մեզի կուգար: «Վանք»ին կոպմերը կը բնակէր: Պապուս տան եւեւի թաստաններուն մէջէն երեւան կ'ելլէր վհուկի պէս: Ատիկ կը հետեւցնեմ թէ «վանք»ին թաղէն էր: Եւ եղած բլլալու էր, որովհետեւ կաթոլիկ էր:

Ու այս աննենգ ու պարզամիտ կաթոլիկ կնոջ ամէնէն սիրելի, ամէնէն վատահելի, ամէնէն մտերիմ բարեկամները կը կազմէին ոչ-կաթոլիկները: Սրտի պարզութեան պըրը

Իրիկնամուտին, Աւագ Ուրբաթի ժամերգութեան ներկայ եղանք վանքին Եկեղեցիին մէջ: Ամէն ինչ հայկական էր, լեզուն ականջներնիկ հայերէնը, ձէնը հայկական, շարականները հայկական, պաշտող եւ պատարագողը՝ Հայ: Ինչ որ օտար էր՝ կա՛մ մենք չզգացինք եւ կամ արդէն անզգայի էր սիրտ ճօրին մէջ որ խակ եւ խակ հայկական էր: Ծիշտ այդ պատճառու ամէնքս յուզուեցանք: Պանդուխտ եւ աքսորական Հայեր տասնամեակ էին Թաչիինակը չտեսնելէ մօտ պահել:

Մամերուն լոյսին պէս ամէն մէկ երեսնուս հոգին սկսաւ թրթռալ երբ դասին մէջ ծնկաչոք վարդապետներէն մէկը երգել սկսաւ — «Ներողող սիրելեաց որ զկնի ուխտիդ մեզ լոյս փառաց· արիաբար ընդեւ ի պինեւորաց քրամիզ կարմիր նախատանաց· մերկեամ՝ յինէն ըզգուրծ մեզաց զարամապին արեամբ ներկած, եւ ըզկնի՝ զուրախալին ըզպատմուճանն իմ զառաջիւն»: Եւ այսպէս չարունակաբար···: Անոյշ ձայն մըն էր երգիչին ձայնը: Տիրացուի երգեցողութիւն չէր, հապա՝ հաւատացեալի: Ձայնը հաւատքն ուժն ու հաւատիքը կը հասցնէր մեր հոգիներուն: Երեք եկեղեցի, երեք զատնական աւանդութիւններ մէկտեղ բերուած էին այդ օրը այդ տաճարին մէջ եւ ապուցուած մէկ սիրոյ մը, մէկ հմնական հաւատքի մը պիտակութեամբը, որ ամէնուս մէջ կ'արթնցնէր հաւատացեալի մը հաւատարուղիս երգեցողութիւնը: Ձայնը, չատոնց լուած, դեռ ականջիս մէջ կը հնչէ...:

Ու նոյն օրը զարմանալի երեւոյթի մը եւս հանդիսաւես եղանք: Խորանին վերեւովը բացուած բոլորակ պատուհանին մէկէն արեւամուտի լոյսը ներս կը մտնէր եւ, իրրեւ լուսեղէն սիւն մը, կ'իջնէր, ներսի աղջամուղջը կարելով, ուղղակի երգիչին գլխուն: Եթէ երդիկի քունի մէջ՝ տեսած երեւոյթս պիտի նմանցնէի «ոսկեղէն սանդուխ»ի մը որուն աստիճաններէն երգիչ հրեշտակներ կ'իջնէին, երկինքի երգը յերկիր բերելու:

Հայր Աբէլն Ղափիկեան այդ օրը իրիկնամուտին, այդ դերին մէջ էր: Երկինքի երգը տասուիւ յերկիր բերաւ ան: Լոյսը իր վրայ լիած էր: Բայց ինքն ալ իր հաւատքին լոյսը կը ճառագայթէր իր ձայնովը — «Ի յուրբաթու ժամ երրորդին բեւեռեցար, Տէր, ի խաչին, լուծեր զկապանս նախատեղծին եւ կապեցեր ըզքշնամին· զիս ամբացո՛ ընդ հովանաւ կենդանարար քո նըշանին· եւ ի ծագելն յարեւելից լուսաւորեա՛ լուսով նորին»···:

«Սոպմէ Տուտու»ին հոգին մինչ չցնծա՞ց այդ օրը երբ լսեց իր թանկարժէք զաւկին հաւատացեալ եւ հաւատահպզդ ձայնը: Ա՛հ, Տէրը իր ընտրեալներն կը ծնի յաճախ այսպէս խոնարհութեան ծոցէն: Ահա՛ մէկ օրինակը···:

*
**

«Սոպմէ Տուտու»ն չտեսայ· աւա՛զ· բայց Հայր Աբսէնը որքա՜ն գործուեցաւ վրան: Ինչ որ ես կը յիշեմ իր մօրը մասին, ինքն ալ նոյնքան կը յիշէր, այդ նոյն երանելի օրերէն, իմ պատուս տանը մասին: Հին սէրը հին սիրոյ մը հանդիպեցաւ երկուքիս մէջեւ: Ցուզումէն աչերս կծուրցան: Դիտեցի որ ինք ալ արցունքը կուլ կուտար: Ես իմիններս կորընցուցեր էի — պապս, մամս, հայրս, մայրս — ամէնը գորս կը ճանչնար ու կը սիրէր: Պարտիզակը աւերակ էր: Բայց «Սոպմէ Տուտու»ն ողջ էր եւ այլ եւս Թազուհի Վենետիկի մէջ, Թագն ալ՝ զաւակը: Ու ի՞նչպէս չըլլար Հայր Աբսէնով մը: Ամենայն իրաւամբ:

*
**

«Վանք»ին մեծաւորը, կամ Պարտիզակի Հայ Կաթոլիկներուն ժողովրդապետն էր, իմ ուսանողական օրերուս, Հայր Եղուարդ Սիրունեան: Անսահմանօրէն ուրիշներ ալ եկած պացած են բայց իրմէն դուրս ոչ ոք ճանչցած եմ, կամ կը յիշեմ: Բարձրադոյն վարժարանի աւարտական հանդէսին ներուն կը հրաւիրուէր ուրիշ «պաշտօնական» հիւրերու կարգը, եւ կուգար անվրէպ եւ բեմին վրայ կը նստէր: Երբ կարգը գար այն ուղերձներուն որոնք «հիւրերը» կարգաւ կը խօսէին, Հայր Եղուարդ, միօրինակ ձայնով մը, եւ գասական հայերէնով, նախ արտայայտութիւն կուտար բարեպաշտական եւ չնորհաւորական զգացումներու եւ ապա, մտքական

պատիւ կարելու դէրին կ'անդրադառնար ամէն առթիւ նոյն վերջաբանով կամ եզրակացութեամբ փակելով իր խօսքերը զոյս ընթացատրանելուն կ'ուզէր – «ձեզմէ մի դասախոսութեան համար մտքի լուսաւորութիւն պահանջել չէ. հոգին ալ պէտք է լուսաւորել: Մարդիկ կրնան միտքը լուսաւորել բայց Աստուած է հոգին լուսաւորողը»: Հայր Եղուարդի այս պատգամին ետեւէ ապրու «աւարտական խրատ» լսած չեմ ո եւ է աեն, ո եւ է բերնէ: «Տաւտւմայ»ին ալ թէզը այդ էր, ինչպէս տեսանք:

Դասախոսութիւնը այժմ սակ մտքի լուսաւորութեան հարց եղած է: Հոգին կրնայ վայրկեան մնալ, հոգ չէ: Եթէ միտքը մշակուած է՝ մէկու մը դասախոսութիւնը անթերի կը սեպուի: Հայր Եղուարդ առանկ չէր հաւատար: Իրաւունք ունէր: Ձեռ եւս նկատի ունեցայ իր այդ հաւատքով որ մէջս հաստատ մնացած է մինչեւ այսօր:

Բարակ, նիհար, ժպտուն մարդ մըն էր Հայր Եղուարդ: Ձայնն ալ իրեն պէս «բարակ» էր, սուր հնչականութեամբ մը: Այն տպաւորութեան տակ եմ թէ պիտպիտ, առանց խաբերի, կը սիրէին եւ կը յարգէին դինքը: Յարձակողական, ընդդիմութիւն առնղող անձնաւորութիւն մը չէր: Մեզմէ էր եւ յաւէտ ընկերող, քաշուող մէկը: Երբ պիտը պարպուեցաւ եւ խաչելութեան ճամբան բռնեց, Հայր Եղուարդ ալ անոնց հետ գնաց, թէ մինչեւ ո՞ւր, եթէ կանգ առաւ տեղ մը, չեմ գիտեր: Բայց Պարտիզակի մէջ եւ Պարտիզակի կեանքին հետ նոյնացած ամէնէն ժողովրդական Հայ Կաթոլիկ ժողովրդապետը Հայր Եղուարդը եղած է, կարծեմ:

«Վանքը» ի՞նչ եղաւ արդեօք: Եկեղեցին ի՞նչ ըրին: Սրբապղծութեանց բոյն ըրին անառաւած անօրէնները մեր բոլոր սրբարանները. վա՛խ, վա՛խ:

Ի՞նչ ըսենք, ի՞նչ բնենք, որո՞ւ բողոքենք: Անոնք մը-նացինք ու, ցիրուցան այս աշխարհիս չորս ծայրերը. մեզի կրնանք ողբալ ու սգալ մեր անպատեհի կորուստներուն համար: «Վանք» մըն ալ այսպէս Պարտիզակի մէջ Թպտուեցաւ ապրին համար — իրա՛ւ մեզի մէկը հարիւրներէն, բայց իր տեղը Թանկագին, նուիրական:

ԺԱՄՈՒՆ ԶԱՆԳԱԿԸ

ԶԱՆԳԱԿԻՆ ԼԵԶՈՒԻՆ ԵՒ ԿՈՉՈՒՄԸ — ԺԱՄԿՈՉ ՆԻԿՈՂՈՍ ԱՂԲԱՐ ԵՒ ԶԱՆԳԱԿԱՀԱՐՈՒԹԵԱՆ «ՊԱՏԱՐԱԳԻՉ»:

Զանգակները լսած են «նոր» աշխարհին մէջ: Լսած են որովհետեւ «նոր» աշխարհը աղմուկ ունի բայց աղօթք չունի: Ու զանգակը աղօթքի համար կրնայ հնչել. բայց աղմուկի եւ խաժամուժի մէջ աղօթքը ի՞նչ տեղ ունի որ զանգակին ալ հնչէ: Զանգակը նուիրական կոչում մը ունի հաւատացեալը աղօթքի հրաւիրելու: Նաեւ աւելին: Զանգակը Աստուծոյ ալ դրան «ջախջախ»ն է: Երկու լեզու ունի ան — մէկը՝ Աստուծոյ համար է, միւսը՝ մարդոց համար:

Ակա՛նջ դրէք զանգակին երբ հնչէ ան: Անոր հնչիւնը սակ անխտաա ձայն չէ. նաեւ՝ խտաատուր խօսք է: Թէ՛ ձայն ունի ան՝ վկայ է ականջս. թէ՛ նաեւ խօսք՝ հոգիս է վկան: Ու ի՞նչ կը խօսի ան երբ կը հնչէ:

Պարտիզակի ժամուն զանգակին լեզուն կը հասկնայի: Այդ զանգակին յանկերգն էր — «Եկէ՛ք, յոգնածներ եւ բեռնաւորուածներ, Աստուծոյ հետ ժամադիր եղէ՛ք. ձեր պատարագը եւ աղերսը մատուցանեցէ՛ք Անոր. Ան ձեզ պիտի ընդունի եւ ձեր կարօտութիւնները պիտի նկատէ Իր անհուն ողորմութեամբը: Եկէ՛ք, մի՛ ուշանաք»: Այս լեզուով կը խօսէր ան գիւղացւոց: Իսկ միւս լեզուով խօսք կ'ուղղէր երկինքի: «Ո՛վ Աստուած, ժողովուրդդ ահա՛ հաւաքուած է եւ քեզի կը սպասէ. լսէ՛ր քու զօրութիւնովդ եւ սիրովդ. լսէ՛ անոնց աղօթքը, լեցո՛ւր անոնց կարօտութիւնները. քու եւ-րեսդ վերլեցո՛ւր այս տաճարին վերեւ: Փութա՛, լսէ՛ր, դթառատ Տէր»:

Պարտիզակի ժամուն զանգակը զԱստուած եւ ժողովուրդը իրար կը բերէր, իրարու հետ հաղորդակցելու կը հրաւիրէր: Զանգակին հրաւէրին ա՛վ որ անսաց եւ ոտքը ժամուն չէմէն ներս դրեց, զԱստուած կը վիճառէր: Զի եթէ Աստուած չըլլար ժամուն մէջ, ա՛լ ի՞նչ իւղար որ արժէր:

Տէր կարապետը կամ Տէր Նեբսէսը բնաւոյն պէմքով էին։ Առանք պարզ ու մաքուր մարդիկ էին բայց վերջապէս՝ գիւղի մը քահանաները...։ Առանք ի՞նչ համայք կրնային ուննալ պիւպացոց համար։ Ոսկեբերան հռետորները ալ չէին։ Բարով խօսելու կարողութիւնով չէին կրնար պարծենալ։ Շատ շատ «խրատական» մը կը խօսէին առանը մէյմը. ա՛յդչափ։

Հոս, այս երկրին մէջ, կը յայտաբարուի, կը յեղյեղուի ընդհանրապէս — «ելէ՛ք, մարիկ լրէ՛ք այսինչ կամ այնինչ մեծանուն քարոզիչը»։ Պարթիզակի ժամուն զանգակը առանկ խոստում չէր կրնար ընել այն ժողովուրդին որուն հրաւէր կ'ընէր, դի «մեծանուն քարոզիչ» դոյութիւն չունէր հոն, բարեբաղդաբար. դի հոն ուր մարդիկ «մեծանուն քարոզիչը» լսելու կ'երթան զԱստուած չեն տեսներ։ Պարթիզակի ժամուն մէջ ասպարէզը Աստուծոյ էր, եւ ա՛չ թէ հռետորական մրցումի մը, բեմի մը վրայ։

Տէր կարապետը չէր կրնար, որքան ալ ինքնայատուկ արժանաւորութիւն ունենար — ինչ որ ունէր անբերկրայօրէն — ժամը այնքան մը լեցնել որ Աստուծոյ տեղ չմնար։ Առաւուծոյ վեհափառութեանը քով ամէն ոք նսեմացած էր հո՛ն։ Երեւցածը՝ տեսնող աչերուն՝ Աստուած էր իր փառաց գահուն վրայ։

Զանգակը հրաւէր էր զԱստուած տեսնելու իր սուրբ տաճարին մէջ։ Պարթիզակի ժամուն համայքը Աստուած ի՛նդն էր, իր ներկայութեան խորհրդաւոր դիտակցութիւնը։ Եւ պիւպացիք Աստուծոյ ներկայութեան օրհնութիւնը վայելելու համար ժամ կը վազէին երբ զանգակը հնչէր։

Պարթիզակի ժամուն զանգակատունը ինքն իր մէջ հաստատութիւն մըն էր։ Զանգակը կարծես հոգի ունէր։ Անոր հնչման մէջ կար կոչման մը դիտակցութիւնը որ զգալի էր լսողին։ Երեւակայութիւն չէ սա, հապա՝ իրողութիւն։

Զայնը զօրաւոր էր, թէեւ չանկուցիչ, դի յաճախ օրեր կրնար մինչեւ «Իսկէյէ»էն լսուիլ։ Բայց այս զանգակը եզականութիւն մը ունէր. արդեօք արդեամբ ունէ՞ր. չեմ դիտեր. դէթ ինծի անանկ կը թուէր թէ անոր հնչիւնը սոսկ մեխանական չէր, հապա նաեւ, եթէ բացատրութիւնը նե-

րելի է, հոգեղէն էր։ Անոր հնչիւնը ականջէն չառ անցին կ'անցնէր ու կը թափանցէր մինչեւ հոգին։ Ֆիզիքական ուժէ եւ ոչ մէկ նման, որ թէեւ ըմբռնելի է զգայարանաւէս, բայց իմացականապէս՝ անբացատրելի, Պարթիզակի ժամուն զանգակին հնչիւնին այս խորհրդաւորութիւնն ալ մինչեւ այսօր չեմ կրցած բացատրել կամ լուծել։

Այս զանգակին հնչիւնին անդիմադրելի հմայքին, պիտի ըսէի, նոյն իսկ բռնակալութեան առջեւ կ'ապրէինք։ Ինչպէս չէր թէ ա՛ւր էինք, ի՛նչ կ'ընէինք, երբ ժամուն զանգակը հնչէր, մեր ուշադրութիւնը անմիջապէս կը հիպէր մեր սրտին, եւ դէթ վայրկեանի մը համար մեր խորհուրդները կը լարուէին դէպի այն կողմը ուրկէ կուգար անոր հնչիւնը։ Հրամայական չէր մը կար անոր մէջ։ Խաղի մը տաք տեղը յանկարծ կը կենայինք եւ լրջացած իրարու երես կը նայէինք, մինչ մեղմ մեղմ մէկը կը ձայնէր, — «Տղա՛ք, ժամուն պանգա՛կը...»։ Զօրավարի մը հրամանը իր զինուորներուն վրայ աւելի եւ աւելի ազդեցութիւն չէր կրնար գործել որքան ժամուն զանգակը իր հնչիւնով կը գործէր մեր վրայ։

Պարթիզակն ալ իր «Անժէլիւս»ը ունէր բայց սոսկ պատկեր մը չէր ան, հապա՝ հոգեկան կեցուածքի վերածուած մըն էր։

Ի՞նչ էր արդեօք պազանիքը։ Զանգա՞կը, թէ Աստուած, կամ անոր հրեշտակները։ Կրնա՞ր մէթէ զանգակը ըլլալ։ Պարիւռոն երգիչի մը ձայնն ունէր ան։ Դեռ ականջիս մէջ է անոր հնչիւնին արձագանգը։

Զանգակներու նուագախումբի մը մէջ՝ Պարթիզակի ժամուն զանգակին տեղը պիտի ըլլար թաւ ջութակին տեղը։ Երբ հնչէր ականջը չէր պատառեր, բայց խցուած ականջը մը իսկ կը լսէր անոր հնչիւնը։ Թէ՛ կը զգուէր թէ կը թափանցէր։ Ո՛չ կը ճչար, ա՛չ կ'որոտար։ Համաչափուած ներդաշնակութիւն մը կար անոր վերի եւ վարի խազերուն միջեւ։ Երկրի վրայ կը հնչէր բայց անոր հնչիւնը երկրայինը չէր։ Առար մէջ էր ահա՛ անոր խորհրդաւորութիւնը — երկրի վրայ այլ՝ երկնայինը...։

Մանկութեանս օրերուն խոկ, լաւ կը յիշեմ, ժամուն զանգակին հնչիւնը միշտ «պէպք» մըն էր ինծի համար: Կ'րսէին թէ Աստուած քանի մը հրեշտակ պահակ դրած էր ժամուն զանգակատան մէջ եւ ամէն անգամ որ ժամկոչ Նիկողոս ապրարը վարէն չուանը կը քաշէր, առնք իրենց անհանգիստ վազերուն ձայնը կը խառնէին զանգակին արձակուած ձայնին: Ա՛յդ էր արդեօք պատճառը...: Մանուկ էի եւ կը հաւատայի: Մեծցայ բայց հաւատքս մանկական մրնաց. եւ դեռ կը հաւատամ...: Հապա ի՞նչ է բացատրութիւնը: Երկինքի երանութեան արձագանգը կը բերէր հոգիս՝ Պարախպակի ժամուն զանգակը: Եթէ հրեշտակը չըլլար հապա ո՞վ ըլլար ապրիլը կամ պատուհանատուն զանգակին հնչիւնին երկնային խորհուրդը — Նիկողոս ապրա՞ը... Բնականաբար ո՛չ:

Երբ Աստուած լեզեոն մը հրեշտակ կը դրկէ Բեթլեհէմ, իրենց կրօնական եւ հասարակական ամբողջական կազմութիւնը, բանի մը հովիւներու աւետիս տալու համար թէ «Փրկիչ մը ծնաւ», ինչո՞ւ համար անհնկի կամ անբանաւոր ըլլայ երեւակայել կամ հաւատալ թէ այդ նո՛յն Աստուածը չորս հարիւր հրեշտակ իրրեւ պահակ կեցուցած է պիւղին զանգակատան մէջ տասը հազար հոգիի ականջին հնչեցնելու յարմանքան աւետալի հաւատիքը թէ փրկիչը որ «ծնաւ», նաեւ կ'ապրի ու կեցդանի է: Ու ի՞նչ էր արդէն ժամուն պաշտօնը — այդ կեցդանի փրկչին պաշտամունք ընել: Ի՞նչ է ո եւ է եկեղեցիի պաշտօնը: Նո՛յնը: Ա՛հ, «Խորհուրդ խորին եւ աբանչելի՛...»:

***

Պատարագող քահանային չափ լուրջ արժանապատուութիւն կը հագնէր Նիկողոս ապրարը ամէն անգամ որ զանգակին չուանը ձեռք կ'առնէր: Դէմքին վրայ յայտնի կ'ըլլար թէ կը զգար թէ մեքենական գործէ մը աւելի նշանակելի գործ մը կը կատարէր երբ կը սկսէր չուանը քաշել. կը զգար թէ իր եւ վերի աննշմարելի հրեշտակներուն միջեւ գործակցութիւն մը կար: Ու իր մասը անթերի կատարել կ'ուզէր:

Չուանը քաշելու յանդգնութիւն մը ունէր: Ո՛չ ոք կրնար իրեն պէս հնչեցնել զանգակը: Հրեշտակներուն հետ հոգեկան հաղորդակցութիւն մի՛յն ինք ունէր յայտնապէս:

Ամէն անգամ որ զանգակը հնչեցնելու որոշեալ ժամանակը հասնէր, ժամուն մուտքը ազդ եւ պատահական չափահասնելու խումբ մը կը կենար հանդիսատես ըլլալու Նիկողոս ապրօր զանգակահարութեան արարողութեան: Եւ սուրբ Նիկողոս ապրօր համար արարողական առիթ մըն էր ան: Ինչո՞ւ կը հանէր եւ չուանը իր կեանքն վար կ'իջեցնէր, ապա վայրկեան մը լռիկ կը սպասէր, պահերը կը չոյէր, ֆէսը դլխէն կը հանէր, մէջքին գօտին սանկ բոլորակի կը չօշափէր մասամ ըլլալու համար թէ դի մը դուրէ կախուած պոչ մը ըլլար...: Սպասման այս վայրկեանին, չեմ դիտեր ի՛նչ կը պատահէր Նիկողոս ապրօր հոգւոյն մէջ, բայց դէմքը կ'այլակերպուէր, աչերը նոր փայլ մը կ'առնէին, անցած դէմքին վրայ կրակ կ'իջնէր, այնքան որ կը կարմրէր, բերանը կ'երկարէր անոյշ ժպիտի մը պատրանքը տալով, ու երբ աջ ձեռքը դլխէն վեր նետէր չուանը բարձրէն բռնելու համար, կարծես թէ ոտքերն ալ դետնէն կը կտրուէին: «Ձայնուն Հօր, եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ» կը մրմռար եւ մարմինին բոլոր ծանրութիւնը կը կախէր աջ ձեռքէն եւ ահա՛ առաջին հնչիւնը մէկէն թեւ կ'առնէր եւ կը մխուէր անպարփակ եթերին մէջ. ապա երկրորդը, եւ երրորդը, եւ յաջորդաբար, մինչեւ որ ամէն մէկ հնչիւն իր անհատականութիւնը կորսնցնէր եւ իրարու ազդեցութեամբ առեղծուէր, ինչ որ ես պիտի կոչէի, Պարախպակի ժամուն երկնային սիմֆոնին:

Ու քառասուն տարիներ ետ նայելով կը զգամ հիմա անհերքելի վստահութեամբ, ինչ որ չէի կրնար զգալ այն ատեն, թէ Նիկողոս ապրար արդիւք մըն էր ինչպէս ամէն արդիւք է, կամ պէտք է ըլլայ, իր հոգիին անթափանցելի խորութիւններուն մէջ: Կը զգար թէ երբ վերը, զանգակատան մէջ զանգակը կը հնչեցնէր, Աստուած իր «հրեղէն կառքր» նստած, եւ իր «փառքը հագած», «սրբոց եւ հրեշտակաց» թափօրի մը գլուխը անցած, կ'իջնէր երկինքէն եւ իր մուտքը կը զգէր ճիշտ այն դռնէն որուն առջեւ կանգ-

նած, չուանը ձեռքը, կէս մէջքով ծալուելով եւ չիակուելով, Նիկողոս ապրար հեղ մը կը քաշէր, հեղ մը կը թողուր պանդակին չուանը: Տեսարանը լուրջ էր եւ ուշագրաւ: Ջռեսնուածը կը թուէր սեռնել ա՛ն եւ պատկառոտ դիրքի մը մէջ կը կենար իրր թէ ատուածային թափօրը այդ պահուն իր առջեւէն կ՚անցնէր: Ոչ օրի կը խօսէր· ոչ մէկ խօսքի կը պատասխանէր: Մովսէսի մը պէս, յափշտակուած անասրանէ մը որ, ամէն աչքէ ծածկուած էր, աչերը սեւեռած պարապութեան մէջ, լուռ ու համր կ՚իջնէր, կ՚ելլէր չափուած յանգով, կ՚իջնէր ու կ՚ելլէր····: Նիկողոս ապրօր համար պանդակահաւաքութեան պահը աղօթքի պահ էր: Իր վարմունքին մխիթարականութիւնը վարակիչ բնոյթ ունէր: Շուրջը կեցողներն ալ կը սասկին, կ՚արձանանային: Անոնք ալ դամուած կը մնային իրենց տեղը, եւ անթարթ աչերով կը դիտէին Նիկողոս ապրարը իր այլակերպութեանը մէջ:

Պարտիզակի ժամը երկու խորան ունէր: Մէկը, քսա թս մուտքի դրան առջեւ, պանդակատան տարբան էր, ուր Նիկողոս ապրար իր պատարագը կը մատուցանէր պանդակովը: Չուանը, դոր կը բռնէր, կ՚երկարէր ամէն բարձրերը քան մինչեւ պանդակին անիւը: Չուանը անկէ անդին մինչեւ Աստուծոյ գահոյքը կը հասնէր····: Միւս խորանին առջեւ, ժամուն խորը, պատարագիչը Տէր կարապետն էր: Այս երկու պատարագիչներուն յիշատակին սրտին մէջ խունկը կը մխայ անչէջ սիրով եւ երախտապարտութեամբ մինչեւ այսօր:

«ԱՋ ԽԱԼՏԸՆ»

ՆԵՐՍՆ ՈՒ ԴՈՒՐՍԸ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒ

Նիկողոս ապրօր միակ արժանաւոր պաշտօնակիցը եւ մրցակիցը դիւղին մէջ՝ «Ագ–Խալտըն» էր: Այդ վրադիր անունը ծագման պատմութիւնը ինծի անծանօթ է: Իր երեսին՝ անունը կուտային, կամ յաւէտ անունք որ մարդուն արժանապատուութիւնը յարգելու վախկանկատութիւնը ունէին:

Բայց Աբրահամ Ապրարը իր վրադիր անունովը — իբրեւ «Ագ–Խալտը» — հանրածանօթ դէմք մըն էր դիւղին մէջ: Մինակ ինք դիտէր թէ ինք «Աբրահամ ապրար» էր: Գիւղացիք իր ինքնութիւնը կը ճանչնային միայն իր վրադիր անունովը: Իրեն ակնարկուած առեն ո՛չ մէկուն բերնէն լսած եմ «Աբրահամ Ապրար» անուանակոչումը: Իրրեւ «Աբրահամ Ապրար» աննշան մէկն էր· իրրեւ «Ագ–Խալտը»՝ նշանաւոր:

Բայց ի՛նչ ըսենք որ իր վրադիր անուան չհեղուցած ժողովրդականութիւնը ինք կ՚արհամարհէր, եւ կը պնդէր իր մկրտութեան անունովը կոչուիլ: Անձնական արժանապատուութեան վնասով ժողովրդականութիւն չէր ուզեր: Բայց որո՞ն ուզածը տուեր են այս չար աշխարհին մէջ որ Աբրահամ Ապրօր ալ ուզածը տային: վրադիր անունը եթովպացիին մորթին պէս փակչած էր վրան եւ անկարելի էր փոխել կամ թօթափել դայն: «Ագ–Խալտը»՝ վեր, «Ագ–Խալտը»՝ վար, «Ագ–Խալտը» տան մէջ, նկեղեցիին մէջ, չուկային մէջ, արտին մէջ, ճամբուն վրայ, ամէն տեղ «Ագ–Խալտը»:

Բարեմօյն մարդ մըն էր, հակառակ կազութեան — օրլինքէն բացառութիւն մը թերեւս··· — թէեւ առեն առեն կը վրդովէր ու կարմրուկ այտերը կրակ կը կտրէին: Կարճահասակ էր: Ամէն օր հագածը կապոյտ «չալվար» մըն էր,

մէջքը կարմիր գօտիով մը: Տօնական օրեր անոր «չալմար» կը հագնէր եւ մէջքն ալ ճերմակ գօտի կը կապէր: Հակառակ կաղութեանը՝ պոքսունեայ մարդ էր: կաղ ծնա՞ծ էր թէ փորձանքով կաղցած էր, չեմ գիտեր: Բայց քալուածքը ի հարկէ անբնական էր. ամէն մէկ քայլին ընդհատ չարժուն մը կ'ընէր մէկ կողմէն միւսը: Իր հասակովը, իր քալուածքովը տեսարան մըն էր ան որ երեւէր:

Գիւղին փողոցներէն թափօր չէր անցներ եւ այն չահագրգռութիւնը զոր թափօրներ պիտի առեղծէին, գիւղին այս նշանաւոր նկարագիրները, կամ ախպերը կը առեղծէին: Առանցքէ մէկն էր «Ապ–Խալաթ»ն: «Տէ՛ հա, Ապ–Խալաթն, օրօրուելէն, ճօճօրալէն կուգայ»... գիտէ կուտար սրճարանը նստող գիւղացիներէն մէկը եւ ամէնուն աչքը դէպի անոր կը դառնար:

Բայց մարդուն ասակ ձեւը կամ քալուածքը չէր որ ուշադրութիւն կը գրաւէր եւ զուարճութիւն կը պատճառէր: Մարդը ինքզ իր վարմունքովը, խօսուածքովը, խորհուրդներովը զուարճալի էր: Ինչօք մարդ էր բայց ուրիշներ վրան կը խնդային պատրուակով մը:

Նախ, չատախօս էր: Երկրորդ, մարմաջ մը ունէր դիւցածէն աւելին ցուցնելու: Ինքնագիտակցութիւն մը ունէր որ «կապուտ չալմար»ին հետ խառը կը համեմատէր: Ամէն խօսքի մէջ կը մանէր եւ վիճելու անլսող ախորժակ ունէր: Կարդալ սորված էր եւ «Աւետարիրը» ծայրէ ի ծայր կը կարդար: Իր բոլոր պիտացածին աղբիւրը այդ չարաթաթերթն էր, որ պէտք է խոստովանիլ, այդ օրերուն համար դիտութեան անարդ աղբիւր մը չէր: «Դուք ի՞նչ գիտէք, Աւետարները գրեր է քի» բանով կը սկսէր եւ վերջը կուգա՞ր մինչ... մտիկ ընողները գիտէին...: Խօսք կա՞ր, ալ աչխարհքը կը մոռնար: Գործ, պարտականութիւն մէկ կողմ կը դրներ եւ կը կենար խօսելու: Բարեբախտաբար «Ապ–Խալաթ»ն ծներ էր գիւղին մէջ ուր ժամանակը առատ էր, այլապէս, եթէ մեր օրերուն, ասանկ հեւքով միջավայրի մը մէջ աղբէր ի՞նչ պիտի ընէր. վախնամ, բռնադատական լռութեամբ ինքզ իր մէջ խեղդուէր...: Ա՛ղջ «Ապ–Խալաթը»,

Աստուած ողորմեցաւ իրեն եւ ասանկ օրերու չհասցուց գինքը...:

«Ապ–Խալաթ»ն իր բնակչային դիրքը կը պարտէր իր «ժամկոչութեան»: Ինք ալ ժողովարանին ժամկոչն էր: Ու գիւղին տասը հազար բնակչութեան մէջէն ինք գերապանցապէս կարուած, ձեւուած էր հիմա այդ պաշտօնին համար:

Նիկողոս Ապրօր պաշտօնակից էր բայց երկուքը իրարմէ բոլորովին տարբեր նկարագիրներ էին: Անկարելի էր որ «Ապ–Խալաթ»ն ժամուն զանգակը հնչեցնելու յարմարցուէր եւ ոչ ալ Նիկողոս ապրօր ժողովարանին ժամկոչութիւն ընել տար:

Նիկողոս Ապրարը երազատես, մխիթարական խառնուածքով մարդ մըն էր, սակաւախօս, անդրադէտ, աչխարհքի անցուդարձերէն անտեղեակ, եւ անհետաքրքիր, ինքն իր մէջ ամփոփուած, կարծես օդին մէջ կախուած էակ մըն էր: Գոհ էր իր պաշտօնովը զոր, իր խոկ դիրքովը, «նուիրման» մը վերագած էր: Իր ամբողջ աչխարհքը ժամուն պատերէն անդին չէր անցներ: Ո՛վ ի՛նչ գրեր է, կամ խօսեր է, իրեն համար ո եւ է նչանակութիւն չունէր: Քարոզի մտիկ չէր ըներ: Քարոզը անպէտ աւելորդութիւն մը կը սեպէր: Պատարագով եւ չարականով կը գոհանար: Եւ իր ամբողջ դիտութիւնը ժամապիրքը կը կազմէր: Ամբողջ դիրքը գոց դիտէր:

«Ապ–Խալաթ»ն, հակադրաբար Նիկողոս ապրօր հետ, յաւէտ «խմացական» էր: Քարոզով կրնար իր հոգին անուցանել: Իր կարգին, եթէ պատեհութիւն տայիր, կրնար խոկ քարոզել, կամ քարոզելու անպատճառ մարմաջ ունէր: Իրեն համար ժամկոչութիւնը «ժամկոչութիւն» էր, ոչ թէ լաւագոյն պաշտօնը որուն կը բաղձար, հապա, որով գոհանալ ստիպուած էր:

Նիկողոս ապրօր համար իր պաշտօնը իր լրումն էր, իր թագաւորութիւնը, իր թագը: «Ապ–Խալաթ»ն իր պաշտօնին կը հանդուրժէր միայն, որովհետեւ մէջէն չարունակ խորհելով թէ ինք ժամկոչութենէն վեր պաշտօնի մը արժանի մարդ է: Նուիրում չկար մէջը թէեւ իր գործին հաւատարիմ էր: Զանգակը զարկած ատենն ալ «չէը նանըանար»: Այս ալ

մեքենական դործողութիւն մըն էր իրեն համար ոչ թէ կրօնական լուրջ արարողութիւն մը, ինչպէս էր Նիկոդոս ապրօր համար: Զուանը քալած ատեն կը խօսէր մանող եղբօրին հետ, ի հարկին, կը պոռար ասոր անոր երեսին, կը յանդիմանէր չարաճճի տղաքը: Իր դիրքը իր պաչտօնին նկատմամբ թոյլատու կ'ընէր դինքը հաճոյակատար րլլալու եւ դանդակին չուանը յանձնելու ո եւ է մէկուն որ, քանի մը վազաքչէ խօսքերով չուրջը կը բզդար կիրակի առաւոտները, դանդակը հնչեցնելու «հաճոյքը» վայելելու համար: Կրնայի՛ր, Նիկոդոս Ապրօր մօտենալիր այդպիսի առաջարկով մը: «Ուզո՛ւլ, ժամուն կոչնակը օյինիսախ չէ» կը վճռէր եւ հաչիւր կը վակէր:

«Ապ–Խալաթ»ն հանրային մարդ ալ էր: Միւս մէջտեղն էր: Ինդիր չէր թէ ուրիշներ ի՛նչ կարեւորութիւն կուտային իրեն բայց ի՛նքն իրեն կարեւորութիւն կուտար: Ամէն առաւակ հանդէսի ներկայ կ'ըլլար: Ամէն հարսանիքի մէջ հարսնեւոր էր: Ամէն յուղարկաւորութեան՝ յուղարկաւոր: Ցարանեւրկայ դէմք մըն էր ան, ամէն առաւակ հաւաքումի մէջ: Եկող գացող հիւրերու կ'այցելէր: Պարտիզակ ո՛վ որ դար կը ծանօթանար ի չարս պիւղին «երեւելիներուն» նաեւ «Ապ–Խալաթ»յին: Անտեսուելու չէր հանդուրժեր: Անտեսուին չէր նեզանար, հապա կ'երթար ինքզինքը կը յուցնէր: Ու, ինչպէս ըսի, տպաւորութիւն կը դործէր ո եւ է մէկուն վրայ որ նոյն իսկ պատահական հանդիպում մը կ'ունենար իրեն:

Շատ անդամ ես ինծի հարցուցած եմ թէ ի՞նչ կար «Ապ–Խալաթ»յին մէջ որ բոլոր Պարտիզակցիներուն համար պիւղին «անմահներէն» մէկը րլած էր: Շատ մը յիշուելու արժանի մարդիկ այսօր մոռցուած են. բայց տո՛ւր «Ապ–Խալաթ»յին անունը եւ ամէնուն յիշողութեան մէջ ողջ ու կենդանի պիտի դանես դայն: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ տիպ մըն էր ինքնայատուկ, թէ՛ ֆիզիքականով եւ թէ՛ հոդեկանով: Ինքնատպութիւն ունէր: Ամէն մարդու պէս չէր. անոնցմէ տարբեր էր: Մարդը միայն դէմք մը չէր, նաեւ՝ դէպք մըն էր պիւղին կեանքին մէջ:

Բնաւ չեմ մոռցած իր դէմքին արտայայտութիւնները, իր ձայնը, իր ինծի ուղղած չեչտը: Եթէ արձանագործ մը

եղած րլլայի պիտի կարենայի դինքը եղածին պէս վերարտադրել արձանով մը:

Բարեկամս էր: Բարեկամութեան հիմը մեր եղկութքին միջեւ, դէթ իր կողմէն, այն էր որ ես չարունակ կը յարդէի իր արժանապատուութիւնը եւ դինքը «Աբրահամ Ապրաթ» կը կոչէի: Իրրեւ վարձատրութիւն իմ տուած յարդանքիս, թոյլ կուտար երբեմն որ ժողովարանին դանդակը ես հնչեցնէի: Ես ալ մէկն եմ անոնցմէ որ պատասխանատուութեան բաժին մը ունի այդ դանդակին պատիւ թեթեւացումին մէջ: Զանդակը դարնել աղօթք ընելու համազօր արարք մը րլլալու էր, եւ մենք, անպատկառ տղաքս, կը դարնէինք դայն զուարճանալու համար: Կը վայլէ՞ր: Ցանկին կէսն ալ հարկաւ «Ապ–Խալաթ»յին կը պատկանի:

Այսուհանդերձ, դիւղին ամէնէն սիրելի եւ աննենգ հոդևորականն մէկն էր նաեւ մեր Աբրահամ Ապրաթը: Առաւաձագարչա մարդ էր: Զերմեռանդութեամբ կ'աղօթէր: Ո՛չ կիր խմէր եւ ոչ ալ կը հայհոյէր: Պատրաստ էր կապ ոտքովը երկար ճամբայ քալելու մէկու մը խրատ տալու համար, կամ ուրիշի մը լուր մը հաղորդելու համար: Ցարդուխլ կը սիրէր պարզապէս որովհետեւ կը խորհէր թէ իր դիրքին մէջ պտնուող մէկուն յարկանք կը զլանան առհասարակ:

Խեղճ մարդը այդքան փառասիրութեամբ եւ ինքնագիտակցութեամբ «Ապ–Խալաթ» մը ըլլալու չէր: Ինչո՞ւ կարճ ու կապ չինուեր էր, եւ աղքատ, եւ ժամկոչ մը եղեր էր···: Ա՛հ, կեանքի խաղերէն մէկը: Անլուծելի դաղանիք մը···: Շատեր իրենց ճակատագիրը կ'ողբան. «Ապ–Խալաթ»ն չէր ողբար հապա կ'աւտեսէր իր ճակատագրին իրականութիւնը եւ կը վարուէր այնպէս մը իրրեւ թէ տարբեր եղած ըլլար ան: «Ապ–Խալաթ»ն երեւակայութիւնովը կրնար իր անձը յուսալքումէ փրկել: Ձեղածին տեղը պատրաւեք մը դրած էր եւ ըստ այնմ կը վարուէր: Մեծ չէր բայց այնպէս մը կը վարուէր իրը թէ մեծ էր: Ժամկոչ մըն էր բայց «պատուելիի» մը նախանձիլ կուտար:

Հարցը սա է — Ո՞րն է յանձնարարելի — «Ապ–Խալաթ»յին ինքնախարութեան փլլիսոփայութիւնը կամ հոդեբանութի՞ւնը թէ՝ իրատեսական կամ փորձառական փլլիսոփայութիւնը: Դժուար է որոշել: Գէթ ես չեմ կրնար:

մեքենական գործողութիւն մըն էր իրեն համար ոչ թէ կրօնական լուրջ արարողութիւն մը, ինչպէս էր Նիկողոս ապրօր համար: Զուանը քաչած առեն կը խօսէր մանող էլղին հետ, ի հարկին, կը պոռար ասոր անոր երեսին, կը յանդիմանէր չարաճճի ոգիքը: Իր գիրքը իր պաշտօնին նկատմամբ Թոյլատու կ'ընէր գինքը հաճոյախաւսար ըլլալու եւ գանգակին չուանը յանձնելու ո եւ է մէկուն որ, քանի մը վարդաբոյր խօսքերով չուրջը կը րդդար կիրակի առաւոտները, գանգակը հնչեցնելու «հաճոյքը» վայելելու համար: Կրնայի՛ր, Նիկողոս Ապրօր մօտենայիր այդպիսի առաջարկով մը: «Ուղո՛ւղ, ժամուն կոչնակը օյինիսախ չէ» կը վճռէր եւ հաչիւր կը վռակէր:

«Ապ–Խալաթ»ն հանրային մարդ ալ էր: Միւս մէկտեղն էր: Ինդիր չէր թէ ուրիշներ ի՛նչ կարեւորութիւն կուտային իրեն բայց ի՛նքն իրեն կարեւորութիւն կուտար: Ամէն առաւօտ հանդէսի ներկայ կ'ըլլար: Ամէն հարսանիքի մէջ հարսնեւոր էր: Ամէն յուղարկաւորութեան՝ յուղարկաւոր: Ցարահներկայ դէմք մըն էր ան, ամէն առաւօտ հաւաքումի մէջ: Եկող գացող հիւրերու կ'այցելէր: Պարահպակ ո՛վ որ դար կը ծանօթանար ի չարս պիւղին «երեւելիներուն» նաեւ «Ապ–Խալաթ»յին: Անտեսուելու չէր հանդուրժեր: Անտեսուիլն չէր նեղանար, հապա կ'երթար ինքզինքը կը ցուցնէր: Ու, ինչպէս բսի, տպաւորութիւն կը գործէր ո եւ է մէկուն վրայ որ նոյն իսկ պատահական հանդիպում մը կ'ունենար իրեն:

Շատ անգամ ես ինձի հարցուցած եմ թէ ի՞նչ կար «Ապ–Խալաթ»յին մէջ որ բոլոր Պարահպակցիներուն համար դիւդին «անմահներէն» մէկը դրած էր: Շատ մը յիշուելու արժանի մարդիկ այսօր մոռցուած են. բայց ո՛ւր «Ապ–Խալաթ»յին անունը եւ ամէնուն յիշողութեան մէջ ողջ ու կենդանի պիտի գանես գայն: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ տիպ մըն էր ինքնայատուկ, թէ՛ ֆիզիքականով եւ թէ՛ հոգեկանով: Ինքնատպութիւն ունէր: Ամէն մարդու պէս չէր. անոնցմէ տարբեր էր: Մարդը միայն դէմք մը չէր, նաեւ՝ դէպք մըն էր գիւղին կեանքին մէջ:

Բնաւ չեմ մոռցած իր դէմքին արտայայտութիւնները, իր ձայնը, իր խօսուածքին չեչտը: Եթէ արձանագործ մը

նպած ըլլայի պիտի կարենայի գինքը եղածին պէս վերարտադրել արձանով մը:

Բարեկամս էր: Բարեկամութեան հիմը մեր երկուքին միջեւ, գէթ իր կողմէն, այն էր որ ես չարունակ կը յարգէի իր արժանապատուութիւնը եւ գինքը «Աբրահամ Ապրաթ» կը կոչէի: Իրրեւ վարձատրութիւն իմ տուած յարգանքիս, Թոյլ կուտար երբեմն որ ժողովարանին գանգակը հնչեցնէի: Ես ալ մէկէն եմ անոնցմէ որ պատասխանատուութեան բաժին մը ունի այդ գանգակին պատիւ թեթեւացումին մէջ: Զանգակը զարնել աղօթք ընելու համազօր արարք մը ըլլալու էր, եւ մենք, անպատկառ տղաքս, կը զարնէինք զայն գուարճանալու համար: Կը վայլէ՞ր: Ցանկացողներ կան ալ հարկաւ «Ապ–Խալաթ»յին կը պատկանի:

Այսուհանդերձ, գիւղին ամէնէն սիրելի եւ անձնուէր հոգին մէկն էր նաեւ մեր Աբրահամ Ապրաթը: Առաւօտները ծագելէ մարդ էր: Ջերմեռանդութեամբ կ'աղօթէր: Ո՛չ կը խմէր եւ ոչ ալ կը հայհոյէր: Պատրաստ էր կապ ոտքովը երկար ճամբայ գալու մէկու մը խրատ տալու համար, կամ ուրիչի մը լուր մը հաղորդելու համար: Ցարդուիլ կը սիրէր պարզապէս որովհետեւ կը խորհէր թէ իր դիրքին մէջ պանուող մէկուն յարգանք կը գլանան առհասարակ:

Խեղճ մարդը այդքան վճռակամութեամբ եւ ինքնագիտակցութեամբ «Ապ–Խալաթ» մը ըլլալու չէր: Ինչո՞ւ կարճ ու կապ չինուեր էր, եւ ազքատ, եւ ժամկոչ մը եղեր էր···: Ա՛հ, կեանքի խաղերէն մէկը: Անլուծելի գաղտնիք մը···:

Շատեր իրենց ճակատագիրը կ'ողբան. «Ապ–Խալաթ»ն չէր ողբար հապա կ'աւտեսէր իր ճակատագրին իրականութիւնը եւ կը վարուէր այնպէս մը իրրեւ թէ տարբեր եղած ըլլար ան: «Ապ–Խալաթ»ն երեւակայութիւնովը կրնար իր անձը յուսալքումէ փրկել: Ջեղածին տեղը պատրանք մը դրած էր եւ ըստ այնմ կը վարուէր: Մեծ չէր բայց այնպէս մը կը վարուէր իրր թէ մեծ էր: Ժամկոչ մըն էր բայց «պատուելիի» մը նախանձիլ կուտար:

Հարցը սա է — Ո՞րն է յանձնարարելի — «Ապ–Խալաթ»ին ինքնախաբութեան փիլիսոփայութիւնը կամ հոգեբանութի՞ւնը թէ՝ իրատեսական կամ վճռաւոր փիլիսոփայութիւնը: Դժուար է որոշել: Գէթ ես չեմ կրնար:

ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԸ

ՊԱՏԿԱՌԵԼԻ ՏԻՊ — ԱԽԱՆԴԱԽՕԹԻՒՆ — ԴԱՆԴԱՂՕԹԵԱՆ ՓԻԼԻՍՕՓԱՅՕԹԻՒՆԸ — ԿԵՆԴԱՆԻ ՏՈՄԱՐ — ՊԱՏԱՐԱԳԻ ՄԷՋ։

Եթէ հարկ ըլլար մէյն մէկ մարդ մը պահել որուն մէջ առաւելագոյն չափով մարմնացած, լուծուած պահէինք Պարթիզակը, իր հոգիովը, իր պատմութեամբը, իր ցաւերովը եւ ուրախութիւններովը, իր յոյսերովը, իր յատկանշական նկարագրովը — այդ մարդը անվիճելիօրէն պիտի ըլլար Տէր Կարապետը, վիւղին աւագերէցը։

Դարուս սկիզբը, երբ մանկական օրերուս Եղեմին մէջ կ'ապրէի իբրեւ դիշերօթիկ աշակերտ Բարթռապոն վարժարանին, Տէր Կարապետը ճեպ-ճերմակ մազով մօրուքով ծերունի մըն էր։ Տղայութեանս բոլոր տարիներուն բնաւ չփոխուեցաւ ան։ Մենք մեծցանք, պատանեկութենէ անցանք երիտասարդութեան, բայց ան մնաց նոյն ծերունին, նոյնքան ասոյդ քան տարի վերջը որքան էր քան տարի առաջ։

Պահակաւելի մարդ էր Տէր Կարապետը։ Կեանքիս բոլոր օրերուն մէջ չեմ հանդիպած մէկու մը, որուն ներկայութիւնը աւելի խորունկ ապահովութիւն ծորձած ըլլայ վրաս որքան Տէր Կարապետին ներկայութիւնը ծորձած է։

Խորունկ, հնչեղ եւ տաքուկ ձայն մը ունէր։ Տղայ օրերուս Սուրբ Գրական նահապետները իր պահակերովը կ'երեւակայէի։ Օրինակի համար, Հայր Աբրահամը։

Հասակով յաւէտ կարճ էր, թերեւս քիչ մըն ալ կորացած ուսերով, որոնք կարծես չկրկելու ջանք մը կ'ընէր իր անբաժան պատգանը առաջ նետած առնելու։ Իր խոշոր աչքերուն մէջ դեռ բոց կար։ Ձեռքերը չէին դողար։ Քայլերը հաստատ էին եւ անվարան։ Չէր ճաղատարեր, բայց պիւղին կեանքին մէջ ճաղատարանքը արդէն տեղ չունէր։ Աբեւմուտքի այս անէծքէն ղերծ էր Պարթիզակ։ Հոն «բոպէն թեւ» չունէր, չէր թռչէր։ Հոն ամէն մարդ կը վայելէր դանդաղելու եւ ցանկալի առանձնաշնորհումը։ Ու այդ օրերուն եւ այդ մէջտեղերուն երանութեան պատանիքներէն մէկն ալ այդ էր — դանդաղութիւն։

Հոս մարդիկ արագ կ'ապրին եւ կեանքը կարճ կը դրան։ բնականաբար։ Հո՛ն կեանքը երկար էր — ժամը երկար, օրը երկար, տարին երկար, որովհետեւ մարդիկ կամաց կը չարժէին — կը զգային թէ կ'ապրէին։ Ընկերային բարեչքութիւնը կեանքը չէր եղծած հոն։ Իսփիրէս անձաւնօթ պատսպար էր հոն։

Ու Տէր Կարապետը պիւղին բոլոր առողջ աւանդութիւններուն կենդանի ներշնչարանն էր։ Ծեր էր, անչուշտ, եւ նեղուն կենդանի ներշնչարանն էր։ Ծեր էր, անչուշտ, եւ պանդագան քալելու եւ չարժելու արդարացում ունէր։ բայց տակէ աւելին, կեանքին սկզբունքն էր պանդագութիւնը։ Ժամանակին հետ մրցում չունէր։ Աստուծոյ պարգեւն էր ժամանակը, առատ եւ անսպառ, ուստի առատութեամբ ալ կը պարծանէր ան։ Հոգ չունէր թէ կը հատնի։

Մե՛նք ենք որ այդ մտահոգութենէն բռնուած ենք։ Հինգ վայրկեան չահելու կամ կորսնցնելու հաշիւներով կը մաշինք օրն ի բուն։ Պարթիզակի մէջ հինգ վայրկեանը արժէք չունէր։ Շատ լա՛ւ, հինգ վայրկեան խնայէր մարդ, բայց խնայուած հինգ վայրկեանը ապա ի՞նչ ընէր։ Ընելիք չկար։ Բայց կրնար ապրիլ։ Ահա, հոգ էր Պարթիզակցիին առաւելութիւնը մեր վրայ։ Մենք հինգ վայրկեանը կը պարծանք մեր կեանք մաշեցնելու, կեանքէն վատ մը վրայ առնելու համար։ Պարթիզակցին հինգ վայրկեանը կը պարծածէր կեանքը շահելու, ապրելու համար։

Այսպէս ծեր էր Տէր Կարապետը ու չէր ճաղատարեր։ բայց ապացոյց չկայ թէ երիտասարդ եղած առենն ալ կ'ապաղատարէր։ Ձէ՞ մի որ Աստուծոյ մէկ հաւատարիմ ծառան էր ան. Աստուծմէ ներշնչուած էր, կ'երեւի, դի Աստուած ալ չճաղատարեր։ Իմաստունը չճաղատարեր։

Քանի կը քաղաքակրթուինք այնքան ալ իմաստութեամբ կ'ապքաստանանք։ Շատ տեսնել աւելի կ'ընտրեինք արագ շարժիլ։ Մենք մեր կեանքը ճեւած ենք, կամաւ կամ ակամայ, պահպագ շարժելու համար եւ ոչ թէ առատօրէն վայելելու համար։ Ժամը 60 վրան արագութեամբ սուրալ՝ աւելի մեծ հաճոյք կուտայ մեզի քան թէ դանդաղիլ ասիճան մը եւ

տեսնել, վայելել բնութեան այն գեղեցկութիւնները որոնք մեր ճամբան կ'եզերեն — ծառերը, առուակները, լճակները, ու ականջ դնել թեւաւոր երգիչներուն, նոյն իսկ պոռալին կռկռոցին (որ դէթ նագէն աւելի ախորժալուր է), ու ծծել անուռանելուն պահ ու ատամուկ օդը, պղպջ խորհրդատրութիւնը դաչտերու եւ հովիտներու մխիթարութեան եւ խաղաղութեան:

Տէր Կարապետին յամր քայլերուն մէջ կար կեանքի այն խորհրդաւոր փիլիսոփայութիւնը, որ աւա՛զ, խնդրած, խաչը հանած է մեր սրտի քաղաքակրթութիւնը:

Տէր Կարապետին կեանքը կենսապրիլ մը կ'ուզէ. կենսապրուելու արժանի է: Ու անոր կեանքը կենսապրելու համար Պարտիզակի հարիւր տարուան կեանքը պատմել պէտք է: Ոչ մին եւ ոչ միւսը ընելու կարող եմ: Բայց սպասիլը յիշել անցնիլ կը բաւէ թէ Տէր Կարապետը Պարտիզակի հոգին ու ջուրին բնիկ բերքն էր: Դիւղը լրմէն ապկի չէր եւ ոչ ալ ինք՝ գիւղն ապկի: Եթէ ինծի հարցուի, ուրեմն, պիտի ըսէի թէ Տէր Կարապետ եղեմածնունդ եւ եղեմաբնակ եւ եղեմականուէր եւ եղեմատիպ անձնաւորութիւն մըն էր: Հարկ չկայ յիշեցնելու թէ իմ մտքիս «Եղեմը» Պարտիզակ է: Պարտիզակ ծնած, մեծցած, դաստիարակուած էր եւ կրնար Պարտիզակ ալ մեռնիլ եթէ իր 90-րդ տարիին մէջ չվնդէր իր ժողովուրդին հետ մեռնիլ, երբ 1915-ի սեւ օրերուն գիւղը պարպուեցաւ: Գոնէ գերեզմանը Պարտիզակ բլլա՛ր... գոնէ Պարտիզակի հողը իր ծոցին մէջ գրկէր Տէր Կարապետին աճիւնները: Ո՛չ: Պարտիզակի բնիկը օտարութեան մէջ, տարտրտուղ ժողովուրդի մը գերին, փչեց իր վերջին շունչը...:

Իր ծեր տարիքը նկատելով թոյլ տուեր էին իրեն գիւղը մնալ, բայց ի՛նչ ընէր մնար. մնար աւերակներու բո՞ւրլայրու կամ գայլերու բնակո՞ւր, կամ ո՞րս: Իր սգաւոր ժողովուրդը իրեն պէտք ունէր — իր շունչին, իր տեսքին, իր կենդանի ներկայութեան: Եթէ Տէր Կարապետը հետերնին չտրլար գիւղը թէ մարմնով, թէ հոգիով եռեւ մնացած պիտի բլլար: Տէր Կարապետը գիւղին հոգին՝ տարագիր ժողովուրդին մէջը պահեց: Ինքն ալ, իր կարգին, ժողովուրդին ակլէն չէր կրնար բաժնուիլ: «Անոնց հետ ապրեցայ.

անոնց հետ ալ պիտի մեռնիմ» ըսեր էր: Եւ անանկ ըրաւ: Եւ ինչպէ՞ս տարբեր կերպ ընէր:

1866-էն ի վեր մինչեւ 1915 յիսուն տարի — քահանայապետեր էր Պարտիզակի մէջ: Հինգ սերունդ մկրտեր, պսակեր, թաղեր էր: Գիւղացւոց հայրն եղեր էր ան: Հայր մը միթէ կրնա՞յ բաժնուիլ իր զաւակներէն:

Երբ Տէր Կարապետը մեռաւ, չդիմանալով ճամբու տաժանքին, Պարտիզակ անգամ մըն ալ մեռաւ: Պարտիզակցիք տնազրկուեցան երբ տարագրուեցան. բայց հայրազրկուեցան երբ Տէր Կարապետը մեռաւ:

Թուրքերը մեծ յուսախաբութիւն մը ունեցան որովհետեւ մինչեղեռ մեզ մեռցնել ուզեցին, մեր մէջ հերոսութիւնը կեանքի բերին: Նոյնին մահուամբ յաղթելու առեղծուածը իր լուսաբանութիւնը գտաւ մեր ազգին կեանքին մէջ: Մահապարտութիւնը դառաւ մեր ազգին կեանքին մէջ: Մահապարտո՞նք. ո՛չ. հերոսացաւ: Քանի՛ քանիներ — հարիւրա՞ւորնե՛ր, բիւրաւորնե՛ր: 451ի տրաման անպամ մըն ալ բերաւ մազրուեցաւ մեր ազգին կեանքին բեմին վրայ 1915ին եւ յաջորդող տարիներուն, երբ պանապան հանդամանքներով ի յայտ եկաւ ոգին սրբոցն Յովսէփի եւ Ղեւոնդի՝ Տէր Կարապետի մը, Սահմանուս Սրբազանի մը եւ բազում այլոց մէջ:

⁂

Տէր Կարապետը կը բացատրէ Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցիին քահանայութեան դերին նշանակութիւնը՝ ժողովուրդին կեանքին մէջ: Տէր Կարապետի տիպով քահանաներու ծառայութիւնը ժողովուրդին՝ գիտութիւնով չէ, հռետորութիւնով չէ, ոչ ալ կազմակերպական կամ վարչական կարողութիւնով, հապա խորաթափանց հասկացողութիւնով այն ժողովուրդին որուն կը ծառայեն անոնք:

Տէր Կարապետը չէր քարոզեր. միայն կը պատարագեր. բայց ժողովուրդին հոգիին մէջ կ'ապրէր: Ժողովուրդը գիտէր ինքը կը հասկնար, ինքն ալ՝ ժողովուրդը: Ես կը վիճիմ որ «տղէտ» որակեալը կը գործածեն ամանք պարզ քահանաներու կապակցութեամբ, իբր թէ ժողովուրդի մը ծառայելու համար պահանջեալ միակ յատկութիւնը

գիտութիւն» եղած ըլլար: Այո՛, «տղէտ» թեւեւս, կամ յաւէտ անպրպտէտ, քահանաներ չատ ունեցած ենք, բայց հոգիով հարուստ որոնք պիտկերու անկիւններէն ժողովուրդին հաւատքին պատրոյգը պլպլուն պահած են, անոնց հետ լացած, անոնց հետ խնդացած են եւ անոնց կեանքը բաժնած, ապրած են ամէն ատեն, ամէն պայմանի տակ: Եթէ այս «տղէտ» սեպուած քահանաները չըլլային քիւրտերը եւ թուրքերը ոչ վանք կը ձգէին, ոչ եկեղեցի, ոչ «հաւատքն հարցն մերոց», եւ ոչ ալ հայութիւն 1915ի նախընթաց չորս հարիւր տարիներուն ընթացքին: Հազար փառք եւ պատիւ Տէր Կարապետի եւ իր նմաններուն, ուր որ են այժմ, եւ ուր որ եղած են անցեալ հազար տարուան ընթացքին:

Տէր Կարապետը ուր որ ալ ըլլար օրհնութիւն մը պիտի սեպուէր: Կեանքը պիտէր· մարդիկը պիտէր: Գիւղին «հոգեւոր հայրն» էր ըսի· աւելին, նաեւ՝ դաստուրը, խոստովանահայրը, խրատիչ-պատուն: Պարտիզակի համար միայն արժէքաւոր չէր ան· հո՛ս, այս երկրին մէջ ալ արժէքաւոր պիտի ըլլար ան: Իմաստութիւնը եթէ մէկ տեղ մը մէջ արժէք ունի, ամէն տեղ մէջ ալ ունի...:

Կը սիրէի եւ Տէր Կարապետը, ու կը պահպանէի իրմէն: Ու չեմ կարծեր թէ կը պանուէր մէկը որ չսիրէր զինքը: Ամէն անգամ որ վոլոցը հանդիպէի, իր ձեռքը կը համբուրէի եւ օրհնութիւնը կ'առնէի: «Աստուած օրհնէ քեզ, տղաս, Ա.», կ'ըսէր· ու ապա հօրս ու մօրս մասին տեղեկութիւն կ'ուզէր:

***

Գիւղին կենդանի տոմարն էր արդէն: Ամէն օր տեղն պահպանի կը ճանչնար, մեծ ու պզտիկ, նաեւ ընծի նմաններ, որոնք Պարտիզակցիի թոռներէն էին եւ «քաղքցկացած», գիւղէն հեռացած, Պոլսէն, կամ նոյն իսկ աւելի հեռաւոր քաղաքներէ: Հօ՞րս սիրոյն թէ մօրս սիրոյն, չեմ գիտեր, իր մտահաւոր վայելչանքին առարկայ կ'ընէր զիս: Հօրս մասին մեծ սէր եւ հիացում ունէր: Մայրս իր ծնունդէն գիտէր: Իրմով կարծես անցեալիս հետ հոգեւոր հազարդարկութեան կուզայի: Իմ ներկայէս ետ կը տանէր զիս յիսուն տարի եւ նախատարմնային կեանքս կը վերապրեցնէր ինծի:

Զկայ ուրիշ նկարագիր մըն ալ որուն յիշողութիւնը ինծի աւելի կարօտցնէ Պարտիզակը քան Տէր Կարապետը: Չէ՛, Պարտիզակը մէյ մըն ալ պիտի չտեսնեմ, բայց Տէր Կարապետին հանդիպելու ապօտ յոյս մը ունիմ եթէ երկինք երթամ, դէթ եթէ թոյլատրուիմ երկինքի դռնէն ներս նայելու: Եթէ հոն տասը մարդ տեսնել փափաքիմ, մէկն ալ Տէր Կարապետը պիտի ըլլայ: Երբ կանչեմ դինքը հարկաւ «Հուրուննց Աբուսեահին տղուն» ձայնը պիտի ճանչնայ ու դլուխը դռնէն դուրս անկէ ու երեսս նայի որ իրմով Պարտիզակի կարօտս առնեմ, որովհետեւ երկինքի դուռն իսկ Պարտիզակի կարօտովս պիտի հասնիմ...:

Հոգեւոր հարստութիւն մը կը ներկայացնէր Տէր Կարապետը գիւղին համար: Այդ մասին տարակոյս չկայ: Բայց ինքնուսոյց հմտութիւն ալ ունէր: Քահանայ ձեռնադրուելէ առաջ գիւղին դպրոցին մէջ վարժապետութիւն ըրեր էր: Վարժապետութենէ քահանայութիւն չատ տրամաբանական բարեշրջութիւն էր կեանքի մը համար: Ու արդար պարծանքն ալ ունէր թէ ձեռնադրութիւնը ընդունած էր Ներսէս Աբգելիսկոպոս Վարժապետեանէ (որ աստիճան էր Նեղոսի Թեմին առաջնորդն էր եւ ապա Կ. Պոլսոյ Պատրիարք) եւ իրեն հետ՝ Յովհաննէս քահանայ Մկրեան, որ Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցիին համբաւաւոր ատենաբէնը եղաւ ապա:

Եթէ հարկ ըլլար պատմել այն բոլոր դէպքերը որոնք Տէր Կարապետին կեանքին ընթացքին պատահած են, քանի մը հատորներ պիտի չբաւէին: Ոչ թէ պատմութիւն՝ հապա վէպ մը գրելու համար Տէր Կարապետին կեանքը ուսումնասիրելու է:

***

Տէր Կարապետը իր պաշտօնին մէջ տեսնելու էր...: Պարտիզակի ժամուն չնարհքն էր, առաւելապէս, Տէր Կարապետը: Շատ պատահարպողներ տեսեր եմ — բարձրաստիճան կղերականներու, իմ օրերուս Պատրիարքներու — ա-

նաեւ չսամ որ յարկանաց մէջ թեւացած չըլլամ — բայց Տէր Կարապետ պատարագը անօրինակելի էր եւ անբաւական: Երբ պղեսաւորած կենաց խորանին առջեւ, եւ իմ միամիտ օրերուս անանկ կը կարծէի թէ երկնառաք հոգի մըն էր որ մարմին առած պահիկ մը, Աստուծոյ վեհապետութիւնը տեսանելի, չօշափելի կ'ընէ: Վերն յոյս կ'իջնէր երկինքէն երբ սկիհը կը բարձրացնէր եւ ժողովուրդը միահամուռ կը խոնարհէր եւ կը խաչակնքէր: —

«Ի սուրբ, ի սուրբ. պատուական Մարմնոյ եւ յԱրենէ Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի: Ձաչակեսցուք արբութեամբ, որ իջեալ ի յերկնից բաշխի ի մէջ մեր: Սա՛ է կեանք, Յոյս, Յարութիւն, Քաւութիւն, եւ Թողութիւն մեղաց»:

Սկեսպիկին խակ, հայն ու պինին Տէր Կարապետին ձեռքին մէջ, «խորհուրդ» կ'ըլլային: Աբարոպութիւն չէր կատարեր ան. կը պղտիր թէ մեքենականութիւն չկար անոր մէջ: Հապա «խորհուրդ մը» կը թարգմանէր եւ կը հաղորդէր ժողովուրդին: Պատարագը անոր համար Աստուծոյ պահպանման էր եւ կենդանի փորձառութեամբ մը՝ Աստուծոյ պատասխանը:

Եկեղեցին դաւանանքը ակադեմօրէն բացատրողները մըշա պիտի սխալին: Այդ դաւանանքը փորձառութիւն մը ըլլալէ վերջ միայն կրնայ չիտակ հասկցուիլ եւ բացատրուիլ: Ու Տէր Կարապետը դաւանանքը կրնար կենսաւորել իսկական փորձառութեամբ մը:

Ի՞նչ կ'ըսէր, ի՞նչ կ'ընէր: Ոչինչ աւելի քան ուրիշ պատարագիչ քահանայ պիտի ըսէր կամ ընէր: Բայց անոր մէջ ապրող հաւատք կար: Բառեր չէր կրկներ, հապա հաւատքի մը բոցը կը ժայթքեցնէր: Պարտիզակի եկեղեցին իր նուիրականութիւնը կ'ստանար նաեւ անոր համար որ Աստուծոյ հաւատացեալ մէկ ծառան կը կենար ժողովուրդին առջեւ հաւատալու իր հոգւոյն բոլոր ուժովը եւ պարկեշտութիւնով թէ մեղաւորին փրկութեան յոյսը Աստուծոյ սէրն է որ Յիսուս Քրիստոս յայտնեց. —

«Ողորմեանիմ եւ հաւատամ, դի դու ես Քրիստոս, Որդի Աստուծոյ, որ բարձեր գմեզս աշխարհի»:

Երբ հաւատքի մասին կը խօսինք, հաւատքի պարունա-

կութեան մասին կը խօսինք եւ ո՛չ թէ ուժին, անկախաբար պարունակութենէն: Տէր Կարապետը հաւատքի այդ ուժը կը յայտնէր եւ կը հաղորդէր: Ինչի հաւատալը չէր խնդիրը, հապա ուժը՝ որով կրնար մէկը հաւատալ:

Եւ այդ ուժը կ'դպար ժողովուրդը երբ Տէր Կարապետը կը պատարագէր: Քառասուն քարոզով եւ ճառով եւ բանախօսութիւնով անհաղորդելի այդ ուժը՝ Տէր Կարապետը կրնար իր պատարագովը հաղորդել ժողովուրդին: Աստր համար եկեղեցին «կենդանի ջուրի աղբիւր մը» կը դառնար եւ ոչ թէ՝ «լսարան»: Ու Պարտիզակի եկեղեցին ա՛յդ էր ընորհիւ Տէր Կարապետին:

ԿԱՊՈՅՏԸ

Պարախպակցիք կապոյտի սիրահար էին: Գիւղին նախընտրելի գոյնն էր կապոյտը: Եթէ պատահէր որ ոեւէ մը գրպէն ներկուէր, կապոյտ կը ներկուէր. իսկ ներթի պատերը անպատճառ կապոյտ կ'ըլլային: Աչխոյժ ծախք մը չէր կիրճին մէջ ոմ մը կապոյտ խոտնելը: Բոլոր հանրային չէնքերը կապոյտ էին ներսով, դրսով: Ազգային վարժարանը, օրիորդաց համար, Ս. Յակոբայ եկեղեցին, եկեղեցիին պատը որ «չարչու»ին քովնիքիը կ'ներկարէր հատուկանոտրար քանի մը հարիւր ոտք, Բողոքականներու ժողովարանը, Կաթոլիկներուն վանքը, պրիւնեներուն մեծապոյն մասը, խոնարհ էին.:

Եթէ վէնեաիկ իր կարմիրը ունի, Պարախպակն ալ իր կապոյտը ունէր:

Ձեմ կարծեր թէ գոյնի այս նախընտրութիւնը դիպուածական էր. անպատճառ հիմնական պատճառ մը ունէր:

Ինձի անանկ կը թուի թէ Պարախպակցիք գոյներու ներդիշնակութեան բնածին ճաշակ եւ զգացողութիւն ունէին: Բնութեան մէջ եւս կապոյտը կանաչին հետ կը սիրաբանէ միշտ: Երբ դիւզը թաղուած էր յատնի կանաչութեան մը գոգը, կապոյտին ակբը եւ պահանջը անխուսափելի պիտի դառնար աչերուն: Տիեզերքի Մեծ Արհիսթը Պարախպակցոց վարժապետ եղեր էր: Երկիրը՝ կանաչ, իսկ երկինքը կապոյտ ներկեր էր, ուրեմն, իրենք ինչո՞ւ իրենց ճեռակերտ տուները կապոյտ չներկէին կանաչատատ պետնի մը վրայ: Գոյներու ներդաշնակութեան օրէնքը հասկցած էին Պարախպակցիք, եւ այդ օրէնքին կամաւ, կամ թերեւս բնազդաբար, հաւատարիմ կը պահուէին:

Ուրիշ պատճառ մը թերեւս այն էր որ աւելի դիւրին եւ աժան էր կապոյտ խոտնել ապիտակ կիրճին, որով կը ծեփէին լաւագոյն կամ սպագոյն բոլոր շէնքերուն պատերը, քան ոեւէ ուրիշ գոյն: Ներկարար բլլալու հարկ չկար ճերմակկիր կապոյտ երանգ տալու համար աւելի կամ պակաս

չափով մը կապուտակ խառնելով ծեփին մէջ: Կիներն ալ կրնային այդ չափը ընել, եւ կ'ընէին: Անշուշտ, բան ճաշակին, ոմանք թանձր կապոյտ մը կը պատրաստէին, ոմանք ալ՝ թեթեւ: Ու նաեւ երբ հարկ բլլար ներկու անգամ գոյն խոտնել, երկրորդ անգամ խառնուածը առաջինին չէր յարմարեր. այդ տարբեր հարց է սակայն: Վերջապէս կապոյտ՝ կապոյտ էր, փիչ մը բաց, փիչ մը գոյ: Երկնակամարին կապոյտն իսկ միօրինակ երանգով չէ, Պարախպակցին ինչո՞ւ մտահոգուէր թէ իր սենեակին մէկ պատը փիչ մը գոյ կապոյտով ծեփուած էր իսկ միւսն ալ՝ փիչ մը բաց:

Բայց կապոյտի նախընտրութեան համար աւելի ծածուկ եւ կարեւոր պատճառ մը կար, բան իս:

Պարախպակ, ինչպէս բացատրեցինք նախընթաց էջերուն մէջ, լերան մը կողին վրայ չինուած էր: Հեռուէն երբ դիտուէր, երկինքին կախուած լապտերի մը տպաւորութիւնը ունէր, երկինքէն կախուած լապտերի մը տպաւորութիւնը կ'ընէր պիտոյին աչքը: Երկինքի կապոյտը դիւղին կը դպչէր կարծես, կամ դիւղը կը թաղուէր այդ կապոյտին մէջ: Իրաւ չատ երկրաւոր էր Պարախպակ բայց երկինքն ալ աւելի մօտ էր Պարախպակի քան ուրիշ տեղի որ քաւատուն տարուան մէջ դէթ ես ինքս տեսեր եմ: Անա՞նկ էր թէ չէ — ատոր կը պատասխանեմ ես ինքս: Անանկ էր, ակադեմական հարց է. չեմ դիտեր. բայց անանկ զգալ, անանկ երեւակայել անդիմադրելի եղած է ինձի, եւ այն բոլոր Պարախպակցիներուն՝ զորս ճանչցած եմ:

Գիւղին եւեր գոյ էր, լեռն էր, բայց երկնքի կողմը՝ բաց, վերեւը՝ բաց: Ո՛ր մէկ պատուհանէն որ դուրս նայիր երկինքի հետ չէիր երկինքի կը տեսնէիր: Գիւղացիք ունէին երկինքի հետ մտերմութիւն մը որմէ մեր՝ որ այսօրուան արուեստականութիւն մը որմէ մե՛նք՝ որ այսօրուան արուեստականութեան քաղաքներուն մէջ կ'ապրինք, զրկուած ենք: Մենք պէտք խնդրելիս վեր կը վերցնենք չափելու համար պետնէն քանի մը հարիւր ոտք բարձրացող բազմայարկանի չէնք մը: Մենք այժմ ան չափ պիտակից ենք մեր չինածներուն, այնքան կը պմպլինք մեր ատեղծագործութիւններուն վրայ որ կ'անտեսանք երկինքը եւ իր կապոյտը եւ իր կապոյտին մէջ ցնդուած աչխարհները: Ինքնագիտակցութիւնով նեղցուած, պղտիկցուցած ենք մեր աչքը, եւ թէ մեր մտքին հորիզոնները: Աչքանքով կը քարշանան մարդիկ երբ, վը-

ղերնին կտարելով, հարիւր ութը յարկանի Իմփայր Սթէյթ Պիլտինկի մը վերջին յարկին քիւը տեսնելու ճիգ կ'ընեն, բայց երբ մութը կոխէ, նոյն գմայլումով եւ յափշտակութիւնով չեն բաղձար դիտել այն աստղերը որոնք երկրէս անհամար միլիոն մղոններով հեռուներէն կը փայլին: Քաղաքը կ'ըլլայ այսպէս տեսակ մը բանտ որ ամէնքիս մեր աչերէն ու մտքէն կը ծածկէ: Քաղաքին մէջ «երկինքի թագաւորութիւնը» փոխանակած ենք պատերու թագաւորութիւնով:

Պարտիզակ երկինքի դրկից էր: Աչքը ո՛ր կողմ որ դառնար կանաչէն կապոյտի, կապոյտէն կանաչի կը հանդիպէր: Երկինքը անոր կեանքին մէջ տեղ մը ունէր, դեր մը ունէր, անխուսափելի, անդիմադրելի: Երկինքէն կը նեղչնչուէր: Ու գոյնը որ կ'օրինակէր, կ'իւրացնէր, սոսկ խորհրդանիշն էր այն ոգիին, այն արժէքներուն որոնց տակը երկինքն է իր հոգեւոր եւ բնազանցական խմաւորովը:

Երկինքի կապոյտին մէջ պէտք է փնտռել նաեւ Պարտիզակցին հովուերգական, բանաստեղծ հոգին: Անհունութեան հետ հաղորդ էր ան հոգիով. եւ բանաստեղծութիւնը կը ծնի այդ հաղորդակցութենէն: Երկինքի հետ դուրգրեալ զրոյցները երգ է — «քնար ու տաւիղ»: Տրամաբանական դուրգրուեցին մըն է սա: Պարտիզակցին ալ, մօտիկը երկինքին, կ'արձագանգէր երկինքի նուագը իր հոգիին թելերուն վրայ:

Երկինքի կապոյտովը օծուած էր անոնց հոգին: Նեղսով՝ կապոյտ, դրսով՝ կապոյտ...: Կապոյտ հոգի, խաղաղիկ, անհոգ, ցնծուն. կապոյտ երկինքի մը տակ, կապոյտ տուներու մէջ, նոյնիսկ կապոյտ պզեստաւորուած:

Գոյնը Պարտիզակի նկարագրին, հոգիին, կեանքին, պատմութեան, էութեան հետ աղերս ունէր: Կարմիր չէր կրնար ըլլալ ան. կապոյտ ըլլալու էր: Կապոյտով Պարտիզակ՝ Պարտիզակ էր: Կապոյտով Աստուած իր հոգիին կնիքը դրած էր անոր վրայ — կապոյտին խորհուրդովը: Կապոյտով գիւղացին ինքն իր թագուն կեանքին խկութիւնը կը յայտնէր: Կապոյտին մեկնութիւնը Պարտիզակի հոգիին մեկնութեան համազօր է:

Աւա՛ղ, սակայն, կապոյտ չմնաց Պարտիզակի մէջ ըմբռնելու Պարտիզակցին, որուն հոգին միայն կրնար երկինքը, իր պարունակութեամբը, արձագանգել, չէ մնացած: Պարտիզակը մոխրացաւ: Սեւը ծածկեց կապոյտը: Սուգը իր քօղը փռած է Պարտիզակի երբեմնի ցնծուն եւ ժպտուն կապոյտին վրայ: Երկինքը կայ հոն բայց Պարտիզակի համար չէ այլեւս...: Երկինքը իր հայելին կոտնցուց Սր. Մինասի կոպին վրայէն: Մե՛ղք...:

ԿԻՒՂԻԿ ՕՐՄԱՆԸ

ԳԻՒՂԻՆ ՓԱՐՏԻԶԸ — ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՒ ԱՆՁՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ «ՓԱՐԲ»ԵՐ — ԴԻՏԱՐԱՆ — ՅԱԿՈԲ ԱՂԲԱՐ — ԳԻՒՂԱՅԻՒ ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ:

Գիւղին սրտին վրայ էր ժամը — Ս. Յակոբայ Եկեղեցին. ո՛չ, աւելի ճիշտը, սրտին մէջ, ամէն խմաստով: Կուչ ու, երևար եկեղեցիին բակին վրայ, կը կենար Աղպալին Վարժարանին չէնքը: Գիւղին սիրտն ու գլուխը այսպէս կը կենային գիւղին ֆիզիքական եւ հոգեւոր կազմախօսութեան կեդրոնը:

Ժամուն բակը, ինչպէս առհասարակ ամէն տեղ, Պարտիզակի մէջ եւս չըջափակուած էր բարձր պատով մը: Այս պատը հոս ալ լուռ ամբաստանութիւն մըն էր այն բարբարոս կառավարութեան դէմ որուն լուծին տակ ապրելու դատապարտուած էր էրիստոնեայ ժողովուրդ մը: Եկեղեցին որ թաթծեալ եւ աննկեալ հոգիին ապաստանարան էր լուռ կոչումն ունի, այդ երկրին մէջ ծառայած է նաեւ իբրեւ ապաստանարան մարմինին՝ հալածական յար աւուրս, կրակէ, յօշոտումէ: Պատի մը պաշտպանութիւնը անհրաժեշտ եղած է միշտ այն Մոզոքին դէմ որուն արիւնի դիւրին ախորժակը կրնար դոհանալ միայն բիւրաւոր հայ դոհերով: Եկեղեցին կրկնակի պատերով պաշտպանած է Հայ ժողովուրդը — հաւատքի պատովը, ներսէն, եւ քարեղէն պատով մը, դրսէն, անոր թէ՛ հոգին եւ թէ մարմինը: Պատը վկայ մըն է եկեղեցիին դիւցազնական դերին՝ Հայ ապրիլի կեանքին պահպանման մէջ: Հայ Եկեղեցին Հայ կեանքին տաճարը եղած է անտարակոյս, բայց նաեւ՝ բերդը: Եւ Պարտիզակի մէջ՝ նոյնպէս:

Սա պահուս, մինչ երեւակայութեամբս կեցած եմ ժամուն պատին ներքեւը, «չարչուր»ին ճամբուն վրայ, պատկառանքի եւ երախտագիտութեան զգացումներս դեպի նման կը յորդին երակներուս մէջ այն խորախորհուրդ իրա-

կանութեան համար որ այդ պատը կը խորհրդանշէ: Միայն պատ մը չէր ան, քարերով հիւսուած, հապա նաեւ՝ վկայարան մը նպատակի մը, կամքի մը, որոշման մը ապրելու — ապրելու ի հեճուկս մահու առաւօտեան եւ անխուսափելիութեան, ապրելու նաեւ «ի հաւատս հարցն մերոց»: Հապար անգամ փառք եւ պատիւ այն ձեռքերուն որոնք եկեղեցին կառուցին եւ անոր չուրջը պատ քաշեցին: Պարտիզակի եկեղեցիին պատը լուռ արձագանգն է այն ուխտին որ 451–ին իրին մէջ նախահայրերը եւ դարն կնքեցին իրենց արիւնովը — «Ցայսմ հաւատոց պիտի ո՛չ ոք կարէ խախտել, ո՛չ հրեշտակք եւ ոչ մարդիկ, ո՛չ սուր, ո՛չ հուր, ո՛չ ջուր, ո՛չ ամենայն պինդ եւ են պատն հարուածք»:

⁂

Ժամուն պատին տակէն, «չարչուր»ին ճիշտ կեդրոնական կէտէն եւեսս կը զարձնեմ դէպի արեւելք ու կը հետեւիմ ճամբուն որ պիտի արեւմուտքէն արեւելք կը կարկպլնէ ուղիղ գծով մը: Այս ալ Պարտիզակի ֆիզիքի էվրնիւն էր: Եթէ այս գիծը երեք համահաւասար կտորներու բաժնէինք, կեդրոնական կտորը պիտի ներկայացնէր «չարչուր»ն որուն երկայնքը, հոս հոն, յամեցանք քանի մը տասնեակ, նկարագիրները, եւ զրուագները զբաղեցնելու համար: Այս ճամբան դէպի արեւմուտք կ'երկարէր մինչեւ Կաթոլիկներու վանքը եւ Լուսաւորուր. իսկ հակառակ ուղղութեամբ, դէպի արեւելք մինչեւ «Դպրոցը», եւ «Աւետարանին Ցայգերգային» առջեւէն անցնելով մինչեւ Քրիստոսին Զօրը:

Այս ճամբուն միւս ափունքէն կ'սկսէր այն ըլլակը որուն «Կիւճիւկ Օրման» (պաճաճ անտառ) անունը տուած էին Պարտիզակցիք: Ըլլակ մըն էր ան որ մեծաւ մասամբ թուփերով ծածկուած էր քան անտառաւժան ծառերով: Ըլուրին պատկը տակաւին հրաշալի դիտարան մըն էր: Հիւսիսի, արեւմուտքի եւ արեւելքի հորիզոններուն մէջ կը պրկուէին բնական այն բոլոր գեղեցկութիւնները որոնց համապատասխանութեամբը երկրորդ եղեմ մը կրնար պատկերել:

Եվրոմիլիոնայ Ծոցը կը սիրուէր պահակներին խորը, իրր
ապահուհակ երկնակամարին կրկնապահակները եղած ըլ-
Քալաթը, հիւսիսի հարիւրներն վրայ, պահէն կախ-
պահակներ մը պէս կ'երեւէր: «Վարի Գերեզման»էն
ալ մինչեւ «Իսկէլէին» ճամբան, եւ վրայէն անցուդարձ
արտ կառքեր եւ ճամբորդներ պարզուող տեսարանին
բերբերական մասը կը կազմէին: Ամբողջ «Օվան» դի-
ն տեսարանին մէջ կը տեսնուէր իր յայնատարած
աններովը: Իսկ վերի Ախաբը եւ անոնց կռնակը բո-
կի բարձրացող լեռները արեւմուտքի հորիզոնը կը
կերազարդէին:

*
**

Կիւճիւք Օրմանը պատրաստ կ'ելլէին «պլոց»ին ապաբր
ուղին բնակչութենէն ցանցառարար անոնք որոնք դի-
արեւելեան ծայրին մօտերը կը բնակէին: Բայց ինծի
կ կը թուէր թէ դիւղին անարուեստ, կամ յաւէտ վայ-
հարթերէն ամէնէն արժանիներն, որ բան իսկ, այս բլրակին
ամէնէն քիչ պատիւ կ'բլլար: Թերեւս քիչ մը հեռու
ր դիւղին կեդրոնէն եւ սակայն իր դիրքովը միանա-
վրայ ունէր եզական առաւելութիւն մը, որ պէտք էր
ակը ո եւ է մէկը, որ կարօտ կ'դդար լսութիւնէ
ւ «աչերը վեր վերցնելու» դէպի հեռաւոր հորիզոն-
քանի մը քայլ աւելի առնելու եւ Կիւճիւք Օրման ել-
:

Վարի Կալերը դիւղին ծայրն էր, Կիւճիւք Օրմանին դէ-
նակառնարար աւելի խառնարհ դիրքի մը վրայ. ու հոս
չաստեր կ'երթային նստելու, խաղալու, զուարճանա-
Նմանապէս Լուսապրուրը, դիւղին հակառակ ծայրին
, աւելի ժողովրդական էր: «Վարի գերեզմանի ճամ-
, Թերեւս ամէնէն ժողովրդական ճեմելավայրն էր:
«Հին Գերեզմանը» դիւղին ամէնէն մաուչելի, ամէնէն
ալի կեդրոնական փարթն էր:

ն որ սակայն անգամ մը Կիւճիւք Օրմանին վրայ կե-
եւ չորս կողմը նայէր, պիտի հարցնէր ապշանքով թէ

ինչո՛ւ համար դիւղացիք եւ այցելու քաղաքացիները հոն չէին դիմեր խուռներամ, պարնան եւ ամրան երկինամուտի գո-վին, որքան մարմնաւոր՝ նոյնքան հոգեւոր կազդուրի հա-մար, եւ կը պահանային «Գերեզման»ին մէջ կամ դիմացը արձարան մը նատելով, եւ կամ «Գերեզմանին ճամբան» վեր-վար չափելով: Ի՞նչ էր պատճառը:

Անգամ մը այս հարցումն երի Ցակոբ ապրարին, որ Կիւճիւք Օրմանը տունով մը թաղադրած էր, եւ սա պա-տասխանը առի — «Ուղուլ, անօթի դիւղացին հացի մը հա-մար օրուան մը ճամբայ կ'երթայ, ամմա հեռուի լեռան Կոին արեւուն մարդ մանելը տեսնելու համար էվէլի առիթ մը չտաներ»: Ակդպէ՞ս արդեօք:

Ուրիչ պատճառ մըն ալ ըլլալու էր: Թերեւս պատճառ-ներէն մէկը ան էր թէ դիւղացիին բնակերային սէրը աւելի զօրաւոր էր քան բնութեան սէրը: Մարդ տեսնել, մարդոց բազմութեան մէջ խառնուիլ, մարդոց հետ տեսակցիլ, թե-րեւս ներքին աւելի սահուն փոփոք մը կամ կարօտութիւն մըն էր անոնց համար քան բնութեան համայնապատկերը դիտելու հոգեկան վայելքը: Ու Ցակոբ ապրարին դիտողու-թեան մէջ առաջին ալ ճշմարիտ է թէ մարդուս մէջ հոգե-կան բարձրացող կարօտութիւններ կ'արթննան երբ մար-մինին անհրաժեշտ պահանջները գոհացուած են: «Անօթի փորով Աստուած չպաշտուիր», կ'ըսէ առածը: Այսպէս, Կիւճիւք Օրմանին բաղաքական անժողովրդականութիւնը Թերեւս անուղղակի բացատրութիւն մըն էր դիւղին անտե-սական անճոռնի վիճակին:

Ամէն պարագայի, ես պարտիզակցուց հոգեկան բնու-թեան պիտի չվերագրէի այդ երեւոյթը: Մանաւանդ որ բանաւորապէս կրնայ պիտի արուիլ թէ պարտիզակցին ար-դէն շարունակ բնութեան մէջն էր, ուր որ քալէր ու չար-ժէր բնութեան ժպիտը եւ փառքը կը տեսնէր, կը վայելէր: Թէ ինչո՞ւ Կիւճիւք Օրմանին համայքը այնքան զօրաւոր չէր իրեն համար, կրնայ բացատրուիլ այս կամ այն կերպով, առանց ծանր մեղադրանքի տակ դնելու պարտիզակցին:

Կիւճիւք Օրմանը ինքն իր մէջ գեղեցիկ չէր, պէտք է ընդունիլ: Հողը քարուտ էր: Այդ պատճառաւ իսկ չկային մեծ ծառեր որ իրենց չուքը տային այցելուներուն: Կէսօր-

ուան արեւը ուղղակի կը պարնէր Կիւճիւկ Օրմանին ճակատ ղլխուն եւ առքէն վախճուղի մը հրապուրիչ ապառաման չէր կրնար ըլլալ: Հոն ջուր ալ չկար: կարծեմ այս պակասն էր որ Կիւճիւկ Օրմանին իրրեւ փաթ ժողովրդականանալուն արգելք եղած էր: Առանց ջուրի եղեմն իսկ իր վարկը կը կորնչէ:

*
**

Բայց, ինչպէս ըսինք, Կիւճիւկ Օրմանը դիտաւոր մըն էր վերապանցապէս: Արդէն ան որ անոր ղլխուն վրայ կենար, անանկ պիտի չհետաքրքրուէր հեռուի ակնոցավաճառ մեսրոպովը որ իր առքին առկ եւ մօտիկը եղած երեւոյթները պիտի չհետաքրքրուէր: Եթէ ինք ղրախտային վերակութեամբ յարդարուած ըլլար, հեռուի աեսարաններուն թերեւս չափով մը կրնայինէին իրենց մագնիսականութիւնը պիտոյին համար: Բնականաբար: Որպէս զի Կիւճիւկ Օրմանը իր պաշտօնին, իր կոչումին մէջ հաւատարիմ ըլլար — միայն պիտոյան մը ըլլալ — ինք, մերկացած ամէն տրապոյէ, ինչպէս էր արդեամբ, աննշմարելի մնալու էր: Ուրիշ խօսքով ինք «պրոլիկնալու» էր, որ մեծ մեծ երեւէր իր իսկական համեմատութիւններով: Կիւճիւկ Օրմանը, ուրեմն, բարոյապէս ալ կ'արդարացնէր իրեն տրուած անունը:

*
**

Ինծի անանկ կը թուի թէ չատ չանցած, եթէ Պարախակը իր տեղը մնացած ըլլար, նոր թաղ մը պիտի սկսէր Կիւճիւկ Օրմանին վրայ: Ու այդ տեսիլքը ունեցեր էր Ցակոր ապրարը ու պատճառ մը կանդներ էր անոր ճակատին վրայ: Ջուր չունէր հարկաւ, բայց ջուր կրողներ ունէր. կիներ կար, աղջիկները եւ տղաքը կային եւ օրհնեալ կէլիպօլուն ամէն ապրիլը մասչելի կ'ընէր տան: Ջէ՞ մը որ մինչեւ ապրիլը երթալու առիթագականութիւն մը կար ամէն պարագայի. քիչ մը աւելի կամ պակաս քալել ու քրտնիլ, հաշիւի չէր առնուէր:

*
**

Կ'երեւի թէ Ցակոր ապրարը դեղեցիկին համար նուրբ զգայնութիւն ունէր իր կոչտացած եւ սեւցած մօրթին տակ: Հապա ինչո՞ւ պիտին խճողուած փողոցները եաին ձգեր եւ Կիւճիւկ Օրմանին վրայ տուն չիներ էր:

Հասարակ գիւղացի մըն էր Ցակոր ապրար: Քարի պէս ղօրաւոր էր կազմով: «Զաւխան» ուսը, ոտքերը՝ «չարըխ», կարկառուած շապկարին վարի խարխափը ամէն մէկ քայլին մէյ մը դէպի ձախ, մէյ մը դէպի աջ օրօրելով, միս մինակը ճամբուն երկայնքին քալած առեն, վրան նայող մը չէր կրնար կասկածիլ թէ գիւղին ամէնէն նրբին ճաշակն ու սէրը ունէր Աստուծոյ ստեղծած անմրցելի եւ աննկարագրելի գեղեցկութիւններուն նկատմամբ:

Ցակոր ապրարին հոգին իր մօրթովը կարելի չէր գտնել: Անհրապոյր եւ ամայի գետնի մը բնդերքին մէջ թաղուած կ'ըլլայ յաճախ ոսկին: Այսպէս ալ՝ Ցակոր ապրարին մէջ: Երբ իրիկնամուտին տուն գառնար, կը նստէր տանը չէմին վրայ եւ անխօս կը նայէր հեռուի լեռներուն: Կը խորհէ՞ր եւ կը գտա՞ր արդեօք, նոյն տեղն: Անչո՛ւշտ: Ա՛հ, կան նաեւ գետեր որոնք ովկիանոսին խորութեան մէջ կը վազեն, աչքէ բոլորովին ծածուկ: Բանաստեղծը կրնայ խորհածը կամ զգացածը նաեւ արտայայտել: Ասոնք քիչ են անշուշտ: Բայց շատ են անոնք որոնք բանաստեղծօրէն կը խորհին եւ կը զգան բայց համր կը մնան: Եթէ Ցակոր ապրարին միտքը ձեղքէինք, անոր մէջ պիտի գտնէինք այն խորհուրդները որոնք բանաստեղծ մը պիտի ունենար եւ արտայայտէր հանդիսաւոր ըլլալով այդ նոյն բնական գեղեցկութիւններուն որոնց հանդիսաւոր կ'ըլլար Ցակոր ապրար երբ կռնակը իր տան գրան տուած կը թաղուէր հեռուր հորիզոններու մէջ:

Բարի ու պարկեշտ գիւղացի մըն էր Ցակոր ապրար: Հին բարեպաշտ աւանդութիւններով անած, վնծցած էր: Սուտ չէր խօսեր. չէր խմեր: Կիրակի կիրակի կ'ածիլուէր եւ եկեղեցին մէջ իր սեփական տեղը կը նստէր կոչնակը չզարկած: Քարոզին առեն չէր քնանար: Բնաբանը կը յանար միտքը պահել, ու արդէն լուած քարոզներուն մեծ մա-

սին միայն բնաբանը յիշելը կը բաւէր: Ամէն պարապմունք սովորաբար բնաբանն էր արժէքաւոր եւ ո՛չ թէ անոր չուրջ ըսուածը...: Կ'ապօթէր հաւատքով առանց բառ մը մսխելու: Արդէն իր պէտքերը սահմանուած էին: Ուսոն իր ապօթքները պէրպասպրի հանդամանք չէին առներ: Աստուծոյ վերահսկողութեան տակ կենալու պիտակից էր: Չէ՞ մի որ ամէն օր երկինքի եւ երկրի անծայրածիր հորիզոնները կը դիտէր. հոգին լեցուած էր շարունակ Աստուծոյ խորհուրդով:

«Ով Տէր Աստուած, հոգովս քեզ կը սիրեմ ու կը պաշտեմ: Տանս վրայ արեւդ ծաթեցիր (ծագեցուցիր), ոդիս լանջ առնով տեղով. վառ քեզի: Այսօրուան համար մեզի ուժ ու կարողութիւն տուր որ փորձենք, անկենք: Ու եթէ բարի կամքդ է, հանդիսա տուր մեզի երբ օրը մթնէ: Մեծ ու ոդորմած ես դո՛ւն, ով Տէր, եւ ծովերուն, եւ լեռներուն, եւ աստղերուն առնդիչն ես: Օրհնելով կ'օրհնեմ քու մեծութիւնդ, ու մինչեւ մեռնիմ ալ պիտի օրհնեմ. Ամէն»:

Այս ապօթքը յիրաւի արժանաւոր արձագանգն էր Ցակոբ ապրարին պարզ այլ լուսաւոր հոգիին: Ասկէ աւելի ի՞նչ կրնար ըսել մէկը որ արժանի ըլլար Աստուծոյ ականջնեբուն եւ մարդուս լեզուին: Արդէն սակաւախօս մարդ էր Ցակոբ ապրար: Կասկած մը ունիմ թէ կիւճիւկ Օրմանին վրայ բնակութիւն հաստատելուն պատճառներէն մէկն ալ բնակչային կղզիացման վտանգն էր: Գիւղին մէջ ակամայ ինչ պիտի տեսնէր եւ շատ խօսելու պիտի ստիպուէր: Հոս, կիւճիւկ Օրմանին վրայ, կրնար լուռ մնալ ու միայն դիտել:

Ցակոբ ապրարը իր անհատական վանքը ստեղծեր էր: Երանի՛ ասոր: Մենք դաստապարտուած ենք բազմութեան եւ ժխորին մէջ ապրելու: Ո՛չ ոքին հանդիսա կուտանք, ո՛չ լեզուին: Անէծքի տակ ենք մենք — շատ խօսելու ենք, շատ մտիկ ընելու ենք, շատ կարդալու ենք: «Աստուծոյ վերահսկողութեան առջեւ լուռ կենալ» մեզի համար անծանօթ վտանգաւորութիւն է:

Ու կիւճիւկ Օրմանը Ցակոբ ապրարին երկինքն էր: Ինչո՞ւ չէր: Իր հարաբերութիւնը Աստուծմէ սկսելով կը հաշուէր:

Նախ, Աստուած ունէր իր տանը մէջ, իր կեանքին մէջ:

Երկրորդ, խմբակցութիւնը կամ հոգեկան պատրաստութիւնն ունէր վայելելու ինչ որ Աստուած տեղծած է, առանց տակայն իբացումի կամ անփակառակութեան անելի: «Աչխարհք մը առջեւս փռուեր է, բաւ օր մը, երբ քովը նստեր էի, կը տեսնե՞ս, տէ՛ տա՛ հեռուի լեռները. առանք հէօվսմէրին (պետութիւն) մալն են. ինչո՞ւ պէտք. իմս ըլլային նէ տակէ տղե՞կ պիտի վայելէի»: Մարդը տէր չէ- ղած տէրէ աելի վայելելու չնորհքն ունէր:

Երրորդ, ազատ էր հոգեկանապէս: Քաղաքակրթութեան բռնակալութեան տակ չէր: Հաց ունէր, տուն մը ունէր, առողջ էր, կերածը կը մարսէր, արեւին տակ օրական 14 ժամ աշխատելէ չէր ընկրկեր, մարդու հետ հաչիւ չունէր, փառասիրութիւն չունէր, մէկ խօսքով, կեանքէն գոհ էր:

Չորրորդ, կ'ապրէր յաւիտենական կեանքի ակնկալութեամբ: Ներկայ քաղաքակրթութիւնը ոչ միայն չի քաջալերեր այս ակնկալութիւնը, հապա նաեւ՝ կը խափանէ զայն: Այնքան շատ են այն բոլոր տարրերը զորս քաղաքակրթութիւնը կ'ուզէ սերմանել երկրի վրայ ապրուած կեանքի մր տահմաններուն մէջ որ տակէ անդին ապրելու կարելիութեան հաւատքը եւ ակնկալութիւնը անպէտ կ'ընէ: Այնքան չատ է զործերնիս, վայելքնիս հո՛ս որ երբ մահուան տուները վրանիս իյնայ կ'ափսոսանք որ ամէն ինչ — զործ եւ վայելք — կիսատ թողած կ'անցնինք կ'երթանք: «Բաւական մը հո՛ս, եւ աելի՛ն՝ անդին», չենք ըսեր: Անմիջական ապրուստը հեռաւորին ակնկալութիւնը կը խափանէ:

Այդպէս: Ուսոն, մահէն կը սոսկանք: Մահը դժբախտութիւն կը սեպենք: Ցակոբ ապրար մահէն չէր վախնար: «Միայն այս կեանքիս համար Քրիստոսի չէր հաւատար»: Մեզի պէս «խղճալի» չէր: Քաջ էր: Կ'ապրէր ապրած օրը: Այդքան: Երբ մեռնէր նորէն պիտի վայելէր, կը հաւատար, եւ աելին: Կիւճիւկ Օրմանին վրայէն կրնար երկինքը դիտել եւ աստղերը համբել. բայց օր մը, կը մտածէր, այդ աստղերուն մէջէն պի՛տի ճամբորդէր «հրեղէն» կառքով մը: Ուրեմն, ո՛ւր կը մնար կիւճիւկ Օրմանը լուսեղէն երկինքին քով...: Այդպէս, երջանիկ էր, խաղաղ, անվրդով, Ցակոբ ապրօր կիւճիւկ Օրմանի կեանքը հակառակ իսկ մահուան անխուսափելի ստուգութեան...:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՂԲՕՐ ԱՇՄԱՆ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՂԲԱՐ — ԳԻՍԱԿ ԵՒ ԻՐ ԱՅԼԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ· ՍԻՐՈՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԴՐԱԽՏԸ

Կիւճիւկ Օմանին կոնակը լեռները կը բարձրանային: Քիւրտլըճի Ջորը լեռներուն մէկ «պճեղը» կը գառնար մինչ Մ. Մինասի արեւելակողմին այլ «պճեղ»ին կուրծքին վրայ կը կենար Գարեգին Ապրօր աշման («աչմա՞ն» արտաւօք, այսինքն, նոր բացուած, կոյս հողի վրայ անկուած պարակ, կամ արտ):

Աշման լեռնակողին մէկ ուռոյցքին վրայ թթատան մըն էր: Տեղին անհարթութիւնը անհրաժեշտ ըրած էր, Ջուիցերական եւ Իտալական լեռնային այգեստաններու նման, քարէ պատերով հողը ստիճանաւորել: Որոշ չէմ, բայց կարծեմ ստիճանաւորմամբ երեք կամ չորս մակարդակի վրայ անկած էր Գարեգին ապրօր իր ծառերը: Պատահմունքո՞վ թէ՝ ընտրութիւնով այդ դիրքին վրայ թթատան մը անկեր, յատակ բերքը էր Գարեգին ապրօրը, չեմ դիտեր· բայց ամէն աւելի զեղեցիկ դիրքով թթատան չեմ կարծեր պատահիլն ունէր դիւղին մօտիկը:

Աշման Կիւճիւկ Օմանին վերեւովը կը նայէր այն ընդարձակ տեսարանին վրայ որ, ինչպէս տեսանք, կը տարածուէր Կիւճիւկ Օմանին վրայ կեցող եւ դիտողի մը աչքերուն առջեւ: Այս աշմային մէջ ապրելակ մըն ալ կար: Այդ իսկ պատճառաւ թթատանը մասամբ մըն ալ պարտէզի մը վերածելու կարելիութիւն կար: Գարեգին ապրօր այդ կարելիութենէն օգտուած էր: Պարտէզին կեդրոնը բաց ձրդած՝ եւ որթատունկերով պուրակ մը կազմած էր, եւ պուրակին ներքեւը նոտարաններ հաստատած էր:

Ոչ միայն աշխոյժ եւ աշխատասէր մարդ էր Գարեգին ապրօր, հապա նաեւ զեղեցիկ ճաշակ եւ հասկցողութիւն ունէր: Իր անկած այդ թթատանը կենդանի վկայ մըն էր Գարեգին ապրօր աշխատասիրութեան եւ զեղեցկապաշտութեան: Անհարթ մակերեսի մը վրայ ծառ անկել եւ պարտէզ չինել՝ աւելի մեծ աշխատութիւն եւ ձեռներէցութիւն կը պահանջէր քան պաշտի մը մէջ արտ կամ պարակ բանալ եւ մշակելը: Գարեգին ապրօր աշխատանքէ, յոգնութենէ վախցող կամ վախնող մարդ չէր:

Անոտարակոյս երկու աչքով նայած էր Գարեգին ապրօր իր աշմային կարելիութիւններուն վրայ: Խորհած էր թէ աշման իր դժուարութիւնները, անպատեհութիւնները հատուցանող անոնոր առաւելութիւն մը ունէր — գեղեցիկ դիրք: Գեղեցկութեան վրայ արժէք դրած էր եւ այդ արժէքին դիմաց վճարելու յօժար եղած էր: Ծառերը թող փիր մը նեհար մնային, հոգ չէր, բայց Գարեգին ապրօր սիրտը բացուէր ու երդէր՝ երբ, հոգը հերկած առեն, չորս դին նայէր: Իրաւամբ Գարեգին ապրօր կեանքը «մխայն հացով չէր կշռանար»: Պէօճէկնեռւն թուխ աղբիւր հացուցած առեն, չէր մոռնար թէ իճ ալ իր կեանքը պիտի ապրէր, եւ փորը հացով կշռացուցած առեն՝ հոգին ալ կշռացնելու էր աչերուն տեսածներովը, ականջներուն լսածովը: Թուխէն, ցախէն, պէօճէկէն անդին, եւ աւելին, տեսնելու եւ վայելելու սուր սիրտ մը ունէր ան:

Քաղաքացիի ամբարտաւանութիւնով կը խորհինք թէ դեղեցկապաշտական ճաշակ եւ հասկցողութիւն միայն քաղաքի ժողովուրդի մը սեփական պարգեւն ու տառանձնաշնորհն են: Կը խորհինք թէ մխայն թանգարանի մը պատերէն հոսող են: Կը խորհինք թէ մխայն թանգարանի մը պատերէն կախուած նկարներուն առջեւ կայնող եւ անոնց ակնապիշ նայողները ապացոյց կուտան դեղեցկապաշտական ճաշակի: Գիւղացին լո՞նչ կը հասկնայ պոյնէ, տաւերէ, ձեւէ եւ տոնոնց միլիոնապան բակացութիւններէն առեղծուած պատկերներէն: Այդպէ՞ս....: Գարեգին ապրօր բա՛ց առիկա որ ձեր պատասխանը առնէք: Գարեգին ապրորը ամէն օր իր աչերն ու հոգին կը կշռացնէր այն կենդանի պատկերներովը որոնց Աստուած վրձինած էր բնութեան պատառիկ մը վրայ: Անոր աշման նաեւոր երբ չուրջը դիտէր հարիւր անգամ աւելի յափշտակիչ նկարներու պիտի հանդիպէր քան ո եւ է մէկը որ Լուվրի թանգարանին մէջ Գօրոյի մը կամ Վէլասքէսի մը դիւտ գործոցներուն առջեւ կանգ կ'առնէ, կը դիտէ:

Գարեգին ապրած հպարտ էր իր աշխատասիրութեամբ, եւ իրաւունք ունէր անով հպարտ ըլլալու:

Գիւղացի համբ ու խօսուն բանաստեղծներուն նախընտրանքն էր ան: Ան որ խոկալու, երազելու, Աստուծոյ եւ բնութեան հետ մտերմական հաղորդակցութեան պահու վարվուրք պահ՝ հոն կը վայելէր: Գիւղին մօտիկն էր, նոյն ատեն պիտին անջատուած: Հո՛ն էր ժամադրավայրը երկնից ծըծակող հրեշտակներուն որոնք չէին յոգներ օրն ի բուն երգել: Աստուած իր նուագներուն ձայնասփիւռ մէկ կայանը հո՛ն հաստատած էր: Զարմանալի միսթիֆակասիոն մը կար հոն: Աշխատանքի այնպէս մը կը դարձնէր որ երբ թէ կը մտնէր սրահ մը որուն խորը, բեմի մը վրայ հրեշտակներու նուագախումբ մը Շուպէրթի «Անհատաբ Սիմֆոնին» կը նուագէ, ... եւ կը լսէր: Նոյն իսկ մենք, չարաճճի տղաքս, երբ խաղալով, խնդալով, երգելով աշխատանքէ, կը լսէինք: Հո՛ն մեր ձայներէն աւելի յանկուցիչ նուագ մը կը սոխէր զմեզ ակամայ, մեքենաբար, լռել եւ ունկնդրել: Զատիկէն մալկեցէ վերջ կը նստէինք պատի մը վրայ, կամ կակուղ հողին վրայ, ծառի մը տակ, կամ նստարաններէն մէկուն վրայ, եւ երբ կողմերնիս կը նայէինք:

Երբ բնութիւնը սկսի իր կենդանի բանաստեղծութիւնը, ա՛լ ինչպէ՞ս էյամբանայ մարդկային լեզուն: Թէ՛ մարմինի եւ թէ՛ հոգիի աչերով կոյրերուն լեզուն միայն թոյլ կ'երլայ, եւ անդուստ, անդադար կը բանի: Կը բաւէր հոս կայնիլ, երբս կողմը նայիլ, եւ ահա՛ լռութեան դռներէն Աստուած մուտք կը գործէր, կարծես իր վեհափառութեամբը եւ ցնծագին նուագով:

Սա քաղաք կոչուած քարայրին մէջ երբ հոգիս յոգնի ու մոայլի, երեւակայութեանս թեւերուն վրայ հեծած, նա կ'երթամ եւ Գարեգին ապրօր աշխատանքը կը նստիմ եւ կ'ողեկոչեմ այն Աստուածը որ դէմ առ դէմ տեսած էի հո՛ն, իմ յափշտակութեանս լուռ վայրկեաններուն: Իմ Աստուածս Քրիստոսի յայտնած Աստուածն է, բայց կարծես թէ ճիշդ ինչպէս որ իր չօշափելի վարքով երեւցաւ ան Քրիստոսի, Աշխատանքի Էության վրայ, ինձ ալ կը յայտնուի նմանապէս աշխատանքի մը մէջ, ո՛ւր որ ըլլայ այդ աշխատանքը, ինչպէս

կը յայտնուէր, Պարախպակի երանելի օրերուս, Գարեգին ապրօր աշխատանքին մէջ:

***

Երբ դէս դպրոցն էի, երկու երեք ամառներ ծնողքս Պարախպակ անցուցին, ամառուան մը օդափոխութեան համար: Ինա՛ւ չեմ մոռնար, երբ Ցուլիսի մէջ օր մը, առաւոտանց հայրս թելադրեց միտքին պատկեր ելլել վառահելով առաջնորդութեանս, քանի որ այդ ամբողջ շրջակայքին ընտանի էի:

«Հայրիկ — ըսի — գէթ Գարեգին ապրօր աշխատանքի որ երբ պէտք ըլլայ եղեմը իրական գոյներով նկարագրելու, կարող ըլլամ նկարագրել»: Ու տարի:

Երբ հասանք, կեցաւ այս միտքիք բանաստեղծը, երբս կողմը նայեցաւ գրեթէ այլակերպուած, եւ երկար վայրկեաններու լռութիւնը խզելով ըսաւ. «Ծղաս, դուն նայէ՛, պատէ՛, խաղա՛, կամ առն գործիր, եթէ կ'ուզես, եւ երկու ժամու չափ հոս պիտի մնամ առանձին»:

Գիտէի հօրս ունակութիւնները, ուստի առանց առարկութեան թողուցի գինքը եւ հեռացայ քովէն որ անվրդով նստի, խոկայ, դիտէ, գրէ: Երբ քանի մը ժամ վերջ դարձայ, պատրաստ էր առն գառնալու՝ ծոցը դրած արցակ մը թուղթ: Այդ օրը, Գարեգին ապրօր աշխատին մէջ ընդունած նկարչական դասերը յաջորդ շաբթուն երեւցան իր սովորական «Գիտակ» ծածկանուան տակ, իրրեւ առաջնորդող յօդուած, «Բիւզանդիոն»ի մէջ: Գրութիւնը, որ սրբազան բանաստեղծութեան գոհար մըն է կը սկսի այսպէս. —

«Վարդավառի վարդավառ, վառ ի վառ ոսնին անբիծ առնէական հին, հին, հարազատ ու յարատարդ յուշերով խնկավառ օրուան պատշաճութեամբ Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցին կը հռչակէ, կը յիշատակէ դէպքը Փրկչին այն երկնառնախ, երկնավառ կերպարանափոխութեան, որ ծանօթ է Պայծառակերպութիւն անուամբ»:

Ու կը չարունակէ, ինքն այլակերպութեան վարձառու-

թեան մը մէջ ընկղմած, հիւսել պեղեկի յղացումներ: Ա-
մէկ հասուածը անմիջապէս կը մատնէ այն միջավայրը ո-
րուն մէջ նստած պրն առած էր ան իր ներչնչումները. —

«Ո՛վ նիւթի, մարմինի ու աշխարհի մարդիկ, ո՛վ ան-
ուրը հոգիներ, թօթափեցէք ապաները ու ժանգերը երկրին
եւ բոլոր անցաւոր իրերուն, եւ վե՛ր եկէք Սրբութեան Լեռը,
բարութեան, անկեղծութեան, մաքրութեան, անբծութեան,
անմեղութեան բարձունքը, վերերը լուսաւոր, սուրբ, անա-
բասա, վեհ ու ճշմարիտ կեանքին: Ու հաւատացէք, ո՛վ բա-
կեպաիկներ, որ Աստուծոյ պիտի հանդիպիք, որ անոնա-
նելին պիտի տեսնէք, յաւիտենական հորիզոններուն պիտի
դպչիք, հրեշտակներու նուագը պիտի լսէք, ու վար պիտի
իջնէք, երկինքի յօգներով թրջուած, արշալոյսի առաջին ցո-
քերով պճնուած, նորոգուած, օրհնուած, այլակերպուած ու
պայծառակերպուած երեսներով...»:

Ա՛յդ էր Գաբեկին ապրօր աշման, ուր կեցույր, եթէ ունի
չափով հոգեւոր դպչնութիւն ունէր, «անտեսանելին կը տես-
նէր, յաւիտենական հորիզոններու կը դպչէր, հրեշտակնե-
րու նուագը կը լսէր», եւ իրապէս, աստուածային, «Աստուծոյ
կը հանդիպէր»: Չո՛ւ կար երկինքի հետ ընտանութիւն կամ
դրացնութիւն մը որ չզլալ անկարելի էր:

***

Ամէն տեսակ երկնային փոքճառութեան համար պատ-
վարականապէս յարմարցուած միջավայր մըն էր Գաբեկին
ապրօր աշման: Եղեմարժան Բօմանսը իր եղեմն ունենա-
լու էր:

Այդ եղեմն ալ էր Գաբեկին ապրօր աշման՝ պեղեկին ա-
բահար պայքերուն համար: Հապա ո՞ւր երթային, ի՞նչ ը-
նէին սիրատենչ երիտասարդները եւ ազջիկները: Բարուց
կանոնները խիստ էին, նոյն իսկ անդութ: Սէրը պեղեկին
երկտեւ երիտասարդութեան սրտին մէջ՝ կը նմանէր «պըր-
ուանի տակ պրտած լոյսի»: Մէկը եթէ սիրէր, սէրը սրտին
մէջ գաղտնի պահելու էր. սէրը յայտնելը, յայտարարելը,
վայելելը «մեզք» կը սեպուէր, կամ, պատշաճութեանց եւ

աստուածեանց դէմ աննեղելի մեղանչում: Գիւղացիին սիր-
ու սակայն տարրեր չէր քաղաքացիին սրտէն: Երկուքն ալ
Աստուծոյ առեղծապարծութիւններէն էին, նոյն կաղապա-
րով չինուած, եւ նոյն յատկութիւններով եւ կարելիու-
թիւններով օժտուած: Աւանդ ալ բնդունակ էին սիրելու,
եւ կը սիրէին, Պարտիզակցիին բացատրութեամբ՝ «սիրտ
կուտային իրարու»: Եւ ինչո՞ւ չէ. այդ չէ՞ միթէ սրտին կո-
չումը. սիրար սիրտ եղեր է երիտասարդին մէջ որ «տրուի»
եւ կամ «պողպուի»:

Սիրոյ բանաստեղծութիւնը գիւղին մէջ միայն տեսած
եմ ա՛յդ օրերուն:

Սէրը հոն պեղեկի պատկեր մըն էր, ու երգ մը որ ա-
չալոյսին արբութեան մէջ կը լսուի: Հո՛ն սէրը գիշերուան
լուսնին ազատ չողերովը կը լուացուէր, թռչուններու հա-
մերգովը կը ցնծար, կը ժպտէր, ցօղաթուրմ գեփիւռովը կր
փայփայուէր, ծաղիկներով կը բուրմնաւէտուէր, թռչող
պիծակներուն ըզգլիւնովը կը քաջալերուէր, թիթեռնիկներու
պարովը կ'օծօծուէր, հո՛ն, վերջապէս աստղերուն աչքին
տակ կը սրբանար, կ'օրհնուէր: Մայր բնութիւնը իր գրկին
մէջ կ'առնէր երկու սիրահար սիրտեր եւ իր կաթովը կը սը-
նուցանէր պահնք: Փափկութիւն մը, արբութիւն մը կար
վսխանակուած այս սէրերուն մէջ որ կը բարձրացնէր գոյնս
պատյարականէն գէպի անմարմին, եթերային, այլ մարդ-
կային, վարձառելի Նիրվանայի մը, եւ, պիտի ըսէի, ու-
թերդի «խորհուրդը» կ'ընէր գոյն:

Հո՛ս տարրեր է: Զեմ ուզեր իսկ վրան խորհիլ ու խօ-
սիլ: Սէրերու ժամադրավայրը գոհիկ, արուեստական,
պատյարանական միջավայրեր են հո՛ս — նայր գլուխ, կամ
պարտարահր, կամ պինեատունը, գրօսարան մը վերջապէս,
ուր սիրոյ ներչնչման բոլոր արբազան մատակարարիչներուն
երեսին դուռը կը փակուի, եւ գժոխքի բոլոր ծպտուած դե-
ւերուն ատատ ասպարէզ կը տրուի որ գան սիրոյ պատարա-
գը սրբապղծեն...: Սիրոյ բօմանսը խաչած են քաղաքի բար-
քերը, սովորութիւնները: Սէրը հոս «Այլակերպութեան
Լեռ» չունի: Սէրը իր «երգը», իր բանաստեղծութիւնը կոր-
սընցուցած է հոս: Սէրը իր դրախտէն արտաքսուած է հոս:

իր հրեշասակային չարչնելէն եւ քօղելէն մերկացած է եւ վերածուած է մեքենական, կենսաբանական երեւոյթի մը, ուրկէ արժանի հարէմի մը մթնոլորտին քան երկինքի մը, որուն մէկ անկիւնն էր երկրի վրայ՝ Գարեգին ապրօր աշխատանքին:

⁂

Ու երբ Գարեգին ապրօր աշխատանքի վրայ լեզան սուրերը կ'ելլակարէր եւ կը թանձրանար եւ կը սեղծուէր այն յատկապաշտ պատկերը իրիկնամուտին «ի դրախտն կոչուելու», որ Միլտըն կը նկարագրէ եւ որ Հայր Բոպրատուն «կը նուագէ հայկազեան լեզուով —

«Արդ երեկոյին խաղաղասիրտ տակաւ գալով դէպ ուրս գայր. Եւ իւր լուրթն աղօտալոյս գտարերս ի գգօնն համակէր թոյր. Ընկեր էր իւր՝ լրոութիւն, երուսիր եւ հաւ մեկնեալ կային՝ Ի կանաչ ճոխ խրշտիս մորեաց իւրեանց, սոխս ի բոյնս: Ծիծեռնակ եւեթ ըսկսէր՝ գեղգեղելով զգիշերն ի բուն, Զդայլայլիկսըն սիրայինս, զուարճացեալ կայր լրոութիւն: Նոյն ժամայն ի կենդանւոյ շափիւղս երկինիս շողշողեցան. Գիշերավարն որ ածէր գաստղակաճառ բանակաց բոյլսն՝ Ընթանայր բոլորափայլ, մինչ ամպաշուխ ծագեալ լուսին Բամբիշն յայտնատեսիլ՝ գանհամեմատ լոյսն հոլանեաց, Ըզշըղարշն արծաթափայլ արկեալ ի ստուերսըն խաւարին»

այն առեն ահա՛, հո՛ն կը ժամադրուէին դիւղին սիրահարները, խաւսափուկ վայրկեաններու համար: Բաւ էր որ պատեհութիւն ունենային հոն իրարու երես նայելու: Ու անոնց աչերը աւելի ճարտասան թարգմաններ կ'ըլլային սրտին քան շրթունքը: Իրարու երես կը նայէին, իրարմէ մաղնիսացած, լուռ եւ անխօս. ապա աչքերնին կը թաղէին երկինքին մէջ, նորէն լուռ եւ անխօս...: Երկինքի չափ խորունկ եւ անհուն եւ խորհրդաւոր այդ սէրը յայտնել, բացատրել ո եւ է միջոցով, որ պղտորանական էր, պիտի նշանակէր անոր անպարտրելի սահմանները նեղցնել: Սէրը սանդուխ չինած մինչեւ աստղերը բարձրանալէ վերջ ա՛լ ինչո՞ւ վար նետուէին ազմուկ ձորերու խորը...:

Պարտիզակ ալ, դրախտին նման, իր սոխակները ունէր: Ու այս սոխակները կ'երեւի սիրահարներու համար առեղծուած էին. անոնց հետ ժամադիր կ'ըլլային Գարեգին ապրօր աշխատանքի մէջ: Ու երբ իրիկնամուտին, կամ, լուսնի լուսով կը սկսին իրենց նուագահանդէսը, սիրահարները, արդէն սակաւաթիւ, կը համբանային բոլորովին: Սոխակներուն երգը կ'ըլլար իրենց լեզուն: Իրենց սիրոյն պատմութիւնը իրենց լեզուովը չէին կրնար պատմել իրարու. կը թողէին որ սոխակները պատմէին իրենց երգովը, իրենք միայն իրարու կը նայէին...: Եւ ակամայ կը կարէին...: Ըսել կ'ուզէին իրարու, «Ա՛յնչափ կը սիրեմ քեզ որ եթէ սոխակ մը ըլլայի միայն երգովս պիտի կրնայի սէրս պատմել. ապէ՛ղ մտիկ ըրէ այդ սոխակին. սէրս ահա՛ այդ սոխակն է որ կը պատմէ քեզի իմ տեղս»:

Սէրը հոն երազ մըն էր: «Ա՛հ թէ երազդն չարթննար»...: Կ'երազէին էրարու քով, երկինքի եւ երկրի ընկերակցութեամբը, եւ երազելով կ'ապրէին...: Բաւ էր Գարեգին ապրօր աշխատանքի մէջ պատահական, եւ նոյն իսկ վայրկեանները, հանդիպումներ: Իրենց երազ մը պէտք էր ապրելու համար, ապրելու այնպէս ինչպէս պարիկները կ'ապրին, ծպտուած իրրեւ թիթեռնիկներ, ազատ, ուրախ, անհոգ, յուսալից, կամ, ինչպէս Մայիսի վարդերը՝ օրուան մը համար թերեւս բայց երանութեան մը բացարձակ լիութեանը մէջ:

⁂

Գարեգին ապրօր աշխատանքի համար եղած է չարունակ խորհրդանիշ մը եւ յաւէտ մը եղեմական այնպիսի վորձառութեանց որոնց արձագանգը չի հասներ մեզի, ապրա՛ղ, որ ակամայ անապատական կեանքի մը դատապարտուած ենք այժմ: «Քաղաքակրթուած» ենք մենք...: Ու թօսանսր սառնակ անապատի մը չորութեան մէջ չի ծաղկիր:

Աշխարհի կը չահինք ու աշխարհի չահուն եաեւէն ենք բայց վրայ տուած ենք հոգին, հոգւոյն գերազոյն չահերը...: Հրեղէն սուր մը՝ ցցուած մեր ճակտին՝ կ'արգիլէ

մեզ մանելէ այն եղեմին մէջ որ անցեալին մէջ էր: Նիւթականացած աշխարհի մը պտուղը կերած ենք. մէյ մը խաբուած ենք, մէյ մը լնկած, թաղուած ենք «քաղաքակրթութեան» յիմարանոցին մէջ եւ անկէ փրկութիւնը անկարելի կը թուի:

Գարեգին աղբօր աշխատին դէմ ամէն չահ կորուստ է: Ու այդ կորուստը վերստանալու համար ամէն չահ վրայ տալ կ'արժէ, բայց, աւա՛ղ, ապարդի՛ւն, անկարելի՛...: Իմ երգս ողբերգն է «Դրախտ կորուսեալին»: «Վերապատալ դրախտի» երգ չունիմ: Ինչպէ՞ս ունենամ, դի Պարտիզակ եւ Գարեգին աղբօր աշխատանքին է երկրի վրայ:

Գարեգին աղբար իր աշխատովը դիւղին բանաստեղծութեան, կամ ըսենք, հոմուերպութեան նախընչման աղբիւրն էր: Գիտակի՞ց էր արդեօք իր դերին: Չեմ կարծեր: Երկինքի անձրեւին պէս էր, որ երկիրը կ'օրհնէ առանց դիտակցելու իր դերին: «Բանաստեղծութիւն» բառն իսկ անծանօթ էր: Կարդալ, գրել չէր գիտեր: Բայց կեանքն էր իր բանաստեղծութիւնը: Աշխատանքն էր այս անգրագէտ «բանաստեղծին»:

Շէնչող, առինքնող անձնաւորութիւն մըն էր: Ամրան եւ աշնանամուտին դպրոցին պարտէզը կ'ըլլար չարունակ: Ձմրան վայրը կը կարէր: Տուներ դպրոցին նեղքեւովն էր արդէն, քայլ մը անդին: Եթէ աշխատանք չըլլար, դպրոցը կ'ըլլար: Տղաքը վրան կը խենդևնային: Օժտուած էր ան այն բոլոր յատկութիւններովը որոնք ազգ հերեւակայութեան կուռմ կ'ընեն: Զուարթ էր, եւ կատակարան, ժպտադէմ, քաղցրաբարոյ, լաւատես: Ամէնուն բակին գարկը գիտէր. ամէնուն ջուրին կ'երթար: Պարզ կը խօսէր: Մաքուր մարդ էր — սրտով մաքուր, լեզուով մաքուր, բարքով մաքուր: Կաս-կապոյտ, պճլտուն աչքեր ունէր:

Վղին վրայ ներաճուն ուռոյցի մը կորութիւնը կար: Միամիտ ազաք, իրը թէ կատակելու համար, կ'ըսէին, «Գարեգին աղբար, խնճոր կերեր ու պուկդ (կակորդդ) մնացեր է կերածդ»: «Հա՛, ուղուլ, ամմա, դուն ինչո՞ւ այդ չափ դրդում կերեր ես որ դղումի չափ գլոն մը ունենաս» կը պատասխանէր հանդարտութեամբ: Ատոր պատասխանը լուռթիւն էր բնականաբար...:

Ատողջ եւ կայտառ մարդ էր ան, գործունեայ, արագաշարժ: Ամէնուն հետ կը կատակէր ի բաց առեալ Աբչակ էֆէնտիին հետ...:

Երեք հարիւր ազգ ամէն մէկուն անունը գիտէր: Երբ դպրոց գտնային ամէնէն առաջ Գարեգին աղբօր կը հանդիպէին կա՛մ իր տանը դուռը, որուն առջեւէն կ'անցնէին, կա՛մ դպրոցին չէմին տակ: Նոր աշակերտներուն ամէնէն առաջ ինք կը ծանօթանար: Տունի կարօտով մաչուող տղաքը կը մխիթարէր: «Վազը տունն ալ կը մոռնաս, քաղքի փոշոտ փողոցներն ալ: Ես քեզ մէյ մը աշխատանքի նը ա՛լ տունը չես փնտռեր», կ'ըսէր:

Երբ դպրոցը ամբան արձակուրդի առթիւ վերջանար, բաժանման օրը, վերջին ողջերթը ինք կուտար մեզի: Այնքան դժուար կը բաժնուէինք իրմէն որքան դպրոցի մեր ամէնէն սիրական վարժապետէն: Այդ առնական մարդուն աչքերէն արցունքի կունտ կունտ կայլակներ կարմրորակ այտերէն վար դլորիլը տեսած եմ այս առիթներով: Չօր եւ պաւկի սէր մը ծնած, աճած էր մեր եւ իր միջեւ, մեր դպրոցական օրերուն:

Հեռը վայտ ազդելու համար կարգի կը կենայինք: Դասարանէ արձակուածնուս պէս, դեւերու նման, իրարու վրայ կոխելով, դուրս կը վազէինք որ վայտ ազդէինք:

«Հա՛, հա՛, խենդեր, առէ՛ք քաշեցէք որ օտունիիութեան տիխլօմա մըն ալ ես տամ» կ'ըսէր, հեղնանքով: Չէ թէ որ կ'տարկէր մեր ազդելուն, ա՛չ, ընդհակառակն, դոհ կ'ըլլար, որովհետեւ այդ միջոցին վայտերու դէմի մը վրայ կը նստէր, ծխախոտի էէսէն կը հանէր, սիկարէթ մը կը պլտրէր եւ փըսըրցնելով մեզ կը դիտէր, որքան խանդաղատանքով նոյնքան ալ արդահատանքով որ գիրք կարդալէ աւելի մարմաջ ցոյց կուտայինք վայտ ազդելու եւ վայտ կոտրելու...:

ԽՈՐՈՒՆԿ ՁՈՐԸ

ՃԱՄԲԱՆԵՐ ԵՒ ԱՐԱՀԵՏՆԵՐ — ԽՈՐՈՒՆԿ ՁՈՐԻՆ ԵՐԳՆ ՈՒ ՓՈՐՁԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

Երեւակայութիւնը կրնանք իրրեւ հեռադիտակ դործածել: Քիչ մը երեւակայութիւնով կրնանք աւելի յստակ տեսնել ինչ որ ինքնին իրական պատկեր մըն է: Երեւակայութիւնը աչքին դերը կը լրացնէ· չաւելցներ անպատճառ ինչ որ չկայ, հապա երեւան կը հանէ ինչ որ աչքին կը վրիպի: Հապա՛, չաառեր «աչք ունին եւ չեն տեսներ» որովհետեւ երեւակայութիւն չունին: Ո՛չ միայն նիւթական երեւոյթներ՝ հապա նաեւ հոգեկան արժէքներ — ճշմարտութիւններ, նկարագիրը, պատմութիւնն, դպրութիւնն — միայն աչքով տեսնել եւ դնահատել կարելի չէ· երեւակայութիւնն ալ պէտք է:

Ուրեմն, երբ հեռուէն, ենթադրենք, վարի Գերեզմանէն, դիտէինք Կիւճիւկ Օրմանը, ո՛չ միայն մերկ աչքով, հապա նաեւ քիչ մըն ալ երեւակայութիւնով, մեզի անանկ պիտի թուէր թէ տեսածնիս հսկայ համեմատութիւնով պրտւռւս մըն է, եթէ կամիք կանգուն դիտել մը, դպաթին վրայ արդիական դիտարկ մը (Ճակոր ապրարին տունը) որուն մարդերը ճեղքուած են մօտաւորապէս հարուէն դէպի հիւսիս երկարող գծով մը: Կամ, իրրեւ կիսադէմ անդրի մը որուն աչքը դէպի ծով կը նայի եւ որուն դլուխը դրեթէ մարմինին փակած է կարճ վդով մը: Այդ վիզը քարուտ, անհարթ, «չարչարանաց ճամբայ» մըն էր որուն վրայէն կ'անցնէինք, կը դառնային ձիաւոր կամ հետիոտն ճամբորդներ, որոնք դիտին արեւելեան կողմէն կուդային — իբրեւ պարէդիներէն, պէօյէկլիճիներէն, կամ, մօտակայ դիւղերէն, ինչպէս՝ Տօնկայէն, Օյմաճըդէն, կամ աւելի հեռուէն: Մարերուն «ճեխքը», ճամբու մը անունով եւ սին փառասիրութեամբ արահետ մըն էր, որ գծուած, բացուած էր, առաւելապէս, կարծեմ, «Դպրոցի» ատոց, Ճակոր ապրարին

եւ իր ընտանիքին անդամներուն, ինչպէս նաեւ Կիւճիւկ Օրմանի «դիտարանը» պատկի ելլող դիւղացիներուն կամ այցելուներուն առաքելուն առակ: Այս արահետը ի վերջոյ պիտի ըլլար, տարակոյս չունիմ, երկաթագումը դիւդը արեւմուտքէն արեւելք բաժնող այն ճամբուն որուն ակնարկած ենք, եւ որուն վրայէն քանիցս անցանք մեր դրչանկարչական պատկառներուն առթիւ: Այդ արահետը բանալու, կամ, բաց պահելու համար ես ալ բաւական եմէնի եւ կօչիկ մաշեցուցած եմ:

Ուրեմն, այդ երեւակայական դլխուն մազերուն «ճեխքը» բանելով կ'իյնանք «վիդը» որ, ինչպէս ըսի, ոլոր, մոլոր, ու միշտ փոչոտ եւ խորտուբորտ ընթացքով կ'երկարէր դէպի հիւսիս արեւելք:

Երբ Բարձրադոյն վարժարանը փոխադրուեցաւ փապուխիայէն, որ դիւդին հակառակ ծայրին վրայ կը կենար, իր նոր չէնքը, որ Կիւճիւկ Օրմանին չուքին տակ կը բարձրանար, ատոց ալ պատկի չըլլանալէ փոխուեցաւ: Առաջ «Գերեզմանին ճամբան» էր: Տղաքը արտօնուած էին այդ ճամբուն վրայ երկննալ մինչեւ վարի Գերեզմանը եւ Մէչէին Ծառը, որ, ինչպէս տեսանք, Գերեզմանին ծայրը, ճամբուն մէկ եղերքը կը կենար: Այս տահմանը բնականաբար «բարի» ատոց համար էր եւ այն «չարերը» որոնք այս տահմաններէն չէին յարդեր, բայդատարար քիչեր էին:

Ինծի անանկ կը թուի թէ այդ «չարերն» ալ ամբողջ ուսանողութեան մէջ ամէնէն հետաքրքրական տղաքն էին: Անոնց կուրծքերուն տակ կ'եռար այն արկածախնդիր արիւնը որ չարունակ կ'անդոսնէ օրէնքի, կանոնի, տահմանի արուեստական կաշկանդումները: «Գերեզմանին ճամբան» իրենց համար «բակ» մը չէր որուն մէջ ամփոփուած մնային, ինչպէս «բարիները» կը մնային, հապա դուռ մըն էր որկէ դուրս կ'ելլէին եւ կը մոլորէին ո եւ է ուղղութեամբ, ուր որ նպատակ մը կամ փափաք մը մղէր դիրենք: Կը խորհէին թէ կանանցպէս յանդնք չէին դործեր եթէ, փոխանակ մէկ ճամբու մը երկայնքը, տաւնալ ժամերու տահմանին մէջ, ետ ու առաջ քալելու, նախընտրէին նոյնիսկ ժամանակ առնելով տարբեր ուղղութեամբ քալել: Ինդիրը ճաշի, դասի, կամ տերտողութեան դանդակները հնչած տեսն դպրոցը

պանուին էր: Աստր մէջ հաւատարիմ էին: Հաւատարիմ բլալ ստիպուած էին, որովհետեւ ևիկ չէլլային, իրենց «յանցանքը» մէջտեղ կ'ելլէր: Ո՞վ կը մնառուէր այս մէկ կանոնը կատարելով: Ո՛չ ոք: Լա՛ւ. պրպտ պի իրենիք ալ չմնառուէին՝ ուշադիր բլլալու էին որ վարժապետները չկրանային կամ չկարհամարհէին ևիկ անոնք պատիժի համար պէտուած ահմանները պատրաստ կ'ելլէին:

Այս «չար» ապաքր դպրոցին կեանքին համեմն էին: Կանոնով պարտադրուած անպատճառ չարութիւն չէ: Մենք, «բարիները», Մէջէին Ծառն անդին չէինք անցներ. իսկ անոնք, նպատակներու պէս կը մտնէին ճամբան եկեղեցի թիաուառնները մէկուն մէջ եւ կը հալածէին: Ո՞ւր կ'երթային: Գպրոցը էր: Կային քանի մը ապաք որոնք պարտան վերջերը, կամ Ցունիսի մէջ, երբ օդերը տաքնային, առուտուն, արեւածագէն առաջ, մինչեւ Իսկէյէն կ'երթային, ծով կը մտնէին, կը լողնային եւ նախաճաշի դանդակին, ժամը 7ին, վերադարձած կ'ըլլային եւ անմեղ երեսներով սեղանները շուրջ իրենց տեղը կը գրաւէին: Ահիկա կը նշանակէր առուտուն ժամը 7էն առաջ 6—7 մղոն ճամբայ քալել...: Ո՞վ պիտի, կարելի է անոնք իրենք դիրենք աւելի լաւ դաստիարակեցին կեանքի արկածախնդրութեան համար իրենց այդ անմեղ «չարութիւնովը» քան մենք՝ մեր անդոյն եւ անթմատա «բարութիւնովը»: Անոնց հոգին պատերու չէր կրնար հանդուրժել: Մենք էինք որ կեանքը բանտի մէջ ապրելու յօժար էինք, կամ եթէ չէինք, ակամայ կը հանդուրժէինք բանտերու: Դպրոցին «բարիները» աշխարհի ալ բարիները չեն բլլար անպատճառ, եւ ոչ ալ դպրոցին «չարերը»՝ աշխարհի չարերը: Երբեմն, ճիշտ հակառակը:

Դպրոցի նոր չէնքերուն չրջափակը աւելի նեղ էր, ուստի վարժապետներուն աչքին տակէն փախտականութիւնը՝ դժուար: Բարեբաղդաբար «չարերուն» համար, դպրոցին բակին կից եւ երկու կոդմերովը թիաուառնները կային եւ անոր անդամ մը կը յաջողէր ցանկէն անդին ոտք նետել անյայտ կրնար ծառերուն մէջ թաղուիլ, անհետիլ եւ հետաքրքրութենէ եւ հսկողութենէ ազատ, նոքէն երեւան գալիլ եւ թափառիլ անսահման սարերու եւ ձորերու մէջ: Անշուշտ «Իսկէյէ»ին ճամբան իր համբերը միշտ կը պահէր

նաեւ մեր ապրդը համար եւ «չարերը» հոն ալ կը հանդիպին մտերութեան եւ անկախ ճամբանելով, պիւղին մէջ երեսները չցուցնելու կանխահոգութեամբ:

Այսու հանդերձ Խորունկ Ձորին ճամբան «Իսկէյէ»ին ճամբուն տեղը բռնեց թէ՛ այս արկածախնդիր ոգւոյ եւ թէ՛ ընդհանուր աչակերտութեան խմբակին եւ վարժապետներու ուսումնարգութեան տակ կատարուած պատրաստութեան «փախուստականներուն» համար անչուշտ ապաստանարանները չուտ կային: Դպրոցին կոնակն էր Ս. Մինասը, քարընկէց մը անդին դէպի արեւելք, Գարեգին ապրօր աշման, եւ մօտերը ուրիշ հետաքրքրական վայրեր, վերջապէս ցանկապատէն դուրս յիուն քայլ անդին, դէպ ծառի մը չուքը:

Բայց պատմի պատմանագրական եւ ժողովրդական ճամբան Խորունկ Ձորին ճամբան էր: Ուղղութիւնը չանայնք բացատրել երեւակայական պատկերով մը: Ինչպէս ըսինք, կիւճիւկ Օմանին գլուխն «ճնիքը» բռնելով կ'իջնէինք «վիրը» որ իր կարգին երկարելով կը վերածուէր Խորունկ Ձորին ճամբուն: Այդ ճամբան էր որ կը տանէր, Ձորը կտրելէն վերջ, դէպի վերի Այտպան, «Տօնկալի Սուրբը», Տօնկալ, մէկ ճիւղովը, եւ Օվաճրդ, Արսլանպէկի եւ աւելի հեռուն դիւղերը մինչեւ Աստրապար եւ անկէ ալ աւելի հիւսիս, դէպի Արմաչ եւ Խտակալ:

Խորունկ Ձորին ճամբան ալ չատ կարած եմ մինչեւ վերի Այտպան եւ տանն տանն մինչեւ Տօնկալ: «Տօնկալի Սուրբը» քայլ մը տպին էր Տօնկալէն եւ դերբնաւոր դիրքի վրայ: Մինչեւ «Սուրբը» կ'երթայինք ընկերներով բայց քիչ անգամ Տօնկալ կը մտնէինք:

*
**

Այս ճամբուն վրայ մեր առաջին կայանն է Խորունկ Ձորը, որուն անունով կը կոչուէր ան:

Հոս կանդ կ'առնէինք քանի մը պատճառներով: Նախ, որովհետեւ յոդնած ոտքերուն հանդիստ տալու յարմար տեղ մըն էր. վայրը տուէրտա էր ուստի եւ զով, ուր նաեւ խմելու ջուր կար: Երկրորդ, որովհետեւ ճամբան, Ձորէն անդին, զառիվեր էր: Ոտքերուն հարկաւոր ուժ հայթայթելու

համար ճամբան այդ հանդրուանին քիչ մը նաեւել օրհնք եւ-
ած էր դէմ մեզի համար որ պիտացուց պէս բոկոտն քա-
կիլ չաւի չարքաշ չէինք: Կար նաեւ երրորդ պատճառ մը
որ աւելի կարեւոր էր քան առաջին երկուքը: Բացատրելը
դիւրին չէ, բայց այդ առաւելաճած ձորին մէջ կար խոր-
հրդաւոր ներկայութիւն մը, աննշմարելի ուժ մը որ կը
բռնադատէր հոն հանդարտ կենալ պահիկ մը: Ուսած մենք
ալ կը կենայինք նման պիտուրներու որոնք կը քալեն երբ
կը հրամայուին քալել, եւ կը կենան երբ կը հրամայուին
կենալ:

«Խորունկ» կոչած էին այդ ձորը որովհետեւ հո՛գ, եր-
կու լեռներ ճեղքուած, դէմ դիմաց սեպաձեւ կը բարձրա-
ցային մինչեւ երկինք: Ձորին մէջ կեցող եւ վեր նայող աչ-
քէն ծածկուած կը մնային լերանց կատարները: Իսկ վերէն
վար նայողին ալ աչքին նեղ ձորը «խորունկ» կ'երեւէր: Այ-
ապէս, ջուրը՝ որ կը վազէր այդ ձորին մէկէն՝ ծանծաղ
էր. ամառներր մանաւանդ՝ մատամբ չոր: Ըստ սովորու-
թեան, միշտ կարելի էր քարէ քար ցատկելով մէկ ափերքէն
միւսը անցնիլ քանի մը քայլով: Ձմեռը թերեւս մինչեւ ա-
տիճան մը պժուարանար անոր անցքը:

Այդ ձորէն, կը խոստովանիմ, մինակ չէի համարձա-
կեր անցնիլ: Այն բանական, անհետանալի ներկայութիւներ,
որուն ակնարկեցի, միա կը ներշնչէր ինծի: Պատութիւն մը
կար այդ ձորին մէջ որ չիլկերուս կ'ապդէր: Ձեմ դիտեր ին-
չո՛ւ այդ ձորը հատածիս պէս 23րդ Սպտեմբեր մէջ յիշուած
«մահուան չուբի ձորը» միտքս կ'իյնար: Ու ես «չարէն կը
վախնայի» հո՛գ: Հո՛գ ալ լուսթիւն կար բայց սեամէջ
լուսթիւն մրն էր ան, անխորհուրդ, աննուագ: Լուսթիւն
կար նաեւ Ս. Մինասի կաղնիներուն առաւերին տակ, կամ
Լերի Աբաւերը, կամ Օլմն, բայց այդ լուսթիւններուն մէ-
ջէն հոգիին լսելի ձայն մը կար — եւ ապահովիչ ձայն մը,
ուրախ ձայն մը, Աստուծոյ ձայնը: Հոս սակայն լուսթիւնը
սարսեկիչ էր — մահուան լուսթիւնն էր:

Կայ լուսթիւն մը որ համակրական, բարեկամական,
ապրդական է: Խորունկ Ձորին մէջ լուսթիւնը այդ տե-
սակէն չէր: Հոն կեցողը ինք ալ կը խլանար կարծես: Ըստ-
ւերներն ալ թանձր էին հոն: Ցերեկ առեն կարծես օրը կը

տարաժամէր հոն կանխահասօրէն: Արեւի պայծառութիւնն
իսկ չէր մօտենար այդ ձորին: Եթէ Տանդէ այցելած ըլլար
Խորունկ Ձորը, թերեւս սրբապրէր իր «Նուագ»ներէն ո-
մանք: «Բրիտանոսի ճամբորդութեան» դրուագներէն ո-
ոմ մէկը Խորունկ Ձորէն ներշնչուած է պիտի պնդէի եթէ
պրներէն պարտիզակի եղած ըլլար: Աչխարհի եւ կեանքի
նկատմամբ լաւատեսութեան խորհուրդ կամ ներշնչում
չկար հոն: Մոայլութիւնով կ'ամպռոտէր մարդուս պայծառ
հոգին: Զարմանալի չէ որ ողբագին երգի մը ներշնչումը
ընդունած է հին օրերու պատուական «մի ծառայ Տեառն»,
որ Խորունկ Ձորէն յաճախ կ'անցնէր այցելելու իր անհրաժ-
պին պէօնէկկիիֆը: կ'ակնարկեմ Ատաբազարցի բազրեքականնե-
րուն «սուրբին», վեր. Ազնիքսանդր Հ. Ճէճիզեանի, որուն
յօրինած երգին հինգ տուներուն մէջ յիշուած եւ կրկնուած
«խոր ձորը» պատմականօրէն ակնարկութիւն է այս Խորունկ
Ձորին: Եթէ պատահէր որ իր զաւակը, Մամբրէն, որ տա-
րի մը երկուք ուսանեցաւ Դպրոցը, հետեւեալ ըլլար մեր
պատմութեան տեղին, այս ձորը հատածնուս պէս իր բամբ
ձայնը կը ձգէր եւ կ'երգէր իր «հօրը երգը»· —

«Ով տառապանաց աշխարհը,
Ի՜նչ սուր են փուշերդ ինծի·
Ո՞ւր էր որ գիս տանէր մէկը
Այս խոր ձորէն»:

Եւ այսպէս համխմաստ հինգ տուներ, որոնց վերջին երկու
տողերը կը հատատուեն այն տպաւորութիւնը որ այս ձորը
կ'ընէր ո եւ է պատուն հոգիի վրայ· —

. . . . . .

«Անվտանգ անցուր մեր անձը
Այս խոր ձորէն»·

. . . . . .

«Հետս եղիր, զօրեղ պաշտպան իմ
Այս խոր ձորէն»·

. . . . . .

«Մի՛ թողուր գիս դեռ չելած վեր
Այս խոր ձորէն»·

«Ընդունէ զիս երբ եղեմ ես
Այս խոր ծորէն»·
. . . . . .

Ճամբու կապմէ չոհ չունեցանք· ընդհակառակը, կրնաս ուննցանք երբ փապրիճան թողուցինք և պլրոցի ճոր չհնդբ վտանգուեցանք: «Իսկէյլ»ին ճամբան մեզ ծովը կը տանէր: Ալեբնեու երբր կ'ոգջունէր մեզ այդ ճամբուն ծայրը: Բայց այս միւս ճամբան մեզ Խորունկ Ձորը կը տանէր: Հետապտակերբ հաճելի չէր: Մէկը կեանքի կը տանէր, եւ յաղթ, անհանգրեան. միւսը՝ մահու տանողեան: Մէկը ժպիտով կը խօսէր· միւսը մեռելային խոժոռութեամբ դէմդ կը քարանար կարծես: Եթէ Սրբի Մինասնց պէօճէկլիճին յաւտուրքեան դէպմանբը չըլլար անկէ անդին, այդ ճորբին մօտենալ պիտի չուզէի ո եւ է տանէ:

Ահա՛, թէ ինչո՛ւ Խորունկ Ձորը կանգ կ'առնէինք: Զեմ կրնար բսել թէ Աստուած կը սոխակը մեզ հոն պահ մը կանգ առնել ակամայ, հապա թեւերնս դեւեր՝ որոնք ոտքերնիս կը կապէին կարծես, ու երեսնուս պագ պագ կը փչէին ու վրանիս կը խնդային: Հոն անդթօրէն կը ջանային անոնք պիտակիչ բնել մեզ թէ աչխարհի մը մէջ ենք ուր տառապանք կայ, եւ վախ, եւ մթութիւն, եւ խորտակուած յոյսեր, եւ մա՛հ, առյդ ու անխուսափելի: Ու մենք առանց բոլորը մտցած, կամ մոռնալու համար, ճամբայ ինկած կ'երթայինք: Միամի՛տ էինք···:

Բայց այս ճամբան կեանքի առօրեայ վտանգութիւններբ հաւատարմարար կը հայելիացնէր: Քալէ՛ դուն, նոյն իսկ հոգէ պէտ, երդով եւ ցնծութեամբ, բայց վտահ եղիր թէ առջեւդ Խորունկ Ձոր մը պիտի էլլէ, վերջապէս, հանդրեան մը···: Երկիցի ճամբան ալ երկրի վրայ ձրդուած է եւ, ո՞վ պիտի, քանի խորունկ ձորերէ անցնելով պիտի հասնինք հոն — երկինք···:

ՍԸԼԻ ՄԻՆԱՍ ԱՂԱՆ

ԻՆՔՆԱՅԱՏՈՒԿ ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՄԸ ԱՌԱՔԵԱԼ ԵՒ ԱՐՈՒՍԵԱԿ

Խորունկ Ձորին վախն ու մռայլը կը ցրուէին երբ վերի Ալլպման էլլէինք եւ, ճամբէն դէպի աջ խոտորելով քանի մը հարիւր քայլ, չունչերնիս առնէինք Սբլիենց պէօճէկլիճբ: Պարտիզակի երկինքին ժպտուն կապոյտը և վառվռուն արեւը Խորունկ Ձորին մէջ պահուկ մը կորնցնելէ վերջ, հոս կը վերադառնէինք: Գիշերէն էլլելով առաւան ցնծուն պայծառութեան մէջ մանելու համադօր փորձառութիւն մըն էր, թէ՛ բարեկամնելու եւ թէ՛ օտարական անցորդներու, Ձորէն անցնելով, բլուրն ի վեր բարձրանալ եւ, անոր ամբաւանդին վրայ, կանգ առնել այս առպնջական կայանը:

Պարտիզակի մարմինէն երկու թեւեր կ'ելլէին, երեւակայինք· առանցմէ մէկը կ'երկարէր դէպի արեւմուտք, մինչեւ «Հնոսի Վերի Աբաերբ»· իսկ միւսը՝ դէպի արեւելք, մինչեւ Վերի Այդպման: Արեւմտեան թեւին ծայրը թառած էր Պօղոս ապրօր պէօճէկլիճբ, արեւելեան թեւին ծայրն ալ՝ Սրբի Մինաս ապային պէօճէկլիճբ:

Թէ՛ Պօղոս ապրար եւ թէ Մինաս ապան ինքնայատուկ նկարագիրներ էին: Մէկը միւսին չէր նմաներ· երկուքն ալ ամակայն արժէքաւոր մարդիկ էին: Երկուքն ալ մէյ մէկ չէջատուած անհատականութիւններ էին· թեեւ դիւղի պատակներ, բայց բոլոր դիւղացիներէն տարբեր: Վերջապէս ո՛չ մին եւ ո՛չ միւսը սովորական անհատ մըն էր: Երկուքն ալ օժտուած էին այն յատկութիւններովբ որոնցմով կը տառնայ մէկը իր անձնատուրքեան եզականութիւնը: Թէ՛ Պօղոս ապրարբ եւ թէ՛ Մինաս ապան ուր որ ալ ապրէին — Պարտիզակ, Պոլիս, կամ Նիւ Եորք — այդ տեղին մէջ իրենց վրայ պիտի հրաւիրէին հանրային ուշադրութիւն եւ բնատրութիւն չհեղին: Երկուքին մէջ ալ կար այն բանատաչէ համբբ որ «անձնական մաղնիսականութիւն» բացատրութեամբ կը փորձենք որակել: Եթէ հարիւր մարդ մէկ-

անդ հաւաքուէր ու Պօղոս ապրարը, կամ Մինաս ապան, մէջերնին պահուէր, ամէն աչք անոր կողմը պիտի ուղղուէր, ու եթէ խօսէր, ամէն ականջ անոր խօսքերը խմանալու համար պիտի լարուէր: Առանք երկուքն ալ, եւ ասոնց նմանները, հրամանատարի յատուկ պօրութեամբ օժտուած էին, առանց հրամանատարի ասոյճանի եւ համապիսան:

***

Պօղոս ապրարը քիչ չատ ճանչցանք: Հոս քանի մը պճեղով կը փափաքիմ ներկայացնել Սըլեան Մինաս ապան, որ պիւզացւոց բերնին մէջ «Սըլի Մինաս» ընտանի անունովը ծանօթ էր:

«Ապա» էր պրովհեանւ «ապա» կոչուելու համար անդիր օրէնքին բոլոր պահանջները կը գոհացնէր: «Կարդացած» մարդ էր, ու չարունակ կը կարդար: Բոլոր «կարդացած» մարդոց պէս, նաեւ արժանի, անչուշտ, «քաղքըցիի» պէս կը հագուէր: Հագածը տարտատ էր, շալվար չէր, թէեւ պրծին վրայ, պիւղին մէջ, ու թաղամասերուն մէջ, ոտքը չարունակ եմէնի էր· կօշիկը կիրակի օրուան պերճանքն էր, թէեւ, Սարդիս էֆէնտիին պէս, վիզը «անուր» անցնելու չափ «քաղքըցիացած» չէր: Արագաչարժ մարդ էր: Ամբողջ մէջ ասանկները «ջղային» պիտի կոչէին: Ես պիտի ըսէի յուշտ ջղուտ էր: Արագ կը քալէր: Անկարելի էր որ Տէր կարապետին հետ քայլ պահէր: (Արդէն ոչ մէկուն հետ, հապա նաեւ պատասխաններով ալ չէր կրնար անոր հետ համընթաց քալել): Արագ կը խորհէր, արագ կը խօսէր, արագ կը պրծէր: Ու ամէն արագաչարժ մարդու պէս, պանդուխտութեան չէր հանդուրժեր: Մինաս ապային մէկ ակամայ յանցանքն էր Պարտիզակի մէջ ծնիլը: Իր խառնուածքով մարդու մը յարմարագոյն միջավայրը Նիւ Եորք պիտի ըլլար:

Մինաս ապան գիւղէն էր, բայց ամէն իմաստով գիւղացի չէր: Իր սեւեռութիւնները, մտածումները դիւղին սահմաններէն դուրս կ'ելլէին: Աշխարհիէն տեղեկութիւն ունէր: Քաղքէն նկատները իրեն չատ սորվեցնելիք չունէին: Այս լսել չէ թէ ինքնահաւան էր· ո՛չ· բայց պիտակից էր թէ՛

դիտցածին եւ թէ՛ չդիտցածին: Իր համոզումներուն մէջ հաստատ կը կենար: Տրամաբանող միտք ունէր: Համոզուելու էր փաստով եւ ապացոյցներով, ոտք մը տեղ նահանջելէ առաջ: Վիճիլ կը սիրէր, կամ յաւէտ վիճելու կը հարկադրուէր որովհետեւ ամէն խօսք առանց քննութեան չէր ընդուներ եւ ինչ որ իր խելքին եւ համոզման հակառակ կը պանէր, չէր վարաներ միտքը պարզելու, անվերապահօրէն, առանց բառերը ծամծմելու: Ամէն մարդու կշիռքը դիւրաւ կ'առնէր: Անոնք որ արժէք կը ներկայացնէին անոնց հանդէպ խորունկ, հաւատարիմ սէր եւ յարգանք կը տածէր: Վրապիր, խամ գոյնէ չէր խարուեր: Կեղծիքը կ'առէր: Անձնական շահախնդրութեամբ մեծերու «փչչերուն պլլուող մարդիկը» կ'արհամարհէր: Ո եւ է գնով կը պահէր իր անձնական արժանապատուութիւնը, եւ խորհուրդի, համոզման, պատասխանի անկախութիւնը:

Մինաս ապան ինծի կը յիշեցնէ Իպսէնի ծանօթ նկարագիրը, Տր· Շթօքման, որ կը խօսէր, կը դործէր, կ'ապրէր այն համոզմամբ եւ սկզբունքով թէ ճշմարտութիւնը միշտ կամ անհրաժեշտաբար մեծամասնութեան կողմը չէ: Մինաս ապան ալ ընդհանրապէս փոքրամասնութեան կողմն էր չատ մը հարցերու կապակցութեամբ: Ի'նք ամէնուն խորհածին պէս չէր խորհեր: Իրեն պէս ալ չատերը չէին խորհեր: Անկէ բախտաւոր կուգային չատ երբ խնդիր մը երկու կողմեր ունենար, ինչպէս ընդհանրապէս կ'ունենայ: Եթէ ոչ ոք իր կողմը բռնէր, ի'նք միայնուխ փոքրամասնութիւնը կ'ըլլար:

Կային քանի մը նիւթեր որոնք եթէ բացուէին գլուխը կը տաքնար, եւ իր բոլոր ուժերը հաւաքելով, կուիմաարտիկի մը պէս, հրապարակ կ'իջնէր: Սա պահուս, լուսանկարի մը պէս աչքիս առջեւ է Մինաս ապային դէմքին արտայայտութիւնը:

«Միխոնարութիւնը» այդ նիւթերէն մէկն էր: Բառին յիչատակութիւնն իսկ վառօդի տակառ մը մօտեցուած լուցկիի մը դերը կը կատարէր: Երեսները կը կարմրէին, աչքերը դուրս կը ցցուէին, ճակտին երակը կ'ուռեցնար եւ լեզուն՝ նետուած ճախարակի մը թելին պէս՝ կը քակուէր:

Զօրաւոր հակառակութիւն մը կը անուցանէր «մխիթարութեան» դէմ։ Անկէց էր, համաձակախօս էր, առանց հաշիւի առնելու իր անձնական շահերը եւ կամ նոյն իսկ դիմացինին զգացումները։ «Մխիթարութեան» դէմ «փիլիսոփայութեան» սուր սրճարանը միայն Պարտիզակցիք յաճախէն Մինաս ագային բնդունէն։ Ու եթէ ինք «բնդանր բանաբ» — յաճախ, կը խորհիմ, ակամայ, եւ կարգ մը պայծուցիկ դիտողութիւններու ճնշման տակ — դիմացինները կը լսէին։ Մինաս ագային հետ չափուիլ դիւրին չէր։ Տրամաբանող միտք ունէր, եւ դիւրաւահ լեզու։

Տասնեւինեքորդ դարուն մարդոցմէն մէկն էր, ինչպէս աւանդութիւններով նաեւ համոզիչով, առասպելով, փիլիսոփայութիւնով։ Եռեւ նայելով ներկան գաւեզ սոսկած էր եւ ո՛չ թէ՝ քսաներորդ դարուն մարդոց պէս՝ առաջ նայելով՝ անցեալը գաղտ մը։ Ուսած ամէն նորութեան վրայ կը նայէր իբրեւ ժամանակակից պատմութեան եւ մտայնութեան յայտով։ Միայն չէր «փչեր»· ո՛չ, փաստերով, վկայութիւններով, եւ իրողութիւններով կը խօսէր, դէպքը, էմբ եւ թուական իր տեղին յիշատակելով։

«Ապրա՛ր, բնդանս մի՛ բանաք» բաո՞ւ — ա՛լ կը սկսէր։ Տղայ օրերուս, չեմ յիշեր ուրիշ մէկին ալ որուն «կրակոտ ու կրքոտ» խօսակցութիւնը այնքան ըմբռչնէի որքան Մինաս ագային։ Իր պէօճէկլիիին առջեւ, հակայ կաղնիներու տուրակին չափին տակ նստած, ականջ կը կարէի եւ բնդունէն կը կախուէի երբ ինք «բնդանր բանաբ»։ Անկախ եւ անախ խորհուրդի վարժապետ Մինաս ագան եղած էր։ «Ծօ, ի՞նչ կ'ուզին Թող բաին· ա՛ս է ճշմարտութիւնը», կը յանդիմանէր։ Ճշմարտութիւնը, ինչպէս ինք կը ուսնէր, ինչպէս արդիւնքա խուզարկութեամբ վինուած, դաեր էր, կը պաշտանէր ամէն գնով։ Որոյհետեւ Աստուծմէ կը վախնար, արդէ վախ չունէր։ Իր պէօճէկլիիքը հոյանաւորող կաղնիներուն բնութիւնը ուսած էր — տիրական, անյողդողդ նարապրով, խորհուրդով, համոզումով, լեզուով։

Ինք չէ խոցաւ, բայց հիմա ուսեն է որ խոստովանիմ — ու Թող ա՛ն երկինքէն լսէ — թէ սրտիս տախտակին վրայ փորագրուած տասը սկզբունքներէն մէկը, որոնց հետեւած եմ հաւատարմարար քառասուն տարիէ ի վեր, Մինաս ագային բերնին այդ յանկերգը եղած է — «Ծօ, ի՛նչ կ'ուզին Թող բսին· սա՛ է ճշմարտութիւնը»։ «Հանրային կարծիք» բառած անարգ կաշառքին չեմ կրնար դիմանալ։ Ճշմարտութիւնը «հանրային կարծիքով» չի չինուիր ոչ ալ կը փոխուի։ «Հանրային կարծիքը» հաստատէ կամ հերքէ, ճշմարտութիւնը կը մնայ ճշմարտութիւն յաւիտեան յաւիտենից։

Մինաս ագային մէջ մարդարէի չունչը կար։ Պարտիզակի բնակիչներուն վրայ դեղերելուն համար «մարգարէ» չի կոչուեցաւ, ինչպէս պիտի կոչուէր անտարակոյս եթէ Աստուած սիս, եւ Աստուծոյ օրով, «Ճուդայի լեռներուն» վրայ «կանչող» մը եղած ըլլար։ Մինաս ագան ալ չինուած էր այն խմորովը որով այս մեղանչական աշխարհիս երեսին պատահայող մարգարէները կը չինուին։ Ճշմարտութեան մրցակիցը չէր։ Ճշմարտութեան մրցանակը խաչ է յաճախ· բայց լաւագոյն է մարմինը խաչել քան ճշմարտութիւնը։ Մնաց որ մարմինը խաչողները կ'անցնին ու կը թաղուին մոռացութեան դերեզմանին մէջ, բայց ճշմարտութիւնը, փիւնիկի նման, իր ածիւններէն կը վերածնի եւ կ'ապրի յաւիտեան։

«Մխիթարութեան» դէմ լարուած գլխաւոր մէկ մխիթարը։ Ինչո՞ւ արդեօք։ Շատ պատճառներու մասին կը մխիթարէ նամ խորհիլ· բայց ի՞նչ էին իր մասնաւոր պատճառները։ Ոմանք դիտեմ, բայց հետաքրքրական հնութեանց այդ արկղը գոց պիտի Թողում…։ Միայն մէկ դիտողութիւն ունիմ։ Մինաս ագան իր աչքին տակ ունէր Տր· Զէյմսըրըը, գոր մօտէն կը ճանչնար, ինչպէ՞ս ուրեմն կրնար ընդհանուր «մխիթարութիւնով» մէկ ջուրով լուալ եւ, ինչպէ՞ս լուալ — «կանաչ օճառով»։ Տր· Զէյմսըրըս մը իր չքնաղ անճնատրութիւնովը «մխիթարութեան» հակառակորդները ակամայ դասակից պիտի ընէր։ Բայց աւելին։ Մինաս ագա Աստուածաբան մը եղած էր։ Մեթիկեան Մխիթարական պատմութեան տիտանին, Տր· Սայրըս Համլինի՝ աշակերտներէն մէկը եղած էր։ Մէկ Համլին մը ճանչցող մը հարիւր մխիթարի մեղքերը ներելու յաժար պիտի ըլլար։ Բայց ո՛չ, մխիթարներու ամէնէն երախտաւորները, ամէնէն աղնուականները, ամէնէն սիրե-

լինելը տեսած, ճանչցած էր բայց անոնց առաքինութիւնները բաւական չէր սեպած քաւելու մեղանչանքները: Արդար եւ անկաշառ դատաստան ունէր, նաեւ՝ անողոք: Նկարագրի ինքնատպութիւնը կրնայ իր ծայրայեղութիւնները ունենալ. եւ Մինաս ալ ունէր իրեն յատուկ ծայրայեղութիւնները: Այս ալ Թերեւս անոնցմէ մէկն էր: Հարկաւ կնատարեալ չէր ան, բայց անոր այս անկատարութիւնը դրական կողմէն էր յատկա քան բացասական:

Մինաս ազգին արուեստագիտական մեկ գործիքը լինելն չէր: Լաւ հայերէն գիտէր, ու գրիչ կը բռնէր: Առաջարած էր յօդուածներ որոնք իր ժամանակին մամուլին մէջ երեւցած էին, հարկա՛, «Ազեւաբեր»ին մէջ, նաեւ «Բիւրակն»ի մէջ, Փրաֆ. Ճէճիկեանի օրով, որուն խնամին էր, նաեւ «Բիւզանդիոն»ի եւ «Արեւելք»ի մէջ: Գիւղացի էր բայց քաղաքացի մը կարգացնելու չափ հմտութիւն ունէր: Գիտցածը լա՛ւ գիտէր: Թուխիւրք մարքի պաշտար չէր ամբարածը, հապա, ապուպուած, կազմակերպուած ծանօթութիւն իրաց եւ դէպքերու մասին: Պարտիզակ քանի յիշուի Մինաս ազան ալ պիտի չմոռցուի:

***

Քանի մը պծոյ ահա՛ այս էր Մինաս ազան, բայց ինծի համար աւելի սիրելի էր քան որ կ'ներեւի ան այս պատկերին մէջ, կամ ո եւ է պատկերի մէջ որ ուրիշ մը կրնար գրչահարել: Թէ ինչո՛ւ, այդ գաղանիք է: Գաղանիքին կապոյը ոսկեայ պիտի քակեմ հոս:

Առաւօտեան դէպք մը պատահեցաւ Պարտիզակի մէջ 1884ին: Ձեմ լսած, բայց ես ինծի հաւատալու հիմ ունիմ թէ երկինքի գոգը փայլփլող Արեւսեակը իր մարմինէն կաթ մը փրցուց եւ երկիր նետեց: Այդ կաթը ինկաւ Պարտիզակ եւ մարմին առաւ, եղաւ նորէն «Արեւսեակ», փայլուն հոգւով, մարմնով, պարզեւ մը՝ «Աստուածներ» ազան: Նոյն առեն Աստուած երկինքէն առաքեց իր հատրնաիր գանձերէն մէկը. Թէ՛ ի՛նչ էր երկինքի մէկ, ես չեմ գիտեր, բայց այս «Առաքեալն» ալ, իր աստուածատիպ նկարագրովը եւ չնորհքովը

եղաւ մարդ ու, վիպային պատմաններու տակ, բաւական թափառումներէ վերջ, եկաւ, ինկաւ Պարտիզակ: Սխալե՞ր էին արդեօք. Արեւսեակ մը ի՞նչ գործ ունէր Պարտիզակի մէջ... Նաեւ՝ Առաքեալ մը...: Անոնց բնազատաւը երկինքն էր: Կա՛մ երկինք գառնալու էին կամ երկինք մը ստեղծելու էին երկրի վրայ ուր ինկեր էին երկինքէն...:

Մինաս ազան Գոլմտոսի հաւկիթին հանելուկը լուծեց: Առաքեալը առաքեց Արեւսեակին: Արեւսեակը նորէն չոզաց, այս անգամ ամպան Առաքեալին սրտին հորիզոնին վերեւ: Ու նորէն երկինք մը ստեղծուեցաւ երկրի վրայ...:

Առասպել չէ, պատմութիւն է թէ Մինաս ազան պատահաբար եղած է որ Առաքեալ մը եւ Արեւսեակ մը ըլլան ծրնողքս: Երախտիքս, ուրեմն, երկնքի նախախնամութենէն, վերջը Մինաս ազային է յաւերենապէս:

ԿԱՂՆԻՆԵՐԸ

ԾԱՌԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ — ԿԱՂՆԻՔ ԵՒ ՄԱՐԴԻԿ
— «ՅԱՒԻՏԵՆԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐԸ» — ՍՐԼԻ
ՄԻՆԱՍ ԻՐ ՎԵՀԱՐԱՆԻՆ ՄԼՉՋ:

Եթէ հեթանոս եղած ըլլայի՝ ծառապաշտ պիտի ըլլայի· եւ իրրեւ Հայ հեթանոս — եթէ հասած, ապրած ըլլայի այդ օրերուն — թերեւս քուրմ մը՝ «Սուսեաց Աստուծոյ»: Յիրաւէ, ինչո՞ւէս կը վկայէ «ծառապաշտ» այլ ոմն բանաւանկծ, «Աստուած միայն կրնայ ծառ մը յօրինել»: Շատ պարզամտօրէն՝ որ մարդիկ իրարու հայեցան խուզարկիչ աչքերով ի խնդիր աստուծոյ մը, զոր կրնային պաշտել, կամ աստուածային յայտնութեան մը, ուրկէ կրնային ներշնչուիլ, ու իւրաքմէ զժգոհ, իւրաքմէ յուսալքուած, զարձան իրենց շուրջը նայեցան եւ անդիմադրելիօրէն գրաւուեցան ծառերու վեհափառութիւնովը: Երբ մարդիկ իրարմէ վախցան, փոսահէնցան ծառերու հայրապետով պաշտպանութեան· ու նոր գիրար սանկին՝ սիրեցին ծառերը: Ի՞նչ է հետեւութիւնը: Հարկ թէ կը համարձակիմ ըսել: Արդեօք Աստուծոյ անունդ յայտարարութիւնը ծառի՞ մը մէջ կը տեսնուի պնդացանցապէս քան բուն խոկ մարդու մը մէջ: Մարդ ծառի մը չափ ազնիւ կրնայ ըլլալ· բայց կրնա՞յ մի թէ ծա՛ռ մը մարդու մը չափ չար ըլլալ: Թէ՛ ծառ մը արդարեւ Աստուծոյ ձեռագործն է, ուրէք տանն չես կրնար տարակուսիլ եւ կամ զարմանալ: Բայց ամէն մէկ աստուածակերպ ծառի դէմ տասը մարդու կը նայիս ու ապշանքով կը բացագանչես իններն համար· — «Ա՛ոնք են որ Աստուծոյ պատկերովը տնկծուած են: Ծառի մը չնորհքը կը դիտէ սկեպտիկ բանաստեղծ մը եւ դԱստուած կը դաւանի, դԱստուած կը փառաբանէ· մարդուն կը նայի եւ ակամայ կը հարկադրուի Աստուծոյ վրայ զայթակղիլ: Մեկո՛յ, մեկո՛յ· բայց սխա՞լ եմ, եթէ նոյն իսկ յոռետեսութիւնն կը տառնեմ:

*Տանկ բացատրեմ զգացումս: Ամայութեան չեմ կրնար հանդուրժել: Եթէ լերկ ու մերկ բացատեղի մը, կամ աւազուտ անապատի մը մէջ նետուէի միս միտակ, մարդ, կամ մարդկային ընկերակցութիւն պիտի փնտռէի անպատճառ· բայց աստուած մը մենութեան մէջ մարդու կարօտ պիտի չզգայի: Ծառերու բարեկամութիւնը բաւական պիտի ըլլար ինձի. «Ծառապաշտ» չեմ անշուշտ կրօնքով, բայց սիրով՝ եմ: Ծառերու սիրահար եմ: Անոնց մէջ կայ յայտնութիւն մը զոր վեցերորդ զգայարանքովս կ'զգամ: Անոնք կը խօսին ինձի. լեզուին պիտի չգար· բայց հազորդական է հոգիին: Երգ ալ ունին, երբեմն ուրախ, երբեմն մելամաղձիկ: Զեփիւռին եւ քամիին նուագարան կ'ըլլան: Սիրահ չունին բայց սիրոյ մը անդիմադրելի ձգողութիւնն ունին թէ՛ թափառելու, թէ՛ ըմբռնելու, եւ թէ՛ մարդ էակին համար: Անոնց ճիւղերուն վրայ, եւ հովանիին ներքեւ, մխիթարութիւն կայ, նաեւ՝ ապահովութիւն, յոյս, քաջալերութիւն: Անհոգի ծառերը օժտուած են այնպիսի չնորհներով որոնք էականապէս հոգեկան են: Մարդ չեն, բայց ընդունակ են մարդկային բարեկամութեան: Միտք չունին, բայց մտաւորին միտքը խորհուրդ կը հռետորեն: Զեն չարժիր, բայց հաւատարիմ են, անփոփոխ՝ իրենց դիրքին մէջ հանդէպ աշխարհի եւ մարդոց — միշտ անյողդողդ, միշտ պատրաստի, միշտ սիրելի, միշտ մտերիմ: Եթէ ծառերը վերնային՝ դրախտին պատմութիւնը անհասկնալի պիտի ըլլար: Ծառերէ կրկսած՝ նախամարդուն անկման պատիժն եղաւ, ու անկէ ասդին ուրիշ տեսակ անկման համար դառն ու խիստ պատիժ պէտք է համարուի նոյնը:

Պարտիզակին այս տեսակ պատիժէ դերծ մնացած էր: Շատ մեղքերու պարտական էր· ոչ ոք ուելի համարձակօրէն պիտի խոստովանէր ասիկա քան բուն ինքն Պարտիզակին. բայց ինչ ուրիշ պատիժներով ալ որ պատուհասուած էր խեղճ Պարտիզակին, տակաւին տակայն իր «Պարտիզակ»ին մէջ թաղուած էր ան: Պարտիզակ չէրաւ պարտէզ ալն էր, բայց ծառերու, կամ ծառերով պարտէզ մը: Եթէ ժառանգեալ կամ աւանդեալ անուն մըն էր «Պարտիզակ»ը (ինչպէս կը հաւատանք թէ էր այն համոզմամբ թէ պիւղին

հիմնարկիչները Սեբաստիոյ պատերին համանուն գիւղէն պաղեհականներ եղած էն), անունը լիովին արդարացուցած էր ան իր պարտիզպանութիւնովը:

⁂

Ու այս ծառերու պատէին թագաւորը կաղնին էր: Չեմ դիտեր թէ ուրիշի մը պատասխանը ի՛նչ պիտի ըլլար, բայց եթէ ես ինքս պատասխանի ըլլամ, կը խոստովանիմ թէ խտրական սէր ունիմ կաղնիին նկատմամբ, ուստի այդ ակրէն կաշխատուած, կաղնիին պիտի տայի այդ պատիւը: Կաղնին սպասուական նկարագիր ունի: Տոկուն է, քաջ եւ անվեհեր՝ մրրիկներու դէմ: Կաղնիին մէջ չեշտուած է առնականութիւնը: Նոյն ատեն գեղեցիկ է, առոյգ, կայտառ, զօրեղ, կենսատաք երիտասարդի մը պէս: Տերեւները մանուածով, իրենց կարուածքովը, գոյնովը, բոյրովը եւ խտութեամբը, եզական համայքով կ'օժտեն ծառը: Բնութեան նախատիպ վայրագութիւնը, եւ յանկուցիչ, սիրապետիչ զօրութիւնը կաղնիին մէջ պահուած կը թուին: Կաղնին ուր որ ալ ըլլայ իր չուրջը կ'ստեղծէ սիրեցնական համայդուքեամբ մթնոլորտ մը ուրկէ կամայական խուսափիլ դիւրին չէ: Կաղնիին չուքը զով չուք է: Կարծես թէ ամէն տերեւ պիտակից է իր կոչումին, մէկ երեսովը խմելու արեւին ճառագայթները եւ միւսովը զովութիւն քամելու: Կամ ի՞նչ է զաղտնիքը, չեմ պիտեր: Թերեւս անհերեւոյթ բարի պարիկներու ապաստան է կաղնին: Կաղնիին համայնական մթնոլորտին անբացատրելի զաղտնիքը կրնայ թերեւս վերապրելի ըլլալ անոնց ներկայութեան եւ դերին:

Վերջապէս սա է իրողութիւնը թէ Պարտիզակ իր բոլոր չրջակայ լեռներովը եւ բլուրներովը նշանաւոր էր կաղնիներով: Մեղք որ կաղնիի սէրը ի վնաս կաղնիին էր: Սէրը արդէն ամէն անգամ եւ ամէն տեղ առեղծուածաբար կը զործէ: Սէրը միշտ զոհ մը կ'ուզէ: Սէրը նոյն ատեն «զոհի սեղան» է կեանքի մէջ: Ու կաղնիին սիրովը՝ կաղնիի ջարդը սովորական երեւոյթ մը դարձած էր Պարտիզակի լեռներուն մէջ: Կաղնին կը կտրէին վառելու համար, ածուխի

համար, պէօճէկի համար: Կաղնեփայտին կրակը զօրաւոր կ'ըլլար եւ երկար կը դիմանար. նամնապէս՝ կաղնեփայտէ չինուած ածուխը երբ կրակի վերածուէր: Այսպէս կաղնին իր զօրութիւնը կը յայտնէր թէ՛ ապրած ատեն, թէ՛ մեռած ատեն:

⁂

Սըլիհնց պէօճէկլիքը մեծ համբաւ ունէր, ի մէջ այլոց, իր կաղնիներու պուրակովը: Պարտիզակ երեք հարիւր տարուան կեանք ունէր. բայց այս կաղնիները չատ աւելի օր ու արեւ տեսած էին, կարծեմ, քան Պարտիզակ: Հսկայ ծառեր էին անոնք, եւ մէկ ընտանիքի պէս, իրարու մօտիկ, պիրտր պրկած, նորապսակ սիրահարներու պէս, թեւ թեւի, ընթան ընթի: Ընդարձակ պետին մը կը հովանաւորէին: Անոնց չուքին տակ կծկտած էր պէօճէկլիքը որ, բնականաբար, կրկնակ նպատակներու կը ծառայէր — զարնան, իրրեւ բուծարան չերամի (պէօճէկլիք), իսկ մինչեւ աշնան սկիզբը իրրեւ ամառանոց:

Սըլհաններուն ընդարձակ հողեր ունէին — թթատան, այգեստան — բայց ինծի համար, եթէ ամէնը իրար բերէիր, ծախէիր, անոնց այս կաղնեաց պուրակին դինը չէր ըլլար: Սըլհնց այդ պուրակը Պարտիզակի ամէնէն նշանաւոր այցելավայրերէն մէկը կը համարուէր: Մինաս աղային «վհհարանը» աստուածակառոյց այս պուրակն էր: Ինքն եւ իր «թպուհին» չատ հիւրասէր էին: Իրա՛ւ, «Այտմանն» պատմականօրէն մօտի ազգիւրն էր, բայց գործնականօրէն Մինաս աղային կաղնեաց պուրակն էր: «Ընկերային» ուխտավայր մըն էր ան ուր այցելուներ անպակաս էին: Մինաս աղան ճանչցողը այս պուրակը վայելած էր անպատճառ. իսկ պուրակը վայելողը, կը ճանչնար Մինաս աղան իր բնիկ եւ հարազատ միջավայրին մէջ:

Ես ինծի հարցուցած եմ թէ Մինաս աղային ինքնայատուկ նկարագիրը հե՞տը ծնած էր, «ի ծնէ՞» էր, ինչպէս կ'ըսեն, թէ՛ չահուած էր, կամ ներշնչուած այն միջավայրէն ուր ապրած էր մանկութենէ սկսեալ մինչեւ չափահասութիւն: Այս մարդածին նկարագիրը վերածնած էր, կ'ե-

բեւեր այս կապնիներէն: Անոնցմով հպարտ էր: Նոր այցելուի մը կ'ըսէր, պուրակին տակ կանդնեցնելով անիկա. — «Աչքդ վեր վերցուր մէյ մը, նայէ կապոյտ կը տեսնե՞ս: Մեր պէօճէկլիէին տանիքին նեղքեւէն երկինքը կը տեսնուի, բայց այս ծառերուն մէջէն չերեւիր»: Այդ տարիքան խիտ էին կապնիներուն ընդելուզուած ճիւղերուն տերեւները:

Այս պուրակը Սըլիւնց հիւրանոցն էր: Ինձի անանկ կը թուի թէ Հայր Աբրահամ տակէ դէղցիկ ծառերու պուրակի մը մէջ նստած չէր երբ աւետարանը հրեշտակներուն անակնկալ այցելութիւնն ընդունեց: Ես ինձի համար խօսելով, կը խոստովանիմ թէ կեանքիս մէջ կապնիներու այդ պուրակէն աւելի ցանկալի հիւրանոցի մը մէջ ընդունուելու առանձնաշնորհումը վայելած չեմ: Ինչ որ հրեշտակներ ընդունելու արժանի է ինչո՞ւ արժանի չհամարուի ինձ նման հասարակ մահկանացուի մը համար:

Մեր տան հիւրնոցները ի՞նչ առաւելութիւն ունին Սըլիւնց բացօթեայ հիւրանոցին վրայ: Ինչ որ մենք կը չինենք, կ'արտադրենք արուեստականօրէն, ի՞նչ առաւելութիւն կրնայ ունենալ Աստուծոյ չինածներուն վրայ: Տան մը սենեակին պատէն կախուած մէկ պատկերին վրայ կը հիանանք: Բայց զրէ՛ք այդ պատկերը բնութեան քով, ուրկէ օրինակուած է, եւ ո՛րքան աննշան պիտի երեւի ան: Սըլիւնց պէօճէկլիէին բացօթեայ հիւրանոցին պատկերը կը ներկայացնէր լայնաբազմակ հորիզոններ: Այդ պատերը Աստուած իր կալէրին ըրած էր, եւ անոնց վրայ ամէն օր նոր նոր պատկերներ կը ցուցադրէր: Կապնիներուն դալկոնները ամէն առտու արեւին առաջին ճառագայթներովը կը լուացուէին եւ կը դիտէին իրենց պարթեւ հասակին տեսարէալ ուրուագիծը ցոլացած դետնին վրայ, իրրեւ թէ հայելիի մէջ: Երկինքի կապոյտին մէկ քղանցքը կ'երկննար դէպի հիւսիս եւ կը թրջուէր Նիկոմիդիոյ ծոցին մէջ. իսկ դէպի արեւմուտք, միւս քղանցքը կը տարածուէր լեռնոտուն դալուկնէուն վերեւովը իրրեւ հարսանեկան քող: Եզական դիւք ունէր այս պէօճէկլիէը իր ընդարձակ չրջակայքովը: Եթէ պոնակը բարձրացող լերան պատաթը ելլէր մէկը — թէեւ ես ինքս բնաւ չեմ եղած — կրնար, կը հաւատայէր, յստակ օրով, տեսնել մէկ կողմէն, Իշխանաց կղզինե-

րը, եւ անոնցմէ անդին Պզտոյ ուրուագիծը, իսկ միւս կողմէն. եւ բաղդատաբար աւելի մօտը, Սապանճայի Լիճը:

***

Հոս ալ տառանձնարան մըն էր տուր սակայն առանձին մնալ կարելի չէր: Մարդ պակաս չէր ըլլար հոն: Զրի հիւրանոց էր եւ չտաներու համար ալ՝ ձրի ճաշարան: Բայց պարմանալի է առատասրտութիւնը: Մարդ կուտայ եւ կուտայ եւ առատը չսպառիր, որքեւայրերին կարասին իւղին պէս: Հիւրասիրութեան մէջ է «հրաշքը»: Երբ կը կերակրես, աննպատակ կ'օրհնուի, կ'աւելնայ: Կծծիութեան մէջ է անէծքը:

Մինաս ապան եւ իր կինը, որ Պարախիպակի ամէնէն պատուական կիներէն մէկին էր, իրարմէ աւելի առատասիրտ էին: Վայելեցնելով կը վայելէին: Կերցնելով կը կշտանային: Եթէ իմս եղած ըլլար այդ պէօճէկլիէը, վանքի պիտի վերածէի զայն, կամ ճղնարանի մը, վերջապէս, ընկերութենէ հեռու ապաստանի բերդ պիտի ընէի զայն: Բայց Սըլիւնց իմ խառնուածքովս չինուած վանականներ չէին: Պուրակը կայ, նկողին համար պզտուկ ջուրն ալ միշտ պատրաստ էր թէստիին մէջ: Անօթիին սեւ հացը առատ էր, սոխը հողին տակ պատրաստ, խաղողը՝ ակաւտով, պտուղ՝ ծառին վրայ: Ալ ի՞նչ էր պակաս: Մինաս աղային պատմութիւնները անապատ էին: Կապնիներու այդ պուրակը ժամապրավայրն էր Աստուծոյ եւ մարդոց եւ Մինաս աղային: Վայելքը հոն երիցպատիկ էր — ինչ որ Աստուած կուտայ, ինչ որ բնութիւնը կուտայ, եւ ինչ որ Մինաս պատրան կուտայ: Սակէ աւելին ալ ուզողը մեռնելու է, որովհետեւ սակէ աւելին չունի աշխարհքը որ տայ:

***

Գարնան եւ ամրան, այս պուրակը երկինքի կապոյտին դէմ կանաչի մէջ թաթխուած հսկայ տաճարի մը գմբէթին տպաւորութիւնը կ'ընէր հեռուէն դիտողին վրայ: Սրբութեան չունէր կար անոր չուրջ: Դարերու կեանքը այդ կաղնիներուն մէջ արձագանգն էր կարծես ժամանակի յաւիտենականութեան: «Հազար տարին մէկ օրուան պէս է» Աստուածաշունչ:

ց համաբ: Ու այդ ծառերը անցաւորը կը հեղնէին:
անուն տանք ուրեմն որ պատճառ Մինաս ազգային
ններու պուրակին — «Յաւիտենական Տաճա՞ր» ար-

ամանակը չ'անցնիր, միայն կ'երկարի: Մե՛նք կ'ան-
, բայց յիշատակները, խորհուրդ, եւ սէր ժամանակի
ն ժամանակի հետ կ'ապրին: Այս կաղնիները իրենց
նին տակ դեռ կը պահէն յիշատակները Մինաս ազա-
ւ իր ընտանիքին, եւ իր բազմաթիւ այցելուներուն:
ած զբօսման չունի: Աստուծոյ «անձեռագործ տա-
րին» ալ յաւիտենական են:
չնան կաղնիներու այս դմբէթաւոր տաճարը անվրէպ
կ'եղուէր: Արեւէն առաջը արեւին կը դարձնէր կար-
րը ամէն մէկ տերեւ կը չառագունէր, բոցի մը վե-
ելով: Աչնան գոչ երկինքը այս հրդեհուած կաղնի-
ն գոյնովը կը ներկուէր: Իրր թէ պուրակը մէկէն հա-
ւ եւ թօթխուած ըլլար արեւուն մէջ եւ նորէն ար-
: Աստուած զարմանալի նկարիչ է: Նիկոմիդիոյ ծո-
ի որդւոն կարմիրով լեցուած ըլլար, հապա պիտի
այս պուրակը մէկէն այսպէս կարմիր ներկելու: Ան-
ին, աննրեւակայելին կարելիութիւն մը կ'ըլլար հոս:
ը մըն էր որ մեր աչերուն առջեւ ի դործ կը դրուէր:
արմիրը սակայն կը թօչնէր: Դեղնութիւնը վերջին
անքը կ'ըլլար կաղնիներուն դարնան եւ ամրան առոյդ
ին: Տերեւաթափը տաճարին գեմինը դունապեղ կա-
կը վոխէր: Հովերը երբ աւելին ծառերուն առտուը,
ը կը մերկանար: Այդ մերկութեան մէջ ալ դեղեց-
ւն մը կար: Տաճարը իր կմախքին մէջ կը պահուէր,
հական սպիտակ ծերի մը տակ, ձմրան եղանակին,
ին յարդարուելու համար վերածննդեան ամսուն:
րին կմախքին մէջ պահուած կը մնար կեանքի յաւէ-
կանութեան յոյսը եւ խոստումը:
ահուան եւ կեանքի արտման կը բեմադրուէր այս
րին բեմին վրայ: Մահուան երեւոյթը եւ կեանքի
նութիւնը հոս կը փաստուէին: Հոս կը սրբագրուէր
կային խորհուրդին սխալը: Կեա՞ցիր անցաւոր. ո՛չ,
ը յաւիտենական ու մահը՝ անցաւոր...:

ՃԱԹ

«ՏՕՆԿԱԼԻ ՍՈՒՐԲ ՍԵՐԳԻՍԸ» — ԼԱԶԵՐԸ — «ՏՈՒՏՈՒՆ» — ՄԱՏՈՒՌԸ:

Գիւղէն կը հեռանանք, իրա՛ւ, բայց դեռ գիւղին մթո-
նոլորտին մէջն ենք: Մնաց որ հապիւ երկու մղոն քալած
ենք մինչեւ Սրբլենց պէօճէկլիէը, ինչ որ Նիւ Եորքի նման
հսկայ քաղաքի մը համար տասնեւհինգ կամ քսան վարդեցի
հեռաւորութիւն պիտի նշանակէր: Ակռէ քառասուն տարի
առաջ, երբ դեռ մարդիկ ոտքերու դէմ գործադուլ չէին
հռչակած, մէկ ժամ չառած կը հասնէինք Վերի Այազման
եւ կը փոխէինք Սրբլենց կաղնիներու պուրակին տակ:
Կամ, եթէ նպատակ դրած ըլլայինք պատմական երկարելու,
Այազմային պաղուկ ջուրը խմելէ վերջ, կը չարունակէինք
քալել, Երեանին դէպի արեւելք դարձուցած, երկու մղոնի
չափ եւս մինչեւ հասնէինք «Տօնկալի Սուրբը», կամ աւելի
պաշտօնական եւ վաւերական անուանակոչութեամբ՝ «Տօն-
կալի Սուրբ Մերգիսը»:

Եթէ քանի մը տնուոր իրարու մօտ խմբելով գիւղակ
մը կը կազմուի, ուրեմն գիւղակ մըն էր սա որ հոն անու-
նովը մկրտուեր էր, արկածով կամ խորհուրդով — չեմ դի-
տեր — որով օծուած էր տեղւոյն մատուռը: Գիւղակին մէջ
ուրիշ տեսակ կազմակերպութեան հետքը չկար: Փողոց
չկար: Տուները — յաւէտ հիւղակներ — իրարմէ անջատ,
առանց կարգի կամ ծրագրի, հոս հոն կառուցուած էին:
Ոեւէ չափանիշով տասնք «տուն» կոչուելու արժանի չէին,
այնքան որ նախնական էր անոնց շինուածքը: Տանիքի մը
տակ չորս հիւսուած պատեր, որոնք ներսէն եւ դրսէն ցե-
խով ծեփուած էին, կը կազմէին «տունը», առանց ներքին
բաժանումի: Պահելու համար տան կէսը, կամ երկու եր-
րորդը, «տախտակած» էին գետնէն երեք կամ չորս ոտք
բարձրութեամբ: Պատուհանները ապակի չունէին. ամառը
պատուհանի արդէն պէտք չկար. իսկ ձմեռը, տախտակէ

վեղկերով կը պաշտպանուէին հովին եւ անձրեւին դէմ: Դուռն ալ ձմեռը միայն կը գոցուէր:

Այս պիտակին բնակիչները Հայ Լազեր էին, բազդատաբար նորահաստատ գաղթականներ Մանուչակէն, որ Գարինգաքի արեւմտեան լեռներուն ստորոտին վրայ թաղած գիւղ մըն էր:

Առանց ապրարանութեան մէջ մտնելու դիտատրութիւն չունիմ: Բարի, պարզամիտ, անպրակտ գիւղացիներ էին ատոնք: Երկրագործութեամբ կը պարապէին: Իրենց կեանքին պահանջները տարրական էին: Եթէ ձիու մը եւ կովու մը տէր ըլլային, արաբ մը և «տան» մը հետ, իրենք գիրենք հարուստ կը սեպէին, եւ հարուստի մը պէս գոհ ու երջանիկ կ'ապրէին: Իրենց բոլոր պէտքերը կրնային գոհացնել հողին շնորհքով, տուտւով՝ կաթով, պանիրով, կարագով եւ մածունով, որոնց ամէնուն ապրիւրը կովն էր: Ձիով ալ կրնային ճամբորդել, եւ բեռներնին, ինչ որ ըլլար, տեղ մը փոխադրել:

Առանք ևս, երկրագործական նախնական ժողովուրդներու կարգին, կը վայելէին ազատութիւն մը որուն մասին մենք չատ կը խօսինք ներկայիս եւ որմէ տակաւին զրկուած ենք: Ազատ էին ատոնք բարդ կեանքի մը անվերջ պահանջներուն անհնդկէն: Չէին գիտեր թէ ի՛նչ է չունենալ, որովհետեւ ունենալ չէին տորված: Աչքատանք հողին հետ, տուր ախորժակ, կուշտ փոր, խորունկ քուն, կին մը, եւ զաւակներ, վերը՝ Աստուած, վարը՝ «Սուրբ Սերոխոբ» — ա՛լ ուրիշ ի՛նչ ըլլար կեանքը լրացնելու համար:

Երեք հազար տարիէ ի վեր կ'աշխատինք մարդկային կեանքը լրացնելու համար, բայց ո՞վ կը համարձակի փաստելու թէ մենք ներկայիս աւելի կատարեալ կեանք ունինք քան Հայը Աբրահամ որ խաչնարածութեամբ կը պարապէր եւ վրանի մը տակ կը բնակէր: «Տօնական Սուրբին» Հայ Լազերն ալ ի հարկէ հիւանդ կ'ըլլային, կը մեռնէին, բայց գէթ առողջ օրերնին՝ երջանիկ էին: Մենք հիւանդ չեղած կը մեռնինք, կամ կը մեռցնենք մենք զմեզ հազարումէկ հոգերով, անձկութիւններով, ունայնասիրութիւններով, հեւքով, հալումաշ, կամ, հաճոյամոլութեամբ, կամ գրամատաչութեամբ: Առողջ եղած ատեններս ալ հիւանդ ենք,

ընդհանրապէս՝ մտքով: Ատոր համար կ'ըսեմ, այս գիւղացիները ազատ մարդիկ էին: Ցուցեցողի ազատութիւնը կը վայելէին. ունեցողի գերութենէն զերծ էին:

Անգիր եւ անպրակտ մարդիկ էին այս Լազերը, բայց կրօնական զօրաւոր աւանդութիւններ ունէին եւ, չտաշտած ադամանդի պէս, ջինջ հաւատք: Չէին նմաններ արդի քրիստոնեաներուն որոնք կրօնք ունին, բայց հաւատք չունին, որոնք Աստուծոյ վրայ աստուածաբանական դատախօսութիւն մը կրնան տալ, բայց Աստուծոյ հնազանդիլ եւ ապաւինիլ չեն սորված, որոնք քարոզի մտիկ ընել կը սիրեն, բայց կ'ատեն քարոզիչ մը որ իրենց մեղանչական կեանքին արդելք ըլլալ կը փորձէ: Առանք «լուսաւորուած» չէին, բայց «խաւարի գործերէ» ալ անպարտ էին: Իրենց «նախապաշարմունքովը» աւելի պարկեշտ ու մաքուր կեանք կ'ապրէին քան այսօրուան «լուսաւորեալ քրիստոնեաները», որոնք «ուղտ» չէ՝ փիղ մը իսկ կրնային կլլել և մտածել առանց խիթի իրենց հոգեւոր կազմաքանութեան մասին մէջ: Վայրի պտուղի պէս համով, հոտով մարդիկ էի՛. ատոնք, անեղծ ուէ արուեստականութենէ:

⁂

Ընկերներուս դիտուն փորձանք էի: Ամէն անգամ որ պատմել կ'ելլէինք, մանաւանդ Զատկի արձակուրդի ատեն, Այազման հասնելէ վերջ կը պնդէի որ յառաջանային մը նկատէ «Տօնական Սուրբը»:

«Տղաք — կ'ըսէի — ելէ՛ք. ես տատուն կարօտցայ. մէյ մը տեսնեմ դինքը. դուք ալ ճաք կ'ուտէք»:

Կը մրմռային, բայց ճաքին հոտին ու համին ալ չէին դիմանար եւ կը հետեւէին ինծի: Այս «քաղքցի» տղաքը կեանքերնուն մէջ մէյ մըն ալ ո՛ւր պիտի գտնէին եւ ուտէին ճաքը եթէ «Տօնական Սուրբը» չերթային: Իրենց քիմքին եւ ստամոքսին «տկարութիւնը» լաւ գիտէի: Ճաքի խոստումով պզերնին կ'անցընէի փոկը եւ տեսէս կը քաշէի գիրենք: Ու տեսէս կուգային խելօքիկ մը:

⁂

Ձաքը պարզապէս եղխտացօրէնի ալիւրէ չինուած հաց էր։ Ցորենի հացով կերակրուած ազգս քիմքին շատ անուշ կուգար ցաքը եւ, ցորենի հացը եաւնիս թողած, հօրս մօտն կը քալէինք որ ցաք ուտէինք։ Ինծի համար սակայն միայն ցաքը չէր հրապոյրը, հապա «տուտուն», միակ կոչականը որով ճանչցած էի զինքը առանց երբեք հարցնելու եւ սորվելու իր անունը։

Երբ հասնէինք, կ'ուզուէի չիտակ «տուտու»ին հիւդակը, ընկերնեյս՝ քանի մը քայլ հեռուանց՝ եաւէս։ Հիւդակին չէմը կը դառնար սեսակ մը թատերաբեմ որուն վրայ սրամախօսութիւն մը յառաջ կը տանէինք «տուտուն» ու ես, ունկնդիր ունենալով ընկերներս, որոնք ցաքերնին կեռած առէններն մեծապէս կը գուարճանային դիտելով առաւելապէս զիս, իմ զերիս մէջ։ «Տուտու»ին հետ սեսակցած առենս իմ բնական սարերիս մէջ կ'զգայի ես զիս։ Պարզութեան դէմ պարզութիւն, անկեղծութեան դէմ անկեղծութիւն, չհապրդուեանց նոյնութիւն... Իրրեւ դպրոցական չէի խօսեր հետը. հապա իրրեւ Աստուծոյ մէկ զաւակը որ արեւը կը տիրէ, խոտը եւ ծառը իրեն բարեկամ րրած է, թռչուններու հետ կ'երգէ, եւ անեւնդ հոգիներու մտերմութիւնով երջանիկ է։ «Տուտուն» անուն սորված էր։ Ասով հպարտ էի։ Ընկերներս քիչ մը կը նախանձէին որովհետեւ առանց ինձ ցաք չէին կրնար ուտել։

Անգամ մը դպրոցական ընկերներէս ոմանք, իրենց պատչի ընթացքին, խումբով մը կը հանդիպին «տուտու»ին, և ցաք կ'ուտեն, և կ'ընդունին ուզածնին երբ կը հատասանի թէ իրենք «Ա.»ին բարեկամներն են։ Եթէ երկրին թագաւորէն չքանչան մը ընդունի այնքան պիտի չուրախանայի, որքան ուրախացայ ընդունելով խոշորկեկ չերտ մը ցաք որ «տուտուն» զրկեր էր ինծի ազգ նոյն ատոց հետ։ Ու որպէս զի ատոց սուր ախորժակին առջեւ փորձութիւն չլլլ ձգէ, ու իմ բաժինս չդպչին, ամէն մէկուն եչատանալու չափ առատ բաժիններ առեր էր։ Հակառակ առօր տակաւին զարմացայ որ բաժինս ապահով հասցուցած էին ինձ...։

«Ա կոչը Ա.ին տարէ՛ք· խաս ազայ է», ըսեր էր։ Այդ մէկ վկայութեան վրայ աւելի արժէք դրած եմ քան հազար վկայութեան որ անկէ ազին լսած եմ։ Անխարդախ կչխո-

քի մը վրայ դրուելով կշռուեր էի· եւ ատոր նշանակութիւնը ինձ համար մեծ էր։

Վախս հոգիի մը վրայ ի՞նչ ապաւորութիւն կ'ընես — ա՛յդ է նուիրանդ արժէքը։ Ո՛չ միայն արդի մարդոց արատին կեանքը եւ միջավայրը արուեստակեալ է հապա նաեւ բուն իսկ հոգին։ Մարդիկ — բացառելով հարկաւ անոնք որոնք «տուտու»ին անարատեսա, աննենգ, եւ անկեղծ հոգին կը կրեն — ընդհանրապէս հաշիւով կը խօսին· կը խօսին ազդի կամ պէչ, նկատի ունենալով հեռաւոր կամ անմիջական չահ մը իրենց գծուծ անձերուն համար։ Ո՞ւր է «տուտու» մը որ երբ «խաս է» ըսէ, վստահ ըլլաս թէ սրտին անկաշառ վճիռն է այդ։

⁂

Ինչ որ էր սեւ հացը Պարտիզակցւոց համար, նոյնն էր ցաքը այս Լազերուն համար։ Երկուքն ալ նշանակներ էին վկանջի մը որ անդադար ալիքներէն կլանուած, կորսուած է անցեալի մը անյատակ անդունդին մէջ։ Աչխարհքը այժմ կը նմանի տանդոկի մը ուր անհատական մեկուսացման առանձնաշնորհումէ կամ իրաւունքէ զրկուած կ'ապրին մարդիկ։ Րչախօն, օթօմօպիլը, եւ հազարումէկ առեղծագործութիւնները մարդկային հնարամտութեան, միանգամ ընդմիչտ մեռցուցած, թաղած են «Տօնկալի Սուրբի» մը երանելի մեռցուցած, թաղած են «Տօնկալի Սուրբի» մը երանելի նաւէտ խաղապութեան կարելիութիւնը։ «Տուտու»ին ինչո՞ւն պէտք էր թէ Ֆրանսացին ի՛նչ կ'ըսէ, ի՛նչ կը խորհի, կամ թէ Ամերիկացին քանի յարկանի չէնքերու մէջ կը բնակի, կամ Աֆրիկացին մեծ մարտանաւեր ունի եւ մեծ կայսրութեան մը տէր է, կամ թէ ապր մը ուրիչի մը վրայ կ'ելլէ մեծ բանակներով։ «Տուտուն» կ'ապրէր այնքան մեծ աչխարհի մը մէջ որքան որ պէտք էր մարդ էակի մը՝ երջանիկ ըլլալու համար։ Մենք անոր համար ապերջանիկ ենք որ մեր հոգեւոր աւարտութենէն աւելի մեծ աչխարհի մը մէջ ապրելու պարտաւորուած ենք կամաւ կամ ակամայ։ Ձաքը խորհրդանչանօրէն մեզ չի կշռացներ։ «Տուտուն» երբ ցաքը եփէր,

…ը լուսաբ մօտի ձորին մէջ, կովուն կաթը կթէր, մա…
…ը մակարդէր, պրհ էր, երջանիկ էր: Անկէ անդին Ա…
…այ էր պարտքը դոր կը հասուցանէր մատուռը մանե…
…եւ «Սբ. Սերպիսի» խորանին առջեւ խաչը հանելով եւ
…ատագած աղօթք մը մրմնջալով:

«Ինչո՞ւ ապագ էի… Այ՜հ, իմ «տուտուս», ո՞վ կրնար
…ը գայրկեան նահիլ հիւդակիդ չէմին վրայ եւ չխաս…
…Ո՞վ մինչ արեւուն չոգերուն տակ կը նահի եւ չի
…նար: կը կարօտնայի «տուտուն» այնքան որ սիրելի եւ
…ալի էր անոր ներկայութիւնը եւ այնքան բարեբար՝
…ատրոզ եւ խարխափող հոգիս վրայ: Ու մինչեւ այսօր
…պրօնամ…

⁂

«Տուտուն» պատուած չէր իմ օրերուս, բայց երիտա…
…ալ չէր: Երեւոները սակայն դիմ չունէին: Բարակ ու
…նահատակ կին մըն էր: Մազերը, որոնք գունատ
…այի մը մէջ ժողմած, ծրարած կ'երլար, բայց չափա…
…ին բաւական մը խառնուած ճերմակով եւ գորշով:
…արի ժպիտ ունէր: Աչքերուն մէջ բնականէն սայթա…
…մայք մը կար: Նուրբ քիթ մը ունէր, եւ բերան մը՝
…ւրիտի մը նախանձը պիտի չարժէր: Զգուտ մատներ
… Աչխատանքի ամէն նշան կար անոր մատներուն վր…
…ի բայ առեալ կոշտութիւնէ: Հիմա, ես նայելով, կը
…ւ թէ եթէ «տուտուն» իր այդ բնական դեղեցկու…
…ը մեր ժամանակին եւ մեր միջավայրին մէջ ապրած
… ո՛վ պիտէ, որո՛ւն աչօնին զարդ պիտի ըլլար, եւ
…թերեւս առեւանգուէր եւ Հօրիվուտ տարուէր ու բեմի
…այ գրուէր…:

…ալ իմ սիրականներս ունեցած եմ իմ ապագութեանս
…ն… Գարեգին ապրարը, Արթին ապրարը, Գօզոս ապ…
… Շուշան տուտուն, Վերի Արտերուն «Տուտուման»,
…սա ասոնց եւ այլոց, նաեւ Տօնիկալի Սուրբին «տու…
… որոնց ամէնն ալ հոգիս թեւ, նուագ, եւ վարժա…
…ած եմ: Ոտքս Ամերիկա է, սիրտս՝ հո՛ն, ուր այս

…իրականներս ապրեցան, եւ ինձի ներշնչեցին կեանքի մը մատաղապարը զոր իրականացնելու համար դեռ Ողիսակա…նիս մէջ եմ…:

⁂

Մատուռը, որ «Սուրբ Սերպիս»ի անուան նուիրուած էր, խուց մըն էր պարզապէս: Ճարտարապետութիւն չու…նէր: Այնքան նախնական էր որքան հիւդակները որոնց մօ…տիկը կը կենար, դիւդակին ծայրը: Ճակատը բաց ճղուած էր: Շէմ ունէր բայց դուռ չունէր: Խորը, իրրեւ խորան ծառայելու համար տախտակէ կուշտ սեղան մը չինուած էր: Եթէ մաքիս պատկերին կրնամ վստահիլ, սեղանին վերեւ կրուած էր միայն փայտէ խաչ մը որուն չուրջ մոմի կաթ…կին փները միայն մոմի պատահական ներկայութիւնը կը մատնէին: Քահանայ չկար: Կ'ենթադրեմ թէ երբ այցելու քահանայ մը զար խորանին վրայ դնէ պատկեր մը կը դնէին եւ քանի մը մոմ կը վառէին: Հանդիսպողը այս ան…դուռ մատուռէն ներս կը մտնէր եւ, վայրկեան մը լռիկ աղօթելէ վերջ, դուրս կ'ելլէր: Հոս ամէն հաւատացեալ իր քահանան կ'ըլլար եւ Ատուծոյ առջեւ կը կենար, եւ, առանց միջնորդի, կ'օրհնուէր անկէ:

Բայց սա է զարմանալին թէ այս մատուռը, հակառակ իր տաբրակտուութեան պատկառանք կը ներշնչէր ներս մտնողին: Ատուծոյ ներկայութեան դիտակցութիւնը այս անպաճոյճ միջավայրը կը հագուեցնէր վեհափառութեամբ մը որ յատուկ է մայր եկեղեցիի մը:

Ես յաճախ աղօթած եմ «Սուրբ Սերպիսի» մատուռին մէջ: Այդ աղօթքներուս օրհնութիւնը հետս եղած է կեանքիս այն բոլոր օրերուն երբ քալել ստիպուած եմ դժնդակ ճամբաներէ:

Ընկերներս ժամուն մէջ չարաճճիութիւններ կ'ընէին, բայց երբ այս մատրան մէջ մտնէին կը լրջնային: Հոն կը դոլանալ պարզամիտ դիւդացիներու հաւատքը: Ո՞վ կրնար մերթ համարձակիլ կատակով կամ քմծիծաղով մեղանչել այդ նուիրականութեան դէմ: «Տուտուս»ին հաւատքին սէս

պարզ էր մատուռը, եւ անոր պարզութեան՝ խորհրդանիշը: Մնգալ անկարելի էր. պէտք էր պատկառիլ: Ու մեր աչքին կարծես կը ծածկէին պատերուն անծեւ կոչտութիւնը, ներկ դեմինը, ծակոտկէն առնիքը, անպետանելի չորերը հատատքէ այն արեւուն որ կը ծագէր «տուտուս»ին հոգիին մէջ եւ, իր դիմազծութեանը պէս, նաեւ կը զարգարէր յանկուցիչ զեղեցկութեամբ «Սուրբ Սերգիս»ի այդ մատուռը:

ԼԱՄԲԱՐԸ

ՉԻՆԸ ՆՈՐԻՆ ԴԻՄ — ՊԱՊՈՒՍ ՏԱՆ ՄԻՋՈՑ ԼԱՄԲԱՐԻ ԼՈՑՄՈՎ

Արդեօք Տօն Քիյոթական ապերասութիւն է ըրածս երբ ուրբաթ քաշուած կը պահեմ ձեռքս, պատրաստ հարուածելու համար անդթաբար, անխնայաբար «քաղաքակրթութիւնը» իր արդիական բոլոր յայտնութիւններուն մէջ: Թերեւս: Բայց ինչօք կամ չիմար, «քաղաքակրթութեան» դէմ ըմբոստութեան դրօշ պարզած եմ: Համակերպած եմ ականայարդի քաղաքակրթութեան, բայց ձեծ ուտող տղու մը պէս, պոռալով, բղդղալով, եւ ոտքերս գետին զարնելով չարաճճակ. կամ, բանտարկեալի մը պէս, որ դլուխը կը ձեծէ յուսահատօրէն այն պատերուն դէմ որոնք իր ազատութիւնը իրմէ խլած են խապառ:

Կը խոստովանիմ — եւ առանց չքմեղանքի — թէ քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ էլեքտրականութեան դարը իմ դարս չէ: Ես կը պատկանիմ մոմերու դարուն եւ, առանց անհանգիստ զդալու, կը հասնիմ մինչեւ քարիւղի լամբայներու դարուն: Ըսել է հնութիւնս կը հասնի մինչեւ Միջին դարերը, իսկ նորութիւնս՝ խարխափ կը նետէ, կը կենայ 19–րդ դարու վախճանին:

Երբ ես Պարտիզակը ձդեցի՝ ան ալ հո'ն կը կենար: Պարտիզակ դէպի «քաղաքակրթութիւն» արագ քայլերով կրնար կործանիլ. ու պիտի կործանէ՞ր արդեօք եթէ մբրիկը անակնկալ կերպով դժոխքին մէկ ուրիշ կողմէն փչելով դայն չկործանէր հիմնայատակ...: Այսօրինակ ենթադրականո հարցի տեղ չէ մնացած այլ եւս: Բայց եթէ անոր հոգին կործանէր, ըսա թա, կործանումը աւելի ահաւոր պիտի ըլլար քան հետագայ կործանումը որուն մատնեցին ճիւաղները անոր մարմինը: Գոնէ Պարտիզակի հոգին ողջ էր երբ մարմինը դրքտուեցաւ եւ քարուքանդ եղաւ:

Մողոմ Գոմոր մը չկործանեցաւ 1915–ին հապա դրախտ

մը: Կ'ընդունիմ թէ անոնց արդարներ չէին անոնք որ այս դրախտին մէջ կ'ապրէին, բայց գոնէ դէթ մնացած էին արդի քաղաքակրթութեան «լոյսէն»... այո՛, լոյսէն, բազմապատիկ իմաստով:

Պարտիզակի ինքնատպութիւնը կը կայանար իր պլանտերժութեան մէջ, եւ անով կը պահպանուէր: Բաւականացած էր ան 19–րդ դարուն յառաջդիմութիւնով: «Աւելին չարէն յառաջ կուգայ» վճռած էր: Ու եթէ երբեք դարը փոխուէր նաեւ Պարտիզակի մէջ, ինչպէս փոխուած էր Պարտիզակ դուրս ամբողջ աշխարհի մէջ, Տէր կարապետ ո՛ւր սիրէ դնէ՛ր, կամ Նիկողոս ապրարը, եւ Աբթին ապրարը, Յակոբ ապրարը, Մինաս ապան խակ, Սարգիս էֆէնտին ապահովաբար, եւ ասոնց հետ երկար չարքը այն քնիկ ու սիրելի տիպերուն որոնք Պարտիզակին կուտային իր տիպական դէմքը, համը, նկարագիրը: Պարտիզակ արագ յառաջդիմութեան մենամարտութենէն ապրուած չէր, բարեբաղդաբար: 20–րդ դարը նուաճած չէր հոն 19–րդը: Ջօրուբեան անհամեմատ առաւելութիւնը 19րդին կողմն էր հոն, ու կը մնար անոնուած:

Այսպէս ամէն իմաստով, թէ՛ ֆիզիքապէս, թէ՛ հոգեկանաբէս: Պարտիզակի մէջ հին աւանդութիւնները կը պահուէին. չէին փոխանակուեր նորերու հետ, դէթ դիւրաչէին փոխանակուեր: Նորութեան դէմ առոյգ արհամարհանք մը ունէին Պարտիզակցիք եւ այս արհամարհանքը իրենց հոգին կ'ախտապերծէր բարուց եւ կենցաղի ապականիչ ազդեցութիւններու դէմ:

Կը պատահէր որ քաղաքի մը նորութիւնները տեսնող մը գիւղ դառնար, զանոնք ներմուծելու անափառ մտմտուքով: Ասոնց արժանաւորապէս կուտային «չփայած դեզացի» անունը: Գիւղը ինչո՞ւ «քաղաք» չընէին սակայն: Գիւղին հետեւողը կրնար քաղաք փոխադրուիլ եւ հոն ապրիլ:

Աւանկ անուրբ եւ արատաւոր պաղատարներ ծնունդ կ'առնէին մանաւանդ խելացատակին մէջ այն մէկ քանի երիտասարդներուն որոնք Ամերիկա տեսած էին: Այս «դեղացիները» փոխանակ Ամերիկա մնալով իրենք ամերիկանանալու, գիւղ դարձեր էին գիւղը ամերիկանացնելու մի-

միտ ծրագիրներով: Վարպետ չեղած վարպետութիւն փորձել կը սիրէին: Եւ անտարակոյս ամէն փորձ զրոս կ'ընէին՝ կը ձախողէր:

Նախ, գիւղին հոգին չէր հանդուրժեր ամերիկանացման:

Երկրորդ, գիւղը անտեսապէս անպատրաստ էր փոխուելու, օրինակի համար, քարիւղի տեղ՝ էլեքտրականութիւն գործածելու: Ու կը ճանչնամ մէկը որ լսեր էր թէ ջուրի սահանքի մը ուժը կրնայ գործածուիլ էլեքտրական ուժ ապահովելու համար, ուստի գիշեր ցորեկ կ'երազէր Պարտիզակը էլեքտրականութիւնով լուսաւորել, գործութեան տակ ընելով «Ցատկան Ջուրը» որ գիւղին արեւմտեան սահմաններէն քանի մը մղոն անդին՝ սահանք մըն էր, թէեւ, եթէ ապահովութեան պիտի ապաւինիմ, անբաւական մը այդպիսի ծրագրի մը գործադրութեան համար:

Փառք Աստուծոյ, Պարտիզակ էլեքտրական լոյս չտեսաւ դի մի գուցէ ամբարտաւանութեամբ գլուխը այնքան դառնար որ ցորեկուան արեւին փառքը արհամարհէր ու գիշերուան լուսնին ու աստղերուն բանաստեղծութեան դէմ իր աչերը եւ հոգին փակէր: Պահեց ան իր աղօտալոյս չամբարը եւ պլպլուն խտարէն, եւ անոնցմով ընտանեկան եւ հասարակական կեանքի սրբազան նուիրականութիւնները:

Ընկերաբանօրէն, էլեքտրական լոյսը պատասխանատու է քարեաց եւ առլորութեանց արմատական փոփոխութեան: «Աւելի լոյս»ով վեր չելանք. վար ինկանք: Աստուծոյ հատուցած կարգին կանոնին դէմ գլուխ վերցուցինք: Ոչ միայն ֆիզիքական դրութիւն մը կախում ունի արեւէն, հապա նաեւ՝ բարոյական դրութիւն մը:

Արեւը օրէնք մը կը բռնադատէ մարդոց վրայ, եւ չընչաւոր կենդանութեան վրայ: Արեւը օրը օր կ'ընէ, գիշերը՝ գիշեր: Օրը օր եղեր է որ մարդիկ արթուն մնան, գործեն, արդեն, խաղան, վայելեն. իսկ գիշերն ալ՝ գիշեր որ հանգչին, չքնանան իրենց տուներուն մէջ: Այս օրէնքին դէմ մի-ղանչելու փորձութիւնը առջեւնիս դրած է էլեքտրականութիւնը: Քանի՞ «կը լուսաւորինք» այնքան ալ պատչէն կ'իյ-

բուլը եւ արեւին առեղծիչը: Անդոանելով աստուա-
կամքն ու օրէնքը, մենք մեր օրէնքը առեղծած ենք:
ալէ՞ս բանք այս «լուսաւոր» դարուն, «եւ ցորեկ ու
հղաւ»· Հիմա դիշերն ալ «ցորեկ» բրած ենք մենք,
ինդի· ահա՛ այդ իսկ պատճառաւ կեանքերնիս «եր-
ւրէն վառուած մոմի» պէս չուռով կ'ապառի:

պրոթիզակ այդպէս չէր: Հոն կեանքը բնական էր: Հոն
հետ մրցում չկար: Լամբարին համեստ լոյսը արե-
լիթ չէր կրնար ընել»: Գիւղացիք հոն հպատակ էին
հասուսատած կարգին, առանց դժգոհութեան, առանց
ութեան: Ցորեկնին ցորեկ էր, գիշերնին գիշեր:
երբ գիրենք կանչէր, կ'երթային· երբ արեւմուտքը
էր, արտերուն մէջ գործը կը գադրեցնէին եւ տան
ն կը բռնէին:

չերուան խորհրդաւորութիւնը պատռող լոյս չկար
գակի մէջ: Մթութեան մէջ աստղերու լոյսը մագե-
հացեր էր Աստուած: Աստուծոյ գեղեցկապիտական
ր սրբագրելու ամբարշտութիւնը չէին գործած պար-
գիք: Գիւղը գիշերով մութ թողած էին որ երկինքը
գիւղին լուսազարդեալ ձեղունը: Գոհ էին ցորեկուան
ը եւ գիշերուան աստղերովը: Լուսաւորութեան մա-
արութիւնը Աստուծոյ ձեռքէն խլելու փորձ չէին
եղի պէս: Ելեքտրական լոյսերով «կուրացած» չէին:
ն բայ էր երկինքը նայելու եւ աստղերը տեսնելու:
դէն թէ պարախիզակ երկինքի դրացի էր· եւ այս
ութիւնը պահած էին, չէին ուրած գիւղացիք, գի-
ցորեկ:

մբարը բաւական սեպած էին լուսաւորութեան հա-
9–րդ պարու ոդիին եւ կեանքի պահանջմանց կատա-
ս կը համաձայնէր լամբարին լոյսը: Մթութեան
ր կուտեր ան· հաչտարար ոդիով մութին քղանցքը
եթեւ մը կը վերցնէր միայն: Լամբարը իր լոյսը
կէր կարծես խոնարհ պիտակութեամբ մութին տի-
ւթեան, եւ անոր թոյլատու դիջողութեամբը:

եթէ բաւական սեպած էին գիւղացիք լամբարին լոյ-
ական ալ էր արդեամբ: Տեսնելիք ի՞նչ ունէին: Զէ-

բար արդէն կը ճանչնային տան մէջ: Իրարու ձայնը լսելու համար լոյսի օգնութեան պէտք չունէին: Սանդուխներէն ելած, իջած առաններն չգլտորէին· այդչա՛փ: Սենեակին անջ ա՛յ պիտի կարողար, գիշեր որ պայծառ լոյսի պէտքը զգալի դառնար: Կարգացողը կրնար լոյսին տակ նստիլ: Կարգալու համար ալ բաւական էր լամբարին լոյսը: Բայց կարդալու առանն ալ ցորեկն էր գիւղացիին համար: Կարգերը չոչուած չէին հոն· քաղաքացւոց պէս ցորեկը չէին պառկիր ու գիշերը զործեր կամ զուարճանար: Ցորեկուան տաչիւը գիշերուան հաչւոյն չէին խառներ: Իմաստունին խրատը կը պահէին· «ամէն բան իր ժամանակին» կը կատարէին:

Լամբարին լոյսը ոչ միայն բաւական էր հապա նաեւ անհրաժեշտ էր գիրար գգալու համար հոգեկանապէս: Պայծառ լոյսին առակ մարմինը այնքան կը չեչտուի մեր աչքին որ հոգին ծածուկ կը մնայ: Ինչ որ տեսնելու եմ լոյսը կ'արգելէ: Լամբարին լոյսը առիթ կուտայ անձնաւորութեան ը յայտնուելու իր ներքին, թաքուն խորհրդաւորութեամբը: Պայծառ լոյսը մակերեսը կը ցուցնէ· լամբարին ազօտ լոյսը մակերեսին տակ պահուած հոգին կը ցուցնէ: Երբ աչքը չտեսնէ այն առեն մեր հոգեզգայական կարողութիւնները կը սրին: Ողզէ առնդ ելեքտրական խաղեցուցիչ լոյսով եւ կեանքը մակերեսը կ'ելլէ· մեղմացուր լոյսը եւ կեանքը կը թաղուի իր խորհրդաւորութեան մէջ: Նիւ Նորքի Պրօատուէյը գացէ՛ք գիշեր մը եւ կեանքը պիտի տեսնէք իր ծփանքին մէջ: Արդէն մարդիկ ծփալու համար հոն կ'ապաստանին...: Ելեքտրական լոյս ունինք մենք հոս եւ առկաւէն հազար միջոց կը գործածենք մեղմացնելու զայն եւ Պարոխիզակի լամբարներուն ազօտաթագակ լոյսին նմանցնելու: Ընտանեկան կեանքի սրբութիւնը եւ մտերմութիւնը լամբարի լոյս կը պահանջէ: Պարոխիզակցիք երբ իրենց առնելուն մէջ հաւաքուէին իրարու հետ հոգիով կը յարաբերէին:

Բնաւ չեմ մոռնար աչնան գիշերները երբ պապուս տունը կը համախմբուէինք: Պապս բազմոցին վրայ իրեն յատուկ անկիւնը ունէր, լամբարէն հեռու: Լամբարին տակ, որ ցածուկ սեղանի մը վրայ գրուած կ'ըլլար, կը նստէինք

դեռահասները: Ծեր եղբայրը առուէն մէջ թափուիլ կը սիրէին: Պապս կը խոկար եւ լուռ թիւնը կը խզէր պատահական գիտողութիւններով: Մանր ծալլապատիկ նառած «նապաստակի մրոյ» կ'առնէր, աչքը գոցելով, բանալով ընդհատաբար: Կրասերներուս կատակներուն եւ խնդուքին նիւթը կ'ապահովէր այդ տեսարանը: Ագռիկները գուլպաներն ձեռք կ'առնէին պահակելէ առաջ քանի մը «կարպ» եւս հիւսելու համար: Տիրող խաղաղութեան մէջ բնաւորին սիրտը մէկ զարկով կը արտիւէր կարծես: Գիշերը իր մխիթարութիւնը կը բերէր ցորեկուան խռովքներուն եւ յուսախաբութիւններուն, նաեւ հանգիստ՝ խոնջանքին: Գիշերուան մէջ յոյսը պահուած էր՝ առաւուան լոյսին: Ցոյսով կ'ապրէին անոնք: Լամբարին մարմրուն լոյսին մէջ արեւին լոյսին խոստման հաւատովքը կը ապրէին եւ պահ էին երբ կը մարէին զայն եւ իրենց գլուխները կը հանգչեցնէին բարձերուն վրայ յուսոյ երազները չարունակելով իրենց քունին մէջ:

Գիշերը պիղծը կը քնանար: Լամբարները կը մարէին: Միայն երկինքի լամբարները վառ կը մնային որպէս պրաւական յաւիտենականութեան լուսոյ Ակին:

Լամբարը վերցաւ եւ ինչե՛ր ինչե՛ր վերցան, անհետացան անոր հետ: Ընտանիքին ծիրը լամբարի մը ճառագայթին երկայնքէն անդին չէր անցներ Պարտիզակի մէջ: Տան դաւակը տանը դաւակը կը մնար հոն: Տունէն դուրս լոյս չկար: Հո՛ս լոյսը դուրսն է: Զաւակները յայտաթիթեւ պէս դրսի լոյսէն կը քաշուին եւ, աւա՛ղ, այդ լոյսին մէջ ալ հոդինին կը կորնչցնեն...: Լամբարի լոյսով ընտանեկան կեանքը վիպային գեղեցկութիւն ունէր երբեմն: Եկեղեցականութիւնը աւելց այդ գեղեցկութիւնը: Դո՛ւք ըսէք լոյսը չէ մեղաւորը, մարդուս հոգեբանութիւնն է: Թերեւս: Բայց այդ հոգեբանութիւնը ինքնիրեն չառեղծուեցաւ. նոր ուժեր զործեցին եւ այդ հոգեբանութիւնը յառաջ բերին: Ու մէկն ալ, կը պնդեմ, եկեղեցական լոյսն էր: Ու Պարտիզակը լամբարի լոյսով միայն կրնայ հասկցուիլ:

Ա Ծ Ո Ւ Խ

ՄԱՆԿԱՒԸ — ԿԱՂՆԻՒ ԵՒ ԱԾԽԱԳՈՐԾՒ — «ԳՈՄՈՒՐՃԻ ՊԵՅՐՈՍ ԱՂԲԱՐ»

Լամբարին քով գրէք վայել ածուխի կրակարանը — մանղալը — եւ պատկերը կը լրանայ: Եւ այսպէս, Պարտիզակի մէջ, պատկերը լման էր: Երկուքն ալ իրարու քով էին եւ իրարու վայել: Քչին մը լոյս մէկէն, քչիկ մըն ալ չերմութիւն մխուէն՝ բաւական էր: Աւելին պէտք չէր· իսկ եթէ պէտք ըլլար, չկար որ պտնուէր: Կեանքի մէջ արդէն ո՞վ ամէն ուզածը ամէն տեղ կը գտնէ որ Պարտիզակցին ալ գտնէր: Լամբարէն եւ կրակարանէն պակասածը արեւէն կ'ակնկալէին, եւ կ'ընդունէին, երբ արեւ ըլլար, տաքուկ ու պայծառ, գարնան եւ ամրան: Իսկ եթէ արեւ չըլլար, ի՞նչ ընէին: Պարտիզակցիք օժտուած էին այն բնիկ կարողութիւնով որ ընկերաբանական բացատրութեամբ կը կոչուի «անձնատուչաճեցում»: Արտաքին պայմանները, մթնալոտրը չէին կրնար փոխել, ուստի իրենք զիրենք կը յարմարեցնէին միջավայրին: Փափկասուն ծաղիկներու «տաք տուն» չէր Պարտիզակ: Հոն ապրողը քիչ չատ չարքաշ ըլլալու էր: Ու Պարտիզակցին գրկանքի հետ դիւրաւ կը հաշտուէր: Քաղաքացիի հոգեբանութիւնը չունէր: Քաղաքացին ալ կրնայ գրկանքներու ենթարկուիլ, բայց, երբ ենթարկուի, չարունակ գիտակից կը մնայ իր գրկանքին, որովհետեւ աչքը կը տեսնէ վայելքը, ունեցողը: Պարտիզակցին, ընդհանրապէս խօսելով, իր գրկանքին գիտակից չէր:

Ապերջանկութեան հիմնական պատճառը առհասարակ հոգեբանական է: Զրկանքը ինքնին մարդ ապերջանիկ չըներ· գրկանքի խորհուրդը կամ գիտակցութիւնն է որ ապերջանիկ կ'ընէ: Առէ՛ք քաղաքացիին ձեռքէն, օրինակի համար, իր չերմոցը որ ամբողջ տունը, ձմրան ցուրտ եղանակ, իր կերմոցը որ ամբողջ տունը, ձմրան ցուրտ եղանակին տաքուկ կը պահէ, եւ ապերջանիկ պիտի գտայ: Գիւղացին տակաւին իր ծակոտկէն տան մէկ սենեակին մէջ կրակարանով մը դժուարութեամբ կը կարողանայ ձմրան ցուրտ եղանակին տաքուկ պահել ըլլալը:

Գիւղացւոց բառը որդեգրելով, մանկտալը իր տկար ջերմութիւնովը աւելի վտեմ դեր մը ունէր սան մէջ քան կրօնական ջեռուցումի կառավարչապարծնալ մինչդանկին ունին ներկայիս, մեր տուներուն մէջ: Դուրսէն ճառագայթող անբաւական ջերմութիւնը կարծես ամէն կուտար սիրտերուն որ իրենց ջերմութիւնը աւելի առատօրէն ճառագայթէին: Մէկ սենեակի մէջ էջիկ մը կլսակը ընտանիքին բոլոր անդամները մէկտեղ կը բերէր, եւ մէկտեղ նստելով, կլլելով, մէկտեղ խօսելով, երգելով, խնդալով, բնականապէս անոնք իրարու վրայ աւելի կը տաքնային: Երբ մանկտալին կրակը պաղէր, սիրտերնուն կրակը տաք կը մնար: Պարտիզակի ձմեռը մեղմ չէր, բայց Պարտիզակցիք արտով տաք ըլլալուն յուրային խառութիւնը չէին զգար:

Մանկտալը դրսի աշխարհին դէմ դուռը փակ կը պահէր: Մանկտալը, լամբարին պէս, ինչպէս տեսանք, «հոգեւոր արժէքներ» կը պահպանէր: Մարդ երբ դրսէն տաքնայ, արտին ջերմային ծորակները բանալու մեծ տախտպուտիւն չզգար: Արտին ջերմացը, սակայն, տան հրապոյրը եւ նուիրականութիւնը կը պահէ: Հապա ուրեմն ինչ առնգծուած է որ ներկայիս մարդիկ տաք տուներէն կը փախին. իսկ Պարտիզակի մէջ մանկտալին կրակը զանոնք տան մէջ կը պահէր: Մանկտալին կրակովը մարդ տունը չի մնար լեթէ սիրտը տաք ըլլայ տան եւ ընտանիքին վրայ:

⁂

Մանկտալը չարժական ջերմացն էր որ պաղած ձեռքերը կը տաքցնէր, նաեւ՝ ընտանիքին կերակուրը: Պարտիզակի մէջ կերակուր պատրաստելը կարեւոր եւ արարողական գործ էր, եւ երկար ժամանակ կ'առնէր: Սանը եռտանիին վրայ տեղաւորելէ վերջ, պէտք էր սպասել համբերութեամբ որ կերակուրը եփէր: Նոյն տանն կերակուրին անոյշ հոտերը կը տարածուէին ամբողջ տան մէջ ախորժակները գրգռելով: Պարտիզակցիք կերակուրը ուտելէ առաջ, կրակին վրայ դրուած վայրկեանէն, կը վայելէին զայն: Ու տրամանօրէն կերակուրին վայելքը սեղան չնստած պէտք է սկսի:

Պարտիզակի մէջ այդ ժամանակը ունէին մարդիկ, եւ ժամանակն ալ պատ, մանկտալը այդ դիւրութիւնը կուտար անոնց:

Հոս ինչ կ'ընենք. տանը կապին վրայ դնելնիս վերցնելիս մէկ կ'ըլլայ: Հոս կերակուր եփելու պարծ չկայ. եղածը եփուած կերակուրը տաքցնելու խնդիր մըն է: Տաքցնելու համար իսկ համբերութիւնը կարճ է. մարդիկ երբ ուտելու ժամանակ չունին ինչպէս համբերեն կերակուրին եփելուն:

Մանուկ հասակիս, չատ լաւ կը յիշեմ, պզտիկ հիւանդութիւն մը անցուցի պապուս տունը: Որովհետեւ պապուս անդրանիկ թոռն էի եւ փոխարէնը՝ իր Անդրանիկին, զոր կորսնցուցած էր իմ ծնունդէս քիչ առաջ, ուստի վրաս կը դուրսուրար: Հիւանդութեանս քանի մը օրերուն բժիշկս, հիւանդապահս, ընկերս, խոհարարս նոյն տանն ինք եղաւ կառավարել հաճոյակատարութեամբ: Օր մը խաչուած ոչխարի մսի ջուրէն արգանակ մը պատրաստեց ու կերցուց ինձ որ եթէ այսօր ալ հիւանդանայի եւ ուտէի, անպատճառ կ'առողջանայի: Ջուրին մէջ օթեկ սեւ հացը թրջեց ու կակուղ կակուղ բերանս դրաւ: Համը մինչեւ այսօր բերանս է, համին հետ նաեւ անոյշ հոտը՝ հացին ու մսին:

Ամէն ինչ առողջապահական արդիական օրէնքներուն հակառակ էր հոն: Թո՛ղ ըլլար: Բայց ապառողջիկ պայմաններով իսկ ընտանիքին հոգին առողջ կը պահուէր, առանց մարմինին ալ զգալի վնաս հասցնելու:

Քանի բարդեցինք, աւելցուցինք առողջապահական պայմանները այս նոր օրերուն, այնքան ալ խաթարեցինք մեր բարոյական պայմանները: Մարմինին պահանջներովը այնքան զբաղեցանք որ զանց առինք հոգիին պահանջները:

⁂

Պարտիզակի չրջակայքի լեռները հարուստ էին կաղնիներով («մէչէ»ի ծառերով, ինչպէս գիւղացիք կը կոչէին): Առանցքով աքանչելի ածուխ կը շինուէր: Զարմանալի չէ ուրեմն որ ածխագործներու կացինին տակ անտառները հետզհետէ կ'ամայանային: Ուրիշ ճար չկար սակայն: Ածուխը կեանքի անհրաժեշտութիւն մըն էր: Եթէ մեր Արամը

նար հողին ծոյը պահուած ածուխի ենթապրական
քը երեւան բերել, այն առեն հողին վերեւ հասակ նե-
ծառերը չէին ջարդեր: Բայց որովհետեւ այդ հրաչքր
լ անկարելի եղաւ, ուստի ածխագործներն ալ իրենց
ութիւնէն ապաչխարելու եւ ծառաջարքր դադրեցնելու
աւորութիւն չդգային: Դժբաղդաբար այսպէս, առ-
անխուսափելիօրէն այսպէս:
ա իս ծառ մը կարելր այնքան անպիտութիւն է որքան
մը մարթելը: Բայց մեր կեանքր ալս անպիտութիւն-
անհրաժեշտ եւ անխուսափելի դարձուցած է:
արիպակի կեանքր անպիտութիւնր ծառէն եւ ոչխարէն
էր անցնելը: Ի՞նչ բանէ մեր այսօրուան կեանքին
պահանջած անպիտութիւնը ոչխարն չատ անպին
լ, եւ կը դպի բուն իսկ մարդուն: Մարդկային կեան-
ր քաղաքակրթութեան այժմու աստիճանին վրայ կը
ք:
Ծխագործները իրա՛ւ ծառերր կարելու անպիտութիւնր
րծէին, բայց այլապէս անպուճ մարդիկ չէին: Գոնէ
չէյածներս էին: «Գոմաւրճի Պէյրոս ապրարր» գոնէ,
ալուս առն ածուխը կը հայթայթէր, լաւ կը ճանչ-
բնաւ երբեք անպուճ մարդ չէր· ընդհակառակը խե-
քաղցրախօս եւ քաղցրաբարոյ մարդ մրն էր: Ու հե-
ւրական մարդ էր: Ամրիկէի խորը անկոխ թաւուա-
արձող արկածախնդիր ճամբորդ մր որքան որ հե-
րական դէմք մր պիտի ըլլար հիմա, այն առեն, իմ
կան օրերուս, նոյնքան հետաքրքրական կը թուէր
Պէյրոս ապրարր» երբ օրին մէկը, անակնկալ կեր-
պասուս առն առջեւ կեցնէր իր բնութեւորուած ձիւ-
ինք ալ իջնելով առաջնորդող ձիուն կռնակէն, ներ
, եւ եթէ բակը մէկուն չհանդիպէր, ձայնր ձգէր,
, «Ի՛հ, ո՞ւր էք, Աբթիւն աղա, տուտո՛ւ· ահա՛ եկայ·
ը բերեր իմ»:
օ՛, լեռնցի, մը՛ պռաար, լեռը չես», կ'արձագանգէր
անդուխին դլուխէն:
ան զաւակ, բարձրաձայն խօսիլը ունակութիւն և-
իրեն: Նոյն իսկ դիւղացւոց ականջին՝ անոր ձայնը
ւդար:

«Ի՞նչ ընիմ, տուտու», կ'ըսէր մամուս, որ փափկանը-
կատ լեզուի չհորհքէն զուրկ էր, «դուք դեղը կ'ապրիք խել-
փընիով կ'երկննցնէք, մենք ալ լեռը կ'ապրինք ու ձանձրնիս
կ'երկրնցնենք»: Անշուշտ ինք ալ դիտէր թէ իր դիտողու-
թեան վերջին կէսը ետէ ճշմարիտ էր, առաջինը չէր, դէթ
իր խօսակիցին պարագային չէր:

Ձմրան եղանակէն դուրս տարուան մնացեալ մասը մե-
ծաւ մասամբ լեռը կ'անցնէր «Պէյրոս ապրար» իր արհես-
տակիցներուն պէս եւ անոնց հետ: «Բաջ» մարդ էր, պիտի
ըսէի, եւ քաջ էր, անտարակոյս, բայց ո՛չ թէ լեռը ապրե-
լուն համար:

Տպայ օրերուս անանկ կը խորհէի թէ լեռը ապրողը ան-
պատճառ քաջ մարդ կ'ըլլայ: Բայց անկէ ասդին զգաստաբա-
նելու եւ դատումներու մեծ յեղաշրջման ենթարկուած է
միտքս եւ հիմա կը խորհիմ թէ լեռը ապրելէ չատ աւելի
քաջութիւն կը պահանջէ fաղաքի մը մէջ, մարդոց մէջ ապ-
րիլը: Լեռը ի՞նչ կ'ընէ մարդուս: Դեւերը եւ սատանաները
լեռները չեն թափառիր· անոնց ժամադրավայրերը քաղաք-
ներ են, կամ գիւղեր իսկ, ո եւ է տեղ ուր մարդկային բը-
նակչութիւն կայ: Լեռան մէջ ո՞ւրկէ է վտանգը, եթէ մար-
դ չդայ:

Անգամ մը հարցուցի մանկական միամտութեամբ,
«Պէյրոս ապրար, լեռը մինակդ չէ՞ս վախնար»: Պատասխա-
նեց· «Մար ուղո՛ւլ, ինչէ՞ վախիմ: Նէ՛ արեւը, նէ՛ ալ լու-
սընկան գլուխս կ'իյնան որ վախիմ»:

Բնութեան բարեկամութիւնը կը վայելէր ան: Բնու-
թեան ձայներուն վարժուած էր ականջը, անոնցմէ ահ ու
սարսափ չէր զդար ինչպէս պիտի զդար քաղաքացիի մը ա-
կանջը: Արդէն լեռը այս ածխագործներուն զործարանն էր:
«Լուս աչօք» վայրը կը կոչէին եւ ածուխի հողակուտակ-
ները կամ բուրդերը կը կազմէին: Փայտը օրերով մխալով
կը վառէր ու կ'ածխանար: Ածխագործութիւնը անարդ ար-
հեստ մը չէր երբեք: Թէ՛ չարքաշութիւն կը պահանջէր եւ
թէ՛ վարպետութիւն: Եւ մեր «Պէյրոս ապրարը» թէ՛ չարքաշ
էր եւ թէ՛ վարպետ:

Երեք հատ ձի ունէր ան: Իր հոգիին ցնծութիւնը իրեն
համար իր թափօրը կը ստեղծէր: Ձիու մազէ հիւսուած խո-

չոր պարկերու մէջ լեցուած ածուխը ձիերուն կռնակը բեռցուցած երբ պիտի իջնէր, կարծես թէ պատերազմի դաշտն յպղծական զօրավար մըն էր, ուր երեսը հովին առած կ'երթար կամ կու սուլէր: Տէհնպը պիտի խորհէր թէ բեռցուած պարկերուն մէջ ոսկի կայ: Իրաւ ալ ոսկի կար անդ մը... բայց ա՛յ պարկերուն մէջ: «Պեյրոս ապրարին» արտին մէջ էր ոսկին:

Առանկ սեւերես մարդու մը մէջ ոսկի սիրտ կրնա՞ր ըլլալ: Եղեր էր, սակայն: «Ամէն ինչ որ կը փայլի, ոսկի չէ», կ'ըսէ առածը: Ուրեմն, կրնայ հետեւիլ թէ ինչ որ չի փայլիր, կրնայ ոսկի ըլլալ: Առածին հակադարձը իր կատարեալ յստակութիւնը գտած էր «Պեյրոս ապրարին» արտին մէջ: Արտին մէջ սեւ բիծ մը իսկ չկար: Ամանց սեւութիւնը ապիական մոլթին մը տակ է: «Պեյրոս ապրարին» սեւութիւնը մոլթին վրայ էր: Ինչ որ սիրտը եւ հոգին կը սեւցնէ, չկար «Պեյրոս ապրարին» մէջ: Աննենգ մարդ մըն էր, մանուկի պէս: Միամիտ էր եւ դիւրահաւան:

«Տղէտ» էր, հին իմաստով, իսկ «մտանոգէտ», արդի իմաստով: Մտանոգիտութիւնը կը կայանար ծառերէ, ածուխէ, եւ օդերեւութաբանութենէ: Կենդանի ծանրաչափ մըն էր: Ամպերու լեզուէն լաւ կը հասկնար: Աստղերուն հետ ալ ընտանութիւն ունէր, բայց «Պեյրոս ապրարին» աստեղագիտութիւնը բոլորովին ինքնատիպ էր: Ինքնիրեն դիտեր ու սորվեր էր ամէն մէկ համաստեղութեան տեղը տարուան բոլոր եղանակներուն բայց ոչ մէկին անուներ գիտէր: Ինքնիրեն իւրաքանչիւրին նկարագրական անուն մը տուած էր: Իր միջավայրը իր վարժարանը եղած էր, նաեւ նեղչքնչարանը: Լերան գաւակ՝ ուստի «ազատութեան գաւակ» էր: Գիւղը նեղ կուգար իրեն եւ տան մթնոլորտին մէջ կը խեղդուէր: Ան որ պատկած աստղը աչքը՝ անկեր՝ երկինքի աստղերը համբեր էր ամէն գիշեր, ինչպէ՛ս հանդուրժէր գրքոյն վերեւ ծանրացող տանիքի մը:

«Ծօ՛, Պեյրոս, դեղ եկեր ես նը քանի մը օր առնդ ծանր չը նստի՞ս», երեսին կուտար մամս, յանդիմանական չեշտով մը:

«Հա՛, ձուկին ըսէ քի ինչո՞ւ հողին վրայ չես լողար:

Տուտո՛ւ, գիշերը որ աչքս երկինք չը տեսնայ, չիմ քնանար: Գօմուրս ծախածիս պէս լեռս պիտի թռիմ»:

Ու չիտակ կը խօսէր: Այդ էր մարդը, լեռնցի ամբողջ չինուածքովը: Հովիւներուն նման, սակաւախօս էր: Բնականաբար, անոր ալ տեսնելիքը եւ լսելիքը միշտ չատ էր իր չուրջը: Որո՞ւն խօսէր: Աստղերը, ծառերը, ձորերը խօսքէ չեն հասկնար: Անոնք նուագէ ու երգէ կ'ախորժին: Այս պատճառաւ հովիւները իրենց սրինգն ունին, ինչպէս որ «Պեյրոս ապրար» ալ իր երգն ունէր:

Կարպալ, գրել չէր գիտեր: Բայց օգտուն ի՛նչ էր «գօմուրնի» մը համար կարդալ, գրելը: Ի՞նչ կարդար, ի՞նչ գրէր, եւ ո՞րը: Գրող կարդացողը «գօմուրնի» ըլլալու պիտի չհաճէր: Ու «Պեյրոս ապրար», գրքերու նեղ աշխարհին մէջ ալ ամմանամիակուելու յօժար եւ յարմար հողի չունէր: Այս մարդը «տիեզերքի» մէջ կ'ապրէր: Իր դիրքերը աստղերն էին, անսահման միջոցը, յաւիտենականութեան օրօրոցը խաւարին եւ լոյսին միջեւ, ամպերուն խաղը, աստղերը, արեւը: Ագատ կը շնչէր հակառակ Սուլթան Համիտին: Իր օրէնքը ինքն էր, իր կաղնենման նկարագիրը: Զարութիւն չէր ըներ: Մարդոց հետ միայն պատահական յարաբերութիւն ունէր, ուստի եւ հոգեւոր տխուտավարակման ալ վտանգէն զերծ էր: Ինչո՞ւ ագատ չի շնչեր:

Երբ ածուխը ծախէր, գրամովը տանը պարէնը կը գնէր, իսկ իրեն համար քանի մը հացով օխա մը «ազի ձուկ» հէյպէն կը լեցնէր եւ կը փութար ետ դէպի իր լեռնային գործատեղին: Այսպէս կ'ապրէր «Պեյրոս ապրար», գոհ եւ երջանիկ իր ձիերովը, իր ածուխովը, իր լեռնական կեանքովը:

Մէծ, մէծ խօսքերով մենք զմեզ չխաբենք: Ունայն եւ հասարակ կեանք մը չէր ապրեր ան: Հանրային բարօրութեան նպատակ մը կ'ընէր: Մէկը ածուխ չինելու էր: Ո՞վ ըլլար, եթէ ամէնն ալ «սեւերեսութեան» չդիմանային եւ միայն վարժարան, կամ քարոզիչ կամ խմբագիր ըլլալ ուզէին: Ու կեանքի իրականութիւնը քիչ մը աւելի խորունկէն նկատելով, վերջապէս ի՞նչով արմատապէս կը չահի մէկը եթէ վարժարան ըլլայ փոխանակ «գօմուրնի» ըլլալու: Կեանք մըն է պիտի անցնի եւ անցնելէն վերջ որո՞ւն ի՛նչ թէ ի՛նչ

էր այլ կեանքն ապրողը — վարժապետ կամ «զօմուրճի»: Մարդ եթէ դեռահաս կամ Նաթալէոն իսկ ըլլայ, վերջապէս կը մոռցուի, ի բաց առեալ պատմութեան դասի առեն: Ինդիրը կեանքը բուն իսկ ապրողին համար արժեցնելն է: Մարդ վարժապետ կ'ըլլայ կ'արժեցնէ եւ կամ «զօմուրճի», մեր «Պեկլոս ապրօր» պէս, ու կ'արժեցնէ, բայց արժեցնել պէտք է — դոհունակութեամբ, երկչոտ, ապատութեամբ — ապատութեամբ ընկերային բռնատիրութենէ, քաղաքակրթութեան մը արուեստականութենէն, կեղծիքէ, հնչանքէ, նիթապաշտութենէ, եւ անոնց բոլոր մեղսածնուդ սերունդներէն, հօմն անպատ հօթանաւուն մեղքերէ:

Ու այս կշիռքով «Պեկլոս ապրար» կեանքը իրեն համար արժեցնել յաջողած էր:

ԱՔԱՂԱՂԸ

ՇԱՋ–ԴՈՐՏԵՐԸ, ՍՈԽԱԿՆԵՐԸ, ՁԱԽԱՆԵՐԸ — ԴԻՒՂԻՆ ՁԱՐԹՆՈՒՄԸ:

Մարիա մէջ չատ մը ձայներ զուգորդուած են Պարտիզակի հետ: Այդ ձայներէն ո՛ր մէկը որ ականջիս հասնի կաթոտաբաղձ զգացումներս եփ կ'ելլեն սրտիս մէջ եւ աչքիս առջեւ կը բերեն Պարտիզակը — միջավայրն ու կեանքը — իր ամբողջութիւնով:

Օրինակի համար, գորտերուն կռկռոցը: Ականջս ճագի ձէմ կը խօսէ, բայց ինչ մեղքս պահեմ, գիշերուան լռութեան էջէ գորտերուն կռկռոցը ականջիս անոյշ կուգար: Եթէ ճագը գորտերուն կռկռոցէն ներշնչուած ըլլար թերեւս հանդուրժելի անուշութիւն մը ունենար: Բայց, չեմ գիտեր, ճագի հնարիչները գժոխքի ո՛ր անկիւններէն այդքան խաժամուժային խաղ գտած, իրար բերած են մարդկային ականջն ու հոգին պատուհասելու համար այնքան անդթութեամբ որքան փարաւոններու օրով Եգիպտացիք պատուհասուեցան Յանօթ «տասը անէծքներով»...: Եթէ ճագ եղած ըլլար այդ օրերուն, «տասը անէծքներէն» մէկն ալ կրնար ճագը ըլլալ: Բայց իրրեւ տասնեւմէկերորդ «անէծք», կամ պատուհաս, մեր օրերուն վերապահուելը է ան, ինչ կրնանք ընել:

Գալով գորտերուն սակայն, ասոնք չատ էին Պարտիզակի մէջ եւ առաւելապէս չրջակայքը, որովհետեւ, ինչպէս յայտնի է, ձորերը չատ էին, եւ ձորերը կը կազմեն անտաւրակոյս գորտերու դրախտը: Գորտերու կռկռոցին մէջ կար զարմանալի յանգաւորութիւն մը որ չարունակ ուշադրութիւնս գրաւած էր: Բոլոր գորտերը միատեղ կը կռկռային, անվրէպ միօրինակ թէմփոյով կամ, եթէ կարգով կը կռկռային եւ կը լռէին, անպատճառ օրէնք մը, կանոն մը ունէին որուն կը հպատակէին բնազդաբար՝ մեքենական ճշտութեամբ: Կռկռոցը երբեք չէր դադրեր, ոչ ալ՝ ուժգնութիւնը: Ասիկա ենթադրել կուտար ինձ թէ երբ

դրաեբուս մէկ ժողովը լեզը միւսը կ'սիսկը կսկոսդը։ Ու այս կսկոսդին յանդաւորութեան միջոցնակութիւնը չէ թէ կը դրդռէը, հապա՝ կ'օրօրկը ջիգերը, եւ բուն կը բնկը։ Ի՞նչ անոյշ կը քնանայի դրաեբուն կսկոսդին այդ օրօրոսվը։

⁂

Գրաեբուն չէր ձդուած սակայն ամբողջ ասպարէզը։ Գիշերը իր նուագը ունէր եւ դրաեբը նուագախումբին մէջ իրենց յատուկ տեղը ունէին, բանիք, բամբ խազերը կը հնչեցնէին, որպէս տրպոր պէյս կամ սաֆոֆոն։ Ձդուածներուն բաժինն էր գլարինէթը։ Նոյնքան յանկերգաւոր, նոյնքան միջոցնակ, եւ չարունակ էր ձդուածներուն ճրագ ճրագը որքան դրաեբուն կսկոսդը։ Երկուքը դիրար կը լրացնէին սակայն անձերի ներդաշնակութեամբ։

Ու արդէն բնութեան բոլոր երեւոյթներուն յատկանիշն է ներդաշնակութիւնը։ Ներդաշնակութիւն կայ ձայներու մէջեւ, նաեւ ձեւերու մէջեւ, նաեւ գոյներու մէջեւ։ Բնութեան մէջ սխալ, կամ աններդաշնակ խազ չկայ։ Բնութեան նուագախումբին դեկավարը Աստուած է եւ ամէն ձայն միացնելով յաոաջ կը բերէ այնպիսի կատարեալ ներդաշնակութիւն մը որուն նմանը պիտի չկարենայինք արտադրել բնաբաոր Թօսքանինիներ մէկտեղ դալով։

⁂

Այս չարունակական նուագը կը ծառայէր իբրեւ ձայնակցական հիմունք կարդ մը թռչուններու դիշերային երգին։ Սոխակը դիշերային նուագահանդէսին վերակենդանացնել փականներին էր, ծպտեալ որպէս թռչուն։ Դպրոցին պարտէզին ծայրը կար տանձի ծառ մը զոր այս սոխակները մէկ քանին իրենց բեմ ըրած էին եւ ուր, ամէն դիշեր, պարնան մանաւանդ, իրենց երկնասուր արուեստին կատարելութիւնը ի ցոյց կը դնէին։ Ինձի անանկ կը թուի թէ Աստուած իսկ իր գահը կը ձդէր եւ երկիր կ'իջնէր մեզի հետ ունկնդիր ըլլալու սոխակներուն այդ կախարդիչ նուա-

դին։ Մարդիկ հոս ոսկիներ կը ծախսեն մոիկ ընելու խարդախուած նմանութիւնը նուագահանդէսի մը որուն հարատաս թնատիպին մենք ձրի կ'ունկնդրէինք ամէն դիշեր Պարտիզակի մէջ։ Հոգիս եւ ականջս կղպած էի ճագի դէմ, եւ ամէն տեսակ արտայայտութեան դէմ որ եազային է, ճագի չափ ոտիզ ու խժալուր, եւ բաց պահած, լեցուցած եմ Պէթհովէնով, Պրահմսով, Շուպէրթով, Չայքովսքիով, որովհետեւ տղայ օրերուս մոլեռանդ եւ խանդավառ սիրահար եղած եմ Թռչնոց նուագին եւ երաժշտական դաստիարակութիւնս ընդունած Պարտիզակի բնութեան ցայդահանդէսներէն։ Ճագի դեղձափն կամ դարմանը սոխակն է· բայց ո՞ւր պտնես սոխակ այս արուեստական քարանձաւներուն մէջ...։

⁂

Կար սակայն չախալներուն չարութիւնը։ Ի՛հ, վերջապէս ներդաշնակութիւնն ալ իր անհաչա ոսոխն ունի։ Ան որ չկրնար նուագել, չաճախ դիւային մարմաջէ մը կը բըռնուի խափանելու նուագը անոր որ կրնայ, եւ կը նուագէ։ Չարաճմութեան հերոսներ էին, կարդ մը մարդոց պէս, Պարտիզակի չախալները որոնք սոխակներուն եւ ճպուռներուն երգը աւրելու համար կոկորդնին պատռելով կ'ոռնային անդադար։ Բնութեան կարդին, կանոնին, ներդաշնակութեան, երգին ու նուագին դէմ կը մեղանչէին այս քաղցած չախալները որոնք մութը կոխածին պէս դուրս կուգային իրենց թաղատոցներէն եւ վախնիվախը կը մօտենային դիւղին եզերքներուն, անպաշտպան հաւ մը որսալու համար։ Չախալներուն ոռնումը կը ըղձնացնէր դիւղին չուները։ Մինչեւ որ չուները չյարձակէին չախալներուն վոհմակին վրայ եւ փախուստի չմատնէին զանոնք մէկ կողմէ անոնց ոռնումը չէր դադրէր, ոչ ալ միւս կողմէ, ոռնումին զօրաւոր արձագանդը, չուներուն հաչիլնը։ Այսպէս, ինչ բանիք, ամբան դիշերներուն նուագահանդէսին յայտարերին մէջ ճագի տարր մը կը մացնէին չախալները եւ չուները։ Կ'երեւի թէ այս ալ կեանքի անխուսափելիութիւններէն մէկն էր...։

Այսպէս մենք կը թաղուէինք Պարտիզակի պիշերային նուագահանդէսին մէջ, եւ նուագահանդէսն ալ իր կարգին կը թաղէր զմեզ քունի մէջ: Ահա, Պարտիզակի մէջ կը ſնաքայինիք: Նորէն կը քնանանք հոս ալ, բայց ո՛ւր է քնանալ նուագով եւ ցնծուն ու փայլուն երգիչներով, զրահի մը մէջ, եւ ո՛ւր անապատի մը մէջ, ուր քունը յղնած, մաչած ջիղերու դեղուած թմբիրն է յաւէտ: Ալ չեմ գիտեր թէ ողջ էինք եւ այդպէս կ'զգայինք թէ՛ Պարտիզակի մթնոլորտին յատուկ մոզականութիւնը մեզի այդպէս զգալ կուտար.

Պիշերուան նուագին արձագանգը կը հնչէր մեր երակներուն մէջ: Կեանքերնիս արդէն գէթ կիսովի երազ էր մեր արթուն ժամերուն: Կեանքի իրականութիւնը երազ չէ անշուշտ բայց երազն է որ կեանքի իրականութեան հաւատը կուտայ: Երազները եղած են իմ թեւերս օրօնցմով, թռչուններու նման, կը սաւառնիմ, կը բարձրանամ հասատաուն երկրէն վեր, իր բոլոր «հասատաուն», անխիղճ, դառն, անողոք իրականութիւնները ետեւս թողելով: Դարուս կեանքը այս միջավայրին մէջ զմեզ «հասատաուն» իրականութեանց մէջ թաղուած կը պահէ. երազելու արտօնութիւնը կը պակսի մեզի: Պարտիզակի մէջ երազը սակայն կ'ապրէինք:

***

Մութը չճեղքած, երբ դեռ պիշերն ալ, լուութեան ծոցը, իր քունին մէջ էր, աքաղաղները իրենց ձայնը կը ձրիգէին, մէկը միւսին ետեւէ, ասոնք եւս, կ'երեւի յարգելով «փոխադարձութեան օրէնք մը», որուն ակնարկեցինք, եւ որով չատ մը թեւաւոր եւ անթեւ կենդանիներ կը կառավարուին:

«Կուկուլիկ–կու... ու... ու...» թիւ 1 աքաղաղը կը ձայնէր, եւ «կուկուլիկ–կու» կը պատասխանէր թիւ 2–ը, քիչ մը անդիէն, ապա թիւ 3–ը քիչ մը աւելի հեռուէն: Եւ այսպէս հաւասար չրջանը կ'ընէր ամբողջ պիւղին, մէկ ծայրէն միւսը: Աքաղաղը քանի հեռանար այնքան կը նօսրանար եւ վերջապէս բոլորովին կը մարէր: Երբ մարէր մօտի աքաղաղը նորէն կը վերցնէր իր ձայնը եւ կը խօսէր, «կուկուլիկ–կու... ու... ու...» եւ բերնէ բերան հաւասար նորէն նոր ալիք մը կը կազմէր եւ հեզհեզիկ հեռանալով կը մարէր: Նոյնը քանի մը անգամ կը կրկնուէր, ապա որոշ դադարէ մը յետոյ, երկրորդ հաւասարը կ'սկսէր:

Հաւասարը պիւղացւոց օրուան «առաջին ժամն» էր: Պիւղացւոց ցանկալի ունակութիւններէն մէկն էր օրը կանուխ սկսիլ: Ինչպէս ըսինք, արեւին հրամանով կը չարժէին պիւղացիք: Առաջին հաւասարին իսկ մարդ կ'զգար թէ չատիկ իրենց անկողիններուն մէջ մէյ մը կը զառնային եւ աչերնին կը բանային տիրող մութին մէջ խառնուած լուսոյ քանի մը արձաթ գծեր նշմարելու համար: Առաջին հաւասարին իսկ, երբ դեռ երկինքի կանթեղները իրենց մարմրուն լոյսը կը մաղէին խորունկ կապոյտի մը մէջէն, գիւղի տուներէն ամանք լոյսերով կը բծաւորուէին:

Աքաղաղներուն հետ մրցողներն էին հովիւները: Հաղիւ թէ կը զգայէր աքաղաղներուն կանչը եւ ահա՛ կ'սկսէր կովերուն բառաչը որոնք, կարծես կէս քուն կէս արթուն, անկանոն քայլերով ճամբուն խոռոչներուն մէջ սահելով կամ ցցուած քարերու զարնուելով, կ'անցնէին չարան չարան, ամէն մէկ ընդոստ չարժումի ուժեղ ցնցում մը տալով վզերնուն կախուած զանգակներուն: Աբչալոյն ալ «նուագով եւ պարով» կը ծագէր Պարտիզակի մէջ:

Հաչանց պանպակներուն ձայնը երեւակայութիւնս կը հրդեհէ եւ անձնասուր կ'ըլլամ այնպիսի յուզումներու որոնց երգն ու ողբը գրչով արտայայտելու անկարող եմ: Գիւղը սոսկ տեսանելի վայր մը չէր, հապա նաեւ լսելի նուագ մըն էր: Շատ լա՛ւ. նկարագրեմ ինչ որ տեսանելի եւ չօշափելի էր. բայց ինչպէ՞ս վերարտադրեմ գիւղին նուագը բառերով: Գրիչ, վրձին, դոյն անօգուտ են: Մարդ Մօցարթ մը ըլլալու է նուագը նուագով հաղորդելու համար հոգիին: Ու եւ Մօցարթ մը չեմ: Եւ սակայն եթէ արթնցող գիւղին նուագը չեմ կրնար հաղորդել ընծայել հոգիին, թերեւս կրնամ, գէթ զոյգն չափով, այդ նուագին խորհուրդը բացատրել: Ամէն նուագի պէս՝ նաեւ գիւղին նուագը իր խորհուրդն ունէր:

Այսպէս մենք կը թաղուէինք Պարտիզակի պիշերային նուագահանդէսին մէջ, եւ նուագահանդէսն ալ իր կարգին կը թաղէր զմեզ քունի մէջ: Ա՛հ, Պարտիզակի մէջ կը ննջեցնեն: Նոքն կը քնանանք հոս ալ, բայց ո՛ւր է քնանալ նուագով եւ ցնծուն ու վայլուն երաժիշտով, զրահի մը մէջ, եւ ո՛ւր անապահի մը մէջ, ուր քունը յոգնած, մաշած ջիղերու դեղուած թմբիրն է յաւէտ: Ալ չեմ գիտեր թէ ազա՞յ էինք եւ այդպէս կ'զգայինք թէ՛ Պարտիզակի մթնոլորտին յատուկ մոզականութիւնը մեզի այդպէս զգալ կուտար.

Պիշերուան նուագին արձագանգը կը հնչէր մեր երազներուն մէջ: Կեանքերնիս արդէն գէթ կիսովի երազ էր մեր արթուն ժամերուն: Կեանքի իրականութիւնը երազ չէ անշուշտ բայց երազն է որ կեանքի իրականութեան հաւատայ: Երազները եղած են իմ թեւերս որոնցմով, թռչուններու նման, կը սաւառնիմ, կը բարձրանամ հասատաուն երկրէն վեր, իր բոլոր «հասատաուն», անսիրտ, դառն, անոդոք իրականութիւնները հեռու թողլով: Դարուս կեանքը այս միջավայրին մէջ զմեզ «հասատաուն» իրականութեանց մէջ թաղուած կը պահէ. երազելու արտօնութիւնը կը պահայ մեզի: Պարտիզակի մէջ երազը սակայն կ'ապրէինք:

***

Մութը չճեղքած, երբ դեռ պիշերն ալ, լուսեան ծոյը, իր քունին մէջ էր, աքաղաղները իրենց ձայնը կը ձըպէին, մէկը միւսին հետեւէ, սառնք եւս, կ'երեւի յարդելով «փոխադարձութեան օրէնք մը», որուն ակնարկեցինք, եւ որով չատ մը թեւաւոր եւ անթեւ կենդանիներ կը կառավարուին:

«Կուկուլիկ–կու... ու... ու...» Թիւ 1 աքաղաղը կը ձայնէր, եւ «կուկուլիկ–կու» կը պատասխանէր Թիւ 2–ը, քիչ մը անդիէն, ապա Թիւ 3–ը քիչ մը աւելի հեռուէն: Եւ այսպէս հաւասօսր չրջանը կ'ընէր ամբողջ պիւղին, մէկ ծայրէն միւսը: Արձագանգը քանի հեռանար այնքան կը նօսրանար եւ վերջապէս քոլորովին կը մարէր: Երբ մարէր մօտի աքաղաղը նորէն կը վերցնէր իր ձայնը եւ կը խօսէր, «կուկուլիկ–կու... ու... ու...» եւ բերնէ բերան հաւասօսր նորէն նոր ալիք մը կը կազմէր եւ հետզհետէ հեռանալով կը մարէր: Նոյնը քանի մը անգամ կը կրկնուէր, ապա որոշ դադարէ մը յետոյ, երկրորդ հաւասօսը կ'սկսէր:

Հաւասօսը պիւղացւոց օրուան «առաջին ժամն» էր: Գիւղացւոց ցանկալի ունակութիւններէն մէկին էր օրը կանուխ սկսիլ: Ինչպէս ըսինք, արեւին հրամանովը կը չարժէին պիւղացիք: Առաջին հաւասօսին իսկ մարդ կ'զգար թէ չատիչ իրենց անկողիններուն մէջ մէյ մը կը զառնային եւ աչերնին կը բանային տիրող մութին մէջ խառնուած լուսոյ քանի մը արծաթ գծեր նշմարելու համար: Առաջին հաւասօսին իսկ, երբ դեռ երկինքի կանթեղները իրենց մարմրուն լոյսը կը մաղէին խորունկ կապոյտի մը մէջէն, գիւղի տուներէն ոմանք լոյսերով կը բծաւորուէին:

Աքաղաղներուն հետ մրցողներն էին հովիւները: Հազիւ թէ կը զգային աքաղաղներուն կանչը եւ ահա՛ կ'սկսէր կովերուն բառաչը որոնք, կարծես կէս քուն կէս արթուն, անհանոն քայլերով ճամբուն խոռոչներուն մէջ սահելով կամ ցցուած քարերու զարնուելով, կ'անցնէին չարան չարան, ամէն մէկ ընդոստ չարժումի ուժեղ ցնցում մը տալով վզերնուն կախուած զանգակներուն: Ոչխարն ալ «նուագով եւ պարով» կը ծագէր Պարտիզակի մէջ:

Հաչանոց գանգակներուն ձայնը երեւակայութիւնս կը հրդեհէ եւ անձնատուր կ'ըլլամ այնպիսի յուզումներու որոնց երգն ու ողբը գրչով արտայայտելու անկարող եմ: Գիւղը սոսկ տեսանելի վայր մը չէր, հապա նաեւ լսելի նուագ մըն էր: Շատ լա՛ւ. նկարագրեմ ինչ որ տեսանելի եւ չօշափելի էր. բայց ինչպէ՞ս վերարտադրեմ պիւղին նուագը բառերով: Գրիչ, վրձին, դոյն անօգուտ են: Մարդ Մօցարթ մը ըլլալու է նուագը նուագով հաղորդելու համար հոգիին: Ու եւ Մօցարթ մը չեմ: Եւ սակայն եթէ արթնցող պիւղին նուագը չեմ կրնար հաղորդելի ընծայել հոգիին, թերեւս կրնամ, գէթ գոյն չափով, այդ նուագին խորհուրդը բացատրել: Ամէն նուագի պէս՝ նաեւ պիւղին նուագը իր խորհուրդն ունէր:

⁂

Արշալոյսը որքան դպացողական՝ նոյնքան հոգեկան փորատուրքիւն մըն է գոր, ընդհանրապէս խօսելով, դիւղացիք կրնան վայելել, ու Պարտիզակցիք կը վայելէին: Արշալոյսը օր մը կ'արժէր կամ օրը կ'արժեցնէր: Մոյլ քաղաքացւոց պէս անկողնին գերի չէին: Արդէն արթուն այնքան կ'երազէին որ աւելորդ ժամեր քնանալու եւ երազելու պէտք չէին տեսներ:

Նուագը լուրթեան մէջ մտիկ ընելու է, եւ Պարտիզակցիք՝ դիշերուան եւ արշալոյսին լուրթեան մէջ լսելի կախարըշական նուագի ականջ տալ գիտէին: Աքաղաղը դիւղին ժամկոչն էր:

— «Ելէ՛ք, ելէ՛ք — կը կանչէր ան — ելէ՛ք, ականջնի՛դ լարեցէք· Առտուած թափօր կազմեր, կուգայ երգով, նուագով, երկիրը լուսաւորելու, մթութեան քօղը ժողվելու· ելէ՛ք»:

Ժամուն ծնծղաններր եւ խաչանց պանդակներուն նուագը կը պարունակէին ձայնական թրթռացումներէ աւելի· տարր մը որ ականջէն անդին կ'անցնէր եւ կը հասնէր հոգիին եւ անոր յաւակը կը սուղէր: Ի՞նչ էր այդ տարրը: Գաղանիք է: Ու ես ամէն գաղանիքի կր սիրեմ տալ անուն մը որ, գայն լուծէ կամ ոչ, դէթ անոր խորհրդաւորութիւնը կը փարատէ ինծի համար· ու այդ անունն է «Առտուած»:

Առտուած ինչի որ գոյէ անոր կուտայ յատկութիւն մր որ գուտ հոգեկան է, եւ դպացարանականէն կր գատուի եւ բոլորովին անբմբռնելի մնալով դպացարանաց՝ հոգիին կր յայտնուի: Այսպէս էր արշալոյսի նուագը — դիւղին մէջ ղդալի թեթեւ շարժումր, տավարներուն դանդակիկներուն անոյշ երգը, խաթարներուն միաչափ քայլերուն յանկերգը, որ խաբունկէն կուգար լուրթիւնը ճեղքելով, նոյն իսկ ծառերուն տերեւներուն գպուած ցնծութիւնը նորածագ արեւին ակնկալութեամբը, ձիերուն վրնջիւնը ախոռներուն մէջ, կամ պատահական աքացիի մը դոփիւնը ախոռին գոց դրան, մանկան մը ճչոցը, ազամարդու մր ձայնին արձագանգը, կնոջ մը չչունչը, խոտերուն փսփասուքը իր ծոցին

մէջ պահուած միջատներուն հետ: Ահ, ի՜նչ նուագ էր սա հոգիին ականջներուն համար...:

Գիւղը անուշիկ մանկան մը պէս կ'արթննար, խաղաղութեան պլպլուն աչերով, ժպտուն դէմքով, լուացող նոր օրուան համար անհոգ, միամիտ, հաւատքով եւ յոյսով: Թնդիւն, դղրդիւն չկար հոն, ինչպէս կայ մեր քաղաքներուն մէջ: Օրը հոն չէր ծագեր երկրաչարժով, թէ՛ դուրսը, թէ՛ ներսը: Օրը երբ լուսնար, միայն լոյս կը բերէր: Հոս օրը իր լոյսին հետ սեւ ամպերու լեռներ կը ժողվէ եւ մեր գլխուն կը դիպչ: Արեւը հոս այն քաղցր լեզուովը չի խօսիր մարդոց ինչպէս կը խօսէր Պարտիզակի մէջ: Հոս արեւին լեզուն խիստ է դերեվարի մը լեզուին պէս: Աքաղաղին եւ դանդակիկներուն ձայնովը չի կանչեր մարդիկը ելլելու եւ կեանքի երազն ու նուագը դիշերէն վերջն ալ, լոյս օրով, շարունակելու. ա՜հ, ո՛չ:

⁂

Աքաղաղները իրենց պաշտօնը երբ կատարէին, թըռչունները կ'սկսէին: Առանք ալ երկրորդ կոչը կը հնչեցնէին: Ձառայէն կոչով չարթնցողները, երկրորդովը կ'ելլէին: Աքաղաղները ուժգին կանչելու էին որ դիշերուան խոր քունէն արթնցնէին ամէն անոնք որ արեւածագէն առաջ կատարելիք պարտականութիւններ ունէին: Թռչունները մեղմիկ երգի մը դդուանքովը արթնցնելու փորձ կ'ընէին կարծես անոնք որ աքաղաղին կոչէն վերջ գլուխնին բարձին վակցուցած կը պահէին մութէն քիչ մը աւելի երկար քուն դողնալու համար:

Այսպէս երկրորդ կոչով դիւղին մէջ կեանքը կ'սկսէր: Ոտնաձայները կ'աւելնային փողոցներուն մէջ, դուռ մը հոս, դուռ մը հոն կը բացուէր, կը դոցուէր: Արեւուն յաղաչապահները արդէն մարած կ'ըլլային երկինքի բոլոր լապտերները: Հաւերուն կակաոցը կ'սկսէր հեռուհեռէ: Փուռերէն հանուած տաք հացին բոյրը կ'սկսէր տարածուիլ· Ծանուցիչներէն մէկ քանիին փեղկերը վար կ'առնուէին: Հոս, հոն լաճեր կ'երեւէին անլուայ երեսներով, տանջէմին վրայ նստած հացի հատիկ չերտ մը ձեռքերնին:

Գիշերի մարդիկը պէտք ուսերնին չափած արդէն ճամբայ ինկած կ'երևային:

Մինչեւ ժամուն զանգակը զարնուէր: Այդ երբորդ կոչն էր ու վերջինը քնացողներուն: «Ելէ՛ք, Իէմպէլներ, ժամուն զանգակը զարկաւ» ընտանի յանդիմանութիւնն էր, որով աքաղաղին առաջին կոչովը արթնցող, հլլոզ մայրերը իրենց զաւակներուն յամառ քունը կը փարատէին:

Աքաղաղը կանուխկէ կ'արթնցնէր պէտպէնները: Ու անոնք կ'արթննային ու կ'ելլէին որովհետեւ օրէն վախ չուներին: Աքաղաղը Պարտիզակցոց կեանքի հանդէպ ունեցած դերքին խորհրդանիշը կրնանք նկատել: Կեանքը իր դժուարութիւններն ունէր նաեւ հոն, ինչպէս յաւերը եւ յուսախաբութիւնները, բայց գոնէ զերծ էր խրթնութիւններէ, բարդութիւններէ, ուսաի եւ աւելորդ եւ անտեղի վախերէ: Լոյսն ու արեւը բաւական էին հոն: Աքաղաղը ապրարարիչ չնչա չունէր իր կոչին մէջ. անոյշ հրաւէր մըն էր ողջունելու բարեկամ օր մը որ պիշերուան գրան միւս կողմը կեցած էր: Կեանքը ամէն օր սառանայի դէմքով չէր ներկայանար անոնց, հապա կուսական գրաւիչ, ապահովիչ ժպիտով: Աքաղաղը առաւուան մը աւետիսը կուտար հոն:

ԳԻՒՂԻՆ ՐՕՄԱՆՍԸ

ՎԱՆԷՅԻ ԵՒ ՄԱՐԳՐԻՏԻ ՍԷՐԸ, ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

Աչերս կը պոռեմ որ ետիս նայիմ, անցածը տեսնեմ...: Անցեալը «ապաստանի քաղաքս» է: Ներկայէն յարահալած վտարանդի մըն է հոգիս: Մարմինս անտեղափոխելի է բըռնականաբար. դամուած է ա՛յս տեղին եւ ա՛յս ժամանակին մէջ: Բայց հոգիս տեղի հետ, ժամանակի հետ կապ չունի: Թեւ ունի ան եւ կրնայ թռչիլ, հեռանալ ներկայ ժամանակէն եւ միջավայրէն: Ու երբ աչերս պոռեմ հոգիս իր թեւերը կը բաղխէ եւ կը սուրայ դէպի անցեալը:

Մարդ իր փորձառութիւնները կը ծրարէ իր միջավայրին քարերուն, ծառերուն, աղբիւրներուն, նոյն իսկ ցեխին եւ աղբին մէջ, եւ ապա՝ կը դառնայ անոնց սիրահարը: Ամէն տեղ քարը քար է, ու ծառը՝ ծառ, հողը՝ հող, ջուրը՝ ջուր. բայց Պարտիզակի ամէն մէկ քարը ինձ համար յուշարձան մըն է նուիրական փորձառութեանց, զաղտնիք մը ունի, պատմութիւն մը ունի որ սիրտ կը դնէ անոր մէջ ու կ'առինքնէ զիս անբացատրելի համայողութեամբ մը:

Պարտիզակը «երկինք» էր ինձ համար: Երկինքի հանելուկը լուծած եմ ես ինձ համար, երեք համեմատութեանց մարդէն դուրս հանելով եւ չորրորդին մէջ դնելով զայն: Եւ իսկապէս հո՛ղ է որուն կը պատկանի ան: Քրիստոս ալ «Աստուծոյ թագաւորութիւնը» դրաւ չորրորդ համեմատութեան մէջ երբ ըսաւ, «հոս չէ, հոն չէ — հապա ներսըդիդ, հոգիիդ մէջ է»: Մեր ներքին փորձառութիւնները երկինք էին, եւ Պարտիզակը արտացոլացեալ պատկերն էր պարզապէս ա՛յդ փորձառութիւններուն:

***

Սէր կան հոն —լինջ ու մաքուր սէր, «խորխոխ կաթած մեղրի» պէս քաղցր: Այդ սէրն ալ, կլիմայական ծաղիկներու պէս, միայն ա՛յդ միջավայրին մէջ կը բողբոջէր:

Այդ ակը խունկի պէս էր Աստուծոյ — մարդկային սրտին «նրահայրիքը» կրնանք ըսել:

Սիրոյ բանաստեղծութիւնը դեռ չէ գրուած, թէեւ Տանդէ մը, Կէօթէ մը, Պրնս մը, Շէյքսփիր մը, եւ մեր Դուրեանը սիրոյ երկիւղներուն վազանդին մէջ, փորձեր են քանի մը խոշ կարկել սրտին նուագին: Եւ ոչ ալ երբեք պիտի գրուի սիրոյ բանաստեղծութիւնը թէեւ ամէն օր տասը հատ Շէյքսփիր ծնի: Ինչպէս որ անկարելի է Ալպիւմներու արկղի մը մէջ պարունակել, նոյնպէս եւ անկարելի է սրտին պատմութիւնը գրչով, լեզուով բացատրել: Մարդկային սրտին խորհրդաւորութիւնը ամբողջ տիեզերքին խորհրդաւորութենէն աւելի թանձր է, աւելի անթափանցելի, անմեկնելի, անսահմանելի: Ահա՛ն է միայն որ կը մնայ մարդուս անբռնաբարելի սեպհականութիւնը յաւիտեանս յաւիտենից: Սրտին ալքիմիան մէջ ակը տիեզերք մըն է որ բանաստեղծին աչքին, հեռաւոր աստղ մը պէս, կը յայտնուի առակ իրրեւ պապզուն քիծ մը: Ինչ որ գրուի, ինչ որ երգուի սիրոյ մասին, բացատրամբ սիրոյ իսկական վերծանութեան, իր ակին մէջ — մարդկային սրտին մէջ — կը նմանի ովկիանոսէն քաշուած գոյլ մը ջուրի:

Ե՛ս ո՞վ եմ որ անկարելին փորձեմ — դիւրին թուանիր պատմեմ, դիւրացրիին սրտին տրտմութիւնները համբեմ: Կատարեալ գրչով դէմ դէպի երկնամ պատմել, բայց սրտերու գաղտնիքը միշտ անմատչելի եւ անբացատրելի պիտի մնայ: Սիրոյ պատմութիւնը բուն իսկ սիրողին անձնականութիւնն է:

Ինչ որ չորրորդ համեմատութեան կը պատկանի՝ վեցերորդ գլայտանքով կ'ըմբռնուի: Բայց վեցերորդ գլայտանքն ալ հասկնալութեան արտաքին ո եւ է միջոց չունի: Աչքը կը տեսնէ, օրինակի համար, ու տեսածը կարելի է գրչով հաղորդել, տեսանելի ընել նաեւ ուրիշի մը աչաց: Նոյնպէս ձայնը՝ ականջին համար: Բայց ի՞նչ տեսակ նշանակիր կամ ֆիզիքական միջոց կայ հաղորդելու այն աննիւթական իրականութիւնները զոր կ'ըմբռնենք մեր վեցերորդ գլայտանքով: Եթէ ունինք այդ գլայտանքը, լա՛ւ, կ'ըմբռնենք առանց առանց ո եւ է արտաքին միջոցի. իսկ եթէ ո՛չ, զգայարանական հասկնալութեան բոլոր

ճանապարհ միջոցները, ինչպէս խօսք, գիր, գոյն, խազ, հոտ, անզօր են զանոնք երկրորդ անձի մը հաղորդելու: Բանաստեղծը չկրնար, ինչպէս ըսինք, սէրը երգել, սէրը նկարագրել: Բանաստեղծը միայն գրգիռ կուտայ մեր սրտին որ, եթէ առակ է, կրկնէ իր մէջ, փորձառութիւն մը որուն ծագումը ուրիշ սրտի մէջ է: Պարզ խօսքով, բանաստեղծին տպաւորովը կամ տպաւորովը չէ որ սիրոյ փորձառութեան մը վարագը կ'ըմբռնենք, հապա բուն իսկ մե՛ր սրտովը: Սիրոյը՝ սրտին ըմբռնելի է: Մեր զգացածը մեզի ըմբռնելի կ'ընէ ուրիշին զգացածը որ գրչով նկարագրուած է: Սիրոյը լեզու չունի յիրաւի, բայց անլեզու սիրտը հասկնալի է անականջ սրտին:

Այսպէս նաեւ ես կ'ապաւինիմ՝ ա՛յ թէ գրչիս հապա՝ սրտին: Ան որ սիրտ ունի, պիտի ըմբռնէ «սրտին պատմութիւնը»:

*
**

Պարտիզակի արեւը չատ պճատ էր: Թագաւորը լեռներն էին: Երբ օրը լմննար արագ մը կը տահէր լերանց ետին ու կ'անհետանար: Սիրոյ տրտման կը պահանջէր հոն որ թագաւորն լոյսերը մարէին: Ու արեւը ինքնակամ գոհ մըն էր այդ պահանջին: Արեւմուտքի կարմրութիւնը հեռուհեռէ կը ներկուէր վառ կապոյտով, որ իր կարգին, կը թանձրանար արագօրէն եւ ոսկի բիծերով գմբէթ մը կը յօրինէր գիւղին վերեւն վերեւ: Այդ պահուն թաւերաբեմին վրայ կը նշմարուէին առուերները լուռ ղերակատարներու:

*
**

«Ա՛խ»... կ'ըսէր, ու կը վառէր մեր վանէին (մկրտութեան անունով՝ Յովհաննէս) սիրտը որպէս հրաբորբոք գեհեն: Սիրահար մըն էր իր հաւքեան ամէն մէկ բջիջին մէջ: Անոր կեանքը մէկ առանցքի մը վրայ կը դառնար: Կ'ապրէր որովհետեւ կը սիրէր, ու մեռնելու ալ պատրաստ էր այդ սիրոյն համար: Ա՛հ, ըսել, «երիտասարդական գիւրայուզութիւն» եւ անցնիլ, մեզանչում պիտի բլլար սրբութեան

մը դէմ որ այնքան նուիրական էր անոր սրտին խորանին վրայ որքան է Աստուծոյ անունը պատարագող քահանային շրթանց վրայ: Վանէին սէրը լուրջ սէր էր, սուրբ էր, խոր-ունկ սէր, «Աստուծոյ շունչովը» փչուած սէր: Ո՛չ, կատակ չէր ան, հապա կեանքի չափ իրական, մահուան չափ ճակատագրական:

Ան երիտասարդ էր այդ երանելի օրերուն, մինչ ես, դեռ տղայ, որուն բերնէն դեռ «կաթ կը հոտէր»: Բայց Վանէն դիւղին կենդանի նիւթն էր: Դադանիք չկար: Վէպը եթէ վէպ սեպենք իսկական երեւոյթը անցեալ օրերու դէմքի մը շուրջ հիւսուած չէր: «Վէպը» — պահ մը դոհանալով այս բացայայտիչով — այժմէական էր: «Ահա Վանէն կուգայ. ահա կ'երթայ» ըսելով դիւզացիները իրարու կը պատմէին անոր pօմանսը, որ ամէն բերնի ալ — թէ՛ աճած թէ՛ ահաս տղոց եւ աղջիկներուն — «բէհէլի պէս», ինչպէս իրենք իրենց ոճով կ'որակէին, անոյշ կուգար թէեւ տխուր էր: Ասանք սիրային բանաստեղծութիւն չէին կարդար. սիրային բանաստեղծութիւնը իրենց աչքց առջեւ կ'ապրէր յանձին Վանէին: Րօմանսի մը չարժապատկերն ալ չկար որ տեսնէին: Վանէն ինք էր «չարժական պատկերը» ամբողջ դիւղին համար:

Ու անմիջապէս ըսեմ թէ այս երիտասարդը դայթակղութիւն չէր դիւղին մէջ, հապա ներշնչում մըն էր ամէն տեսակ դպացումի որ աստուածապաշտութեան չափ սրբազան է: Դիւղի մը մէջ ուր խաչակրօն բարոյականութիւն մը կը տիրէր, ո եւ է զանհկութիւն անմիջապէս կը խայտառակուէր: Դիւղը աններող էր իր վերաբերման մէջ ամէն անոնց նկատմամբ որոնք բարուց եւ վարուց նուիրապործեալ օրէնքներուն դէմ կը մեղանչէին: Ու դիւղի մը մէջ ի՞նչ կրնայ պատկուիլ: Քազաքն է՝ որուն մէջ գործուած ամէն մեղք՝ ասեղի մը պէս է որ կը թաղուի յարդի դէզի մը մէջ եւ կը կորսուի:

⁂

Վանէն երգի մը պէս սիրահար էր: Չեմ դիտեր ի՛նչ բառերով կրնամ բացատրել Վանէին pօմանսը: Եթէ Շօփէնի նօքթիւրնէրէն մէկը — երեւակայենք, եթէ աստղի ծայրա-

յին անկարելիութիւն մը կրնայ երբեք երեւակայուիլ — յանկարծ, մոզականօրէն, մարմին առնէր եւ անձի մը վերածուէր, ա՛յդ անձը Վանէն պիտի ըլլար: Ցիրաւի, այդ էր Վանէն: Մարմնացեալ, անձնաւորեալ ցայգերգ մը, որ՝ թէեւ իրականութիւն, այլ, հովերու պէս, անթափանցելի խորհրդաւորութեանց ակէ մը կը բղխի: «Անձայն» երգ կամ նուագ, պիտի ըսէինք: Չէր երգեր, չէր նուագեր, բայց կը սիրէր, եւ անանկ կրակով, անանկ սրբութեամբ, անանկ մխակամ հաւատարմութեամբ որ իր չուրջիններուն սրտին թելերէն երգ ու նուագ կ'արտադրէր: Չլսուած երգն ու նուագը նաեւ չլսուած երգի եւ նուագի արձագանգը կը դրոշմէր սրտերուն մէջ ամէն անոնց՝ որոնց հետ չիման կուգար ան: Մանկական հասակէս կայծ քարէ թռած կայծի մը պէս, որ «մտոխը» կը կրակէ, Վանէն սրտիս մէջ կրակ մը ձգեց որ երբեք չէ մարած: Եւ ինձ նման նաեւ շատ մը «երախանեներու» սրտին մէջ:

⁂

Բայց ո՞վ էր Վանէն:

Ի՞նչպէս ներկայացնեմ դինքը: Գիւղին Սիրոյ Գիրքն էր ան: Կը լսննա՞յ այդչափ նկարագրութիւնով: Ո՞ւր լսննայ, սակայն, երբ սկսիլն իսկ դիւրին չէ: Կրնամ թերեւս դինքը նկարագրել, իր կեանքէն դէպքեր եւ դրուագներ պատմելով, բայց ատոնք Վանէին կեղեւը միայն պիտի կազմէին: Վանէին միջո՞ւկը, հապա: Վանէն ինքնայատուկ հոգի մըն էր արտաքին կեղեւի մը մէջ զետեղուած: Ու եթէ Վանէն պիտի ներկայացնենք պէտք է որ անոր հոգիին մէջ մտնենք: Բայց ի՞նչպէս:

Գրիչով ընել ինչ որ ֆնարի մը գործն է — ի՞նչպէս: Առէք ձեռքս սա գրիչը, բերէք գնարը: Կեցէ՛ք ես ալ հրաժարիմ իմ գիրքէս: Դո՛ւք եկէ՛ք, ով մուսաներ, եկէք· երկինքէ՞ն պիտի դաք թէ... Պարտիզակէն, եկէ՛ք, ու դուք նուագեցէք այս գնարը: Վանէն միայն ղո՛ւք կրնաք ներկայացնել իր անմարմին հոգիովը — այն հոգին որ սէր էր, այն սէրը որ անոր հոգին էր համակ:

Կ'ըսեն թէ Աստուած խոշանօք կը վարուի յաճախ մարդոց հետ: Ես ալ ասոր համար կ'ուզեմ որ Վանէն ինքնին խօսի ինծի հետ, ինծի եւ ուրիշներու հետ, որ ինքնին ներկայանայ ինծի եւ ուրիշներու, ինքնին ներկայացնէ իր անձը, իր հոգին, իր սէրը, իր ամէն ինչը:

դոց հետ: Եւ իրաւամբ: Իր տպաղներուն ամէնուն հաւասար չափով չիտար: Մէկուն քիչ կուտայ, մէկուն՝ շատ, ուրիշի մըն ալ բնաւ չի տար: Ասոր համար մարդ կայ որ շատ խելք ունի, մարդ կայ որ հաւուր մը չափ իսկ խելք չունի. մարդ կայ որ մեծ արուեստագէտ է, նկարիչ մը թերեւս, կամ երգահան մը, կամ բանաստեղծ մը, իսկ մարդ ալ կայ որ մարդկութեան «փսորտուքն» է — ոսկիին քով՝ խեցի մը: Բայց կեցի՛ք. Աստուծոյ խորհրդաւոր բաշխած պարգեւներուն մէջ մէկուն դիւութիւն, մէկուն գեղարուեստական տպաղնդ, մէկուն հանճար, մէկուն իմաստութիւն չէք դաներ, հապա նաեւ խելք մը ուրիշներ, ու առանց կարդին, եւ պէտք է ըսել մեծագոյնը, սէր:

Սէրը Աստուած այնքան խորհրդաւոր չափով կը դնէ մարդոց սրտին մէջ որքան ո եւ է ուրիշ տպաղնդ որ իր բաշխման ծրագրին մէջ ունի:

Ի՞նչ, սէ՞րն ալ: Դիւութիւնը, կը հասկնանք, նաեւ՝ գեղարուեստը: Բայց մէթէ ամէն մարդ սիրելու կարողութիւնով օժտուած չէ՞: Եթէ վանէն ճանչնալիք պատասխանը անվիճելիօրէն «ոչ» պիտի ըլլար: Ամէն մարդ կ'երգէ, բայց երբ Ֆլակչեան մը երգէ, կամ Գարուզօ մը, դուն քու երգելուդ՝ երգե՞լ կ'ըսես, կամ եա՝ խմինա՝ երգե՞լ կ'ըսեմ: Այո՛, ամէն մարդ կը սիրէ, կրնայ սիրել, բայց ոմանք հազուագիւտ սէր են, ըսենք, սիրոյ «հանճար», ինչպէս ուրիշ մը, պէթովէնի մը պէս, երաժշտութեան հանճար կ'ըլլայ:

Ահա՛ այդ էր վանէն: Ա՛լ չեմ պիտեր, սխալմունքով, արկածով թէ դիտակից կամքով, Աստուած այս տղան սիրոյ «հանճար»ով լեցուցած էր:

«Ուղուլ, Աստուած իր սիրոյ պառխանը (դոյլ) մինչեւ տակը վանէին հոգուն մէջ պարպեր է» ըսաւ օր մը մօրաքոյրս, որ դրացին էր վանէենց: Ճի՛շտ այդպէս:

***

Երբ դիշեր ըլլար, կը պառկէր ան որ սէր երազէր: Երկինքի երեսը երբ լուսունկան երեւէր, կ'երթար «գերեզմանը» կոնակի վրայ կը պառկէր ու աչերը կը դամէր լուսունկային երեսին: Ի՞նչ կը խորհէր, ի՞նչ կը զգար: Գաղտնիք չկար: Սիրոյն հետ էր:

Օր մը, քովէն անցած առենս խօսեցաւ ինձ — դի լուռ ու մունջ սիրահարներուն կարգէն չէր — երբ «Միս մինակ ես, վանէ աղբար, կը քնանա՞ս» հարցումով մը առիթ ըստեղծեցի որ խօսէր:

Կը խենդենայի որ գիս բանի տեղ դնէր ու հետս խօսէր: Ու ո՞վ չէր խենդենար: Շատ անգամ հալածական հուրիի պէս երեսը կը պահէր: Մանաւանդ աղջիկները կարապի պէս կը հալէին երբ վանէն տեսնէին:

«Նայէ քովս, որ իրեք ըլլանք» ըսաւ: «Իրե՞ք»···: Հարցումը բերնէս չելած ինք չարունակեց խօսքը:

«Ա., ուղուլ, ես միշտ ընկեր ունիմ. միս մինակ կ'երեւիմ, բայց միս մինակ չիմ: Սրտիս սիրածը միշտ հետս է: Դուն տղայ ես, չես հասկնար, բայց օր մը երբոր իմ տարիքիս հասնիս, ըսածս պիտի հասկնաս: Երբ ձորի մը մէջ պոռաս ձայնդ ինծո՛ր քեզի կը դառնայ, անանկ ալ սրտիս սէրը ուր որ ալ ըլլամ մարմին կ'առնէ եւ դէմս կը նստի: Տէ՛ տա՛ լուսունկան կը տեսնե՞ս, հոն նստեր է ու երեսիս կը խնդայ: Դուն չես տեսներ. ես կը տեսնիմ: Անդադար կը խօսի հետս. այս գիշեր խօսածները եթէ գրի առնէի, գիրք մը կը լեցնէր: Երբ որ մեր այդին երթամ, կուզ մը խաւղ առնիմ ծառի մը շուքին տակ նստիմ. հո՛ն ալ նորէն կուգայ քովիկս կը նստի: Պատած առենս հետս կը քալէ: Մարդ չտեսներ: Ուղուլ, մարդիկ երկու աչք ունին. ես սրտովս ալ կը տեսնիմ, կը լսիմ, կը խօսիմ, կ'երգիմ»:

«Իհ՛ հ, վանէ աղբար, ես ալ օր մը քեզի պէս պիտի ըլլա՞մ» համարձակեցայ հարցնել մանկական միամտութեամբ:

Պատասխանեց — «Ի՞նչ ըսիմ, ուղուլ Ա., Աստուած գիտէ: Աստուած ալ օր մը եթէ դէմդ Մարգրիտ մը հանէ, դո՛ւն ալ ինծի պէս կ'ըլլաս»:

Դեռ արձագանգը ականջիս մէջ է···: Հէ՛յ, վանէ, Աստուած ի՛նչ «մարգրիտ» մը տուաւ քեզի, որուն համար ամէն ունեցածդ ծախեցիր: Ամբողջ աշխարհքը նեղցուցիր եւ Մարգրիտիդ մը մէջ սահմանաւորեցիր: «Նեղցուցի՞ր» — ո՛չ,

աշխարհքիդ ամբողջ լայնքը եւ խորքը բերիր սեղմեցուցիր Մարգրիտիդ մէջ։ . . : Ամբողջ կեանքդ սիրոյ ալկիանաս մը ըլլիր, մէջտեղը գրասեղան–կղզի մը, եւ Մարգրիտ՝ թագուհին կղզիին։

Պարտիզակի մը մէջ վանէ մը կ'ըլլա՞յ եղեր եւ Մարգրիտ մը, ինչպէս Տանդէ մը եւ Պէատրիս մը՝ Ֆլորէնտի մէջ, ինչպէս Ապէլար եւ Էլօիզ մը՝ Ֆրանսայի ոստաններն մէջ հին ասպետական օրերուն . . . Ա՛յդ է գարմանալին։ Իրականութիւնը հարց չէր ձգեր։ Եղեր էր։

Վանէն եւ Մարգրիտ Պարտիզակի մէջ . . .։

***

Մարգրիտ Պոլսեցի աղջիկ մըն էր, հայրը Պարտիզակցի, որ երկար տարիներէ ի վեր դիւղին հեռացեր եւ հաստատուեր էր բնականօք Պոլիս, Բերայի կողմը։ Բարեկեցիկ էին, բնականարար։ Առեւտրական գործերու առիթմամբ էր ասէր քան դիւղը արհամարհելով որ հայրը բնականին վճռապրած եւ հաստատած էր մայրաքաղաքին մէջ։ Սիրտ ակայն դիւղին վրայ տաք պահած էր միշտ։ Արդէն ո՞ր Պարտիզակցին դիւղէն հեռացած եւ անկէ պատած է։ Մանաւանդ որ դիւղին հետ ալ առեւտրական կապեր ունէր։

Հայրը «էֆէնտի» էր եւ դիւղին մեծատուններէն մէկը սեպուէր։ Դիւղին մեռաքսի գործարաններէն մէկուն էրն էր։ Ու այս կապերով, այս սիրով ամառները դէմ երու ամիս ընտանեօք դիւղը կ'անցնէր «էֆէնտի»ին ընտանիքը։

Տուներնին, տեղերնին աչքիս առջեւ է ա պահուս, բայց այդ մանրամասնութիւնները մութի մէջ պիտի ձգեմ որ գրիս վատահուած բոլոր պատանիքներն ալ մտանած ըլլան խղճահարութեանս բերը եղածէն աւելի չծանրացնեմ։

Մարգրիտն ալ ամէն ամառ ծնողաց հետ դիւղ կուգար։ Մարգրիտը «մարգրիտ» էր, յիրաւի։ Ըսել թէ Մարգրիտ եղեցիկ» աղջիկ մըն էր չատ պայմանագրական ածականով մը որոշել պիտի նշանակէր անոր գեղեցկութիւնը որ արթէն աւելի խորունկ է՝ինչէր։ «Նուռ», «կարմրագանգ»,

«խունկ», «ջրիթռուիչ» — դիւղացւոց բերնին մէջ յեղյեղուած ածականներ էին Մարգրիտի համար։ Նկարագրութիւն մը փորձել պարապ է, որովհետեւ ինչ որ ալ ըսենք՝ ըսուածը կենդանի իրականութեան հետ բաղդատմամբ, յանկերգուած տափակութիւններու պէս պիտի հնչէ։

Սկսինք մեռայն ըսելով զոհանանք թէ երբ Մարգրիտ ամառը դիւղ գար եւ փողոցները երեւէր դիւղացիները կ'ըսէին թէ երկինքի երեսէն «փայլուն (փայլածու ըսել կ'ուզէին) ասպղ բրթէր դիւղին մէջ ինկեր է»։ Հասուկ աղջիկ մըն էր։ Մենք այդ օրերուն մանուկ էինք եւ միայն մանկական միամտութեամբ կը դիտէինք ինչ որ տեղի կ'ունենար մեր չուրջը. մեր խօսքը չէր ըլլար։

Բայց այս աղջիկը դիւղին «լակոտներուն» ալ բարեկամն էր։ Քանի՛ քանի՛ անգամներ «Գերեզմանին» մէջ հետս թրուցիկ թոցուցած է։ Մանկական հոգի ունէր. տղուն հետ տղայ կ'ըլլար։ Անանկ սրտոտ խնդուածք մը ունէր որ մեռելի տունը հարանիքի տան կը փոխէր։

Կա՞ր մէկը դիւղին մէջ դոր չճանչնար։ Գիւղը հասած օրն իսկ դուրս կը նետուէր, դռնէ դուռ կ'իյնար։ Մամաներուն, տատուներուն ձեռքը կը պաղնէր, աղջիկներուն, տղոց, ամէն դասակարգէ մարդոց, կնիկներուն անուշիկ, տաքուկ խօսք մը կ'ուղղէր։ Հարս չեղած, ամէն դիւղացի, մեծէն պզտիկը, իրենց հարսին պէս կ'ընդունէին դինքը։ Մայիսի արեւին պէս էր դիւղին մէջ Մարգրիտին ներկայութիւնը։

«Ուղուլ, Մարգրիտ, բարի ես եկեր, հազար բարով» բերնէ բերան կ'արձագանգէր։ «Մար ուղուլ, աս տահա քեռսմցեր (գեղեցկացեր) ես» կը դիտէր մէկը։ «Լկու մէ մը սա նուռէդ խածուք մը առնիմ» կ'ըսէր դինքը քիչ չատ մօտէն ճանչցող կին մը, եւ անարդել «խածուքը» կ'առնէր — ոչ թէ մէկ՝ հապա երկու երեսներէն մէյ մէկ «խածուք»։ Բնաւ ինքնագիտակցութիւն չունէր Մարգրիտ։ Հա՛ կապուտաչուկ կունտ ու կլոր երկու տարեկան մանուկ մը, հա՛ Մարգրիտ, որ կ'ենթադրեմ, այն տաեն քսան տարեկան կար։ Նոյնքան քնքուշութիւն, նոյնքան համ, նոյնքան հմայք, նոյնքան մեղր ու սեր իրար բերուած եւ ծրարուած էր հո-

դեկան անդիտակցութեան մը մէջ: Ադամանդի պէս էր ան որ կը վառի, կը պայծառայ բայց անդիտակից է իր կրակին եւ բոցին:

Աստուած երկու դպրոնիք ունի կանացի զեղեցկութիւն ստեղծելու: Մէյ մը բոց կը դնէ անոր աչերուն մէջ, մէյ մըն ալ մեղր՝ սրտին մէջ: Կրակն ու քաղցրութիւնը իրար խառնեցէք և Միլոյի մարմարեայ վիներան իսկ կեանք կ'առնէ, կը շնչէ ...: Ասանկ էր Մարգրիտ:

Գիւղացիք կը դուրգուրային վրան: Ուր տեսնէինք դինքը, հետեւէն կը վազէինք: «Մարգրիտ, կեցի՛ր քիչիկ մը» կը պոռայինք, երբ հեռուանց չուքը տեսնէինք: Ու կը կենար, կը սպասէր համբերութեամբ: Մեր մանկական հարցապնդումներուն անուշիկ ժպիտներով պատասխան կուտար: Ո՞ւր կ'երթար, գացած տեղը չատ պիտի կենա՞ր, երբ գոնեար «Գերեզման»էն պիտի անցնէ՞ր որ հետերնիս նստէր վէգ խաղար:

Երբ լացող տղոց երեսը նայէր ու ժպտէր, լացերնին կը կտրէին: Դուք ըսէք, կը չափազանցեմ: Մարգրիտը եթէ անճամբ ճանչցած ըլլայիք, պիտի ըսէիք թէ բառ մը իրական պատկերին քով ոչինչ է: Իրականութեան նկատմամբ ապօտ պաղպաղ մը տալու համար, պէտք է բոլոր բառերս դէմ առնեն անդամ բաղմապատկէք:

Մարգրիտը իրականացած երազ մըն էր: Կան երազներ, որոնք չեն իրականանար. կան ալ իրականացած երազներ որ կ'անցնին, կը ցնդին ... Մարգրիտ — այս երազ իրականութիւնն ալ — այսպէս չուտով ցնդեցաւ, աւա՛ղ, անհետացող անցեալի մը հետ ...:

*
**

Եւ Մարգրիտն էր Վանէին սիրածը: Զարմանալի՞ է:

Միւս կողմէն ալ նայինք առկայն: Հապա Մարգրի՞տը: Վերջինը առաջ ըսենք, լմննայ: Վիպասանութիւն չենք ըներ որ գրելու արտաքինքական պահանջները հաշուի առնենք: Մենք իսկատիպ պատկեր մըն է որ կը փորձենք նկարել: Մարգրի՞տը ...: Մարգրիտին սիրածն ալ Վանէն էր:

Դեռ չարուն՞ակեցէք պատմել, թէ՛ բաւականանք բեմին վրայ թողելով Վանէն ու Մարգրիտը, դէմ դիմաց, կամ քով քովի, կամ լաւ եւս, իրրեւ «խորհուրդ խորին եւ սքանչելի» հոգեւոր միութեան մը ...: Ա՛լ ի՞նչ ըսենք: Ահա՛ կենսական տարրերը բոմանսին — Մարգրիտ մը եւ Վանէ մը: Բոմանսն ալ ինքնիրեն չյօրինուի՞ր միթէ: Երբ Սթրատիվարիուս ջութակ մը եւ Հայֆէց մը իրարու միանան արդիւնքը տարաշխարհիկ նուագ մը չըլլա՞ր միթէ: Զբաւե՞ր ուրեմն ըսել ահա՛ այս երկուքը, եւ ա՛լ լռել ... ունկնդրելու համար:

Այսպէս նաեւ Վանէին եւ Մարգրիտին պարագային: Անոնց սիրոյ նուագին ալիքները միթէ չե՞ն յորդեր ձեր հոգիին մէջ:

Լո՛ւռ, պատարագը կը սկսի ...

*
**

Մարդկային հետաքրքրութեան առաջին հարցումը պիտի ըլլար — ինչո՞ւ իրարու հանդիպեր էին այս երկուքը:

Հա՛, խո՞սք է: Մարգրիտ, երբ գիւղ գար, ամէն տեղ էր: Գիւղին բնիկ աղջիկները, որոնք դեղ ու շնորհ ունէին, աւելի գիտակից եւ անմատչելի թագուհիներու պէս կը վարուէին քան Մարգրիտը որ կենդանի Մօնա Լիզա մըն էր:

Իսկ Վանէ՞ն: Վանէն տղու այն տիպն էր որուն վրայ բաւ էր որ Մարգրիտի պէս աղջկան մը աչքը մէկ անգամ թառէր ...: Մարգրիտը ըլլալով ճիշտ ինչ որ էր իր էութեամբը, զարմանալի պիտի ըլլար եթէ հանդիպէր Վանէին եւ սիրտը չտար անոր:

Ա՛հ, ի՛նչ տղայ էր Վանէն: Կայտառ, կտրիճ երիտասա՞րդ մը որ քալած տեղը հողը ոտքին տակ կը դղրդեցնէր: Ոչ: Առանկները չատ կային գիւղին մէջ որոնք Մարգրիտին դալը խմացածնուն պէս նոր եմէնի կը հագնէին, վրանին վերարկուն կը չիակէին եւ Ֆահվէճի Պարոնեւ ադրօր կը վազէին սանրուելու համար:

Վանէն տարբեր տղայ էր: Անճնաւորութեանը մէջ էր անոր հմայքը: Միջահասակ, նիհար երիտասարդ մըն էր, լայն ճակատով, եւս մազերով որուն մէկ խոպոպը, անկը-

նամ գանգուրի ալիքով մը ճակատին մէկ կողմին վրայ ինկած կ'ըլլար: Խորունկ աչքեր ունէր, երազային, անդրաշխարհային, բայց սիրոյ մեղրածորան ակներ ուրիկ ըմպողը կը գինովնար:

Կա՞ր արդեօք պիւղին մէջ աղջիկ մը որ սրտին մէջ գաղանապէս սիրահարած չըլլար Վանէին հետ: Անարատ հոգին անարատ սիրով կը սնանի եւ կը կշտանայ: Վանէին մէջ կար, ածուխէն կտրուած, անջատուած բոցին պէս, այդ անէական սիրոյն մխիթարական՝ այլ անդիմադրելի՝ մագնիսականութիւնը: Ինչ որ Մարգրիտ մը կը տեսնար ունենալ, թերեւս անպիտակցօքէն, ունէր Վանէն, եւ միայն Վանէն, այն բոլոր ադոց մէջ որոնց հանդիսակը էր ան պիւղին կամ քաղաքին մէջ:

Պաշտող սէր մըն էր Վանէին սէրը, բայց պաշտելին ալ արբուբիւն էր թէեւ մարմինի մը մէջ ամփոփուած: Դժուար է բացատրել եղական բնութիւնը այն սիրոյն որ այս երկուքին սրտերը իրարու մէջ լուծեց:

***

Մարգրիտը ասանկ սիրոյ միայն արժանի առարկայ էր: Իսկ Վանէն՝ ա՛յդքան սիրով՝ միայն Մարգրիտին պէս աղջիկ մը սիրելու կրնար ճակատագրուած ըլլալ:

Նախանձամօրէն, տրամաբանօրէն, հոգեբանօրէն արդիւնքը կատարեալ էր: Բայց...: Ա՛հ, ամէն պատմութեան ողբերգական դարձուածքը «բայց»ով մը կը սկսի: Նաեւ հոս:

Բայց ո՞վ էր Վանէն որ, ծնողաց դատաստանովը, տէր ըլլար Մարգրիտի մը:

Այս սիրահարներուն նաւաբեկութիւնը այս խութերուն վրայ տեղի պիտի ունենար: Երկուքն ալ պիտի ծնողաց միջամտութեան հետեւանքէն անպտուքիւնը եւ անոգութիւնը:

Սէրը իր հետ իր տանջանքը կը բերէ: Թէեւ, տանջանքը սէրը կը համեմէ, կը քաղցրացնէ, եւ սակայն տանջանքով համեմուած եւ քաղցրացած սէրն ալ կը հիւծէ, եւ հիւծե-

լով՝ սէրն ալ, սիրոյն ալ գերեզմանի մը մէջ կը թաղէ...:

Վանէն պիւղացի երիտասարդ մըն էր թէեւ երկնաբաղձութիւն մը պէտք ամէն տեսակ բարեմասնութիւններով, առաւել՝ սիրոյ գերմարդկային ընդունակութեամբ: Բայց «հարուստ աղջկան մը» համար առանձ գին չէին: Դրամ, դիրք, անուն չունէր Վանէն: Աղջկան ուզածը առանձ չէին, բայց հօրը եւ մօրը ուզածը առանձ էին գերազանցապէս:

Այս տիեզերքին մէջ ամէն ուժ երկուքի բաժնուած է. ամանձ հորիզոնական ուղղութեամբ կ'ընթանան ուրիշներ՝ ուղղահայեաց ուղղութեամբ: Ուրեմն ամէն ուժի համար ալ, փոյթ չէ թէ ինչ ուղղութեամբ կ'ընթանայ, բաղխման կէտ մը կայ — այն կէտը ուր մէկը միւսը կը կարէ:

Այսպէս, սիրոյ մէջ բաղխման կէտին վրայ կը կենան յաճախ ծնողք ծնողական կամքը, փափաքը, երազը, հաշիւը: Ու Վանէին եւ Մարգրիտին սիրոյն բաղխման կէտը վերջապէս վերածուեցաւ «գոհի սեղանի» մը:

Աբրահամ իր մէկ հատիկ զաւակը մորթելու եւ գոհելու յօժարեցաւ... Աստուծոյ սիրոյն: Որո՞ւն սիրոյն արդեօք այս ծնողքը իրենց մէկ հատիկ աղջիկը — ան ալ անզուգական մարգարիտ մը — գոհեցին: Տեսան թէ մահուան հրեշտակը մանգաղը ձեռքը օր օրի աղջկան կը մօտենայ — չտեսնել կ'ըլլա՞ր — ու տակաւին իրենց անզութ ձեռքը կասեցնող ներքին ուժ մը չզգացին: Վա՛խ, Մարգրիտ...:

«Հայրիկ, կը մեռնիմ, վանէն մէյ մը տեսնեմ» պատգեցաւ Մարգրիտ մարմրուն ձայնով:

Պատասխանը ճակատագրական «ոչ» մըն էր փորագրուած հայրիկին կրանիթեայ սրտին մէջ: «Ոչ» չըսաւ լեզուով բայց խարխըսեց հէք աղջիկը մինչեւ վերջը, այո, մինչեւ վերջը...:

***

1903ին սկսեր էր այս երկուքին սիրոյն թօմանսը: Զօրս տարի դիմացեր էր Մարգրիտը: 1907ին ամբողջ դիւղը սուգը մտաւ երբ բօթը հասաւ...:

1903ին արդէն խնդրած տեղ կ'ընկեր: Իսկ չորս տարի վեր-

ջը այլ եւս կարող էի լման լմբռնել վանէին կեանքին աղէտը: Ի՞նչ ըսէի, ի՞նչ ընէի: Գիւղացիները կը վախնային որ խելքը կը կորսնցնէ: Ինչո՞ւ չկորսնցուց, իրա՛ւ. հրաշք մըն էր: Ուրիշ մը պիտի կորսնցնէր: Այո, ուրիշ մը, եւ կէս սիրով, բաղդատմամբ վանէի մը սիրոյն: Ի՞նչ էր արդեօք դաշանիքը: Անուղղակի կերպով արդէն բացատրեցինք վանէին սիրոյն բնութիւնը: Աո՛ր մէջ էր նաեւ դաշանիքին բացատրութիւնը:

Անհաւասար, հոգեւորացեալ սէր մըն էր վանէին սէրը: Անմահ սէր մըն էր ան որ մարմինին մահուան հետ չի մեռնիր: Եթէ 1907ին մեռաւ Մարգրիտ, 1903ի ամառնէն վերջ արդէն, մէկ խմասով մը, մարմնաւոր գոյութիւն մը ըլլալէ դադրած էր ան վանէին համար: Անկէ ասդին գինքը բնաւ չէր տեսած: Սարսափելի ապառնալիքներու տակ, արդիւած էր իրեն երեսը ցուցնել Մարգրիտի: Հազար փորձ եւ ջանք ապարդիւն եղած էին: Այդ ըրկանքի չորս տարիները իր բանաստեղծութեան տարիները եղած էին. բայց այդ բանաստեղծութեան մէջ դաստիարակած էր ան իր անձը զոհանալ զգայարանապէս չտեսածը, չլսածը, չվայելածը, հոգիի աչքերով, հոգիի ականջներով վայելել: Սիրոյ «նիրվանան» իր փրկութիւնը եղած էր:

Բայց Մարգրիտը տարբեր էր. ան կին մըն էր վերջապէս. խե՛ղճ աղջիկ...:

*
**

Հակառակ որ քառասուն տարիներու անջրպետով մը բաժնուած եմ այդ օրերուն մէջ ապրող եւ մեռնող այս գոյդ մը չքնաղ հոգիներէն, տակաւին սակայն սիրտս չի տոկար այն մորմոքիչ վշտին որ պիտի զգայի Մարգրիտի չորս տարուան փորձառութիւններուն անդրադառնալով: Այդ էջը սեւ է: Այդ դիշերուան մէջ մոլորիլ՝ դժոխք իջնելու չափ տաժանելի է սրտիս համար:

Մայիս մը իր բոլոր փառքովը թագուհեցաւ ձմրան մը սառն ճանկերուն մէջ, ձմեռ մը որ երբեք արեւ չտեսաւ, ձմեռ մը որ բեւեռային ամայութեան մը պէս հեգնեց վարդն ու բոյրը, ծառն ու տունկը, երգն ու ժպիտը:

Եթէ մարզարիտ մը Ատլանտեանի յատակը իյնար, կըրնար դանուիլ ու հանուիլ: Այս մեր Մարգրիտը ինչպէս այն վիհին մէջ որուն յատակն ալ ծակ է...: Վա՛խ, Մարգրիտ, ո՞ւր վերջապէս գտաւ արդեօք քեզ վանէն...:

*
**

«Ամէն տեղ, ուղուլ Ա., ամէն տեղ» յանկերգը որ վանէին բերնէն լսեր էի յաճախ, դեռ ականջիս մէջ կը հնչէ: «Մարգրիտը հոս է, քովս է, ղէմս է, ուր որ նստիմ, ուր որ շարժիմ, պիշեր, ցերեկ. ամէն տեղ, ամէն տեղ»:

Ատոր համար սիրահար վանէն երբ լուսնկան տեսնէր լուսնկային տակ կը պառկէր կռնակի վրայ. երբ արեւը ելլէր, աչքը դէպի արեւելք կը տնկէր. երբ մայրը մտնէր, արեւմուտք կը դարձնէր: Ծառերը, ծաղիկները մէկ լեզու ունէին, մէկ երգ, մէկ նպատակ գոյութեան — որ Մարգրիտը յայտնապործեն իրեն: Երբ ձմեռը մանղալին առնէր մէկ ձեռքը ունելին՝ կարմրած ածուխները կը դնէր, կը վերցնէր: Կրակին կածկլտուքին մէջ, պլպլացող ճրագին մէջ Մարգրիտին հոգին կը փնտռէր: Երբ անձրեւը պատուհանին ապակիները ծեծէր, կ'ներթար պատուհանին տակ կը նստէր ականջ կտրած իբր թէ մէկը կը խօսէր իրեն: Երբ ձիւնը իջնէր հանդարտիկ, կ'ըսէր ժպտադին եւ միամիտ հառաչով — «Մարգրիտս իր հարսի թիւլերը հագեր կուգայ ահա՛» եւ ակնապիշ կը դիտէր «թիւլերուն» ծալք ծալք փլուելը դետնին վրայ:

Ո՞ր մէկը ըսեմ: վանէին ամբողջ կեանքը Մարգրիտ էր: Առանց ամուսնանալու երկու կեանքերու միութիւն մը կ'ապրէր վանէին կեանքին մէջ: Սէր մը՝ որ կրնայ ամուսնութիւնը պլել անցնիլ, սէր մը՝ որ ամուսնութեան լուծը չաթիւնը պլել անցնիլ, սէր մը՝ որ ամուսնութեան լուծը չառած կրնայ ամուսնութեան թագը կրել — ո՞ւր տեսնուեր է արդեօք:

Սիրոյ բանաստեղծութիւնը ապրեցաւ վանէն:

Մինչեւ 1915...: Անկէ անդին ինչ որ «ծնողական սիրոյ» դաժանութիւնը չէր յաղթած ընել, առելութիւնը, վայրագութեան իր դերապրական աստիճանին հասած, յա-

ջոզեցաւ: Տարապրութեանց անապատին մէջ գոհ մըն ալ Վանէն եղաւ: Մինչեւ անապատը հետը տարեր էր Մարգրիտը:

Ու վերջապէս, վատահ եմ, գտաւ իր Մարգրիտը հո՛ն ուր ա՛ն ապառներ էր իջեն, նոյն բռնկոց սիրովը, ա՛յնքան երկար տարիներ...: Վանէն եւ Մարգրիտը երկու հրեշտակներ էին: Սխալմունքով պարտիզակ ինկեր էին, մինչ իրենց վայել տեղը երկինքն էր: Սիրտս ա՛լ հանգիստ է որ իրենց վայել տեղը երջանիկ են այժմ իրարմով, եւ երջանիկ պիտի մնան յաւիտեանս յաւիտենից:

⁂

Վանէին կենսագրութիւնը չորի: Այս պլուխը վակելէ առաջ ընեմ:

Ծնած օրէն մինչեւ մահը, 1915ի աշնան — Սէր: 1903ի ամառը — կեանք: 1903էն 1915 — Մարգրիտ:

ԹԹԱՍՏԱՆՆԵՐ

ԹԹԵՆԻՆ — ԳԱՐՈՒՆ — ՍԻՐՈՑ ԹԱՄԱԴՐԱՎԱՅՐ

Պարտիզակի արեւը գթոտ էր, ըսինք, ... դիւղին սիրտարհներուն: Գէթ մէկ տեղէ մը դութ վայելելու էին սիրոյ այս ակամայ չղթայակապեալները: Գառճառը բացորոշ է: Աղջկան եւ տղու մը միջեւ «սիրահարութիւն» արգիլուած պտուղ էր, չըսելու համար «մեղք», բայց վերջապէս «անվայել» եւ պարկեշտութեան կանոններուն անհամաձայն:

Գիւղին միտքը կամ աւանդութիւնը այդ էր: Ուրեմն ի՞նչ ընէին «սիրահարները»: Զսիրէի՞ն: Այդ անկարելի էր: Աստուած դիւզացիներուն մէջ ալ սիրտ դրեր էր, ու երիտասարդական տենչեր եւ երազներ, ինչպէս քաղաքացիներուն մէջ: Ուրեմն, ճարը ի՞նչ էր:

Սրտին պահանջը մէկ կողմէ, եւ գիւղին օրէնքը՝ միւս կողմէ, այս խեղճերը երկու սուրի մէջ կը դնէին: Օրէնքին դէմ բացէ ի բաց ապստամբիլ չէր ըլլար: Այդ գինը այնքան սուղ էր որ չատ քիչեր պիտի համարձակէին վճարել: Այո՛, ապստամբներ եղեր էին երբեմն:

Բայց գիւղի մը մէջ ապրիլ եւ ամէնուն արհամարհատակնարկին ու խօսքին նշանակ դառնալ, չատ ծանր պատիժ է ո եւ է առանձ սիրային արկածախնդրութեան համար: Գիւղի մը մէջ ընկերային կապերը աւելի զօրաւոր են քան քաղաքի մը մէջ: Գիւղի մը մէջ ոչ ոք անկախ անհատ մըն է քաղաքի մը մէջ: Գիւղի մը մէջ անհատ մը բազինչպէս քաղաքի մը մէջ: Քաղաքի մը մէջ անհատ մը բազմութեան մը անծանօթ մէկ մասն է, իսկ գիւղի մը մէջ անհատը իր ինքնութիւնը պարտկելու ամէն միջոցէ զրկուած է:

Լա՛ւ, ուրե՞մն: Ուրեմն, անելէն պրծելու միակ միջոցը մարդոց հետ աչք-կապուկ խաղալ էր... իրիկնամուտին:

⁂

Պարտիզակի արեւմտեան հորիզոնը եղերող լեռները սովալլուկ հսկայի մը պէս, չուառով մը կը կլլէին իրենց

բերնին մօտեցող արեւը: Ու վերջալոյսին, երբ բուերը սկսած էին լրենց աչքերը չփել, սիրահար աղջիկներուն սրտին տրտիւնն ալ կ'աւելնար:

Ժամադրավայրերը չատ էին, բայց ամէնէն ժողովրդականը Վարի Գերեզմանին ճամբան էր, որուն ասկէ առաջ անդրադարձած ենք: Այս ճամբուն վրայ «սանկ երկընցնալ» անմեղ եւ թոյլատրելի պրօսանք էր պիւղին երիտասարդութեան համար: Այդչափը պէտք էր: Այդչափը կը բաւէր:

Այս ճամբան երկու կողմէն եղերուած էր թթատառներով: Ի՞նչ ըսենք — երբ Աստուած մէկուն սէր տայ՝ հո՛ն պարտէզ մըն ալ կը տնկէ որ սէրը չցամքի, չչորնայ: Պարտիզակի այդ միամիտ սիրահարներուն համար ալ, կ'երեւի, այդ ճամբուն եղերքները այդ թթատառնները տնկած էր:

Բոլոր տղաքը այդ թթենիներուն տակը կը սպասէին լրտենց «սիրած»ներուն: Հապա ի՞նչ ընէին: Տան մէջ իրարու հանդիպելը պատշաճութեանց կանոնին հակառակ էր: Հրապարակային առիթներ ալ կը պակսէին դէմ պատահական հանդիպումներու համար: Կա՛մ ճաթելու էին, կա՛մ տեղ մը, մէկուց մը ունենալու էին պիրար տեսնելու, եւ առանց դիտող աչերէ հալածուելու, իրարու հետ ժպիտ ու խօսք փոխանակելու:

Այս տեղը Պարտիզակի թթատառնները էին, եւ մանաւանդ Վարի Գերեզմանին ճամբուն երկու կողմի թթատառնները: Այս թթատառնները լրենց վէպերն ունին:

*
**

Այս պարտէզներուն թթենիները կը նուագանէին այն չերամները որոնք մեռաքսի նուրբ թելեր կ'ոլորէին եւ կը փաթթէին միաձեւ խոզակներ լրենց «կծիկը» ընելով: Ու այդ նոյն թթենիները նաեւ կ'ընծայէին լրենց ճիւղերուն դուրդուրալից թեւաւորութիւնը սիրահար սրտերու լրենց երազները հիւսելու ասկեղէն թելերով···: Այս պարտէզները սիրահար զոյգերու «զբաղատեղի» էր առուդիւ: Ես վստահ եմ սակայն թէ՝ եթէ այդ «զբաղատեղի»ն մէջ եւս կար «արգիլուած պտուղի ծառ մը», չկար նաեւ «օձը» որ փորձէր

պանդիք մօտենալու այդ ծառին եւ անոր պտուղէն ուտելու···:

Սէրը սէր է ամէն մարդկային հակի կուրծքին տակ անխտիր, բայց ամէն միջավայրի մէջ նոյն կերպով չարտայայտուիր ան: Գիւղացիին եւ քաղաքացիին դաստիարակութիւնը, աւանդութիւնները, բարոյական ըմբռնումները եւ չափանիշները իրարմէ մեծապէս կը տարբերին: Քաղաքացիի վարմունքը ինչ որ պիտի ըլլար կարգ մը տուեալ պայմաններու տակ, գիւղացիինն ալ անհրաժեշտաբար նոյնը չըլլար: Եւ ասոր ապացոյցը տեսական հիման վրայ չէ, հապա՝ դիտուած եւ հաստատուած իրողութեանց հիման վրայ: Գիւղացիին մաքրակրօն բարքն ու վարքը ամէն տեղ էր, որքան տուներուն մէջ՝ նոյնքան եւ փողոցներուն մէջ եւ պարտէզներուն մէջ:

*
**

Գարունը միայն գարուն է հոն ուր ծառ ու ծաղիկ կայ: Բնաւ չեմ կրցած ըմբռնել թէ անապատին մէջ գարունը ի՛նչ համայիչ զանազանութիւն ունի ձմեռէն կամ ամառէն: Աստուած Պարտիզակի ամբողջ չրջակայքը թագուհիի պէս կը հագուեցնէր, կը զարդարէր երբ գարուն գար: Ծառերը եւ թուփերը իրենց հոլանի մարմինները հարսերու պէս կը ղեկտուրէին, նախ՝ թեթեւ չղարչով մը, քնքշութեամբ մը որ համազօր է կուսական պչրանքի եւ ապա ամօթխած ծուխենէ բռնուած, աւելի թանձր չրջազգեստով մը:

Միշտ անյագ յափշտակութեամբ դիտած եմ այն երեւոյթը որ պայմանադրաբար «բնութեան զարթնումը» կը կոչուի: Ու բնութիւնը իսկ եւ իսկ «կ'արթննայ», ինչպէս անմեղանակ մանկիկ մը, իր օրօրոցին մէջ: Կեանքը յանկարծ չի պոռթկար: Մեղմիկ, խաղաղիկ, քնքուշիկ կերպով կը յայտնուի ան բնութեան մէջ: Մէկ տերեւին մէջ դրուած է բնութեան զարթնումին ամբողջ պատմութիւնը: Կը պակկի տերեւը նախ, ապա վանդիվախը իր քղանցքը դուրս կը հանէ եւ արեւին ղղուանքներուն կ'ենթարկէ, եւ վերջապէս, քաջալերուած իր անմարմին սիրահարին տաքուկ ողջագուրումէն, դուրս կը ցատկէ իր պատեանէն իր ձեւուած կըտ-

բուած կանաչորակ* չապիկին լիակատար պերճանքովը: Նոյն պատմութիւնը անհամար միլիոններ անպամներ կրկնուելով, ծառերը կը բերեն պարունը: Նոյնպէս՝ ծաղիկները:

Ու Պարախիակի պարունին փառքը վերապրելի էր մեծ մասամբ թթենիներուն, որովհետեւ պիւղին չրջակայքը թթատառաններով ծածկուած էր: Թթենիին տերեւը անպուսպ պէս քնքոյշ երես մը ունի, նաեւ թեթեւ, համելի հոտ մը: Տերեւները խոտ՝ ուտի եւ տուներնին ալ թանձր եւ գոյ են թթենիին: Եթէ բացատրութիւնը նեղելի է, պէտք իր փոխարերական իմաստովը, մարդամօտ ծառ մըն է թթենին: Կամ, ըսենք, մարդոց ընկերակցութիւնը կը քաջալերէ, լաւ եւս կը հրաւիրէ: Հանդստութիւն էր թթենիի մը բունին կթծնիլ կակուղ հողին վրայ նստած, եւ խօսակցիլ բարեկամի մը հետ, կամ կարդալ, կամ ճաշել, կամ քնանալ: Ու ես այդ բոլորին համը առած եմ, գիտեմ:

Այսպէս ուրեմն, երբ իրիկուան ժամն է, ու թթատառանները՝ պատրաստ բեմը, ու արուստորուի սիրահարները՝ դերակատարները, սրամտի՛ լինչո՞ւ չսկսի: Ու կը սկսէր:

*
**

Աղջիկ մը եւ տղայ մը իրարու չէին կրնար ընկերանալ, քով քովի չէին կրնար քալել առանց իրրեւ «սիրահար» պիտակուելու: Ուստի տղաքը կը թառէին թթենիի մը տակ, ուր, որոշեալ պահուն, կը միանային իրենց զոյգերը, իրարու երես նայելու, իրարու հետ ուսակցելու, ու չորս դին չմթնած, տունին տուն դառնալու:

Եթէ իրիկնամուտին կիսաթափանց վարագոյրը եւ թթենիներու պատռպատրանը պլանային իրենց ոգորմութիւնը այս սիրահարներուն, ա՛լ երեւակայեցէք թէ ի՛նչ պիտի ըլլար անոնց վիճակը: Պարախիակ պիտի չորնար, անապատ դառնար: Գէթ հողեւոր իմաստով պիտի զգրէր «Պարախիակ» ըլլալէ:

Թթենիին դերը Պարախիակի կեանքին մէջ յիրաւի ճակատագրական էր: Գիւղին ներքին հրայրքին, աւիւնին, կենսունակութեան մատուռակիչ ազդակ մըն էր ան: Գիւղին

բօսանքին ներշնչարանը թթենին էր եւ թթատառանը: Եթէ նեբելի է հեթանոսական բացատրութիւն մը գործածել, Պարախիակի թթատառանները սիրոյ աստուածուհիին տաճարներն էին, իսկ քուրմերը՝ գիւղին տղաքը եւ աղջիկները: Երգը եւ ցնծութիւնը, զորս սրտին մէջ զարթնող առաջին անմեղ ու անարատ ակբը իր հետ կը բերէ, հոդ՝ այդ թթենիներուն տակ կը սկսէին, եւ գիւղին մթնոլորտը կը լեցնէին: Գիւղին տիրական խաղը թթենուիթիւն էր, երջանկութիւն էր, որովհետեւ արեւին կուրութիւնը, թթենիներու ապատառնը սիրոյ գաւը կը գիւրացնէին այս երիտասարդներուն համար:

Սիրոյ բանաստեղծութիւն ոչ կը գրէին եւ ոչ ալ կը կարդային այս գիւղացիները: Սիրոյ բանաստեղծութիւնը չի կրնար լման գրուիլ, ըսինք, բայց կրնայ լման ապրուիլ: Ու ատոնք կ'ապրէին: Երբ առաւոտ ըլլար, օրուան աշխատանքը թեթեւ կ'երեւէր, որքան ալ ծանր ըլլար ան, որովհետեւ գիտէին թէ երբ արեւին շուքերը երկննային, պիտի պղջունէին ուրիշ արեւ մը որուն մուտքը եւ ելքը սրտին մէջ է: Երբ իրիկուան աստղերը իրենց փալփլուն համբոյրները վար թափել սկսէին, ժպտալով կը մտնէին անոնք իրենց անկողինները վերապրելու համար անդամ մը եւս սիրոյ երկինքը, երազներու աշխարհի մը մէջ: Գիւղին երիտասարդութեան «զուարթութեան պինին» այն սէրն էր որ վախնիվախը, ու զգուշապոպի կ'ըմպէին անոնք թթենիներու ներքեւ:

Ի՞նչ կը խօսէին: Ո՞վ լաւը է սիրահարներու խօսակցութիւնը որ ես լսած ըլլամ ու պատմեմ: Դիտողը, լսողը թթենին էր միայն, եւ բացարձակապէս գաղտնապահ: Սիրահարներու խօսակցութիւնը «սրբութիւն սրբութեանց» մըն է որուն մէջ երրորդ անձ մը չի կրնար մտնել երբեք: Այդ պարագայի խօսքը քիչ էր: Ձեռքա կարմրիլ, ժպտիլ, եւ լռիկ մնջիկ իրարու երես նայիլ: Սէրը չատ յաճախ համր է:

Երբ թթատառաններուն մէջ սիրոյ ժամադրութիւնները լմննային, եւ արեւմուտքի բոցը սեւնար, ածխանար, թըզենիները կը սկսէին ցայտանուագը՝ սիրահարներուն թողած կէտէն: Ի՛նչ պիտնար, ի՛նչ ներշնչումով այդքան դիւթական նուագ մը կը սկսէին թռչունները: Կրնա՞նք հաւատալ արդեօք թէ մոզական ազդեցութիւնն էր թերեւս այն սիրոյ

բոյն որով թթաստաններուն մթնոլորտը յաղեցած կ'ըլլար օրուան այդ պահերուն: Զար թռչունները կը մատնէին իրենց լսածը իրենց թառոցներէն, եւ կոկորդնին պատռելով կարծես ծանուցանել կ'ուզէին թէ սիրահարներ, իրենցմէ առաջ, սէր երգած էին հոն, անխաղ ձայնով: Սանկ ըսենք — սիրոյ ձայնագիր ղլաններ կը պատրաստէին սիրահար արտեր այդ թթենիներուն տակ եւ թռչուններըը զանոնք կը հնչեցնէին որպէս ձայնարձակ դործիք:

Չեմ չափազանցեր: Ի՛նչ ուժ է սէրը մարդկային հոգիին մէջ: Ո՞վ կարող է ըստ արժանւոյն չափել այդ ուժը: Ուսում պէտք է մշակել զայն, չթողուլ որ ակարանայ ան, եւ մեռնի: Կերպով մը··· որ Աստուած ի՛նք կը տոլվեցնէ մաքուր սրտի մը: Պարտիզակի երկտասարդութեան կեանքին մէջ անմշակ չթողուեցաւ այդ ուժը:

Պարտիզակի հոգին պարտիզային էր որովհետեւ, դէթ մեծ չափով, իր թթաստանները նաեւ սիրաստանիներ էին:

ԴԵՂՆԱԾ ԹՈՒՂԹԵՐ

Ա.

ՍԱՐԳԻՍ ԷՓԷՆՏԻ ԳԱՍԱՊԵԱՆ — ԵԶԱԿԱՆ ՏԻՊ — ՆԱՄԱԿ ՄԸ — ԵՐԿՈՏԱՍՆԱՐԱՆԵԱՅ ՄԸ:

1903–ին չորեքշաբթի եղաւ Պարտիզակի Բարձրագոյն վարժարանէն: Դպրոցական օրերուս յիշատակը այնքան թարմ է սրտիս մէջ որքան ցօղը խոտին վրայ՝ արեւածագին առաջ: Կը վախնամ մօտենալու այդ յիշատակներուն: Կը վախնամ որովհետեւ անպամ մը որ ոտք կոխեմ այդ դեղնին վրայ, չատ դժուար պիտի ըլլայ, եթէ ոչ անկարելի, բարակ աւազի վրայ կայնողի մը նման, ոտքս ապատել անկէ եւ նորէն դուրս դալ եւ ապատօրէն տադին անդին թափառիլ դիւղին մէջ եւ չորեքշաբթի:

Եթէ կեանքիս անխառն երանութիւնը կշռել փորձէի, կշիռքին մէկ թաթին մէջ պիտի դնէի այդ դպրոցը անցուցած տարիներս, իսկ միւսին մէջ՝ կեանքիս մնացեալ բոլոր տարիները: Ծառատուն տարին պիտի փոխէի այդ հինդ տարիներուն հետ:

Այդ դպրոցին ոսկեդարուն աշակերտներ էինք մենք: Ոչ մէկ աստեն, մեղմէ առաջ եւ մեղմէ վերջ, դպրոցը իր բովանդակ մթնոլորտովը, իր աւանդութիւններովը, իր վարժապետներովը, իր աշակերտներովը, իր չարերովը եւ բարիներովը, աւելի համբաւ ու պատիւ վայելած էր: Պահանջեալ բոլոր պայմանները, այդ քանի մը տարիներուն, բազդով, կամ նախախնամական կամքով, իրար եկած էին դէպքոցը ընելու անմոռանալի յիշատակներու դանձարան մը: Բանա՞մ այդ դանձարանը: Սնտուկը առջիւս կեցած է եւ բանալին՝ ձեռքս, բայց կը վարանիմ: Բանամ ու նորէն դոցե՞մ արդեօք: Փորձութիւնը զօրաւոր է: Մէկը ներսէն կը դրդէ որ բանամ վայրկեան մը եւ երեսկուկը դրուած քանի մը դեղնած թուղթեր խլեմ դուրս հանեմ եւ նոթէն կարիքը իջեցնեմ, կշռեմ:

*
**

Թուղթ պահելն ալ հիւանդութիւն է։ Ոակի չունիմ որ ոակի պահելու հիւանդութիւնը ունենամ։ Բայց թուղթ՝ դէպի զով ունիմ։ «Օր մը կը վառեմ» ըսելով ես դիս խաբած եմ, եւ քառասուն տարիէ ի վեր թուղթ հաւաքած, պահած եմ։ Այս ալ իմ հիւանդութիւնս է։ Վախնամ թէ անբուժելի։ Ամանք լեռէ կրակի տամ, կրնամ դէմս ամբողջ ձմեռ մը տաքնալ։ Բայց ո՛չ։ օր մը իմ մտածումներս պիտի ասոնց բայց ես ասոնց կրակուելը պիտի չտեսնեմ...։ Ասոնց արժէքն ի՞նչ է։ Ոչինչ՝ աշխարհքի համար, բայց ինձ համար՝ աշխարհք մը։ Իմ աշխարհքս ասոնք են։ Իմ մտածումներուս, պատկերացումներուս, փոքռատութիւններուս ծիլերը ասոնց մէջ են։ Իմ կեանքիս արեգակնային դրութիւնը այդ թուղթերուն չուրջն է։ Այդ թուղթերէն հրաժարիլ՝ կեանքէ հրաժարիլ պիտի նշանակէր ինձ համար, կամ, առնակ մը հոգեւոր անձնասպանութիւն։

Ուստի այդ թուղթերը պահած եմ, եւ պիտի պահեմ մինչեւ մեռնիմ։ Անոնց համար սակայն կտակ չունիմ։ Հոգը ինձ վերցնման, եւ բայը՝ ասոնց։ Ասոնք ինձ համար թուղթ չեն, հապա՝ կեանք։ Ուրիշի համար՝ սոսկ թուղթ — գնդնած, ողջ կամ փսորուն։ Ինծի հետ կը շնչեն անոնք սակայն, եւ ինծի հետ պիտի մեռնին անշուշտ։ Կը բաւէ։ Ես «Թուղթի Փառք» չունիմ, բայց «Թուղթի Երգ» ունիմ։ Այդ «երգն» ալ հոս երգելու կը վարանիմ։

*
**

Պահած թուղթերուս մէջ կան, օրինակի համար, զբօսքոյական օրերուս «չարագրութիւնները» Ծալեան Մինաս էֆէնտիի անընթեռնելի գրին սրբագրութիւններով եւ դիտողութիւններով։ Այդ չարագրութիւններուն քառասուն տարի ետ կ'երթամ ես եւ կը վերապրիմ անմեղ եւ երանելի մանկութիւն մը, որ ինձ համար մեռնելու եւ վերածնելու համահաւասար փորձառութիւն մըն է, թէեւ՝ պատրանք։

Մարդ իր տարիներէն կրնայ փախչիլ իր մանկութիւնը այլապէս վերապրելով։ Ծերութիւնը հոգեկան հագուստ է ինձ համար. ուստի առնես կրնամ զայն վրայէս նետել եւ մանկութեանս հագուստը հագնիլ։ Ու մանկութեանս խորհուրդները, պատգամները որոնք ծրարուած, պահուած են այս թուղթերուս մէջ — «չարագրութեան տետրակներուս» մէջ — ծերութենէ մանկութիւն ծպտումի միջոցներս են։

Նաեւ՝ նամակներ։ Նամակներ՝ անմոռաց հօրմէս, ու մօրմէս, ապագաններէ, բարեկամներէ, վարժապետներէս, հին օրերու ընկերներէս։ Մէկ կողմ՝ նոր օրերունը, բայց այդ հին օրերուն նամակները զարակներ կը լեցնեն։ Ոչ մէկ կեանքիս թուականը, հապա նաեւ միջավայրը կը փոխեմ այս նամակներովը։

«1904, Փետրուար 17» — օրինակ։ Գնա՛ եա, ցտակելով տասնեակներով տարիներու վրայէ, ու դէմ առ դէմ կանգնէ Սարգիս էֆէնտի Գասապեանի հետ, եւ մոխիկ ըրէ անոր հայրապօրով խօսքերը որոնք մարգրիտ դրերով նամակի մը մէջ՝ ծրարուած են. ի՜նչ եզական առանձնաշնորհում։ Ահա՛ քանի մը տող Պարտիզակի «իմաստունէն», իսկ եւ իսկ իր բառերը, իր նամակին բնագրէն —

«Ջանա՛ ազնիւ բարքով, առաքինի կեանքով անարատ պահել պատուական հօրդ յիշատակը։ Ջանա՛ աշխատասիրութեամբդ արդարացնել բարեկամաց քեզի նկատմամբ տածած յոյսը։ Աշխարհի մէջ սիրուելէն աւելի մեծ յաջողութիւն եւ երջանկութիւն չկայ. ու դուն սիրուած ես. այդ հերիք է. ուրիշ բան մի՛ փնտռեր, բացի սէրէն Անոր՝ որ մեր բոլոցանգակ էութեան կեանքն է։ Քու գերագոյն բարիքդ Անն ըրէ, ու միւս բոլոր բարիքները ստուերի պէս քեզմէ անբաժան պիտի մնան։ Հօրմէդ մեծամեծ դանձեր ժառանգեցիր դուն, ո՛րդեակ, — գոհար սիրտ, ոսկի պատիւ, արեւոտ կեանք։ Այս դանձերը դուն պահես պիտի, ճոխացնես պիտի, ուրախացնես պիտի դանիկա որ վերէն կը նայի քեզի. ամէն մէկ յաջող քայլիդ համար ժպիտ մը ունի ան, եւ ծափ մը։ Ուրիշները թող չերիսմով մը օրհնեն անոր յիշատակը. դո՛ւն կենդանի, սուրբ, առաքինի, արի ու բարի կեանքով մը զարդարէ անոր անունը, անոր յիշատակը։ Թող ա՛ն

ապրի քու մէջդ եւ չարունակէ իր բեղմնաւոր կեանքը: Այս է իմ ըղձանքս եւ մաղթանքս քեզի համար»:

*
**

Սարգիս էֆէնտին վարժապետս էր: Նախ, պինդը չատ կը սիրէի որովհետեւ անկարելի էր չսիրել այդքան չքնաղ հոգիի եւ մտքի տէր անձնաւորութիւն մը. ու երկրորդ, որովհետեւ հօրս մտերիմ բարեկամն էր: Ակրս իրեն նկատմամբ հօրս սիրոյն կատակն էր ինձ: Հօրս սիրածը՝ ես ինչպէ՞ս չսիրէի:

Դպրոցին բոլոր վարժապետները եղական մարդիկ էին: Անոնցմէ ամէն մէկին անուններուն խաչակնքելով յիշած են ուսանողներու սերունդներ, եւ դեռ կը չարունակենք յիշել վերապրողներս, թէեւ ցիրուցան աշխարհի բոլոր անկիւնները:

Շատ յաճախ ես ինձ հարցուցած եմ թէ ինչո՛ւ այսքան բուռն սիրով կապուած է հոգիս Պարտիզակի հետ: Վերջապէս, բնական այնքան դեղեցկութիւն որքան Պարտիզակի չուրջ տեսած եմ, հո՛ս, այս երկրին մէջ ալ կրնամ տեսնել: Բնութիւնը, ուրեմն, ըստ ինքեան չի կրնար ըլլալ կապը: Բայց բնութիւնը հո՛ն ունէր, գարձեալ կրկնելով բացատրութիւնը զոր անգամ մը զործածեցի, «չորրորդ հասմեմատութիւն» մը — տեսանելիին մէջ անտեսանելին — որ անոր կ'ընծայէր իր յատկանշական, միստիքական թեւերուս, հանդամանքը: Եւ այդ «չորրորդ համեմատութեան» ակը կամ զաղտնիքը Պարտիզակի այս ընտիր մարդիկն էին: Ամոնցմէ ոմանց անդրադարձանք: Ատոնց կարգին, ատոնց գլուխը թեւերս, պէտք է դնենք դպրոցին վարժապետները:

Մեծ պարտք մը ունիմ ես այս իմ վարժապետներուս: Զեմ գիտեր ինչպէ՛ս կրնամ այս պարտքս հատուցանել: Ամոնցմէ իւրաքանչիւրին վրայ կրնայի մէկ մէկ շարականս յօրինել, այնքան որ խոր եւ սրբազան են զգացումներս անոնց նկատմամբ:

Սարգիս էֆէնտին ինքնայատուկ տիպ մըն էր: Իրեն նմանին մէկ մըն ալ չեմ հանդիպած կեանքիս ամբողջ ընթացքին:

Ինչ որ «նկարագրի յատկութիւններ» կը կոչենք, մարդէ մարդ չեն տարբերիր: Բարութիւնը ո՛ր մէկ մարդուն մէջ ալ երեւի՝ բարութիւն է, կամ, ազնուութիւնը, կամ, պարկեշտութիւնը, կամ, վեհանձնութիւնը, համբերութիւնը, պիտասրտութիւնը, եւ բաղում ուրիշ յատկութիւններ: Բայց ատոնց խառնուրդը միշտ կը տարբերի, եւ մարդիկն ալ իրարմէ կը տարբերեցնէ: «Նկարագրի յատկութեանց» խառնուրդը վերլուծել, տարրալուծել դրեթէ անկարելի է: Ինչո՞ւ համար սա մարդը, որ ազնիւ է, բարի է, պարկեշտ է, պիտասիրտ է որքան միւս մարդը, տակաւին անկէ տարբեր է: Ոչ ոք կրնայ ասոր դիւրաւ պատասխանել:

Նկարագրի յատկութիւններով, որոնք հասարակաց են երկրի վրայ Ատուծոյ ընտրանիին, Սարգիս էֆէնտին կը տարբերէր ամէնէն:

Բարի քրիստոնեայ մըն էր: Առաքելական դարուն իրմէն լաւագոյնը չեմ կարծեր թէ ապրած ըլլայ: Ատուծմէ կը վախնար եւ մարդիկ կը սիրէր: Մասնաւոր սկզբունքներ որդեգրած էր եւ անոնց համաձայն կ'ապրէր:

Դեղնած թուղթերուս կապոցին մէջ ունիմ «Ս. Մ. Գասպարեանէ» ստորագրեալ, հօրմէս ժառանգեալ թանկագին դրութիւն մը որ իր կեանքին «տասնարանեան» էր (թէեւ այս դրութիւնը թուագրուած տասներկու հատուածներէ կը բաղկանայ): Թուականն է «Յուլիս 28, 1889»: Ալ չեմ գիտեր թէ ի՛նչ առիթով եւ ինչ նպատակաւ հօրս ղրկած էր: Արդեօք պի՞տի ալ ներշնչելու կամ առաջնորդելու խորհուրդով ղրկած էր այդ դրութիւնը, թէ՛ պարզապէս իր բարեկամը հաղորդակից ընելու այն սկզբունքներուն որոնց համաձայն կտրել, ձեւել կը ձգտէր ինքն իր կեանքը:

Զեռագիր հօրս մեծագիր էջերը կը լեցնեն այդ տասնեակու սկզբունքները: Ո՞ր հատուածը դուրս ձգեմ: Նախապատութիւն մը իսկ զանց առնել մեղք է: Մինչ թաղի մը վրայ չարուած զմրուխտներէն կամ ադամանդներէն մէկ հատն իսկ վերցնել, հանել կը ներուի՞: Միայն քաղուածաբար պիտի ընդօրինակեմ հոս այդ դրութենէն քանի մը հատուածներ, եւ կամ, միայն նախապատութիւն մը երկուք այդ հատուածներէն:

«1. Պահէ առողջութիւնդ եւ սա պիտի պահէ քեզ: Մաքուր օդ, լաւ սնունդ, մարզութիւն մարմնոյ (եւ հանդերձից), հաճելի եւ օգտակար պրպտմունք, մարմնամարզ եւ քուն: Բնական կենաց օրութիւնն ու երկարութիւնը կախեալ է յայդցանէ: Եթէ հնար է եւ ո՛չ մի օր թող պակսին այդոքիկ: Սակայն, յամենայնի չափաւորութիւն: Առողջութեան չէնքը, սակայն, խարխուլ է առանց առաքինութեան:

«2. Ուսոյ, առաքինի եւ բարի եղիր: Հեռի կաց մոլութիւններէ որք կը վատթարեն մարմինն ու հոգին: Մեր թշնամեաց մէջ միայն մոլութիւնք են որ պարտինք երբեք չի սիրել:

«3. Սակաւուց հաւատա՛, սակաւուց վստահէ: Բարի մարդոց իսկ գաղտնաւանութիւնն ու պատմութիւնները իրենց ընկերաց նկատմամբ յաճախ սխալ ու անհիմն գտայ երբ գայնս անաչառապէս քննեցի:

«4. Կոյրին աչք եւ կաղին ոտք եղիր: Դեռ ողջ են անոնք որ կը ջանային լռեցնել Բարթիմէոսը: Հազարնե՛ր, Բարձրելոյն անչափելի խոնարհութենէն ամօթահար չեզա՞ք դեռ: Անզործնե՛ր, ինչպէ՞ս կրնաք անցնիլ անզորբաւսիրտ, խեղդել Ջանալ Բարթիմէոսի աղաղակը, եւ թողուլ որ Քշուառութեան մէջ հնձէ ձեր ընկերն: Ազահնե՛ր, ի՞նչ կը պակսէր բարութեան դեռէն եթէ չիթ մը արուէր անոր այն պատքեալ շրթանց:

«7. Ճօսէ մաքուր լեզուաւ: Գեհհիկ ոճեր մի՛ գործածեր: Իմաստուն մարդիկ գրութեանդ ոճէն կարող են դատել զքեզ: Սահուն ու ներդաշնակ գրուածք մը քաղցր բնութեան յայտարար նշան է:

«8. Մաքուր լեզու, այո՛, եւ մաքուր բնաւորութիւն· բայց մաքուր ու վայելուչ զգեստ ալ պէտք է: Զգեստը ամենեցուն ընթեռնելի վկայականն է: Զգեստը արտաքին մադուն կէսն է: Անծանօթներու քով նախ հագուստով ու ապա ապրելու բնաւորութեամբ ընդունելութիւն գտնելով պիտի բարձրանաս ամէնուն խորհրդոցն մէջ:

«10. Քրիստոնէութիւնը ուրախութեան կրօնն է: Աւետարանէն քով նուագարան մըն ալ դիր: Աստուած Եդեմի պարտէզին մէջ առեղծեց զմարդ, ծաղկանց քով, ոտնակներու մէջ, վտակաց մօտ:

«11. Բարին անմարթ մի՛ թողուր· իսկ չարը անմիջապէս մի՛ պատժեր: Սիրով կառավարէ եւ ոչ խարազանով:

«12. Սկիզբն իմաստութեան՝ երկիւղ Տեառն· վախճան իմաստութեան՝ Սէր:»

Ահա՛ հայելի մը որուն մէջ ցոլացեալ կ'երեւի այս պատուական մարդուն հոգին:

Ցիրաւի իմաստութեամբ լեցուած մարդ մըն էր ան: Երբ քարոզէր, ինչպէս կը քարոզէր յաճախ, հռետորութիւն չունէր, կամ չէր գործածեր, բայց իմաստուն խորհուրդներ կը յորդէին բերնէն ինչպէս ջուրը վճիտ ակէ մը: Նամակները գրաս կը գրէր իմաստութեան ինքնատիպ գրքէ մը վերցուած էջեր էին: Իր բոլոր նամակները քով քովի բերելով կարելի պիտի բլլար երկրորդ «Առակաց Գիրք» մը կազմել: Օրինակ մը եւս ահա՛ —

(1904, Մայիս 18) «Սիրելիս, կեանքի այնպիսի չրջանի մը մէջ կը թեւակոխես որ փորձութիւնները ամէն առնէ աւելի կը վհատան քու չուրջդ: Զօրութեան պէտք ունիս ու այդ զօրութեան ազբիւրը քու մէջդ փնտռելու չես: Ցիսուս Քրիստոս ինքն է մեր զօրութիւնը: Իր անձնական ոյժին կռթնողը կ'իյնայ· Ցիսուսի յանձնուողը կ'ապրի ու կը զօրանայ: Գիտեմ թէ կը սիրես զՑիսուս· այդ սէրը, զաւակս, վառ պահէ մէջդ, աղօթքով, Ս· Գրոց ընթերցումով, բարիներու հետ ընկերակցութիւնով, ու դիտցիր թէ օր օրի պիտի զօրանաս ու յաղթես չարին: Բայց չըլլայ թէ կարծես թէ չարը քու սահմաններէդ հեռու պիտի կենայ: Կրկնայ ըլլալ թէ մե՛նք թողունք մեղքը, բայց մեղքը մեզ չթողուր· մեր եաեւէն կուգայ· մռնչող առիւծի պէս մեր չուրջըն է· մեզ կլլել կ'ուզէ: Հիմա կը հասկնաս, Ա·, թէ հոգեւոր պատերազմ մը կայ: Ամէն օր զօրացիր ճշմարտութեան խօսքին ընթերցումովը եւ պիտի չընկճես:»

Ուրկէ՞ էր այս մարդուն իմաստութիւնը: Մէկ բացատրութիւն կարելի է — Աստուածմէ: Աստուծոյ Մարդն էր Սարդիս Էֆէնտին:

Հմուտ մարդ էր նոյն ատեն: Լեզուներ սորված էր:

Սքանչելի հայապէտ էր։ Դպրոցին թրքերէնի ուսուցիչն էր։ Թէ՛ ֆրանսերէն եւ թէ անգլերէն դիտէր։ Ո՞ր դպրոցէն չըլլանալարա եղեր էր, չեմ կարծեր թէ ունէ մէկերնիս դիտէինք։ Իր դպրոցը եղած էր անտարակոյս ինքնուսուցման դպրոցը։ Ճիշտ այս պատճառաւ դիտցածէր աւելի լաւ դիտէր քան անոնք որ իրենց դիտցածին համար «վկայականի» մը ապացոյցը միայն ունէին։

Ինչ որ էր այդ դպրոցը՝ Սարգիս Լֆկենաի մը եւ իր նմաններըը կերտած էին։ Դպրոց մրն էր ան որուն կոչումը աշակերտներուն միտքը լեցնել չէր, հապա միտքը շինել։ Դպրոցը կրնար ստեղծագործ դեր կատարել որովհետեւ հոն Սարգիս Լֆկենաի մը կար, նաեւ՝ Ամմենակ Լֆկենաի մը, Մինաս Լֆկենաի մը, Մխալեան Լֆկենաի մը, Աբչակ Լֆկենաի մը, Տր. Յովսէփ Լֆկենաի մը, եւ այդ բնաբանին դլուխը իրրեւ թագ՝ Տր. Զէյմպերս մը։

Հոն միայն չկարդացինք, հոն կռանուեցանք, ձեւուեցանք, մարդ եղանք։ Այդ վարպետներուն ձեռքը կաւն իսկ դեղեցիկ ձեւ պիտի ընդունէր, ա՛յ ուր մնաց անոնք որ ձեւառու աւելի ազնիւ նիւթ էին։

Սա պահուս աչքիս առջեւն է Սարգիս Լֆկենաին։ Կարճահասակ, սեւամօրուս մարդ մրն էր, յանկուցիչ դէմքով, պճլտուն աչքերով, որոնք թէ առաջ կը նայէին եւ թէ քովընաի։ Գաւազանը իր անբաժան ընկերն էր։ Արագ կը քալէր, թէեւ դանդաղ կը խօսէր, յատակ առողանութեամբ եւ քերականական ճչտութեամբ։ Լուրջ էր բայց ժպիտն ալ անպակաս էր դէմքին վրայէն, արեւի նման որ ամպերու ցանցին տակէն կը շողայ, կամ ինչպէս ինք գրած էր գրաձեալ իր նամակներէն մէկուն մէջ «առանց ամպի երկինք չունինք, հերիք է որ այդ երկինքը առանց արեւի չըլլայ»։

Ինչ ահաւոր իրականութիւն — աչխարհք ո՛րքան փոխուեցաւ Սարգիս Լֆկենաիին օրերէն ասդին։ Ան իր աչխարհքին հետ թաղուեցաւ։ Մենք կ՚ապրինք, իրրեւ պանդուխտներ, օտար, նոր, փոխուած աչխարհքի մը մէջ։

ԴԵՂՆԱԾ ԹՈՒՂԹԵՐ

Բ.

«ԱՐՄԵՆԱԿ ԷՖԷՆԴԻ» — ՄԵԾ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ — ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ — ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԴԱՍԸ

Այդ անունով կը կոչուէր ու կը ճանչցուէր ան ամէնէն, ամէն տեղ, թէ՛ դպրոցին թէ՛ պիւղին մէջ։ Իր ըսյդը — իր երէց եղբայրը — «Փրոֆ. Տէր Յակոբեան» էր («Աբրահամ» առաջին անունը առ հասարակ ո՛չ դիտէին ո՛չ կը յիչէին)։ բայց ի՛նք միայն «Արմենակ Էֆէնդի» էր առանց մականունին։ Մինակ ի՛նք ատորագրութիւնը դրած առեն անունը հետ մականունն ալ կը դործածէր։ Մէյ մըն ալ երբ Կ. Պոլիս երթար իր մականունովը կը կոչուէր հեռաւոր բարեկամներէ որոնք իր բնիկ միջավայրին «Արմենակ Էֆէնդի»ին ծանօթ չէին։

Սա քառասուն տարուան մէջ հազարաւոր մարդիկ ճանչցած եմ բայց Արմենակ Էֆէնդիին նմաններուն հանդիպածներս հազիւ մատներուս վրայ կրնայի համրել։ «Զգոնուած մարդ» էր, ինչպէս կ՚ըսէր պիւղացին այդ կարդի մարդոց նկատմամբ իր հիացումն ու յարդանքը յայտնելու համար։

«Զգոնուած մարդ» էր իր հոդիովը, իր նկարագրովը։ Վարժապետը՝ որ դպրոցին աչակերտութեան վրայ ամէն նէն խորունկ եւ տեւական ազդեցութիւնը կը դործէր՝ «Արմենակ Էֆէնդիին» էր։ Շատ չէր խօսեր բայց իր անձնաւորութենէն կը յայտէր լրիւ ազդեցութիւն մը որ ամէն մէկ աչակերտի դլալի էր։ «Շուքը ծանր» էր։ Խորունկ, թափանցող աչեր ունէր։ Այդ աչերուն մէջ թէ սէր եւ թէ քաղցրութիւն կար արդարեւ բայց երբ խստանայիին, անոնք աւելի վախ եւ պատկառանք կ՚ազդէին մեզի քան ուրիշ վարժապետի մը մատակարարած չառաչալից ապտակը։

«Քարոզիչ» վարժապետներէն մէկին ալ ինքն էր եւ չկար ուսանող մը բոլոր դպրոցին մէջ որ լարուած ուչադրու-

թեամբ չհետեւէր իր քարոզներուն եւ պատմէր կամ ներչնչումէ մը չընդունէր անոնցմէ: Լաւ իս, թէեւ չատ կը սիրէի իր քարոզները, բայց աւելի կ'ապրուէի իր վերացուցիչ, իսկ եւ իսկ «ի խորոց սրտի» ապօթքներէն: Ոչ ոք «Արմենակ Էֆէնտիին» պէս կ'ապօթէր: Երբ ան ապօթէր, նոյն իսկ պատանեկան տարիքիս մէջ, Աստուծոյ ներկայութիւնը կ'զգայի հոգւոյս մէջ: Անապատի մը մէջ ուղեկցորդ մարդ մը, ենթադրենք, իր յուսահատութեանը մէջ ինչպէ՞ս պիտի փաթթուէր Աստուծոյ ոտքին իրրեւ միակ միջոց օգնութեան եւ փրկութեան. ահա՛ այդ նոյն վստահութիւնովը եւ նեղքին մտմտքումովը կ'ապօթէր ան: Ամէն անգամ որ ապօթէր այն համոզումը կը ներչնչէր ինձ թէ Աստուած է իր կեանքին միակ ուժական արժէքը եւ իր հաւատքին միակ հաստատուն խարիսխը:

Թէ Աստուած իր զօրութեան միակ ապրիւրն էր, ոչ ոք կրնար տարակուսիլ: Աստուծոյ կը մօտենար ան ճնշուած մարդու մը պէս որուն դէմ օգնութեան ամէն դուռ փակուած է: Ամէն անգամ, որ Նարեկացին մտքիս մէջ պատկերացնել ուզած եմ, անվրէպ ապօթասոյ «Արմենակ Էֆէնտիի» երկնային դէմքը աչքիս առջեւ կեցած է: Մարդ կրնայ հանճարութեամբ մաղնիսացնել իրեն ունկնդիր մարդ մը, բայց հանճարութեամբ ո՛չ Աստուած կը մաղնիսանայ եւ ոչ ալ ունկնդիր մարդ հոգիով ի՛ր վերանայ: Ապօթքը հանճարութեան անատակ նիւթ է: Այս պատճառաւ տասը հանճար քարոզիչներու մէջ հազիւ թէ կը հանդիպիս մէկուն որուն ապօթքը զայն ունկնդրողին հոգին կը վերացնէ եւ կը բուժէ, զԱստուած ընդելով անմիջական, իրական փոխհարաբերութիւն մը: Դպրոցին ապօթող հոգին, այսպէս, «Արմենակ Էֆէնտին» էր վերապանցապէս:

Դպրոցին առաւան եւ իրիկուան պահերը ապօթքով կը սկսէին: Ամէն անգամ որ կարդը գար «Արմենակ Էֆէնտիին», Ս. Գրքէն ընթերցումը կ'ընէր, գրեթէ անբացառ, Ճոբայ գրքէն: Չէի գիտեր այն առեն, թէեւ տարիներ վերջը, երբ խելահաս եղայ, հասկցայ, թէ ինչո՛ւ այդ աստիճան սիրահար էր Ճոբայ գրքին: Ճոբի պէս տառապած մարդ մըն էր նաեւ ինք եւ այդ գրքին մէջ կը գտնէր արտայայտութիւնը այն բոլոր զգացումներուն որոնք իրեն յատուկ

էին: Դժբախտ մարդ մըն էր «Արմենակ Էֆէնտին»: Իր հատատքը տիզմի մէջ ձյած, բողբոջած ապիտակ շուշանի պէս էր: Ամէն արդարացում ունէր ան, մարդկօրէն խորհելով, Աստուծոյ դէմ գտնելու, բայց ինք ամէն մէկ նեղութիւն եւ դժբախտութիւն բրած էր առնուելս մը որուն աստիճանները վրայէն բարձրանալով աւելի կը մօտենար եւ կը մտերմանար Աստուծոյ: Ինչպէ՞ս տակաց, ինչպէ՞ս համբերեց: Իր քաշածները տասը մարդ պիտի մեռցնէին: Չէ թէ որովհետեւ անպատ եւ անտարբեր էր, ընդհակառակն, հապա որովհետեւ «Աստուծոյ զօրութեամբ լեցուած» մարդ մըն էր: Տոկունութիւնը Աստուծոյ շնորհքն էր իրեն: «Կրակով» փորձուած, գտուած ոսկի էր անոր հոգին:

Դեղնած թուղթերուս մէջ կը հանդիպիմ մէկ յօդուածի որ 1924 Օգոստոս 16ին իր մահուան առթիւ հրատարակուեցաւ ծանօթ չարաթաթերթի մը մէջ: Զգացումներս նոյնը ըլլալով այժմ ինչ որ էին այդ տողերը գրած առենս, կրնամ, կարծեմ, առանց չբմեղանքի, քանի մը նախադասութիւն փոխ առնել այդ յօդուածէն, երբ անգամ մըն ալ հոս իր յիշատակը կ'արծարծեմ:

Այդ յօդուածին մէջ ըսեր էի եւ անգամ մըն ալ կ'ստորագծեմ ըսածս թէ «մարդու մը մեծութիւնը ամէնէն աւելի իր խաչին վրայ կը յայտնուի: Կեանքը ուրիշներու համար ամէնէն չատ կը գգայրացնեն յաճախ այն մարդիկը որոնք իրենք ամէնէն չատ կը տառապին: Լեզի արմատներէ կը հանի գազգը պտուղը: ...Իր կեանքին աժրողջ ընթացքին խաչ մը կրեց ան եւ անոր ծանրութեան տակ մաղկեցաւ իր Գողգոթան առանց մրմունջի առակին, ժպիտը միշտ երեսին... եւ իր աչակերտներուն ներչնչեց կեանքի առողջ փիլիսոփայութիւն մը: Իր հոգւոյն արեւը չմոդուց երբեք որ իր չուրջիններուն ամպամած երեսի: Պէտք էր որ յարաժամ վայլէր այդ արեւը որպէս զի իր ոտքը ուսանող մատղաչ տղաք իրենց առջեւ բացուած կեանքը դիտէին բարի ակնկալութիւններով, քաջութեամբ եւ վստահութեամբ»: Ա՛յդ էր մարդը:

Այս անգամ վրձինս եւ ներկերս մէկ կողմ դրած եմ եւ կրաւորական դերի մը մէջ մտած եմ — պարզապէս կը լուսաբանկարեմ ի՛նչ որ «Արմենակ Էֆէնտին» էր, եւ ո՛չ թէ ինչ-

պէս որ ես, իմ հոգիս աչերովը, կը տեսնեմ եւ կը զատեմ զնա: Եթէ ես ժամանակակից սուրբեր վիճակելու ելլէի անոնց «Վկայաբանութիւն Վարուցը» գրելու, առանց դլուխը «Արմենակ Էֆէնտին» պիտի դնէի: Ասելին ըսեմ: Եւ մեկայն Պարտիզակի մէջ պիտի գտնէի բաւական մը սուրբեր որոնցմով կարենայի ամբողջ հատոր մը լեցնել:

Ուրեմն դէթ «Արմենակ Էֆէնտիի» նկատմամբ համաձայն «վկայաբանութիւնս» ընեմ նորէն դիմելով դէղնած թուղթերուս արկղին: Երբ մեկայն ես վկայեմ պիտի հաւատան դէթ ամէն անոնք որ գինքը անձամբ ճանչցած են· իսկ ուրիշնե՞ր — այսօրուան իմ անձանօթ ընթերցողնե՞րս: Անոնց եւս նոյն հաւատքը ներշնչելու համար բաւական չէ՞ արդեօք ողկոյզել անուանի եւ հաւատամի մարդիկ որ իրենց վկայութեան խօսքը աւելցնեն:

«Արմենակ Էֆէնտիի» մահուան առթիւ ցաւակցական նամակները, որոնց հաւաքածոն յատկապէս ինձ զրկած էր միւս վարժապետս, եղբայրը, Փրոֆ· Տէր Յակոբեան, ինքնին «վկայաբանութիւն» մըն է այս «արդի սուրբին» մասին: Այս նամակները ստորագրուած են պատրիարքներէ, որպէս Դուրեան, Նարոյեան, Եղիազան, Փուշկուլեան Սրբազաններէ (վերջինը այդ առեն դեռ Առաջնորդ Եղիպտոսի թեմին), եւ Հայր Վարդան Հացունիէ, Արշակ Ալպոյաճեանէ, Յովհ· Ալեքսանեանէ, Վեր· Յ· Ա· Ճէճիզեանէ, Յակոբ Անտոնեանէ, Նուպար Դաւիթեանէ, իր պատուական աշակերտներէն՝ ինչպէս Ղազարոս Ն· Նահապետեանէ, Ներսէս Տէր Կարապետեանէ, Մ· Զարիֆեանէ, եւ — ցանկը երկար է — ուրիշներէ:

Աչքս թաց կը թղթատեմ այս նամակները որոնց մէջ չեմ գտներ բառ մը, նախադասութիւն մը որ չուդիէ սուրբ դարձնել: Գար մը որ ազամանդ է, կրնա՞յ մինչ զմայլանքէ տարբեր զդացում արթնցնել զայն դիտողին մէջ: Այսպէս նաեւ՝ «Արմենակ Էֆէնտին» այս մարդոցը դատաստանին առջեւ:

*
**

Երուսաղէմայ Պատրիարք, Տ· Եղիշէ Արքեպս· Դուրեան կը գրէ — «Երբ վերջին անգամ հանդիպեցայ իրեն...

դիտնալով թէ լոյծ էր իր զաւկին մահը (տազանդաւոր Մկրտիչը, որ անճնասպան եղած էր), քանի մը բառերով յայտնեցի վշտակցութիւնս: Արմենակ անթարգմանելի լռութեամբ մը պատասխանեց ինծի, ու ես զգացի թէ այդ ահաւոր կործանումին մէջ ի՛նչ դիւցազնութեամբ կը ջանար վեր բռնել իր ճակատը· իր մտերմական սիրոյն ճառագայթումը նոյնը պահելով անոր մթագնած խորշոմներուն մէջ: Եւ իրաւցնէ, հոգեկան արիութիւնը, որ հաւատքի ու ողջմտիս համոզումներու պինդ կառուցուածքը ունէր իր մէջ, Արմենակի տիրական նկարագիրն էր: Այդ կողմէն դիտելով գինքը, չատ բարձր գտած եմ ես գինքը իր մահկանացու տարրին մէջ: Անդրդուելի՛ մարդը, որ անողոք ցաւերէ կը կրծուի բայց առոյգ ու լուռ համբերութեամբ մը կարծես կը վկայէ թէ անոնք չեն կրնար չարիքները ըլլալ: ...Զեղի՝ եւ չատերու հետ պիտի պահեմ մէջս անմոռանալի Արմենակին հոգենկար պատկերը, դէմս արձանացած այն վայրկեանին մէջ ուր կը խմէ ան չարչարանքի բաժակէն, ու անոր դառնութենէն, իբր թէ անապակէ մը արբեցած, կը չարժէ իր չրթունքը ազօթքի մը վեհութեամբը, ուր նորէն, նոյն անուշ ծիծաղը պատցնելով անոնց վրայ, իր Աստուծոյն կը նայի:»

Թորգոմ Սրբազան (ինք ընդիկ Պարտիզակցի) Աղէքսանդրեայէն կը գրէ — «Ո՛վ ճանչցաւ գինքը, համոզմամբ պիտի վկայէ թէ ան բոլորեց իր երկրաւոր կեանքին ընթացքը անկեղծ քրիստոնէի եւ ազնիւ մտաւորականի անթերի պարկեշտութեամբ, անտրտունջ երկայնամտութեամբ արիանալով անասելի վշտերու դէմ...: Դժբաղդութեանց մէջ եւ վշտերու դէմ ինքնապաչտպանութեան համար միակ գէնքն էր պարտականութեան սէրը, որ բարեպաչտութեան ամէնէն լուրջ ձեւը տուած էր իր կենցաղին եւ նկարագրին: Առարկայական էր որ երբ կը խօսէր դիտութեան կամ կրօնքի բեմէն իր ձայնական ելեւէջին մէջ հաւատքով աւետարանուած խաղաղութեան երգը կը լսուէր, եւ իր անուշ ժպիտը կը նմանէր ծիածանին, որ փոթորիկէն վերջ երկինքն ի վար կը կախուի:»

Դարձեալ իրեն քաղաքակից մը, Հայր Վարդան Հացունի, Վենետիկի Մխիթարեան մայրավանքէն կը գրէ —

Յուզուած աւագէն իր մահը եւ իր գովեսար հիւսեցի
Ֆարաձակցաց որոնք գինքը անձամբ չէին ճանչցած: Իր
ևանքը լի խաչերով, քրիստոնէական համբերութեան հի-
նալի օրինակ մըն էր, Թանկապին, ինչպէս ձեզ, որ իր
ետ ոգեխառնուած էիք, նոյնպէս եւ իր բարեկամաց,
ր անկեղծօրէն կը սիրէինք գինքը»:

Մ. Զարիփեան, իր աշակերտներէն մէկն էր եւ գորո-
ալից պապմանց դպրեվիկ նոմոյ մըն էր իր նամակը: Կը
րէ — «Զեմ յիշեր մէկը որ իրեն չափ ապրած ըլլայ իմ
ատանեկութեանս վրայ: Ան աւաւ բաներ որոնք երբէք
որսուած չեն եւ, յաւաւոր կէսերու պէս, մնացած են
երքին դիշերիս մէջ: Ի՞նչ վճիտ էր նայուածքը եւ որքա՜ն
որունկէն կը բղխէր ան: Այդ նայուածքը սարսափելի քաղ-
րութիւն մը կ'սառնար երբ ան կը խօսէր «մեծ նիւթերու»
ՙրայ, Աստուծոյ վրայ: ...Մենք, պատանիներս, պիտի-
նք թէ ան վշտոտ ու դժբաղդ մարդ մըն էր ու կը սիրէինք
րեւ դժբաղդ՝ այլ մեծ մարդ: Ա՜հ, սիրելի Պարթիզակի
նչրամէն վերջ մնային գոնէ զայն ապրած, զայն սիրած,
նով ոգեւորող եւ արամող հոգիները: Հիմա կը համոզ-
ւիմ թէ պիտի մեռնէի այդ հոյակապ պիւղը:»

Յովհաննէս Ալիքսանեան, որ իր աշակերտը եւ մեռ-
ուն բարեկամը եղած է մինչեւ ինք ալ յանկարծ թողուց
նաց միւս աշխարհը ուր իրմէն առաջ գացած էր իր վար-
ապետը, կը գրէ — «Իր բնաւորութիւնը, իր նկարագիրը
ւ իր հմտալից միտքը գինքը երած էին միշտ յարգելի եւ
ատկառելի անձնաւորութիւն մը:»

Ուրիշ աշակերտ մը, որ իմ անբունդիս կը պատկանի,
որուն ոչ դէմքին պատկերը և ոչ ալ ապնիւ հոգիին տպա-
որութիւնը երբեք սրբուած է մտքէս, Դպարոս Ն. Նահա-
պետեան, Պարթիզակի ամենապատուական պատուղներէն մէ-
կը, գրած է երկար նամակ մը որուն մէջ մաշող կարօտա-
աղճութեամբ կ'անդրադառնայ դպրոցական յիշատակնե-
ու, եւ այդ յիշատակներուն կեդրոնը կանգնած՝ պաշտե-
լի դէմքին, «Ամենակ էֆէնտիի»: Ու, ի մէջ այլոց, կը
ՙրէ, անտարակոյս վղձկող աչերով — «Ի՞նչ քաղցր յի-
ատակներ կ'արթնցնէ ձեր այս խնկելի անունը: ...Հիմա
արդէն կ'ապրիմ բարձրագոյն վարժարանի մէջ, ծննդա-

վայրիս պալարապետ բլուրներուն կողքին...: Իր գաղա-
բանն եմ սիրելի ընկերներուս հետ...: Գրաբառը կը դա-
սաւանդէ ան, վայելելով եւ վայելել տալով ինչ վեհութիւն
եւ քաղցրութիւն որ կայ անոր մէջ...: Պատմութիւն կը
դասաւանդէ սիրաբար ապրեցնելով Ելլադան եւ Հռոմը,
կեանք տալով անոնց փառաւոր գաւակներուն, գոյս պիտի
չճանչնայինք առանց իր հիւթեղ եւ դունագեղ ներկայա-
ցումներուն: Դպրոցական օրը կ'սկսինք ունկնդիր ըլլալով
իր վերացնող եւ կազդուրող ազօթքներուն: Կ'ունկնդրենք
հանդիսական առիթներով իր բանախօսութիւններուն, իր
քարոզներուն, իր «Հոգեկ Բանքին», ամէնն ալ գոհար-
ներ...:»

Քանի մը տող ալ վեր. Յովսէփ Ա. Ճէնիզեանի նամա-
կէն. — «Ամենօրհնեալ յիշատակ մը կը թողու ան բոլոր
գինքը ճանչցողներուն սրտին մէջ: Ի՜նչ սքանչելի կերպով
պարծնահանացած էր քրիստոնէական հաւատքը իր կեան-
քին մէջ: Երբ կը խորհիմ անոր արդիւնաշատ կեանքին՝
ինչպէս նաեւ անոր սրտի եւ մտքի չքնաղ յատկութիւննե-
րուն մասին, չեմ կրնար անկեղծ սրտով փառք չտալ Աս-
տուծոյ»:

Բանաստեղծ Յակոբ Անտոնեան, բարեկամս, ինձ հա-
ւատար բարեբաղդութիւն ունեցած չէ դէթ մէկ կողմէ մը:
Մինչդեռ երկու Տէր Յակոբեան եղբայրներ իմ վարժապետ-
ներս եղած են, ի՛նք «փրօֆէսոր»ը միայն ունեցած է իբրեւ
վարժապետ Բոսփէրը Գոլէճի մէջ: Նոյն առեն սակայն ան-
ձամբ ճանչցած է «Ամենակ էֆէնտին» ալ երբ ան իր եղ-
բօրը հետ էր Պարթիզակի «մահէն» վերջ: Տող մըն ալ իր
նամակէն կցելու եմ այս «վկայութեան» գրքին: Կը գրէ —
«Ուշ ճանչցայ գինքը, քիչ վայելեցի իր բարեկամութիւնը,
բայց շատ սիրեցի գինքը: Տարակոյս չունիմ թէ բոլոր գին-
քը ճանչցողները նոյն պզտութիւնը կը տածեն հանդէպ իր յի-
շատակին»:

Երուանդ Յ. Մեսխաեան, «Ամենակ էֆէնտիի» երախ-
տաւոր աշակերտներէն մէկը, որ իր կարգին, իր օրին, իր
աշակերտակիցներուն կողմէ հերոսացուած էր որպէս կան-
խահաս գրագէտ եւ հայրենասէր, տարիներ առաջ (երբ
դեռ ուսանող էր) Բիւրակնի 1901, Յունիս 2-ի թիւին մէջ

«Ամենակ էֆէնտիի» վրայ հրատարակած է յօդուած մը՝ որմէ հետեւեալ քանի մը տողերը հոս մէջ բերելով վերջ կուտամ դէղնած թուղթերէս հաւաքուած այս «վկայաբանութեան»: Կը պրէր Մեսիանան այդ թուականին թէ ան «խիղճն է պղրոցին, որուն կը վերաբերի եւ ուր կը դործէ, իր ջերմ չունչովը տաքցնելով ևկող գացող սանեբուն սիրտերը: Եւ որովհետեւ իր մտատիպարն է վանք Էակը, Լոյսը, ամէնէն տառնասիրտ անձն իսկ անոր անկեղծ եւ եռանդագին քարոզներուն ազդեցութեան տակ կը պայ տաք արիւնի մը հոսիլը իր սրտէն, եւ արցունքներու պոռթկալը՝ իր աչերէն...»:

***

Թուղթերս պիտի վերցնեմ մէկ կողմ դնեմ որ քիչ մը եւս դեղնին... Առանց մէջ երբ ընկղմիմ՝ իմ երեսիս դալուկն ալ կ'աւելնայ անցեալին այդ պաշտելի անձերուն մասին կարօտովը: Բայց կղպանքը դարձնելէ առաջ վայրկեան մը եւս կ'ուզեմ յամենալ եւ յամեցնել ընթերցողներս:

Ժառանգուած թղթածրարիս մէջ ունիմ նաեւ «Ամենակ էֆէնտիի» քանի մը ձեռագիրները որոնցմէ երկուքը քարոզներ են եւ մէկը Վարդանանց Տօնին առթիւ ուսանողութեան խօսուած ճառ մը, կամ ուղերձ մը: Մանրիկ գրերով ամբողջովին գրուած ուղերձ մրն է սա, քանի թղթ

ցուբեամբը: Ի՞նչ փոթորիկներ կը սպասեն արդեօք այդ նաւուն, կը մտածեն, ի՞նչ խութեր կան արդեօք դարանակալ այն ջուրերուն տակ որոնց մէջէն ճամբորդելու ահ-մանուած է այդ նաւը: Վերջապէս կը սկսի չարժիլ նաւը, եւ հազարաւոր սրտեր իրենց ապօթքներովը, արցունքներովը, եւ ուխտերովը կը հետեւին անոր մինչ ան ջուրերուն երեսը կը յաւաջանայ: Խորհրդաւոր չէ՞ նաւը մանկան մը ծնունդին վրայ չինացիներու յարու սովորութիւնը: Ի՞նչ պիտի ըլլայ անոր ճակատագիրը այն խորհրդաւոր ովկիանոսին մէջ որ կեանքի կը կոչուի:

«19. Արդեօք այս պահուն Աւարայրի պաշտօնէն չի՞ն հնչեր ձայներ որ թախանձագին յորդորեն մեզ նոյն մտածումով, նոյն զգացումով համակուած ապրիլ մեր վերածնունդի արշալոյսը եւ հանդիսաւորապէս ուխտել:

«Ա. Հաւատարիմ մնալ այն կրօնական եւ բարոյական բարձրագոյն ճշմարտութիւններուն որոնց համար մարտիրոսացան մեր դիւցազուններըը եւ դիւցազնուհիները: Այդ ճշմարտութիւնները կը կազմեն ցեղի մը մեծագոյն ոյժը: Ազգ մը որ արհամարհելով այս սկզբունքները՝ իր մեծութիւնը, բարգաւաճումը միայն անտեսական, իմացական, եւ պիտեւորական յառաջդիմութեան մէջ կը ձգտի գտնել, ուշ կամ կանուխ կործանելու դատապարտուած է:

«Բ. Վերջ մը դնել կուսակցական պայքարներու որոնք մեր ժողովուրդին համար կանխահաս եւ վտանգաւոր վարդապետութիւններէ կը ծնին, եւ համախոհ-ուրդ ու համաչափ նուիրել մեր ոյժերը մեր քանդուած հայրենի տունը վերաշինելու:

«Գ. Վերջապէս լլալ մաքուր, անկեղծ, անչահախնդիր, եւ բոլորանուէր հայրենասէրներ»:

Հին մարդիկը մարդարէական չունչով կը խօսէին այսպէս:

Ու մենք այս չունչին տակ ապրեցանք: Որքա՜ն բարեբաղդ էինք: Մէկ «Արմենակ էֆէնտի» մը կեանքի մը համար ի՜նչ մեծ հարստութիւն է:

ՓԱՊՐԻՔԱՆ

ՍԻՐՈՅ ՆԱԽԸՆՏՐԱՆՔ — ՀԱՆԴԷՍ — ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ — «ՊԱՐՈՆ ՅՈՎԱԿԻՄ» — ՄԱՏԹԷՈՍԻ ՅԻՇԱՏԱԿԸ — ՇՈՒՇԱՆ ՏՈՒՏՈՒՆ ԵՒ ԲԱՂՆԻՒՐԸ

Դպրոցէն Փապրիֆան հակայ ոստում մրն է: Թէեւ Փապրիֆան — ինչպէս կը կոչէին դիւզացիք մնաւաքսի մանարանը — դպրոցին ճիշտ դիմացն էր: Ու Փապրիֆան դպրոցին պատմութեան մէջ աւելի քան դրացի մը եղած է: Փապրիֆան — աւելի ճիշտը լքեալ փապրիֆա մը — դպրոցը եղած էր 1885–էն մինչեւ 1899: Փապրիֆային նկատմամբ, վախնամ թէ, հակառակ իսկ բարի տրամադրութիւններուս, չկարենամ քաղցր լեզու գործածել, բայց փապրիֆա դպրոցին վրայ սիրտս պատրաստ է թափելու իր քաղցրութեան ամբողջ մթերքը անվերապահօրէն:

Դպրոցին «նոր» չէնքը դիւղին մէկ ծայրէն միւսը փոխադրուելէ առաջ մէկուկէս տարի ապրեցայ ու կարդացի հիներին մէջ, որ էր փապրիֆան: Աւտոր համար արդար հպարտութիւն կը զգամ, որովհետեւ այդ կապովը կրնամ անձս նոյնացնել դպրոցին ոսկեդարեան պատմութեան՝ եւ ուսանողութեան հին սերունդին հետ:

Մեր կարգն էր որով դպրոցը հինէն նոր չրջանի մը անցաւ: Մեզմով վերջացան եւ սկսան դպրոցին պատմութեան երկու դարաշրջանները: Մենք էինք, ու մեզի յաջորդողները: Մենք էինք որ հին «հին» դպրոցն ալ դիտէինք, «նորն» ալ: Մենք էինք որ հին չէնքի մը մգլոտած հոտը ծծելէ վերջ, նոր չէնքի մը թարմ սախտակներուն առաջին հոտը առինք: Հին չէնքին հետ մեր ունեցած այս կապն էր որ իրաւունքը կուտար մեզի պատուելու դպրոցին ուսանողութեան, եւ ապա՝ ընթացաւարտութեան, պատկառելի «աշնուականութեան» հետ եւ «նորերուն» հետ որոնք դպրոցին փապրիֆայի չրջանին պատկանած չէին: «Ծօ՛ դո՛ւք, խլլուռներ, դո՛ւք ո՛վ էք, ի՛նչ ընթացքիս մէջ

տէք» ըսելու համապօր էր դիրքը պոր կը բռնէինք։ Երբ «հին» ընթացաւարանը երեւէին մէջերնիս, մանաւանդ Յունիսին, չրջանաւարտութեան հանդէսներու ատիթ, մենք կրնայինք, մեր այս կապին յանձնարարականովը, անոնց հետ խառնուիլ, ինչպէս չէին համարձակիր ընել նորերը։

Ա՛լ ինչի կ՚ուզէք վերապրեցէք — աւանդամօրութեանս կամ անցեալին հանդէպ ատածած սիրոյս — բայց եթէ իմ սրտիս գաղտնիքը կ՚ուզէք իմանալ, կը խոստովանիմ թէ աւելի խանդաղատալից, նաեւ հպարտ, զգացումներով կը յիշեմ միշտ Ֆապրիֆա–գպրոցը քան «նոր» գպրոցը։ Գաճա՞ռ։ Գառճառներ մէկէ աւելի են։

Նախ, որովհետեւ Բարձրագոյն վարժարանը իր խանձարուրքին մէջ այդ ֆապրիֆային մէջ չնչած ու աճած էր։ Գպրոցին անուններ, հմայքը, պատմութիւնը զուգորդուած էին այդ չէնքին հետ։

Երկրորդ, գպրոցին համբաւին հիմը իր վարժապետներն էին, եւ այդ վարժապետներուն գործը սկսեր եւ յառաջ տարեր էր այդ նոյն չէնքին մէջ։ Այդ չէնքին սրահին մէջ նստեր, գրեր, կարգացեր էին ուսանողներու յաջորդական սերունդներ։ Անոր կից գասարաններուն պատերուն վրայ անցիր պատմութիւնը կար այն հին ընթացաւարաններուն, ինչ որ եւ հօրս, գոր անձամբ ճանչցեր եւ սիրեր էի։

Երրորդ, գպրոցին այդ չրջանի նախնականութեան մէջ ար իմացական հաստնութիւն մը, եւ հոգեկան արժէքներու աւելի խոր հասկցողութիւն մը (թերեւս աշակերտներու ատիքին բաղդատական առաւելութեան պատճառաւ) ր «նոր» գպրոցին մէջ պակաս էր, կը կարծեմ։

Ու վերջապէս, անձնապէս խօսելով, դիշերօթիկ գըպրոցի մը իմ առաջին փորձառութիւնս այդ չէնքին պատերուն մէջ զգացի։ Առաջին սէրս անոր տուի. հո՛ն հաստատեցի բարեկամական առաջին կապերս ընկերներուս հետ. հո՛ն վարժուեցայ վարժապետի եւ աշակերտի յարաբերութեան. ընտանեկան յարկէս առաջին անգամ ըլլալով հեռացած իմ մանկական հասակիս մէջ, գպրոցական պանդխտութեանս մխիթարութիւնը, քաջալերութիւնը եւ ուրախութիւնը հո՛ն, այդ չէնքին մթնոլորտին մէջ գտայ։

Ֆապրիֆան դիւղին «դուռն» էր։ «Խակէլէին ճամբէն» դիւղը մտնողը առաջին անգամ Ֆապրիֆան կը տեսնէր։ Եւ որպէս զի նայուածքներու աչքին անմիջապէս որոշ ըլլայ թէ ինչ որ մանսարանի կը նմանի վարժարան է, ճիշտ ճակատը հայերէն գրերով գպրոցին անունը գրուած էր — «Բարձրագոյն վարժարան» — եւ տակը թուականը — «1885»։

Մանարանէ վարժարանի կերպարանափոխութիւնը դէպ բարդութիւն չէր կրնար ներկայացուցած ըլլալ այս չէնքին պարագային։ Սրահին մէջէն մեքենաները վերցուցած էին եւ տեղը չորս կարգի վրայ նստարան – գրասեղաններ դրեր էին։ Ճակատը բեմ մը կար եւ բեմին կռնակը, կոզմնակի դռներով, երկու սենեակներէն մէկը, դէթ կրասերազոյն աշակերտներու համար, անոռնձգելի «սրբութեանց սրբութիւնն» էր — «վարժապետաց սենեակը»։ Իսկ միւսը՝ «մողական սենեակը» ուր, ապակեայ դարակներու մէջ պահուած կը մնային բնագիտութեան եւ քիմիաբանութեան յատուկ կարգ մը գործիքներ, եւ ուր «Աբչակ էֆէնտին», այդ դիտութիւններուն դասաւանդ ուսուցիչը, իր փորձերը կը կատարէր։ Այդ սենեակին խորհրդաւորութիւնը բոլոր բնագործնական կարգերու աշակերտներուն նրեւակայութեան մնայուն գրդիռն էր։ Դուռը կղպուած կը պահէր «Աբչակ էֆէնտին», եւ բանալիին ծակէն իսկ ներս նայելու չէինք համարձակիր մենք սոսրնագոյն կարգի աննչան աշակերտներս։

Այդքա՛ն։ Սրահին մուտքի գրան կից կար խուց մը որ անօրէնին, Տր. Զէյմպրըսի, իրրեւ պաշտօնասենեակ կը ծառայէր։

Ֆապրիֆան նորէն ֆապրիֆա էր — չինուածքով նոյնը, կռչումով ալ նոյնը։ 1885–ն ի վեր անոր մէջ ճարտարապետուածքը նիւթը նկարագիր էր, միաք էր, հոգի էր, մէկ խօսքով, «Աստուծոյ պատկերով» մարդը Աստուծոյ պատկերին արժանի ընելու։

Իրաւ իրրեւ ֆապրիֆա կառուցուեր էր սկիզբէն բայց իրրեւ գպրոց ծառայելու վայելչութենէ զուրկ չէր։ Ընդհակառակն, ըստ իս, թէ՛ արտաքին երեւոյթով վայելուչ եւ պատկառելի չէնք մըն էր եւ թէ՛ դասական տեսակէտ՝

կեանքում աշակերտներու առաքելութեան ծեծին եւ դափիւնին տակ իր առողջութիւնը անվթար պահելու:

Ու երբ նոր չէնքը կանգնեցին, հինին վրայ սկսա աւելցաւ: Նորն ալ հին չէնքին նմանը չինելու էին. ինչո՞ւ չըրին, չեմ գիտեր, եւ այդքան նոր առապձ եւ գրամ վատնելցին կառուցանելով չէնք մը որուն ձեւը, ճաշակը, ծրագիրը շարունակ անհաշտօրէն արհամարհած եմ: Նոր չէնքը ոչ դպրոցի կը նմանէր, ոչ գիշերօթիկ դպրոց պիտի ծառայէր: Ճարտարապետական արտադրութիւն մրն էլ որուն մէջ առաջին կը պակսէր աշխարհական հասկցողութիւն չէնքի մը, որ իրրեւ գիշերօթիկ դպրոց պիտի ծառայէր: Ինչ որ է. հնաւանդ անջրպետով մը բաժնուած եմ այժմ այդ անցեալէն եւ սիրտս չունիմ մեղադրանք բնացնելու ո՛չ այդ օրերուն դիւղի խալփայիին եւ ոչ ալ չինութեան գործը վարող մարմինին վրայ: Նպատակս է, հակադրութեամբ նոյնիսկ ընել Գապրիէլեանի:

Սրահը իր երկայնքին, երկու կողմերուն բազմաթիւ պատուհաններէն առատ օդ եւ լոյս կ'ընդունէր, թէեւ մէկ կողմի պատուհաններէն, որուն առորոտէն կ'անցնէր «վաստանուն Զորը», օդին եւ լոյսին հետ նաեւ՝ այն հոտը որով, ինչպէս ասկէ առաջ յիշած ենք, Պարտիզակի մթնոլորտը յագեցած էր: Բայց այս հոտն ալ, ո եւ է հոտի նման, ընդհակառակը ընդհատ թշնամի էր մինչեւ որ իրենց ապարդիւն բողոքը լռեցնէին եւ վարժուէին անոր, կամ մոռնային զայն, եւ նոյն իսկ, ժամանակի ընթացքին, այնքան յատաջդիմէին — եթէ այդ աստիճան դիւցազնական բնաւորութիւնը յառաջդիմութիւն կրնանք կոչել — անկէ ախորժէին: Անձնասիրական փորձառութիւնով կը խօսիմ, որովհետեւ իմ տարիքովս աշակերտներու յատկացուած ննջարանը, դպրոցասրահին կողովը, այդ նոյն ձորին վրայ կը նայէր եւ անխուսափելիօրէն կը զառնար ձորէն բարձրացող այդ կճղոտ հոտերուն դիւրամատչելի ապաստանարանը: Բազաքացի խեղճ աղաքը, իրենց առաջին օրերուն, որքա՛ն կատաղի կերպով կը բողոքէին այն անտանելի ընդունելութեան դէմ որ դիւղը կուտար իրենց իր հոտառէտ դեսպանովը — այս ձորովը — քանի մը ամիս չանցած բողոքը կը լռէր, եւ տարիներ վերջ

իրենց տուները կը զառնային պարծենալով թէ դպրոցին ամէնէն հանգստաւէտ եւ օդաւէտ ննջարանին մէջ պահակելու առանձնաշնորհումը ունեցած էին...: Չէ՞ մի որ ժողովրդական առածը կ'ըսէ «քառասուն օրէն ամէն բանի կը վարժուինք»: Քառասուն օրը կը բաւէր որ ամէնէն քաղաքակիրթ անդունդն իսկ վարժուէր այդ հոտին...:

Սերտողութեան պահերը այդ սրահին մէջ կ'անցնէինք վարժապետի մը հսկողութեան տակ: Առտուանց, դասերը հսկած, վարժապետները կը նստէին բեմին վրայ եւ անօրէնը, կամ անոր փոխանորդը, «Արմենակ էֆէնտին», Ս. Գրքէն քանի մը համար կը կարդար եւ քանի մը կարճ դիտողութենէ վերջ ազօթք մը կը մատուցանէր: Նոյնը՝ դիշերուան սերտողութենէն առաջ, թէեւ այս առթիւ այդ պաշտօնը կը կատարէր «հսկիչ» վարժապետը:

Բայց այդ սրահին փառքի օրերը՝ տարեվերջի հանդէսներուն առթիւ կուգային: Աւարտական ամէն հանդէսի առթիւ, աւանդութեամբ երէց կարգին պարտականութիւնն էր երիցպոյն կարգին համար, սրահը կանաչ ղրասանդներով զարդարել: Օրեր առաջ ձիապանները բեռներով կաղնիի թարմ ճիւղեր բերած կ'ըլլային:

Առտնոյ բոյրովը կը դիմաւորէինք: Կ'ըսուի թէ Մարիամ Մագդաղենացին իր կանացի անդիմադրելի հմայքը կը պահէր իր անուշահոտ խւղերովը, որոնց պատրաստութեան համար իր սեփական խւղեփեցական աշխատանոցն ունէր: Շատ յաճախ, երբ քթիս զարկած է կարուած կաղնիին հոտը, ես ինծի հարցուցած եմ թէ այդ Մարիամը, եւ անկէ ի վեր բոլոր Մարիամները, երբեք յաջողա՞ծ են հնարել եւ դործածել անուշահոտութիւն մըն ալ որ մրցէր կաղնիի տեբեւներուն բոյրին հետ, եւ գերազանցէր զայն:

Այդ ճիւղերէն կանդուններով զրասանդներ կը չինէինք եւ ալիք ալիք կը կախէինք սրահին պատերէն եւ ձեղունին խոյակներէն: Անոնցմով կը կամարէինք բոլոր դռները:

Աւարտական հանդէսի օրը մեր Նաւասարդի օրն էր: Հիւրեր, դիւզացիներ, ամանք զբօսուող, կամ շալվարով, դիւղին ընտրանին, ինտելիկենցիան — քա-

հանայ, վարժապետ, պատուելի — եւ դպրոցին ամբողջ ուսանողութիւնը կը լեցնէին փապրիֆային այս սրահը:

Ջանգակը կը հնչէր, եւ երբ «Պարոն Յակոբոսը» իր ջութակին ճպռտուքը նշանր ատր, աչակերտներէ կազմուած նուագախումբը կապնիկապը թէեւ միշտ պայլելի անվեհերութեամբ, կը սկսէր «Համթիլէ Մարշը» եւ որոտընդոստ ծափերու մէջ ներս կը մանէր ընթացաւարտ կարգը եւ մէկ դծի վրայ հետեւելով «Աբշակ էֆէնտիին» կամ «Արմենակ էֆէնտիին» առաջնորդութեան, կը յառաջանար յատկանօրէն սրահին կեդրոնական անցքէն դէպի բեմը եւ կը դրաւէր իրենց յատկացուած աթոռները: Եթէ երկինք ալ դրաւէր իրենց յատկացուած աթոռները: Եթէ երկինք ալ այդքան վտանգ եւ պատուով պիտի մանանք օր մը (եթէ երբեք մանելու արժանի համարուինք) ես դոհ պիտի ըլլամ: Այն ատեն կը խորհէի թէ ատկէ աւելի վտանգ ու պատիւ վայելել ո՛չ երկինքի եւ ո՛չ ալ երկրի վրայ կարելի էր ո եւ է մահկանացուի համար:

Ուրիշ առաւրութիւն մըն ալ ունէինք որ չատ կը սիրէի: Բոլոր «ճատ» խօսող ընթացաւարտները, երբ ճատերնին լմնցնէին, ծաղկեփունջերով կը ամբակոծուէին: Մանուկ երբ պիւղէն տղայ մը ըլլար ընթացաւարտը՝ ըլլար նաւանդ երբ պիւղէն տղայ մը ըլլար ընթացաւարտը՝ ըլլար նաեւ անպայման ծաղկեփունջերը իսկական ծաղկեհեղեղի մը համեմատութիւնը կը ստանար: Ատանկներու համար պիւղայինները ամանք ծաղկեփունջերու կառաբեալ մարակոցով մը եկած կ'ըլլային: Գիւղացին միշտ հպարտ կը դգար երբ իր պատկերէն մէկը դպրոցը կը կարդար ու մարդ կ'ըլլար: Ու իսկոյն ծափահարութիւնը եւ ծաղկահարութիւնը իրենց ինքնարուխ ուրախութիւնը յայտնելու միջոցներ էին:

Այդ սրահը նաեւ կ'ըլլար որբեւայր մը երբ կիրակի առաւոտները պաշտամունք կը կատարէր անոր մէջ: Ազգային արուեստ երդեցողութեան որքան չատ արձագանգ տուած են այդ սրահին պատերը: Ինչ հոդեբուղխ ապօթքներ մատուցուած են այն բեմին վրայէն, որուն միակ իրանը սեւ չուխայով ծածկուած սեղան մըն էր: Բայց այդ սեղանին եռին կանգնող քարոզիչ–վարժապետներ էին «սրբազան մաքուր» մարդիկ՝ որոնք ինչպէս «կը սեսնէին» նոյնպէս ալ կը յայտնէին. «Աստուած:

Անհատատ չկար դպրոցին ամբողջ ուսանողութեան մէջ: Այդ սրահին մթնոլորտին մէջ անհատատութեան մթնոլորտ մանէր իսկ չէր կրնար անանիլ եւ ապրիլ: Բարեպաշտութիւն, կրօնասիրութիւն, աստուածասիրութիւն մեր ձեռքը դրուած քերականութեան, աշխարհագրութեան, թուաբանութեան, բնագիտութեան դասագիրքերուն հետ սորվեցանք մենք հո՛գ, այլ սրահին մէջ: Ցապրիֆան կը ներկայացնէր արտաքին չօշափելի մարմինի մը մէջ կոթող մը անշօշափելի ներչնչումներու, փորձառութիւններու, յղացումներու, ձեւառումներու որոնց ենթարկուեցան անոր մէջ հարիւրաւոր աշակերտներու հոդիները: Ի՞նչ է օդուտը պալատի նման չէնքի մը որուն մէջէն կը պակսի ճիշտ այն ինչ որ փապրիֆային մէջ կար: Դո՛ւք ձեր երանիները տուէք ներկայ սերունդին որ իսկ եւ իսկ պալատներու մէջ կ'ընդունի իր իմացական դաստիարակութիւնը: Ես իմ երանիներս կը վերապահեմ իմ սերունդիս որ իէեւ փապրիֆայի մը մէջ կարդայ բայց անոր մէջ դասւ ու վայելեց «անձեռագործ չինուածք մը» հոդեւոր ուժերու՝ որ աւելի կը պալատացնէր զայն քան ո եւ է ձեռագործ պալատ, որով կը պարծի այսօրուան «կրթական աշխարհը»:

Ցապրիֆան այցելեցինք առանց անոր դեռնայարկը աչք պատցնելու: Սրահն էր, անառարկելի, երկրորդ յարկին վրայ, չէնքին էական մասը, բայց դեռնայարկն ալ անոր հետաքրքրական, կամ, աւելի չիտակը, վիպային մասն էր:

Շէնքին կողքին էր մուտքի կամարաձեւ լայն ու պատկառելի դուռը — արժանի խորհրդանիշը դպրոցին հիւրընկալ եւ տաքուկ սրտին: Այդ յարկին վերհատեան էր «Պարոն Յովակիմը» որ պատկառելի երեւոյթով մարդ մըն էր: Դըպրան ներսի կողմը «ոստիկանական» օթեակ մը կար, կապոյտ ներկուած: Երբ այդ օթեակին մէջ բազմած ըլլար ան, ներս մտնող եղողը կը դիտնար անոր պաշտօնին բնոյթը: Բայց «Պարոն Յովակիմը» միայն դռնապան մը չէր: Ատկէ չատ աւելին էր: Ան էր ամբողջ հաստատութեան հեղինակութեան պանծալի խորհրդանիշը:

Վատահ եմ թէ եթէ Մատամ Թուսօ հանդիպած ըլլար «Պարոն Յովակիմի» անպատճառ իր մտմտքանը չէինել ըսուած պիտի ըլլար իր համբաւաւոր թանգարանին համար: Փառաւոր մարդ մըն էր ան, կլոր ու կարմրուկ երեսներով, չնորհազարդուած պեխերով՝ որոնք, խոպոպուած, երկու ականջները կը հասնէին, նաեւ՝ յպղծանդամ, երկայնահասակ, եւ տակառային չըջագծով: Բայց հակառակ իր երեւոյթին այլամերժութեան, բարի, միամիտ, եւ քաղցրաբոյ մարդ մըն էր: Իր դիրքին եւ պատիւին պիտակից էր: Եթէ դռնապանութիւնը դինքը չէր վատաւորեր, ինքն, իր վերաբերումովը, կը վատաւորէր իր այդ դիրքը:

Ինչպէս կ'ակնկալուի այդ կազմով եւ այդ դիրքով մարդ մը, օրուան իր ժամերուն մեծագոյն մասը կ'անցնէր անդործութիւնով: Լաւ կ'ուտէր, կ'ըմպէին: Զարաճճի տղաք, երբ առանձին ճաշելու ըլլար, կը լրտեսէին դինքը եւ, աչքերնին դուրս անկած, կը պատմէին իրենց ապշահար ընկերներուն թէ «Պարոն Յովակիմը» վեց պնակ փիլաֆ կերած էր այդ օրը, մէկ նստելուն, այլովքն հանդերձ: Կը հաւատացուէր: Մեծ ուռնը չատ ածուխով կը տաքնայ: Իր օթեակին մէջ չատ յաճախ կը մրափէր: Աբեղան ժամերուն մէկ մասը կուտար պեխերը ոլորելու «Աւետարան» կարդալու, եւ կամ Աստուածաշունչը, որ ինք կը հաւաստէր թէ տասներեք անգամ ծայրէ ի ծայր, եւ բառ առ բառ, կարդացած էր:

«Պարոն Յովակիմը» դպրոցին մէջ հիւցած մարդ մըն էր: Ան ունեցած էր դպրոցին պատմութեան մէջ տեղ մը որ անկարելի է մոռնալ: Դժբախտաբար, դպրոցին յաւաջդիմութեան հետ «Պարոն Յովակիմի» յաւաջդիմութիւնը խոտոր համեմատութեամբ տեղի ունեցած էր: Իմ աչակերտութեանս չըջանէն առաջ ան վարժապետներէն մէկը եղած էր, կ'ըսէին, եւ թուաբանութիւն, աչխարհագրութիւն եւ այլ կարդի տարրական դասեր աւանդած էր, բայց վէրջապէս վարժապետութենէ իննած էր դռնապանութեան: Իր վարմունքէն դատելով մարդ պիտի չհաւատացնէր թէ «անկեալ փառքի» կենդանի կոթող մըն էր ան: Ո՛չ. անցեալին մասին ո եւ է չհաւատքդութեան — կամ, աւելի յստին, աւսումի — նշան ցոյց չէր տար երբեք. զոհ էր իր ներկային

եւ ճակատագրին: Գանգատ չէր ըներ, ընդհակառակն, բարեպաչտօրէն ազօթած ատեն գնչատուած կ'օրհնարանէր իր բաժնոց առատութեանը համար:

Իր նախընթաց կեանքին մասին դէթ մենք, աչակերտներս, ո եւ է տեղեկութիւն չունէինք: Ինչ որ գիտէինք սա էր թէ Մուրատչայցի էր, ամուրի եւ Ամերիկա գացած, դարձած էր: Ա՛յդչափ: Ու անկէ անդին ալ իր կենսագրութիւնը ուրիշ մանրամասնութիւն չէր կրնար ունենալ: Անկենսագիր մարդ մըն էր, ինչպէս անկենսագիր է կով մը որ աչխարհ կուգայ, կ'արածի, կաթը կուտայ եւ օր մըն ալ կը մեռնի: Քաւիլից որ արհամարհական ոգիով խօսիմ «Պարոն Յովակիմ»ի մասին, զոր իրապէս կը սիրէինք ամէնքս ալ, բայց չիտակ խօսած ըլլալու համար չեմ կարծեր թէ անոր կեանքը ըստ ինքեան աւելի նչանակալից էր, եւ ոչ ալ նուազ երանական, քան կովու մը կեանքը: Հարցը նորէն կը յանգի, փիլիսոփայօրէն, սըտր — Ո՞րն է նախընտրելին. կովու պէս անցնչան այլ երանելի կեա՞նք ունենալ թէ՛ իբրեւ մարդ մեծ արժէք ու նչանակութիւն ունենալ եւ այրուիլ, մրկուիլ տառապանքով:

Դպրոցը իր դլխէն մինչեւ պոչը — եթէ հոս ներելի է այս փոխաբերութիւնը — փառաւոր էր: Դլուխը փառաւոր մարդ մըն էր — Տր. Զէմպլրսը — իսկ պոչը՝ դարձեալ փառաւոր մարդ մը՝ «Պարոն Յովակիմ»ը, սա յայտնի տարբերութեամբ անշուշտ թէ գլխուն փառքը ո՛չ միայն իր կապմին եւ երեւոյթին՝ հապա նաեւ մտքին եւ հոգւոյն մէջն էր, իսկ պոչինը՝ էհ, պոչին... ա՛յդչափ:

Մեր սիրելի «Պարոն Յովակիմ»ը երեն յատուկ մենամոլութիւններ ունէր: Շատ կը սիրէր իր պաչտօնական համազեստը: Կարմիր երիզներով տարատոր եւ արոյրէ դեղին կոճակներով բաճկոնը իր երեւակայութեանը մէջ իր դիրքին եւ պաչտօնին կուտային տարապայման արժանապատուութիւն մը: Հիացիկ աչերու արժանի տեսարան մըն էր «Պարոն Յովակիմ»ը երբ իր համազեստը հագած, գլուխը երկար կարմիր փէս մը, եւ ձեռքն ալ՝ կունտ գլխով գաւազան մը, անցնէր փողոցէն:

«Սահմանադրութեան» տարին «հուրիյէթի» չքանչանները կը ծախէին իբրեւ յիշատակ պատմական մեծ դէպքին:

«Պարոն Յովակիմ» առնցմէ քանի մը հատ դնած էր եւ կը կրէր իր համապլեսաին վրայ: Ամառ մը, արձակուրդի առթիւ, հակառակ իր անչարժ կամ դժուարաշարժ կեանքին, Կ. Պոլիս գացեր էր իր համապլեսաը հագած, կուրծքը «նըշաններով» զարդարուած, եւ կը պատմէր հպարտութեամբ թէ պաշտօնատուններու առջեւէն անցած ատեն պահակ զինուորներ բարեւ կը բռնէին իրենց հրացանովը: Շատ ալ զարմանալի չէ: «Պարոն Յովակիմ»ի նման մարդ մը եթէ տեսնէին, Պըբինիկհէմի պալատին պահակներն իսկ բարեւ պիտի բռնէին, ա՛լ ուր կը մնան թուրք պահակներ որոնց աչքին տեսածը խելքը չի կրնար ըմբռնել եւ զանազանել:

«Պարոն Յովակիմ»ը ունէր պաշտօն մը եւս որ թէ՛ իրեն կարեւորութիւնը կ'աւելցնէր եւ թէ զինքը սիրելի կ'ընէր մեզի: Այդ պաշտօնն էր դպրոցին «թղթատարական դիւանի» պաշտօնը: Դրոշմաթուղթը ինք կը ծախէր: Նամակները իր քով կը հաւաքուէին եւ ամէն առտու ինք, դանդաղաքայլ, գիւղին թղթատունը կը տանէր զանոնք թաչկինակի մը մէջ ծրարած: Իրիկուան դէմ «բօսթաճի Արթին ապրանքը», որ գիւղական ուրիշ ոեպ մըն էր, իրեն կը յանձնէր դպրոցին նամակածրարը եւ ինք նամակներու բաշխումը կը կատարէր: Ի՜նչ անհամբերութեամբ կը սպասէինք, իրարու վրայ խոնուած, իր սենեակին փոքրիկ պատուհանին առջեւ երբ նամակ ունեցողներուն անունները կը կարդար: Դպրոցականի մը համար առնէն նամակ ընդունիլ բացառիկ ուրախութեան առիթ էր, եւ այն ձեռքը՝ որ նամակ մը կուտար, կը կարծէինք թէ մեր ուրախութեան մասնակիցն է եւ կը սիրէինք անոր տէրը:

Վերջապէս «Պարոն Յովակիմ» մը պէտք էր դպրոցին դոյն եւ համ տալու համար: Առանց անոր դպրոցը տարբեր պիտի ըլլար, ա՛յ լաւագոյն: Առանց անոր դպրոցին հմայքը պակաս պիտի մնար, եւ ա՛վ պիտէ, յիշատակն ալ բաղդատաբար աւելի անցաւոր: Պարտք մը ունինք ամէնքս ալ «Պարոն Յովակիմ»ին, պարտք մը ունէր նաեւ անոր՝ ղըպրոցը, որքան անոր ըրածին նայնքան եւ առաւել չափով թերեւս՝ եղածին համար:

Ի՞նչ եղաւ արդեօք ան երբ 1915–ի հէդեղը ամէն ինչ սրբեց տարաւ Պարախպակէն — դպրոցը, վարժապետները

— չեմ լսած: Բայց ան ալ անտարակոյս, իր բոլոր փառքովը ինկաւ, մոխրացաւ անփառունակ, ո՞վ գիտէ, անապատներու ո՛ր անկիւնը: Բայց վերապրողներուս սիրտը պարտէզ մըն է դեռ «Պարոն Յովակիմ»ի յիշատակին համար:

*
**

Մուտքի դռնէն ներս գետնայարկը հող էր, կարծրացած, պրկէ քարացած, աշակերտներուն ոտքերուն ճնշման տակ: Այս յարկին վրայ էր ճաշարանը, որ տախտակամած ունէր, եւ որուն պատուհանները, նոքէն կը պարտաւորուիմ յիշելու, «վատանուն ձորին» վերեւովը կը բացուէին: Խոհանոցը քովն էր, ուրիմն, հոտերու բուռն մարտավայրը...: Ճաշարանին մէջ բոլոր կարասիները եւ կազմածները տարբական էին: Սեղանները եւ նստարանները էէմփի կը պատշաճէին քան դպրոցական հաստատութեան մը: Բայց ո՛չ տարբականութիւնը, ո՛չ հոտերու միջամտութիւնը մեր ախորժակին կ'ազդէր: Պարզ եւ աննշեղէն կերակուրը, մանաւանդ համով հոտով հացը, կ'ուտէինք և կը կայտռէինք ուրախ զուարթ: «Գոհ ըլլալ» սորվեցանք դպրոցին այդ օրերուն պայմաններուն տակ:

Ու հիմա, եւս նայելով, կրկնապէս երջանիկ կը զգամ որ իմ դպրոցական օրերուս ունեցածէս եւ վայելածէս աւելին չեմ ունեցեր եւ չեմ վայելեր: Զուննալէն աւելի մեծ բարիք գտայ կեանքիս հետագայ տարիներուն մէջ քան որ պիտի գտնէի եթէ աւելին ունեցած ըլլայի կեանքիս նախկին օրերուն:

Դպրոցական կեանքի պայմաններուն իրրեւ հետեւանք չեմ կրնար յիշել թէ ո եւ է ուսանողական ամբողջ չրջանիս, լուրջ կերպով հիւանդացաւ եւ կամ մեռաւ: Թեթեւ անհանգստութիւններու համայնաբուժ դեղն էր սոլֆաթօճ դոր, Տր. Յովսէփի յանձնարարութեամբը, «Պարոն Յովակիմ» կը մատակարարէր: Իսկ հիւանդին ընկերներէն մէկը կամ միւսն ալ հիւանդապահութիւն կ'ընէր, կերակուրը կը տանէր, կը բերէր ափսէի մը վրայ, «Մատամային» դուրգուրտ հակողութեան տակ:

*
**

կը յիշեմ մահուան մէկ դէպք մը, որ ամբողջ գպրոցը, դիւղը ցնցեց եւ որուն ձգած սեւ ստուերը երկար տարիներ չվերցաւ գպրոցին վրայէն:

Ցապրիէլին գեանայարկին վրայ էին նաեւ լուացարաններըը եւ բաղնիքը, կամ ինչ որ «բաղնիք» անունով կը պատուրուէր: Լաւ կը յիշեմ այսօր, երկուան դէպքի մը պէս, թէ ինչպէ՛ս, Ծունիսի սկիզբներըը, տաք օր մը, կէսօրէ վերջը գաղարի պահուն բոլոր աշակերտներըը վար խուժեցին դէպի ջուրի ծորակներըը իրենց ծարաւը յագեցնելու համար: Դժբախտաբար ջուրի ամբարանոցը, որ ծորակներուն ջուրը կը հայթայթէր, պարապ դտան:

Անհամբեր ոգոց պոհացում տալու համար, Մատթէոս, որուն պարտականութիւնն էր ամբարանոցը լեցուն պահել, մաս ծորակներուն կռնակի խուցը եւ ոգոց երեսին դուրը ներսէն կղպեց, գեանամոյն ջրամբարէն ջուր քաշելու եւ ծորակաւոր ամբարանոցը լեցնելու: Զար պիտի բլլայ, հէք ոգան, ոգոց աղմկարարութենէն ջգայնացած թերեւս, կամ անդգուշութեամբ, ջրամբարին կափարիչին վրայ կոխած աստեն կափարիչը ոտքին ներքեւէն սեղի կուտայ եւ ինք կ'ինկնայ ջուրին մէջ որ ծովու չափ խորունկ ու լայնատարած էր: Այս ողբերգութեան մանրամասնութիւններուն մէջ մտնելու սիրտ չունիմ: Խեղճ Մատթէոսին անչնչացած մարմինը հանեցին իր լոյծ գերեզմանէն եւ դրին հաստատուն գերեզմանի մը մէջ...: Ադէտ միայն Մատթէոսի մտատոչ կեանքին չէր հապա նաեւ իր այրի եւ ազքատ մօրը, որուն միակ արտահատորը եւ յոյսն էր ան ու մխիթարութիւնը:

Թէ ինչո՞ւ Աստուած թոդուց որ բոլոր ուսանողութեան մէջէն Մատթէոսի մը հանդիպէր այդ ազէտը, չեմ գիտեր: Մանկական այդ հասակին մէջ չկրցի հասկնալ պատճառը, եւ որովհետեւ չկրցի, այդ մէկ օրը «անհատատ» եղայ: Հիմա եւս, խելահաս տարիքիս մէջ, այդ եւ ատոր նման չատ պատահարներ չեմ հասկնար, բայց որովհետեւ չեմ հասկնար ուստի կրնամ առաւել եւս հաւատալ: Ու ատոր մէջ է նաեւ տարբերութիւններէն մէկը՝ մարդու մը մանկութեան եւ հոգեւոր խելամտութեանը միջեւ — ոչ թէ աւելի հասկընալ, հապա՝ աւելի հաւատալ:

Մատթէոսի յուղարկաւորութեան տխուր պաշտօնը կատարուեցաւ մեծ չուքով: Գահանայից ամբողջ կազմը, գբաց դասը մասնակցեցան արարողութեանց: Ամբողջ գիւղը ապաց Մատթէոսի ողբերգական մահը եւ ներկայ եղաւ յուղարկաւորութեան: Մենք եւս, անոր ընկերները, բաւական հեկեկացինք եւ արցունք թափեցինք այդ տխուր օրը: Մօրը տպաւորը Գեթսեմանիի մը պատկերին կրկնութիւնն էր աչքերնուս առջեւ: Խեղճ Տր· Զէյմպերսի մաղերը ճերմկեցան, եւ վարժապետներուն ուսերը կքեցան այդ դէպքին ազդեցութեան տակ: Շատ մը դամբանականներ խօսուեցան: Թրքախօս պատուելի մը կարդաց Մատթէոսի ձօնուած քանի էջերս տուննոց ոտանաւոր մը որուն առաջին տունն էր հետեւեալը —

Իսմիմ Մատթէոս Գալագաշեան,
Սու տիպինտէ հալըմ եաման·
Սույա տիւշտիւմ պօղուլմուշըմ,
Վալիտէմտէն այրըլմըշըմ,
Կէլ վալիտէ, կէօր օղլունը,
Պիր թանէճիք կէօզ նուրունու:

որ տափակութեան գլուխ գործոց մըն էր, արեւելեան ոճով յղացուած եւ գրի առնուած յանդուգն ողբասացութիւն մը: Այսու հանդերձ այդ տողերովը Մատթէոսի տխուր յիշատակը պահուեցաւ ու մնաց մեր մտքին մէջ, որովհետեւ ամէնքս ալ, եթէ ոչ քանի էջերը, դէթ կէսը գոց տրված էինք եւ յաճախ կը կրկնէինք: Երբ մէկը սկսէր մէկ ծայրէն, հետզհետէ միւսներն ալ մէջ կը մտնէին եւ մենասայութիւնը կը վերածուէր մեծաձայն խմբասացութեան:

⁂

Սրտի արդարութիւն ըրած պիտի չըլլամ եթէ փապրիճայինն գեանայարկէն հրաժէշտ առնեմ առանց յիշատակութիւնն ընելու հաստատութեան այդ խոնարհագոյն խաւերուն զուգորդուած մէկ գէմքի մը եւս:

Բաղնիքը յիշեցի: Աստնք երկու պատկից խուցեր էին, այնքան մութ որ հարկ կ'ըլլար ցերեկ աստեն գանոնք լուսաւորել իտարէ ճրագներով որոնք պատին վերեւովը թիթ

թեղեայ ջահակալներու մէջ գետեղուած էին։ Քանի մը չաթաթը անգամ մը ամէն մէկ պիչերօթիկ աշակերտի կարգ կուգար բաղնիք առնելու։ Աթարոպութիւնը կարճ ու կարուկ էր։ Երկու դոյլ բաբելաոնուած ջուր կը դնէին ամէն մէկ խուցի մէջ, տաշտ մը քով օճառի խոշորիկի կտորի մը հետ եւ տպաքը կարզով կը մանէին, կ'ելլէին իրր թէ կը լուացուէին ու կը մաքրուէին...։ Բաղնիքին դերիչեան տօնօրէնուհին, մեր այդ անմեղ օրերուն, «Շուշան Տուտու»ն էր, միջին տարիքով, ալքատ, այրի կին մը, չալմաթը սեւ, սիրտը կարմիր, երեսը ժպտուն եւ լուսաւոր, բարի, մայրապետով կին մը։ Երբ «մեծ տպաքը» բաղնիք առնէին, Շուշան Տուտուն իր հրամանները եւ հրահանգները դրան դրսի կողմէն կուտար։ Բայց երբ կարգը գար մանուկներուս որ 10—12 տարեկան էինք, մեզի հետ մօր մը ընտանութեամբ կը վարուէր։ Շատերս չատ անճարակ էինք, չէինք սորված առանց օգնութեան լողնալ։ Մանաւանդ օճառի հսկայ գնդուածը կատարել անկարելի կը գտնէինք, դի ձեռքերնուս մէջ չէր սեղմուեր. հապա թէ դլուխնիս օճառելու կը սկսէինք եւ ահա՛ կը գլորէր կ'իյնար եւ ո՞ւր ալ կ'երթար, կը պահուէր, չար տատանայի պէս։ «Շուշան Տուտու, սապօնս բնկաւ, կորսուեցաւ», կը պոռայինք։ Ու օգնութեան կը հասնէր։ «Շուշան Տուտու, ջուրը տաք է, պաղ է», — դանդաղ, պահանջի վերջը չէր գար։ Բայց ան առանց տրտունջի, առանց սրտնեղութեան, համբերութեամբ մեր բոլոր պահանջները կը գոհացնէր։ «Շուշան Տուտու»ն երէկ չըլլար եւ ի՛նչպէս մաքուր մնայի։ «Մաքրութիւնը աստուածապաշտութենէ ետք կուգայ» կ'ըսէ առածը։ Ուրեմն դէմ երկրորդ կարգի առաքինութեան հրահանգիչս «Շուշան Տուտու»ն եղաւ։

Բաղնիքին հետ նաեւ հանդերձատան վերակացուն էր ան։ Լաթ լուացող կիներուն հետ ալ այնքան քաղցրութեամբ կը վարուէր օրքան մեզի հետ։ Մօր մը խնամքը ունէր ամէն մէկուս նկատմամբ։ Երբ չափնիս անպարծածելի ըլլալու տատիճան հիննար կամ պատռտէր, կը կանչէր մեզ եւ կը խրատէր որ առնը լմացնէինք մեր պէտքը։

«Գրէ՛ մայրիկիդ, ուղուլ Ա., որ քեզի համար երկու նոր չափիկ կարէ, ղրկէ. իմ կողմէ ալ բարեւս տուր», կ'ը-

սէր ընտանի չէշուով։ Իրենց մայրերէն հեռացող տղոց մայրութիւն կ'ընէր այս պարզ ու առաքինի կինը։ Քի՛չ բարիք էր մխիթ «Շուշան Տուտու»ին ծառայութիւնը դպրոցի աշակերտութեան։ Ա՛հ, այնքան չատ որ չեմ մոռցած քառասուն տարիէ ի վեր, եւ պիտի չմոռնայի եթէ քառասուն տարի եւս ապրէի։

Ֆապրիքայիի պատերուն եւ տախտակներուն հետ հիւսուած յիշատակներուն հապիւ թէ մակերեսը քերեցի։ Միշտ ինչը կ'ըսուի, շատը կը մնայ։ Նմանապէս, միշտ չատը կ'ըսպառի, քիչը կ'իրականանայ։ Այս է կեանքը։ Կեանքը ոչ կրնայ լման ապրուիլ, ոչ ալ յուշերով կրնայ լման վերապրուիլ։ Ուրեմն, կը թողունք նաեւ ֆապրիքան իր տեղը այս անկատար յուշերուն պսակը դնելով անոր մոխրակոյտին վրայ։

ՄԱՆԱՐԱՆԸ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑ ՈՒ ԳԻՒՂԱՑԻՆ — ԽՈՋԱԿ ՈՒ ՈՐԴ — ՊԻՒՃԻ ԿԱՐԱՊԵՏ — ԵՐԳ ՈՒ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Գիւղացիք մեռաքսի մանարանը կը կոչէին միշտ «Իփէկի Ֆապրիքա»: Հայերէն երկու բառերուն ալ բնտանի էին, բայց թէ՛ կրթեալ եւ թէ՛ անուս բնիկ Պարտիզակցին լեզուին վրայ «մեռաքսին» տեղ՝ թրքերէն բառը, իսկ «մանարան» կամ «գործարան» բառին տեղ լատինականն էր գործածականը: Բնազդով մը, որուն անտարակոյս պիտակից չէին, կը թուի թէ հայերէն բառերը կը դժկամակէին գործածել հասատառութեան մը համար, որ ամէն իմաստով օտար էր: Գիւղին բոլոր աւանդութիւններուն, ոգիին, կենցաղավարութեան հետ անհաչա, ուստի եւ օտար, հասատառութիւն մըն էր ան իր մեքենաներով, իր կաթսայով, իր երկար ծխնելոյզով, իր գործի ժամերով, նաեւ կարգապահական խիստ կանոններով:

Պարտիզակ գիւղ մըն էր, չմոռնանք: Արդ, գիւղի մը մէջ ի՞նչ գործ կրնար ունենալ բաղաքի մը սեփական այսպիսի արտառոցութիւն մը: Գիւղացին ո՛ւ եւ է տեղ, իր կեանքի նախնական պայմաններուն մէջ, քաղաքացիին կեանքին վրայ հիմնական եւ անփոխարինելի մէկ առաւելութիւն մը ունի, որ է իր ազատութիւնը: Ազատօրէն կ՚ապրի ու կը չարժի ան· չարքաշ է, երկար ժամեր կը գործէ իր արտին կամ դաշտին մէջ, բայց իր կամքէն անդին հրաման տուող չունի, իր ուժերուն, իր ժամանակին, իր ցանածին եւ հնձածին տէրը միայն ինքն է: Ա՛ռ գիւղացիին ձեռքէն իր այս ազատութիւնը եւ պարապիր ըրէ անոր վրայ գործարանի մը ծխոտ, մխոտ գերութիւնը, ալ ի՞նչ գիւղացիութիւն կը թողուս գիւղացիին: «Գործաւոր» գիւղացին գիւղացիութեան արուեստակեալ մէկ սերունդն է — ոչ գիւղացի, ո՛չ քաղաքացի — յաւէտ ընկերային խառնածին մը:

Ու մանարանը Պարտիզակ մտած օրէն ստեղծուեցաւ

հոն այն պայմիճակը որուն կ՚ակնարկեմ: Մանարանը գիւղին հովուերգութիւնը սպանեց: Գիւղացին իր աղքատութեան վրայ ազատութիւնը ծախեց: Բնաւ չեմ մեղադրեր գիւղացին: Հաց մը հանելու էր տեղէ մը, ու երբ հողը չէր տար այլ հայր, ո՞ւր գիմէր· պէտք էր որ ճարահատ գերի ըլլար ճարտարարուեստական գրութեան մը որ գրամատուքը կ՚ընտրէ հատատառել — քաղաքը կամ գիւղը — ուր որ կամաւոր կամ ակամայ գերիներ կան:

Բայց ի՞նչ է իմաստը այս բողոքին· չէ՞ մի որ գիւղացուց գրամ չահեցնելու միջոց մըն էր գործարանը: Այո՛· բայց ի՞նչ էր չահածնին: Շահուն եւ վնասին կշիռը առեղծուածային էր: Իրրեւ թէ ապրելու համար կը չահէին, բայց չահելու համար կը սպառէին: Գործարանի կեանքը ամէն տեղ նոյնն է: Մարդիկ կը գործեն որ ապրի՞ն· հապուի թէ· յաւէտ կ՚ապրին որ գործեն, հատնին, մաշին եւ չապրած — յայն իմաստով որ ազատ մարդու մը իրաւունքը ըլլալու է — մեռնին:

Մնաց որ աննչան օրաւարձեր կ՚ընդունէին այս մանրանոցներուն մէջ գործող կիները եւ դեռահաս աղջիկները: Արեւը չծագած, մութն ու լուսուն կը սկսէին եւ կը չարունակէին գործել մինչեւ արեւամուտը չարաթական քանի մը դահեկանի փոխարէն: Երանդ Օտեան արդեօք Պարտիզակ երբե՞ք ոտք կոխած չէ՞ր: Այլապէս, ինչո՞ւ իր բարեկարպետիչ հերոսը մինչեւ Ծապըլվարները դրկէր: Պարտիզակ քեթին տակ էր եւ «Ընկեր Փանջունի»ի մը բարեկարգչական միջամտութիւնը կրնար երգիծականէն աւելի իրական բարիքի պատճառ ըլլալ հոն: Բայց կատակը մէկդի, կեանքերուն չահագործում մը կար Պարտիզակի այս մանարաններուն մէջ: Այդպէս կը խորհէի երբ անխելչահաս ուսանող մըն էի, եւ այդպէս կը խորհիմ մինչեւ այսօր երբ ո՛չ մանարան մնացած է իր տեղը, ոչ ալ գիւղացի գործաւոր:

Բայց մանարանը իրականութիւն մըն էր Պարտիզակի կեանքին մէջ որ, արդարացուի կամ քննադատուի ընկերային եւ անհատական հիմերու վրայ, չի կրնար բոլորովին անտես առնուիլ: Գիւղը դեռ ոտք չկոխած, հեռուէն եկո-

Մոքիս մէջ կան մեր դպրոցին դէմի մանարանին զուգորդուած քանի մը պատկերներ զոր կ'ուզեմ վերարտադրել քանի մը դծերով:

Առաջին պատկերին յուշարարը ոչ աչքս է եւ ոչ ալ ականջս, հապա զարձնալ Ֆիքս: Ասոր համար ի՞նչ չքմեղանք փնտռեմ: Անկարելի է Պարտիզակը դրչանկարել ապաւինելով սոսկ երկու դպրարանքի, թէեւ այդ երկուքը կարեւոր պատմութիւններն են: Ո՛չ կոյր մը եւ ոչ ալ խուլ մը պիտի կրնար արդարութիւն ընել Պարտիզակի: Բայց ոչ ալ ուրիշ մը որ լաւ կը տեսնէ, լաւ կը լսէ, սակայն զրկուած է հոտառութեան զդայարանքէ: Շիտակը խօսինք, մէկու մը համար որ Պարտիզակի մէջ պիտի ապրէր՝ հոտառու զդայարանքէ զուրկ ըլլալ անվիճելի առաւելութիւն մը կրնար սեպուիլ: Բայց առանց հոտառելու, միայն տեսնելով եւ լսելով ալ Պարտիզակը լման ճանչնալ կարելի չէր: Պարտիզակը լման ճանչցած եմ որովհետեւ ո՛չ միայն տեսած ու լսած եմ ինչ որ կար անոր մէջ հապա նաեւ հոտառած եմ չլսուելիքը եւ չտեսնուելիքը: Իմ ջանքն ու նպատակս եղած է Պարտիզակը հաւատարմօրէն զրչանկարել եւ այդ ընելու համար պարտաւոր եմ ապաւինիլ բոլոր զդայարաններուս, որոնք շատ զօրաւոր եղած են մէջս, անշուշտ նաեւ՝ «վեցերորդին»:

Մանարանին նկատմամբ ժխտական տրամադրութեանս բացատրութիւնը պէտք է գտնել անշուշտ առաւելապէս իմ ընկերային արդարութեան զդացմանս մէջ, բայց զէթ մասամբ ալ, այն անարդ հոտին՝ որ զուգորդուած էր մանարանին հետ:

Խոզակին միջուկը սառած որդն էր: Երբ մեռաքսի թելը քակուէր, որդին հոտած դիակը մէջտեղ կ'ելլէր: Այս որդերը կը դիպչէին մանարանին մօտիկը, կուշտը երբեմն, եւ անոնք կը դառնային ապրիւր մը զարշահոտութեան որ անտանելի էր: Որդերու այդ դէպերը այդիներու եւ թթասանոանելի էր: Որդերու այդ դէպերը այդիներու եւ թթասանոանելու լաւ ապր կ'ըլլային: Այդ սոսկ բարիքին չարիքը սակայն մեր քթերուն համար՝ այն էր որ հոտը փոխանակ մէն տեղ: Բայց այդ ալ անխուսափելի էր: Եթէ խոզակ սպանահմանափակուելու մէկ տեղի մը մէջ, կը տարածուէր ա-

անարանները իրենց նկարագիրները կը ծանուցախարանքով, իրենց մթագոյն ծխնելոյղներովը եւ նրուն «պիլ» ձայնովը որ քաղաքացոց ականջին զուած է որպես կատարումն մը:

պահուս վատահ չեմ թէ երեքն ալ իր դիպին ննելուն թիւը թէ ոչ: Ամէն պարապայի ևս կը յիյն երեքը որոնցմէ երկուքը մեծապոյնները էին, մէն» դպրոցին մօտիկը, իսկ միւսը, «նոր» դպրոցին մր: Երբ մէկը, ինչպէս հարեւանցիօրէն յիշեցինք, արի այսքան մօտիկ դրացնութեամբ կ'ապրի հաեան մը հետ, անտարակոյս բաւական ծանօթուչահի անոր մասին:

ան որ կը յիշեմ այս մանարանը — եւ միւսներն ալ ման — երէկ ոչ ամբողջ տարին, դէթ տարուան մեմասը, որքան առեն որ խոզակի մթերքը չէր սպաը բանէին: Մանաւանդ խոզակի նոր բերքէն անմիերջ մանարանին անիւները կը սկսէին դառնալ եւ նար գարնան վերջէն մինչեւ աշնանամերջը սպահոեւ թերեւս, ձմեռն ալ: Գիտեմ թէ դպրոցի արձակուած, եւ աշնանամուտին, երբ արձակուրդէն կը վերադառնայինք, այս մանարանը լիաշունչ կը

ու մանարաններուն ակրերն ալ ճանչցած եմ: Ակռկ էին: Անոնց մասին ունկի բանիլիք չունիմ: Դրուր կա՛մ հեղինակները, կա՛մ մատակարարիչները այդ ան սրբագրիչները չեն կրնար ըլլալ ընդհանրապէս: ալ չէին: Ժամանակը կամ նոր պազպահարներու ամխարհիի մը ճնշումը պէտք էր նաեւ տեղական պայու սրբագրութեան համար: Բայց ժամանակը չհամխարհքը չփոխուած սրբագրելի դրութիւն կամ համթիւն չի մնայ Պարտիզակի մէջ...: Մրրիկը ամէն ու տարաւ, հետը մէկտեղ նաեւ ժամանակին եւ ամ ապագայ աշխարհքին պատեհութիւնը՝ իր սըրթիւնը հասցնելու մինչեւ Պարտիզակի մանարան:

***

ան ըլլար, մանաւանդ պիտի ըլլար, որովհետեւ հոս ալ պիտի ըլլար:

Զարիքը իր տրամաբանական չղթան ունի միշտ. նաեւ՝ բարիքը: Բայց չարիքն ու բարիքը երկրպագունին երկու եղբայրներուն նման են — մէկ կողմին յուսահատը կ'երեւի: Այլ խօսքով, ինչ որ մէկուն համար չարիք է, ուրիշի մը համար բարիք կրնայ ըլլալ: Շատ հետեւենքը չերթանք: Այս հոսած որովհետեւը ոչ միայն հոգը կը կշտացնէին հազար նաեւ պիւղին հաւերուն փսփսուքը ինձմէ կ'ըլլային: Ու մայրս միշտ կը պատճառաբանէր «պիւղի հաւկիթ» կերցնելէ մեզի: Հաւկիթին դէմ մօրս առարկութիւնը եղէ բնախօսական հիմ չունէր, պապայական հիմ ունէր անտարակոյս: Որովհետեւ հօրս քովիկ մէջ, եւ հաւերուն հարսանեկան ինձմէ որդերու ըլլալիկ մը չուրջը՝ աչքիդ առջեւ, հաւկիթի ախորժա՞կ կը ձգէր: Պարախոսկի մէջ մեր հաւկիթը Լազերէն կը գնէինք: Լազերուն պիւղը մանաւանդ չկար որ որդ ալ ըլլար: Բայց, ո՛վ միամտութիւն, պիւղը՝ պիւղ չէ՞ր, եւ հաւը հաւ չէ՞ր որ հաւկիթը աւելի մաքուր ըլլար...:

*
**

Երբ աշնան վերջը եւ ձմրան օրերը կարճընային, մանարանը չուսցած բանիլ կը սկսէր: Ինչո՞ւ համար այդքան կանուխ, չեմ գիտեր: Գործի ժամերը երկար էին: Եւ միակ բացատրութիւնը գոր ես կրնամ տալ այն էր թէ, կը թուի, լոյս ժամերը բաւական չէին սեպուներ մէկ օրավարձի մը փոխարէն եւ հարկ կ'ըլլար մթութեան ժամերէն ալ աշխատութիւն գողնալ աշխատատուր խեղճ կիներէն եւ աղջիկներէն: Ճրագի լոյսով կը սկսէին գործել եւ ճրագի լոյսով ալ կը վերջացնէին օրուան աշխատանքը:

Ի՞նչ ընէին: Սուլթան Համիտը որո՞ւն պաշտպանն էր որ գործատերին պաշտպան ըլլար: Կապմակերպութեան գաղափարը չունէին. ու եթէ ունենային իսկ՝ կարելիութիւնը չունէին: Եթէ կապմակերպուէին եւ գործադուլ ընէին ամէն մէկը իրրեւ «յեղափոխական» կատածի տակ պիտի իյնային: Տէրտէր պաշտօնները գաւազրած էին ատեղծելու դերեվարական դրութիւն մը ուրկէ ազատում չկար: Դրամագլուխը 19–րդ դարու ճարտարապետական գերութիւնը ընծեղծեց Եւրոպայի ամէնէն զարգացեալ կեդրոններուն մէջ: Պարախոսկի պէս մտացուած անկիւնի մը մէջ ինչո՛ւ տարբեր ըլլար: Գութը կամ ողորմածութիւնը սեպհական շահու թշնամի է, կ'ըսեն: Լա՛ւ, ուրեմն շահու կիրքին առջեւ գութը կամ ողորմածութիւնը պէտք է որ հալի:

*
**

Մանարանն ունէր իր պահապանը որուն պաշտօններէն մէկն էր, ժամկոչի մը պէս, դիշերուան ժամերուն, երբ ամբողջ պիւղը դեռ խոր քունի մէջ կ'ըլլար, դռնէ դուռ պտտիլ եւ գործատուր կիներն ու աղջիկները արթնցնել որ պատրաստուէին եւ իրենց գործին երթային: Պահապանը, որուն պաշտօնական անունն էր «Պէքճի», ձեռքը լապտերով մը ճամբայ կ'իյնար, ան առնելով ամէն մէկ տունի «ջախջախը», մանարանին ամէնէն մօտիկ տունէն սկսելով մինչեւ ամէնէն հեռուինը:

Այս «պէքճի»ները բիրտ մարդիկ չէին բայց բիրտ դեր մը կը կատարէին: Ո՞ր մարդը, որ կամաւ կամ ակամայ, յողնած ղլուխ մը իր հանգիստ քունէն կ'արթնցնէ, օրհնութիւն կը շահի:

«Պէքճի կարապետ»ն ալ տիպ մըն էր, ցերեկը սիրելի, դիշերը՝ ատելի: Ազուոր երիտասարդ մըն էր եթէ միայն դէմքը չաբաթը երկու անգամ ածիլուէր...: Պէֆիութեան ղուզորդեալ կամ ենթադրեալ խստութիւն չկար դէմքին վրայ: Տաքուկ աչքեր ունէր, ձիգ հասակ, եւ ձիու չափ ուժ: Հաւատարիմ եւ վստահելի մարդ էր թէ՛ հոգիովը եւ թէ՛ վարմունքովը: Բոլոր կիներուն եւ աղջիկներուն հետ կը վարուէր այնպէս ինչպէս մէկը իր մօրը եւ քրոջը հետ պիտի վարուէր: Բացարձակապէս ամբասիր եւ անմեղադրելի էր իր վարմունքը: Անոնցմէ ոչ մէկը կը վախնար իրմէն, թէ՛ ցերեկը եւ թէ՛ գիշերը անոնց իրական «պահապանն» էր ան: Բայց հուժկու ձայն մը ունէր: Իր տեղին առաւելութիւն մըն էր ատիկա: Օրիորդի համար, երբ չարաճճի լաթիւն մըն էր ատիկա:

ձեր, որոնք մանաւանդ չուրջը կը սլթաւին, վտանգ վտանգ մը ճօճելով եաեւնուն վազելու, նոյնիսկ տեղէն, հեռուէն կը զոռար անդամ մը եւ վայրկեանպէս անոնց չուքը կը ցնդէր: Բայց այդ նոյն ձայնը զսպել, կասեցնել չէր կրնար: Ի՛նչ տեղը կար դիւրութեան խոր լռութեան մէջ իսկ դիտեր: Ի՛նչ տեղը կար դիւրութեան խոր լռութեան մէջ իսկ զոռալու զգացում պէս:

Տանը «ջախջախը» զարկած առեն կարծես տեղէն կը վրցնէր զայն, ապա ձայնը կը ձգէր եւ կը զոռար.

«Աղջի՛ Մարիամ, ելիր... Մարիա՛մ, Մարիա՛մ, ելիր կ'ըսիմ, իմացա՞ր... Աղջի՛, ձան տո՛ւր»:

Ինչպէ՞ս չարթննար: Մորփկա իսկ իր հեռաւոր աչխարհքին մէջ պիտի արթննար այդ ձայնով: Ոչ միայն Մարիամ կ'արթննար հապա՝ ամբողջ թաղը:

Ինեղճ կարապետը այդ ձայնին երեսէն ո՛րքան անէծքի տեղատարափի կ'ենթարկուէր ամէն դիշեր:

«Ծօ՛, սո՛ւս, լսեցի, մը՛ զոռար առանկ արջու պէս...»:

«Վո՛ւյ ձանդ վար անցնի. ի՞նչ է կը զոռաս...»:

«Ձանդ քաչուի. մեռե՞լ պիտի արթննանս որ առանկ ձայնդ ձգեր կը զոռաս կէս դիշերուն...»:

Այս բոլոր քներուն եւ անէծքներուն հակառակ՝ չէր բաւարկուեր «պէքճի կարապետ»ը: Քթին տակէն կը մռնզար եւ յաջորդ տան առջեւ նոյն արարողութիւնը կը կրկնէր, անվրդով ջիղերով, ձայնը լիաթոք թող տալով եւ կանչելով այս անգամ վարդանոյշը, ապա՝ Սրբուհին, ապա՝ Եղիսաբէթը, եւ, մէկիկ մէկիկ, բոլորը:

Օրուան միջոցին, մանաւանդ չհեռացած այս ու ան կը մօտենայլին իրեն եւ խնդրելք կ'ընէին որ երբ դիշերը դիրքնք արթնցնելու պար բոլոր ուժովը չզոռար:

«Հա՛, դամ ականջնուդ փափաս, հա՞», կ'ըսէր ժպլտուով մը:

«Ծօ, կարապետ, մէկ մը զոռաս չօգտէ՞ր», կը պնդէին կիները:

«Մէկ մը զոռամ նը մէկ դիէն միւս դին կ'ոլորուիք. երկուք զոռամ որ աչքերնիդ բանաք. երեք զոռամ նը եաթաղուդ կը ցաւակէք»:

Այս կարապետը այն մեզանչողներէն էր որոնք՝ որովհետեւ չաւ կը սիրուին՝ ուսոի եւ չաւ կը ներուին: Հետը կռիւ չէին կրնար ընել. առիկա վտանգաւոր էր... իսկ եթէ զոռալին երեսին, ինք անոնցմէ ուժով կրնար զոռալ: Ուսոի անզգամանալի կացութեան մը կը համակերպէին, դիտելը դէմը բարկանալով, իսկ ցերեկին հետը հաչտուելով:

Միւս կողմէ, դիտո, դիւրազգած մարդ էր: Աղջիկները իրենց տէրտերը իրեն կը պատմէին: Ինք ալ, անոնք ալ աղքատ էին, բայց երբ զօրծաւոր մայրերէն մէկուն զաւակը հիւանդանար ի՛նչ ընելը չէր դիտնար: Եթէ նեղը ըլլային, կ'երթար չուկայէն հաց մը եւ օխա մը միս կ'առնէր տուներնին կը ձգէր: Հետեւները բնակող աղջիկներուն առջեւը կ'իյնար, լապտերը ձեռքը, եւ մինչեւ մանարան կ'առաջնորդէր: Ամէնն ալ կը սիրէին դինքը: Ու իրաւ կազմակերպութեան մը պաշտպանութիւնը չունէին, բայց «պէքճի կարապետ»ը իրենց կռնակը կեցած էր: Իր զօրծատէրին հաւատարիմ էր, բայց նաեւ վստահելի բարեկամն էր բոլոր զօրծաւորներուն:

Դպրոցի տղաքն ալ չաւ կը սիրէին դինքը: Հարկ չկայ ըսելու թէ երբ դպրոցի շրջափակին դրացիներուն տունեբուն առջեւ կը զոռար, չաւերս ալ կ'արթննայինք: Բարեբախտաբար մենք տղայ էինք եւ դլուխնիս թեթեւ էր. երբ արթննայինք մէկ կողմէն միւս կը դառնայինք եւ նորէն կ'ընկղմէինք քունի մէջ: Մենք ալ մեր դանդաղը կը մխայընկէինք չաճախ դիւդացիներու դանդաղին դիշերուան լռութեան մէջ, իր վայրագ ձայնին որոտման դէմ:

«ԼՀ, ի՞նչ ընիմ, զողզոլս ք՞ւրջ թխիմ», կ'առարկէր:

«Հէմտէ, կ'աւելցնէր, մարդ ըսածդ լուսը չճեղքած, ելլելու է: Աբեւը զլոխնիդ կը ցաթէ, դանդակնիդ առհա չլսուիր: Թէմպէլնե՛ր, ելեր էք, վայ կուտաք. ի՞նչ է. եղեր է քի ձեզ կ'արթնցնիմ եղեր ձանս փսորիկ մը վերցնելով»:

Մարդուն փիլիսոփայութեան դէմ չէինք կրնար դալ, ուսոի խնդիրը հոդ կը փակէինք որ մեր բարեկամութիւնը չվտանգէինք եւ հետը կատակելու, խաղալու պատեհութիւնը ձեռքէ չհանէինք:

Մարդ «պէքճի կարապետ» մը ըլլայ ու ոռնացող ձայն ունենայ, հոդ չէ, կը տարուի: Ու եթէ յանդգնք էր՝ կրնար ներուիլ, եւ կը ներուէր:

⁂

Մանարանը իր նուագն ալ ունէր: Զեմ ակնարկեր պըտուտքով անխնայելու միօրինակ թմբլիւնին, ոչ ալ սուլիչին սոյլին որ զոհի կոչն էր օրուան սկիզբը եւ կէսօրուան դադարէն վերջ: Ատոնք զուգորդուած էին անհոգի եւ անդուրեկ նիւթին հետ: Ատոնք, նման բանաստեղծական մը թեւերուն անցուած չղթաններուն որոնք ամէն մէկ չարժումին կը չընթան եւ կը յիշեցնեն իրեն իր յուսահատ դրութիւնը, յուշարարներն էին գերութեան մը որուն դատապարտուած էին մանարանին մէջ աշխատողները:

Կար ասկայն նուագ մը որ զգայուն հոգիներէ կը ըմխէր եւ յատուկ էր մէ մէնայն մանարանին: Այս կիները եւ աղջիկները զոհաբերանի մը գերութեան մէջ երգելով կը հոչակէին եւ կը պահպանէին, կը թուէր ինձ, իրենց հոգիին անկաշկանդելի ազատութիւնը: Օրուան մէջ յաճախակի — արդեօ՞ք սահմանեալ կամ թոյլատրեա՞լ ժամերու, վստահ չեմ — մէնաձայն կ'երգէին անոնք իրենց գոհին վրայ: Իրենց գոհին համար պէտք եղած իրենց մատներն էին, եւ աչերը: Զայներնին կրնային ազատօրէն գործածել: Մէկ երգը մէնսին կը յաջորդէր: Զանազանութիւնը մեծ էր: Ու ինչ ալ երգէին, համբերցին ուժը, խանդը, վարակիչ ոգեւորութիւնը չէին նուագեր: Բնաւորու գեղեցիկ ձայներ կային այդ գործատուներուն մէջ, որոնք, իրրեւ առաջնորդ, երգերը կը սկսէին եւ մէնսները իրենց ձայնը կը միացնէին անոնց մինչեւ որ համբերցը իր լման թափը առնէր երգին երկրորդ կամ երրորդ տողին: Այս համբերգներուն մէջ կը խեղդուէր մեքենաներուն խուլ ձայնը: Աւելին. մանարանը իր ինքնութիւնը կը կորնցնէր: Հոգիին յաղթանակն էր սա նիւթին թագաւորութեանը վրայ: Անոնք կրնային հոգեւոպէս արհամարհել մարմնաւոր բանտը — բանտ մը ցաւերու, յուսախաբութիւններու, զրկանքի, նեղութիւններու, ծանր աշխատանքի: Այդ երգերուն մէջ ի յայտ կուգար պիղծ հոգին: Գիւղացին հոգին էականապէս մանկական է: Գիւղացին թէ՛ կուլայ, թէ՛ կը խնդայ: Անոր արցունքը եւ ժպիտը իրար խառնուած են անբաժանօրէն: Զսպասեր գաւէ ազատելու որպէս զի խնդայ. ցաւին մէջ ալ կը խնդայ,

կ'երգէ: Զսպասեր որ նիւթական անկախութիւն ձեռք ձգէ եւ ապա վայելէ, ուրախանայ. աղքատութեան մէջ ալ կը վայելէ ինչ որ կեանքը ձրի կուտայ — արեւը, ծաղիկը, լեռները, ձորերը, եւ երգելու առատ հոգի մը: Այլ խօսքով, գիւղացին իր գերութեան մէջ հոգեկան աւելի մեծ ազատութիւն կը վայելէ քան քաղաքացին իրենին մէջ:

Ինչ էր ցաւը, տառապանքը Պարտիզակի մէջ. ա՛հ, ո՛չ. բայց նաեւ երգ կար հոն: Ցաւին գեղեցիկը կար ցաւին եղած տեղը: Ու մանարանին գործատուր կիներուն երգը ատոր մէկ ապացոյցն էր:

Այս համբերգները երեւան կը բերէին ուրիշ իրողութիւն մըն ալ որ դժուար է անտես թողուլ: Ինչպէս սէրը, երգն ալ հասարակաց է, եւ միաւորող ուժ մը՝ մարդկային հոգիին: Մանարանին մէջ իրարու քով, չարք չարք կայնած, կը գործէին այս բազմաթիւ կիները որոնք թէեւ ընկերապէս նոյն մակարդակին վրայ կը կենային, բայց կրօնական կապերով, աւանդութիւններով, գաղափարներով, եկեղեցիով իրարմէ կը տարբերէին: Բայց երգեցողութեանց մէջ այդ բոլոր տարբերութիւնները կը թաղուէին: Երգող հոգիի նոյնն էր թէ՛ Լուսաւորչականին մէջ, թէ՛ Բողոքականին մէջ: Ո՛չ թէ արտաքին, կազմակերպական, կամ արուեստականն, հապա, ինչ որ հազար անգամ աւելի կարեւոր է եւ նշանակալից, հոգեւոր միութեան ցանկալի երազը իրականութիւն մը կ'ըլլար մանարանին մէջ երբ բոլոր գործատուր կիները իրենց ձայները կը միացնէին երգելու, մէջ ընդ մէջ. եւ մէկը միւսին եռեւէ. —

«Առաւօտ լուսոյ, արեգակն արդար, առ իս լոյս ծագեա՛»: Կամ,

«Ալ մօտ ըլլամ, ո՛վ Տէր,
Ալ մօտ քեզի».

Կամ,

«Ծիծեռնա՛կ, ծիծեռնա՛կ,
Դո՛ւ, գարնան սիրուն թռչնակ»,

Եւ կամ դարձեալ,

«Մայր Արաբսի ափերով,
Քայլամոլոր գնում եմ»,

Ու Թերեւս քանի մը վայրկեանի դադարէ վերջ նորէն,

«Տարածեալ ձեռք ընդ ձեռաց,
Ոտք ընդ ոտից ընթանալեաց»։

Եւ այսպէս չարունակելով, Թերեւս անգամ մըն ալ,

«Իմ հովս կեցիր, գիշերն կը մօտենայ,
Տէր, հովս կեցիր, խաւարն կը թանձրանայ»։

Մխիթեան դադափարականը իրարու հետ խօսելով, վիճելով չէրականանար։ Մեկ մէջտեղը որով կրնայ իրականանալ ան այս պիւղայի կիներէն կը զործածէին — մէկտեղ երգելով։ Երգը վերջապէս կը բղխի մէկ ակէ մը որ է սիրտը։ Ու Մխիթիւնը մտքի հարց չէ. սրտի հարց է։ Ու մինչեւ որ սրտով չկրնանք միանալ մտքով երբեք պիտի չմիանանք։

Այս կիներէն իրենց երգերովը կուտային նաեւ կեանքի առողջ փիլիսոփայութեան մը ապացոյցը։

Մանարանի մը մէջ կ'երգէին, չմոռնանք։ Հարսնիքի տան մը մէջ երգել պիւրին է։ Բայց բանտի մէջ երգել ամէնուն տրուած չնորհք չէ։ Առանք կ'երգէին կեանքի այնպիսի պայմաններու տակ որոնք ոչ թէ երգելը պիտի քաջալերէին, այլ՝ խափանէին։ Քաջութիւնը սա է — ո՛չ թէ կեանքի բեռէն պարտուիլ, հապա կեանքի բեռը անգոսնել։ Աղքատութիւնը ըստ ինքեան չէ դժբախտութիւնը, հապա, աղքատ զգալը։ Մահն իսկ իր դաժանութիւնը կը կորսնցնէ մէկու մը համար որ մահէն չվախնար։ վախն է որ կուտայ մահուան յաղթանակը։ Քաջ մարդը կ'ըսէ. «Թո՛ղ գայ մահը, բայց մահը իմ հոգիիս վրայ յաղթանակ չի կրնար տանիլ»։

Հոգեկան կորովի, լաւատեսութեան ի՛նչ չքնաղ եւ ներչընչիչ օրինակ էին Պարտիզակի մանարանին զործաւոր կիները — երգող կիները։ Այդ էր Պարտիզակը — մէկ կողմը մանարանը, բայց դէմը՝ երգը···։

ԽՈՉԱԿ

ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՊՕՐՍԱՆ — ՈՐԴԵՐՈՒ ՃԱԿԱՏԱԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ — ՇՈԳԵՓՈՒՌ — ՄԷՇԷՆԵՐՈՒ ՀՐԿԻԶՈՒՄ։

Մանարանէն եթէ խոզակին անցնինք դիւղին բուն ժողովուրդին աւելի մօտեցած կ'ըլլանք։

Հարցնենք նախ թէ խոզակը — «Խօզան» Պարտիզակի բարբառով — դիւղին համար բարի՞ք էր թէ չարիք։

Այս հարցման միակողմանի եւ կարուկ պատասխան տալ դիւրին չէ։ Ըստ իմ դատողութեանս, թէ՛ բարիք էր եւ թէ՛ չարիք. դէթ անխառն բարիք մը չէր։ Խոզակը Պարտիզակուց պզտիկ էր, ինչպէս ակէ առաջ ըսինք։ Ամէն պարագայի բաղդի, կամ անորոչութեան ահագին տարր մը կար խոզակի պտճին մէջ։ Ուսոի բարիք կ'ըլլար եթէ յաջողէր, եւ չարիք՝ երբ ձախողէր։

Այսուհանդերձ, ո՞ր պտճին մէջ բաղդի կամ անորոչութեան տարր չկայ։ Ու նաեւ մարդկային բնութեան անդիմադրելի ձգտումներէն մէկը չէ՞ միթէ բաղդին հետ աչքկապուկ խաղալը։ Բաղդախաղը միայն քարտով, ձիարշաւով, վիճակահանութեամբ չըլլար։ Եթէ ոչ այս կերպ կամ այն կերպ, բայց վերջապէս ամէն մէկս ալ բաղդին հետ խաղ մը ունինք կամ ունեցած ենք։ Կ'ապրինք, չէ՞, ու կեանքն ալ կխաղին խաղ մը չէ՞ միթէ։ Մեր ընկերային յարաբերութիւններուն մէջ բաղդը (կամ, ուրիշ անուն մը տուէք անոր եթէ կամիք) միշտ տրամաբիւ դեր մը կը խաղայ։

Պարտիզակի մէջ վիճակահանութիւն չկար, ո՛չ ալ առեւտրական չահագիտութեանց պատեհութիւն, ինչպէս կ'ըլլայ հարուստ քաղաքներու մէջ։ Խոզակը սակայն այդ բոլոր չեղածներուն տեղը կը բռնէր։ Խոզակի բերքին մէջ էր դիւղացւոց դէթ մեծամասնութեան «լինելու եւ չլինելու» ճակատագրական հարցին լուծումը։ Կամ, կրնանք ըսել, դիւղին անտեսական կեանքին արեւն էր Խոզակը։ Եթէ փայլէր

այդ արեւը, դիւզացին կը խնդար. իսկ եթէ ոչ՝ կ'ողբար եւ աւելի կը մառնուէր:

Դիւզացւոց վարկը խոզակի վրայ հաստատուած էր: Ու անոնց մեծամասնութիւնը կ'ապրէր այդ վարկովը, որ սակայն աւելի վրայ դրուած հիման պէս խախուտ էր: Ոչ միայն իրենց օրական ուտեստը՝ հապա նաեւ բնաւանեկան ամէն տեսակ պէտքի դոհացում՝ կախեալ էր խոզակի բերքէն: Եթէ տան աղջիկներէն մէկը կամ միւսը հարսնցու էր, պէտք էր որ ապահէր մինչեւ խոզակի աշխատութեանց լրումը: Եթէ «նէհէզ» պիտի կարուէր, խոզակէն ակնկալուած նկամուտը թոյլատու կրնար միայն ըլլալ կարը սկսելու: Խոզակի բերքէն առաջ հիւանդանալը կրկնակ դժբաղդութիւն էր: Դրամ չեղած տեղը ինչպէ՞ս կրնային դրամ ծախսել բժիշկի եւ դեղի համար: Դիւզացիներուն ամբողջ կեանքը կը դառնար վարկի եւ պարտքի չուրջ: Պարտքով թթխտաններըը կը փորէին, պարտքով կ'ուտէին, պարտքով կը հագուէին մինչեւ խոզակի բերքը: Բերքը եթէ յաջող ըլլար պարտքերնին կը վճարէին եւ վարկերնին կը վերահաստատէին... յաջորդ եղանակին համար: Հապա, եթէ փորձանք պատահէր ու խոզակի բերք բնաւ չունենային, կամ ակնկալուածին մէկ տոկոսը ունենային, դժուար չէ երեւակայել թէ ի՛նչ մեծ յուսահատութեան կը մատնուէին խեղճ դիւզացիները: Դրամ չունենալ ապրելու համար ինքնին դժբաղդութիւն է անտարակոյս, բայց քառապատիկ դժբաղդութիւն է՝ ոչ միայն դրամ չունենալ, հապա նոյն առեն ալ պարտքի տակ ըլլալ:

Հետեւանքը այս դրութեան Պարաիզակի մէջ կ'ըլլար ճիշտ այն ինչ որ նման պայմաններու տակ պիտի ըլլար ոեւէ տեղ: Այն որ պարտք ունի եւ պարտքը չի կրնար հատուցանել, երկրորդ անգամ պարտք չկրնար ընել: Երբ չկրնար, իր յուսահատութեան մէջ կը բռնադատուի իր կեանքին բոլոր ապահովութիւնները դրաւի դնել: Խոզակը եկամուտի մը այն յոյսն էր զոր դրաւի կը դնէին: Աւիկա էր դէպի սարկութիւն առաջին քայլը: Երկրորդ քայլն էր, ի դէպ խոզակի բերքին ձախողանքին, դրաւի դնել արտը, այդին, տունը, «պէօճէկլիքը», բնականաբար վայելեալ

այն յոյսովը թէ երբ խոզակը յաջող արդիւնք տայ կրնայ դրաւները եւս առնել:

Խոզակին այս «բաղդախաղը» Պարաիզակի մէջ անխիղճ վաշխառուներու ցանցառ դասակարգ մը առեղծած էր: Պարտքերու դէմ քանինե՛ր իրենց տունը, պարտէզը կորսընցուցին: Եւ ինչ ահաւոր առակներ կը կորզէին անգիտացին այս վաշխառուները այն աղքատներէն, որոնք ճարահատ իրենց կը դիմէին ոսկի մը երկուք փոխ առնելու, քանի մը ամսուան ուտելու դէպ չոր հաց մը ունենալու համար: Առանց յիշատակը օրհնող չկայ: Ու անիրաւ չահը որո՞ւ քով կը մնայ եւ տէրը կ'ուրախացնէ՝ որ առանց քով ալ մնար եւ պիրենք ուրախացնէր: Աղքատէն գողցածնին իրենցմէ ալ գողցուեցաւ իրենցմէ աւելի դաժան աւազակներու կողմէ: Ու երբ Աստուած վերէն վար նայեցաւ զարմացա՞ւ արդեօք տեսնելով թէ գողը գողէն գողցաւ, թէ, ո՞վ գիտէ, ինքնիրեն ըսաւ, «Այս է արդարութիւնը»:

Ինչո՞ւ համար արդեօք այս դիւզացիները միաչունչ խոզակի հաւէտ ինկած էին: Իմաստութեան խրատը պիտի ըլլար «բոլոր հաւկիթները մէկ սակառի մէջ չդնել»: Բայց այս խեղճերը քանի՞ հաւկիթ ունէին որ մէկէ աւելի սակառներու մէջ բաժնէին: Բաժնելու հարցէն առաջ կուգայ ունենալը: Դիւզացւոց կէսէն աւելին ունեցածը արդէն մէկ սակառի մէջ մէկ հաւկիթ էր: Եթէ չերամ չբուծանէին, ի՞նչ ընէին: Անոնք որ կարելիութիւն մը ունէին, ապրուստի երկրորդ կամ կոմմնակի միջոց մը կը չահագործէին: Ան որ «պախալ» էր, նորէն պախալութիւնը կ'ընէր. ան որ հիւան էր, իր արհեստովը կը չարունակէր, «նալպինի» նալպուրիւնը կը չարունակէր, «էսկիպինի»՝ էսկիպինութիւնը, ձիապանը՝ ձիապանութիւնը, եւ այսպէս, ո՛վ որ երկու թելով սազ մը ունէր, երբ թելին մէկը կարուէր, միւսովը կը նուագէր: Բայց ի՞նչ ընէին անոնք որոնց ամբողջ դրամագլուխը առաջին «մէկ հաւկիթն» էր եւ կամ մէկ թելով սազ մը:

Շատ անգամ խորհած եմ թէ արդեօք լաւագոյն պիտի չըլլա՞ր դիւզացւոց վիճակը եթէ՝ փոխանակ չերամաբուծութեան՝ չիակէ չիտակ երկրագործութիւն ընէին: Կ'երեւի

կարելի չէր: Տասը հազար հոգինոց բնակչութիւն մը հողագործութիւնով ապրեցնելու համար անհամար արտավար հող պէտք կը, եւ այդքան ընդարձակ հողեր չունէին: Եւ ո՞ր հողագործը յաջողեր, բարեպատեհը էր սուլթաններու անողորմ ախրապետութեան տակ, որ Պարտիզակիցիք յաջողէին ու բարեպատեհէին եթէ նոյն իսկ գործելու հոգը ունենային: Տակաւին տակայն, արդեօք քիչ մը աւելի ձեռներէցութիւն կարելի չէ՞ր իրենց անտեսական վիճակը բարւոքելու համար: Այս ակադեմական հարցում է: Գործնականին մէջ հարցին պատասխանը կը դժուարանայ:

Նախ, ընդհանրապէս խօսելով, ձեռներէցութիւնը քաղաքացիին նկարագրին յատուկ գիծ մըն է, ո՛չ թէ պիւզացիին: Երկրորդ, ոչինչով ձեռներէցութիւն պիտրաւ չըլլար: Յուսալքուած, աղքատ ժողովուրդ մը դիւրաւ չհանդամանալիր երազներով: Փորը կուշտ մարդը առեղծագործութեան առաջ կ'ըլլայ:

Անգամ մը, երբ Պարտիզակ կը դանուէի կարճ այցելութեամբ մը, դիտել տուի դիւղին կրթուած եւ բանիմաց երիտասարդներէն մէկ քանիին, որոնց հետ կը խօսակցէի, թէ երբ այնքան շատ էր թիւը այն մարդոց որոնք բոլորովին պարապ էին, ինչո՞ւ դէթ խոզակի աշխատութիւններէն վերջ հանրային աշխատութեանց չէին լծուեր, ինչո՞ւ ճամբաները չէին նորոգեր, փլիլած պատերը, ապրիւրները չէին շիներ, պտղատու ծառեր չէին անկեր, պարէդներով չէին զարդարեր դիւղին չուրջը, մէկ խօսքով, ինչո՞ւ չէին շէնցներ դիւղը: Խօսակիցներս հաւաստեցին թէ հիմնական երկու պայմաններ անհրաժեշտ էին այդպիսի շինարարական ծրագիր մը ի գործ դնելու համար. մէյ մը, ըսին, անօթիներուն փորը կուշտ պահելու միջոց ունենալու է, մէյ մըն ալ, քաղաքական ճնշումէ զերծ ըլլալու է: Շիտակ է թէ անօթիին սիրտ չունենար, եթէ նոյն իսկ ուժ ունենայ, շինարարական աշխատանքի լծուելու: Մնաց որ երբ պարապի տակ է, եւ տունը հաց մը տանելու անկարող, ինչպէ՞ս պատուղի ծառ դնէ, անկէ, խնամէ, կամ նոյնիսկ իր սեփական տան թաւիշ պատերը շինէ, լնկած տախտակները դամէ, կոտրատած կղմինտները փոխէ: Ձեռներէցութիւնը բարդաւճութեան ծնունդ է. աղքատութիւնը այդ կողմէն ամուլ է:

Քաղաքականապէս եւս պայմանները նպաստաւոր չէին պիւղացւոց մէջ ձեռներէցութիւնը կամ չինարարութիւնը քաջալերելու: Սուլթան Համիտը հանրային ոգին սպանած էր: Մարդիկ ամէն տեղ, ակամայ, անհատապաշտ եղած էին: Եթէ երեք մարդ իրար դար հանրային չինարարական ծրագրով, անմիջապէս իրենք «յեղափոխական» համարուելու կ'ենթարկուէին: Նմանապէս Պարտիզակի մէջ: Գիւղացին յետամնաց չէր, բայց թէ՛ ապուռ էր եւ թէ կաշկանդուած:

⁂

Որդը ո՛վ կը սիրէ...: Բայց աշխարհի բոլոր որդերուն մէջ ամէնէն սիրուած եւ ամէնէն չսիրուածը ձերամի որդն է, տարակոյս չունիմ: Անէծքի եւ օրհնութեան կարգը երբ դար այս որդին, երկուքն ալ անմրցելիօրէն առաջ կ'ըլլային Պարտիզակի մէջ: Ի՞նչպէս:

Քի՞չ աշխատանք եւ զոհողութիւն կը պահանջէին մինթէ այս որդերը մինչեւ որ սիրտերնին ըլլար խոզակը «կապելու»: Նունուէն մինչեւ որդական չափահասութիւն դուրդուրալից խնամք կը պահանջէին անոնք, նաեւ անունդ՝ որուն համար անյապ ախորժակ մը երեւան կը բերէին մէկ քանի չաբաթներու ընթացքին: Այս որկրամոլ որդերուն տերեւ հասցնելու համար խեղճ կնիկներուն կռնակը կը կոտրէր, անոնց առնելով ձիերը որոնց կրածէն աւելի էր կիներուն կռնակովը թթաստաններէն պիւղ տուները եւ «պէօճէկլիք»ները կրուածը: Բայց տերեւն ալ հասցնելու համար հողը փորել պէտք էր, ծառերուն հոգ տանիլ պէտք էր:

Ապա, դոնէ երկու ամիս, ամէն տան պատուոյ հիւրերը այս որդերը կ'ըլլային, իսկ տնեցիները, մեծ ու պզտիկ, ծառաններն: Տանը բոլոր սենեակները, սրահները կը յատկացուէին որդերուն: Տնեցիները այդ շրջանին կ'ապրէին, ինչպէս իրենք կ'ըսէին, «մուհաճիրի» պէս — անհանգիստ քնանալով, անհանգիստ չարժելով, անհանգիստ ուտելով:

Ու առանց յոյնէ՛, գոհէ՛, մի՛ քնանար, մի՛ ուտեր, վա-
պէ՛ հետ ի հետ անձդ մոռնալով, ընտանիքդ մոռնալով, յու-
սալով թէ վերջապէս կուգայ «մէկէն գալնելու» օրը որ
ոսկի եւ արծաթ դնահիններով գրպարուխ տունդ եւ սիրտդ
ուրախանայ եւ մարմինդ հանգչի, ու խմայի՛ր, առանց յա-
յտ եւ անիծելու, սեանելով որդերուն լկկիլը, մեռնիլը եւ
փոխուիլ պէս հոտիլը: Եւ այսպէս, բայդին մէկ անգութ
խայտովը, ամէն յոյսի ցնդիլը տեսնել — մինչ առանելի հար-
ուա՞ծ էր:

Ողբերգութիւնը գարնան հետ կուգար այսպէս: «Խո-
պակէն» վերջ ալ վերցնելու, թաղելու գործողութիւն մը
կար բայց գետ չհասած, առանց վարձատրութեան,
առակած որպէսզի գերդի դէպերը առանց անէծքներու
տունէն հանելու համար չհատակը տեղի քրիստոնէական ա-
ռաքինութիւնն կը պահանջէր քան որ Պարախպակին ընդ-
հանրապէս ունէր:

Բայց եթէ փորձանք չպատահէր, եւ որդերը իրենց
կեանքի համաոտա չերջանը ողջ ու առողջ լրացնէին, եւ եր-
կու ամուսան «կերածնուն, խմածնուն եւ վայլածնուն» փո-
խարէնը հատուցանելու պանծալի կամքով մը մտցնէին
կաղնիի ճիւղերուն վրայ եւ սկսէին իրենց խոզակները կազ-
մել — օ՛հ, ի՛նչ ցնծութիւն եւ ի՛նչ փառաբանութիւն Աս-
տուծոյ հասկնին որ իր բարեաց մատակարարութեան մէջս-
ոյր ըրեր էր այդ որդերը···:

Պարախպակի մէջ, կարծեմ, ամէնէն երջանիկ եւ ցան-
կալի գործը «խոզա վեատելու» գործն էր: Այս գործը այն-
քան հաճելի էր դիւղացւոց համար, որքան է «փորձ նայե-
լու» գործը հղինակի մը համար: Աչխատանք չէր ասիկա
հապա՝ ատատպէս աչխատանքի պտուղը բաղել: Հարսնիք
չեղած, հարսանեկան ուրախութեամբ կը լեցուէր այն տու-
նը որուն խոզան «կը վեատուէր» եւ «քրեֆէնելու» (մեծ
կողովներ) մէջ կ'ամբարուէր: Երդը, ճրմփրտուքը ընտանի-
քին կեանքը կը նորոգէին կարծես:

«Էհ, Տուտու, խոզանիդ ի՞նտոր էր»:

«Պին պէրէֆէք, ըռինտ (աղէկ) էր, ուզուլ»:

Այս հարց-պատասխանը՝ եօ ու առաջ կը կրկնուէր մէկ

երկու շաբաթ, գիւղին մէկ ծայրէն միւսը: Գիւղին մէջ
դրաւոր վիճակագրութիւն չկար, ոչ ալ լրագրութիւն: Բայց
հարցումը եւ պատասխանը, որ բերնէ բերան չրջան կ'ը-
նէր, արդէն հասարակաց ծանօթութիւն կը դարձնէր ամէն
մէկ գիւղացիի վիճակը:

«Ուզուլ, պէօնէկնիս չեղաւ աս տարի» — յայտարա-
րութիւն մըն էր որ առանց կտրած սրտի եւ ողբական չե-
տի չէր ըլլար: Դժբաղդութեան, յուսախաբութեան ասկէ
մէկ ատիճան աւելին մահը միայն կրնար պատճառել ըն-
տանիքի մը: Ուեւէ չանքի, յոյսի, կամ փափաքի դէմ ժըխ-
տական արդիւնք, արդար եւ չլսաիչ ազդեցութիւն կը գոր-
ծէ մարդուս հոգիին վրայ: Մարդ հիւանդանայ, ցաւ քաչէ
բայց վերջապէս վարձատրուի առողջութեամբ, կամ, ծախ-
սէ, կորսնցնէ նպատակի մը համար, բայց հասնի նպատա-
կին: Մարդոց գլխուն դժբաղդութիւններ կուգան բայց ան-
տանելի է այն դժբաղդութիւնը որուն ենթակայ կ'ըլլայ մէ-
կը երբ բարիք ապատած տեղը չարիք կը դտնէ: Դժուար չէ
ուրեմն ըմբռնել դժբաղդութեան այն տեսակը որ Պարտի-
զակին կ'զգար երբ «պէօճիկը չըլլար»:

***

Խոզակի մը ինքնապատանք գերեզմանին մէջ մահուան
քունով քնացող որդը իր յարութեան օրէն առաջ սպաննելու
էր: Արդէն որդին պատիւը խոզակին համար էր: Ուեւէ որդ
կը տարուի եթէ ծայրը խոզակ ըլլայ···: Ուստի որպէս զի
որդը իր չինածը «ներսէն կործանելու» պատեհութիւն չու-
նենար եւ խոզակը չծակէր, իր նորատաց թեւերը գործա-
ծելու ազատ առպարէզ գտնելու համար, չոգիի կ'ենթար-
կէին խոզակները: Ծակոտկէն փայտեայ մեծ ափսէներու
վրայ կը սփռէին խոզակները եւ չոգիի փուռերու մէջ կը
խաչէին: Պաչուած խոզակը «չոր» խոզա կը կոչուէր·
«թացն» էր այն խոզակը որուն մէջէն որդը դեռ ողջ էր:

Գիւղին երիտասարդներուն բաւական գործ կը հայթայ-
թէր խոզակը: Խոզակի ափսէները փուռը տանիլ բերելը
գործ մըն էր, օրինակի համար, որ կարդ մը երիտասարդ-
ներ իրենց «այհեատը» կամ «մասնագիտութիւնը»-ըրած

էին: Զոքսը, հինգը, վեցը կամ աւելին, ճերմակ չապիկ վարտիք հագած, իրարու նետէ թափօր կազմած իրենց դլուխները վրայ կը կրէին այս ափէնները, արագ քայլերով եւ առնքանքով մը որ երկու դասակարգի յատկանշական պատճառ եմ, մէյ մը՝ համապետասաւոր դէրձներու, որոնք պղոտապէ մը վար կ'իջնեն, մէյ մըն ալ՝ կ. Պոլսոյ Գումարայի ջրահանկիրներուն որոնք ջրհանը կռնակնին առած «կրակին կ'երթային»: Ի՞նչ հպերանութիւն է որ ճերմակ վարտիք կամ կարմիր լայն երիզով կապոյտ տափատ կրող մարդիկ այսպէս կը առնքան, կը յախտրատան միշտ իրր թէ ամբողջ աւելկերքի իշխանութիւնը իրենց ճակատը դրուած ըլլար:

***

Երբ ամէն դարձ լմնար, երբ ապրերը թափուէին, «խոզանները վնասուէին», տունը մաքրուէր, կարգը կուգար արարողութեան մը որ՝ մանաւանդ դիւղին պատանիներուն եւ երիտասարդներուն հնձանոցական բնազդներուն արտայայտութեան ազատ ասպարէզ կուտար: Այդ արարողութիւնն էր «մէչէի վնասուած տալերուն» հրկիզումը դիւղին բացատաններուն մէջ, ինչպէս, կալերը, վարի Գերեզմանին բոլորտիքը, վարի Արտերը, Խումխումը:

Այս «մէչէները» կը դիզէին կարգ կարգ, մէկ դձի վրայ, եւ երբ մթնէր, կրակի կուտային: Գիւղին լուսավառութեան կամ հրախաղութեան այս առիթները կը չարաշահէին քանի մը դիչերներ յաջորդաբար մինչեւ որ «մէչէներու» մթերքը սպառէր: Երկու ամիսի չափ հոտելէ վերջ, առանց հականեխականի մը չառ ալոք կ'ունենար դիւղը: Մանաւանդ որ վառող «մէչէին» արձակած բոյրը խունկէն անոյշ էր:

Ամէն անգամ որ պտնուիմ լեռնային տեղ մը ուր կաղնիի ծառեր կ'աճին, անպատճառ քանի մը ճղիկ կը կոտրեմ որ վառեմ դիչերը եւ դէմը նստած Պարտիզակը վերապրիմ:

Սա պահուս բոլոր դիւղացի խաղընկերներս աչքիս առջեւ են: Բայց գլուխով, ընդհանրապէս բոկոտն, ու «կապուտ վարտիքով» կը չարուէին անոնք կրակին դէմ եւ երբ բոցը իր կատաղութիւնը սպառէր վրայէն կը ցատկէին: Ի՞նչ մեծ

խրախճանքի առիթ էին Պարտիզակի այդ հրախաղութիւնները:

Կրակը ի՞նչ ունի՝ համագոյակից մեր բնութեան՝ որ անմիջապէս բարեկամութիւն կ'ստեղծէ մեր մէջ, կը խանդավառէ մեզ, չարժման կը դնէ մեր մսաններն եւ ցատկել, պարել կուտայ, եւ կամ կը դրդռէ մեր մխքին որ թաղուի խորհուրդներու խորունկ ծովու մը մէջ, թախծալից սիրտը կը մխիթարէ, զուարթ տրամադրութիւնները կը մարակէ: Ինչո՞ւ մելամղձել մարդիկ որ «միակ ու ճշմարիտ Աստուածը» չպատճ, չճանչցած, կրակը աստուած ըրեր ու պաշտեր են: Կրակը հարկաւ չէ աստուածս, բայց բարեկամ է: Կրակին մտերմութիւնը այնքան խորունկէն կ'զդամ որ չեմ կրնար երբեք ուրանալ զայն: Ոչ միայն ես կը հասկնամ անոր լեզուն, հապա նաեւ փոխադարձաբար ա'ն կը հասկնայ իմ անխօս խորհուրդներս եւ զղացումներս զոյս կրնամ վստահիլ իր անուչարտյր ծուխին եւ ոստոստուն, թրթռուն բոցին: Ան որ կրակին հետ բարեկամ է թող չզանգատի թէ աշխարհի վրայ մինակ է:

Կրակը վերջին արարուածն էր Պարտիզակի մէջ, խոզակի աշխատանքին: Նաեւ՝ խորհրդանշանը:

Է՛յ, դիւղացիներ, ամէն բանի վախճանը ծուխ մըն է եւ բոց մը: Ցոյսերնիդ ալ, ուրախութիւններդ ալ, ամէն ինչ — ձախողութիւն, յաջողութիւն, ցաւ, առողջութիւն, հարստութիւն, աղքատութիւն, կեանքը վերջապէս իր ամբողջ պարունակութեամբը: Տեսէ՛ք, ի՞նչ եղաւ, լացիք, խնդացիք, կերաք, անօթեցաք, յողնեցաք, հանդչեցաք, չինեցիք, փորեցիք, ծնանեցաք, թաղեցիք, բայց վերջապէս ամէն ինչ, անբացառ, անխտիր, տուն, տեղ, արտ ու այդի, բանակամ, ապրական, ժպիտ ու երդ, երազներ եղան — անդարձ եւ անիրական յիշատակներ...:

Օր մըն ալ հով մը պիտի գայ եղեր ու կրակնիդ մարէ... դիտէ՞ք: Կրակին խաղն է այդ. վերջապէս կը մարի... նոյնիսկ եթէ հով չփչէ...:

էին: Ջրերը, հինգը, վեցը կամ աւելին, ճերմակ չապիկ վարտիք հագած, իրարու նետուէ թափօր կազմած իրենց դլուխներուն վրայ կը կրէին այս ափսէները, արագ քայլերով եւ առնքանքով մը որ երկու դասակարգի յատկանշական գործ եմ, մէյ մը՝ համապետական ընդհանուր դէրքերու, որոնք պղտոտայէ մը վար կ'իջնեն, մէյ մըն ալ՝ Կ. Պոլսոյ Գամպարուցի ջրահանկիրներուն որոնք ջրհոր կոնակներին առած «կրակին կ'երթային»: Ի՞նչ հոգեբանութիւն է որ ճերմակ վարտիք կամ կարմիր լայն երիզով կապոյտ տափատ կրող մարդիկ այսպէս կը առնքան, կը յոխորտան մէյա իրը թէ ամբողջ ափեղբօր իշխանութիւնը իրենց ճակատը գրուած ըլլար:

***

Երբ ամէն գործ լմննար, երբ պղիները թափուէին, «խզանները վնասուէին», տունը մաքրուէր, կարգը կուգար արարողութեան մը որ՝ մանաւանդ դիւղին պատանիներուն եւ երիտասարդներուն հետաքրքրական բնագրներուն արտայայտութեան պատ առնարկ կուտար: Այդ արարողութիւնն էր «մէչէի վնասուած տալերուն» հրկիզումը դիւղին բացատաններուն մէջ, ինչպէս, կալերը, Վարի Գերեզմանին բոլորտիքը, Վարի Արտերը, Խումլուխը:

Այս «մէչէները» կը դիպչին կարգ կարգ, մէկ գծի վրայ, եւ երբ մթնէր, կրակի կուտային: Գիւղին լուսամատութեան կամ հրախաղութեան այս առիթները կը չարունակուէին քանի մը գիշերներ յաջորդաբար մինչեւ որ «մէչէներու» մթերքը սպառէր: Երկու ամիսի չափ հոտելէ վերջ, առանկ հականեխականի մը չատ պէտք կ'ունենար գիւղը: Մանաւանդ որ վառող «մէչէին» արձակած բոյրը խունկէն անոյշ էր:

Ամէն անգամ որ գանուիմ լեռնային տեղ մը ուր կաղնիի ծառեր կ'աճին, անպատճառ քանի մը ճղիկ կը կոտրեմ որ վառեմ գիշերը եւ գէմը նոսրած Պարտիզակը վերապրիմ:

Սա պահուս բոլոր գիւղացի խաղընկերներս աչքիս առջեւ են: Բայց գլուխով, ընդհանրապէս բոկոտն, ու «կապուտ վարտիքով» կը չարուէին անոնք կրակին դէմ եւ երբ բոցը իր կատաղութիւնը սպառէր վրայէն կը ցատկէին: Ի՞նչ մեծ

խրախճանքի առիթ էին Պարտիզակի այդ հրախաղութիւնները:

Կրակը ի՞նչ ունի՝ համազոյակից մեր բնութեան՝ որ անմիջապէս բարեկամութիւն կ'առեղծէ մեր մէջ, կը խանդավառէ մեզ, չարժման կը դնէ մեր մտաննները եւ ցատկել, պարել կուտայ, եւ կամ կը զրգռէ մեր միտքն որ թաղուի խորհուրդներու խորունկ ծովու մը մէջ, թափածալից սիրտը կը մխիթարէ, զուարթ տրամադրութիւնները կը մտրակէ: Ինչո՞ւ մեզպզրել մարդիկ որ «միակ ու ճշմարիտ Աստուածը» չդտած, չճանչցած, կրակը աստուած բրեր ու պաշտեր են: Կրակը հարկաւ չէ աստուածս, բայց բարեկամս է: Կրակին մտերմութիւնը այնքան խորունկէն կ'զդամ որ չեմ կրնար երբեք ուրանալ զայն: Ոչ միայն ես կը հասկնամ անոր լեզուն, հապա նաեւ փոխադարձաբար ա'ն կը հասկնայ իմ անխօս խորհուրդներս եւ զդացումներս զրոս կրնամ վստահիլ իր անուշարոյր ծուխին եւ ոստոստուն, թրթռուն բոցին: Ան որ կրակին հետ բարեկամ է թող չդանգատի թէ աշխարհի վրայ մինակ է:

Կրակը վերջին արարուածն էր Պարտիզակի մէջ, խոզակի աշխատանքին: Նաեւ՝ խորհրդանշանը:

Լ՛յ, գիւղացիներ, ամէն բանի վախճանը ծուխ մըն է եւ բոց մը: Ցոյսերնիդ ալ, ուրախութիւններնիդ ալ, ամէն ինչ — ձախողութիւն, յաջողութիւն, ցաւ, առողջութիւն, հաբրնատութիւն, աղքատութիւն, կեանքը վերջապէս իր ամբողջ պարունակութեամբը: Տեսա՛ք, ի՞նչ եղաւ, լացիք, խնդացիք, կերաք, անօթեցաք, յողնեցաք, հանդչեցաք, չինեցիք, փորեցիք, ծնանեցաք, թաղեցիք, բայց վերջապէս ամէն ինչ, անբացատ, անխտիր, տուն, տեղ, արտ ու այգի, բանակամ, պղպեական, ժպիտ ու երգ, երազներ եղան — անդարձ եւ անիրական յիշատակներ...:

Օր մըն ալ հով մը պիտի գայ եղեր ու կրակնիդ մարէ... պիտէ՞ք: Կրակին խաղն է այդ· վերջապէս կը մարի... նոյնիսկ եթէ հով չփչէ...:

ԳԻՒՂԻՆ ԵՐԳՈՂ ՀՈԳԻՆ

ԼԱՑՈՒԿՈՑ — ՍԻՐԱՀԱՐՆԵՐՈՒ ԵՐԳԸ — ՄԱՆԿԱՆՑ ԵՐԳՆ ՈՒ ՕՐՕՐ — ԼԵՐԱՆՑ ԵՐԳԸ — ԽԱՓԸՐՃԻՆԵՐՈՒ ԵՐԳԸ — ԽԱՉԵՐ

Գիւղը նաեւ իր նուագը ունէր: Երաժշտական սովորական բացատրութեամբ մը որակելու համար գիւղին նուագը, պիտի բսէինք, փոփուրի մը կամ մէտլի մըն էր խառնուրդ, դաշնաւորումներու, բներգելու որոնց ազբիւրները այնքան այլազան էին որքան՝ գիւղին բնական եւ բնկերային համայնապատակները:

Նախ եւ առաջ գիւղացին, ընդհանրապէս խօսելով, մանկան մը պէս զգայնօտ է· դիւրաւ կուլայ, դիւրաւ ալ կ'երգէ, կը խնդայ, ինչպէս անգամ մը բսինք: Իրաւ չարքաշ է, զրկանքի, տառապանքի կը տակաւ, բայց ո՛չ թէ անզգայ քարի պէս, հապա զգալով ցաւն ու տառապանքը իր հոգւոյն խորքը: Ու ցա՞ւն էր պակաս Պարտիզակի մէջ, կամ տառապա՞նքը···:

Բայց ցաւն ալ իր երգն ունի: Ամէն ցաւի տէր անարուեստ՝ այլ հարազատ ողբերգակ մըն է:

Պարտիզակի մէջ չորս գերեզմաններ կային, մէկը կանուխէն լեցուած: Որքան ցօղ իջնէր երկինքէն Թրջելու այդ գերեզմաններուն հողը նոյնքան մըն ալ արցունք թափեր էր անոր մէջ սգաւոր գիւղացիներու աչքերէն:

Թողուցէ՛ք գիւղացիին լացը–կոծը դոր նուրբ արուեստի մը վերածած է: Գիւղացիին ազատութիւնը հո՛գ ալ երեւան կուգայ: Քաղաքակրթութեան սեղմիչ ձեռքը չի հասնիր գիւղացիին սրտին, կամ կոկորդին: Իր միջավայրին ընդարձակ հորիզոնները իրեն սորվեցուցած են պոռալ, կանչել անդուստ թափով երբ ուզէ պոռալ ու կանչել: Փափկանկատութիւնը, ինքնագոհութիւնը «արուեստական քաղաքակրթութեան» մը ծնունդներն են: Գիւղացին խորունկ կը զգայ

նաեւ՝ իր զգացումները բուռն թափով ալ դուրս պոռթկալու ազատութիւնը:

Լացը գիւղին նուագին մէկ բներգն էր: Լացն ալ երգ մը կ'ըլլար Պարտիզակի մէջ, հարկ կա՞յ աւելցնելու, այնքան տխրագին որքան առասպելական «կարապին երգը», դոր ոչ մէկ ականջ լսեր է, եւ կամ այն երգը որ վերտի մը կրնայ վիօլէթթայի մը չրթներուն վրայ դնել: Ու չէ՞ մի որ լացը աւելի յորդ ազբիւր մը եղած է երգի քան ուրախութիւնը: Ու թերեւս բնական տրամաբանութեամբ մը, գի մարդկային կեանքին դիչերներն աւելի չատ են քան ցերեկները, եւ ձմեռները աւելի երկար՝ քան գարունները: Դարձեալ, թերեւս, որովհետեւ լացի եւ ցաւի երգերուն լարերը մէկ կողմէն՝ կապուած են մարդկային սրտին յետին խորքերուն, իսկ միւս կողմէն՝ բուն իսկ երկինքի: Ցաւի երգին ենթաեղանակը երկինքի հրեշտակները կը հայթայթեն: Անոնք որ չեն կրնար երգել երբ ուրախ են, կուլան երբ «ցաւի մէջ կ'ընկղմին»: Լացն ալ երգ է:

***

Ոչ իսկ լացը Պարտիզակի մէջ լոկ մեռնողին համար էր: Մինչեւ այսօր ականջիս կը հնչէ հեկեկալից լացը ինը–տասը տարեկան տղեկի մը որուն բոպիկ ոտքը տահեր ինկեր էր չուկային ճամբուն վրայ, եւ ձեռքի երկու բերսէնները կոտրեր էին ու մածունը թափեր էր: Ի՞նչ կրնար պատահիլ որ խորհէր այդ պահուն տղեկը թէ կրնար աւելի ազէտալի ըլլալ: Զքաւոր մայր մը այդ երկու բերսէ մածունը կապեր եւ մանչուն վատահեր էր որպէսզի ծախէր եւ քառասուն փարայով կանդուն մը կարմիր ժապաւէն դնէր «պատմաճի Պօղոս աղա»յէն իր հիւանդ քրոջը մազին համար: Եթէ Սուրբ Մինասը իր հմայքէն քակուէր ու փէր այդ նոյն պահուն այնքան պիտի չցնցէր անոր ամբողջ էութիւնը որքան իր երկու բերսէներու փշրումը ցնցած էր: Դէպք մըն էր սա՛ որուն մէջ սեղմուած էր ամբողջ պատմութիւնը ողբերգական կեանքի մը: Պատկերն էր սա՛ աղքատութեան մը որուն համար երկու բերսէին կորուստը ամբողջական կորուստ էր: Թայց աւելին: Մթերքեան մէջ ժլատութեան նշոյլի

մը չիջուիմը, պատճառն էր նաեւ ան: Ակնկալութիւն մը, ժըպիտ մը՝ գալիացած, ապառած ապջնակի մը, եւ փոխարէնը՝ յուսախաբութեան մը անդորրը ապառակը: Ինչպէ՞ս չատպէրը, չէիր խնդճ տղեկը որ իր անչափահաս տարիքին մէջ առաջ կերպով պիտակից կ'ըլլար անբարդ կեանքի մը իրականութեան ի տես կործանած մածունի բերէներուն: Ու կուլա՛ր... եւ ինչպէ՛ս կուլար... ճիշտ ինչպէս որ օր մըն ալ նորէն պիտի լար երբ իր քոյրիկը հոգին յանձնէր ոչխարը...:

Բայց ինձ այնպէս կը թուի թէ ամէն տեղ ալ, ինչպէս էր Պարտիզակի մէջ, կեանքի նուագը գուգերգ մըն է որուն մէկը՝ ցաւը կ'երգէ մեծ՝ ուրախութիւնը: Այս կեանքին բեմին վրայ մեներգ լսելու կամ երգելու ակնկալութիւն ունայն է: Թէ՛ պիտի լանք, թէ՛ պիտի խնդանք: «Լանք ու երգենք, երգենք ու լանք»..., ինչպէս բանաստեղծը բաած է իրապաշտօրէն:

⁂

Ու այսպէս, լոյսին հետ ուրախութեան երգ ալ կար Պարտիզակի մէջ, անշո՛ւշտ: Ու դրախն դիտողին՝ դիւղին ուրախութիւնը աւելի ուշագրաւ էր քան ցաւը: Ուրախութեան լարերը մարդուս հոգւոյն մակերեսն են. պտիկ դըպիտ մը բաւական է ուրախ ժպիտով մը պայծառացնելու դէմքը: Ու դիւղացին ո եւ է խնամատով ապահ չէր. քիչով կը գոհանար: Ջոյգ մը նոր կարմիր եմէնի առաջ օրուան ուրախութիւն կ'երաշխաւորէր անոր: Բանի մը ամիսն անգամ մը «քաղաք» երթալ եւ գէմպիլը «քաղաքի բարիքներով» լեցուցած դառնալ՝ բաւական էր տունը հարանիքի ուրախութիւնով ողողելու: Բանի մը արծաթի կաթ էհէիին մէջ անպակաս ունենալ՝ բաւական էր խաղաղութեան ծխածանին տակ ապրեցնելու ո եւ է տունի հայր: Առողջութիւն, խրոխտակի բերքին յաջողութիւն, տուն մը, բնտանիք մը, արտ մը, կամ պարտէզ մը, ժամը, կամ Աւետարան մը, դրացի ու բարեկամ — ահա՛ «կեանքի լիութիւնը» Պարտիզակի չափանիշով: Ուրախութեան երգին պայմանները դիւրին էին հոն, թէեւ «դիւրինն» եակ ոչ-դիւրամատչելի չատերուն համար: Անոնք չատ պահանջկոտ չէին. կրնային «մէկ թելով» ալ իրենց «ուրախութեան երգը» երգել. բայց դոնէ մէկ թել ըլլար...:

⁂

Պարտիզակի մէջ օպէրա չկար Հարկաւ. բայց օպէրայի ի՞նչ պէտք կար: Ամէն տուն, որուն ճեղքերէն երջանկութեան արեւէն քանի մը շող ներս ապրդած էր, արդէն օպէրայի կը վերածուէր:

Սերտհար աղջիկները Պարտիզակի սոխակներուն մրցակիցներն էին: Իրենց «սերտած տղոց» հետ չէին կրնար պարտիլ, չէին կրնար խօսիլ, չէին կրնար թղթակցիլ, ուստի իրենց կուրծքերուն տակ սեղմուած զգացումները դուրս կը պոռթկացնէին երգելով: Ո՞վ կրնար առարկել երգելու դէմ: Մարդ կրնար Պարտիզակի փողոցներէն անցնիլ եւ, գրեթէ առանց սխալելու, ըսել թէ ո՛ր տան մէջ հարանցու կամ սերտհար աղջիկ մը կայ: Վանդակներու մէջ բանտարկուած սերտհար սիրտը դեղձանիկի բնութիւն կ'առնէ: Այս աղջիկներուն երգի վարժապետը սիրտն էր, Սէրը: Կրակ դի՛ր սրտին մէջ եւ օպէրայի երգիչից կէսը արդէն պատրաստ կ'ըլլայ: Սէրը կը կրթէր այս աղջիկներուն ձայնը: Ի՛նչ անոյշ կ'երգէին անոնք: Սէրը ստեղծագործ ոյժ էր հո՛ն, ինչպէս ամէն տեղ:

Սէր դիր մաճուր սրտի մը մէջ, եւ բանաստեղծը կը ծնի: Սէրը միշտ երգել կուտայ: Գիտեմ թէ ի՛նչ արտառոյութիւններ ընել կուտայ սէր ըսուածը «քաղաքակիրթ» միջավայրի մը մէջ, բայց Պարտիզակի մէջ՝ երգել կուտար ան — ատոր վկայ եմ:

⁂

Հապա մանուկներու ճըլվըլո՞ցը փողոցներուն մէջ, տուներուն մէջ, ամառը այգիներուն կամ թթատաններուն մէջ:

Զափազանցած պիտի չըլլամ եթէ ըսեմ թէ այս քաղաքակիրթ երկիրը ոտք կոխելէս ի վեր մայրերու բերնէն «օրօր» չեմ լսած: Մայրերը հոս փոխան «պիտական յառաջդիմութեան» չատ մը առաքինութիւններ կորսնցուցած են, նաեւ՝ յատկանշօրէն «մայրական» արուեստներ: Այդ ար-

ուեստներէն մէկն է «օրօր» երգելու արուեստը: Նախ եւ առաջ «օրօր» երգելու համար օրօրոց պէտք է: Ո՞ւր է օրօրոցը, ո՞ւր է օրօրող մայրը որ «օրօր» երգելու ախորժակ ըլլայ: Պարախիզակի մայրերը գոնէ իմ հասկցած կերպովս քանի մը պատիկ աւելի մայր էին քան «արդիական» չատ մը մայրեր: Անոնք իրենց կաթովը կը անուշանէին իրենց մանուկները եւ իրենց երգերովն ալ կը քնացնէին զանոնք:

Օրօ՛ր, եավրում, օրօ՛ր, օրօ՛ր·
Օրանդ է ոսկի, կամարըդ՝ արծաթ·
Հեռուի հովեր, անուշիկ հովեր,
Իմ եավրուիս բունն է եկեր:
Է՛... եավրում, է՛... է՛... է՛· ·:

Քուն ունի եավրուս, բուն ունի,
Ոսկի արծաթ սարայ ունի,
Էլմասէ դուռ ունի,
Զիւմբիւթէ շալոշախ ունի:
Է՛... եավրում, է՛... է՛... է՛...: եւն·, եւն·:

Ամանկ օրօրի մը ո՞ր մանկիկը կրնար երկար բաց պահել իր աչուկները: Օրօրներով իրենց մանուկները կը յանձնէին մայրերը անոնց աչխարհին եւ իրենք ալ իրենց կարդին անուրջներու մէջ կ'ընկղմէին: Օրօրը նոյն ատեն մօր մը սրտին հեռաւոր, անկարելի իղձերուն եւ ժպիթանքներուն արտայայտութիւնն էր:

«Քնացիր, մեծցիր, եավրում, որ սարայի տէր ըլլաս...»: Ռեբեկայէն սկսեալ ամէն մայր սարայ երազեր է իր զրկին մանկան համար... նոյն իսկ Պարախիզակի մէջ, ուր սարայի մը երազին իրականացումը չատ չատ տնակ մը կրնար ըլլալ: Բայց հաւանական իրականութեան դէմ կուռնալով եւ անկարելին երազելով կրնար օրօր երգել Պարախիզակի մայրը:

Մոռցէ՛ք մայրը, մոռցէ՛ք Պարախիզակին· Ադամէն սկսեալ, մարդկային հոգիին համար երգելու հիմնական պայման եղած է երազելը... ու երազել՝ անկարելին միշտ: Պարախիզակի մէջ ծնող, մեծցող մանուկներուն առջեւ չատ էին անկարելիութիւնները, ուսոր նաեւ երազները՝ չատ, եւ խիզախ:

Ի՞նչ, միթէ երազով կ'ապրի՞ մարդ: Ես սաչափը դիտեմ — կեանքի կոչտ իրականութիւններովը մարդ կրնայ մեռնիլ, ու կը մեռնի ալ: Վերցուցէք կեանքէն երազը եւ ո՛չ օրօր կը մնայ, ո՛չ ալ երգ...: Կեանքի անգութ, իրականութեանց դէմ երազներն են մեր ապաստանը, նաեւ՝ պաշտպանութիւնը: Կեանքի նաւարեկութեանց առեն երազներն են զարձեալ մեր փրկութեան գօտիները: Որքան առեն կ'երազենք, կրնանք երգել· եւ որքան առեն որ կ'երգենք, կրնանք ապրիլ:

Պարախիզակի օրօրը, իր տարրական եւ անկապակից մտածումներու յանգաւորութեանց մէջ, ծածկուած կը պահէր կեանքի խորունկ փիլիսոփայութեան մէկ արձագանգը: Օրօրով բնացող մանուկը օր մըն ալ, իր չափահաս տարիներուն, օրօրով պիտի ապրէր: Օրօրը օրօրանէն կը սկսի եւ գերեզմանին մէջ միայն կը դադրի...: Աներազ կեանք՝ անգերեզման մահ է...:

***

Բայց երգին սրբազնագոյն բեմը ոչ գիւղն է, ոչ քաղաքը, ոչ օփէրան, ոչ իսկ տաճարը, հապա՛ լեռը: Լեռները Աստուծոյ պահն են: Երբ իր հրէշտակները պիտի զրկէ երկնից աւետիսները երգելու երկրաւորներուս՝ իբրեւ բեմ սրբազանդ մը կ'ընտրէ Աստուած, կամ, կատարը «բլուրի» մը: Երգը սրբութիւն մը կ'ըլլայ երբ անապարհակ միջոցին մէջ, թեւարագին թռչունի մը պէս, կը սուրայ վեր, դէպի երկինք, Աստուծոյ ականջները դանելու համար: Աստուծոյ ճարտարապետած օփէրան լեռն է: Եւ անոնք որ Աստուծոյ օփէրային բեմը կ'ելլեն անպատճառ կը ներշնչուին երգելու, եւ ձայներնին ձգելով կ'երգեն թռչուններու ընկերակցութեամբ: Ծառերն իսկ լեզու կ'ելլեն կարծես. երգուած ամէն մէկ երգը կը կրկնեն հեռաւոր արձագանգներով:

Պարախիզակի ամէնէն դիւթիչ երգերը անոր չրջակայ լեռներուն մէջ կը լսուէին: Փայտահատներ, ածխագործներ, հովիւներ, մշակներ, եւ ճամբորդներ կ'երգէին, ձայնին հովին յանձնելով, կամ անատանելու խորհրդաւոր լռութեանը: Կ'երգէին ու կ'երգէին — իրենց թոքերը ուռեցնելով եւ պարպելով — իրենց կաթոգին սէրերը, մաչող

աեղչելը, կաթօռները, ազօթքները, փառաբանութիւնները: Սիրտը պարպելու, միտքը հանդչեցնելու տեղն էր լեռներու խորհրդաւոր միայնութիւնը: Հոն կրնային իրենց հոգին խորը թխմուած ամէն յոյզ արձակել եւ ձայնաւորել:

Պարտիզակի ազատութիւնը իր լեռներուն մէջ զգալի էր: Հոն Սուլթան Համիտը չէր տիրեր: Գիւղացին կը զգար լեռներուն մէջ թէ ինք Աստուծոյ զաւակն է եւ, ինչպէս վայել է, Աստուծոյ դաշկի մը, ազատ է ուզածին պէս խորհելու, ուզածին պէս զգալու եւ ուզածին պէս արտայայտուելու: Ազատութեան չունչն էր որ երկերով կը շնչուէր Պարտիզակի լեռներուն մէջ: Այդ լեռները դէմ ժամանակաւոր կերպով մոռցնել կուտային իրենց անձկութիւնները, վախերը, ցաւերը, յուսախաբութիւնները: Միջոցի լայնութիւնը կեանքի հայեացքն ալ կը լայնցնէ: Ան որ «աչքերը դէպի լեռները կը վերցնէ» այլ եւս իր անձը չէ որ կը տեսնէ հապա՝ զԱստուած: Կեանքը եւ իր կնճիռները նոյն աչքով, նոյն համեմատութեամբ չեն տեսնուիր ատեն մը երկրին տակ եւ երկինքի կապոյտ գմբէթին տակ:

Պարտիզակցին անկաշկանդ եւ հարատած հոգին թափանցելու համար պէտք էր անոր երգին ունկնդրել լեռնիւրուն մէջ:

«Տիրոջը լեռը երթանք եւ ցնծութիւն բերենք»...: Ամէն լեռ «Տիրոջն» է, եւ ո՛վ որ լեռը կ'երթայ՝ կը ցնծայ, կ'երգէ: Այսպէս էր Պարտիզակցին իր լեռներուն վրայ — ցնծուն, ազատ, հաւատաւոր վաղուան համար եւ մոռացական՝ ներկային:

***

Խաբրիները գիւղին էֆսիրէններն էին: Երեք, չորս կամ վեց ձի մէկ գծի վրայ իրարու կապուած, բեռ կը տանէին, կը բերէին գիւղէն Իսկէլէն, կամ Իզմիտ, կամ մօտակայ կամ հեռակայ գիւղեր, քաղաքներ: Գիւղը վերջապէս ինքնաբաւ չէր: Իր պարէնին կարեւոր մէկ մասը դրսէն կը ներածէր, նաեւ՝ կեանքի սովորական պահանջները — չինուածքանիւթ, հիւսուածեղէն, կաշեղէն, կիսուածեղէն, երկաթեղէն զանազան ապրանքներ: Առոնց փոխարէն կ'արտածէր պայտ, սակառ (փիփէ), մեւաքս, պտուղ, ծխախոտ, եւայլն: Բեռնակրութիւնը ամբողջ ձմեռուն, կամ մէկ մասին, ձիերը կ'ընէին: Խաբրիութիւնն գիւղին համար կարեւոր եւ պատուաւոր աշխատանք էր: Խաբրիները իրենց մասնայատուկ տեղն ունէին գիւղի կեանքին մէջ: Գիւղին եւ արտաքին աշխարհին հետ հաղորդակցութեան կապերն էին անոնք: «Բարիք» կը բերէին գիւղը երբ զանազան ապրանաց բեռներով կը զառնային իրենց ուղեւորութենէն: Նոյնպէս վերադարձող «բարիքի» խոստումով կամ յոյսով կը բեռցնէին ձիերուն կռնակը գիւղին արտադրութիւնները, եւ ճամբայ կ'իյնային:

Խաբրիներէն ամանք կը ճանչնայի որովհետեւ գիւղին մէջ հանրածանօթ դէմքեր էին: Առանք ամէնքն ալ քաջ ու չարքաշ մարդիկ էին: Շատ չէին խօսեր որովհետեւ իրենց ժամանակին մեծագոյն մասը կ'անցնէին ձիերուն հետ որոնք համր եւ խուլ են մարդկային լեզուին: Բայց անոնք ամէնն ալ երգիչներ էին: Ընդհանրապէս «առտուան չաղուն» ճամբայ կ'ելլէին, բան կարելւոյն քիչ կիզուելու համար կէսօրուան արեւէն, եւ յաճախ՝ գիշերը լուսնի լուսով կը ճամբորդէին:

Հիմա երեւակայեցէ՛ք...: Եզական ընկերակցութիւնը աւերան բայց բարի, հոյս, հաւատարիմ կենդանիներու, դաշտի մը ընդարձակութիւնը առջեւը, եւ ետին, եւ չորս կողմը, ձիերուն վզէն կախուած չարոց չարոց զանգակիկներուն յանդուգն հնչիւնը, նաեւ անոնց ոտքերուն դուխնը՝ երբեմն կարծրացած հողին, երբեմն խճուղուած ճամբուն վրայ, թռչուններու երգին դիւթանքը, բզէզներու բզզիւնին դղրիւռը, անապակ օդին լիաթոք չունչը եւ երկինքի կապոյտին յամառ հրաւէրը — այս բոլորը, եւ դեռ աւելին, մէթէ չէ՞ն միանար բռնաւելու ո եւ է մարդու մը ձայնական թելերուն վրայ որ թրթռան եւ երգեն: Անտարամաբանականը, անհատկնալին չերգելը պիտի ըլլար:

Անուանի էր իրը երգիչ «Խաթըրճի Խաչերը»: Երբ երգին ձայնը լսուէր, դեռ ձիերուն չուքը չերեւցած, կ'ըսէին «Խաչերն է, ահա՛ կուգայ»: Զարմանալին այն է (բայց զարմանալի՞ է) որ մարդոց մէջ մտածին պէս ձայնը կը կերբը Խաչեր: Մարդիկ իրեն ներչնչում չէին, ընդհակառակն, կ'երեւի զսպիչ, խափանիչ էր անոնց ներկայութեան ազդե-

աեղչերը, կարօտները, աղօթքները, փառաբանութիւնները: Սիրտը պարպելու, մխքը հանդչեցնելու տեղն էր լեռներու խորհրդապահ մխայնութիւնը: Հոն կրնային իրենց հոգիին խորը թխմուած ամէն յոյզ արձակել եւ ձայնաւորել:

Պարախզակի ազատութիւնը իր լեռներուն մէջ զգալի էր: Հոն Սուլթան Համիտը չէր տիրեր: Գիւղացին կը զգար լեռներուն մէջ թէ ինք Աստուծոյ զաւակն է եւ, ինչպէս վայել է, Աստուծոյ զաւկի մը, ազատ է ուզածին պէս խորհելու, ուզածին պէս զգալու եւ ուզածին պէս արտայայտուելու: Ազատութեան չունչն էր որ երգերով կը շնչուէր Պարախզակի լեռներուն մէջ: Այդ լեռները դէմ ժամանակաւոր կերպով մոռցնել կուտային իրենց անձկութիւնները, վախերը, ցաւերը, յուսախաբութիւնները: Մինչոյ լայնութիւնը կեանքի հայեացքն ալ կը լայնցնէ: Ան որ «աչքերը դէպի լեռները կը վերցնէ» այլ եւս իր անձը չէ որ կը տեսնէ հապա՝ զԱստուած: Կեանքը եւ իր կնճիռները նոյն աչքով, նոյն համեմատութեամբ չեն տեսնուիր ատեն մը երկինքին տակ եւ երկինքի կապոյտ զմբէթին տակ:

Պարախզակցին անկաշկանդ եւ հարատած հոգիին թափանցելու համար պէտք էր անոր երգին ունկնդրել լեռնեբուն մէջ:

«Տիրոջը լեռը ելլենք եւ ցնծութիւն ընենք»...: Այո՛ն լեռ «Տիրոջն» է, եւ ո՛վ որ լեռը կ'ելլէ՝ կը ցնծայ, կ'երգէ: Այսպէս էր Պարախզակցին իր լեռներուն վրայ — ցնծուն, ազատ, հաւատաւոր վաղուան համար եւ մոռացկան՝ ներկային:

***

Խաբրբինները պիւղին էքսփրէսներն էին: Երեք, չորս կամ վեց ձի մէկ դծի վրայ իրարու կապուած, բեռ կը տանէին, կը բերէին գիւղէն Իսկէլէն, կամ Իզմիտ, կամ մօտակայ կամ հեռակայ գիւղեր, քաղաքներ: Գիւղը վերջապէս ինքնաբաւ չէր: Իր պարէնին կարեւոր մէկ մասը գրսէն կը ներածէր, նաեւ՝ կեանքի սովորական պահանջները — չինուածանիւթ, հիւսուածեղէն, կաշեղէն, կիսուածեղէն, երկաթեղէն զանազան ապրանքներ: Աստոնց փոխարէն կ'արտածէր պայտ, սակառ (փիւֆէ), մեռաքս, պտուղ, ծխախոտ, եւայլն: Բեռնակրութիւնը ամբողջ ճամբուն, կամ մէկ մասին, ձիերը կ'ընէին: Խաբրբինութիւնն գիւղին համար կարեւոր եւ պատուաւոր աշխատանք էր: Խաբրբինները իրենց մասնայատուկ տեղն ունէին գիւղի կեանքին մէջ: Գիւղին եւ արտաքին աշխարհին հետ հաղորդակցութեան կապերն էին անոնք: «Բարիք» կը բերէին գիւղը երբ զանազան ապրանաց բեռներով կը զառնային իրենց ուղեւորութենէն: Նոյնպէս վերադարձող «բարիքի» խոստումով կամ յոյսով կը բեռցնէին ձիերուն կռնակը գիւղին արտադրութիւնները, եւ ճամբայ կ'իյնային:

Խաբրբինիներէն ամանք կը ճանչնայի որովհետեւ գիւղին մէջ հանրածանօթ դէմքեր էին: Առանք ամէնքն ալ քաջ ու չարքաշ մարդիկ էին: Շատ չէին խօսեր որովհետեւ իրենց ժամանակին մեծագոյն մասը կ'անցնէին ձիերուն հետ որոնք համր եւ խուլ են մարդկային լեզուին: Բայց անոնք ամէնն ալ երգիչներ էին: Ընդհանրապէս «առտուան չաղուն» ճամբայ կ'ելլէին, ըստ կարելւոյն քիչ կիզուելու համար կէսօրուան արեւէն, եւ յաճախ՝ գիշերը լուսնի լուսով կը ճամբորդէին:

Հիմա երեւակայեցէ՛ք...: Եզական ընկերակցութիւնը անբաւ բայց բարի, հլու, հաւատարիմ կենդանիներու, դաշտի մը ընդարձակութիւնը առջեւը, եւ ետին, եւ չորս կողմը, ձիերուն վզէն կախուած չարոց չարոց զանգակիկներուն յանդուգն հնչիւնը, նաեւ անոնց ոտքերուն դոփիւնը՝ երբեմն կարծրացած հողին, երբեմն խճուղուած ճամբուն վրայ, թռչուններու երգին դիւթանքը, բզկղներու բզկղիւնին դրդիռը, անապակ օդին լիաթոք չունչը եւ երկինքի կապոյտին յամառ հրաւէրը — այս բոլորը, եւ դեռ աւելին, մինչ չէ՞ն միանար բռնաճալու ո եւ է մարդու մը ձայնական թելերուն վրայ որ թրթռան եւ երգեն: Անտարամաբանականը, անհասկնալին չերգելը պիտի ըլլար:

Անուանի էր իրը երգիչ «Խաբրբճի Խաչերը»: Երբ երգին ձայնը լսուէր, դեռ ձիերուն չուքը չերեւցած, կ'ըսէին «Խաչերն է, ահա՛ կուգայ»: Զարմանալին այն է (բայց զարմանալի՞ է) որ մարզոց մէջ մոռցին պէս ձայնը կը կոչէր Խաչեր: Մարդիկ իրեն ներշնչում չէին, ընդհակառակն, կ'երեւի զսպիչ, խափանիչ էր անոնց ներկայութեան աղբե-

յութիւնը իր երգող հոգիին վրայ։ Կ'ըսէին թէ Ֆաչէրը մի-
այն «իր ձիանը կ'երգէ. երբոր մարդ երեսը նայի լեղուն կը
կապուի»։ Կարծեմ դիւղացւոց դատումը սխալ էր հոս։ Ֆա-
չէրը «ձիանը» չէր երգեր, թէեւ անոնք ալ անկուած ակնկ-
ներով ունկնդիր կ'ըլլային անոր երգին։ Ֆաչէր Ամուդոյ
կ'երգէր։ Թերեւս ինք ալ չէր գիտեր թէ իր ունկնդիրը, ըս-
նութեան այդ մխայնութեան մէջ, Ամուած էր։ Աղօթասա-
յութեան պէս, հոգեւոր յափշտակութեան յայտարար եր-
գեր էին Ֆաչէրի կոկորդէն յորդող երգերը։ Ինքն իր աչուին
էր, հեղինակը իր երգերուն։ Իր երգածը ուրիշ մը չէր եր-
գեր։ Ու ի՞նչ կ'երգէր, ո՞վ գիտէր որ ես գիտնամ։ Բայց
կ'ենթադրեմ թէ «Ֆաթըրճի Ֆաչէրին» խառնուածքով մարդ
մը միշտ մէկ թելէ, կամ, մէկ հիմնական խորհուրդէ մը
պիտի քաղէր իր երգերուն ներշնչումը։ Ճանչնալով մարդը,
նաեւ այն արտաքին պայմանները որոնց մէջ կը չարժէր,
կ'ապրէր ան, կրնամ հետեւցնել, մինչեւ իսկութեան եղեր-
քը, եթէ ոչ պորտը, թէ Ֆաչէրի երգերուն նիւթը ի՛նչ էր։

Մէկ իմաստով մը ինք, Ֆաչէրը, «բարիքի» մատակա-
րար մը ըլլալով լաւ կ'ըմբռնէր «Բարեաց Աղբիւրը» եւ ա-
նոր բարիքներուն արժէքը։ Գիտէր թէ ինք ձիերուն կոնա-
կէն բեռները իջեցնէր ի՛նչպէս հետաքրքիր ակնկալութեամբ
եւ ուրախութեամբ իր շուրջը կը հաւաքուէին դիւղացիները
եւ կը հարցափորձէին զինքը թէ ի՛նչ էր բերածը, որո՛ւնն
էր։ «Բարիք» էր վերջապէս բերածը։ Ինր միայն բերողն
էր· բայց բնականաբար բերողն ալ տուողն, կամ պրիւ-
րին, հետ պատուոյ տեղ կը բռնէր անոնց մտքին մէջ։ Ի՛նչ
մեծ առանձնաշնորհում էր որ կը վայելէր ան այսպէս շնոր-
հակալութեան, ուրախութեան դղացումներ առեղծելով ու-
րիշներու սրտին մէջ։ Ամէն օր կը տեսնէր ասիկա, ամէն օր
կը խորանար անոր մէջ տեսածին տպաւորութիւնը։

«Ֆաչէր, ուղո՛ւղ, կ'ըսէր թերեւս մտովի, տօ՛ դուն բա-
րիէ բերող մըն ես ու այսչափ շէրէֆ կը վայելես, ես բա-
րիք տուողն ըլլայիր, չըսե՞ս, բոլոր գեղը քեզ պիտի պաշ-
տէր»։ Եթէ մէկը, ինչպէս Ֆաչէր, այդ խորհուրդը ամէն
օր, օր օրի եռեւէ, չաբաթներով, ամիսներով, տարիներով
դարձնէր, արդիւնքը ի՞նչ կ'ըլլար։ Արդիւնքը կ'ըլլար ան-
խուսափելիօրէն փառաբանութեան երգ մը։ Եւ այդ էր «Ֆա-

թըրճի Ֆաչէր»ին երգին նիւթը, պարունակութիւնը։ Ասիկա
վկայութիւնս չէ գիտցածիս մասին, հապա՝ մեկնութիւնս է
չգիտցածիս։

Բարիք բերող մը երբ այդքան շնորհապարտութեան
զգացումով կը լեցնէ զմաքդիկ, ուրեմն, Ամուած, որ է
բարիքներու տուիչը, պէտք է պաշտուի, փառաբանուի։ Ո-
րովհետեւ քանի մը նուվալ ձիթապտուղ կամ օճառ գիւղ կը
հասցնէր Ֆաչէր, իր գիւղակիցները իրեն կը ժպտէին, կըր-
նակը կը ծեծէին սիրով, ի՛նք ուրեմն ինչո՞ւ չպաչտէր,
չփառաբանէր զԱմուած որ սա արեւը վառեր գլխուն վրայ
դրեր էր, ու գիշերուան երկնքին երեսը արծաթազօծեր էր,
ծառերը հազուստներ էր կանաչ անդուստով, եւ ծաղիկնե-
րուն փառքին քով թագաւորներու փառքը նսեմացուցեր էր,
օդը, մինչդոցը անպարապիր թողեր էր, եւ անվերջ նուագով
լեցուցեր էր, դաշտերուն վրայ կեանք սփռեր էր։ Կարելի՞
էր մտքէ։ Ո՞ւր վարմունքը տրամաբանօրէն տարբեր պի-
տի ըլլար Ֆաչէրի վարմունքէն։

Երբ երախտապիտութեան զգացմանց մակընթացու-
թեան ենթարկուի հոգիս, ես չեմ աղօթեր, կ'երգեմ։ Ա-
ղօթքը բաւական չէ շնորհապարտ զգացմանց արտայայտու-
թեան համար։ Պէտք է երգել, կամ, երգը աղօթք ընել։

Ոչ անձրեւին տակ, ոչ ալ արեւին տակ գանգատ կար
Ֆաչէրի սրտին մէջ։ Երջանիկ էր ան որովհետեւ ինքզինքը
տէր կը զգար Ամուածոյ բարիքներուն։ Բարիք կը տանէր,
բարիք կը բերէր, բարիք կը վայելէր· ա՛լ ի՞նչ կը մնար։
Ամանկ մէկը գուն ալ ըլլաս, ես ալ ըլլամ, կ'երգէ, եւ ին-
ծո՞ր կ'երգէ···։ Ինչպէս «Ֆաթըրճի Ֆաչէր»։

***

Երգը, արձագանգ էր գիւղացիներուն հոգեւոր խորունկ
տրամադրութիւններուն։ Քանի մը հատը միայն լուսաբա-
նեցինք· կը բաւէ։

Պարտիզակ երեւցածէն չատ աւելին էր։ Ու չերեւցա-
ծին մէկ մասը այս էր — անոր երգող հոգին։

ԳԻՒՂԻՆ ՀԱՒԱՏՔՆ ՈՒ ԿՐՕՆՔԸ

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ — ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ — ՀԱԲԵԼԵԱՆ «ԷՖԵՆՏԻՆ» ԵՒ «ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ» — ՊԱՏՈՒԵԼԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ

Ժամանակները չատ փոխուած են: Ես ալ կարծես, Րիւվ Ան Ուինքըլի մը պէս քունէ արթնցած, երբ կը դիտեմ այն փոփոխութիւնները որոնք ժամանակի հոլովոյթը իր հետ բերեր է, անպատում ապշութիւնով կը համակուիմ: Ի՞նչ էր կեանքը քառասուն տարի առաջ Պարտիզակի մէջ, եւ ի՛նչ է հիմա. բաղդատութեան եւ ոչ մէկ նպր մնացած է երկուքին մէջեւ: Եւ այսպէս ո՛չ միայն մարդոց եւ իրաց վերայ դրսէն նայելով, հապա նաեւ, եւ առաւելապէս, ներսէն նայելով: Ցիրաւի ամէն պատկեր տեսնուածէն աւելի՛ն է, եւ ինչ որ մակերես մը ունի, նաեւ խորք մը ունի:

Ու քանի որ արդէն ճեղք մը բացած ենք որուն մէջէն սկսած ենք Պարտիզակի հոգիին մէջ նայիլ, պահ մըն ալ յամենանք եւ դլուխնիս ասդին չքաշած, տեսնենք թէ դեռ ուրիշ ի՛նչ կայ այդ խորութեան մէջ, ծովերու յատակը քաքուն մարդարիտի պէս թանկագին:

Ի՞նչ կայ, ի՞նչ կը տեսնենք հոն: Երդ — տեսանք: Նաեւ հաւատք, կրօնք:

Ժամանակները փոխուած են, ըսինք. այո՛, նաեւ՝ մարդիկ, ժամանակներուն հետ, ու տեսութիւններ, համոզումներ, արժէչափեր, կեանքի ամբողջ փիլիսոփայութիւնը հիմնապէս: Ահա՛ մէկ ապացոյց մը:

Ներկայիս չատ մը մարդոց հաւատքը առեւտրական հիման վրայ է, այսինքն, կը հաւատան անոնք Աստուածոյ մը որ իրենց բարի է, կամ, պայմանաւ որ իրենց բարի ըլլայ: Աստուած անձնական բարեբարի, կամ յաւէտ մատակարարի տեղ դրած են այսպիսիները: Եթէ կուտայ, եւ որքան աւելն որ կուտայ, կայ, եթէ ո՛չ՝ չկայ: Հո՛ս հաւատքը մարդէն

կը սկսի. եթէ հաւատացող ըլլայ, այսինքն, մէկը գիշանի հաւատալ, հաւատալին ալ գոյութեան կուգայ:

Հին օրերուն, Պարտիզակի մէջ այդպէս չէր. հոն Աստուած նախընթաց իրականութիւն մըն էր, կար ու կը մընար, թէեւ ամէն տարի «պէօճէկը չըլլար», թէեւ հոգին ու մարմինը տառապանքի ենթարկուէին ամէն տեսակ դժբաղդութիւններով — աղքատութեամբ, հիւանդութեամբ, կոտաններով, ու մահով իսկ: Ցաճախ չպատահի՞ր որ՝ ան որ հանդիսա է, առողջ է, երջանիկ է, գԱստուած մոռնա՛յ, դադրելով դդալէ Աստուծոյ անմիջական պէտքը:

Նիւթապաշտութիւնը միշտ կը գահավրիժէ գԱստուած մարդոց սրտէն: Բայց Պարտիզակ դեռ հոդ հասած չէր: Աւելցուն պէս պայծառ իրականութիւն մըն էր հոն Աստուած: Հաւատքը հոն Աստուծմէ կը սկսէր: Աստուած կար, ուստի կը հաւատային անոնք, ոչ թէ իրենց ունեցածը, վայելածը վկայ բռնելով Անոր գոյութեանը, հապա, անկախաբար իրենց վիճակէն, Աստուծոյ իրականութիւնը իւիճն իր վճռական փաստը սեպելով: Աստուծոյ բացարձակ իրականութեան մէջ էր այն ուժը՝ որ հաւատքը պարտադիր կ'ընէր: Այլ խօսքով, հաւատքի թէ՛ պատճառը թէ՛ առարկան Աստուած ինքն էր:

«Բաղաքակիրթ» քրիստոնեաններ իրենց սեփական կեանքին պայմաններուն մէջ կը փնտռեն (ու երբեմն կը գտնեն, երբեմն՝ չեն գտներ) գԱստուած, մինչդեռ գիւղացի քրիստոնեաներ (ըսել կ'ուզենք հարկաւ «պարզ հաւատքի» տէր քրիստոնեաններ) իրենց կեանքին անմիջական պայմաններէն դուրսը եւ վերը դրած են գԱստուած, ուր կը գտնեն գնա իրրեւ նոյն անայլայլելի իրականութիւնը: Կամ, աանկ ըսենք — գիւղացին իր Աստուածը ո՛չ գահու վրայ կը պահէ եւ ո՛չ ալ գահէն կ'իջեցնէ ըստ իր կեանքին փոխոխական պայմաններուն: Անոր համար Աստուած կայ ու կը մնայ ինչ որ ալ պատահի մարդուս, ուստի հարուստն ալ, աղքատն ալ, ուրախն ալ, տխուրն ալ, առողջն ալ, հիւանդն ալ, ամէն ոք անխտիր պարտի իր հաւատքը անխախտ պահել ա՛յդ իրականութեան վրայ:

Այսչափը «աստուածաբանութիւն» էէ, հապա հիմնա-

կան կշռադատում մը դիւղացիին, ուրմէն նաեւ Պարախիզակ-ցիին, կրօնքը կաղապարող այս ուժին: Այդ հաւատքէն — զոր Յանացինք յատկանշել կամ որակել — կը բղխէր Պարախիզակցոց կրօնական կեանքը: Դրսէն երեւցածներով գահեւելով ներքինը սխալ եզրակացութեանց պիտի յանդէինք: Օրինակ — ոմա՛նք «նախապաշարում է» ըսելով կ՚արհամարհեն ժողովուրդի մը այս կամ այն սովորութիւնը: Սխա՛լ:

«Նախապաշարում» յորջորջուածը յաճախ կեղեւ մըն է որուն ներքեւ առյդ հաւատքի միջուկը պահուած է: Ի՞նչ միջոցաւ կրնաս Աստուծոյ նկատմամբ ունեցած հաւատքդ քու մէջդ զօրութեան աղբիւրի մը վերածել, մի՛ վարանիր, դործածէ՛ այդ միջոցը: Միջոցը խորհրդանի՞շ մը կ՚ըլլայ, մանաւանդ արարողութի՞ւն մը, խո՞սք մը, աղո՞թք, պատարա՞գ, ո՞րեւէ — հոգ չէ: Միջոցը սոսկ միջոց է, ոչ թէ նպատակ, որ է՝ հաւատքը կենդանի ուժի մը վերածել:

Ահա՛ այս լոյսով կրնանք հասկնալ եւ չափով մը, չատ լայն գիծերով, արտայոլացնել դիւղին քահանաներուն, պատուելիին, խմաստուններուն եւ ազէտներուն կրօնական կեանքը, ճգտումները, տենչերը, խարխափումները:

***

Մեր ազգային երեք կրօնական հաստատծներն ալ իրենց կազմակերպական կեանքը ունէին Պարախիզակի մէջ: Եկեղեցիներու մէջ «մայրն» էր, բնականաբար Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին, որ իր ամբողջ կազմովը եւ ուժովը, կը ծառայէր դիւղին բնակչութեան առաւարապոյն մասին հոդեւոր կեանքին մշակման: Հայ Կաթոլիկներն ալ ունէին իրենց «վանքն» ու եկեղեցին որոնց մասին արդէն տուինք մեր աննախապաշար վկայութիւնը առանձին դլխու մը մէջ: Հայ Բողոքականները՝ նմանապէս: Տասը հազար կամ աւելի բնակչութեամբ դիւղի մը մէջ ամէն մէկ տաճար Քրիստոսի անունին փառքին նուիրուած էր. ամէն մէկուն կոչնակը հրաւէր էր աղօթք եւ պաշտամունք մատուցանելու Հօրն ու Որդւոյն եւ Ս. Հոգւոյն: Մկրտէի եւ մխիթարէի, ամլակրօ-

նութեան, մրցակցութիւն չկար հոն: Քրիստոնեայ դիւղ մըն էր, անխառն եւ հարազատ: Մեղաւորն ալ քրիստոնեայ էր, արդարն ալ, բարեպաշտն ալ — ամէնքն ալ անխտիր: Փաթթոցով դլուխ չկար: Դիւղին «Ղեւտացիներուն» բոլորն ալ էին «ծառայք Տեառն, Յիսուսի Քրիստոսի»: Կիրակին էր բոլորին «առաջ օրը». Ուրբաթ կամ Շաբաթ չկար:

Անմիջապէս աւելցնենք թէ այս տասը հազար քրիստոնեաներուն ամէն մէկն ալ մէյ մէկ օրինակելի վկաներ չէին Քրիստոնէութեան. չա՛տ հեռի այդ մտատիպարէն: Երբ «տասներկուքին» մէջ մէկը «պակաս դտնուի», ալ դիւրին է երեւակայել թէ որքա՛ն մեծ համեմատութիւն մը կրնար կազմել Պարախիզակի մէջ «պակասներուն» թիւը: Այդ անխուսափելի էր: Բայց սա է ճշմարտութիւնը թէ՝ չար ու բարի, կարծեմ ամէնն ալ, Աստուծմէ կը վախնային, եւ «սկիզբն իմաստութեան է երկիւղ Տեառն»: Ամէնն ալ Քրիստոնէութեան «քերականը» դոնէ կարդացա՛ծ, լմնցուցած էին: Անշուշտ Քրիստոնէութեան դպրոցը «լմնցնողներ» ալ չատ կային: Ես վկայ եմ. որովհետեւ ամենամաքուր եւ խորունկ քրիստոնէական կեանքի տէր մարդոց հանդիպած եմ ա՛յդ դիւղին մէջ: Անոնցմէ ընդունած եմ այնպիսի տպաւորութիւններ որոնք տարիները չեն սրբած: Եւ այս տպաւորութիւններուս աղբիւրները մեծ մասամբ ժողովուրդին խոնարհ (թէեւ, «բարձրը» ո՞րն էր հոն) խաւերուն ներկայացուցիչներն էին:

Այս անդամ մաղէ անցնելով այն բոլոր դէմքերը որոնք սա պահուս կը խուժեն միտքս, անոնցմէ միայն երկուքին մի չատակը կ՚ուզեմ արձարծել անցողակի:

***

Երբ ես ուսանող տղեկ մըն էի, դիւղին ինտէլիկէնցիային ամէնէն աչքառու դէմքերէն մէկն էր «Հարէլեան էֆէնտին» զոր չատ կը սիրէի: Սխալ չեմ ըլլար եթէ ըսեմ թէ իմ սէրս եւ յարդանքս վարակման արդիւնք էր քան անձնական չփման կամ ծանօթութեան: Բոլոր դիւղացիները կը սիրէին եւ կը յարդէին զինքը, որ այդ թուականներուն Աղգային

վարժարանին անօրէնն էր: Բարձրագոյն վարժարանին տա-
րեվերջի հանդէսներուն ուղերձող հիւրերէն կամ ներկայ-
յուցիչներէն մէկը անվրէպ ինք կ'ըլլար: Տաքուկ, անկեղծ,
աննախանձ զգացումներու տէր մարդ մըն էր: Երկու քոյր
զարոյնները յաճախ կը նմանցնէր երկու մայրիներու որոնց
ճիւղերը իրարու «ընդելուզուած» իրենց դիւրիները դէպի
նոյն արեւին վերցուցած են, նոյն կարօտութիւններով եւ
աենչերով: Նկարագիր ոճ ունէր եւ երեւակայութեան զօ-
րաւոր կոչում կ'ընէին իր զործածած բառերը: «Ընդելուզ-
ուած» բառը միտքս է. իրմէն սորվեցայ զայն, եւ «չարա-
զրութիւն» զրած աեղս խորհուրդներս եւ նախազասու-
թիւններս պատէ պատ կը զարնէր որ «ընդելուզուած» (եւ
նման բառեր) զործածելու պատրուակ կամ տեղ զտնեմ:
Ի՜հ, այդ օրերուն ամէն ինչ խաղ էր արդէն, կեանքէն սկըս-
եալ մինչեւ «չարագրութեան» մը մէջ հիւսուած բառերը...:

«Հարէլեան էֆէնտին» սեւ աչքերով, սեւ մազերով, նի-
հար, մելամաղձոտութեան թեթեւ ամպի մը տակէն ժպտող
դէմքով, միշտ հասակով եւ տարիքով մարդ մըն էր: Ազ-
գային ընտիր դաստիարակութիւն ընդունած էր Եղիշէ
Դուրեան Սրբազանէ որ Ազգային վարժարանին ոսկեդարը
ստեղծած էր իր տեսչութեան տակ, 1880—90-ի չրջանին:
Շատ հաճելի ձայն ունէր: Խօսակցութիւնը միշտ հետաքր-
քրական էր:

Զինքը անձամբ ճանչնալու պատեհութիւնն ունեցայ
երբ քիչ շատ չնորհք չահած էի եւ «մարդու տեղ» կրնայի
դրուիլ մեծերէն: Աղիկա ընթացաւարտութենէս վերջն էր:
Անկէ առաջ իր բարեկամութիւնը հօրս հետ էր: Ու հօրնա-
կան բարեկամներու հարուստ ժառանգութեան մէջ բաժին
մըն ալ «Հարէլեան էֆէնտին» էր: Ինչպէս քանիցս ըսած
ենք, ո եւ է դէմքի կենսագրութիւնովը զրաղիլ չէ մեր նը-
պատակը: «Հարէլեան էֆէնտիի» կեանքը իր հետաքրքրա-
կան փուլերը ունեցած է բայց ատոնք չենք յիշեր: Միայն
սա մէկ պարագան թէ՝ 1907-ին «Հարէլեան էֆէնտին» զար-
ձաւ «Տէր Անանիա քահանայ», եւ ապա, երբ դժբաղդու-
թիւնն ունեցաւ իր երէցկինը կորսնցնելու վրան առաւ եկե-
ղեցւոյ կուսակրօն կարգը, եւ եղաւ «Անանիա Վարդապետ»:

Պարտիզակի մատուռականութիւնը ինքնաբոյս էր եւ
ինքնաբաւ: Նեթաճումը այս կողմէն չատ աննշան եղած է
ամէն առեն: Իր պատակներն էին ուսուցիչները, քահանա-
ները, դիւղին հոդիին եւ մարքին ամէն կարգի սպասաւոր-
ները: Իր հասցուցածին պատիւ կ'ընէր դիւղը: Հո՛ս, կ'ե-
րեւի, մարդարէն, թէեւ իր «պատուին մէջ»՝ եւ սակայն
պատիւէ զուրկ չէր:

Անանիա վարդապետը դիւղացիին հոդին լաւ դիտէր եւ
ի՛նք այդ հոդիին մէկ հարազատ արտայայտութիւնն էր իր
մտածումներովը, իր զգացումներովը եւ իր հաւատքովը:
Երբ քարոզէր նոյն նախշուն լեզուն կը զործածէր բայց այս
անգամ աւելի խորունկ իրականութիւն մը նիւթ առնելով
— Աստուած եւ անոր վեհապետութիւնը մարդկային կեան-
քին վրայ: Քահանաները չէին քարոզեր, կամ եթէ երբեք
փորձէին «քարոզել», ինչպէս կ'ընէր Տէր Կարապետը, չատ
չատ «խրատական» կը խօսէին: «Խրատականը» բարուց եւ
վարուց խնդիր է: «Սուտ մի՛ խօսիք, կռիւ մի՛ ընէք, մի՛ դի-
նովնաք, մի՛ հայհոյէք» եւն., եւն., բարոյականութեան
մարդին կը պատկանին: Քահանաները այդ մարդէն դուրս
չէին ելլեր, կամ չէին կրնար ելլել: Անանիա Վարդապետը
Աստուծոյ վրայ կը խօսէր:

Միայն Աստուած կրնայ ըլլալ խարոզի նիւթ: Շատ մը
բեմերէ այսօր խարոզի անուան տակ «ճառեր» կը խօսուին,
բայց Անանիա Վարդապետին բերնէն ելած ամէն քարոզ խա-
րոզ էր, բառին իսկական իմաստովը: Կեանքի մէջ վճռական
եւ յաւիտենական իրականութիւնը Աստուած է վերջապէս:
Ան լաւ ըմբռնած էր ասիկա: «Բարի եղէք» ըսելէն առաջ
կարեւոր է «Աստուծոյ վստահեցէ՛ք, Աստուծմէ վախցէ՛ք,
Աստուած սիրեցէ՛ք» ըսելը: Անկարելի էր կեանքի ծանր
բեռը կրել բարոյականութիւնով սոսկ. առոր համար Աս-
տուած պէտք էր: Ա՛յդ էր Անանիա Վարդապետին քարոզնե-
րուն կեդրոնական նիւթը: Գիւղին մէջ կար տեսակ մը ա-
ռողջ հոգեւոր մթնոլորտ որ ուղղակի արդիւնքն էր, ի մէջ
այլոց, այս քնիկ «մարդարէին» խօսքերուն: Հակառակ ա-
րատ աղքատութեան եւ դժբախտութեանց, որոնք երբեմն ի-
րարու չղթայուած կը հասնէին գիւղացւոց գլխուն, եւ ի

յայտ կը բերէին անանկ կորով մը որ ներքին զօրութեան ակերէ միայն կրնար բղխիլ: Կը յուսահատէին, կը մռայլէին բայց չէին խլնար, չէին մեղանչեր, որովհետեւ Աստուած իրենց հետ եւ իրենց մէջ էր:

Այսպէս, Անանիա Վարդապետին դերը դիւրին մէջ, դէթ այն չըջանին համար որուն ես ծանօթ եմ, եղաւ Աստուած «թարգմաններ» ժողովուրդին, եւ կամ, դԱնիկա ընել կենդանի եւ ընտանի փորձառութիւն մը: Մե՛ծ դեր, նախանձելի դե՛ր...:

Տարագիր Պարտիզակէն, վերջապէս ինկաւ Լիոն, Ցրբանաա, ուր անցուց իր ծեր ու ցաւատանջ օրերը մինչեւ որ, ըսե՞նք, բարեբախտաբար, մահը զինքը փոխադրեց իր անվրդովելի հանդիստը:

Լիոնէն կը գրէր ինձ պարբերաբար նոյն ծաղկալից ոճովը եւ դորովալից օրհնութիւններով օծուն նամակներ: Աստոնք ալ «Թանգարանիս» մաս կը կազմեն: Բայց ինչ որ ալ իր եաին Թողուց — ամբողջ գործ մը եւ կեանք մը Պարտիզակի մէջ — պահեց, սակայն, իր ամբողջութեամբը, յաւիտենապէս անկորուսանելին — Աստուած, որուն Թարգմանը եւ քարոզիչը եղած էր երկար տարիներ:

*
**

Հայ Բողոքական կղերականութեան մէջ բազմաթիւ «պատուելիներ» ճանչցած եմ մանկութենէս սկսեալ մինչեւ այս տարիքս: Ճանչցածներէս ոմանք փայլուն մարդիկ էին, ոմանք՝ ճարտասան քարոզիչներ, ուրիշներ՝ իրենց կոչումին պիտակից, հաւատարիմ հովիւներ, եւ, ընդհանրապէս խօսելով, ամէնն ալ ընտիր անձնաւորութիւններ: Բայց այդ բոլորին մէջէն կայ մէկը որ ոչ մաքի փայլուն ունէր, ոչ ճարտասանութիւն, ոչ ալ նոյն իսկ բաւական գրաբառութիւն իր ծառայութեան ասպարէզին համար, եւ որ սակայն իր մանաւոր տեղը գրաւած է սրտիս մէջ եւ այդ տեղը երբեք չէ կորսնցուցած: Այս անձն էր «Պատուելի Ցարութիւնը», Պարտիզակի Բողոքական եկեղեցիին հովիւը իմ ուսանողական տարիներուս ընթացքին:

Որքան երեւոյթով՝ նաեւ հոգիով «պատուելի» էր, այսինքն, պատուոյ արժանի: Հազիւ թէ մէկ մարդ մըն էր, լեցուն եւ կլոր դէմքով, չըջանակուած թաւ մօրուքով: Իմ վրաս միշտ վայելչադէմ մարդու մը տպաւորութիւնը կը թողուր: Ցաւի տէր էր բայց երեսը նայողը հակառակ տպաւորութիւն կ'ընդունէր իրմէն, որովհետեւ աչերովը միշտ կը ժպտէր եւ քաղցրախօս լեզու ունէր: Բարի, խոնարհ, միամիտ մարդ մըն էր «Պատուելի Ցարութիւնը»: Աղօթքն ալ, քարոզն ալ իր անձին պարզութեան յատկանշական էին: Գիտութիւն չունէր. բոլոր գիտցածը Աւետարանն էր: Իր ժողովուրդին մէջ քիչ չէր թիւը անոնց որոնք իրմէն չատ աւելի գիտութիւն ունէին: Այդ օրերուն, ինծի պէս «տհաս պատուղ» մըն իսկ օրինակի համար, գիտէր թէ Շէյքսբիր անգլիացի մեծ բանաստեղծ եւ թատերգակ մըն էր, մինչդեռ այդչափն ալ չէր սորված ան, որովհետեւ, լաւ կը յիշեմ, անգամ մը քարոզին մէջ անոր անունը յիշատակեց իրրեւ «ամերիկացի» բանաստեղծ մը: Ցանցանք չէր սխալիլը. եթէ յանցանք մը կար իր տգիտութիւնը մէջտեղ դնելու չափ միամիտ ըլլալն էր: Բայց սա էր նշանակելի երեւոյթը թէ՝ տգէտ կամ գիտուն, ամէն կիրակի եկեղեցին կը լեցուէր: Ինչո՞ւ, ի՞նչ էր անոր հրապոյրը, քաղցրութիւնը: Հազիւ թէ «Պատուելի Ցարութիւն»ին բարոզը: Արդեօ՞ք: Ո՛չ թէ քարոզը որ լսելի էր ականջին, կամ խորհուրդները: Ո՛չ, բայց մարդուն պարզութիւնը — լուռ քարոզը՝ անկեղծ ու պարկեշտ հոգիի մը՝ որ կը սիրէ իր Աստուածը եւ իր ընկերը արարածը իրրեւ Աստուծոյ մէկ զաւակը:

Ըստ Քրիստոսի, «առաջինն» պատուիրանքին մարմնացումն էր ան: Իր քարոզներուն խորհուրդներէն աւելի խորունկ էր իր հոգին, եւ այնքան թափանցիկ՝ որ ժողովուրդը կրնար անոր յատակը տեսնել եւ տեսածովը աւելի կը գոհանար քան լսածովը: Մարդուն հոգին աւելի ուժեղ քարոզ է քան լսուած քարոզը, որքան ալ հմտեղ ըլլայ ան եւ ճարտասանօրէն արտասանուի: Մարդուն լեզուն թերի էր, խորհուրդները՝ աղքատ, գիտութիւնը՝ տարրական. բայց կը պնդեմ, թէ Քր եկեղեցին եւ ժողովուրդին գէթ այնքան

արժանաւոր մէկ հովիւն էր ան որքան ո եւ է մէկը որ իր մէն առաջ կամ վերջը ծառայութիւն տուաւ անոնց այդ դիրքին մէջ:

Հողեղէն գերեզմանը միայն մեռելութիւն կը պարփակէ իր ծոցին մէջ. հոգին, սակայն, կենդանի կը պահէ իր մէջ բոլոր մեռածները: Իմ հոգիս ալ այս բոլոր մեռածները հանած է իրենց գերեզմաններէն եւ իր մէջ կ'ապրեցնէ զանոնք անմահ կենդանութեամբ: Կենդանի է նաեւ հոգւոյս մէջ «Պատուելի Յարութիւնը»: Երկրի վրայ անմահութիւնը վերացական գաղափար մը չէ վերջապէս, հապա՝ փորձառեալ իրականութիւն մը:

«Պատուելի Յարութիւն»ը իր երէցկինը թաղեց Պարտիզակի մէջ եւ դնաց Կ. Պոլսէն պատուական վարժուհիի մը հետ ամուսնացաւ: Երեսի վրայ մնացած զաւակներուն տէր մը պէտք էր, իրեն ալ՝ մխիթարութիւն մը: Թէ՛ սրտովը եւ թէ՛ մտքովը չիտակ արամաբանած էր եւ դրուատելի բնաւորութիւն մը ըրած էր: Լաւ կը ճանչնայի իր կեանքին երկրորդ ընկերը որովհետեւ իմ մանկութեանս վարժուհին եղած էր ան: Երբ նոր կինը առաւ, իր հին պաշտօնը նոյն ձգեց եւ դնաց ինկաւ ուրիշ գիւղ մը, գաւառին աւելի նեղսերը, որուն քով, կ'ըսէին, «Պարտիզակ գրասա էր»: Ու հոն սպառեց իր անձը անվերապահօրէն, ու հետը՝ իր Պոլսեցի տիկինը: Ինձ կը թուի թէ այդ աննչան գիւղին մէջ չահեցաւ իր վառքի պսակը: Ծոնարհ անկիւնի մը մէջ իր ոսկեղէն հովին արժէքը ցոյց տուաւ աւելի զմայլելի պիղծկութեամբ քան «մեծ» տեղի մը մէջ պիտի կրնար ցոյց տալ: Իսկ անկէ անդին... նոյն ճակատագիրը... ցանուած մոխիր անապատներու մէջ... եւ յաւիտենականութիւն թէ՛ երկինքը եւ թէ՛ երկրի վրայ վերապրողներուս հոգիին մէջ:

ՓՕՍԹԱՃԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՂԲԱՐ

Թէ՛ աշխարհը չա՞ր էր կամ բարի իննհարիւրական թուականներուն՝ աւարկայական հարց մը լլալէ աւելի, բան ինչ, ենթակայական դատողութեան (թերեւս զղացողական) հարց մըն է, որով հոս պիտի չզբաղիմ դի մի գուցէ անտեղի վէճ յարուցանեմ, եւ կամ իմ արդիասէր եւ արդիամիտ բարեկամներուս դիւրազգածութիւնը վիրաւորեմ: Ձիս տողընդմէջ կարդացողները՝ այս մասին դատումս ալ, զգացումս ալ պիտան արդէն...:

Կարեւորը սա է թէ չար կամ բարի, արտաքին աշխարհին հետ պարտիզակ հաղորդակցութեան երկու կապ ունէր: Մէկը յիշեցինք — «Ծաթրըճի Ծաչերը»: Միւսն էր Փոսթաճի կարապետ Աղբարը, որուն գիւղացիք վակցուցած էին «Ֆլիթ–Ֆլիթ» յատկ նկարագրական քան երգիծական մակդիրը:

Երկար պոչերով անուններ ազնուականութեան հով կը կրեն: Բայց Պարտիզակ ո՛ւր, «ազնուականութիւն» ո՛ւր...: Գիւղացին կարնը կը կարէր, կը կիսէր — ինչպէս, «Կապէ» կարապետի տեղ, «Մըկըր» Մկրտիչի տեղ, «Արթին» Յարութիւնի տեղ — ալ ո՛ւր կը մնայ երկայնը: Ուստի «Փոսթաճի կարապետ ագրար»ին անունը ամբողջովին գեղչած էր ան եւ ճակղիրը միայն ձգած էր: Ամէն մարդ գիտէր թէ «Ֆլիթ–Ֆլիթ»ը ո՛վ է: Եւ ինչո՞ւ «Ֆլիթ–Ֆլիթ» սակայն:

Կարապետ ագրար բարակուկ, կարճուկ մարդ մըն էր: Կանացի, մոմեղէն մատներ ունէր: Ո՛վ գիտէ սրունքները որքա՛ն բարակ էին, թերեւս մէյմէկ «ճեպ» որոնք բարեբախտաբար շալվարին պարկակերպ ծալքերով աչքէ եւ ծանրակէ ծածկուած կը մնային: Մանր չկար վրան. ոսկորները թռչնային էին. կարապետ ագրարը չիղով չվնուած մարդ մըն էր — չիտակ չիտակ մարդակերպ գազանակ մըն էր ան: «Ֆլիթ–Ֆլիթ» մակագրեր էին գինքը որովհետեւ արագ կը շարժէր: Կարծեմ Պարտիզակի մէջ ամէնէն արագաշարժ մարդն էր եւ իր պաշտօնին համար իր յարմարութեան մեծագոյն յատկութիւնը անոր արագաշարժութիւնն էր: Ա-

րագ կը կարդար, արագ կը խօսէր, արագ կը քալէր: «Ֆլիթ–ֆլիթ»ը եթէ «վլիթ–վլիթ»ին (vite) աղաւաղումն է, որ Ֆրանսերէն «արագ արագ» ըսել է, կարապետ աղբարին կատարելապէս յարմար մակդիր մըն էր զոր դիւղացիք գտեր, վրան փակցուցեր էին:

Գիւղին եւ արտաքին աշխարհին միջեւ հաղորդակցութեան կապը փոսթաճի կարապետ աղբարն էր, ըսի: Աւելի չիտակ ներկայացուցած պիտի ըլլայի իր դերը եթէ ըսէի թէ ան գիւղին լուսամուտն էր. ի՛նքը չէր լոյսը — չատ հեռի առկէ — հապա՝ պատուհանն էր ուրկէ «լոյսը» գրսէն ներս կը սպրդէր: Իհ, ինչ որ փոսթայով կուգար «լոյս» պիտի սեպենք գիւղին համար: Ոչ թէ որ գիւղը «խաւարի մէջ» էր — քաւլիցի· գիւղը ներսէն լուսաւոր էր արդէն իր հոգիին ինքնաւառ — ես պիտի ըսէի, երկնաւառ — լոյսով: Փոսթայով գիւղին մէջ մտած «լոյսը» արտաքին աշխարհին լոյսն էր, հեռաւոր, օտար մթնոլորտէ մը ծագումի առնող լոյսի մը պէս: Բիւզանդիոնը, Արեւելքը, Ժամանակը, Մասիսը, Բիւրակն, Աւետաբերը կուգային գիւղացւոց աչքը եւ բերանը բաց պահելու այն լուրերովը որոնք կամ չար աշխարհի մը փոխանակն էին, եւ կամ, ընդհակառակն, բարի աշխարհի մը խունկը, որոնք, դարձեալ, լեզի դեղահատերու եւ կամ անոյշ դինիի նման մուտք կը գործէին անոնց հոգեկան գրութեան մէջ:

Պարտիզակիք, ինչպէս ասկէ առաջ դիտել տուած ենք, մտաքաց ժողովուրդ մըն էին: Գիւղացի էին, այո՛, բայց ո՛չ «գիւղացի» այն իմաստով որ ամբարտաւան քաղաքացիք կը գործածեն այդ բառը իրրեւ հոմանիշ «ապէտ»ի: Տգէ՞տ... Պարտիզակցի՞ք· երբե՛ք: Պարտիզակցիք գերազանցապէս ուսումնասէր, ընթերցասէր ժողովուրդ էին: Թերթերը երբ հասնէին ձեռք ձեռք չըլան կ'ընէին, եւ, կարծեմ, ծայրէ ի ծայր կը կարդացուէին, ծանուցումներն ալ հաշուոյ մէջ: Բարեբախտաբար այդ օրերուն մարդկային «ներկուած» եւ վատասերած բարուց ցուցադրութիւնը չէր երեւեր թերթերու մէջ անճոռնի ծանուցումներով: Ծանուցումները «նոր մեղ» էին դեռ: Լեզին, «Թունաւորը», տզեղը կ'երեւէին լուրերուն մէջ: «Կավռօչ»ը գիւղացւոց համեստութեան եւ պատշաճութեան զգացումները յաճախ թունդ կը հանէր

թեթեւսոլիկ բարքեր չաքարագօծելով կատակով մը: Թէ՛ կը չիկնէին եւ թէ՛ կը խնդային: «Կավռօչ»ը «լոյսին» հաշիւին մէջ չենք դներ:

Ու փոսթաճի կարապետ աղբարը գեւպանական փառք կը ղտար երբ կը բանար կարմիր մէնտիլը — որ այնքան մը մեծ էր որ բաւական ըլլար տարեկան մը մանուկ մէջը փաթթելու, ծրարելու — եւ մէջէն թերթերը հանելով իրենց տէրերուն կ'ներկայնէր:

Երբ թերթերու ծրարները օր մը ուշանային, ինչպէս կը պատահէր երբեմն, կը կարծէ՞ք թէ կարապետ աղբար կը համարձակէր երեսը ցուցնելու չուկային մէջ: Խեղճ մարդը անդթօրէն կը քաշքշէին իրր թէ յապաղման պատասխանատուն ինք եղած ըլլար:

«Տօ՛, Ֆլիթ–Ֆլիթ, ո՞ւր է թերթս· վախնամ բեռդ ծայրը (ծանր) եկաւ ու թերթերը թօխուը կամացուկ մը ձորը նետեցիր ճամբան...»:

«Նէյկէյկ՛ք, նէյկէյկ՛ք սա խեւին· թերթ կարդացող մարդու մը բերնին վայել խօ՞սք է տա՛», կը պատասխանէր կարապետ աղբար, գլուխը չդաձգօրէն օրօրելով, եւ գաւազանը մէկ ձեռքէն միւսին անցնելով:

Չէ՛ր, անչուչա, չէ՛ր, կարապետ աղբարս: Բայց մարդիկ երբ անգութ ըլլալ ուզեն իրենց կատակին մէջ խոկ կըրնան դնել անգթութիւնը: Եւ կարծեմ Պարտիզակի խելօք մարդոց մէջէն գիւղացւոց կատակներուն եւ քաշքշուքներուն ամէնէն չատ առարկայ էին մէյ մը կարապետ աղբարը, մէյ մըն ալ «Ազ Խալտը»ն:

Կարապետ աղբարը գիւղին թղթատարական գրուիչն էր, կրկնակ պաշտօնով, այսինքն, թէ՛ կը գրուէր եւ թէ՛ նամակներու առպրակը ձիապանին կը յանձնէր:

Թղթատարութիւնը Պարտիզակի համար բաղդատաբար նորութիւն էր: Հին օրերուն անպաշտօն թղթատարները խաթրրնիներն էին: Ան որ դրկելիք նամակ ունէր կը յանձնէր խաթրրնիի մը որ «քաղքէն» ճամբէ փոսթայով, եւ կամ, ուղղակի իր տիրոջը ձեռքը հասցնէ: Երբ պետական թղթատարութիւնը գիւղը հասաւ, Պարտիզակ ալ իրեն պետական թղթատարը ունեցաւ: Ու մեր կարապետ աղբարը եղաւ «պետական պաշտօնեայ», ա՛լ ամիսը քանի՞ մէճիտիէ

յէով բնաւ դաղափար չունիմ. պիտացած առչափ է որ կարապետ աղբօր փառքը եւ փարթամութիւնը կապուտ շալվարէն անդին չանցաւ ո եւ է տաեն... Մխածն ալ «այըն-կայ թիւրքիւն» էր, փաֆէքը՝ տասը փարա: Ու խեղճ մարդուն քաշածին՝ պիւղին բոլոր «չախալնեբուն» ձեռքը — ինչպէս կը կոչէր ամէն անոնք որ ո եւ է պատրուակով պինքը կը չարչրկէին — իրաւ որ սիրտ չէր դիմանար:

Կարապետ աղբօր դրացի տաեղը, մէյ մը առտուան թըղթատարին մեկնումէն առաջ էր, մէյ մըն ալ իրիկուան դէմ, թղթատարին հասնելէն վերջը: Օրուան միջանկեալ ժամերուն չուկային երեսը կ'երեւէր իր անբաժան գաւազանովը: Իրեն անուշ խօսող խանութպաններուն դուռը կանգ կ'առնէր, քանի մը խօսք կը փոխանակէր անոնց հետ եւ կ'անցնէր մինչեւ հասնէր չուկային իր սովորական ժամադրավայրը, Ֆէլ Մըկըրին խահվէին. հոն աթոռ մը կը քաշէր, կը նստէր ընդհանրապէս դրան աջակողմը, կռնակը պատին տուած, եւ ճարկիլէ մը կը կըկըլցնէր արագ, արագ փըցներով:

Իր հանդիսաին պահուն խակ՝ հանդիսատ չէին ձգեր խեղճը: Մարդը հաւատարիմ էր, պարտաճանաչ եւ գործին ակրը. իրաւ ժամացոյց չունէր բայց աչքը տաեղը մէյ մը արեւին կողմը կը վերցնէր որ գիտնար թէ փօսթայիին հասնելուն ո՛րքան մնաց է օրուան ժամը որ «Գերեզմանը» գոնուէր: Այսու հանդերձ հասնողը խօսք մը կը նետէր ու ճարկիլէին վայելքը քթէն բերնէն կը բերէր:

«Տօ, ֆիք–ֆի՛ք, ի՛նչ նստեր քէյֆ կը քաշես. փօսթայըդ եռեւէն չերթա՞ս»:

«Օ՛ֆ, տեսա՛ր մը եա, հէօֆիւմէրը փարա կապեր է ֆիք–ֆիքին որ ոտքերը անկէ քէյֆին նայի»:

«Տօ՛, էրէբա՛ (չարժէ), դնա՛ փօսթան բեր. թէմախ՛լ, վա՛յ դլխուդ, փօսթաճի պիտի ըլլաս»:

«Հա՛, եաթախ մըն ալ բերիմ տէ վրան պառկէ, քնացիր...»:

Ա՛լ ո՛ր մկկը յիշեմ այն դիտողութիւններուն որոնք կարապետ աղբօր վրայ կը տեղացնէին խահվէին առջեւէն անցնող դարձողները: Ի՞նչ կ'ընէր կարապետ աղբար: Կը համբերէր, չլսելու կուտար, մարփուճին ծայրը կը խածնէր, կըկըլոյը կ'երապեցնէր, եւ կը ճերմկէր, կը կարմրէր փոխն ի փոխը, մինչեւ որ բոլորովին լեցուէր, ու դեռ չպայթած ոտքի կ'ելլէր եւ կ'ուղղուէր «Գերեզման», մանր եւ արագ քայլափոխով, ու ամբողջ ճամբան լեզուին կուտար: Ի՞նչ կ'ըսէր. մարդ չէր գիտեր. իր ըսածները իր բերնէն կ'ելլէին ու ի՛ր ականջները կը մոնէին: Հարկաւ իր չարչարիչներուն դլխուն օրհնութիւն չէր որ կը կարդար...: Բայց բերնէն թռած ամէնէն ծանր խօսքն ալ որ ես երբեք լսած եմ, «չախալ» էր: «Չախալնե՛րը»...:

Կարապետ աղբօր խաղալ կայանը, ուր կ'ապաստանէր, չուկային փախչելով, «Գերեզմանն» էր: (Պարտիզակի մէջ, ինչպէս արդէն նկարագրած ենք, ողջերն ալ «կը հանդչէին» Գերեզմանին մէջ): Կ'երթար հոն քարի մը կամ ծառի մը շուքին տակ կ'երկննար, գաւազանն ալ քովն ի վեր, եւ աչքին պոչովը ճամբան կը դիտէր: Երբ Իսկէլէէն հասնէր ձիապանը, որուն հէյպէին մէջ կ'ըլլար փօսթաճի, կը ցատկէր, կ'առնէր եւ կ'ուղղուէր դէպի չուկայ:

Կարապետ աղբարը բարեկամս էր: Շիտակը խօսելով բոլոր դիւղացիք բարեկամներս էին: Այդ պատճառաւ տաք սրտով կը դրամ եւ կը խօսիմ անոնցմէ ամէն մէկուն մասին:

Տղայ հասակէս վարժ նամակագիր էի: Ծնողացս հետ, պղպականներուս ինչպէս գործակատարներուս հետ կանոնաւոր թղթակցութիւն կը պահէի: Մայրս կը դանդաղէր որ քսակիս պահեստի ամբողջ դրամը որ ո եւ է տաեն մէնիտիյէէ մը առնի չէր ըլլար — եղած տաենը — փոխանակ կոկորդիս համար գործածելու նամակագրոշմի համար կը գործածէի: Այդ ալ իմ «չոպլուքիւնս» էր, մօրս հաշիւը: Ինչո՞ւ արդեօք չէր հասկնար թէ քառասուն վարայի փոխարէն բարեկամ կը պահէի, կը վայելէի, նոյն իսկ երբ միջոցը կը դառնէր դմեզ իրարմէ: Ու մինչեւ այսօր քսակիս վրայ ամէնէն ծանր պահանջը՝ կերած հացիս առնի, նոյն թուղթն է, եւ գրիչը, եւ նամակը...:

Ու բնականաբար ան որ չատ կը գրէ, չատ ալ նամակ կ'ընդունի: Ամէն օր աչքս փօսթային էր: Կարապետ աղբարն ալ դիտէր այդ: Ցաճախ, երբ պարապտանը ներէին, կ'երթայի Գերեզման եւ կարապետ աղբօր քովիկը կը կըծ-

կըտէր։ Շատ անուշ կը վարուէր հետը։ Ինքն ալ ինձ հանդէպ կատարեալ հաճոյակատարութեամբ կը վարուէր։

«Ա.», ուղուլ, ատ ի՞նչ խըտըը (որքա՛ն) նամակ կը պըրես։ Զըսե՞ս, օրին մէկն ալ երբ մարդ ըլլաս, տեղ մը նըստիս նը տատը հատ պրպիր պիտի բռնես որ հասնիս բոլոր նամակներուդ», ըսաւ անգամ մը։

Սա պահուս աչքիս առջեւ է կարապետ ապրարը իր մանրուք մարմնովը որ երբ մեր հսկայ Պարոն Յովակիմին քով կայնէր, Դաւիթ եւ Գողիաթի մը կենդանի պատկերը կը ստեղծէր դիտողին աչաց առջեւ, երկու մտանական տիպերու (եթէ ոչ բնութիւններու) կատարեալ հարազատութեամբը։ Ամէն օր, իրիկուան դէմ, երբ նամակներուն ծրարը դպրոց բերէր, Պարոն Յովակիմին հատակին քով այնքան կարճ կ'իյնար որ ծրարը դլխէն վեր բարձրացնել կը ստիպուէր անոր ձեռքը դնելու համար գայն, իսկ խօսած ատենը դլուխը ետին ձգելու էր որ անոր երեսը տեսնէր։ Կ'ըսէին թէ եթէ կարապետ ապրարը ձիու մը մէկ կողմը բեռցուէր, միւս կողմը պարապ ֆիւֆէով մը կարելի էր դինք հաւասարակշռել։ Այդ ատոիճան թեթեւ էր ան կշիռքով — մարմնական կշիռքով։ Մտքին կշիռքը, տարակոյս չունիմ, իր մարմնին կշիռքէն աւելի էր, եւ հոգիինը՝ ա՛լ աւելի։

Պարզ դիւղացի մըն էր։ Շատ դիտակից էր իր դիրքին, թէեւ ոչ շատ երջանիկ անոր մէջ, նշաւակ ըլլալով յաճախ դիւղացւոց չարչրկիչ կատակներուն եւ քաչքչուքներուն, որոնց ակնարկեցինք։ Դիւղացիի պարզութիւն ունէր, միամիտ էր այն աչխարհին նկատմամբ որուն սահմանները վարի Գերեզմանէն անդին կը տարածուէին, հակառակ, ինչպէս ըսինք, իր կապ մը ըլլալուն ա՛յդ աչխարհին եւ դիւղին մէջեւ։ Ոչ միայն չէր «լոյսը» զոր դիւղը կը մտցնէր, հապա նաեւ մանաւոր վախ չունէր իր միտքը ենթարկելու այդ «լոյսին»։ Ինք թերթ չէր կարդար։ Ամէն եթէ մէկը բարձրաձայն կարդար Բիւզանդ Քէչեանի մէկ քաղաքական տեսութիւնը, ինչպէս յաճախ կ'ընէր այս կամ այն, ու ինքն ալ հոն դանուէր, հազիւ մէկ ականջով մտիկ կ'ընէր եւ կը չարունակէր իր նարկիլէն կըլկըլցնել, նոյնիսկ զոհ որ հոն նստողները՝ ընկերական կարդացուածին մէջ՝

իրմով չեն զբաղիր եւ գինքը նեղելու չարաճճի նպատակ մը մէջ չեն իյնար։

Հապա՛, Պարտիզակ ալ իր հրապարակը ունէր, իր հանրութիւնը — և հոն ալ՝ ո՛վ որ դէմ մը ըլլար ու երեւէր այդ հրապարակին վրայ, բաւական ծեծ կ'ուտէր։ Ձամբու եզերք անկուած ծառեր չարունակ կը քարկոծուին։ Մեր կարապետ ապրարն ալ Պարտիզակի հրապարակին կարկառուն դէմքերէն մէկն էր, ինչո՞ւ զարմանալի թուի որ դիւղին թեթեւսիրտ մարդիկը, մեծ կամ պզտիկ, խօսքով, կատակով, երբեմն ալ հոդիին հետ մարմինն ալ ցաւցնելով, կը նեպտցնէին գինքը, եւ կեանքի վայելքը կը պակսեցնէին, համը կը վախցնէին։ Հրապարակի մարդոց յատուկ պատիժէն

ՍՏԵՓԱՆ ԷՖԷՆՏԻՆ

Հազար լինն հարիւրի տարեմուտը նաեւ դարամուտ մըն էր: Մէկ դարէն կ'անցնէինք միւսին — տասնեւիններորդէն քսաներորդին: Երկու դարեր իրարու կամուրջող սերունդին կը պատկանիմ: «Երկու դարու մարդ եմ» կրնամ ըսել առանց սուտ ըլլալու…: Աւելի մեծ է թիւը անոնց որ մէկ դարու մէջ կը ծնին եւ կը մեռնին: Իմ ալ հաւասար չի դար…: Ցիրաւի ժամանակը անիւի վրայ է եւ կը դլորի «դարվար», դառիվար:

Հազար լինն հարիւրը երբ կը մտնէի, տղայ էի: Դար մը կեանքս արեւելեան հորիզոնին վրայ կը ծագէր: Մէկ ոտումով կրնայի ցատկել մէկ դարէն՝ միւսը: Վախ չունէի: Ինչո՞ւ ունենայի: Վախը միջին տարիքի հոգեկան քաղցկեղն է: Նոր դար մը կը մտնէի կարծես ամբողջ դար մը ապրելու ախորժակով եւ ակնկալութեամբ: Տղայ էի եւ տղու մը համար դարը տարի պէս է, կամ տարին՝ դարու պէս: Ժամանակը մեղի դէմ չէր, մեզի հետ էր այն առեն:

Թէ՛ տղեկ մըն էի հազար լինն հարիւրի տարեմուտին եւ թէ՛ Պարոիպակ էի: Ու Պարոիպակի մէջ ի՞նչ էր տարբերութիւնը տարեմուտին եւ դարամուտին: Գիւղին յատուկ էր անտարբերութիւն ո եւ է փոփոխութեան նկատմամբ: Գիւղը գիւղ կը մնար չնորհիւ այս հոգեկան կղզիացման: Գիւղացիին ինչո՛ւն պէտք թէ ժամանակը կը թաւալէր եւ օր մըն ալ փոխան տարեմուտի՝ դարամուտ կ'ըլլար: Ցունուար մէկը տտրուան մը սկիզբն ալ մէկ էր անոր համար, դարուն սկիզբն ալ մէկ: Ցունուար մէկը կը մնար նոյն մէկը, ամէն տարի անփոփոխ: Ժամանակը չէր քալեր գիւղին մէջ, հապա կարծես անշարժ կը կենար: Պարապանեքէն, արտաքին աշխարհէն, ժամանակի դրութենէն անկախութիւն մը կար հոն: Գիւղացին ժամանակով չէր պրպեր: Ամառան թիւին միայն վարժապետն ու քահանան կը հետեւէին: Տիրող մտայնութիւնը յաւէտ նախնական էր: Օրը կամ առտու էր, կամ գիշեր: Եղանակները իրարմէ կը տարբերէին ոչ թէ իրենց տոմարական նշանակութեամբ հապա

գիւղացւոց առօրեայ կեանքին վրայ իրենց ունեցած ազդեցութեամբը: Երբ ձիւն իջնէր գաշտի գործերը կը դադրէին. իսկ երբ պարուն դար, կը սկսէին:

Երբ հազար լինն հարիւր մտանք, քանի՞ հոգի արդեօք պիտցաւ Պարոիպակի մէջ թէ նոր դարու մը մէջ կը մբտնէինք: Կ'բսեմ, թէ՛ տղայ էինք եւ թէ՛ գիւղի մը միամիտ մթնոլորտին մէջ կ'ապրէինք, ուստի կրնայինք այնքան անտարբեր պատճառներով մտնել նոր դարու մը մէջ որքան նոր տարիի մը մէջ:

Մեր այս հոգեկան անդորրութեան կամ անտարբերութեան խորհիշը եղաւ Ստեփան Էֆէնտին որ Բիւրակնի մէջ հրատարակել սկսաւ յօդուածներու չարք մը որուն խորագիրն էր, բառ յիշողութեանս, «20–րդ Դարու Շէմին վրայ»: Այդ չարքին առաջինը կարդացինք: Երբ յաջորդ չարքուան թիւը հասաւ պիտեցինք թէ միայն ձեռագիր «չարունակելի» մը դրուած էր իր յօդուածին տակը: Ցաջորդական թիւերուն մէջ սակայն չարունակութիւնը չերեւցաւ: Ցայտնապէս յօդուածագլարքին հեղինակին եւ թերթին խմբագրապետին փափաքները փոխանակ համաձայնելու, դէմ դիմաց եկած էին: Ինչ Ստեփան Էֆէնտիին վրայ յաճախ կը խրնդայինք ու այս անգամ ալ խնդացինք չարաճճիներս, թէեւ այդպիսի պարագաներու «քրիստոնէական խղճի պարտքը» համակրութիւնն էր եւ ոչ թէ խնդուք ու զուարճութիւն…:

Հազար լինն հարիւրի տարեմուտին երբ կ'անդրադառնամ, աչքիս առջեւ կը կենայ Ստեփան Էֆէնտին, գառան պէս բարի մարդ մը, սեւ մօրուքով եղերուած կլոր դէմքով, ժպտուն աչքերով, որ, դժբախտաբար, հակառակ իր անուշ լեզուին եւ քաղաքավար վարմունքին՝ չատ բարեկամ չունէր:

Շատ կը սիրէր բեմի մը վրայ կենալ խօսիլ եւ Աւետաբերի եւ Բիւրակնի մէջ իր մէկ յօդուածը հրատարակուած տեսնել: Երբ իր մէկ յօդուածը կարդալէ վերջ ոճին եւ խորհուրդներուն մասին դովեստ չտայլէինք, աչերը կը փայլէին եւ երկինքէն աւետիս ընդունածի չափ կը ցնծար: Գովեստի համար կչիտք չունէր. ինչ ըսէինք կ'ընդունէր ըստ ուածին պէս՝ մանուկի պէս՝ չափաւորութեան մինչեւ զանա-

դանութիւն չէր կրնար դնել: Երբ Բիւրակնի մէջ անունը եբեւէր, օրը դէթ անգամ մը դպրոցին ընթերցասենեակը կը մանէր, դիտելու համար թէ Բիւրակն որո՛ւ ձեռք է: Եթէ սեղանին վրայ ձգուած դանուէը, անմիջապէս կը վերցնէր, կը բանար այն էջը որ իր յօդուածը կը պարունակէր եւ կու տար տղաքներէն մէկուն, ականջն ի վար փսփսալով — «կարդա՛ ասիկա, դոհ պիտի ըլլաս, եւ վերջը Գրիգորին տուր (կամ, այս կամ այն աշակերտին, անունը տալով) որ ան ալ կարդայ»:

Ինծի անանկ կը թուի թէ հակառակ իր մարդամօտութեան, Սեւիան Էֆէնտին չատ ժողովրդական չէր դպրոցի շրջանակին մէջ, որովհետեւ, ուրիշ պատճառներու կարգին, ըսածը, ըրածը յաճախ տեղին չէր: Տաք ջուրի մէջ պաղ խառնող մարդ էր: Կան մարդիկ որոնց խօսքերը «յաուաշքաթանի» պէս են. ուրիշներ՝ որոնցինը «վերջաբանի» պէս: Այսինքն, կամ իրենց խօսքին ունկնդրելէ վերջ կրնաս խօսքը, քու կարդիդ, չարունակել, եւ կամ, լռել: Կան նաեւ մարդիկ որոնց խօսքը փակագծեալ ասացուածքի կը նմանի. ըլլայ ալ կ'ըլլայ, չըլլայ ալ: Սեւիան Էֆէնտին այս վերջին դասակարգէն կարկառուն նմոյշ մըն էր: Ու ասոր մէկ լուսաբանութիւնն էր իր այն ընդհատուած, կամ թերեւս անդամահատուած յօդուածաշարքը որուն ակնարկեցի:

Ա՛խ Սեւիան Էֆէնտիս, քու ինչո՞ւդ պէտք էր որ Պարտիզակէն դանդաղահարութիւն ընելու ելլէիր թէ «20–րդ դար» կը մտնե՛նք: Փրոֆ. ձէճիզեան Պոլսոյ մէջ, աշխարհի կեդրոնը նստեր էր. անոր ի՞նչ եղեր էր որ այդ պաշտօնը անոր չձգեցիր:

Ու դեռ ելաւ աւելի մեծ փորձանքի մէջ մտաւ: Երբ Բիւրակն մերժեց Սեւիան Էֆէնտիին յօդուածաշարքին ամբողջութիւնը յաջորդաբար հրատարակել, ինչպէս իմացանք, հակառակ իր յամառ պնդումներուն, առանք իրիկուն մը իրեւ դասախօսութիւն ուսանողներուն ներկայացուց: Ի՞նչ հարկ կար որ միամիտ տղոց եւ դիւղացւոց աչքը խօթէր մատը թէ նոր դար մը մտեր ենք: Բայց մեր միամտութեան, անտարբերութեան թեւերը պէտք էր սանկ աղուոր մը քաշքըշէր: Անտեղութիւն՝ Սեւիան Էֆէնտիի յատկանշական կողմն էր:

Հիմա եթէ Սեւիան Էֆէնտին իր կորուսեալ դերեզմանէն ղլուխը վեր վերցնէր, արդեօք ինք ալ ինքզինք պիտի չմեղադրէ՞ր որ այդքան իրար անցեր էր 19–րդ դարու երանութեան մէջ ապրողներս դիտակից ընելու թէ «20–րդ դարու սեմէն» ներս կը մտնենք: Իբր թէ անապատէ մը դըրախտ պիտի մտնէինք, կամ խրճիթէ մը՝ պալատ: Ինչերնի՞ս պակաս էր Պարտիզակի մէջ: Աղքատ էինք, այո՛, բայց 20–րդ դարը նկատ ու ի՞նչ բերաւ մեզի. հարստութի՞ւն թէ աւեր ու չարդ:

Սեւիան Էֆէնտի — վե՞րն ես, վա՞րն ես — մէյ մը աչք պտացուր Պարտիզակի վրայ նայէ տե՛ս թէ տեղը մնացե՞ր է ան: «20–րդ դարու սեմին վրայ» կեցար պոռացիր — «Նո՛ր դար, նո՛ր դար, յառաջդիմութի՛ւն, դիտութի՛ւն, լո՛յս... հինը կ'անցնի եւ ահա՛ ամէն բան նոր կ'ըլլայ»: Երանի թէ ժամանակին անիւը կոտրէր 1899, Դեկտեմբեր 31–ին եւ սա «նոր դարը» մտած չըլլայինք: Գոնէ Պարտիզակը իր տեղը կը մնար եւ այն կեանքը որուն խորհրդանշան մըն է ան:

Հապա, դեռ հազիւ «20-րդ դարու սեմէն» ներս մտեր էինք եւ երկինքի կամարը դլխերնուս փլաւ: Մլլթընի երեւակայածը իրականութեան փոխուեցաւ եւ դժոխոց դռները բացուեցան եւ սատանաներու անթիւ լեգէոններ մեր վրայ թափեցան, ու սրբեցին, մաքրեցին մեզ մեր բնիկ հողէն: Մեր եաեւը ձգեցինք մեր ոսկորները: Տուն տեղ, դպրոց, եկեղեցի, արտ ու այգի քանդուեցան: Մեր սէրերուն հետ մեր արիւնը եւ արցունքը թաղեցինք մեր բնիկ հողերուն մէջ:

Քանի մը տարեմուտ եւս եւ դարու մը կէսը կարած պիտի ըլլանք, ու ըսէք, երբ ետ կը նայինք, ո՞րն էր բարին — երբ «դարուն սեմին վրայ» կեցանք 1900–ին — լա՞լը թէ՛ ցնծալը: Սեւիան Էֆէնտին ցնծաց: Մենք այն աստեն անտարբերութեան, անդիտակցութեան խաղաղութեան մէջ թաղուած էինք... հիմա՛ կուլանք. հիմա է լալու աստենը, հտ նայելով: Ի՞նչ կար այդքան թմբկահարելիք: Որովհետեւ «հինն» այնքարհք մը պիտի ներկուէ՞ր... կարմիրով:

1900–ը պատերազմով սկսաւ, պատերազմի պատրաստութեամբ եւ պատերազմով ահա՛ կը շարունակէ: Մի՛ ըսէք, այս ալ կը վերջանայ: Ա՛լ չվերջանար: 19–րդ դարու կեանքը ա՛լ պիտի չդառնայ: Պատերազմը դէնքով յաւաջ կը տարուի: Աւելա տեւական պատերազմին առաջին փուլն է: Աւար երկրորդը կայ ու երրորդը եւ, ո՛վ դիտէ, դեռ քանիերորդը: Երբ քանդումի պատերազմը վերջանայ, չինուիեան պատերազմը պիտի սկսի: Տնտեսական պատերազմը կարգի կը սպասէ: Նաեւ՝ ընկերայինը: Ապա՝ հոգեւորը: Պատերա՛զմ, պատերա՛զմ: Անդադար պատերազմ է այս 20–րդ դարու կեանքը: Ես ասանկ հեռապատկերի մը վրայ նայելով ծափ զարկաւ մեր Ստեփան Էֆէնտին...: Քանի Պարտիզակէն դուրս նետուեցանք, պատերազմ տեսանք — «կեանքի պատերազմը»...: Ու մենք կ'ուզենք ընկերային «նոր կարգ» մը որուն մէջ պիտի կրնանք խաղաղ ու երջանիկ ապրիլ:

«Նոր կա՞րգ»: Եթէ «հինին» դառնանք, եթէ 19րդ դար մտնենք, արդէն «նոր»ը ձեռք անցուցած պիտի ըլլանք: Մեր ձեռքէն եկածին նուէրն ենք, բայց — յոռետեսութի՞ւն թէ իրատեսութիւն — ա՛յդ մէկ մըն ալ ձեռք պիտի չանցընենք:

«Ամէն բան նոր եղաւ», այո՛, բայց ամէն «նոր բան» բարի՞ եղաւ: Ստեփան Էֆէնտին, չտեսած՝ «բարին» դուշակեց: Մենք տեսանք եւ համոզուեցանք թէ բարին նոր ծագող դարը չէր, հապա հինը որ 1900ին Ստեփան Էֆէնտին եւ մենք միամիտ տղաքս եւ պիւղայիքս, կը թաղէինք հակառական ղպացումներով...:

ԳԻՒՂԻՆ ՔԱՋԵՐԸ

ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԱԿՕ

Գաղնիրու արիւնը բնաւ չէ չամքած Հայոց Երակներուն մէջ: Ե՛ւ պայքար մեր ազգային պատմութեան մէջ ո՛րքան կ'ուզէք, մինչեւ նախաքրիստոնէական հեռաւորագոյն շրջանները, եւ յառաջացէք քայլ առ քայլ մինչեւ մեր օրերը, եւ քաջերու ոսկեդէն թելը ո՛չ մէկ ժամանակ, ո՛չ մէկ տեղ կարուած պիտի գտնէք մեր անկախ կամ կիսակախ հայրենիքին մէջ: Դիւցազներգութեան աղբիւր մըն է մեր պատմութիւնը որքան Ցոյնինը, կամ Հռոմէացիինը, կամ ո եւ է ազգինը որ կը պարծենայ իր դիւցազուններով:

«Սասունցի Դաւիթ»ը միշտ ալ ողջ մնացած է մեր մէջ տարբեր անուններու տակ, տարբեր ժամանակներ, եւ տարբեր տեղեր: Այս քաջերը, առասպելական ոգիներուն նման, որոնք մարմին կ'առնէին եւ մէյ մը հոս, մէյ մը հոն կ'երեւէին, երեւան եկած են չարունակ ամէն դիւղի եւ քաղաքի ժողովուրդներէն անոնց մէջ որոնց ոգեզգը մէջ Աստուած երկու անգամ վիճած է իր չունչը, մէյ մը՝ կեանքի՝ մէյ մըն ալ ա՛յդ կեանքը պահելու համար բաջութիւն տալու համար: Ու կեանքը պահելու համար մահէն վախնալու չէ: Այս է դպրոնիքը: Կեանքի թշնամին մահն է. լա՛ւ. թշնամիէն վախնալ, կեանքը պարտութեան մատնել է, չէ՞: Մահէն վախնալ, կեանքը պարտութեան մատնել է, չէ՞: Մահէն վախցողին Երակներուն մէջ արիւնը կարմիր չի՛նար ըլլալ: Սասունի, Զէյթունի, Մուսա Տաղի քաջերուն երակներուն մէջ միայն կրնայ կարմիր արիւն հոսիլ:

Ասանկ կաս–կարմիր արիւնով քաջեր կայրն Պարտիզակի մէջ: Ոմանք տղայ օրերուս անձամբ ճանչցած եմ եւ ասոնց մասին հետաքրքրութեան պահած եմ մինչեւ հիմա: Դեռ ոմանց մասին այլ լուր եմ ուրիշներու բերնէն: Երբ վիճակը եւ երանգապնակը ձեռքս դեռ կը չամենամ Պարտիզակի մէջ, ինչպէ՞ս համարձակիմ, կամ ներելի անձիս, անտես առնել անոր քաջարի պատմներէն ոչ մէկ երիտքը:

կը վախնամ թէ երբ երկինք հասնիմ օր մը (եթէ ... հասնիմ), Պաղտասար Ակօն, ղրան եւին պահուած, ոտքս ներս ղրածիս պէս երեսիս չտեսչելից ապտակ մը իջեցնէ դանդաղութեանս համար:

«Տօ՛, Ղուրսի Թոս, կ՚ելլաս մինչեւ Առապաճի Նշանին, Ագ Խալըլին, Ֆիթ–Ֆիթին վրայ կը դրես ահ մինչ հի՞ւ մի մարդ չկինք դիւղին մէջ որ անուննիս պիլէ դրչիդ ծայրէն չկախեցիր: Ա՛ռ նէյիմ ափէրիմդ ինծմէ (ապտակ մը՝ բրն մը կշռող ձեռքէն): Առտուած ա՛լ Թող հիմա ուղած Թաղը դլոխդ անցընէ»:

Պաղտասար Ակօյէն Սուլթան Համխոր իսկ կը վախնար, է՛ս ինչպէ՛ս չդողամ, կամ, ո՛վ չէր դողար անկէ: կամ, աւելի չիտակը խօսելով, Պաղտասար Ակօն Սուլթան Համիտէն չէր վախնար, ինչ որ համահաւասար է ըսելու Թէ, երկրի վրայ ոչ մարդէ ոչ ալ դեւէ կը վախնար: Ըսինք արդէն — քաջութիւնը վախի ամբողջական ժխտումն է: Երբ մարդ քաջ է, մարդէ չի վախնար, ո՛վ կ՚ուղէ ըլլայ դիմացինը: Քաջութիւնը ուժի դերազանցութիւն չի նշանակէր: Դաւիթ Գողիաթէն անհամեմատօրէն աւելի տկար էր, բայց քաջ մարդ էր, բառին իսկական իմաստովը:

Պաղտասար Ակօն Թէ՛ զօրաւոր էր — հսկայ, մսանական կազմուածքով — եւ Թէ՛ քաջ էր: Քաջութիւնը ոչ միայն իր նկարագիրն էր, կամ ըսենք՝ առաքինութիւնը, բարոյական յատկութիւնը, հապա նաեւ՝ դրամագլուխը: Քաջ ըլլալու էր, քաջութեան պէտք ունէր իր դրազման, կամ արհեստին համար:

Պարտիզակի այցելուները (մաքսախոյզ), խաթըրներները, ածխադործները անհրաժեշտաբար քաջ մարդիկ ըլլալու էին, առաւելապէս անշուշտ՝ այցելուները: Այս վերջիններուն Թշնամի պետութեան մը դէմ մարտնչելով կրնային իրենց արհեստը ի դործ դնել, եթէ այցելութիւնը կըրնանք արհեստ սեպել:

Կեցի՛ք, ես պիտի համարձակիմ Պարտիզակցի այցելուներուն իսկ Թեր ելլել: Ի՞նչ, այցելուներո՞ւն՝ որոնք երկրին օրէնքին դէմ կը դործէին, որոնք անուղղակի կերպով պետական դանձը կը կողոպտէին: Բերնիս ծայրն է ըսել — «Օ՛խ կ՚ընէին»· ու եթէ չեմ ըսեր «օրինապաչտ» արդարնելը չդայթակղեցնելու փափկանկատութիւնով է որ չեմ ըսեր, այլապէս, ի՞նչ մեղքս պահեմ, դդացումը սրտիս մէջ ա՛յդ է:

Կեղեքիչ պետական կարդի մը դէմ այցելուներուն ըրածը «ակն ընդ ական» սկզբունքին դործադրութիւնն էր: Կեղեքիչ պետութեան մը դէմ եթէ Պարտիզակի այցելուներուն սկզբունքով չդործէին Ամերիկացիք, անկախութեան սիրացած պիտի չըլլային այսօր: Անարդար, անդութ, չհատուցիչ կարդի, օրէնքի դէմ երբ ձայն չես կըրնար հանել, ինչ ընե՞ս, կամաւոր մարտիրո՞ս ըլլաս: Կայլին մարդիկ որոնք առանկ սակարկութեան չէին հանդուրժեր:

Ես մօրեղբայր մը ունէի որ մէկ քանի տարի ոսկիի պէս ծխախոտ հասցուց իր արտերուն մէջ: Ի՞նչ օդուտ· իր տաժանելի աշխատութեան արդիւնքը ձեռքէն առին իրը Թէ «պետական դնով», որ ըսել է դինքը կողոպտելով: Գողէն դողնալը՝ դողութի՞ւն է: Է՞ Թէ չէ, չեմ դիտեր, բայց այցելուները արդէն վճռեր էին Թէ չէ:

Ինչ որ է· բարոյական հարցերով դբաղելու տեղը չէ հոս: Մենք սա՛ մարդոց վրայ կը նայինք ինչպէս որ կը դբաղինք դանոնք Պարտիզակի մէջ ասկէ քառասուն տարի առաջ, իրենց մեղքերովը եւ առաքինութիւններովը: Ու առանց մեղքերը Առտուծոյ Թողելով, դբաղինք պահիկ մը անոնց մեղքերը Առտուծոյ Թողելով, իրենց առաքինութիւնները նոնցմով, իրենց առաքինութեանց լոյսովը:

Առանք քաջ մարդիկ էին եւ արդար: Արդէն քաջ չեղողը այցելուի չէր ըլլար: Պարտիզակի մէջ բաջ ածականին տեղ յաճախ այցելուի որակականը կը դործածէին: Մեր դըպրոցի աշակերտութեան մէջէն՝ առնկ խօսքերնին քալեցնող, աչ ու ձախ ապտակը չխնայող, դիչերները պատուհանէն ցատկելով Թաղատանները եւ մինչեւ Ս· Մինասը կամ Խոկէչէն Թափառող Բօպին Հուտերուն ճակատն ալ «այցելուի» մակդիրը փակցուցած էինք: «Այցելուի Հրանդ», «այցելուի Մարտիկ» — «քաջ» Հրանդ, «քաջ» Մարտիկ ըսել էր մեր բարբառին մէջ: Ու այդ բացատրութեան ներչնչման աղբիւրը գիւղին հանրածանօթ այցելուիներն էին, նաեւ

պատկառանքին՝ որ անոնց ներկայութեանը՝ կը զգայինք, եւ այն պատմութիւններուն՝ զորս կ'իմանայինք անոնց սխրագործութիւններուն մասին:

Գիւղէն մէյ մըն ալ նայիս կը հալածէին. ո՞ւր կ'երթային, ե՞րբ կ'երթային — մարդ չէր գիտնար: Բնականաբար պաղտապտղի կը չարժէին մատնութենէ դուրչանալով: Որքան խորհրդաւոր էր իրենց անյայտացումը նոյնքան անակընկալ կ'ըլլար երեւումը: Իրենց ժամադրավայրն էր, կա՛մ Ծահուէն, կա՛մ Գերեզմանը, կա՛մ Թուղլուխը, կա՛մ Կալերը: Անմեղ անմեղ կը նայէին եւ իրենց վախխցուցած ծրխախտին նմոյշը կը ծխէին անոյշ անոյշ: Կարծես թէ ուխտի գացեր եկեր էին եւ Աստուծոյ շնորհքովը օծուեր...:

Ատենցմէ մէկ քանին մեծ հօրս տունը շատ կ'երթային կուպային. մօրեղբօրս բարեկամներն էին եւ իմ միամիտ հարցումներուս միամիտ պատասխաններ կուտային:

«Պաղտասար աղբար, հարցուցի օր մը, դիւշերուան մութին մէջ ճամբան չե՞ս կորնցներ»:

«Չէ՛, ուղուլ, չէ. չիտակ ճամբէ չեմ երթար որ ճամբայ կորնցնիմ», պատասխանեց:

Ու այդքանը խորհելու չափ խելք ունենալու էի: Անոր ճամբան իր քալած ճամբան էր, ոչ թէ սովորական կոխուած ճամբան: Եթէ ի՛նք կորսուէր, ճամբան ալ կը կորնցնէր: Բայց կորսուող մա՞րդ էր մի թէ Պաղտասար Ակօն: Երկինքի թռչուններուն պէս ազատ եւ անծիր մարդ էր: Իր ճամբան ի՛նքն էր — ուզած կողմը կը դառնար, ուզած ուղղութեամբ կը յառաջանար, բայց իր հառնելիք տեղը կը հառնէր վերջապէս:

Ձերմակ թաղիքէ ֆէս մը կ'ըլլար գլուխը, շուրջը էշփիխ մը փաթթած: Խաֆի չուխայէ բօբուրը լման կը վայլեցնէր վրան, մէջքը կարմիր գօտին կապած, ոտքը եմէնի, որոնց իւրաքանչիւրը նորածին մանկան մը օրօրոց կրնար ըլլալ: Մարմնեղ, կաշմբուռն, բարձրահասակ մարդ մըն էր. քալած ատենը գետինը կը թնդար: Երեսը արեւէն թրծուած էր, եւ հպարտ՝ թաւ պեխերու փառքովը: Աչքերը՝ կրակի բոց: Երբ քովը կենայի՝ մրջնի՞ն չափ կը զգայի ես դիս: Ու երբ ալ կրնար վրայէս կոխել անցնել աչքան անզգայ ներ-

կայութեանս՝ իր ճամբուն վրայ, որքան անզգայօրէն կըրնայի ես մրջինի մը վրայէն կոխելով անցնիլ:

Կը յիշեմ թէ օր մը երբ պապուս դուռը նստած էր, ձեռքը ահով զգուշ չօշափեցի, քննեցի եւ հաւատացէք թէ՝ ոտիւծի մը թաթին չափ ծանր եւ կարծր էր:

«Պաղտասար աղբար, հարցուցի զարձեալ մանկական միամտութեամբ, ինչ կը շամառտե՞ս սա ձեռքովդ»:

«Մեղայ Տէր Աստուած... Արթին ազա, սա թոռանդ հիմա ի՞նչ պատասխան տամ...» ըսելը չմնաց, ես թռայ, վախայ քովէն...:

«Ա., ուղուլ, մը՛ վախնար, Պաղտասար աղբարը այդ ձեռքով տուն կը փլցնէ», ըսաւ պապս:

Շեհա՛կ: Այդ ձեռքէն ապտակ ուտողը, տուն կամ մարդ, անպատճառ ոլիտի փլէր, փշրուէր:

Բայց անգութ մարդ չէր ամենեւին: Ընդհակառակը շատ գթոտ մարդ էր: Արդէն վատ մարդիկը անգութ կ'ըլլան: Քաջերը սրտի տէր մարդիկ կ'ըլլան: Օր մը չէ լսուած որ ո եւ է մէկուն անիրաւ ապտակ մը իջեցուցած ըլլար ան: Արդէն ո՛վ ի՛նչ կրնար ընել անոր որ իր տհաճութիւնը կամ յամառութիւնը իր վրայ հրաւիրէր: Կը վախնային իրմէ: Քաջ մարդը պաշտպան է եւ ո՛չ թէ հալածիչ: Նոյնպէս՝ Պաղտասար Ակօն:

Գիւղին քաջերը գիւղին ապահովութեան երաշխիքներն էին: Դրսէն վտանգը պակաս չէր, մանաւանդ չար օրերուն, եւ գիւղին քաջերն էին որ վտանգներու դէմ պաշտպանութեան գիծը կը կազմէին թէ՛ իրենց անվեհերութեամբը եւ թէ՛ անձնուիրութեամբը:

«Ուղո՛ւլ, մէկ հեղ ոլիտի մեռնինք — է՛հ, ա՛լ ինչո՞ւ վախիմ» ըսելը լմացած եմ: Այդ էր արմատապէս անոր կեանքին փիլիսոփայութիւնը: Շահու, կորուստի հաչիւ չունէր: Շահ կամ կորուստ հաւասար էր իրեն համար: Կ'ապրէր արկածախնդրօրէն: Կ'ապրէր, առեղծուածօրէն, կեանքէն անկախօրէն: Ինչպէ՞ս ուրեմն քաջ մէկը չըլլար: Եւ է՛ր, իրա՛ւ էր, Պարտիզակի նշանաւոր Պաղտասար Ակօն:

ԱՆՓԱՌՈՒՆԱԿ ՓԱՌՆԱԿ

ԴԻՒՑԱԶՆԵՐԳԱԿԱՆ — ՓԱՌՔ ԵՒ ԱՆԿՈՒՄ — ԱԻԵՏԻՍ ԵՒ ՍԱՐԳԻՍ

Պարտիզակի քաջերուն ամէնէն պանծալի ներկայացուցիչը Պաղտասար Ակօն էր թերեւս, բայց բոլոր քաջերն ալ մէկմէկ «Պաղտասար Ակօ» չէին. այդ ալ որոշ է: Երբ «քաջ» կ'ըսենք, կը փորձուինք խորհելու թէ ենթական նմոյշ մըն է ոխտաններու սերունդին — պատկառելի երեւոյթով, մըսանական, ուղղէչ հասակով, բարձր սրունքներով, լայն ուսերով, բարեդէմ, յանկուցիչ, կրակոտ աչերով անճնաւորութիւն մը: Շատ քաջեր իրաւամբ կը համապատասխանեն մեր մտապատկերին բայց կան նոյնքան շատ քաջեր որոնք երեւոյթով ողորմելի մարդիկ են, զուրկ արտաքին, ֆիզիքական այն բոլոր յատկանիշերէն որոնք, դէթ մաքով, կը զուգորդենք «քաջ»ի մը անձնաւորութեան հետ: Քաջութիւնը վերջապէս բարոյական յատկութիւն է: Եթէ մարդ իր սրտին մէջ քաջութիւն չունենայ, ֆիզիքապէս հէրքիւլէս մը ըլլայ իսկ օղուտ չունի: Կուճուկ Օլան, Պօտուս Կապէ, միականի Եըլտըզ, Կոզկոզ Սերկիս, որոնք իմ օրերէս աւելի հին մարդիկ եղած են, եւ զորս ես անձամբ տեսնելու, ճանչնալու պատեհութիւն չեմ ունեցած, դիւղին անուանի քաջերէն, ըստ մեր մեծերուն վկայութեան աննշան երեւոյթով, «խեղճ ու կրակ» մարդիկ էին: Առիւծը ատոնց սրտին մէջ էր, թէեւ դրսէն բաշ ու փառք չունէին: Վախ, վատնդ ի՞նչ է, չէին դիտեր: Անանկ մը կ'ապրէին իբր թէ աշխարհքի տէրերը իրենք էին: Ազատութի՛ւն, անկախութի՛ւն, կ'ըսէք: Այս քաջերուն հոգին էր ազատութեան եւ անկախութեան բնակարանը: Գօտիներուն մէջ ատրճանակ մը կը թաղէին, խատա մըն ալ (երկայրի դանակ) քովիկը, եւ ձիու մը կռնակը ցատկելով կ'երթային ուր որ ուզէին, լեռ ու ձոր կտրելով, եթէ պէտք ըլլար մինչեւ Սեւ Ծովու եզերքը, կամ ներսերը մինչեւ Կովկասու սահմանները: Ատոնք իսկ չէին կրնար համբանին առնել: Ինձ անանկ կը թուի թէ Ա-

տուած վերէն նայելով ատոնց վրայ, կը խնդար ու կը ծափէր զանոնք: Քաջերուն տէրն ու պաշտպանը Աստուած չէ՞ մըթէ:

Ա՛հ, «հոպինիդ սիրիմ», քաջք իմ Պարտիզակի, որ պերճալ ազգի մը ազատասիրութեան եւ քաջասրտութեան հատարիմ աւանդապահները եղաք, որ արծիւին պէս ձերտան ձեղունը երկինքի կամարը ըրիք, պատերը՝ բոլոր հորիզոնները, արեւելքէն արեւմուտք, հիւսիսէն հարաւ, որ ոչ ապրելէ վախցաք, ոչ մեռնելէ, որ Տէր Ցիսուսի անունով օրհնեցիք, աղօթեցիք, իսկ Համիտի անունով անիծեցիք ի'նչ սեւ գործ, չարիք ու անիրաւութիւն որ վատութեան, անպիտութեան, դաժան կրից դրոշմը կը կրէր: Եթէ ալ ձեռքըս ձախ մռնայ, ես ալ պիտի մռնամ ձեր յիշատակը որ հոգիիս խորանին անուշ խունկն է:

Դատարկ փառաբանութիւնով չէ որ կ'արտայայտիմ Պարտիզակի քաջերուն մասին: Աւելն կար երբ Պարտիզակէն մղոն մը հեռանալ աւազակներուն, մարդասպաններուն դիրկը իյնալ ըսել էր: Զէրքէզներ, մուհաճիրներ, որոնց պիտացած եւ յարդած օրէնքը, «կողոպտէ', մեռցո'ւր եւ վայելէ'» էր, Պարտիզակի սահմաններուն մէջ կ'ապաստանէին չարունակ: Կեանքերնին ձեռքերնին առնելով մեր քաջերը այդ մարդկային կատաղած գայլերը կ'որսային: Երբեմն միմինակ գայլերու վհտակի մը դէմ կռուելու քաջութիւնը կ'ունենային: Մէկ հատիկ դնդակով մը երկու աւազակ մէկէն ծառին գամել՝ լսե՞ր էք: Առանկ սխրագործութիւններ ղրեցէք Պարտիզակի քաջերուն վարկին: Անօրուս, դրեթէ պատանեկան տարիքի մէջ Լեւոն մը կառավարական դիւրներու պաշարող չղթան իսկ կարելով փախչող աւազակախումբի մը դէմ կ'ելլէ մէկ չիփքէով (երկփող հրացան), եւ երկուքին արժանի պատիժը կուտայ··· իսկ երրորդն ալ լեղապատառ կը փախցնէ:

*
**

Առանկ կարմիր արիւն կը հոսէր Պարտիզակի քաջերուն երակներուն մէջ: Բայց, ո'վ Աստուած, ի՞նչ եղաւ, ո՞ր չար ոգի մը եկաւ եւ ջուրի դարձուց անոնցմէ մէկուն արիւնը:

Եթէ գիւղին մէջ խօլէրա ինկած ըլլար Պարախլակիկիք այնքան սեւ սուգը պիտի չմանէին եւ ողբագին գլուխնին չծեծէին որքան ըրին երբ հանգիստաւէս եղան հիւանդութիւնէ երեւոյթի մը որ, պատկերալից բացատրութեամբ մը, եւ հապէս ճշմարիտ, քայլի մը կարմիր արիւնին ջրոտիկն էր:

Ինչպէ՞ս չարժէր վրձինս նկարելու համար մէկը որ երկու անձնատուրութեամբ ապրեցաւ, մէկը միւսին աննման, երկուքը իրարու ներհակ: Ի՞նչ գոյն գործածէի որ նախ Փառնակին վառքին արդարութիւն ըրած ըլլամ:

Փառնակը լաւ կը ճանչնամ. տղայութենես օրերուն՝ գիւղին ծաղիկն էր: Կարճ եւ դեղեցիկ երիտասարդ մըն էր, կրակոտ, գինուորականի քալուածքով եւ չարժումներով: Գիւղին բոլոր էֆէնդիները, այրնկաճիները, բօքուր կը հաղնէին: Փառնակ անոնց մէջ բացառութիւն չէր կազմեր, եւ ո՛չ մէկը աւելի կը վայելեցնէր վրան բօքուրը քան Փառնակ: Ձէնը միշտ ծուռ կը հանդչէր գլխուն վրայ: Փղոսկրեայ կոթը դանակին, զոր ցուցադրել կը սիրէր, իր մէջքի զօսիին առնական զարդն էր: Փոկէ հիւսուած խարազանը միշտ ձեռքն էր, կամ, ոտքի վարթոցին մէջ մխուած, որ յայտարարութիւն մըն էր իր այրուձիական համբաւին: Փառնակ երբ իր ձին հեծնէր իրաւ որ միջնադարեան ո եւ է քայլ ասպետի նախանձը պիտի գրգռէր: Մեղք որ հուրչիտ փաչան չէր տեսած Փառնակը երբ ան իր ձիուն վրայ նըստած նեռի պէս կը սուրար, այլապէս, անպատճառ իրեն եավէրը կ'ընէր գինքը: Ու ի՛նչ ազէկ եղած կ'ըլլար. վարձանքէ մը ազատած կ'ըլլար ինքն ալ, բաբեկամներն ալ, գիւղն ալ: Բայց գժոխքի բոլոր սատանաները կ'երեւի մէկտեղ դաւեր էին այս մարդը ներսէն կործանելու համար եւ, աւա՛ղ, յաջողեցան ալ:

Երբ սատանաները ժողովի նստին Քրիստոս մը պէտք է որ, իր ուժովն ու խաչովը, ի գերեւ հանէ անոնց ծրագիրները. բայց մեր քաջ Փառնակը կռնակը դարձուց Քրկիչին եւ ծունկ կրկնեց Փորձիչին առջեւ: Մե՛ղք, քայլը — գի քայլ էր Փառնակ, քայլայ սերունդէն, քայլութեան համար ծնած, ապրած — ինչո՞ւ վատանար: Իրաւ, իրաւ Թուլցաւ, տկարացաւ ան եւ «աշտարակի մը դպաթէն» ինքզինքը վար նետեց, եւ ի՞նչ եղաւ մրցանակը, ի՞նչ եղաւ չահը. ա՛հ, իր ամբողջ պատիւը, հոգին, կեանքը ջախջախեց: Գիւղին

քաջերուն յիշատակարքին այն էջը, որուն վրայ իր անունը ոսկիով գրուած պիտի ըլլար, անջնջելի սեւով ներկուեցաւ: Փառնակի անունը համանիշ եղաւ ողբերգութեան: Ձեռքս կը գժկամակի բուն մակդիրը տալու անոր, ապա թէ ոչ «ողբերգութեան» անորոշ բացատրութեան տեղ՝ չիտկէ չիտակ վատուբիւն պիտի ըսէի: Մինչեւ այսօր հիւանդութիւնի ըղգացում մը անհանգիստ կ'ընէ հոգիս: Ամէն անգամ որ Պարախլակը կ'ապրիմ յուշերովս, հոգիս կ'ապտուի սուր ցաւով մը երբ Փառնակի փառքը եւ անկումը միտքս կուգայ:

Ա՛խ ուղղակ, Փառնակ, ինչո՞ւ հոգիդ ծախէիր. կը վայէ՞ր քեզի: Մարդ եթէ պիտի տկարանայ եւ վատանայ, ինչո՞ւ հաչ ըլլայ: Փառնակին անակնկալ վարմունքը այս առեղծուածը ստեղծեց:

***

Պարախլակցիները արդէն դիտեն եւ հպարտութիւնս չի թողուր որ սեւ, կէս դիչերուան պէս սեւ պատմութիւնը հոս կրկնեմ:

Աւետիս եւ Սարգիս, երկու հայ լազեր, Պարախլակի մօտակայ Զաքար գիւղէն, «լեռ ելած էին» իրրեւ փախըստականներ, հալածական Թրքական օրէնքէն որուն արդարութեան չէին կրնար վստահիլ, եւ «աւազակութեամբ» կը զբաղէին: Քաջ մարդիկ էին ասոնք: Անոնց քաջագործութիւններուն մասին չատ առասպելներ կը պատմուէին: Կ'ըսէին թէ հարուստէն կը դողնային աղքատին կը բաժնէին: Ընկերային վարդապետութեան մը բոնի եւ կամայական դործադրիչներ էին:

Փակադծի մէջ, աւելի հին օրերու նման հերոսի մը, Լէֆթէրի, խիզախ յոյն աւազակին, նկատմամբ եւս նոյն վկայութիւնը լսած եմ մեծ հօրմէս որ, դիչեր մը, իր պէօճէկլիկին մէջ կերակրած էր գինքն ու իր ընկերները, որոնց մէջ մէկը հայ մըն էր: Աւետիս եւ Սարգիս մեր օրերուն լեռները կ'ասպատակէին: Թէ՛ վախով եւ թէ՛ հիացումով կ'իմանայինք անոնց քաջագործութեանց մասին մանաւանդ երբ անիրաւուղ, կեղեքող դասակարգին ի վնաս կը գործէին: Տղայ էինք վերջապէս եւ դիւրաւ կը տարուէինք ոեւէ

ռեռնակ քաջագործութեան պատմութեամբ առանց դբաղելու անոնց բարոյական կողմովը:

Այս քաջ «աւազակնեբուն» բարեկամն էր Փառնակ: Կը բաւէ հոդ կենալ: Թէ իրարու հետ կը գործակցէին ո եւ է գեռնի վրայ, կամ հասկցողութեամբ, կամ չարժառիթով, մեզ չի շահագրգռեր: Այս երկքը բարեկամներ էին: Ա՛յդ է կարեւորը: Աւետիս եւ Սարգիս կը վստահէին Փառնակին այնքան միամտօրէն որքան Զաքար դիւղի իրենց ընտանիքներուն ո եւ է մէկ անդամին: Եւ Փառնակ անշուշտ ակամայ եւ դաժան կառավարութեան մը ճնշման եւ սպառնալիքներուն տակ — մտաներ նուիրական բարեկամուրիւն մը, վրատահութիւն մը: Ծուղակ լարեց եւ առաջ արեամբ պատճառ եղաւ անոնց սպանութեան: Տրամային մանրամասնութիւնները զանց կ'առնենք: Ամբողջ պատման տեղի ունեցաւ Վարի Կալերը, խոր գիշերուան մէջ, մօտերը մեր դպրոցին, մեր աշակերտութեան օրերուն:

Ոճրագործութեան լուրը յաջորդ առաւօն ցնցեց ամբողջ դիւղը: Կարծես թէ եղիպտական անէծքի մը հարուածը իջեր էր դիւղին դլխուն: Հոդիով հիւանդացանք ամէնքս ալ, մեծ ու պզտիկ, այր ու կին: Ի՞նչ ըսէինք, ի՞նչ դդայինք: Լեղուները կապուեցան, սիրտերը սառեցան: Առանձ ոճիրի մը նախընթացը չէր տեսնուած դիւղին ամբողջ պատմութեան մէջ:

Երկու բառի մէջ սեղմեցնելով դէպքին էութիւնը — երեք քաջեր իննկեր էին այդ դիշեր, երկուքը փիգիւռապէս մահանալով, եւ երրորդը՝ հոգիով, պատիւով:

Ա՛խ, Փառնակ, ինչպէ՞ս ապրեցար դուն առիկ վերջ, բայց ապրեցա՞ր...: Երբ մարդու մը կարմիր արիւնը ջուրի դառնայ, կրնա՞յ մինչ ապրիլ: Մինչ պատմ մրն ալ քաջութիւն չէր մնացած մէջդ որ առաջպէիր, տալնապէիր, դիշեր ցերեկ, հոդեւոր հիւանդութեամբդ: Ցերեկները ինչպէ՞ս ոտքի վրայ կրցիր կենալ, մարդոց երեսը նայիլ, բերանդ բանալ, իսկ գիշերները ինչպէ՞ս կրցիր աչքդ դոցել եւ դլուխդ բարձի մը վրայ հանդչեցնել: Գիւղին անրուժելի վէրքը եղար դո՛ւն, դուն որ անոր վայրիայած բաջն էիր, փառաւոր Փառնակը: Վա՛խ, վա՛խ անփառունակ Փառնակ...: Վրադ հիացեր էինք, վրադ դորովեր էինք, պէ՞տք էր որ մեր հիացումը եւ դորովանքը ողբի եւ նողկանքի փոխուէր:

Անկատար է աշխարհքը: Է՛հ, այդ անկատար աշխարհքին մասն էր նաեւ Պարտիզակ, նմանապէս անկատար... եւ անոր անկատարութեան մէկ ապացոյցն էր անփառունակ Փառնակը:

ԳԻՒՂԻՆ «ԵՐՋԱՆԻԿ»ՆԵՐԸ

Երջանիկնե՛րը…

Հա՛, երջանկութի՞ւն կ՚ուզէք, գացէ՛ք Պարտիզակի «Իշի»ին, «Զալըմ»ին, «Մամպուր Ալտահ»ին, «Մաեվան Ուղուղ»ին: Անոնք էին վերապանցապէս երջանիկնե՛րը: Այո՛, մի՛շտ անոնք… գիւղին սիրելի «խենդ»երը: Անվնաս, անմեղ խենդեր, հարկաւ:

Ու ես միայն երջանկութիւնը գտայ իրրեւ յատկապէս չորջանակ որուն մէջ կրնայի գծել, դնել պատկերը այս «խենդ»երուն որոնք այնքան համբաւ կը վայելէին գիւղին մէջ որքան ո եւ է խելացի կամ խմաստուն ոմն: Պարտիզակի «Հու իզ հու»ին մէջ կը գրաւէին անոնք տեղ մը որ «պատուարժաններու» ցանկին մէջ չէր, իրա՛ւ — ինչպէ՞ս ըլլար — բայց ժողովրդական դէմքերու ցանկին գլուխն էր:

Հիմա, «խենդ»երու ժողովրդականութիւնն ալ պէտք է դնէք անցեալին «անհետացած երեւոյթներուն» կարգը: Մեր դարը, եւ հրապարակը, անշո՛ւշտ, խելացիներուն է: «Խենդ»երը ոչ տեղ ունին եւ ոչ ալ դեր, հիմա: «Տէդ» չունին, ըսի, անշուշտ հրապարակի վրայ, մեր ընկերային կեանքին մէջ, ըսել ուզեցի: Մեր ընկերութիւնը կամ բոլորովին խելօք է կամ բոլորովին խենդ: Մեր կեանքը աւրաթեխաւռ է եւ մեր դժբաղդութիւնը միշտ հոդ է — այդ անբարեխառնութեան մէջ:

Հոս խենդերը խելօքներէն բաժնելով կը մեկուսացուին: Խենդերուն մէկ «տեղ» կայ — խենդանոց: Պարտիզակի մէջ կ՚երեւի հասարակապետական ոգին աւելի զօրաւոր էր որովհետեւ նոյն իսկ խենդերու եւ խելօքներու մէջեւ խոր չէր դրուեր: Տան մէջ, եկեղեցիին մէջ, չուկան, հրապարակային ամէն առիթներով, հանդիսաներու մէջ, հարսանիքի կամ թաղման առեն «Խենդ Մաեվան»ը կամ «Զալըմ»ը կայնած կ՚ըլլար խելօքին կամ խելացիին քովը: Խենդերը Պարտիզակի մէջ տեղ ունէին — ամէն տեղ էին: Աւելին. ոչ միայն Պարտիզակի՝ հապա նաեւ Պարտիզակցիներու սրտին մէջ տեղ ունէին անոնք: Ցիրաւի «սիրելի» էին անոնք գիւղացի-

ներուն: Եւ ինչո՞ւ չըլլային: Որո՞ւ վնաս էին: Ոչ մէկուն: Բարի՞ք — ամէնուն:

Շուկան, Գերեզմանը, կալերը, ամէն տեղ վերջապէս, ուր որ կ՚երեւէին, ամբողջ գիւղը, բեմ մըն էր եւ իրենք ալ ակամայ թերեւս, բայց ինքնաբուղխ կատակերգակներ էին որ ճրիտարար կը զուարճացնէին իրենց չուրջինները: Հոս խելօք մը կամաւորապէս իրրեւ խենդ կը ծպտի որ զուարճացնէ սիրգըսի մը հանդիսականները: Պարտիզակի բնական հոպհաններր այս խենդերն էին որոնք իրենց վարուընքովը, ամէն օր գիւղին համար «սիրգըս» կը կազմէին:

Այս պատճառաւ ըսի նաեւ թէ «դեր» մը ունէին այս խենդերը գիւղին կեանքին մէջ: Գիւղին մթնոլորտին մէջ զուարթութիւն կը ներմուծէին: Զուարթութեան անմեղ եւ անպատճառ պղիտը էին: Այս գիւղացիները, ո եւ է ժողովուրդի նման, պէտք էր որ երգէին, եւ դիտէին երգել, պէտք էր որ պաղթէին, եւ ժամ ունէին, կրօնք ունէին, տէրտէր, քրոջիչ ունէին, եւ երբ լաւու պէտք ըլլար, կուլային ալ, բայց այս ամէնուն հետ ու անոնց կարգին, խնդալու պէտք ունէին, եւ խնդացնելու համար ալ այս խենդերը կային: Եթէ առնոք ալ չըլլային, գիւղին կեանքը քիչ մը աւելի պիտի ծանրանար, եւ կամ, վստահ եմ, խեղճ Ազ Խալոըյին եւ Ֆիթ–Ֆիթին գործը տարապայման պիտի դժուարանար…: Եթէ այս խենդերը չըլլային, անպատճառ քանի մը խելօք պիտի խենդեցնէին գիւղացիք, եւ վախնամ թէ առաջին զոհերն ըլլային չիչածներս — խեղճ Ազ Խալոըն եւ Ֆիթ–Ֆիթը — եւ անոնց կարգին՝ ուրիշներ:

Այսպէս, ներածուած կամ արուեստական զուարճութեան աղբիւրներէ կախուած չէր գիւղացին՝ կուշտ ու կուռ խնդալու համար: Եւ եթէ նոյն իսկ առոնցմէ կախուած ըլլար, ի՞նչ կրնային ըլլալ առոնք, կապիկէ մը կամ քթէն չղթայուած արջէ մը զատ, զորս թափառական դնչուներ առեն առեն կը բերէին եւ «կը խաղցնէին» թմբուկի մը ընկերակցութեամբ: Կապիկի վրայ չխնդալ անկարելի է: Խելօքներուն հետ խենդերն ալ կը խնդային այս կապիկներուն վրայ: Ու գիւղացի հանդիսականներուն զուարճութիւնը աւելի քան կը կրկնուէր երբ երկու սիրգըս այսպէս դէմ դի-

մաց կը լարուէին, եւ մարդկային հոպիտը ինք խնդուքի անզուսպ նոպայէ մը կը բռնուէր դիտելով կենդանիի մը հոպիտութիւնները:

«Մայմուն կը խեղդնին ա՛յ» պոռալով չուկային մէջ մունետիկութիւն ընողները մէյ մը դիւղին լակոտներն էին, մէյ մըն ալ, եւ առաւելապէս, Ծամպուր Ազասին էր, կամ, «Սաեփան Ուզուլ»ը:

Օրին մէկն ալ նեղացնելու համար Սաեփանը, որ «խաղցող» կապիկի մը չուրջը բոլորուած խումբի մէջ, խնդալով կը դիտէր, միւռնեռուն պէս, անոր զուարճալի չարժումները, դիւղին էֆէնթրէն մէկը ըսեր էր անոր. —

«Մայմուն մը ա՛ս, մայմուն մը դո՛ւն»:

Սաեփանը պատասխաներ էր —

«Հայտէ բանիդ դնա. ես մայմուն չեմ. նէյէ մէ մը ան իմ վրայ կը խնդա՞յ. ես իմ անոր վրայ խնդացողը»:

Պուալօ՛, Սաեփան: Տեսա՞ք սա խենդին խելացի պատասխանը: Աստուած եթէ մարդուս խելքը պիտի առնէ, անկէ չառնէ խնդալու կարողութիւնը...: Խնդալը նոյն իսկ կապիկին քով մարդկային արժանապատուութիւնը կը փրկէ: Սաեփանին երգիծական ջիղը ողջ էր, նաեւ՝ իր միւս բաղդակիցներուններ.

«Դեր» մը ունէին, ըսի, այս խենդերը դիւղին կեանքին մէջ: Ու մէկն ալ սա էր, ինչպէս դիտել տուի, թէ խնդուքի տեւական առիթ ըլլալով դիւղացւոց երգիծական ջիղը աոդող պահած էին: Գիւղ մըն էր Պարտիզակ որուն երկինքը իրաւ կապոյտ էր եւ բաց պատուհան մը՝ յարաժպիտ արեւին, բայց որուն կեանքին մէջ ողբերգական փորձառութիւնները հազուագիւտ չէին: Սրտին դիշերը առտուն ծաղդ արեգակով չի փարատիր: Աղքատութիւնը, հիւանդութիւնը, մահը չատ սրտեր կը մթնցնէին: Խելօքը եթէ մխիթարական խօսքը պիտի հայթայթէր, խենդն էր որ խնդուքի դաւաթը կը մատուցանէր տխուրին, պատուրին: Խենդն էր որ այս պարագային խելօքին իմաստութիւնն կը սրվիցընէր: Եւ իրաւ կուչտ ու կուռ խնդուք մը հոգիին փուք է, կը թեթեւցնէ զայն, եւ կը վերցն է խորունկ փոսէ մը եւ օդատուն սարի մը վրայ կը հանգչեցնէ զայն: Լաւատեսու-

թեան, թեթեւ-հոգի կեանքի անպիտակից բայց ազդու ապաքեանները էին այս խենդերը: Վերջապէս, դիւղին կենսունակութեան պահպանման ատոյգ նպատակ մըն էին անոնք:

«Երջանիկներ» ըսի, եւ «խենդ»երուն վրայ կը խօսիմ ահա՛: Բայց սուտ չեմ, երջանիկ էին անոնք եւ աւելի անայլայլօրէն երջանիկ քան խելօքները: Երջանիկ էին որովհետեւ խենդ էին: Գոնէ երջանիկ էին: Երջանկութիւնը փոխարէնն էր, կամ, հատուցումը բանաւորութեան կշիռին պակասին: Երջանիկ էին ուստի նաեւ կրնային երջանկացընել ուրիշները: Երջանկութիւնը ներդործական ատորոգելիք մըն էր: Երջանիկ եղի՛ր որ երջանկացնես: Խնդա՛ որ խնդացնես:

Ու երբ վրձինս վար դրած այսպէս դլուխս կը քերեմ, դլխէս դուրս կը թափի յանկարծ խորհուրդ մը եւս որուն պրոտեստոյութեան ես ալ չեմ հաւնիր բնաւ եւ որուն բռնակալութենէն ալ, սակայն, ոչ կամքս եւ ոչ ալ դրիչս կրնամ պաշտել: Խորհուրդս հարցման ձեւով ծառացած կեցած է առջեւս: Ահաւասիկ —

Ո՞րն էր լաւագոյնը (նոյն իսկ դործնական իմաստութիւնը) — խելքի, բանաւորութեան անթերի կշիռ ունենալ եւ աշխարհքը իր բոլոր ծանրութեամբը կռնակը առնել քալե՞լ թէ՛ քիչ մը խենդ ըլլալ, կիս մը տալ աշխարհքին ալ, իր բարդ խնդիրներուն ալ, եւ երջանիկ ըլլալ, խնդալ, կուչտ ու կուռ խնդալ Սաեփանին պէս:

Կը վախնամ նախ իմ անձէս, ապա ձեզմէ, շիտակ պատասխանս տալու: Բայց կրնամ համարձակօրէն ըսել թէ կեանքի երջանկութիւնը, թեթեւութիւնը այնքան կենսական եւ թանկագին է որ կ'արժէ անոր համար ո եւ է գին վճարել: Քիչ մը քիչ խելք, քիչ մը քիչ տէրտ — չէ՞ք ըսեր մէթէ գոնէ առնենք մէյ մը: Աւոր համար հոգեկան «բարեխառնութեան» կարեւորութեան ակնարկութիւն ըրի:

Երջանիկ էին Պարտիզակի խենդերը որովհետեւ կեանքի եղերերգական կոչմին անպիտակ էին: Անոնց պարագային ասիկա կամքի, կամ փիլիսոփայական կեցուածքի հետեւանք չէր հարկաւ, հապա՝ բնախօսական (կամ «հոգե-

բանակա՞ն» ըսելու եմ արդեօք) անառակութեան: Շատ լա՛ւ. կա՞յ արդեօք կարելիութիւն մը խելքի կչխկչն առանց վրայ տալու, խննդի մը պէս երջանիկ ըլլալու...: Դժուարի՛ն գործ: Առաւած բնաւ առանկ ծանր գործ չէր ձգած Պարտիզակի խենդերուն: Անոնք առանց ճիպի, ջանքի երջանիկ էին: Մի՛ ըսէք Առաւած կը պատժէ: Առաւած կ'ողջմի եւ կը վարձատրէ ալ: Ապացո՞յց — Պարտիզակի «երջանիկները... «խենդ»երը:

ԳԻՒՂԻՆ ԿՆԻԿՄԱՐԴԻԿԸ

ԴՐԱՒՏԱՇԷՆ ԵՒԱՆ — ՄԱՅՐՈՒԹԻՒՆ — ՍՏՆՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

Եթէ Պարտիզակի կնիկմարդիկը չըլլային, էրիկմարդոցը իօսքը պիտի ընէի՞, կը կարծէք: Երբե՛ք: Ի՛նչ մարդիկ ունէր Պարտիզակ — քա՛ղ, անուշ, խմատուն, արդար, պղնուական — որոնցմով ո եւ է պիւղ կամ քաղաք պիտի պարծենար: Ես քիչերը ներկայացուցի — յաւէտ նմոյշներ — եւ ինչ որ ալ ըսի իւրաքանչիւրին մասին՝ քիչ էր ըսածս: Բա՛յց...:

Բայց... եթէ կնիկմարդիկը չըլլային, ի՛նչ կ'արժէին Պարտիզակի էրիկմարդիկը: Ասիկա փաղաքշանք չէ պիւղին կանացի սեռին: Ասիկա արդար դատաստան է:

Գիւղին թագն էին անոնք — հարկա՛ւ: Կինը մի՛շտ թագ է: Երկինքի արհեստանոցին մէջ կինը կը ձեւուի, կը չինուի, հրեշտակներուն մատներովը, մարդոց թագ ըլլալու համար: Անշուշտ ամէնն ալ պատ ոսկիով (արտով) չեն չինուիր, ոչ ալ ադամանդակուռ կը պսպղան (գեղեցկութեամբ), բայց վերջապէս էրիկմարդոց թագ ըլլալու համար աշխարհ կը պրկուին անոնք: (Փակագծի մէջ, պարտաւոր եմ աւելցնելու թէ ոչ ամէն մարդ թագ կրելու արժանի է, ոչ ալ ամէն կին՝ թագ ըլլալու):

***

Ծննդոց գրքին ամէնէն գունագեղ պատմութեան հերքումը կը ներկայացնէր Պարտիզակի կանանց կեանքը: Ըստ Ծննդոց գրքին, Առաւած եղեմի պարտէզը չինեց, ամբողջ տիեզերքը աշխատացնելով, եւ անոր մէջ դրաւ Եւան, իր էրկանը քով: Ու այս Եւան դնաց եկաւ օձի մը հետ մէկ խելք եղաւ եւ թէ՛ էրիկը եւ թէ՛ եղեմական կեանքը հիմէն քանդեց, կործանեց: Եթէ այս պատմութեան լոյսովը պիտի

դաւանք կ'ինը, Աստուած ողորմի անոր համբաւին: Ի՞նչ, ուրեմն առն ու առղ աւերող, հրիկը գերեվարող անիծուած ո՞ւժ մը ըլլալու համար Աստուած կ'ինը առեղծեց: Մեղա՛յ, մեղա՛յ: Իմ ղիւացածս առոր հակառակն է: Ու Պարտիզակի կիներն ալ Ծննդոցի Եւային բացարձակ հակապատկերը կը ներկայացնէին: Ծննդոցի Եւային համապատասխան տիպէր արդէ քաղաքակրթութեան ասպարէզներուն մէջ կան անշուշտ — եւ չա՛տ — բայց իմ Պարտիզակիս մէջ չկային:

Պարտիզակ ալ գրախտ մըն էր. բայց այդ գրախտը շինողը անոր կնիկմարդիկն էին: Անոնց գերը «Եւայական» չէր, այլ շինարարական: Անոնք իրենց Ադամները չէին գերեվարեր, ընդհակառակն իրենք գերեզման անոնց գերին երած էին: Եթէ Մովսէս մարգարէն գերեզմանէն ելլէր մէյ մը, կամ, եթէ վերն է, մէյ մը բանար Պարտիզակի վրայ նայող երկինքի պատուհանը եւ վար նայէր, ու տեսնէր Եւայի այն սերունդը որ հո՛գ, այդ դիւղին մէջ գրուած էր, պիտի ապշահարէր, եւ սխալը սրբագրէր:

«Պարտիզակի Եւան — պիտի ըսէր Մովսէս — դրախտաշէն, մարդաշէն էակ մըն է եղեր. ասիկա Գաբրիէլ հրեշտակապետին վռնտածը չէ եղեր. ասիկա Աստուծոյ ընտրելի, եդեմարժան էակ մըն է եղեր»:

Հաւատացէ՛ք, այդպէս էր Պարտիզակցի կինը: Հիմա մենք ցորենի արտի մը վրայ կը նայինք բարձունքէ մը, առանց մէկ աչքով: Նպատակ չունինք մէկը մտնելու եւ քրնեական աչքով աշ ու ձախ որոմ վնտռելու: Որովհետեւ ո՞րոմներ կան ցորենի արտի մը մէջ — ո՞րն է չիտակը — ցո՞րենը անտեսել թէ՛ որոմը: Մի՛ մոռնաք, մարդկութիւնը ոչ պտուղի ոսկի է եւ ոչ խորխոչ կաթած անարատ մեղր: Ինչ-չերնուս պէտք եթէ Պարտիզակի հինգ հազար կիներուն մէջէն հինգ ալ «աւերող» տեսակէն Եւաններ ելլէին: Թող տաք ըլլայ: Ցխաուն չկար: Ու ես տոնք ճանչցած չեմ: Ես իմ ճանչցած Պարտիզակիս վրայ կը խօսիմ: Եւ իմ ճանչցած Պարտիզակս դրախտ էր եւ այդ դրախտին ճարտարապետները կնիկներն էին:

Պարտիզակի կնիկմարդիկը, ընդհանրապէս խօսելով, երկու գեր մէկէն կը կատարէին, մէյ մը իրենց սեռին յատուկ գերը, մէյ մըն ալ էրիկմարդու գերը: Միասեռ՝ այլ կրկնադեր էակներ էին անոնք: «Արդիական» կնոջ հետ համեմատութեամբ՝ կրնանք թերեւս յաւակնոտ գնահատել Պարտիզակի կնոջ կրկնադեր հանդամանքին արժէքը: Հոս, «արդիական» կինը, որպէս կը ճանչնանք, կա՛մ բնաւ կին չէ, կա՛մ լման էրիկմարդ է: Փորձա՛նք...:

Նախ, մայր էին Պարտիզակի կիները: Զաւակ կը հասցընէին, զաւակ կը մեծցնէին: Մայրութեան կոչումին գիտակից էին. եւ մայրութեան փառքին տենչմամբ կ'ապրէին այնքան բուռն կերպով որքան երբայեցի կին մը: Ագքատութիւնը չթմեղանք չէր անոնց համար մայրութենէ խուսափելու: Ամէն տեղի պէս՝ նաեւ Պարտիզակի մէջ դժուար էր մայրութիւնը: Բայց հոդ էր Պարտիզակցի մօր առաքինութիւնը. դժուարութեան առջեւ ընկրկիլ չէին գիտեր մայրերը. չարքաշ էին: Կեանքը չէին վայելեր «դիւրութեան» մէջ, հապա՝ հակառակ դժուարութեանց: Դժուարութեանց երեսին կրնային խնդալ անոնք: Կեանքի խմաստութեան այս տարերքը լաւ տորմած էին:

Ու աննման «արդիական», քաղաքակիրթ մայրերուն, իրենց մայրութիւնը կը կատարէին անթերի կերպով: Մօրմէն ծնած մանուկը մօրն էր ամէն խմաստով, ինչպէս նորածիլ ճիւղ մը, կպչած ծառի մը բունին, կը ներկայացնէ անոր անբաժան մասը: Մանուկը ծնողն ալ, դիեցնողն ալ, խնամողն ալ իւ՛նք, մայրն էր: Զարդ ու զուարճութիւն չէր մանուկը, հապա նուիրում, ծառայութեան առարկայ մը: Մայրը հո՛ն իր տեղը եւ իր գերը «դիտութեան» ծախած չէր: Եթէ դիտութիւնը պակաս էր, սէրը կատարեալ էր: Լացող մանկան հետ դիչերը լուացնողը մայրն էր: Անոր ամէն մէկ պահանջին անձնուրաց սպասաւորն էր ան: Թէ՛ սրտին եւ թէ՛ գրկին մէջ էր մանուկը ամէն տեղ: Մանուկը խոչընդոտ չէր իր առօրեայ կեանքին հապա՝ չարժառիթը եւ նպատակը իր բոլոր գբաղումներուն:

Եւ պզքատ ու անկատար տան մը մէջ կատարեալ մայրութիւն ընելը գիւրին չէր Պարտիզակցի մօր համար: Ինչպէս տեսանք, Պարտիզակի տուները, ցանցառ բացառութեամբ, թերի էին եւ ուստի տանտիկնոջ գործը կրկնապէս

կը ծանրացնէին: Տնարարական մեքենականութիւններ, որոնք ընտանի երեւոյթներ են այժմ մեր բնակարաններուն մէջ, երազ իսկ չէին Պարտիզակի մէջ: Ո՞ր էր լուալու մեքենայ, կամ ջեռուցիչ կազ, կամ սառնամանուկ: Նոյն իսկ խոհանոցը աւուրն էր Պարտիզակի տան մէջ քան իրականութիւն: Մանղալը, վրան ալ պառուկ մը, որ դրուէր, ըստ եղանակին յարմարութեան, հո՛ն կ'ըլլար խոհանոցը: Լուացարանն ալ տաշտին եզած տեղն էր, կամ տան բակը, կամ պարտէզը, կամ տունէն հեռու տուփ մը եղերքը: Պարտիզակի մայրը իր տան կամաւոր գերին էր, կամ, ծառան: Ինհարարը ան էր, նաեւ ապահաւորը, լուացարարը, խնամառուն, ամէն ինչ որ չե՛ն, եւ ըլլալ չեն ուզեր «արդիական» մայրերը: Իրենց տան աշխատանքն էր նաեւ իրենց միակ հաճոյքը: Ուրիշ ի՞նչ ունէին, ի՞նչ կ'ընէին իրենց կեանքին մէջ մաս մը հաճոյք խառնելու համար — ես ալ չեմ դիտեր: Թուղթ չէին խաղար. այն տաեն պրիճը դեռ ստեղծուած չէր. ֆլըպ չունէին, ոչ ալ թատրոն, պարահանդէս, վերջապէս այն բոլոր բնակերային վայելքները որոնք «արդիական» կինը իր տունէն եւ տանտիկնոջ պարտականութիւններէն հեռու կը պահեն:

Կանացի միակ հաճոյքն էր, նաեւ Պարտիզակի մէջ, ինչպէս է Նիւ Եորքէն սկսեալ մինչեւ Մոնկոլիոյ խորերը, կանացի հասարակաց ակարութիւն մը — բամբասանք: Ա՛խ խարհքը որքան նեղնայ կնոջ մը չուրջ, բամբասանքի ախորժակն ալ այնքան աւելի կը սրի: Պարտիզակ պղտիկ աշխարհք մըն էր, մանաւանդ կնիկներուն համար:

Երբ գիրար տեսնէին խօսքի ի՞նչ նիւթ կրնային ունենալ եթէ ոչ՝ աւձեր, այս ու ան, մէկուն հարսը, միւսին տղան, ասոր ըրածը, նըւոր չըրածը, եւն.: Եւ իրաւ ալ խոսակցութեան ամէնէն համով նիւթը միշտ աւձն է: Ու եթէ անձերու վրայ չխօսէին, ինչի՞ վրայ խօսէին: Անձերէ դուրս խոսակցութեան նիւթ չկար, եզածն ալ՝ ահամ: Բամբասանքը կը կազմէր հաճոյքի միակ ապրիւրը, եւ հոս հոն պատահական կռիւներ: Երբ էրիկմարդիկ կռուէին կը կենայինք կը դիտէինք, բայց երբ կնիկմարդիկ լեզուով իրար իյնային (եւ երբեմն ալ քաւունգքով) կը փախէինք...: Կնիկ-

մարդոց լեզուն աւելի սուր էր հոն քան էրիկմարդոց մէջքին խամաճ: Բայց ժամանակի այս հեռաւորութենէն նայելով սրտիս մէջ մեղադրանք չեմ դներ Պարտիզակի բամբասող կնիկներուն վրայ: Պակասութիւններն ա՛յդ ըլլար...: Տակաւ մը մեզրին մէջ պուտիկ մը լեղին կը կորսուի:

Բայց Պարտիզակի կինը միայն այսքանը չէր, այսինքն միայն կատարեալ տանտիկին, կամ յաւէտ, տանը եւ ընտանիքին գերին: Աւելին էր. եւ այդ աւելին ակնարկելով անոր երկրորդ գերը կամ հանգամանքը լոյսի տակ դրած պիտի ըլլանք:

***

Պարտիզակի էրիկմարդոց ըրածին կէսը, եւ երբեմն աւելին, կնիկմարդոց վրայ էր իրրեւ յաւելուածական գործ: Ասոր համար «կրկնագեր էակներ» կոչեցի զանոնք: Թէ՛ լրման կնութիւն կ'ընէին եւ թէ՛ գէթ կէս մըն ալ «էրիկմարդութիւն»: Լ՛ոհ, այսքան տոկունութիւն, չարքաշութիւն ֆիզիկական կազմուածքի, եւ հոգիի շնորհք, միայն Պարտիզակի մէջ տեսած եմ, եւ կ'ընդունիմ թէ նոյն երեւոյթը կրնան տեսնել փոքր Ասիոյ այն բոլոր գիւղերուն մէջ, մէկ ծայրէն մեսոր, արեւմուտքէն արեւելք, եւ հիւսիսէն հարաւ, որոնք ոտիով եւ միջավայրով մէյ մէկ «Պարտիզակ» էին իրենց տեղերուն մէջ:

Պարզ խօսինք: Պարտիզակի բեռնակիրները, ձիերուն կարզը, եւ անոնց չափ հլու, եթէ ոչ նոյնքան հնազանդ, կնիկներն էին: Արդէն գործերնուն կէսը, երբեմն աւելին քան կէսը, բեռնակրութիւնն էր: Լա՞թ կար լուացուելիք — պէտք էր որ տաշտը չալկէին գետը տանէին, ու տաշտին հետ կաթսան, լաթերու դէզը: Տեսանք արդէն թէ Քրխտիանոսին մեզքին պէս Պարտիզակի կնոջ կռնակին անբաժան բեռն էր կէլիպօլուն: Եթէ ջուր կրող կինը չըլլար Պարժան բեռն էր կէլիպօլուն: Եթէ ջուր կրող կինը չըլլար Պարտիզակի ժողովուրդը աւելի չատ պիտի տաշտերը ծարաւ քան թէ Հիճազի Ուրաբը:

Բայց անոնց խաչակրութեան Գողգոթան պէօճէկի եղան էր առաւելապէս: Ջեմ կարծեր թէ տասը տունէն մէկը

ձի մը ունէր, ու եթէ ունէր, անդին ինք մէկ միջոց ունէր թթատառաններէն թուղթի ճիւղերը տուն փոխադրելու համար եւ տակիա էր կնոջ կոնակը: Չեմ կարծեր թէ խաչը որ Քրիստոսի կոնակը ղրկին՝ աւելի ծանր էր քան այն բեռան ինչ որուն ներքեւ թաղուելով երկար ճամբայ կը կարէր պարտիզակի կինը իր պէօճէկներուն անյագ ախորժակը գոհացնելու համար: Արեւին տակ խաչած դղումի պէս կարմրած, քրտինքի առուներուն մէջ լոզալով կը քալէին անոնք չարան, չարան, թթատառաններէն պիւղի տուները, խարտ ու բորտ ճամբաներէ, ելլելով, իջնելով, անտրտունջ, կնոջ չնորհքով, բայց առնական կտրուվով: Դիւրի՞ն էր մայր ըլլալ եւ նոյն տաճն բնանակիր: Անչուշտ ոչ, բայց տեղը պարտիզակ էր, եւ ժամանակը՝ արդեամբ, տասնեւօթնեբարդ դար, հակառակ օրացոյցին թուականին...:

Իսկ արտին ու պարտէզին մէջ կինն իր էրկան ընկերն էր, ցանելու, քաղելու, նայն իսկ փորելու: Ինձ այնպէս կը թուի թէ Պարտիզակի կինը առեղծած առնն՝ Աստուած իր էրկանը կոչին ոսկորէն մէկ հատ փոխ առնելով չէր գոհացած, հապա, անոր ուրքէն ալ, ձեռքէն ալ, կոնակէն — այո՛, մանաւանդ կոնակէն — ոսկորներ առած էր: Հապա ինչպէ՞ս բացատրել անոր առակութիւնը առնական կեանքի չարքաշութեան:

Եւ էրկան եւ ընտանիքին բարօրութեան համար Պարտիզակի կինը գոհողութեան մը եւս յօժարած էր եզական հանդամանքով մը որ Պարտիզակի տուած էր համբաւ մը մայրաքաղաքին մէջ որ եւ ոչ մէկ ուրիշ դիւղ ամբողջ Բիւթանիոյ պատառին մէջ կը վայելէր: Աղքատ մայրեր անօթութեան ուրուականը իրենց տուներէն հեռու պահելու համար կը պանդխտանային, կ'անցնէին Պոլիս հարուստի մը տան մէջ ցամքած մօր մը մանուկը դիեցնելու: Պարտիզակցի տուները եթէ չըլլային արդեօք ի՞նչ պիտի ընէին այդ ցամքած մայրերը...: Պարտիզակցի այդ երիտասարդ կիները իրենց դիւղին ամբողջ կենսունակութեան մթերքը կը

քամէին Պոլսեցի վաճխատուն մանկան մը մէջ անոր այտերուն վրայ Պարտիզակի արեւը վառելով, եւ առողջութեան համար ապահովպրելով անոր կեանքը: Պոլսեցի մօրմէն ծնած «պղնուտկան» մանուկներ Պարտիզակի կաթովը կը սնանէին եւ կը մեծնային: Պոլսեցիին արիւնը Պարտիզակցիին կաթովը խառնուելով չատ մեծ Հայեր յառաջ բերած է: Ատոր վկայ՝ մեր պատմութիւնը: Պարտիզակցի կնոջ նպաստը մեր ազգային կեանքին «խօսք» չէ եղած, այլ՝ գործ —անարատ կաթ, կեանք:

Նորէն կ'ըսեմ — եթէ Պարտիզակի կնիկները չըլլային, ի՞նչ կ'արժէին էրիկմարդիկը: «Զերպուած հերոսները» կնիկներն էին: Կամ եթէ կնիկները իրենց հերոսական դերը չկատարէին էրիկմարդիկը ո եւ է տեսակ հերոսութեան առնաատակ պիտի ըլլային:

Եւ օրէնքը Պարտիզակի մէջ եւս իր հակազդեցութիւնը յառաջ բերած էր: Կնիկներուն աշխուժութիւնը, չարքաշութիւնը, անձնուիրութիւնը, մէկ խօսքով կրկնապէր հանդամանքը, իրենց էրիկմարդոց ծուլութեան չիզը քաշալեցած էին: Ատոր համար քէն ունիմ Պարտիզակցի այն մարդոց դէմ որոնք խահվէնները կը նստէին ծոյլ ծոյլ, ընտանիքի մը կեանքին ամբողջ հոդը թողելով իրենց կիներուն:

Այսպէս է մարդկային բնութեան տկարութիւնը — առաքինութիւնը միշտ կ'եղծուի փոխանակ զնահատուելու: Սրտեւի աշխոյժ, աշխատասէր կնկան մը դիմաց յաճախ ծոյլ եւ անհոգ էրիկ մը կ'ելլէ: Ինչո՞ւ համար արդեօք: Եթէ էրկու անիւ մէկ թափով դառնայ, վախնամ սիեղերքի անհաւասարութիւնն ալ քիչ դայ մարդկային յառաջդիմութեան համար: Ու ատանկ յառաջդիմութիւն Պարտիզակի մտքով չէ: Պարտիզակի յառաջդիմութեան անիւներուն սիտի մտքէր: Պարտիզակի յառաջդիմութեան անիւներուն վրայ արդեօք մը պէտք էր եւ դիւղին էրիկմարդոց ծուլութիւնը (որ իր կարգին արդիւնք մըն էր նախընթաց պատճառներու) այդ արդեօքն էր:

Եթէ օրը դայ (ա՛հ, երբեք պիտի դա՞յ արդեօք) Պարտիզակը վերաշինելու համար չըլլայ թէ միայն էրիկմար-

դիկը ղրկէք· միայն անոնցմով Պարտիզակը ոչ կրնայ վերաշինուիլ եւ ոչ ալ չէն պահուիլ: Բայց ջոկատ մըն ալ կը նիկմարդ ղրէք մարդոց հետ եւ աւերակներէն «նոր» Պարտիզակը պիտի բարձրանայ իր երբեմնի գեղովն ու շնորհքովը: Միայն ջոկատ մը կլլեն — բայց այն կիներըը ղրկս ես ճանչցեր եւ յարգեր եմ ազայութեանս օրերուն: Ո՞ւր մնացեն անոնք: Անոնց արիւնը կը հոսի՞ արդեօք հոս հոն, թէ՛ դիւղին աւերակներուն պէս աւերակ մըն է նաեւ հոգին պանդուխտ Պարտիզակցիին մէջ: Օր մը կը հասկնանք:

ՀՈՂԸ

ՆԱԽՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ — ՀՈՂԻ ՍԷՐ — ՋԱՐԱՃԻ ՄԱԿԱՐ ԱՂԲԱՐ

«Տէր Աստուած դեռևին հողէն չինեց մարդը»:

Նախաստեղծ մարդուն պէս իսկ եւ իսկ «հողէն չինուած» էր Պարտիզակցին:

Բաղաքացին իր կեանքովը, իր փորձառութիւններովը, իր սէրերովը, իր ձգտումներովը, իր իղձերովը յաւէտ կը հերքէ, սուտ կը հանէ սրբազան գրքին այդ մէկ վկայութիւնը (ինչպէս շատ ուրիշ վկայութիւններ) որովհետեւ հողը կ'արհամարհէ, եւ հողին հետ իր խնամութիւնը եւ բարեկամութիւնը կ'ուրանայ: Բաղաքացին ալ, գիւղացիին նըմանը, ընդունի կամ ոչ, կամենայ կամ ոչ, «հող է եւ հողին պիտի դառնայ» օր մը եւ վերջապէս թաղուի հողին ծոցիկը, բայց երբ ողջ է, թէեւ «հողեղէն», կը յամառի ան հեռու պարել հողէն: Բաղաքացին օտարոտի խնամութիւններով կը պարծի: «Հողն ի՞նչ է, կ'ըսէ ան դռռող չեչոով մը· ահա՛ երկաթը, պղինձը, ոսկին, արծաթը, շաղախը, քարը — ասոնք են խնամիներս, բարեկամները որոնց հետ, եւ որոնց համար, կ'ապրիմ ես, կ'աշխատիմ, կ'երազեմ, եւ կը մեռնիմ»:

Հողը համանիշ կամ խորհրդանիշ է նախնական, անարուեստ կեանքի: Գաղաթի կեանքը բացարձակ դժուարն է հողի կեանքին: Արուեստականին հետ բնականին սէրը փոխանակած է քաղաքացին: Գաղաքակրթութիւնը տեսակ մը հաւատափոխութիւն է գիւղացիին համար: Հողին վրայ հաստատուած սէրէն եւ հաւատքէն՝ օտար տարերու սիրոյն եւ հաւատքին դառնալ կը նշանակէ անոր համար: Մեղք չէ՞: Զննք բարոյախօսեր: Սոսկ երեւոյթը կը մատնանշենք: Երեւոյթը ինքն իրեն համար բաւական խօսք ունի արդէն:

Հողը երբ երկաթին հետ փոխանակեցինք ի՞նչ եղաւ արդեօք մեր չահը, ամէնէն խորունկ եւ տեւական արժէք-

նեբու չափանիշովը: Միայն այսքանը հարցուցէք, կը բաւէ եւ պատասխանը յստակ ու կարուկ պիտի ըլլայ: Ահա հարցումը: — Երկաթին բերած բոլոր բարիքներովը (որոնց համազումարը արդի արուեստական քաղաքակրթութիւնն է) հիմնապէս, էապէս աւելի երջանիկ եղա՞նք: Այս խուզարկու հարցումին մէկ պարկեշտ պատասխան կարելի է տալ — Ո՛չ: Փոխանակ ձիու մը կռնակը հեծած յիսուն մղոն ճամբան մէկ օրէն կտրելու, երբ կրնանք այսօր նոյն ճամբան մէկ ժամէն կտրել սրարշաւ ինքնաշարժով մը, աւելի երջանիկ ե՞նք: Կամ, փոխանակ չարաթը կամ տասն օրն անգամ մը տաշակ մը մէջ կծկտելով եւ դոյլ մը տաք ջրով, կէս կխաւտ, չռապով, սաբոնալով լողանալու, երբ կրնանք մեր տան լողարաններուն մէջ ջուրերու անհատնում հեղեղի մը ենթարկել մեր «փափկասուն» մարմիններուը, աւելի գո՞հ ենք կեանքէն, կամ նուա՞զ կը դանդատինք, նուա՞զ կ'աւազենք, նուա՞զ կը հալինք կը մաշինք հոգեբով, ցաւերով, յուսախաբութիւններով, ցնորած երազներով, փափաքներով: Ժողվեցէք ղրէք կշիռքին վրայ ամէն հիմնական եւ տեւական արժէք եւ տեսէք թէ սա ձեր պանծացեալ քաղաքակրթութիւնը ո՞ւ եւ է չափով աւելցուցա՞ծ է անոնց ծանրութիւնը: Ո՛չ. ոչ խակ կրամ մը: «Ունայնութի՛ւն ունայնութեանց. ամէն ինչ ունայնութիւն է»: Երկաթը ոչ արցունքնիդ սրբեց, ոչ ցաւերնիդ դարմանեց. նորէն մղձաւանջ, նորէն ողբ ու ատատապանք, նորէն մահ ու ծայրը «ափ մը հող»: Ի՞նչ հասկցայ ես այս քաղաքակրթութենէն որ հոգիս չազատեր այդ չարաշուք չրջաղծէն:

Խաղաղութիւն եւ ներքին դոհունակութիւն կամ երջանկութիւն ո՞րկէ ակնկալել: Գիւղացիին պատասխանը պիտենք — «հողէն»: Քաղաքացիին պատասխանն ալ սորվեցանք — «երկաթէն»:

Ա՛լ հերիք: «Քաղաքացի» աչխարհ, քաղաքակրթութիւն, առ՛ք երկաթնիդ եւ գլուխնիդ ծեծեցէք: Ինձ տուէք, սակայն, հողը: Ա՛հ, դրախտը երկաթով չինուած չէր: Ամէնէն ամէն ինչ հողով չինած է, նոյն իսկ մարդը: Մեկի՞ մնացեր է Աստուծոյ հետ մրցման ելլել: Հողը բաւական եղեր է թէ փորը եւ թէ աչքը կշտացնելու եւ դեռ շատ տեղեր կը չարունակէ բաւական ըլլալ. ալ ինչո՞ւ երթայինք գե-

հենին մէջ պարտուած երկաթին պաշտամունք մատուցանէինք: Հողն է մայրը գաղափարապաշտութեան: Երկաթին ցուրտ արտանին մէջ ձեւ առած է նիւթապաշտութիւնը: Քաղաքակրթութեան միջին անունը «նիւթապաշտութիւն է:

Չա՛ բողոքէ, պոռա՛ տեղեմ, յիմար տղայ, օգուտն ի՞նչ է. դուն ալ մինչ երկաթով կապուած չէ՞ս. քալած ատենդ խակ ոտքդ հողին չի դպիր: Գիտեմ, գիտեմ, առտո՛ր համար երբ առեն առեն պայթելու ատիճան կիրք կ'ելլեմ կը բռալկնամ եւ ոտքերս կը թաղեմ հողին մէջ: Ցիրաւի՛. եւ, այնքան որ հողին մէջ անշունչ պարուրուիլ, պառկիլ աւելի ցանկալի կը թուի ինձ քան ապրիլ այսպէս երկաթեայ բանտի մը մէջ արիւն արցունք թափելով...:

***

Մխոքս կը բերեմ Պարտիզակը որուն հողին վրայ ապրեցանք այն տարիները որոնց երջանկութիւնը նախանձարժան իսկ իր դրախտին մէջէն նախանձի պիտի չարժէր: Ի՞նչը պակսա մնաց անոնց որոնք ապրեցան Պարտիզակի հողին վրայ. եւ անոր տակն ալ թաղուեցան: Երանի՛ անոնց: Բաղէը, ըսէնք, կամ ճակատագիրը, մեզ դուրս նետեց հոնկէ եւ պանդխտացուց երկաթի քաղաքակրթութեան մը անբարեխնամ, տաղտկալի մթնոլորտին մէջ: Մեր մեղքն ի՞նչ էր որ մեր յաւիտենական քունին անկողինը չպահեցինք այն կակուղիկ հողին մէջ որուն վրայ թնդեր ցատկեր էին մեր մանկական կայտառուն ոտները: Զեղա՛ւ, ի՛նչ ըսես, եւ այժմ մեր այն մեր խորհուրդներն են որ, բարձրէն թռչող ամպերուն պէս, այդ հողերուն վրայ կը նետեն իրենց խուսափուկ ակնարկը եւ ակնարկին հետ արցունքը, եւ կ'անցնին, կ'անհետին դարձեալ անծիր եւ անծանօթ անհունութեան մը մէջ:

Պարտիզակի հողը — եթէ յիշողութիւնս զիս չի խաբեր — սեւ էր: Թխադոյն, սլընճազոյն հող ո՞ւր կար հոնչեմ յիշեր. թերեւս կար: Պարարտութեան պարկեշտ խոստումը կար այդ սեւ հողին մէջ: Ցանածդ կը բուացնէր. քրտինքդ կը վարձատրէր: Որքան որ դիտեմ արուեստական ղօրացուցիչ, արդասաւորիչ տարրեր չէին դներ հողին մէջ: Ինքնաբուա եւ ինքնաբուղխ զօրութիւնով օրհնուած էր ան:

եթէ ցորեն ցանէիր, ցորենը կը հասնէր իր ատենին։ Ցորենի արտերուն կարդը աչքիս առջեւ է սա պահուն «Գրիգոր աղաասլի»ին (հանրածանօթ Ռոպէնսոնին) արտը, որ քովի բլուրին գագաթէն դիտողին աչքերուն կը ներկայացընէր ոսկեափիւռ լճի մը ծփուն մակերեսին պատրանքը։ Դարձեալ, եթէ այդի անկէիր, ատոք բերք կ'առնէիր այդ նոյն հողէն։ Զօրերու կողերուն չար չար փակչող որթերուն ողկուզալիր լանջերը կը թրթռային պար բռնող պոակաւոր պարուհիներու առինքներուն պէս։ Սեւ հողովը կը անանկին, կ'ուռճանային եւ տարուէ տարի իրենց անդուռեայ տերեւներովը կը հագուէին ճոխաբար թթենիները, որոնք իրենց առանձին տեղն ունէին դիւղին թէ՛ տնտեսութեան եւ թէ՛ բանաստեղծութեան մէջ։ Իսկ պտղատու ծառերուն համբ եւ հոտը ո՞ւրկէ էին, եթէ ոչ այն հողէն որուն ընդերքայ մէջ մխրճելով իրենց արմատները կ'որոնէին եւ կը ծծէին այն տարրերը որոնց բաղադրութեամբը մոլականօրէն համ, հոտ եւ գոյն կ'առնէին անոնց պտուղները։ Պարտիզակի «մայրն» էր հողը, որուն կենսատու տինքներէն կը կշտանար այն ճոխ բուսականութիւնը որ այդ դիւղը արդեամբ եւ դեղով պարտէզ մը ըրած էր եւ արժանի կացուցած՝ այն անունին զոր կը կրէր ան — «Պարտիզա՛կ»։

Մեծ հայրս իր թթատունին մէջ, ծառերու չարքերուն մէջօքը սեխ եւ ձմերուկ կը հասցնէր։ Բարակ կեղեւի մը ներքեւ արեան պէս կարմիր կ'ըլլար ձմերուկներուն միջուկը եւ չաքարի չափ՝ քաղցր։ Մանկութեանս չէի կրնար, առանց գլտորելու, դեռնէն վեր վերցնել անոնց մէջէն մեծ-կակները, որոնք սովորական էին քան բացառական։ Ատուած օրհնած էր այդ հողը։ Մենք կը կարծենք թէ Ատուած մարդս կ'օրհնէ սեւ կամ դեղին մետաղով։ Կը սխալինք։ Ատուծոյ ներողանց օրհնութիւնը սեւ հողին մէջ էր, դէթ հո՛ն։

Զարմանալի թող չթուի որ հինները հողի, ջուրի եւ կրակի եռատանիին վրայ փորձեցին կանգնեցնել ամբողջ տիեզերքը։ Մէկ կո՛ղմ իրաց ծագման կամ նախապատճառներու խորունկ այլ տարտամ վիճաբանութիւնը, եա սաչափին վկայ եմ, եւ կը պնդեմ — թէ Պարտիզակ իր գոյութիւնը, իր հովուերդութիւնը, եւ իր անմահութիւնը կը պարտի իր

հողին ու ջուրին։ Երբ, օրին մէկը, ծարաւիմ երկինքի մէջ (թէեւ հոն ծարաւիլ չկայ, կը հաւատամ) Պարտիզակի «Մեծ Աղբուրէն» գաւաթ մը ջուր պիտի ուղեմ։ Այն ատեն, կը յուսամ, աւելի դիւրին պիտի ըլլայ սրտիս հրեշտակ մը առաքել մինչեւ Պարտիզակ որ կուժ մը լեցնէ «Մեծ Աղբուրէն» եւ հասցնէ ինձ քան, ասկէ այդ փափաքը զոհացնել, ո եւ է միջոցով։

***

Ի՞նչ կը նշանակէր հողը Պարտիզակցիին համար։ Նախ, աշխատանք, սրտիկէա աշխատանք։ Իրաւ հողը քրտինքով կը թրջուէր, բայց այդ քրտինքը առատօրէն երկինքէն թափող ցօղին չափ ան՛ւրը էր եւ օրհնուած։ Անէծքի քամոցը չէր ան։ Պարտիզակցին իր «հայրերուն Աստուծոյն» հետ գործակցութեան դաշինք ունէր։ Աստուծմէ՝ հողը, դիւղացիէն՝ քրտինքը։ Հողը քրտինքը կարելի կ'ընէր, եւ փոխադարձաբար քրտինքով հողը կ'արժէքաւորէր։ Երկուքը իրարու կը խնդային. երկուքին միջեւ մաերիմ բարեկամութիւն մը կար։ Գիւղացին սէր կը տածէր իր կնոջը եւ զաւակներուն նկատմամբ, անտարակոյս, բայց նաեւ՝ իր հողին նկատմամբ։ Ի՞նչ ըսեմ որ դիւղացիին եւ հողին միջեւ եղած յարաբերութեան յատկանշական բնութիւնը բացատրելու կարող ըլլամ. դժուար է։ Արդեօք չա՞տ սխալած կ'ըլլամ եթէ ըսեմ թէ դիւղացիին եւ իր հողին միջեւ յարաբերութիւնը անտեսական հիման վրայ ըլլալէ աւելի բարոյական հիման վրայ էր։ Գիւղացին եւ հողը հոգեկան ընկերակցութիւն մը կը կազմէին։ Հողին սէրը եղած էր տեսակ մը կեանքի սէր։ Հողէն դրկուիլ՝ կեանքէ դրկուելու պէս կուդար անոր։ Հողին վրայ չէր ապրեր ան, հապա՝ հողին հետ։ Հողին հետ կ'ելլէր, կ'իյնար. զուարճութիւնը, հաճոյքը, վատտակը, կեանքը, տունէն ու ժամէն դուրս, հողն էր։

Գիւղացին ահա՛ այսպիսի ջերմեռանդ հողասիրութեան տիպար մըն էր։ Ու Պարտիզակցին բնականաբար նոյնպէս։

Հայրենիքի սիրոյն տեղ հողասիրութիւն... հասկնալի՞

է արդեօք: Առանց պատմութեան հողը ինքնին հայրենիք չըլլար: Ժողովուրդի մը կազմակերպակալ կեանքին պատմութիւնն է հողին վրայ որ հողին հետ հայրենիքը կը յօրինէ եւ կարելի կ'ընէ հայրենիքի սէր: Պարտիզակցին համար հայրենիքը տակաւին պատմութիւն մըն էր բայց անկապ եւ անյարիր իր հողին հետ որուն վրայ կ'ապրէր ան: Հայրենիքը անցեալէն անմարմին յիշատակ մըն էր իր մարքին մէջ, յարաններկայ տեսիլք մը, կամ երազ մը, մանկիս մը թաղուն ըղձանաց եւ կարօտներու, բայց ոչ աւելի: Ակամայ ամուսնութեան մը պէս էր իր մարքին մէջ իր կապերը հողին հետ. դո՛ էր, երջանիկ էր իր հողին վրայ, իր հողին հետ, բայց իր սիրտը իր սիրուհիին սէրէն չէր հրաժարած եւ անոր գաղանի բարեխառնները ուենցածիի համար չէր, հապա կորսնցուցածիի — հայրենիքին համար:

Պարտիզակի մէջ ես սա սովրեցայ—թէ հողին սէրը նաեւ մեծ ազգակ մըն է մշակելու եւ զօրացնելու հայրենիքի սէրը: Արդեօք յախուռն եզրակացութե՞ան մը ցատկած պիտի ըլլամ եթէ ըսեմ թէ մեր ամէնէն բուռն հայրենասէրները հագած են գիւղերու գաւակները որոնք հողին հետ մանրիմ սիրով եւ յարաբերութեամբ ծնած մեծցած են:

«Այդուր հող է, ուղղ, ամմա Տաճկինն է», յատկանշական դիտողութիւնը յաճախ լսած եմ անոնցմէ որոնք իրենց հողը կը սիրէին բայց մօր մը պէս որ թէեւ կը սիրէ իր խորթ գաւակը բայց երբեք չի մոռնար թէ ան ո՛չ իր արիւնէն եւ ոչ ալ ոսկորէն է:

Հայրենասիրութեան դասընթացքս Պարտիզակի հողին վրայ լրացուցի, անոր մշակներէն, չաքաճիներէն, պօղոս պղպեքէն, անոր թթասատաններէն, այգիներէն, աչնանային անձրեւներու առեն, անոր ցեխերուն մէջ լողալէն, կամ ամբան, անոր տաքուկ գրկին մէջ քնանալէն եւ երազելէն: Պարտիզակի հողը իր բերքերուն կարդին նաեւ կը հասցնէր կարգ մը հզօրական չքնաղ պատուղներ, եւ անոնց մէջէն ամէնէն աչքառուն՝ հայրենասիրութիւն:

Առայժմ սակայն չդաժնուինք դիւզացիին հողասիրութենէն առանց աւելի մխրճուելու անոր հայրենասիրութեանը մէջ որ առանձին նիւթ է:

⁂

Հողին սիրոյն ամէնէն փայլուն ներկայացուցիչները թերեւս չաքաճիներն էին: Տեղն է անոնց քիչ մը յարգանք ընելու:

Մ՚ը մէկը ոգեկոչեմ անոնցմէ որոնք, սա պահուս, յիշողութեանս տախտակին վրայ չարուած կը տեսնեմ արտացոլացեալ պատկերի մը պէս յստակ:

Մեծ հօրս արտը փորելու համար օրականով վարձուած չաքաճիները ընտանի դէմքեր էին ինձ, մանկութեանս օրերուն: Ձեմ մոռցած զանոնք ոչ իրենց դիմագծութեամբը, ոչ ունակութիւններովը եւ ոչ ալ հողին յատկութիւններովը: Այս չաքաճիներուն մէջ՝ կարծես արժանի սեպեր էր Աստուած իր հողին զմրուխտէն եւ ադամանդէն մէյ մէկ փոր թաղել, ինչպէս ոսկին կը թաղէ կուշտ հողակուտակներու դողը: Իրաւ որ ա՛յդ աստիճան պատուական էին անոնք իրենց պարկեշտութեամբը, պարզութեամբը, աշխատասիրութեամբը, կեանքի մխամիտ հայեացքներովը: Թէ սակաւապետ եւ թէ սակաւախօս մարդիկ էին: Մանանկան, ուժեղ մարդիկ էին բնականաբար բայց նոյն առեն, անակնկալօրէն, ազնիւ եւ փափուկ զգացումներով օժտուած: Առնք աչխատած առեններին իրենց արտաքին շալվարը կը հանէին եւ ներքինովը կ՚աչխատէին որ նորէն շալվար էր բայց ճերմակ ըլլալուն՝ վարտիք կը կոչէին: Արեւուն տակ ճերմակով գործել աւելի արտամարանական էր: Գօտինին քակած, չէփիէնին հանած, մանածէ չապիկով եւ տիմի ճերմակ վարտիքով, իրարմէ քանի մը ոտք հեռու, մէկ կարպէ վրայ կեցած, կը սկսէին փորել, պէլը, գրեթէ մխորիինակ յանկերգով, խօթելով հանելով եւ հողի թէզէկներ (հողագունտեր) գարձրնելով: Իրարու հետ չէին մրցեր: Այն առեն մրցման գարը չէր սկսած դեռ Պարտիզակի մէջ: Գործակցութեան ակղբունքով կը գործէին այս չաքաճիները: Գիծը ըստ կարելւոյն հաւասար կը պահէին: Երբ մէկը արտին ծայրը հասնէր, ամէնն ալ հասած կ՚ըլլային: Տկարին եւ գօրաւորին ուժը ոչ թէ կը վրդովէր յանկերգը գործին, հապա՝ կը հաւասարակշռէր: Գօրաւորը քիչ մը կը սանձէր իր ուժին առաւելութիւնը եւ տկարին սիրտ կուտար: Չաքաճիներուն մէջ տարիքները կը զանազանուէին.

ոմանք երիտասարդ էին, ոմանք միջին տարիքը անցուցած մարդիկ: Կատարուած գործը երկուքին ուժերուն միջինը կը ներկայացնէր:

Մրցման սա գարուն մէջ հազար օրհնքով չեն կրնար դլուխ հանել արուիւնք մը որ Պարաիզակի չարաճիններըը բարոյական տարբական բնազդով մը կամ սկզբունքով մը դիւրութեամբ դլուխ կը հանէին: Զարաճիններուն համար օրհնքը արտին մէջ էր եւ ոչ թէ դատաւորին կամ ատիկանին բռնադատիչ հեղինակութեանը մէջ: Մարդ ընկերը արտուր եթէ չսիրէ ինչպէս օրհնքի ուժովը սիրէ:

Երբ կէսօրին դաղար առնէին ճաշելու, խմբուլին ծառի մը շուքին տակ կը նստէին արտին մէկ եզերքը եւ իւրաքանչիւրը իր ծրարը կը բանար քովիկը կամ ծունկերուն վրայ: Կերածնին ի՞նչ էր — ընդհանրապէս քանի մը հատ «աղի ձուկ» որ որթի քանի մը ծալք տերեւներու մէջ փաթթած կ'ըլլային, եւ «տան հաց», որ յաճախ այնքան չորցած, քարացած կ'ըլլար որ հարկ կ'ըլլար նախ ջուրի մէջ թաթխել եւ կակղցնել: Ամէնքին մէայն ջուր էր տոլէ մը որ իրենց պէլիճն հետ իրենցմէ անբաժան կը պահէին: Մէկ կողմէն կը խմէին ջուրը, միւս կողմէն, քրտինքի հեղեղներով դուրս կը թափէին զայն:

*
**

Զարաճի *Մակար* ապրօր հետ բաւական բարեկամութիւն ըրած եմ իմ միամիտ օրերուս երբ իմ մեծերս եւ հիրոսներս Պարաիզակի հորիզոններէն անդին փնտռել չէի ակսած: Բարեմօյն մարդ մըն էր Մակար ապրար: Այս մարդուն բերնէն ո եւ է առեն ազեղ կամ ապատա խօսք չեմ լսացած: Եթէ հինդ հարիւր բառ պիտէր (թէեւ կը տարակուսիմ) չեմ կարծեր թէ իր ապրած օրերուն անոնց կէսն իսկ գործածած էր: Ի՞նչ խօսէր. ի՞նչ պիտէր որ ի՛նչ խօսէր: Այս կերպով հազար խօսողներէ աւելի իմաստուն էր: Գործել պիտէր եւ գործողին խօսիլն ի՞նչ պէտք է: Ապրատ էր հարկաւ բայց հարստութեան երազին իսկ անծանօթ էր: կեանքը իրեն համար կուշտ փորի մը հայ էր: Ու որքան առեն որ կրնար իր փորը կուշտ պահել աղի ձուկով եւ չոր-

ցած հացով, կեանքէն գոհ էր. դանգատ չունէր: Արեւէն սեւցած երեսին մէջ թաղուած էին իր երկու կապուտակ պլպլուն աչերը, որոնց համար գինքը «չարերը Մակար» կը կանչէին: Երբ փարթ կուշտ ըլլար այդ աչերը կը վառէին ապրուկ ժպիտով: Միւսները առենը մէյ մը իրենց ձայնը կը ձդէին կ'երդէին: Մակար ապրար ձայն չունէր: Անոր երդը իր անձային աչքերուն մէջ էր: Որքան գոյ էր բերանը՝ նոյնքան բայ էր սիրտը եւ ձեռքը: Երբ կէսօրուան դաղարի ժամը գար քանի մը դլուխ առ կը քաչէի բանջարանոցէն եւ իրեն կը տանէի եւ քովը տանկ կը կծկտէի: Գիտէր տալորութիւնս: Գիտէր թէ տխով փոխանակութիւն մը ընել կ'ուղէի իր «ապի ձուկին» եւ հացին հետ, որոնք մեծ մօրս ևիսած խաշլամայէն եւ մեր «չուկայի հացէն» աւելի անոյշ եւ համով կուդային քեմքես: Կը ժպտէր Մակար ապրար նշանակալից ժպիտով մը. հացը կը կտրէր իր մէջքի սեւկոթ դանակովը, ապա կը մկրտէր տոլին ջուրովը եւ ձեռքս կուտար, եւ առջեւս կը բանար ձուկերու իր տերեւափակ ծրարիկը եւ կ'ըսէր —

«Կեր, ուղուլ, կեր, որ ոսկրտիքդ ապուին ու մեծնան, ղօրանան. ամմա, Ա., ինծի պէս չարաճի չըլլաս հա՛»:

Ա՛ռ, արդեօք բառական «ապի ձուկ» չկերայ որ վերջապէս չարաճի չեղայ...: Հապա ինչպէս մեկնել հողին սէրս մէկ կողմէ, եւ միւս կողմէ՝ դրժումս այդ սիրոյն ի նպաստ դրքի եւ դրի: Զարաճ ո՛ւր, դրիչն ո՛ւր...:

«Ապի ձուկը» կ'ուտէի կը կշտանայի եւ ջուրին կը վադէի, ու փոքս ծովու կը վերածէի — ջուր, աղ, ձուկ...: Իսկ Մակար ապրար կռնակի վրայ կ'երկննար իրրեւ թէ փետուրէ անկոպին եղած ըլլար ներքեւի հողը, եւ մէկ կողմէն ընդարաձ ֆըսըրցնելով երկինքի կապոյտին մէջ կը թաղէր իր կապոյտ աչերը...«: Ի՞նչ կը մտածէր արդեօք այս անխօս մարդը: Ամէն անդամ որ այս պատկերը աչացս առջեւ կը վերարտադրուի իր նախատիպ դոյներովը այդ հարցումը կը կրկնուի մտքիս մէջ: Թերեւս...

«Ո՛վ Աստուած, ներքեւս հող. վերեւս կապուտ երկինք. ըսել է ողջ իմ: Էհ, օր մըն ալ ներքեւիս պէս վերինդիս ալ հող պիտի ըլլայ... ատ ալ մեռնիլէ չէ: կապուտ տեսածս պիտի

սեւնայ: Առամ աման, հա՛ կապուտ, հա՛ սեւ. հա՛ հողին վրայ, հա՛ ներքեւը. հողը հող չէ՞. պառկիլ մըն է նը, հա՛ վրան հա՛ տակը... պառկիլը պառկիլ չէ՞: Վերիդին կը պառկինք ա՛լ չինք անօթենար: Տեսա՞ր, տօ Մակար, կ'ապրիս որ ի՞նչ — անօթենաս. կշտացար նը, բռնեսուկ (աղկի). հա՛ անօթի մնացիր նը՞... Մեռնիլ կուշտութիւն չէ՞. է՛հ, մեռի՛ր...: Է՛յ, ողորմած Աստուած, ես ապշափը գիտեմ. մնացածը դուն գիտես: Փառք պատիւ, Ցիսուս Քրիստոս. ամէն»:

Աղեւո՞ք... Թերեւս...:

Մակար ապրար կեանքի առեղծուածը իր չեփին տարերքին վերածած էր այսպէս: Բարակը չէր մազեր. բայց, ըսէ՛ք, բարակ մազողներուն մազին տակ ի՞նչ կը գտնէք որ կրնայ տարբեր ըլլալ Մակար ապօր հատա մազէն ինկածէն: Ո՛չի՛նչ:

Հողէն քաղուած փխրխուփայութիւնը այսպէս կեանքի ամէնէն իմաստուն փխրխուփայութիւնն է: Կեանքը իր հիմնական տարրերուն վերածելու է որ լուծում մը ունենայ: Թօթուէ կեանքը իր վրադիր բարդութիւններէն եւ անոր էութեան վրայ հիմնէ տեսութիւններդ: Ա՛հ, հոդէ մարդիկը կրնան ընել ասիկա. Մակար ապրարը կրնար ընել ինչ որ դուն ու ես, մենք գերազանց իմացականութեան ապիկարութեամբը եւ խառնաշփոթութիւնով, անկարող ենք ընելու:

Եթէ իմաստութիւնը աւելի արժէք ունի քան պիտութիւն, պէտք է ընդունինք եւ խոստովանինք Մակար ապօր մեր վրայ ունեցած առաւելութիւնը: Դէթ ես կ'ընդունիմ...:

***

Իրիկնամուտը ամէն տեղ բանաստեղծութիւն մըն է երկինքի փէշերուն վրայ պրուած: Պարտիզակի մէջ՝ նոյնպէս: Բայց Պարտիզակի մէջ երկինքի այդ բանաստեղծութեան մէջ Աստուծոյ մատէն դատ գիւղացիք ալ մատ ունէին: Արեւը երբ իր ճառագայթները կը ժողվէր, դոհ էր որ գանոնք պարապ տեղը չէր արձակած Պարտիզակի արտերուն վրայ: Աշխատանքէ դարձող չաբաղինները այդ բա-

նաստեղծութեան լրացուցիչ մասը կը յօրինէին: Գիւղացւոց չարժումբ արեւուն չարժմանց չափ կարեւոր էր այդ բանաստեղծութիւնը ստեղծելու համար:

Մաքուր ու պարկեշտ աշխատանքին վրայ իր օրհնութեան ոսկին կը սրսկէր արեւը եւ կը մտնէր իր ննջարանը հորիզոններու եռին:

Ցողնած բայց առոյգ եւ չափուած քայլերով չաբաղինները իրենց տուները կ'ուղղուէին արեւմուտի ժամերուն, պէրիներին ուսերնին նետած, եւ ծայրէն կախուած տոլն ու ճաշի տոպրակը: Հող, աշխատանք, տուն... կեա՛նք: Կեանքը կը քալէր անոնց ոտքովը: Կեանքի ամենապզեցիկ բանաստեղծութիւնն էր այդ տեսարանը իմ աչսյս: Աշխատանք եւ հանդիստ, եւ խաղաղութիւն...: Չաբաղինները կարծես կը յարմարէին բնութեան կարգին կանոնին, Աստուծոյ նպատակներուն: Մեզի պէս արտառոցութիւններ չէին: Մենք մեր կեանքովը բնութեան բանաստեղծութեան մէջ խժալուր նօթ մըն ենք կարծես, կամ տաբամերժ անհրպաշնակութիւն մը:

Ա՛հ, հողէն հեռի, հողին օտար, ուսոխ եւ հողը մտնելու այսքա՛ն դժկամակ...:

«Հա՛ հողին վերիդին, հա՛ հողին վարիդին»...:

ՄԷՇԷԻՆ ԾԱՌԸ

ՀԱՆԳՐՈՒԱՆ — ՆՇԱՆ ԱՂԲՕՐ ԿԱՌՒՆ ՈՒ ՋԻԱՆԸ — ԾԱՌԻ ԿԵՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ — ՍԻՐԱՀԱՐՆԵՐՈՒ ՀՈՎԱՆԻ — ՊԷՌՃԻ ՍՐԱՊԻՈՆ — ԳՈՂՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՆՄԵՂՈՒԹԻՒՆ — ԴՈՒՌԸ ԳԻՒՂԻՆ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԻՆ:

Ամէն քաղաք իր կոթողները ունի. պէթ հաւ մը: Ասոնք ընդհանրապէս քարէ կամ մետաղէ չինուած կ'ըլլան:

Պարտիզակ ալ ունէր իր կոթողները, բայց անոնցմէ եւ ոչ մէկը քարաշէն էր, կամ մետաղաշէն, այլ ամէնն ալ «անձեռագործ չինուածք» էին եւ ամէնուն ճարտարապետը Աստուած էր:

Այդ «կոթողներուն» կարգը — եւ կարծեմ ա՛յդ է բացայայտիչ բառը — թերեւս ամէնէն պատմականը եւ հետաքրքրականը «Մէշէին Ծառն» էր: Պարտիզակի չուրջը շատ կային մէշէի ծառեր բայց երբ «Մէշէին Ծառը» ըսէին բոլոր գիւղացիք, եւ ո եւ է օտարական որ գիւղին մէջ գոնէ շաբաթ մը անցուցած էր, միայն մէկ ծառ մը կը հասկնային: Ամէնուն մտքին մէջ այդ մէկը գլխագրով գրուած էր: Իրաւ ասոկ ծառ մըն էր բայց նոյն տեսն, տարբերելով բոլոր միւս նոյնատեսակ ծառերէն, գիւղին նշանաւոր կոթողներէն մէկն էր:

Մէշէին Ծառը իսկէյէն եկողին համար վերջին հանգրուանն էր ճամբուն վրայ գիւղը մտնելէ առաջ: Հոգ հասնողը ծոցէն կը հանէր թաշկինակը երեսին քրտինքը սրբելու, գոհ սրտով որ ճամբուն պարտաւորութիւնը եւս ձգած էր եւ գիւղին չուքին տակ էր արդէն: Հոգ հասնողը պահիկ մը կանգ կ'առնէր գիւղը որ իր մարմնոյն ամբողջ երկայնքովը, գլխէն մինչեւ ոտքը, արեւելքէն արեւմուտք, փռուած, պառկած կ'երեւէր Ս. Մինասի կուրծքին վրայ որպէս ծծկան մանուկ մը իր մօրը գիրկը: Ճամբորդին վերջապէս մտնիլ գիւղին տեսարանը, ա՛յդ կէտէն:

Կառքով գիւղ եկողներն ալ նոյնքան կը գրաւուէին այդ տեսարանով: Առաջաձի Նշան աղբարը Մէշէին Ծառը հասածին պէս իր գահաւորակէն եռին կը դառնար եւ իր քաղաքացի այցելուներուն կը ներկայացնէր գիւղը չեշտով մը որ չեմ կրնար ըսել թէ անհաւան հպարտութեան զգացում կը մատնէր...:

«Ահանի՛կ մեր Պարտիզակը» կ'ըսէր կարուկ կերպով եւ գլուխը կը դարձնէր խարազանը չաչեցնելով որ յոդնած ձիերը սիբտ առնեն եւ չարժին յաղթականօրէն մուտք գործելու գիւղը: Հոգ հասնողը տան հանդիսաին վրայ կը սկսէր խորհիլ: Ձիերն ալ կը խորհէի՞ն, չեմ գիտեր. ապա թէ ոչ պիտի բսէի թէ անոնք ալ այդ հանդիսաին «խորհուրդովը» կամ թերեւս բնազդական ակնկալութեամբը, կարծես նոր ուժի կը տիրանային եւ մէկ չունչով քառասմբակ կը վազէին Մէշէին Ծառէն մինչեւ գիւղ: Մրցանակը երբ մօտ է ճիգը կը կրկնուի յոդնած սրունքներուն: Նշան աղբար «դործը գիտցող» մարդ էր: Երդի (յարդի) տոպրակը ձիերուն վիզը կը կախէր եթէ անոնք իր երեսը ճերմկցնէին կառքը սրարշաւ գիւղ մտցնելով ճամբուն այդ վերջին երկայնքը — Մէշէին Ծառէն մինչեւ կառավայրը — գիւղին «դուռը»:

Թէ «դործը գիտցող» մարդ էր եւ թէ իր արհեստին յատուկ հպարտութիւնը եւ նախանձաւորութիւնը ունեցող մարդ էր: Ինչո՞ւ ըսել տար գիւղացւոց թէ իր ձիերը «սատկած», անհոգի անասուններ էին: Իր «ձիանոցը» միշտ կը պարծենար: Պարծանքին արդարացումը ցուցնելու էր: Եւ այդ էր անոր կերպը: Իսկէյէն մինչեւ գիւղ երեքուկէս մղոն էր կարծեմ: Նշան աղբար այդ երեքուկէս մղոնին կէս մղոնը թերեւս կը վազցնէր ձիերը. մնացեալ երեք մղոնը կը քալեցնէր պանոնք: Իսկէյէն ճամբայ ելած տեսն կը քշէր մինչեւ որ ճամբուն առաջին ոլորտին անհետանար ան. ու մէյ մըն ալ, ինչպէս ըսինք, Մէշէին Ծառէն անդին մինչեւ գիւղը:

Նշան աղբարին ձիերուն իսկական արժանիքը գիւղացին չէր գիտեր. իր կառքովը ճամբորդողը գիտէր...: Ու ճամ-

թորդողները առհասարակ այցելուներ էին, քաղաքացիներ, կամ շատ շատ «բարակ» մարդիկ: Դպրոցի ատաքս ալ իր յաճախորդներն էինք բայց անհամբեր՝ երբ ձիերը հանդարտիկ կը քալեցնէր:

«Նշան ալբար, կը պոռայինք, սա ձիերդ մէյ մը չէվի՞ս (չհարաշանես) որ վազեն ու մենք ալ տեղերնիս հասնինք»:

«Կը հասնինք, ուղուլ, կը հասնինք... աչերնիդ դոցէք բանաք պիւղն ինք» կը պատասխանէր առանց վրդովելու ու դէմքին վրայ դծուած քմծիծաղը ցուցնելու մեզի:

Երբ կառքին անտանելի դանդաղութեան դէմ բողոքն ու աղմուկը չատցնէինք, համոզիկ ոճով մը կը դառնար ու կ'ըսէր —

«Ես այս ձիանը համար տասը կարմիր ոսկի փարա տըուեր իմ. ըսէ՛ք նէյիմ. ծէծիմ. ծէծիմ ու սատկեցնի՞մ ձիանը. ի՞նչ է — որ ձեզ թոցնիմ ու էէյփէրնիդ բերիմ: Ես ի՞նչ ընեմ: Պապերնիդ հացս կուտա՞յ, տունս տեղս կը պահէ՞: Ինչերնուդ պէտք. համբերանք ունեցէք. Մէչէին Ծառէն անդին ձեզ անանկ մը կը թոցնիմ որ իրար գրկելով դառնիք տեղերնիդ որ դուրս չթափիք»:

Կը համոզուէինք. ատայ էինք վերջապէս: Ու եթէ չհամոզուէինք իսկ, ի՞նչ էր օգուտը. անոր ձեռքն էր ձիերուն սանձը ուստի եւ մեր ճամբորդութեան ճակատագիրը: Գոնէ սակայն բերնի համով վար կ'իջնէինք իր կառքէն...:

Մէչէին Ծառը անպատճառ հինգ միլիոն անգամ լսած պիտի ըլլայ ամէն մէկ ճամբորդէ որ մօտ երկու դարու ընթացքին Իսկէլէէն դէպի պիւղ երկարող ճամբան կտրած է — «Հա՛, Մէչէին Ծառը հասանք»: Եթէ Տանոէ ալ այդ ճամբան կտրած ըլլար, այդ հանդրուանը պիտի անուանէր թերեւս Պարտիզակի «քաւարանը»: «Քաւարան» կ'ըսեմ դի քաւարանը կը կենայ դժոխքին եւ երկինքին մէջեւ: Թէ՛ այդ «քաւարանէն» եկողը ի՛նչ տեսակ «երկինք» մը կը մտնէր — ատոր պատասխանը անձէ անձ կը տարբերի: Ես իմ պատասխանս տուած եմ...:

Մէչէին Ծառէն վերջ՝ Պարտիզակ...: Նորէն չիտակ պիտի ըլլայ եթէ ըսէի, Մէչէին Ծառին պէս՝ նաեւ Պարտիզակ: Իրաւ ո՛ր...: Մէչէին Ծառը կոթող մըն էր Պարտիզակի համար, նաեւ՝ խորհրդանիշ մը՝ (սիմպըլ) դիւղին եւ

պիւղացիին նկարագրին: Բայց չհպինք մեր ճամբէն: Մէչէին Ծառին տակն էինք դեռ: Ես հոս պահիկ մը պիտի նըստիմ եւ խոկամ ու երազեմ...:

***

Իսկէլէէն ճամբուն եղերքը կը կենար ան — Մէչէին Ծառը — պերնիմանին հետաւորագոյն ծայրին դէմը: Գիւղին մէկ «կոթողն» էր ան, ըսի. չիտա՛կ. բայց նաեւ՝ այդ ճամբուն լուռ այլ պատկառազդու պահակը կամ դէմը: Կաղնիի բոլոր յատկանիշները ակներեւ էին այս ծառին մէջ:

Իր ամէնէն հին ու մտերիմ դրացին էր հողը որուն մէջ խրած, թաղած էր իր արմատները: Բարձր ու տարածուն ծառ մըն էր ան, բայց իր խրոխտ հասակը անվեհերօրէն պահպանելու համար երկնապատառ մարտկոցներու անխըղճօրէն հարուածներուն դէմ, իր հասակին կրկնապատիկը չուրջանակի խարխափած թաղած էր մայր հողին ընդերքը: Մրրի՞կ, սառնամանի՞ք, որոտո՞ւմ, կայծա՞կ — ամէնն ալ ի զուր չափուած էին անոր հետ, է՛հ, ես պիտի ըսէի, գոնէ 150 տարիներու ընթացքին, թերեւս աւելի: Անոր գլխուն կուեներու վերերան մըն էր Մէչէին Ծառը: կեղեւը կոշտացած, խորացած տուներով, բայց յաւերժօրէն առոյգ եւ կայտառ: Կ'ըսեն, կաղնին հողէն կը սնանի, հողին «արեւէն», ինչպէս մանուկ մը իր մօրը արգանդին մէջ, անոր անարատ խորքերուն մէջ մթերուած կենսահիւթէն, ուստի դարերով երիտասարդ կը մնայ: Անպատճառ այդպէս պիտի ըլլայ որովհետեւ փորձառաբար դիտեմ թէ մէջքս կը փրթի, ձեռքիս հետ, մինչեւ որ կաղնեհատիկէ մը ծլած թիզ մը ծառածիլ մը պարտէզիս մէջ արմատուի քաշելու հանելու յաջողիմ:

Մարդու պէս է նաեւ կաղնին: Երիտասարդ մնալու պատրանքը մակերեսային արժէքներով չդոհանալն է: Այո՛, որքան մարմնաւոր՝ նոյնքան հոգեւոր առուղութեան էլիքսիրը խորունկ արժէքներու մէջ է. ես ըսեմ, համապարփակ բացառութիւն մը դործածած ըլլալու համար, Աստուծոյ մէջ:

Երբ դարուն դար բնութեան հարսնեւորներուն մէջ ա-

մէնէն վարթամ չըվազդեսալ այս կաղնին կը հաղնէր: Եւ ինչպէ՞ս ալ պիտակէր էր իր փառքին դէրապանցութեան: Կնոջ պէս դեղեցիկ էր բայց Սպարտացիի մը պողպատեայ հոգիովը:

Տարածուն ճիւղերուն չուքը մասամբ կ'իյնար ճամբուն վրայ իսկ մասամբ ալ թթատառանի մը վրայ որ ճամբուն եզերքէն դրեթէ գահավէժ կ'իջնէր մինչեւ ձորը: Ո՞ր բարի հովը դրկեր, բերեր էր այս ծառին հունաը եւ հոդ, ա՛յդ կէտին վրայ տնկեր էր· եւ ե՞րբ: Մարդ չէր պիտեր· Աստուծոյ նախախնամութեան պէս՝ այս ծառին կենսագրութեան առաջին դլուխները մշուշի մէջ փաթթուած են: Բայց եթէ նախընտրութիւնով եւ կանխամտածումով տնկած ըլլար մեայն այդ մէկ ծառը, ո՛վ որ ալ ըլլար տնկողը, վստահ եմ թէ տնօր պտնուած տեղէն յարմարագոյն տեղ պիտի չգտնէր տնօր համար: Աստուած երբ կաղնի մը պիտի տնկէ նախ տնօր տեղը կ'որոշէ հեռատես իմաստութեամբ: Այո՛, նոյնիսկ ծառ մը — կաղնին:

*
**

Ինձ այնպէս կը թուի թէ Մէչէին Ծառին կեանքը դիւղէն աւելի հին էր: Գիւղին ամբողջ պատմութեան — սկիզբէն մինչեւ վերջը — ականատես վկայ մըն էր ան: Եթէ լռդու ունենար արդեօք ինչե՛ր պիտի պատմէր···: Բայց մի՞թէ անդիր կամ անլեզու պատմութիւն չկա՞յ երբեք: Մի՞թէ ամբողջ աիեղերքի պատմութիւնը «անդիր» եւ «անլեզու» չէ՞: «Երկինքը Աստուծոյ փառքը կը պատմէ »···: Բայց ի՞նչ լեզուով: Ա՛հ, անլեզու լեզու, անգիր դիրք··· երկինք, արեւ եւ աստղեր: Հապա ո՞ր լեզուն, կամ ո՞ր դիրքը պիտի համարձակէր պատմելու անոնց փառքը···:

Գոնէ, կ'ենթադրեմ, հարիւր յիսուն տարիներ անքթիթ աչօք դիտեցիր դիւղը որ քարընկէց մը անդին, ճիշդ դիմացդ, ծնաւ, աճեցաւ, եւ իր առուդութեան մէջ «տասնեւմէկերորդ» սաղայէլածին անէծքի մը նչաւակ, կործանեցաւ, ամայացաւ···: Բուներու թառոց ես հիմա մինչ անցեալ երանելի օրերուն քու կաչմրուռն բազուկներուդ վրայ կը կրէիր Գէքճի Սրապիոնի չարտախը: Քի՞չ թերթացին

մրեթէ տերեւներդ ժամուն պանդակին արձակած ալիքներէն, պոնչ դարու մը ընթացքին: Գիւղացւոց երդին արձագանդը ճիւղերդդ մինչեւ արմատներուդ ուրախութիւն չբերի՞ն մրեթէ: Այնքան ողբ ու կոծ լսեցիր որ եթէ արցունք ունենայիր սառոտդդ անցնող առուն պիտի կրնայիր ուռեցնել եւ դեսի վերածել: Ոչ ցերեկին եւ ոչ ալ դիշերը կրցար մրափել: Մանուկներուն ճիչն ու ազազակը ցերեկին, հեռուն կամ մօտդ, չուրջդ, իսկ դիշերը, չախալներուն կողկողացին ոռնումը քեզ չարունակ արթուն պահեցին: Սիրտ ունէի՞ր արդեօք որ դիմացար դիտելով թազումը, աչքիդ տակ, դեռահաս կեանքերու, արցունքով թրջած փոսերու մէջ:

*
**

Կ'ըսեն թէ լուսնկան է սիրահարներու խորհրդապահ բարեկամը: Այո՛, ամէն տեղ, բայց Պարտիզակի մէջ՝ Մէչէին Ծառն էր ան: Գացէ՛ք պատուեցէք կուրծքը այս ծառին, տեսէք թէ կրնա՞ք ո եւ է գաղտնիք կորզել անկէ: Աստուծոյ «ողորմութեան» կենդանի ապացոյցներն են ծառերը: Հարցուցէք Պարտիզակի սիրահարներուն, եթէ չէք հաւատար: Եթէ ծառ չըլլար Պարտիզակի չուրջը՝ ոսմանեան Սահարա մը պիտի ըլլար ան: Հրդեհած սրտերու համար Աստուծոյ «ողորմութիւնը» առներու մէջ չէր դանուեր··· Աստուած անդութ էր առներու մէջ··· սիրահարներու համար: Բայց ծառերու տակ, ա՛հ, ի՛նչ քաղցր աչեմ կը նայէր Ան անոնց վրայ: Եթէ քրիստոնեայ չըլլային, սիրոյ աստուածը ծառերը պիտի սեպէին Պարտիզակի աղջիկները եւ երիտասարդները, կամ, սիրոյ աստուծոյն բնակարանը, տաճարը, եւ անոնց մէջէն դերապանցապէս Թերեւս՝ Մէչէին Ծառը:

Հոն, անոր առուերին տակն էր որ համբացած լեզուն կը քակուէր, եւ սէրը իր բանաստեղծութիւնը կը հիւսէր: Վերը՝ ողորմած Աստուած, վարը՝ կռնակնին, Մէչէին Ծառը — երկուքն ալ վատահելի, հաւատարապէս խորհրդապահ···: Գիւղին սիրոյ բանաստեղծութեան աղգիր դիրքն էր Մէչէին Ծառը: Ո՞վ է կարդացեր այդ դիրքը, կամ ո՞վ կարող էր կարդալ զայն: Միայն անոնք՝ որոնք լուսնին արդեօք որ դիմացար դիտելով թազումը, աչքիդ տակ, դեռահաս կեանքերու, արցունքով թրջած փոսերու մէջ:

ծաթեայ լուսովը նատեր են Մէյֆլին Ծառին տակ եւ իրարու աչքին նայեր են, թօփիւնահատ արտով, կրակուած այտերով, եւ կրկներ են իրարու այն բառը զոր Աստուած ինք առեղծած է, որով իր խակ բնութիւնը յայտնած է, որուն մէջ սեղմած, ծրարած է երկինքի եւ երկրի ամբողջ բանաստեղծութիւնը — «կը սիրեմ»:

Պարախզակի երիտասարդը իր բնիկ լեզուովը պիտի ըսէր — «Հիմա կուտիմ քեզ»: Պատասխանը — «մեղրդ ըլլամ, ուղուլ, կ'ըլ»: Մեղր եղած տեղը չուտելն է մեղքը···: Մէյֆլին Ծառը քուրմն էր մեղրածոր եւ մեղրաճաշակ սիրահարներու սրբազան պաշտամանն:

Անցան, գացին սիրահարները, եւ «մեղրը» ցամքեցաւ· բլ՛ուր մեղք· մնա՞ց արդեօք քուրմը ինք, եւ տաճարը — Մէյֆլին Ծառը: Թէ՛ մի դուցէ յիշատակներու կնքուած դիրք մըն է ան միայն, այսօր, որ կը սպասէ համբերութեամբ այն օրուան երբ սէրերու պատմութիւնը անպատմ մրն ալ պիտի դրուի անոր մէջ անտեսանելի դիրերով: 0°ր մը արդեօք···:

⁂

Մէյֆլին Ծառին եռաթեւ ճիւղերուն դիրկը կը հանդիսէր չարտախոր որ բանական ընդարձակ կ'երեւէր իմ մանկական աչացս: Լայն տախտակներով կազմուած մեկ տախտակամած մըն էր, մէկ անկիւնը՝ միւնտէր մը նետուած եւ վրան երկու բարձ, իւրաքանչիւրը քառասուն կտորէ երեսուած, եւ անխուսափելի ապաւի, թպղիքեայ անթեւ վերարկուն որ ամէն նպատակի համար կը գործածէին «դաշտի մարդիկ» — իրրեւ անձրեւանոց, իրրեւ վերարկու, վերմակ, անկողին, եւ ի հարկին նաեւ իրրեւ պայուսակ եւ բաղմոց: Չարտախը ծածկուած էր կարուած տերեւալից ճիւղերով: Սուրբ զրական բացատրութեամբ «պարտէզին» կամ «այգիին աշտարակն» էր ան: Այդ բնական «աշտարակէն»՝ իր պահպանութեան յանձնուած այգիներուն եւ թթաստաններուն վրայ կը հսկէր պէէճի Սրապիոնը: Այդ իսկ պատճառաւ այդ ծառին նաեւ կը տրուէր «Պէքճիին Ծառ» երկրորդ անունը:

Փարիզի էյֆէլի աշտարակին զարմիկը եղած եմ, նաեւ՝

Նիւ Եորքի էմփայր Սթէյթի 102–րդ յարկը, որուն տանիքէն վար նայելով մարդ աւելի մօտիկ կը զգայ լուսինին քան երկրի մակերեսին: Բայց Պէքճի Սրապիոնին չարտախէն դիտելով լայն աշխարհը որ մանկական աչացս անսահման կը թուէր, տասն անգամ աւելի հաճոյքի եւ ապշանքի զգացումներով զրաւուած եմ քան միւսներուն զարմացած աստենս: Ինձ համար Պարախզակի էյֆէլի աշտարակը «Պէքճիին Ծառն» էր: Պարախզակցւոց աշխարհին ֆիզիքական եւ բարոյական սահմանները Սրապ աղբօր չարտախէն երեւցածէն աւելի անդին չէին տարածուեր: Այդքանը կը բաւէր գիւղացւոց համար: Անկէ անդին անցնելով դիւզացին իր ինֆիւատիպ նկարագրէն եւ գաղափարներէն հրաժարելու պիտի պարտաւորուէր: էյֆէլ մը փարիզի կը յարմարի· էմփայր Սթէյթ մը՝ Նիւ Եորքի: Պէքճիին Ծառը Պարախզակի վայել էր, եւ բաւական:

⁂

Պէքճի Սրապիոնը մէյնի տարիքով մարդ մըն էր, գիւղին երբեմնի անուանի էֆէնտիներէն մէկը: Պէէճի ըլլալիք մարդ էր: Ոչ սեւէն կը վախնար, ոչ սատանայէն: Բայց չատեր կը վախնային իրմէն, մանաւանդ անոնք որոնց վրան մէջ, ըստ իր բացատրութեան, «զղղութեան պէօճէկ» կար: Սուր աչք ունէր: Մրջիւնը երբ գետնին վրայ քալէր, կ'իմանար:

Ե՞րբ կը քնանար, չեմ գիտեր: Մանկութեանս չատ մը հանելուկներ կը չարչարէին միտքս: Մէկն ալ այս մարդուն մշտարթունութիւնն էր: Յերեկին չէր քնանար· գիտէր չէրը քնանալու չէր: Ի՞նչ կ'ընէր ուրեմն:

«Ուղուլ, ես քալած տեղս կը քնանամ», ըսաւ օր մը, երբ այդ մասին ունեցած մտահոգութիւնս իմ կողմէս յայտնեցի իրեն, որ իր բարեկամներէն մէկն էր, եւ նոյ իրեն մօրեղբայրս, որ իր բարեկամներէն մէկն էր, եւ յաճախ, եթէ այցելութեան երթար իրեն, իմ խնդրանքիս վրայ, դիս ալ հետը կը տանէր:

Կը բաւէ ըսել, Պարախզակի էֆէնտիին պէս կը հագուէր: Բայց ինձ համար իր ահաւորութիւնը կը կայանար իր սպառազինութեան մէջ: Եթէ այդ օրերուն գիտցած ըլլայի

լայն թէնիսին մ'նչ ըլլալը, պինք պիտի կոչէի մարդկային կենդանի թէնիս մը: Ուսկն կախուած կը պահէր հրացանը: Եւ մեր միամիտ աչաց համար «հերոս» էր ո՛վ որ իր ուսին վերեւէն հրացանի մը փողը ցուցադրէր: Հրացանը թուրք պինուորին կռնակը՝ հալածանքի, վտանգի, հարատահարութեան խորհրդանիշ մըն էր, իսկ մեր դիւղացիներէն ո եւ է մէկուն կռնակը՝ ընդդիմադիր ուժի, ազատութեան մշուշային յոյսի, անկախութեան խորհրդանիշ էր:

Սրապ աղբար հրացանէն զատ զօտիին մէջ խամա մը խօթած կը պահէր: Ֆիշէնկլիփը (գնդակակիր զօտին) մէջքին բուրդէ լայն զօտիին վրայէն կապուած կ'ըլլար:

Մանկական դաստիարակութիւնս Սուրբ Գրական պատմութիւններով սկսած է, նոյնիսկ այբուբենը չսորված: Այնպէս որ այդ օրերուն իսկ ծանօթ էի Գողգոթի պատմութեան: Ու մանկական մտքիս մէջ Գողգոթի կենդանի պատկերը ըրած էի Սրապ աղբարը:

Ու այս նոյն Գողգոթին դէմ քանի՛ քանի Դաւիթներ խաղ խաղացած են: Անշախ հսկայ մըն էր, բայց ոչ դաժան: Հակառակ իր ահազդեցիկ երեւոյթին անոյշ, զթոտ մարդ մըն էր: Հապա ինչի՞ վերագրեմ այն մանր դողութիւնները զորս կ'անտեսէր եւ անպատիժ կը թողուր:

«Տօ, խնդրէր, եկէք ուղեցէք որ տամ. բնս մը խաղող չէ եա ուտելիքնիդ. ինչո՞ւ կը դողնաք» կը բողոքէր մեր դպրոցի տղոց, որոնցմէ ոմանք իրիկուան ճաշէն դժգոհ, կամ կէս կուշտ, սովորութիւն ունէին Սրապ աղբօր պահպանած այգիներուն եւ պարէնններուն մէջ աղուէսներու նման ասպատակութիւն ընել: Ատնք «դող» չէին, թէեւ այն տաեն, եթէ բռնուէին, մեր մաքրակրօն վարժապետներէն դողութեան ոճիրով պիտի դատապարտուէին եւ պատժըուէին, թերեւս նոյնիսկ արտաքսուէին:

«Սրապ աղբար, տալիքիդ չափ միայն գողնաք, ի՞նչ կ'ըլլայ. դողցուած խաղողը անուշ կ'ըլլայ», կը պատասխանէին մեր անուանի անառակները, որոնք կը սիրէին հեծը վիճիլ ու կատակել, նոյնիսկ դինքը «ղըղել» երբեմն:

«Սա առսրզներուն ի՞նչ ըսիմ, աղբար», կը հառաչէր, քթին տակէն ժպտելով եւ ծուռ ֆէսին տակէն գլուխը քերելով: Եւ ապա լրջանալով կ'աւելցնէր.

«Լսէ՛ք նէյիմ, դպրոցը ի՞նչ կը սորվեցնէ ձեզի: Մըսթրրին (ակնարկելով անօրէնին) քարոզին հի՞չ մը մտիկ ըրած չունիք, տօ՛ տրլլաներ (անմիտ): Սուտ մը՛ խօսիք, դողութիւն մրնէ՛ք, մեղք է, դժոխք կ'երթաք, ճրղրր ճրղրր կ'եփիք, կը մրկիք, ականջնիդ չը՞ մտնար»:

«Հա՛, հա՛, չիտակ ես, Սրապ աղբար, ամմա տիփլօմանիս չատինք տահա: Դպրոցը սորվածնիս դպրոցը լմընցրնելնէս վերջը դործածելու համար է: Հաչիւ կը սորվինք որ օր մը վաճառական ըլլանք: Սորվեցուցածնին վերջի համար է, հիմակուան համար չէ: Երկու կուդ խաղող փրցուցինք տէյի հիմա «դո՞ղ» եղանք: Դպրոցէն ելլանք նէ մէյմընն ալ ո՞ւր այդի պիտի տեսնանք որ դողութիւն ընենք: Հայտէ «դող» ըլլանք, այդին ո՛ւր է մեր քաղաքին մէջ որ դողութիւն ընենք»:

Մեր տղոցը խաղն էր պարզամիտ Սրապ աղբօր խորհուրդը թնճուկել, եւ չփոթութեան մատնել զինք: Եւ միշտ կը յաջողէին: կը համոզուէր: Անուշ, անուշ կը խնդար:

«Ինչ, ա՛լ բարակ մը՛ մանէք. խելքս լման չպահիր ամմա, պէդիի բսածնիդ չիտակ է» կ'ըսէր ու կը լմնցնէր: Ու երբ սիրտը կակուղցնելէ վերջ այս «չարերը» այգիներուն մէջ թագուէին ի խնդիր իրենց աւարին, եռեւնուն կը պոռար անոմէջ սպառնալիքով. —

«Տդա՛ք, ամմա ձեռքս չիյնաք. գիտցած ըլլաք հա, ականջնիդ պուրմիշ ըրած ձեղ չիտակ մըսթրրին դուռը կը տանիմ որ ինձի խօսած քարոզնիդ անոր խօսիք»:

Օր չէր անցնէր որ խաղողի կամ կեռասի, կամ խնձորի կամ տանձի — բան եղանակին — խնջոյք չըլլար դպրոցին ննջարանններուն մէջ եւ աւելի յաճախ դուրսը, վարժապետներուն աչքէն հեռու, պարտէզին մէկ անկիւնը, ծառերու տակ, կամ թուփերու ետին:

«Գողցուած» պտուղ էր... անուշ էր:

«Գողութիւն» բառը սխալ է հոս: Գողութիւն չէր, հապա տղայական արկածախնդրութիւն: Վերջապէս որոշ տարիքի մը մէջ, մանաւանդ որոշ խառնուածքներու մէջ, Տօն Քիշօթութիւնը անդիմադրելի ուժ մըն էր որ կերպով մը պէտք է արտայայտուի: Ու պէքճի Սրապիոն, թէեւ հոգեպէտք է արտայայտուի: Ու պէքճի Սրապիոն, թէեւ հոգե-

բան չէր, սակայն մեր «չար» ազգ արկածախնդրութեան եւ իր խառնուածքին մէջեւ նմանութիւն մը տեսնէր, ուստի անոնց հանդէպ ոչ միայն թոյլատու՝ հապա նաեւ՝ համակրական, հովանաւորական, բանիր, դիրք մը կը բռնէր:

Սուլթան Համիտի օրերուն «Անկախ Հայաստան» չկար, բայց անկախ ու ազատ Հայեր չատ կային. Պարախոսկի մէջ դէմ, դիմեմ, չա՛տ կային: Սրտով ազգասէր անոնցմէ մէկն էր: Դէպ Թագաւորի համար, կարծեմ, կանոնի դէմ ապստամբութիւն հաճոյք կուտար երեւն: Ինչ, դերասիւնը մէկէ անդամալուծէր այս ազգ առաջ բնազդները երեւնց կեանքին ամէն մէկ րոպեին մէջ: Թող գոյնան, կը տրամաբանէր թերեւս Սրտով ազգասէր, որ գիտնան թէ ազատ մարդիկ են հատուկ ամէն տեսակ քաղաքական եւ բնակեցային կաշկանդումի: Անոնց հոգեւոր վիճակին մէջ պատուհան մը բանալ կ'ուզէր, որ կարենային ազատ շնչել եւ լայնատարած հորիզոնի մը տեսութիւնը վայելել:

Մեր դասախօսակութիւնը անտարակոյս կը պարունակ մեր վարժապետներուն, բայց մեր նկարագրին եւ հոգիին կազմակերպիչ պղտեցութեանց ազդիւրներէն մէկին ալ Սրտով ազգասէրն էր, եւ անոր նման կարգ մը մարդիկ, որոնց հետ չիմանք կուգայինք մեր մատղաշ տարիքին մէջ:

Տիպար մըն էր պէքճի Սրապիոնը, որ տակ յիշատակ մը չէ, հապա՝ կենդանի ազդեցութիւն մը որուն ենթակայ մնացած է հոգիս քառասուն տարիէ ի վեր:

Իր անվեհեր հոգիովը չթագադրուած թագաւոր մըն էր ան: Իր թագաւորութեան սահմանները կը կազմէին չարտախէն տեսնուած բոլոր հորիզոնները: Զարտախը իր գահն էր: Ո՞վ կը համարձակէր անպատնել իր կամքը իր թագաւորութեան սահմաններուն մէջ:

Ո՛չ ոք: Սուլթան Համիտը իր կայսրութեան պաշտպանութեան համար բանակ մը ունէր. Սրտով ազգասէրը՝ միակ հրացան մը: Բայց հրացանէն անդին՝ իր ազատ ու անկախ հոգին: Մէչէլին ծառին թագն էր ան: Հոգէն բուսած կաղնի մը մին, միւսը՝ Աստուծոյ հոգիէն ծլած կաղնի մը: Երկուքն ալ՝ կաղնի:

***

Մէչէլին ծառը մտքիս մէջ կ'ապրի իբրեւ յիշատակարան մեր պզտրոցի ազգ արկածախնդրութեանց: Ամէն «չարութիւն» Մէչէլին ծառէն կը սկսէր:

Դպրոցին հին չէնքը դուր դըչանկարած եմ, դիւղին «դուռը» կը կանգնէր: Հոնկէ կը սկսէր, եւ կամ հոն կը վերջանար, իսկէչէլին ձամբան: Աչակերտները հրաման ունէին այդ ճամբուն վրայ երթալ, գալ, պտոյտ միւնչեւ Մէչէլին Ծառը: Անկէ անդին անցնիլ յանցանք էր: «Բարիները» հրամանը կը յարդէին խղճմտօրէն, իսկ՝ «չարերը» բարիները կը խառնուէին մինչեւ Մէչէլին Ծառը եւ անկէ անդին կ'անհետանային: Մինչեւ Մէչէլին Ծառը, դպրոցէն, հսկող աչքէ հեռանալէն վերջ, ո՛վ կրնար դիտնալ թէ Միհրանը ո՞ւր է, Յակոբը՝ ո՞ւր, Վահանը՝ ո՞ւր: Պարտէզներու խիտ ծառերուն մէջ կը մխրճուէին եւ հետքերնին կը կորսնցնէին մինչեւ «դանդակ»ի ժամանակ: Առանց ժամացոյցի — կը զարմանայի — ի՛նչպէս ալ կրնային հեռաւորութիւնները չափել: Բայց այս «չարերը» դանդակին առաջին հնչիւնին իսկ մէյ մըն ալ նայիս կարմրած, քրտինքնին սրբելով, ճամբանին դուռը կարդի կը կենային: Որովհետեւ մատնութիւնը մեր դպրոցին մէջ մահացու մեղք էր, առանց վերապահումի կը պատմէին մեղի իրենց արկածախնդրութիւնները:

«Ծօ Միհրան, նորէն ո՞ւր թռաք գացիք», կը հարցնէինք, սուր հետաքրքրութեամբ:

Անոնց պատմութիւնները մեր տղայութեան հէքեաթներն էին, ո՛չ թէ դրքերով պատմուած հապա՝ բերնով: Այս «չարերը» եթէ չըլլային դպրոցին կեանքը չատ տափակ պիտի ըլլար: Դպրոցին համն էին անոնք: Հանդէսներու առթիւ փառքը եւ պատիւը փայլուն եւ «բարի» աշակերտներուն բաժին կ'ելլէր բայց առօրեայ կեանքին մեր հերոսները «չարերն» էին:

«Ուր գացիք — խօ՞սք է — աս տաքուն մարդ ո՞ւր կ'երթայ. ծով գացինք, լոգցանք»:

Վա՛յ ձեզի...: Ինչ ոտքով կը քալէիք դուք, որ, առանց աչքի երեւելու, երեքուկէս ժամուան ընթացքին վեց ծովեր մդոն տեղ կը կտրէիք, ծով կը մտնէիք, կ'ելլէիք, եւ

նորէն «զանգակին», «բարիներուն» կարգը ձեր տեղը կը կենայիք:

«Այսօր ո՞ւր գացիք»:

«Հոսմին դեղը»:

Միւս օրը, «Ջազարջը» թեւեւս, կամ Այազման, կամ Խորունկ Ձորը, կամ Յատկան Ջուրը: Ամէն առիթ էին անոնք: Դպրոցի տղաք էին բայց նաեւ՝ բնութեան ազատ զաւակները: Խելացին անո՛նք էին: Պարախպակ եկեր էին անոնք, դպրոցի՞ համար, կը կարծէք: Դպրո՞ց պակաս էր: Պարախպակ եկեր էին Պարտիզակի համար, որ եզական էր: Դպրոցէն սորվեցան թեւեւս ինչ որ պիտի մոռնային վերջապէս, բայց Պարախպակի լեռներէն, դաշտերէն, որոնք իրենց արկածախնդրութեանց ասպարէզ էին, սորվեցան ինչ որ երբեք պիտի չմոռնային: Ազատ ապրիլ, ազատութիւն սիրել, ազատութեան աենչալ՝ եղաւ անոնց անկորսանելի չահը:

Դպրոց մըն էր «Ֆապրիքան» դիւղին դուռը. իսկ անկէ հաղիւ կէս մղոն անդին, դպրոցի ուրիշ դուռ մըն էր Մէչէին Ծառը: Հոնկէ բնութեան անպարապիր սահմաններուն մէջ մանուկն ալ կը սորվէր, կը կրթուէր մէկ ուղղութեամբ, ինչպէս ասրբեր ուղղութեամբ մը՝ դպրոցի մը պատերուն եաին, իր դրքին վրայ դլխահակ, լուրջ ու «բարի» ուսանող մը:

Այս դպրոցներէն մին — Ֆապրիքան — այսօր փլատակ մըն է, աւա՛ղ. իսկ մի՞ւսը, Մէչէին Ծառը, տե՞ղն է արդեօք:

Դպրոցները եթէ անհետացան աշակերտները կը մնան: Իսկ անմահը՝ դպրոցէն եւ աշակերտէն իսկ անդին, ազատութեան ոգին է որ կը վերընձիւղի յաջորդական սերունդներու հոգիին մէջ, ինչպէս կաղնեծիլ մը՝ որ մեռած կամ կարուած կաղնիին տեղը կը ծառանայ:

«Կաղնին» անմահ է թէ հոգիին մէջ եւ թէ մարդկային հոգիին մէջ:

Պարախպակի անմահ ոգիին, ինչպէս եւ պատմութեան, կոթողն էր յիրաւի Մէչէին Ծառը:

ՕԽԼԱՄՈՒՐԻ ԾԱՌԸ

ՍԿԻԶԲՆ ՓՈՐՁՈՒԹԵԱՆ — ԲԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ — ԴԵՂ ԵՒ ԴԵՂԱՐԱՆ — ԹԻՒԻՐՏԱՂՑԻ ՊՕՂՈՍ ԵՒ ԱՍՊԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆ — ԿԱՆԱՑԻ ՈՐՈՏՄՈՒՆՔ — ԽԻՂՃ ԵՒ ԱՆՄԵՂՈՒԹԻՒՆ

«Թէքիրտաղցի Պօղոս», ո՞ւր ես, ականջներդ պիտի խոսեցնեմ...:

Օխլամուրի ծառը մի՞տքդ է: Ե՛տ գնա, նայիմ չատ տարիներ մինչեւ 1903, Յունիսի կէսերը, երեկոյեան ճաչէն վերջը... ի՞նչ պատմական դէպքի մը հերոսները եղանք այդ օրը, դուն ու ես, կը յիշե՞ս: Եթէ երբէք պատահած ըլլար դէպքը՝ աւելի յստակ եւ կենդանի պիտի չըլլար ան իմ յիշողութեանս մէջ: Որքա՛ն յաճախ ինքնիրենս խնդացած եմ երբ՝ անցեալ դէպքերու կարգին՝ այս մէկն ալ նկարուած տեսած եմ մտացս պատառին վրայ:

Պօղո՛ս, Պօղո՛ս, չար տղայ, դուն ալ սատանայ եղար, դիտուս փորձանք բայիր ծառով մը...: Դրախտին փորձութեան ծառը ճիշտ ի՛նչ էր, չեմ դիտեր. աւանդաբար, խընձորենի՞ արդեօք: Մեր տղայութեան օրերուն սակայն «փորձութեան» ծառը եղաւ «Օխլամուրի» ծառը: Փորձութիւնը «անկումի» հարց չէր, ինչպէս եղաւ, դժբախտաբար, նախամարդուն համար, բայց «բարի» անունի մը եւ համբաւի մը վտանգումի հարց, նաեւ՝ ծանր բեռ խղճի մը որ ո եւ է առեն իր վրայ առանկ բեռան մը ճնշումը զգացած չէր:

Ինչպէ՞ս դուի մատնեցիր զիս այդ օրը, բնաւ չեմ մոռնար: «Օխլամուրին համն ալ վար անցնի — ըսել տուիր ինձ — հետն ալ»...:

Դէպքը այդ օրը ինձ համար ողբերգութիւն էր, իսկ Պօղոսին համար՝ սովորական կատակերգութիւն մը: Եւ սակայն ողբերգութիւն կամ կատակերգութիւն, ըստ անհատական տեսակէտի կամ դիպուածոյ իր դերակատարները ուրան տեսակէտ կամ դիպուածոյ իր դերակատարները ու-

նէր, ինչպէս նաեւ՝ առաքաւորները: Դերակատարները Պօղոսն էր, ես էի, եւ պիւզացի ճուտացող կին մը, զոր բարեբախտաբար չէինք ճանչնար: Կնգրանական առաքաւորը Թեոտան մըն էր, եւ մէկ եղերքը բարձրացող օխլամուրի աղնիւ ու գնդակիկ ծառ մը: Բայց հոս պահիկ մը վարպետը քաշուած պահենք դէպքին մանրամասնութեանց առջեւ եւ նախ մեր «փորձութեան ծառին» մօտենանք քիչ մը աւելի հեռաքրքիր աչքով:

***

Օխլամուրի ծառ չատ կար Պարախպակի չրջակայ լեռներուն մէջ: Եւ, ինչպէս վայրի ծառերու պտուղները, սոսր ալ ծաղիկները եւ տերեւները՝ հասարակաց սեպհականութիւն էին: Մեր «չար» Պօղոսը սակայն, որու ուրիշ հետքերը կը կրէին դպրոցի մօտակայ լեռներուն ամէն մէկ քառակուսի թիզը, եւ որ ընտանի էր ամէն մէկ ծառի որ դէպ քառակուսի մղոնի մը վրայ անկուած էր, ինչո՞ւ համար պիտ առաջնորդեց օխլամուրի այն ծառին որուն անվիճականութիւնը եթէ որոշ չէր դէպ կատարելի էր: Ինչո՞ւ համար լեռը թողուց եւ մուտ մէկուն սլարտէզը: Գիտեմ թէ ի՛նչպէս տրամաբանեց — «Լեռը չա՛տ օխլամուրի ծառ. ինչ որ հո՛ն, լեռան վրայ, հասարակաց սեփականութիւն է, ինչո՞ւ համար արդեօք տակ դրուի հասարակութեան դէմ որովհետեւ արկածով մը, աւիատի մը պարտէզին մէջ կը գտնուէր ան: Հողին տէրը չէր եա՛ այդ ծառը անկողը»: Դժբախտաբար Պօղոսին անտեսապիտութիւնը կամ բարոյապիտութիւնը համաձայն չէր անտեսապիտութեան եւ բարոյապիտութեան հետ այն կնոջ՝ որուն հողին սահմաններուն մէջ մաեր էր Պօղոս, եւ հետ ալ մտցուցեր էր պիս, եւ նախնական անմեղ առաջադրութիւն մը փոխեր էր մեղանչականութեան... ինձ համար անչուչա:

***

Օխլամուրի ծաղիկ ամէնուն տուները կը գտնուէր: Գին չունէր. ձրի էր լեռնեցին ժողովուրդին համար: Թէ իբրեւ ըմ-

պելիք եւ թէ իբրեւ պեղ կը գործածուէր ան: Իբրեւ ըմպելիք ըստ իս, Թէյէն նախընտրելի էր թէ համովը եւ թէ հոտովը: Իսկ պիւզացիին համար կարեւոր առաւելութիւն մը ունէր — ձրի էր: Օխլամուր եղած տեղը ինչո՞ւ Թէյին երես տայլին, չեմ գիտեր: Բայց մարդկային բնութիւնը ամէն տեղ նոյնն է: «Օտարին հացը անուշ կ'ըլլայ», կ'ըսէ առածը: Ինչ որ «հեռուէն» կուգար աւելի ցանկալի կը թուէր: Դրամ վճարելու էին որ առածնին արժէք ունենար որքան ալ ըստ ինքեան անարժէք ըլլար ան: Ինչո՞ւ համար քաղաքացին պիւզացիին սեւ հացը կը փնտռէ, իսկ պիւզացին ալ՝ քաղաքացիին սպիտակ հացը: Նոյն յայտնի պատճառաւ:

«Օխլամուր» պիւզացւոց բառն էր: Հասարակ ժողովուրդին համար ամէն բան զոր կը գործածէը ու կը հասկընար, հայերէն էր: Ու ո եւ է մէկը որ չեզէր ժողովուրդին ընթացիկ լեզուէն եւ «պատուած» հայերէնի բծախնդրութիւն ցուցունէր անմիջապէս կը պիտակուէր իբրեւ «բարակցած» մարդ, այսինքն, պղրոցականի հովեր առնող մարդ, կամ թէթեւամիտ «քաղքցի»: Օրինակի համար, «նալ»ին պայտ չէին ըսեր, կամ, «սէմէր»ին՝ համեստ, կամ, «պախալ»ին՝ նպարավաճառ, կամ, «իսկէյլ»ին՝ նաւամատոյց, եւն., եւն.: Ո՛չ ալ օտարամոլութեամբ այդ բառերէն իրենց պիտացած լեզուն էր: Բոլոր օտարամուտ բառերը իրենց հայերէն բառարանին մաս կը կազմէին: Ու պէտք է աւելցնել թէ «տեղական գոյն» կուտային այդ բառերը: Գիւղացին պիւզացի է չատ մը կերպերով եւ, ի մէջ այլոց, իր ինքնայատուկ լեզուով որ եւ ոչ մէկ պարագայի մէջ «պրեսան» է կամ «զուտ» հայերէն:

Այսպէս, եթէ «օխլամուր»ին հայերէնը տայինք Պարախպակիկին բերանը բաց պիտի մնար: Ան ի՞նչ դիտնար թէ «Թմբի» կամ «լորենի» ինչ է: Ու եթէ «օխլամուր» բառը չդործածէի արդեօք ընթերցողներէս քանի՞ հատը պիտի հասկնար: «Օխլամուրը» Պարախպակիկին հասկացած էր դէպ, եւ քանի որ Պարախպակի մէջ ենք — յուշերով — «լուրին» Թողունք բառարանին մէջ եւ, առանց «բարակնալու», «օխլամուր» բառը պահենք:

***

Օխլամուրը դիւղական դեղերէն մէկն էր: ՊաղատուԹեան ազդու դարման կը սեպէին: Տաք եւ համով հոտով ըմպելիք մը ազդէն անպատճառ օդատակար պիտի ըլլար եւ անոր դարմանական հաւատքը պահել չատ դիւրին էր:

Այդ հաւատքը մեր տան մէջ միչտ պահուեցաւ: Օխլամուրը անպակաս էր մեր տունէն: Երբ ո եւ է մէկս փոքնտայինք մայրս ջուրը կրակին վրայ կը դնէր որ «օխլամուր» խմցնէ մեզի: Ու բարի մայրս այս հաւատքէն տարուած իր ինքնակոչ բժչկութիւնը կը պարտադրէր մեր դրացիներուն եւ բարեկամներուն վրայ եւս, կ. Պոլսոյ մէջ, ուր հաստատուած կ'ապրէինք: Եթէ խմանար թէ մէկը պաղով պառկեր է, մաքուր թաչկինակի մը մէջ ափ մը օխլամուր կը լեցնէր եւ կ'ուղղուէր դէպի հիւանդին տունը: Դեղը ա՛յդ էր — օխլամուր — եւ հեռու անչուչտ նաեւ քաջալերող, սիրող սիրտ մը...: Պա՞ղ ունիս — ուրիշ տաք ջուրը դի՛ր, մէկ կամ երկու դաւաթ տաք տաք օխլամուր խմէ՛ եւ պառկէ՛, քրտնէ՛ եւ առողջ կ'ելլես: Այդ էր անոր բժչկութեան փօրմիւլան: Եւ չատ մը բժիչկներու դեղէն, դարմանէն... եւ այլեւլեներէն աւելի կ'արժէր ան: Այս դարմանը սորված էր իր հօրմէն որ խելացի մարդ էր:

Գիւղի մը մէջ, որ տասը հազար բնակչութիւն ունէր, մէկ դեղարան կար, նաեւ, իմ տղայութեանս օրերուն, մէկ բժիչկ: Իսկ աւելի հին օրերուն, ո՛չ դեղարան եւ ո՛չ բժիչկ: Բժչկութեան ասպարէզը թողուած էր տեղային դայեակներուն եւ սափրիչներուն որ ըսել է, աւանդութեան, բախտին ու ճակատագրին: Իսկ դեղագործութիւնը, որ կը բաղկանար կարգ մը խոտերու եւ հունտերու հաւաքածոյէն, մէկ ատորաբաժանումը կը ներկայացնէր պախալութեան:

Դեղագործութեան բարեչրջութիւնը Պարտիզակի մէջ պախալ Արթինով սկսաւ եւ Ադասի էֆէնտիով վերջացաւ — պախալութիւն (քաղաքներու մէջ՝ ախտէրութիւն) մէկ ծայրը, դեղագործութիւն՝ միւսը: «Դեղ»ին դիմը այդ երանելի օրերուն քանի մը փարայի հարց էր. դուրուշով չէր հաչուելուեր: Գիւղացին մի՞թէ լեռան խոտին դուրուշով դին կը վճարէ՞: Դեղագործութիւնը Պարտիզակի մէջ իր նախնական նուքթան մէջ էր: Այսն դեղ թօղադերծ մերկութեամբ կը ճանչցուէր հո՛ն:

Քաղաքակիրթ երկիրներու եւ ժամանակներու չատուկ է դեղերուն «քաղաքակրթումը», այսինքն, կերպարանափոխումը, անուանակոչումը, ըստ Պարտիզակի բարբառին «բարակցումը»: Հո՛ն դեղը եթէ խոտ մըն էր իբրեւ խոտ կը ճանչցուէր եւ կը գործածուէր: Հո՛ս նոյն խոտը կը ներկայացնեն չաքարազօծ դեղահատներու ձեւին տակ գժուարահնչելի, անիմաստ անունի մը տակ, լեցուած պլիտակաւոր սրուակներու մէջ եւ քանի մը գոյն թուղթերու մէջ փաթթուած անոնց խորհրդաւորութիւնը չեչտելու եւ դին մը աւելի կորզելու համար: Էպէմ կէօմէճին, օրինակի համար, ինքն իր մէջ դեղարան մըն էր, չատ մը ցաւերու ազդու դեղ ու դարման: Անդին էր, բայց՝ ձրի: Եկո՛ւր դուն հոս ատոր համապատասխան դեղ գնէ՛ տեսնեմ, եթէ աղքատ ես, բոլորովին կը անանկանաս, ան ալ տարակուսելի արդիւնքով...:

Ինչ որ է, պիւղին դեղարանութիւնովը երկարօրէն զբաղելու միտք չունիմ:

***

Օխլամուրի համին ու հոտին մէջ նոյնքան անուչ յիչատակներ ծրարուած պահուած են ինձ համար: Ամէն անգամ որ անոր հոտը կ'առնեմ կարծես թէ մոլեգնօրէն մաքիս վազողը մէկ կողմ կը քաչուի եւ անոր եաին կը վերարտադրուի մեծ հօրս տունը ձմրան եղանակին, իր կարգուսարքին չեսին մանրամասնութիւնովը:

Երբ դուրսը ձիւնը պատէր, ներսը, ծեփուած պատերով սենեակին մէջ, մանղալին բոսոր կրակը պերճանք էր: Առանց վառարանի ալ հանգիստ էինք: Մանղալը բաւական էր: Արդեօք Պարտիզակի ձմե՞ռը գուրս չէր: Զեմ կարծեր: Նոյնքան գուրս էր որքան գուրսը գոյութիւն ունի եւ է տեղ: Բայց ներսէն տաքուկ էինք: Բարոյական պատճառներ չատ էին: Կեանքը պարզ էր ուսուի անձկութիւնները եւ պատասխանատուութիւնները պակաս էին: Այո՛, բայց առանց կարգը, պատճառ մըն ալ էր օխլամուրը:

Մեծ հօրս տան մէջ ո եւ է ձեւի տակ ողելից ըմպելի չկար: Զմեռը ամէնէն «տաք» ըմպելիքին դէմ մեր ունեցածը միայն օխլամուրն էր: Մեծ հայրս տեւական հաղ ունէր,

կէօfu կ'ըսէին պիւղայիք (fրօնիf պրօնfայթիս, կարծեմ)։ Այդ խակ պատճառաւ օխլամուրը պիտանի եւ փափաքելի ըմպելիք մը դարձած էր տան մէջ։

Երբ դիշեր ըլլար մեզի ալ, տան փաքրիկներուն, տանը մէյ մը բաժին կը հանէին այդ ըմպելիքէն որ էլիքսիրի չափ անուշ կուգար։ Տաքուկ ըմպելիքը, տաքուկ բարեկամութեան պէս է. հետը մխիթարութիւն կը բերէ։ Ամրան արեւը անարդողը ձմեռը՝ պատառ մը տաքուկ ըմպելիքի համար փառք կուտայ։ Մեր ըրածն ալ նոյնն էր։

Մանդալին չուրջը, օխլամուրի պատառը ձեռքերնիս որքա՛ն զոհ եւ երջանիկ կը դպայինք։ Ու երբ նեբտիլինիս տաքնար, չպատած անկողին կը մտնայինք քովի պաղ աննեակին մէջ ու կը քնանայինք անուշ երազներով...։

Պատառութենէ չէինք վախնար որովհետեւ գիտէինք թէ պաղը սովորականէն քանի մը պատառ աւելի օխլամուր խմելու պատեհութիւնը պիտի տար մեզի։ Պաղ ունեցողին այս կողմէն կը նախանձէինք։

Գիւղի ընտանեկան կեանքին խորհրդանիշ դարձած էր օխլամուրը — համով, հոտով առատկայութենէնց, կատակներու, ժպիտի, զոհունակութեան, խաղաղութեան, փոխադարձ սիրոյ։ Այդ մթնոլորտին կը վայելէր օխլամուրը։ Արեւի չոլերէն մէկ քանին պահուած էր օխլամուրին մէջ, ձմրան եղանակին իրենց ջնուցիչ դերը կատարելու համար մեր մէջ, թէ ֆիզիքական եւ թէ բարոյական իմաստով։

***

Օխլամուրի նկատմամբ սիրոյ եւ ախորժակի աւանդութիւնը կար մէջս։ Այդքանը դէթ բացայայտ է։ Եւ առով գլուխս փորձանքի տակ ինկաւ ակամայ։

Դպրոցական վերջին տարիս կը լրանար։ Ցունիսի կէսերն էր։ Փափաքեցայ օխլամուրի ծաղիկ հաւաքել, տոպրակ մը լեցնել եւ մօրս նուէր տանիլ։ Առանկ ձրի՝ այլ յարկի նուէրի մը գաղափարը դիս չատ խանդավառեց։ Մտածեցի թէ յարմար ընկերով մը աւելի դիւրին կերպով կըրնայի փափաքս գործադրել։ Ու, ի՛նչ դիտնամ, փոխանակ ինծի պէս «խելօք» մը ընկեր ընտրելու, ընտրեցի տղայ մը

որ իր մօրը որովայնին մէջ առպատակութեան համար կըտրուեր, ձեւուեր էր։ Սեղանատունը ճիշտ դէմս կը նստէր։ Ամէն անգամ դրպաններէը պտուղով ուռեցուցած սեղան կուդար եւ ամէնուս մէյ մէկ ափ կը հրամցնէր կեռաս, խաղող, խնձոր, կամ տանձ, ինչ որ ունենար։ Ջրի կ'առնէր, ձրի կուտար։ Ինք կամաւ, կամ ի բնէ, առատաձեռն էր, որովհետեւ ուրիշներու վրայ ակամայ առատաձեռնութիւն կը պարտադրէր...։ «Դոզ» չէր, քաւ լիցի, բայց զողութիւն կ'ընէր։ Այն «չարերուն» կարդէն էր որոնց ակնարկած ենք։

Այս համբաւաւոր «չար»ին անունն էր «Պօղոս», կամ, «Թէքէրտաղցի Պօղոս», կամ, միայն «Թէքէրտաղցի»։ Գիւղուկ, թխադէմ տղայ մըն էր — այն տարին, կարծեմ, 15–16 տարեկան — խոշոր աչքերով որոնք վայրկեան մը հանդարտ չէին կենար։ Ջուարթ, կատակասէր եւ կատակարան տղայ էր։ Երբ չարութիւնով բռնուէր վարժապետները չէին կըրնար պատժել պինք որովհետեւ լեզուին կուտար, հետերնին կը կատակէր մինչեւ որ կուշտուկուտ խնդացնէր զանոնք։ Ու խնդալով մթին պատիժ կը տրուի։ Դիւրաւ կը պրծէր եւ մօրթը կ'ապատէր ամէն տեսակ կացութենէ որ պատիժի վտանգ կը սպառնար։ Բնական արթնութիւն ունէր բայց զատնդ

Այդ օրուան Սուրբ Գրոց դասէն սորված պիտի ըլլար «Սօղոսի» եւ «Պօղոսի» տարբերութիւնները որ կարենար այդ անունները այդքան տեղը տեղին պատշաճեցնել իր անձնաւորութեան...:

Զար էր, բայց սիրելի: Դպրոցին ամէնէն ժողովրդական տղաքներէն մէկն էր ան: Ամէնուն կը հասնէր: Ծեծ ուտող տղաք քովը կը վազէին: Ուր որ չարութեան մը ծրագիր կը յղացուէր Պօղոս անպատճառ մէջը բաժին կ'ունենար: Եթէ վարժապետի մը պոչին բոժոժ մը պիտի կախէին, Պօղոս կ'ըլլար «կամաւորը»:

Սեղանին տակ կերակուրնիս քթերնուս կը բերէր, այնքան կը խնդացնէր մեզ իր կատակարանութիւններով: Որքան որ կրնամ յիշել, կեանքիս բոլոր տարիներուն մէջ թերեւս ամէնէն շատ խնդացեր եմ այդ մէկ տարին երբ Պօղոսին հետ դէմ դիմաց սեղանակից էի: Իրեն հանդէպ սրտիս մէջ միայն սէր ու երախտապարտութիւն ունիմ ի բաց առեալ այն մէկ օրէն երբ պիս փորձանքի մատնեց: Այդ մէկ օրուան վախէ, դողի տաղնապը անմոռանալի է, եւ անոր հետ, դուդրդրաբար՝ Պօղոսը:

Ա՛լ ի՛նչ ըսեմ, պարապ պանուեցայ եւ օխլամուր ժողվելու մտադրութիւնս յայտնեցի Պօղոսին: Ա՛հ, իր մասնագիտութիւնն էր այդ կարգի գործ մը: Պատրաստ էր չէ թէ ընկերանալու ինձի, հապա առաջնորդելու: Ծառերուն ծաղկած աեւնն էր:

«Օխլամո՞ւր — հա՛. մօտերը ծառ մը գիտեմ որ կը պառայ — եկէք ծաղիկներս ժողվեցէք: Այդ մէկ ծառէն ձիւռեղ մը ծաղիկ կրնանք քաղել» բաւ: Ես ալ ուրախացայ որ առանց շատ յոգնելու դիւրութեամբ պիտի կրնայի լեցնել բարձիս մէկ երեսը որ իբրեւ տոպրակ գործածելու համար պատրաստեր էի:

Իրիկուան ճաշը լմնցուցին պէս հրամայեցի որ իրեն հետեւիմ: Զարութեան տունն հրամանատար էր: (Արդեօք անցեալ պատերազմին բանակի մը մէջ ծառայե՞ց — անպատճառ գինքը գնդապետ կ'ընէին): Ես ալ միամտաբար, տոպրակս առած, իրեն հետեւեցայ:

Հարկ չկայ ըսելու թէ դպրոցին սահմաններէն դուրս

ելլելու համար «հրաման առնելու» սովորութիւն չունէր: Իր խօսքովը — «ես տէստուր եմ» կ'ըսէր եւ արձակ համարձակ կ'անցնէր ցանկէն եւ, ընդարձակ աչխարհի մը մէջ, ուզած ուղղութեամբը կը յառաջանար թռչունի մը ազատութեամբը եւ թեթեւութեամբը:

Կարճ կապելու համար պատմութիւնս որ, իր նախնական պլտնեռուն մէջ, ինձ համար դէթ, իր զուարճալի մանրամասնութիւնները ունի, միայն յիշեմ ու բաւականանամ թէ թթաստաններու մէջ մտցուց զիս եւ վեր վար, իջնելով ելլելով ձորի մը եղերքին մօտ կանգ առաւ օխլամուրի բարձր ծառի մը տակ: Ծաղիկները, հասունցած եւ բուրմնաւէտ, պչրոտ կոյսերու պէս անդիմադրելի հրաւէր կ'ընէին դգուող մատներու: Թթենիներու խիտ անտառնեբուն մէջէն ի՞նչպէս ճամբան գտաւ մինչեւ այդ ծառը, խելքս չհասաւ: Ո՞ւր էինք, դիւղէն կամ գպրոցէն ո՞րչափ հեռու, եւ ի՞նչ ուղղութեան վրայ, չէի գիտեր: Ես աչքը կապուած մարդու մը պէս իրեն հետեւեր էի միայն:

«Լէ, Պօղոս, այս ծառը տէր չունի՞. պարտէզի մէջ է. դողութիւն կ'ըլլայ, եթէ տէր ունի», դիտել տուի ներքին մտահոգութեանս առաջին նշանները յայտնելով:

«Այս ծառին տէրը Աստուած է. քու ինչուդ պէտք, եթէ մեղք կայ, մեղքը վրաս թող ըլլայ», ըսաւ ու սկիւռի պէս պլլուեցաւ ելաւ ծառը, մինչեւ գագաթը: Սալելով, երբեմն սկսաւ իր անգութ ջարդին: Կից մը մէկ ճիւղին, կից մը միւս ճիւղին եւ ողբագին ճարճատիւններով ծառին տարածուն թեւերը վար թափեց:

Ես ծառին ստորոտը տաղնապէս քրտնեցայ: Եթէ գիս հոդ սպաննելու տարած ըլլար աւելի մեծ տաղնապի պիտի չմատնուէի: Կոտրած մէկ ճիւղը բաւական էր տոպրակս լեցնելու: Ի՞նչ պէտք կար ծառը կմախացնելու եւ ուրուականի մը վերածելու: Բայց ի՞նչ օգուտ ունէր աղաչանքս եւ պաղատանքս որ վար իջնէր ծառէն եւ դադրէր ճիւղերը մէկիմէկ կոտրելէ եւ վար թափելէ:

«Պօղոս, հոգիդ սիրիմ, ա՛լ կը բաւէ, վար իջի՛ր. ծո՛, տասը բեռ օխլամուր ժողվելու չեկանք, իջի՛ր, փորձանքի չհանդիպած»:

Որո՞ւ կը խօսիս։ Յապթաիան բանակի մը զրոհը ազատելու համար կանգ կ՚առնէ՞ մթին։ Տգան իր տարբին մէջ էր։ Գործը լման ընելու էր։ Իրեն համար ասիկա պատերազմ էր եւ զոհը ազատելու էր անխնայ կերպով։ Կարուկ պատասխանը եղաւ՝—

«Այս ծառը մերն է. ինչո՞ւ թէյաշ կ՚ընես։ Աստուած պապան ասոր տակ տասը հատ մկկէն կը հատնէ. լեռ չա՛տ օխլամուրի ծառ»։

Ես ալ նստայ դոզահար եւ յուսահատ։ Եւ ինչո՞ւ ողջ մնացի հոգ, ես ալ չեմ գիտեր որովհետեւ ողբերգութիւնը այդ մկկ արարով չմնացաւ։

Երկրորդ արարը սկսաւ երբ մկ մըն ալ պարակղին խոբելէն յանկարծ վրթաւ կնոջ մը պռչատուքը։ Ու երբ Պարսիկցի կինը պռտալ սկսի խռհեմութիւնը կը պահանջէ ոտքերը ժողվել եւ փախչել։ . . . Այդ ձայնը իմ ականջիս հընչեց որպէս ահազանգն աշխարհքի վերջին։ . . Հոգ արիւնս առեցաւ եւ ծունկերս նեբքեւս ծալուեցան։ Մինչեւ այսօր այդ ահաբեկիչ ձայնը ականջիս մէջ կը հնչէ։

Խօսած խօսքերը գրի չեմ կրնար առնել։ . . Միայն Պարսիկցիկին կրնայ երեւակայել թէ անէծքի, հայհոյանքի, սպառնալիքի ի՛նչ դեաեր հոսեցան այդ կնոջ բերնէն այդ օրը իրիկնամուտին, երբ արեւը հեռուի լեռներուն կատարին վրայ իր գլուխը պահ մը հանդչեցուց, բերանը լայն մը բացաւ եւ վրանիս խնդաց։ Վուլքանը իր դարբնոցին մէջ աւելի հրաշէկ չանթեր դարբնած չէր իր թշնամիներուն գլխուն արձակելու համար որքան այն չանթերը որոնք այս կնոջ բորբոքած լեզուն արձակեց այդ օրը Պօղոսին, որ ծառին վրայ էր եւ անոր մերկացած մարմինին մէջ խրտուիլակի մը պէս կ՚երեւէր հեռուանց դիտողին։

«Վար իջիր տա՛ ծառէն, դո՛ղ չուն. հիմա որ գամ լէշդ կը փոխեմ». . . Այսքանը հասկրեցին մկկը. . . Ալ դուք բաղմապատկեցէք «յանհամարս» այդ կարգի դունապեղ խօսքեր որոնց մեծերը անապատ էր բարկաճայթ Պարսիկցիկի կնոջ մը բառարանին մէջ։

Կը կարծէ՞ք թէ Պօղոս այլայլեցա՞ւ, փութայ ծառէն իջնել եւ «կծկել». . . Ո՛չ երբեք։ Հապա չարունակեց իր աղօթքին ջարդը եւ մնացած ճիւղերն ալ վար լեցուց կատարեալ պատրաստութեամբ, առանց ականջ կախելու ահաւոր որոտման. . . :

«Անհատատէն վատթար անկրօնն է» կ՚ըսէ առածը։ Այսպէս նաեւ մեր Պօղոսը։ Եւ սկսաւ ինքն ալ իր լեզուին տալ. . . : Ես մնացի երկու կրակներու մէջեւ. . . :

«Զայնդ փեպի քաշէ՛, կնի՛կ. եկուր նայիմ հա՛, որ լեզուդ քէօքէն փրցնեմ։ Որո՞ւն մալը որո՛ւ կը ծախես։ Երանի ծառին քեզ ո՞վ մալտեր երբ որ առանկ կը պռպռաս։ Թուրլուխիդ պիտի նէ այն առէն վրաս կռիւի եկուր»։ . . :

Լեզուէն աւելի պատանիք մը կար այս տղուն մէջ որ կնոջ մէջ մօտենալու համարձակութիւնը կտրեց, թէեւ ձայները բնաւ չկտրեց։

Ա՛լ իմ ապաչանքս, պաղատանքս ծառին ոտքը, որ իջնէ եւ հեռանանք այդ դժոխքէն — ո՞վ կրնայ երեւակայել։

«Ծո Պօղոս, Աստուծոյ սիրուն, իջիր, երթանք. ինծի օխլամուր պէտք չէ. առանկ հարամ գործի չեմ հաւատար ես։ Իջի՛ր, սա կնկան ձայնը ա՛լ չիմանամ։ Գեղը, գպրոցը վրանի՞ս պիտի խօսեցնես. «գող» անունիս պիտի ելլէ. ծո՛ իջի՛ր»։

«Ադբար, հոգ մ՚ըներ. սա կնկան ձայնը ես չատ լսած եմ. չխաբէն կը վախնամ, անկէ չեմ վախնար. ան կը պոեմ. չխաբէն կը վախնամ, անկէ չեմ վախնար. ան կը պոռայ նէ ես ալ իրմէն աւելի ուժով կը պռռամ։ Ծո, հիչ մարդ լսածդ կնկայ ձայնէ կը վախնա՞յ։ Սրտով ապրարը ըսես, խելքս կը պահի։ Անոր ալ ձայնէն չեմ վախնար ա՛, սիլլէն (ապտակ) դէչ է եթէ ձեռքը իյնաս. . . »։

Վէրջապէս ծառը մինչեւ բունը չմերկացուցած վար չիջաւ։

Վատահ եմ թէ գատաստանին օրը այնքան պիտի չտապնապիմ որքան տապնապեցայ այդ մկկ օրը։ Իմ աւանդութիւններուս, տունէն, գպրոցէն սորված սկզբունքներուս դիմադրելու ինծի մեր այդ օրուան արկածախնդրութիւնը։ Ես որ երբ գեանէն գնդասեղ մը գտնէի վարժապետին կը տանէի, ի՞նչպէս ակամայ առեւնորդուեցայ օխլամուր գողնալու ծառէ մը որ մկկուն սեփականութիւնն էր։ Պօղոսը առանկ բարակ հաշիւներ չունէր։ Ես ունէի։ Իրար

մէ տարբեր ընկերային եւ բարոյական միջավայրերու ապրանք էինք երկուքս ալ: Ան վրաս կը խնդար. ես ալ իր վրայ — ըսե՞մ — կը խղճայի: Կ'երեւի լուռ մնացած զգայուններուս կը թափանցէր ան, որովհետեւ օր մը ըսաւ —

«Ինծի՛ նայէ. եթէ կը խորհիս թէ դո՛ւն մինակ, քու ճերմակ չապիկովդ եւ հրեշտակի թեւերովդ երկինք պիտի երթաս, կը սխալիս. ե՛ս ալ պիտի երթամ, հա՛, դիտացած ըլլաս իմ սեւերեսովս: Հարկա՛ւ երկինք չմտած բաղնիք մը կայ երկինքի դասերը: Ես ալ հոն կը լողնամ ու քեզի պէս կը ճերմկնամ»...:

Շիտակ ալ էր ըսածը: Ո՞վ կրնայ ըսել թէ այս աշխարհքին ապառա ու վոչոտ ճամբաներէն անցնելով անբիծ ու անարատ երկինք պիտի հասնինք: Ո՛չ, պիտի մաքրուինք ու ներս մտնենք — երկինք: Լոպարանն ալ Աստուծոյ ողորմութիւնն է:

⁂

Այո՛, տոպրակնիս լեցուցինք օխլամուրի ծաղիկով այդ երեկոյեան:

Կոտրուած ճիւղերը քաշեց ձորը իջեցուց Պօղոս: Հոն նստաւ փետուեց ծաղիկները, նորէն սուլելով, եւ բոլորովին չմթնած՝ տոպրակները չափած — որովհետեւ ինք ալ իր հետը անկողնին սաւանը բերեր էր իրրեւ տոպրակ դործածելու — դարձանք դպրոց:

Այդ դիշերը մղձաւանջով քնացայ ես: Յաջորդ առաւօտ Պօղոս նոյն խնդացող, կատակող, չէնչող, չարաճճի տղան էր. ես սակայն փոխուած էի: Անոր համար անսովոր դէպքի մը յիշատակ դոյութիւն չունէր: Ինծի համար նախընթաց երեկոյեան դէպքը անմոռանալի էր: Յանկարծ իջնցած խղճահարութեամբ ապրեցայ դպրոցին մէջ վերջին օրերս: Արեւս կարծես մարեցաւ: Պօղոսին խեղկատակութիւններն իսկ չպայծառացուցին երեսս:

«Ծօ՛ Ա., խենդ մ'ըլլար: Հանէ՛ քառասուն փարա տուր ինծի»:

«Տո՛ւր»:

«Տամ որ ի՞նչ ըլլայ»:

«Ադէ՛կ, ա՛ռ սա քառասունոցը»:

«Հա՛, օխլամուրը ինձմէ գնած եղար հիմա: Ե՛ս էի պողը, եթէ լրացս պողուիւն էր: Հիմա դուն ա՛լ առնելիք տալիք չունիս այս գործին մէջ: Ապրա՛ր, սա սուզէդ ելի՛ր»:

⁂

Ա՛խ, Պօղոս, հիմակուան խելքս ըլլար, քառասուն փարան չէի տար: Հիմակուան խելքովս պիտի ըսէի — «Ցատկէ՛ Պօղոս, ելիր լեռը օխլամուր ժողվելու երթանք»: Ա՛հ, ի՛նչ անուշ, անմեղ օրեր վատներ եմ... Բեղմէ՛ ալ սորվելիք ունէի, անմեղ օրեր վատներ եմ... Բեղմէ՛ ալ սորվելիք ունէի եղեր ու չսորվեցայ սակայն. չա՛հ էր թէ վնաս որ չսորվեցայ... Ի՞նչ պիտի ըլլար արդեօք հու վճիռդ...

⁂

Օխլամուրը ինձ համար սոսկ ըմպելիք մը չէ ուրեմն, հապա նաեւ յիշատակ մը անցեալ մանկութեան մը, աւանդութեան մը, կեանքի կաղապարի մը: Ոչ ալ անոր հոտն է միայն անուշը, հապա՝ անոր յիշատակը:

ԻՓԷԿ ՇԱՊԻԿ

ՆԵՐԱՆԷՆ ՀԱՅՐՈՒՍՏ — ՄԱՄՍ — ԱՂԱՒՆԻՆ:

Աննկարագրելի արտասուք մը՝ ...:
Իփէկ չապիկն ո՛ւր, Պարտիզակ ո՛ւր ...:

Կեցէ՛ք, սակայն: Վերցուցէք առնիկ կամացուկ մը Պարտիզակցին ծակծկած եւ կարկատած վերարկուին քղանցքը եւ պիտի տեսնէք ներքեւի իփէկ չապիկը որ ուսերէն կ'իջնէ մինչեւ ծունկերը:

Ես իմ բնարանս խօսքերուս սկիզբը տալ սորված եմ: «Վերջաբանս» — կամ «բարոյականը» ինչպէս կը կոչեն ամէն «ուղղախաս» պրուաժքի մէջ — իմ «բնարանս» է: Եւ սա՛, թէ՝ Պարտիզակի աղքատութեան եւրին հարստութիւն կար: Այսպէ՛ս ամէն իմաստով — թէ՛ հոգեկանապէս, թէ՛ իմացականապէս, եւ թէ՛ նիւթականապէս:

Ահա՛ տեսիլ կ'ուզեմ լուսաբանել մեռածքահիւս չափիկներուն, բան՞ի, առակովս, կամ, այլաբանութիւնով:

***

Պարտիզակէն երկրէս ապին հագած չապիկս միշտ բամպակ եղած է, ոչ իսկ բուրդ: Բայց Պարտիզակի մէջ մեռածքս էր: Այլ խօսքով, գիւղացի եղած առենս հարուստ էի. բազմաթիւ մտայ եւ աղքատացայ: Եթէ ասոր յառակը իմանամ պէտք է որ սա վերջի քառասուն տարուան ընկերային յեղաշրջման պատմութիւնը տամ: Ու ինչպէ՞ս ընեմ տեսիլս: Անկարելի է:

Հարստութիւնը ունենալու, դիզելու մաշող կիրքի խրնդիր չէր Պարտիզակի մէջ, հապա վայելելու խնդիր էր: Քառասուն փարան վայելելը հարիւր ոսկի ունենալէն դերասանց հարստութիւն էր հոն: Այդ գերազանցութեան փորձառութիւնը հասարակաց էր գիւղին մէջ, այդ օրերուն· քաղաքին մէջ, սա օրերուս, կը վախնամ, քացտառիկ է:

Գիւղին մէջ հարստութիւնը զգացումի հարց էր: Հարուստ կը զգային գիւղացիք երբ կուշտուկուռ կ'ուտէին, երբ կ'աշխատէին, երբ եւիկոյեան իրենց տուներուն չէմերուն վրայ նստած անցնող գարձորդին հետ խօսք, կատակ, եւ խնդուք կը փոխանակէին, երբ ժամ կ'երթային մոմ մը վառելու եւ ծունկ մը ազօթք բնելու համար, երբ կրնային, լոյսը փչելէ վերջ, գլխարկնին բարձին վրայ դնել եւ, ինչպէս իմ մեծ մամս կ'ընէր, մէկ չունչով կրկնել սրտաբուղխ — «Օ՛ֆ, հազար փառք քեզի Աստուածիկա, սա հանգիստ եւ թախին համար»: Այդ էր արդեամբ եւ զգացմամբ հարստութիւնը գիւղին մէջ:

Հարստութիւնը, վերջապէս, Պարտիզակի մէջ, այդ օրերուն, ներսէն էր: Ոսկիի հանք կար նաեւ հո՛ն բայց հանքը սրտին մէջ էր ո՛չ թէ դուրսը — հողին տակ, կամ պանգալին մէջ:

***

Պարտիզակը մինչեւ իր մեռած օրը (1915–ին), վստահ եմ, «առանին ճարտարարուեստի» քաղաքակրթական չրջանին մէջ էր: Գուլպան տան մէջ կնիկները եւ աղջիկները կը հիւսէին: Գոնէ բուրդը կինները կը մանէին: Բուրդը կնտել, լուալ, դդել եւ մանել ու ապա թելովը գուլպայ հիւսել՝ մանկապիտութիւնն էր Պարտիզակցի կնոջ:

Տղայութեանս օրերուն, ձմրան եղանակին, տունէն հիւսուած բուրդէ գուլպաներով խեղճ ոտքերս որքան տաքուկ մնացեր, նոյնքան ալ չարչըրուեր են: Բուրդէ գուլպայի դէմ անհաչա նողկանք ունէինք «քաղքցի» տղաքս որովհետեւ, ինչպէս կը դանդաղէինք, «ոտքերնիս կը կըճէր»: Եւ եթէ հազար մժեղ մէկէն թառած ըլլային ոտքերնուս վրայ աւելի ապրնուազ պիտի չզգայինք որքան կը զգայինք երբ բուրդէ գուլպան ակամայ ոտքերնիս կ'անցընէինք ձմեռը: Հաւատացէ՛ք թէ պատիժ էր: Անոր խորհուրդին իսկ ոտքիս քերուըտուք կը պատճառէ մինչեւ այսօր ...: Ընելիք չկար եթէ ամառները լեռ, ձոր բոպիկ ոտքով քալող չարքաշ մարդոց ոտքը — որ պնդացած, կոշտացած, եւ ուժգին ո՞ւ է տեսակ կճուըտուքի դէմ անզգայացած էր — ուժգին ո՞ւ է տեսակ կճուըտուքի դէմ անզգայացած էր —

ձմեռն ալ բուրդէ զուլպայի մը փչեղէն ծոցին մէջ թաղէին: Ո՛չ, ոմանց բուրդէ զուլպան ոչնիի մը մորթէն չէր տար-բերբեր: Մէր դրացի Ակոր ապրարը ձմեռը բուրդէ զուլպայ մը կը հագնէր որ եթէ մատներնիս պզպզէինք կը ծակծկէին իրր թէ ասեղի պատճ ըլլային: «Ակոր ապրար, սա չօրապդ միսդ չի՞ կճեր», կը հարցնէի: «Մեպայ Տէր Աստուած, ուզուլ, կճելն ի՞նչ է· տաքուկ կը պահէ՞, չհարցնես»: Ու կ'աւելցնէր, «լսէ՛ տուտուին որ չիմիք մը ատանկ տաքուկ չօրապ ալ քեզի համար հուսէ»: (Հա՛ հա՛, որ քաւարանէն դուժոխք մտնէի...):

Զուլպան այդպէս:

Աւելին:

*
**

Բուրդէն զատ քթան ալ կը մանէին: Գթանը թրջել, ծեծել, թելը հանել, եւ մանել ինքնին արհեստ մրն էր ու Պարտիզակի չատ մը կնիկները այս արհեստին մէջ եւս վարպետ էին: Ձերմակ խառատ չատիկ «քաղաքացիի» անմատչելի փարթամութիւն էր հո՛ն: Շատ չատ ճէհէզի համար մէկ երկու ձեռք «ներքեւի հագուստ» կը կտրէին, կը կարէին անկէ եւ մէկ կողմ կը դնէին, անուուկին տակը, յաւէտ վըրան նայելու համար քան հագնելու: Բայց գթանը հագնելու համար էր: Թող «քաղաքացին» խնդայ արժէքներու այս չրջուած կարգին վրայ...: Բայց Պարտիզակ էր այս...:

*
**

Պարտիզակի մեռաքսի մանարաններէն ելած մեռաքսի կծիկները կարծեմ Ցրանսա կը ղրկուէին գործուելու համար, եւ գործուածը անգամ մըն ալ մինչեւ Պարտիզակ չէր հասներ բնականաբար: Մեռաքսեղէնի չուկան մեծ քաղաքն էր — կ. Պոլիս: Գիւղացին խոզակը կ'արտադրէր հազար տաժանքով եւ յաճախադէպ յուսախաբութիւններով, բայց արտադրածովը պէտք էր փորը կշտացնէր եւ ոչ թէ հագուստեր, սգուստեր, եւ սիզաբ: Եթէ նոյնիսկ հագուստելու եւ սըզեւելու կարող ըլլար, որո՞ւ սիգաբ, ո՞ւր սիգաբ — վարի

կալե՞ր, կամ Իսկէլէին փոշոտ ճամբա՞ն, կամ Կիւճիւկ Օրմանին «քէլ» գլխո՞ն վրայ:

Գիւղը գիւղ կը մնայ որովհետեւ հազուստ կազուստէն սկսեալ կենցաղի մինչեւ յետին մանրամասնութեան մէջ համեմատութեան օրէնքները կը պահպանուին անոր մէջ: Տան մանուածին, պատմային, գիմանին քով եւրոպային նետուածուած մեռաքսեայ չրջազգեստ՝ սպառնալիք մը պիտի ըլլար գիւղին համեմատութեանց այս անտրոք օրէնքին դէմ: Պարտիզակցին մեռաքսեղէնը իրրեւ չապիկ կրնար ներբեւէն հագնուիլ, ա՛յդչափ: Ու պատճառը միայն ընկերային ու անհատական չէր, հապա՝ նաեւ թանական, կամ լաւ եւս, արուականի էր: Գիւղացիին իմիկը ցուցադրուելու չատ երես չունէր...: Ներբեւէն կրնար հագնուիլ բայց ո՛չ՝ վըրայէն: Ցաւէտ մարմինին հանգստութեան կրնար ծառայել բայց ոչ գարդարանիին: Այդ էր գործածուած մեռաքսին արուակը: Գիւղացիի մեռաքս, բանք:

Խոզակին պաշտօնն էր, կամ «թափթըփուքը», ինչպէս կ'ըսէին գիւղացիք: Խոզակին անարդ մատն է, տակի մէկ երկու խաւը որ ատկած որդին անմիջական պատանքը կը կազմէ: Այս մասին թելին արուակը ատորին է: Կամ, «պաշտ» խոզակը ծակած խոզակն է, որ «հնատացուի» համար խաչուած չէ եւ մէկէն որդը ոզջ ձգուած: Ատոնցմէ քաշուած մեռաքսը գիւղացիին համար չապիկ հիւսելու արժանի էր մինչեն, կամ, այդ օրերուն անանկ կը սեպուէր: Ատոր թելը կշռադրով կը գնէին եւ կը գործէին «մանուպէտներ» որոնք իրենց տան մէջ թէզկեահ ունէին: Գործուածը ալեծփիկ մակերես կ'ունենար («պլավըրճըդ», ինչպէս կը կոչէին) բայց տարեկան մը մանկիկի մը դէմքին պէս քնքուշիկ էր:

Պարտիզակ հակապատակներուս հանդիսարան էր: Մէկն ալ այս հակապատակերներէն գիւղացիին կռնակին մեռաքսի չապիկը եւ տաքին բուրդէ զուլպան էր: Կռնակինին կրնային մեռաքսի փափկութեամբ պղտել իսկ տաքերնին ալ խայթոցել, կծել զուլպաներով որոնք յաւէտ փշահիւս էին քան բնզահիւս: Բայց այդ հակապատակերներուն հարազատ արտադրանքն էր արդէն գիւղացին, էակ մը որ, իրենց խոտ տաղտկոյթն էր արդէն գիւղացին, էակ մը որ, իրենց խոտ բառերով «թէ՛ էյերի կուզայ, թէ՛ սէմերի»: Զա՛րկ, եւ

հարուածելէ կը տակայ. վայելեայ՛ եւ կը ժպտի: Մենք պիտի ըսէինք, ոչ անձրեւէն կը հալի, ոչ ալ արեւէն կը չորնայ:

Զարքաչութիւնը արդէն ա՛յդ է — թէ՛ իսիէկ չապիկ հագնիլ պիտնալ եւ թէ բուրդէ դուլպայ: Գիւղացին կրնար էէյֆ ընել եւ ի հարկին ծոմ պահել, անօթի մնալ: Կեանքը ճակտէն կը դիմապրաւէին անոնք, առանց վախի կամ տատամսումի: Ու կեանքը մէկ ձեռքով եթէ բարիք բերէր, իսիէկ չապիկ հագցնէր, միւս ձեռքով ալ կ'ապտակէր, քիթերնուն բերաննուն կը բերէր, էէյֆի սեղանը կը տապալէր, պարբերին ողբի կը վերածէր:

Պարտիզպակի մէջ ամէն հոլ հասարակածէն չէր փչեր. երբեմն ալ բեւեռներէն կուգար ան եւ իրեն հետ կը բերէր մահուան դալուկը ամէն խնդացող երեսի: Բայց այս պէսպիսի զացինները սոսկալի էին Աստուծոյ — կամ բանէ, ճակատագրին — հետ աչքկապուկ խաղալ: Եթէ դրախտէն դուրս հանուէին, նորէն կամացուկ մը, Աստուծոյ սիրած ատենը, կամ անոնց նայած մէկ պահուն, ներս կը սպրդէին, քիչ մը եւս վայելելու, խնդալու, խաղալու համար: Գիւղացի ըլլալ, այլ խօսքով, անոնց համար կը նշանակէր, անապատի ճակատագրականութիւնը չընդունիլ: Այդ էր իսիէկ չապիկին փիլիսոփայութիւնը:

*
**

Իմ մեծ մամս նկարագիր մըն էր, իր տեղը նշանաւոր, որուն ամէն գծերովը անկարելի էր պարծիլ ոչ իրեն եւ ոչ ալ իրեններուն համար: Բայց իրեն յատուկ առաքինութիւններն ալ ունէր: Տասը զաւակի մայր եղեր էր — հինգը մանչ, հինգը աղջիկ: Աղէկ որ հիմակուան աշխարհքին մէջ չէ ապրեր...:

Մեծ մամս, ո՛ւ եւ է մօր պէս, իր աղջիկները կարգելու կանխահոգութեամբ նեբքին կամ արտաքին հագուստի վրայ բաբեբեալ ինչ որ ձեռք անցընէր, կը ծրարէր (կը «պօղչայէր») եւ կը նետէր ընկուզենիէ անտուկի մը անյատակ փորին մէջ որ բնաւ չէր լեցուեր: Պատմայի, խասպայի կտորներ, հաղմայի հաւաքածոներ, ատուեղէններ, բուրդէ եւ բամպակէ դուլպաներ, եւ ատոնց բոլորին մէջ, ամէնէն թանկագինը, բօսիերով իսիէկ չապիկցուներ: Կը լեցնէր անտուկը: Ինչ չէր հագուեր: «Ես իմ օրս ըրեր իմ. չուլ մըն ալ կ'օգտէ ինձի» կ'ըսէր: Բայց աղջիկները աղուոր էին: Մէկը մանաւանդ — Ազաւնին — որուն զրչանկարը տուինք, մեր վրձինը նեբկին հետ արցունքի մէջ ալ թաթխելով «նոան պէս աղջիկ» էր:

*
**

«Տուտու — կ'ըսէր Ազաւնին, որուն ունայնասիրութիւնը երեսին ապտուրութեանը հետ ուղիղ կը համեմատէր — սա մէկ բօսիը ինձի համար պահեր ես նէ հիմա՛ տուր որ կարիմ հագնիմ. պէլճի հարս ըլլալու խրամէք չիմ ունենար»:

«Մինչեւ քեզ հարս չընիմ, այդ բօսիը անտուկին տակը կը մնայ... հիչ ննփէս մը՛ հատցներ», կը պատասխանէր տուտուն անողոք չեչտով: Ու կ'աւելցնէր, «Սրբայիդ սպասէ՛: Աչքդ հագուինք-սրգուինքի մը՛ բանար: Արուսեակին, փէսիէին ի՛նչ խրամէք որ տուաւ Աստուած, հէլպէք քու դէմդ ալ խրամէք մը պիտի հանէ: Աղջի՛, Ազաւնի, երեսներուդ ամէն մարմրող խեւի ալ չելլաս խնդաս հա՛...»:

Էջերը եւս չդարձնենք որ ատիպուինք անդամ մըն ալ կանգ առնել Ազաւնիին նկարին առջեւ...:

*
**

Տարիներ անցան, դէպքերը ճակատագիրը դուրս քաշեցին իր թաքստոցէն... եւ Ազաւնին հարս չեղաւ այս երկրին երեսը...: Անոր հարսնութեանը համար չապիկցու քանի մը բօսի մեատքսը մնայ մեծ մամիս անտուկին յատակը:

Անկէ վերջ, ողջոյնեանս, հանդիպած եմ տեսարանի մը որ երկու կեանքերու ողբերգութիւնը կը պատկերացնէր աչերուս առջեւ:

Ինչպէս էր սովորութիւնը, մեծ մամս, ատեն ատեն,

հարուածէդ կը տոկայ· փայփայէ՛ եւ կը ժպտի: Մենք պիտի ըսէինք, ոչ անձրեւէն կը հալի, ոչ ալ արեւէն կը չորնայ:

Զարքաչութիւնը արդէն ա՛յդ է — թէ՛ իսիէկ չապիկ հագնիլ պիտնալ եւ թէ բուրդէ դուլպայ: Գիւղացին կրնար ջէյֆ ընել եւ ի հարկին ծոմ պահել, անօթի մնալ: կեանքը ճակտէն կը դիմագրաւէին անոնք, առանց վախի կամ տատամսումի: Ու կեանքը մէկ ձեռքով եթէ բարիք բերէր, իսիէկ չապիկ հագցնէր, միւս ձեռքով ալ կ'ապտակէր, քիթերնուն բերաննուն կը բերէր, ջէյֆի սեղանը կը տապալէր, պարէրնին ողբի կը վերածէր:

Պարախպակի մէջ ամէն հով հասարակածէն չէր փչեր· երբեմն ալ բեւեռներէն կուգար ան եւ իրեն հետ կը բերէր մահուան դալուկը ամէն խնդացող երեսի: Բայց այս պիտի ըսէինքը սոլվեր էին Աստուծոյ — կամ բսենք, ճակատագրին — հետ աչքկապուկ խաղալ: Եթէ դրախտէն դուրս հանուէին, նորէն կամացուկ մը, Աստուծոյ սիրած եղած տուներ, կամ անդին նայած մէկ պահուն, ներս կը սպրդէին, քիչ մը եւս վայելելու, խնդալու, խաղալու համ: Գիւղացի ըլլալ, այլ խօսքով, անոնց համար կը նշանակէր, անապատի ճակատագրականութիւնը չընդունիլ: Այդ էր իսիէկ չապիկին փիլիսոփայութիւնը:

***

Իմ մեծ մամս նկարագիր մըն էր, իր տեղը նշանաւոր, որուն ամէն գծերովը անկարելի էր պարծիլ ոչ իրեն եւ ոչ ալ իրեններուն համար: Բայց իրեն յատուկ առաքինութիւններն ալ ունէր: Տասը զաւակի մայր եղեր էր — հինգը մանչ, հինգը աղջիկ: Աղէկ որ հմմակուան աշխարհքին մէջ չէ ապրեր···:

Մեծ մամս, ո եւ է մօր պէս, իր աղջիկները կարգելու կանխահոգութեամբ ներքին կամ արտաքին հագուստի վրա բաբերեալ ինչ որ ձեռք անցընէր, կը ծրարէր (կը «պօղչայէր») եւ կը նետէր ընկուզենիկ անուկի մը անյատակ փորին մէջ որ բնաւ չէր լեցուեր: Պատմայի, խասայի կտորներ, հարսանեկան հաւաքածոներ, աստեղէններ, բուրդէ եւ բամպակէ դուլպաներ, եւ ասոնց բոլորին մէջ, ամէնէն թանկագինը, թօփնրոյ իսիէկ չապիկցուներ: կը լեցնէր անուկը: Ինք չէր հագուեր: «Ես իմ օրս ըրեր իմ· չուլ մըն ալ կ'օգտէ ինձի» կ'ըսէր: Բայց աղջիկները աղուոր էին: Մէկը մանաւանդ — Ազաւնին — որուն դրչանկարը տուինք, մեր վրձինը ներկին հետ արցունքի մէջ ալ թաթխելով «նոան պէս աղջիկ» էր:

***

«Տուտու — կ'ըսէր Ազաւնին, որուն ունայնասիրութիւնը երեսին ազատութեանը հետ ուղիղ կը համեմատէր — սա մէկ թօփը ինձի համար պահեր ես նէ հիմա՛ տուր որ կարիմ հագնիմ· պէլճի հարս ըլլալու խըսմէք չիմ ունենար»:

«Մինչեւ քեզ հարս չընիմ, այդ թօփը անուկին տակը կը մնայ··· հիչ նէփէս մը՛ հատցներ», կը պատասխանէր տուտուն անողոք չեշտով: Ու կ'աւելցնէր, «Սրբայիդ սպասէ՛: Աչքդ հագուինք–սըգուինքի մը՛ բանար: Արուսեակին, փէփէին ի՛նչ խըսմէք որ տուաւ Աստուած, հէլպէք քու դէմդ ալ խըսմէք մը պիտի հանէ: Աղջի՛, Ազաւնի, երեսնէրուդ ամէն մարմրող խեւի ալ չելլաս խնդաս հա՛···»:

Էջերը եւս չդարձնենք որ ատիպուինք անդամ մըն ալ կանդ առնել Ազաւնիին նկարին առջեւ···:

***

Տարիներ անցան, դէպքերը ճակատագիրը դուրս քաշեցին իր թաքստոցէն··· եւ Ազաւնին հարս չեղաւ այս երկրին երեսը···: Անոր հարսնութեանը համար չապիկցու քանի մը թօփ մետաքս մնայ մեծ մամիս անուկին յատակը:

Անկէ վերջ, տղայութեանս, հանդիպած եմ տեսարանի մը որ երկու կեանքերու ողբերգութիւնը կը պատկերացնէր աչերուս առջեւ:

Ինչպէս էր սովորութիւնը, մեծ մամս, ատեն ատեն,

չեմ գիտեր ի՛նչ խորհուրդով կամ ներքին դրդումով, արտուկին քով կ՚նկլէր եւ կը բանար գայն ու պօղչաները դուրս կը հանէր եւ ունեցածները հատ հատ թօթուելով աչքէ կ՚անցընէր:

Ադաւնիին մահէն վերջ սուգը երկար տեւեց եւ մեծ մամա ամիսներով անտուկին չմօտեցաւ: Բայց օրին մէկն ալ մտաւ «անտուկին սենեակը», բացաւ կափարիչը, դուրս քաշեց առաջին պօղչան, եաեւէն երկրորդը, մինչեւ վերջինը որուն մէջ պահած էր չապիկցու մետաքսի թօփերը: Քակեց պօղչան զգուշած հանդարտութեամբ մը մինչեւ որ հանդիպեցաւ այն թօփին որ Ադաւնիին հարսնութեան չապիկցուն պիտի ըլլար: Հոս վերաւ, փղձկեցաւ: Գրկեց թօփը եւ արցունքներովը թրջեց:

«Ա՛խ, եավրուս, իմիէկ հագցնէի, հարս պիտի ընէի քեզ: Խըսմէք կանչեցի. խըսմէք չեկաւ... վա՛խ, ուղուղ, վա՛խ, նուռ երեսներդ թօշնեցան: Իմիէկ չապիկին տեղ պաղ հողին պիրկը դրինք քեզ, վա՛խ...: Անուշ լեղուիդ մեռնիմ...: Իմիէկ չապիկ ուզեցիր տէ ես ալ հարսնութեանդ սպասեցի... վա՛խ, վա՛խ»:

Այս կոծը, որ եթէ գրի առնուէր «լացի բանաստեղծութիւն մը» պիտի ըլլար ծայրէ ի ծայր, կը կրկնուէր ամէն անգամ որ այդ անտուկը բացուէր:

ՃԻՒՂՑՈՒԻ ԱՆՏՈՒԿԸ ԱՅԴ ՕՐԷՆ ԵՂԱՒ ՈՂՔԻ ԱՆՏՈՒԿԸ...:

*
**

Իմիէկ չապիկին տակ այսպէս կոտտուն ցաւեր ալ պահուած էին այդ պիւղին մէջ:

Վայելէի խորհրդանիշը նաեւ խորհրդանիշն էր գրկանքի եւ յուսախաբութեանց:

Այդ էր պիւղը — ժպիտ եւ արցունք նոյն առեն կամ յաջորդականօրէն:

ԱՂԱՆԴԱՒՈՐՆԵՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԱՐԹՆԱՄՏՈՒԹԻՒՆ ԹԷ ՄԻԱՄՏՈՒԹԻՒՆ — ՇԱԲԱԹԱՊԱՀ ԱՌԱՔԵԱԼԸ ԵՒ ԻՐ ՀԱՄԱՁԱՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ — ԶԱԽԵՇՏ:

Պարտիզակի հողը պարարտ էր: Թէ՛ ֆիզիքապէս, թէ հոգեկանապէս, թէ իմացականապէս: Ան որ ցանելիք սերմ մը ունէր, անպատճառ անդամ մը Պարտիզակ կ՚այցելէր:

Եւ ինչո՞ւ չըլլար:

Նախ, Պարտիզակ անարդ պիւղ մը, կամ անկիւն մը չէր փոքր Ասիոյ քարտէսին վրայ: Տասը հազար Հայ բնակչութիւն մը իր տէրն ու պատիւը պիտի պահանջէր ո եւ է երկրի մը աշխարհագրական վրայ: Ճիրաւի, ըստ Գրքին, «քաղաք մըն էր; լերան մը վրայ կեցած որ չէր կրնար պահուիլ»:

Երկրորդ, թիւէն աւելի կարեւոր նկատողութիւն մըն էր ժողովուրդին հոգեկան ընդունակութիւնները կամ մշակոյթին աստիճանը:

Պարտիզակցին «տղէտ պիւղացի» չէր. ընդհակառակն, աչքն ու միտքը բաց էին:

Ու պարարտ հողը բնականաբար ամէն տեսակ սերմ կը հասցնէ — աղէկն ալ գէշն ալ:

Սխալ է, ըստ իս, ո եւ է տեսակ կրօնական կամ ընկերային գաղափարի, շարժման կամ աղանդի ծաւալումը վերագրել նկարագրի ակարութեան, ինչպէս՝ յեղյեղուկութեան, չհաստատութեան, նորասիրութեան, կամ, առօրեայ իմացականութեան, տպիտութեան: Ընդհակառակն, աւելի յաճախ աւանդամոլութիւնը ապացոյց է հոգեկան եւ իմացական բթութեան կամ լճացումի: Ինչո՞ւ զարմանալի թուի որ ժայռի վրայ ինկած սերմերը չեն բուսներ, կը մեռնին:

Ազանդաւոր շարժումներու պատմութիւնը ո եւ է ժամանակի եւ երկրի մէջ համոզիչ վկայ է սա իրողութեան թէ անոնք ծաւալ գտած են բաղդատաբար հողիով եւ մտքով պրծուն մարդոց մէջ: Պարտիզակի ժողովուրդին համար

անպատասխանելի չէր, այլ վարկ ու պատիւ էր որ ազանդաւորներու քարոզութեան եւ առաքելութեան դաշտ կ'ըլլար: Այնքան մը հոգիով խեղճ չէին այս դիւզացիները որ անկարող ըլլային ասկին կղկղանքէն զանազանելու, եւ կամ մերժելու խաւարը եւ լոյսը ընդունելու: Ճշմարտութենէ չէին վախնար. իսկ բարբարոջանքէ չէին խարուեր: Թէ՛ իրապաշտ էին, թէ՛ լուսապաշտ: Ուր որ հալածանքի սպառնալիքը կայ հոն թուլամորթ նկարագիր չկրնար ապրիլ: Մարդ թէ յեղյեղուկ եւ թէ նոյն առեն ամուսն եւ անյողդողդ նկարագիրը չկրնար ունենալ: Անանկ որ, այս պահուն վրայ ալ չենք կրնար Պարթիզակի պատուոյն դպչիլ: Ազանդի մը յարիլ եւ դիտակցաբար անձը նշանակել հալածանքի, ծաղրու եւ ծանակի, կը պահանջէ ամէնէն քիչը հաստատակամ նկարագիրը որ արդարօրէն եւ աննախապաշարօրէն պէտք է յարդուի երբ եւ ուր որ յայտնուի:

Երրորդ նկատում մըն ալ սա՛ է թէ Պարթիզակի «հոգը» ոչ միայն պարարտ էր հապա նաեւ՝ դիւրամատչելի: Պարթիզակ Աստուծոյ եւ մարդոց աչքին տակ դրուած դիւղ մըն էր, ոչ թէ թաղուած, թխմուած փոքր Ասիոյ մէկ հեռաւոր ծակին մէջ: Պետութեան մայրաքաղաքին քթին տակն էր, հիմակուան հաշուով քարընկէց մը անդին — վաթսուն մը դոն հեռու միայն: Ո եւ է «առաքեալ» կ. Պոլսէն երկաթուղին վրայ կրնար ցատկել, առաջին չունէր Նիկոմիդիա առնել, եւ ապա անցնիլ Պարթիզակ, ծոցին միւս կողմը: Ծոցին մէկ կողմը պռուայիր, միւս կողմը կը լսուէր: Ու զարմանալին ան է որ այս առաքեալները Նիկոմիդիա կ'ելլէին բայց հոն չէին յամենար: Քաղաքներէ աւելի կարեւոր դաշտ կը սեպուէր Պարթիզակ, ցանքի համար, եթէ կ'ուզէք, հոգեւոր ասպատակութեան, զաղափարներու վաճառականութեան, ապէս կոչեցեալ «առաքելութեանց» համար: Եւ այսպէս ան որ կ. Պոլիս ցամաք կ'ելլէր, կրնար մէկ ոտնումով Պարթիզակ հասնիլ եւ հոն Արիսպագոս մը դտնել եւ իր Պօղոսեան կամ Ապօղոսեան վարդապետութիւնները քարոզել:

Երկրորդական նկատողութեանց կարգը, կրնանք յիշել, ի մէջ այլոց, սա նախ՝ թէ Սուլթան Համիտի օրերուն երբ հայ ժողովուրդը ամէն տեղ բանտարկեալներու կեանքը

կ'ապրէր, կարօտ կը քաշէր նոր ձայն մը լսելու եւ նոր դէմք մը տեսնելու: Նորութիւնն ալ դրօսանք էր: Ու երբ հեռաւոր երկրէ մը կապոյտ աչերով, դեղնօրակ մազերով մարդ մը կուգար իր վրայ ուշադրութիւն կը հրաւիրէր: «Մըստըր մը եկեր է»ի լուրը կայծակի արագութեամբ կը տարածուէր թաղէ թաղ: Ո՞վ է, ինչո՞ւ եկեր է... բնական հարցումներ էին որոնք բերնէ բերան արձագանգ կը դտնէին մինչեւ որ հանդիպէին մէկուն որ հաւաստի պատասխան մը ունէր:

Պէտք է ըսեմ թէ, դէթ իմ օրերուս, ո եւ է կրօնական հետաքրքրութիւն չկար Պարթիզակ: Տարբեր հարց թէ «մոլար վարդապետութեանց» առաքեալներ էին թերեւս եկողներէն ոմանք, բայց իրենք պարկեշտ եւ բարի մարդիկ էին: Գիւղին պատմութեան մէջ չկային կրօնական հետաքրքրութեանց ցաւալի հետքեր:

***

Ազանդաւորի մը մէկ նամուշը կենդանի է յիշողութեանս մէջ: Անոր ամբողջ դիմագծութիւնը — աչքը, յօնքը, մօրուքը, պեխը — աչքիս առջեւ է: Հազած հագուստին գոյնն ալ մտքիս վրայ տպաւորուած մնացած է: Զմեռ էր եղեւնակը եւ բուրդէ բաճկոն մը (սուէթըր) հագած էր: Ես ինծի համար ըսի, «եթէ սա մարդը հագած բուրդէ բաճկոնը հանէր ինծի տար բոլոր քարոզածէն աւելի մեծ բարիք մը կրած կ'ըլլար»: Դժբախտաբար ոչ բաճկոնը պարզեւ առի եւ ոչ ալ քարոզներէն պատառ մը իսկ ճաշակեցի որ մարսէի:

Երկայնահասակ Ամերիկացի մըն էր եկողը: Շարաթապահութեան քարոզիչ մըն էր: Մինչեւ այդ օրը չէի գիտեր թէ դիւղին մէջ կար Շարաթապահներու փոքրաթիւ խումբ մը: Թէ ինչպէ՞ս Շարաթապահութիւնը ընդուներ էին այդ երկու երեք ընտանիքները, չեմ գիտեր: Այս առաքեալը կը չրջէր անտարակոյս այն նոյն չարժառիթներով որոնցմով Պօղոս Առաքեալէն սկսեալ ամէն առաքեալ չրջած է — այսինքն, նորահաւատներու թիւը աւելցնելու եւ հաւատացեալներն ալ իրենց հաւատալեացը մէջ հաստատելու: Դժբախտաբար, սակայն, անզլիերէնէ զատ ո եւ է լեզու չէր

դիաեր: Ժողովուրդին հետ հաղորդակցելու համար թարգմանի պէտք ունէր: Ու այդ անհրաժեշտ պէտքը գոհացնելու համար պիտ գաներ էր մեր պարոցին անօրէնը որմէ խնդրած էր նորեկ քարոզիչը այդ նպատակին համար իր ուսանողներէն մէկը ղրկել:

Այդ տարին երէց կարդն էր: Անգլիերէնս անշուշտ անբաւական էր Ամերիկացի Շաբաթապահի մը քարոզները թարգմանելու, մանաւանդ որ առանկ փորձառութիւն ալ ունեցած չէի:

Ինչո՞ւ համար արդեօք անօրէնը գիս ընտրեր էր այդ պաշտօնին համար — այդ ալ չհարցուցի եւ չհասկցայ, թէեւ դպանապէս հպարտացայ որ անգլիագիտութեանս մասին այդքան մը համարում եւ վստահութիւն ունէր ան: Հաւանական է որ լեզուին հետ՝ իմ սուրբ գրական ծանօթութիւնս նկատի ունեցած էր անօրէնը ընտրութիւնը ըրած առեն: Նաեւ, այժմ կը խորհիմ, վստահեցաւ հաւատքիս եւ աւանդութիւններուս մէջ հաստատ դիրքիս:

***

Ինչ որ է, առաջին օրը առաջնորդս տարաւ զիս Փ.ենց տունը որուն վերնայարկի սենեակին մէջ հաւաքուած էին քանի մը կիներ եւ քանի մը մարդիկ որոնցմէ եւ ոչ մէկը անգլիերէն կը հասկնար: Այդքան մը սրտի հանդստութիւն դոնէ ունենալու էի որ ներքին վախերուս յաղթէի...: Հապա՛ եթէ մէջերնին հասկցող կէնար եւ վրաս խնդար երբ սայթաքէի կամ սխալէի թարգմանութեանս մէջ...: Բարեբախտաբար, սակայն, այդ օրը ոչ մէկ տեղ ոտքս քարի զարնուեցաւ: Գոնէ հայերէն դիտէի — չէ՞ մի որ Ծալեանի աշակերտն էի. Աստուածաչունչը՝ նմանապէս, դէթ բաւական՝ պատանիի մը համար: Ու կ'երեւի թէ «Մրատրը»ն ալ նկատի ունենալով իր ունկնդիրներուն մտաց մակարդակը եւ իր թարգմանիչին տահմանաւորութիւնները, չատ պարզ լեզու դործածեց եւ կարճ եւ ընդհատ նախադասութիւններով խօսեցաւ:

Ուրիշ դիւրութիւն մըն ալ ան էր որ մարդուն խօսածներուն մեծագոյն մասը Ս. դրական վկայութիւններ էին:

Ամէն նախադասութեան վերջը Աստուածաչունչը կը բանար եւ համար մը երկուք կը կարդար: Իմ ընելիքս կ'ըլլար բնականաբար հայերէն Աստուածաչունչին համապատասխան համարները կարդալ:

Զարմանալին ան էր որ իր ունկնդիրներն ալ իր խօսքերուն կրնային դիւրաւ հետեւիլ ձախընթաց ընտանութեամբ այն բոլոր Ս. Գրային վկայութիւններուն զորս կը կարդար: Այդ էր արդէն դաղտնիքը անոնց աղանդաւորութեան: Իրենց հաւատքը հիմներ էին համարներու վրայ: «Ահա՛, ասանկ դրուած է»... ու վճռական կ'ըլլար պատդամը: Երբեք մտքերնուն չէր անցներ հարցնել թէ — «Հապա ուրիշ տեղեր ինչե՛ր դրուած են»: Իրենց դիտցածը «իրենց աւետարանին» համաձայն էր բայց ո՛չ թէ «Աւետարանին» համաձայն: Այս այլամերժ վերաբերմունքը Աստուածաչունչին նկատմամբ, որմէ կը յաւակնէին քաղել իրենց քարոզած վարդապետութիւնները, անտարակոյս կը տկարացնէր իրենց դիրքը եւ անմիջապէս տարակուսելի կ'ընէր այդ վարդապետութիւններուն վաւերականութիւնն եւ բանաւորութիւնը: Աղանդաւորի մը միտքը նման է տան մը որուն բոլոր պատուհանները վարագուրուած են եւ դուրս նայելու համար միայն մէկը բաց ձգուած է:

***

Երկրորդ օրը փորձանքի հանդիպեցայ: Կարելի՞ էր մի թէ որ ուսանողներէն մէկը Շաբաթապահներուն ժողովներուն մէջ «մրատրը»ի մը թարգման կարգուած ըլլար եւ պարոցին մէջ հետաքրքրութիւն չարթնցնէր:

Առաջին փորձը յաջող էր բայց որո՞ւ հասկցնէինք: Մեր պարոցին մէջ երբ դուրսէն ամերիկացի «անուանի» մարդ մը դար ու թարգմանութեամբ խօսելու հարկ ծագէր, Արմենակ էֆէնտին կամ Տր. Ճովսէփը միայն այդ պահանջկոտ պաշտօնը կրնային կատարել: Ես ո՞վ կ'ըլլայի որ յանկնէի թարգման ըլլալ Ամերիկացիի մը, փոյթ չէ թէ այս պարագային Շաբաթապահներու մէկ առաքեալն էր ան:

«Ծօ, Ա., չինեցի՞ր մէ, թարգմանեցիր մի»:

«Ազբար, թարգմանեցի։ Մարդը չգիտցած բառերս չպործածեց»։

«Հա՛, մարդ Ամերիկայէն պայ, քարոզ տայ եւ Ա.-ին չգիտցած բառերը չպործածէ, ըլլալի՞ք բան է»։

«Լաւ, չեմ հաւատար նէ, եկէ՛ք մոխիկ ըրէք» բաած զըրնուեցայ չարչրկիչներուս ձեռքէն ազատելու համար։

Ըսուած է թէ մարդ ինքն է պատասխանատուն իր զըրխուն եկած չարիքներուն դէմ կէսին։ Այս իմ դլխուս եկած չարիքին լման պատասխանատուն ես եղայ։

Այս հրաւէրը կամ մարտակոչը տաք ընդունելութիւն պտաւ մանաւանդ այն տղաքներէն որոնց մտքին մէջ Սատանան չարութիւն դրած էր։ Հաղիւ թէ ակամայ այդ հրաւէրը տուած էի, դաւերը սկսան լարուիլ դէմս։

Ժողովներուն տեղը եւ ժամերը պահել անկարելի էր։ Պաղարիւնութիւնս պահելու էի, թէեւ ներսէս վախի դողմ մէջ էի։

Երբ յաջորդ օրը կամաց մը ապրդեցայ դասի պաշտօնս կատարելու, տեսայ թէ այդ անատակորդիները տանը դուրս կեցած ինծի կը սպասէին։

«Ի՞նչ... հիմա վե՞ր պիտի ելլէք։ Ազբար, մարդիկը ի՞նչ պիտի խորհին», ըսի, խօսք մը ըրած ըլլալու համար։

«Սըտո՛ր նայեցէք, տղաք· ելլէ՛, եկէ՛ք ըսաւ, այսօր ալ ձեռքէն պայ նէ մեզ առօք փառօք կո պիտի դարձընէ»...։

«Հայտէ՛, նայի՛նք, առաջնորդէ՛, Թարգման էֆէնտի», ձայնեց, անոնց մէջէն ամէնէն տեւ սիրար որ պիտալու կամ ապաշխարելու բնաւ տրամադրութիւն չունէր։

«Ի՞նչ պիտի ըսեն — աւելցուց Հրանդը որ դասակիցս էր եւ այնքան պատրաստ յաջողութիւնս ծափահարելու որքան՝ ծաղրելու ո եւ է մէկ առթիւ — ի՞նչ պիտի ըսեն· պիտի ըսեն որ դպրոցի տղաքը պիէ Շարաթապահ ըլլալու եկեր են»։

«Հա եա՛· մարդը քէյֆ պիտի ըլլայ որ ժողովուրդը մէկէն չսացաւ», հառաչեց Ակնոցի Յովհաննէսը որ քիթը ամէն տեղ կը խօթէր, եւ եթէ նոր անունով մը մկրտել ուզէինք, պէտք էր «հետաքրքիր Յովհաննա» կոչէինք զինք։

Ինչ որ է, վեր ելան եւ քթերնուն տակէն խնդալէն, փսփսալէն, խումբով մը նստան կողմնակի անկիւն մը այս

անանուանելի փորձանքները։ «Մըտքը»ին հասկցուցի եւ թէ առանք մեր դպրոցին աշակերտներ են որոնք հետաքրքրուած էին իր քարոզը լսելու։ Մխամիտ անոնց պարտկուած չարամտութեան, ուրախ եղաւ որ «նոր դէմքեր» աւելցած էին իր ունկնդիրներուն վրայ որոնց թիւը սովորաբար ոչ կ'աւելնար, ոչ կը պակսէր։

Երբ կարդը եկաւ քարոզին, ելայ եւ քարոզիչին քով կեցայ անանկ դիրքով մը որ չտեսնէի սեւհոդի հալածիչներուս երեսները որոնք, վառած էի, հազարումէկ ծամածռութիւններով եւ կապկութիւններով պիտի փորձէին զիս սըխալեցնել եւ խայտառակել։ Երբ չի կրցին աչքս դրաւել սկսան ձայներնին դործածել։

Այս տղաքը որ կատարելագէս առողջ էին, վերջի տասը վայրկեանին մէջ պատառութեան դոհեր ձեւացան։ Փռընգա՞լ, հապա՞լ, կոկորդը մաքրել, քիթը խնչե՞լ ահաւոր չունթիւնով...։ Այս անատուածները եթէ Սատանայէն խըրատուած ըլլային աւելի անատանելի մեծ փորձանք պիտի չըլլային որքան եղան այդ օրը, ո՛չ միայն իմ դլխուս, հապա նաեւ՝ ամբողջ ժողովին եւ անոր առաջնորդին դլխուն։

Բայց յաղթանակը տարի նորէն...։ Խրի մարդ էր եւ դիս տուա չհանեց, ոչ մէկ անձանօթ բառ դործածեց եւ թարգմանութիւնս ո եւ է պատրուակ չտուաւ ընկերներուս՝ դիս ծաղրելու եւ քաչքչելու· ապա թէ ոչ ո՞վ կրնար ազատել դիս անոնց դիշատիչ ճանկերէն...։

Եւ ատկայն Սատանային հնարքները չատ են, վկայուած է։ Մէկ ապացոյցը այդ օրը տեսայ։ Երբ քարոզը լմնցաւ մարդը բարեմտաբար հարցումներ ընելու պատեհութիւն տուաւ, նկատի ունենալով թերեւս «նոր դէմքերը», զորոնք «լուսաւորելու» պարտաւորութիւն ղդայ։

Ահա՛ հրաւէր կատուին որ մուկին հետ խաղայ...։

Դիտելի էր որ անդրաչխարհեան չհագրդռութիւնը խրատնկ էր քարոզիչին խօսքերուն մէջ։

Յովհաննէսը, որուն տօրեայ մեծագոյն մտահոդութիւններէն մէկը կերածը կամ ուտելիքն էր, հարցուց հաթիւններէն մէկը կերածը (չարամտօրէն) թէեւ ինծի չափ ինք ալ կըրյերէն լեզուով (չարամտօրէն) թէեւ ինծի չափ ինք ալ կըրնար հարցումը անդլիերէնով ուղղել քարոզիչին — «երկինքի մէջ ուտել, խմել կա՞յ»։

Մարդը առանց կասկածելու թէ հարցումը գուարճասիրութեամբ կ'ըլլայ, ամէնայն լրջութեամբ պատասխանեց — «Այո՛, կայ»։ Եւ սկսաւ Աստուածաչունչը թղթատել վերկայութիւններ գտնելու համար։

Հրանդը մչտեց Ծովհաննէսը եւ ըսաւ — «Հարցուր թէ ի՛նչ տեսակ կերակուրներ եւ խմելիքներ կը հրամցնեն երկինքը»։

Հարցումը երբ իրրեւ մեծ գիւտ կրկնուեցաւ բոլոր տղոց աչերը գուրս ինկան տեսնելու թէ մարդը լարուած թաղարին մէջէն պիտի կրնա՞յ ելլել թէ ոչ։

Մարդը գործեալ կատարեալ պաղարիւնութեամբ եւ ինքնավստահութեամբ Աստուածաչունչին էջերը գարձուց եւ համար մը հասկէ, համար մը հոնկէ կարդաց եւ երկինքի ճաշացուցակը տուաւ...։

«Իհ, հապնելիքնիս ի՞նչ պիտի ըլլայ, հարցուց, այս անգամ ինք, Հրանդը։

«Ծօ՛, այդ արդէն պիտենք մենք», մէջ մտաւ Ծովհաննէս։ «Հրեշտակներուն վրայ օր մը հաղուստ տեսա՞ծ ես։ Հաղուստ չեն հագցներ հոն, հագածդ ալ վրայէդ կը հանեն, կոնակդ երկու թեւ կը փակցնեն... այդչափ»։

Բայց մեր «մըտաբեր»ը երկինքի արժանի հագուստի կարեւոր ամենավաւերական տարազներուն նկարագրութիւնն ալ գտաւ կարգաց...։

Այս տղաքը ուղածնին նորէն գտան բայց ոչ իմ հաւատս, ինչ որ փափաքածնին էր։ Զուարճացան օգտուելով օտար պանդուրտի մը միամտութենէն։

«Աղբա՛ր, ի՛նչ կ'ուզէք ըսէք, պօշպօղազ է ամմա Մ. Գիւրքն ալ ծայրէ ծայր դուց պիտէ կոր մարդը»։ Ծատկանը չափան որակում մըն էր մարդուն արժանիքին որ կը պատկանի առհասարակ այդ կարգի պանդուրտ առաքեալներու։

***

Այս էարեբէն օձիքս չազատեցի սակայն մինչեւ որ չհամոզուեցան թէ ամբողջ շաբաթ մը թարգմանութիւն ըրած էի առանց տասը վարա իսկ վարձատրութիւն ընդունելու։

Ընկերներս վաճառական էին. ես խէալիսա ծներ էի... խէալիսա ալ մեռնելու համար։ Բայց վաճառականը ե՞րբ հասկցեր է խէալիսաը որ իմ ընկերներս ալ պիտ հասկըննային։

«Ծօ՛, ամէն մէկ քարոզի թարգմանութեան համար հինգ ղուրուչ առնէիր նէ, երեսուն ղուրուչ վարա պըպանդ կը մտնար»։

Երեսուն ղուրուչ վարա պըպանս մտնար որ ի՞նչ ըլլար...։ Իմ հաշիւս եւ մտահոգութիւնս եղած է միշտ ոչ թէ պըպանս մտածը հապա մտքիս եւ հոգիիս մէջ մտածը։

ՄԻՏՏԻՐԸ ԵՒ ԱՒԵՏ ՎԱՆԷՆ

Պարտիզակ հայաբնակ գիւղ մըն էր բայց — չմոռնանք — Թուրք կառավարութեան կրունկին տակ: Գաւառին միւթէսարրիֆը Իզմիա կը նստէր: Ի՛նչ չսուկ որ կլլէր՝ կ՚իմանար: Լերան ու ձորին մէջ անհատական նախանձելի ազատութիւն կը վայելէին Պարտիզակցիք, բայց գիւղին հաւաքական կամ հանրային կեանքը կաշկանդուած էր: Օրէնքին խստութիւնը կար, նաեւ՝ ծուռ եւ կատածոտ աչքը գիւղապետին — միւտիրին — որ մինչեւ Սահմանադրութեան կարճատեւ շրջանը, Թուրք մը կ՚ըլլար:

Առանցքէ մեայն մէկուն դէմքը յիշողութեանս մէջ դրոշմուած է: Զեմ գիտեր թէ ի՛նչ տեսակ մարդ էր ան: Որմանք կ՚ըսէին թէ դէշ մարդ մը չէր: Արդէն ո՛եւէ Թուրք պաշտօնակալի ժխտական կողմը եթէ նոպկալիօրէն չեչոլուած չըլլար կը գոհանայինք, առանց բծախնդրութիւն ցուցընելու անոր դրական առաքինութեանց նկատմամբ: Այս մարդը գոնէ գաժան ու անգութ չէր եւ վրան բաց անիրաւութիւն չէր ըներ: կարծեմ սերմամբ Սիւննի Թուրք չէր: Անունը միտքս չէ: Հաստակաւոր, Թուխ խառնուածքով մարդ մըն էր: Պաշտօնակալի մը ինքնագիտակցութիւնը ունէր, կամ, ո՛վ գիտէ, ժողովուրդին ցուցուցած պատկառանքը այդ տպաւորութիւնը կ՚ընէր: Դանդաղ, հաշուուած քայլերով կ՚անցնէր չուկայէն եւ գիւղին փողոցներէն, ձեռքը միշտ դաւազան մը, եւ, գոնէ ամէն անգամ որ ես հանդիպած եմ: Ուրկէ որ անցնէր, ճամբուն եզերքը, տուներու չէմերուն վրայ նստող էրիկմարդիկ եւ կնիկներ ոտքի կը կենային եւ ան որ կրնար նաեւ գնանէն Թրքական բարեւ կուտար. ինքն ալ փոխադարձաբար կը բարեւէր: Շուքը ծանր էր բայց գոռելներու (Թրքական գերեզմաններուն) նոճիներուն ձգած շուքին չափ՝ սեւ: Բարեւ կուտային մարդու մը որ ինք ինչ եղած ըլլար — պզկկ կամ դէշ — ներկայացուցիչն էր կեղեքիչ եւ ոճրապարտ կառավարութեան մը որ կը կեղերծանար, կը մարմնանար դժոխածին ապտակի մը անձին մէջ որուն անունն էր Սուլթան Համիտ: Ցղայութեանս օրերուն

ամէն Թուրք պաշտօնակալի երեսը կը տեսնէի ես Սուլթան Համիտի դիմակը, ուսաի թէ՛ կը վախնայի եւ թէ՛ կը ղղուէի տեսածներէս:

Այս մարդը բացառութիւն մը չէր ինձ համար: Հակառակութիւնս ասոր եւ իր դասակարգին բոլոր ներկայացուցիչներուն մասին՝ անշուշտ էնթակայական պատճառներ ալ ունէր: Ապրատէր էի եւ ապրատիրութեան վարժապետներս կամ ներշնչարաններս Ռաֆֆիին էր, եւ Պօղոս պրպրը: Ազատութեան եւ արդարութեան զգացումներս կանխահասօրէն խորունկ էին մէջս: Ու կանուխ հասակէս զգուած ցասմունք եւ արհամարհանք կը կրէի սրտիս մէջ գիւղին միւտիրէն սկսեալ մինչեւ Սուլթան Համիտ: Գալարուած օձին պէս էին այս պաշտօնակալները որոնք կը չարժէին ինչպէս որ կամենար եւ հրամայէր զգոյիր գլուխը:

«Ուղուլ Ա., ասոնց ամէնէն ապէկը վրաս գրէ» — կ՚ըսէր Պօղոս պրպրս — որուն մօրթին մէջ Թագուած էր եբրեմն օձապլխին սուր եւ Թունալից ժանիքը եւ հպիւռ ապատած առյդ մահէ:

Ինձ այնպէս կը Թուի Թէ այդ էր ընդհանուրին պատանդպատճառը: Երեւոյթները անշուշտ խարուսիկ էին: Գիւղին պզտիկները, Թաղապետական ժողովին անդամները բարեկամանալը, Թաղապետական ժողովին անդամները բարեկամանալը, կամայ կամ ակամայ, ի հարկին կը չոմուիւն կ՚ընէին, կամայ կամ ակամայ, ի հարկին կը չոմուիւն կ՚ընէին, «միւտիր էֆէնտին»: Ուրիշ ի՞նչ պըտրտէին, կ՚ուզէին «միւտիր էֆէնտին»: Ո՛վ կրնային ընել սակայն: Թուրքը մեզ տարկացուցած էր: Ո՛վ կը համարձակէր բողոքել: Գլուխ կը ծռէին, կը համակերպէին, բայց պատառպէս, լեռներուն եւ դաշտերուն միայնութեան մէջ, կը պոռթկային իրենց ցասմունքը միւտիրին ալ, Համիտին ալ հասցէին եւ մինչեւ անոնց «օխտը պորտը» կ՚անիծէին անեղակելի բանա-ստեղծութեամբ մը որուն կարողութիւնը իր նրբութեան հասցուցած էին Պարտիզակի պատանի դիւզացիները...:

Դպրոցական հանդէսներու առթիւ պատուոյ տեղը կը նստեցնէին «միւտիր էֆէնտին»: Թէ ի՛նչ տատիճանի կրթութիւն ունէր, գոնէ ես չէի գիտեր, բայց եւ ոչ մէկ առթիւ Թիւն ունէր, գոնէ ես չէի գիտեր, բայց եւ ոչ մէկ առթիւ հրապարակաւ երկու խօսք խօսիլը իմացած եմ: Հիմակուան կրթական չափանիշներով հաւանաբար պէտք մարդուն մէկն

էր: Հարկաւ Թաւրքերէն կարդալ գրել գիտէր, բայց անկէ անդին ի՞նչ գիտէր արդեօք: Լեզու չէր գիտեր. ո՛և է աշխարհահայեացք չունէր, ոչ ալ գիտութիւն: Բայց այս մարդկային դէրօն տասը հազար բնակչութեան մը գլուխը դրուած էր իրրեւ կառավարիչ...:

Ի՛նչ յատկանշական պատկեր բռնապետական այն կարգին որուն տակ ապրեցանք զարերով, եւ գոնէ սա վերջին կէս դարուն հալածուեցանք, չարչրկուեցանք, կտտորուեցանք եւ վերջապէս մեռանք, գրեթէ բնաջնջուեցանք ազգովին:

*
**

Իմ տղու երեւակայութեանս համար սակայն Պարտիզակի կառավարութեան խորհրդանշանն էր Աւետ Վանէն:

Ես ինչ գիտնամ ի՛նչ էր. նայինք ի՛նքը գիտէ՞ր. բայց գիւղին «չավուշ»ն էր: Վրան նայէին «չավուշութեան» նըշմարը չկար: Պարզուկ եւ բարի մարդուկ մըն էր: Բայց երբ պաշտօնի վրայ եղած ատենը ուզէն առնէ կողմնակի կախէր աուրը, այն ատեն ան ալ «բան մըն է»:

«Չավուշ Աւետ Վանէ»...: Տխմ մըն ալ ա՛: Որովհետեւ չարութիւն ընելու բնազդնակ չէր, ուստի չարութեան նշանակ կ'ըլլար ինք: Հայ գիւղի մը մէջ հայ մը չավուշ ըլլալու չէր. բայց չեմ գիտեր ի՛նչպէս, Աւետ Վանէն եղեր էր: Արդէն հոգին կը սկսի մարդուն պակասութիւնը: «Ողջ գլուխը Աւետարանի տակ դրեր էր» կ'ասեր: Ան որ միւտիրիին դէմ բարեւ կը բռնէր՝ Աւետ Վանէին վրայ կը թափէր հոգին բորբոքած կրակը: Կառավարին երեսին այս խեղճ պարոն ալ, անխնայ, եւ ան ալ իր կարգին, «փոսթաճի ֆիլթին» պէս, կամ լեզուն կը խածնէր ձայն չէր հաներ եւ կամ չճաթելու համար կը բռնէր գլուխը ծռած. —

«Ի՛հ, ասո՛, ըսէ՛ նէյիմ, ի՞նչ ընիմ, հրամանէ տակ իմ. օրէնքը ա՛ս է, ապրաբ»:

«Վայ քու օրէնքդ գլխուդ փլի. ասո՛, քեզ ո՛վ օրէնքի վարժապետ ըրաւ: Ատ օրէնքդ սա վիզդ կախած խօսքերն է

նէ հիմա վրադ կը կոտրտիմ հա. տէփ եղիր սըկէ որ հիմա վրադ չգտաիմ...»:

Նեղճ մարդը իրր թէ թաղապետական պաշտօնեայ էր. պէտք էր հսկէր որ պախալներուն կշիռքը չիտակ ըլլար, հացը պակաս չըլլար, հանրային առողջապահական օրէնքները յարգուէին (եթէ կային...), առուծախի կանոնները աննկատ չթողուէին, եւն., եւն.:

Բայց Աւետ Վանէն գայլերու անտառի մը մէջ անպաշտպան ոչոխրդի մը կը նմանէր: Վրան խնդացողը աւելի չատ էր քան իր պաշտօնը յարգողը: Ամէն անդամ որ օրինազանց մարդու մը եաւէն գրկուէր, պոչը ներքեւ փակցուցած չէն մը պէս, որ իր տիրոջ կը մօտենայ, գիտակից իր յանցանքին, Աւետ Վանէն ալ գլուխը կախ, դանդաղաքայլ եւ մտահոգ վերահաս փորձանքին, կը մօտենար անոր խանութին կամ տան դրան:

«Հոգիդ սիրիմ, կիրք մ'ելլար, Աբթին ապրաբ, այս չէն օրէնքին համար եաւէդ գրկեցին. ուղուլ, ես ի՞նչ ընիմ. չիմ երթար, ըսի՞մ, որ ծակը դնին գլխս եւ հացս կտրին»

«Հա լէվլէկ (չապակրատա) լաց նայիմ որ սիրտս առնես. արհեստդ ալ ադուաթ սորվեր ես: Ի՞նչ իմ ըրեր, ինչո՞ւ ըրրկեցին քեզ ա՛ն ըսէ»:

«Պէլէտիյէին տասնըհինգ գուրուշ տալիքդ մինչեւ վաղը իրիկուն կ'ուզին: Արեւուդ մեռնիմ, ճար ըրէ տուր տա՛ պարտքդ որ նէ՛ ես այդ չուններուն երեսին թքուն տեսնիմ, նէ՛ գուն: Ես չէ նէ վաղը ժանտարմա Մուսթաֆան եաւէդ պիտի գրկին, հա՛ գլուցած ըլլաս»:

«Ա՛ռ սա տասը գուրուշը տէ հինգն ալ գալ չաքթու կը բերէ, ըսէ՛»:

Ու մեր չավուշը նորէն պէտք էր երթար գար, թէ իր գիւղակիցներուն խօսք հասկցնէր եւ թէ իր մեծերուն: Մարդ մըն էր որ իր բոլոր օրերը երկու սուրերու մէջտեղ ապրիլ սովրեցուած էր: Գիւղացիները միայն անոր վրայ կրնային նստիլ: Ան ալ տակը կը ճմռուէր բայց ձայն չէր հաներ: Չավուշութիւնը իրեն համար գիրք մը չէր որով հպարտ էր, հատպ ապրուստի միջոց մը: Չավուշ էր բայց մտան էր գիւղին եւ ոչ թէ կառավարութեան կը ծառայէր:

ռայէր մեքենաբար, ի պաշտօնէ, առանց հոգին ծախելու հարստահարիչ դրութեան մը: Մտանիչ չէր, հապա պաշտպան ու բարեկամ էր իր դիւղակիցներուն: Կը թողուր որ իրենց գալուած կիրքը իր վրայ թափէին եւ թեթեւնային քան թէ կառավարութեան առջեւ յանցապարտ ըլլային եւ պատիժ ենթարկուէին: Միամիտ մարդ մըն էր: Գնդակի նման, որուն ոտքին որ հանդիպէր, անկէ կէտ մը կ'ընդունէր:

Ձիս ամէնէն չատ զուարճացնող երեւոյթը Աւետ Վանէին սուրին կախուածքն էր: Աւելորդ է ըսել համազգեստ չունէր: Իր դիւղական հագուստին վրայէն կը կախէր, սպիտակ լայնեղիզ գօտիով մը, կաշեպատ պատեանի մէջ, սուր մը: Այս սուրը քովրնաի կախուած մնալու էր, բայց, որովհետեւ մէջքին չուրջը գօտի չունէր որ գօտիին կպչած պահէր զայն ուստի ամէն անգամ կը գտնուար առջեւը կուգար եւ քալած ատենը ոտքերուն մէջտեղ կը մտնէր: Ու երբ սուրը այսպէս ոտքերուն պլլուէր, կռնակը կր չիտկէր եւ, մեքենական հպումով մը, վրին քովի գօտին եա կր հրէր: Բայց սուրն ալ, անդադրմանելի յամառութեամբ, վայրկեան մը վերջը կողը ձգած նորէն ոտքերուն մէջ կր մտնէր: Ինչո՞ւ համար ո եւ է ատեն մեր չավուշին մտքէն չանցաւ սուրը կողին քով պահելու համար ճար մը գտնել, ինչ որ մեծ հնարամտութիւն չէր պահանջեր — չեմ գիտեր: Բայց այդ երեւոյթին մէջ երեւան կուգար Աւետ Վանէն իր իսկական նկարագրովը: Կը խորհէր թերեւս ան թէ գործին բնոյթը այդ էր — ոտքերը միշտ դժուարութիւններ պիտի հանդիպէին: Լ՛հ, ինչ կ'ըլլար եթէ քովէն կախուած սուրն ալ չարունակ ոտքերուն մէջ մտնէր եւ քալուածքը դժուարացնէր: Մարդը իր ճակատագրին հետ հաշտուած էր: Ցոխորտանք բնաւ չունէր: Եթէ ունեցած ըլլար այդ սուրը չավուշի մը արժանավայել կերպով կը կրէր: Ինձ այնպէս կը թուի թէ սուրը ակամայ կը կրէր: Հպարտ չէր անով. եւ ինչո՞ւ ըլլար: «Նայիէք է ուղուշ» — կը խոստովանէր մտերմաբար — այս խըլըճն ալ, չավուշութիւնն ալ»:

Սեւ մազեր, սեւ յօնքեր ունէր եւ յանկուցիչ աչեր: Եթէ հագուեցնէիր, սրգուեցնէիր Աւետ Վանէն, թագաւորի եա-

վէր ըլլալիք մարդ էր: Բայց անանկ թափթփած կը պտտէր որ մարդ կը սկսէր ըսել — «Այս մարդը ինչո՞ւ չավուշ ըրեր են»: Բայց ինչո՞ւն պէտք: Մէկ անգամ ինքզինքը ցուցընել ուզեր էր եւ չէր յաջողեր. ալ անկէ վերջ իր «պօյր պօսը» ցուցադրելու ախորժակը կորեր էր...:

***

Երբ մանուկ էի, կը խօսէին թէ մերիններէն ազգիկ ուղեր էր եւ չէին տուեր: Մի՛գը որ այդ օրերուն ես քուէ չունէի: Եթէ քուէ ունենայի եւ պիտնայի թէ պիւղին չավուշ պիտի կարգուի օր մը — ինչ որ այդ ժամանակին եւ տեղին համար նախաբարական պատիւ ու դիրք կը նշանակէր — ես իմ քուէս ի նպաստ Աւետ Վանէին փեսայութեան պիտի տայի...:

Վերջապէս «դէմք» մըն էր ան Պարտիզակի իրականութեան մէջ: Շատ ծէծ կ'ուտէր բայց նաեւ՝ սուր կը կրէր...: Ցուսախարութեանց մէջ ալ առկուն էր: Աչերուն տակ միշտ ժպիտ մը պահուած էր: Գոնէ լինդի հետ քէն չունէր: Ամէն անգամ որ հանդիպէի իրեն չուկային մէջ, երեսիս կը ժպտէր եւ անուշ խօսք մը կ'ընէր, ես ալ որովհետեւ տեղեակ էի իր ձախողած բօմպանին կը կարմրէի եւ պատասխանի համար խօսք չէի գտներ: Շատ չատ ժպիտով կը փոխանակէի եւ քայլերս կ'արագացնէի որ փոսը չիյնամ...:

Ինչ զարմանալի էր որ Հայ դիւղը իր Հայ չավուշին պատիւ չէր տար թէեւ իր այլազգի միւտիրին առջեւ բարեւի կը կենար: Պատճառը ան էր թերեւս որ դիւղացիք օրէնքը կ'ատէին իսկ օրէնսդիր ուժէն կը վախնային: Անցան այդ օրերը եւ անոնց հետ չավուշները: Խըլըճը կը մնայ դեռ, աւա՛ղ, թէեւ Աւետ Վանէն չատոնց մեռցուած է...:

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ

ՏԱՐԻՒՒ ՀԱՐՑ — ԴԱՅԵԱԿ — ԿԱՊԱՆՔ — ՄԱՅՐՈՒԹԻՒՆ — ՄԵՆՔ ՀԱՅՐԻԿԻՍ ՀԵՏ

Ծերութիւնը կեանքի «երկակենցաղութեան» չրջանն է, հոգեկանապէս անչուչա: Մարդ երբ յիսունը անցնի եւ վաթսունի մօտենայ, երկու աշխարհներու մէջ կը սկսի ապրիլ — մէկը՝ անցեալ, երկրորդը՝ ներկայ: Երիտասարդութիւնն ալ երկու աշխարհ ունի, բայց անոր աշխարհներէն ոչ մէկը անցեալով կառուցուած է: Անոր աշխարհներն են ներկան եւ ապագան: Միակենցաղ կեանքը յաւուիկ է մանկութեան: Մանուկը ոչ երէկ ունի ոչ ալ վաղ. անոր կեանքին չրջապակը կը կազմէ անմիջական ներկան:

Ծերը «յաւաչ նայիլ» չունի: Երիտասարդն ալ «ետեւ նայիլ» չունի: Ուրեմն, մէկ խմասամ, որքան ալ առեղծուածային հնչէ, երեքին մէջէն մանուկն է իրապաչար: Մանուկն է որ կեանքը կը տեսնէ աչք աչքի, բան իր անմիջական փորձառութիւններուն, առանց բեռ դնելու իր յիշողութեան կամ իր երեւակայութեանը վրայ: «Մանկան պէս խորհիլ» կը նշանակէ ոչ անցեալով դրաղիլ եւ ոչ ալ ապագայով մտահոգուիլ: Սանկ բանը — Մանուկը՝ կեանքի ճամբուն սկիզբը՝ կը սկսի քալել առանց հետաքրքրուելու քալած ճամբուն ընթացքովը, երկարութեամբը, կամ վախճանովը: Երիտասարդը ճամբուն մէկ երրորդը կտրած կ'ըլլայ. եռեւը թողածէն աւելին — եւ խորհրդաւոր աւելին — առջեւն է, ուստի յաւաչ կը նայի, յաւաչ կ'ընթանայ յոյսերով, ծրագիրներով, եւ երազներով: Ծերը, որ ճամբուն վախճանը կը տեսնէ մնացած կարճ մասէն կը դարձնէ իր աչերը եւ եռեւ թողուած երկայն մասը կը սկսի դիտել արտասովոր հետաքրքրութեամբ մը: Կեանքը ծերին համար փորձառութիւն չէ — ինչպէս է երիտասարդին համար — հապա՝ պատմութիւն: Ծերանալը, փոխաբերական

բացատրութիւն մը գործածելով, կեցդանի գրքի մը վերածուիլ կը նշանակէ:

***

Մանկութիւնս չեմ յիչեր, որովհետեւ մարդկային յիչողութիւնն ալ, հոգեկան կամ իմացական ո եւ է կարողութեան պէս, կը կազմուի ծնունդէն քանի մը տարի վերջ: Յիչողութեան դիրքը դրուիլ կը սկսի եօթը տարեկանին, քիչ մը առաջ կամ վերջը: Կարգ մը բացառիկ պէպքերու կապակցութեամբ յիչողութիւնը կրնայ եօթէն անդին, թերեւս մինչեւ չորս, հինգ տարեկանին իջնել:

Յիչողութեան մէջ յատկօրէն արձանագրուած է, օրինակի համար, դժբախտ փորձառութիւն մը զոր ունեցայ հինգ տարեկան եղած առենս: Մեծ հօրս տան մէջ էինք, այգեվուրեան մը առթիւ, երբ մայրս արկածով մը՝ ձեռքէն ձկեց թէյամանը եւ եռացած ջուրը ոտքիս վրայ թափեցաւ: Ցաւը կամ լալս, բնաւ չեմ յիչեր բայց կը յիչեմ այն դուրդուրալից խնամքը որուն առարկայ ըլլաս դիս մեծ հայրս: Բազմոցին անկիւնը պառկեցուց զիս եւ ալիւրի մէջ թաղեց ոտքիս խաչած մասը: Փոխանակ ցաւին, որ անտարակոյս պակաչ, կը յիչեմ ալիւրին քնքուչ փայփայանքը մորթիս վրայ:

Հինգ տարեկան մանուկ մը անչուչտ ցաւ կը զգայ բայց չակնկալուելու որ մահուան խորհուրդով զրաղի եւ մտահոգուի: Բայց ես ինքս ալ, սա պիտակեց տարիներուս մէջ, չեմ կրցած հասկնալ թէ ինչո՛ւ համար ցաւի անմիջական փորձառութենէն անդին անցնելու յամառեր եմ նոյն իսկ հինգ տարեկան հասակիս, որովհետեւ այդ քանի մը օրերուն, ամէն անգամ որ մեծ հայրս ոտքս ձեռքը կ'առնէր ցաւս կամ այն զարմանին համար, որոնց մանրամասնութիւնը, ալիւրի պատանքէն անդին, չեմ յիչեր, կը հարցնէի սրտաորոք անձկութեամբ —

«Մեծ հայրիկ, պիտի մեռնի՞մ»:

«Չէ՛ եավրուս, չէ՛: Ինչո՞ւ մեռնիս: Պիտի մեծնաս, աղա վիաշա պիտի ըլլաս»:

Իրաւ ալ չմեռայ: Մեծ հօրս հաւատումին այդ մասը

կատարուեցաւ: Բայց միւս մասը, ո՛չ: «Ադա փաչա» ի՞նչ ըսել էր իր մաքին մէջ, չեմ դիտեր. եթէ ամբարիշտ փառասիրութիւն մը — չեղայ, փառք Աստուծոյ:

Մահուան իրականութեան կամ խորհուրդին, առաջին դիտակցութիւնս հինգ տարեկան հասակիս ունեցայ, ուրբաթ մըն: Կանխահաս էր: Այն առեն վախ էր պատճառս: Ապրիլ կ'ուզէի, ուստի մահէն վախցայ: Անկէ ասդին կեանքի սէրն չեմ հրաժարած, բայց յաղթած եմ մահուան վախին: Մահը ինձ համար մանդալը ձեռքը, կմախային ուրուական մը չէ որ կը մօտենայ մարդուս իր ոճիրը գործելու առնասրտութեամբ: Մահը ինձ համար հրեշտակ մըն է որ կուգայ խաղաղութեան եւ երանութեան խոստումով: կեանքի չոպառնար. կեանք կը բերէ:

***

Իսկական մանկութիւնս, որ նախընթաց էր դիտակցութեանս կանխագոյն շրջանին որուն յիշողութիւնը ունիմ, չեմ յիշեր բնականաբար: Ազէկ որ չեմ յիշեր, որովհետեւ երբ եղբայրս ծնաւ ես եօթը տարեկան մարդ էի եւ լաւ կը յիշեմ աւուր մանկութիւնը: Բացատրեմ թէ ինչո՛ւ:

Այս երկրին մէջ մարդիկ ազատ կը ծնին ազատ ապրելու եւ ազատ մեռնելու համար: Մեր երկրին մէջ, մեր ժամանակին, կապուած աշխարհք կը մանէինք, կապուած ալ չարունակելու մեր գոյութիւնը: Սուլթան Համիտին հզու հպատակ ըլլալու վարժութիւնը օրօրոցէն կ'ընդունէինք: Մեր անմեղ թաթիկները եւ առտիկները կը կապէին, կը ծրարէին, չնչաւոր դնդակի մը վերածելով, որուն այլանդակօրէն գունտախ անունը կուտային: Չեմ դիտեր «գունտախ»ի գաղափարը ո՛ւրկէ ներշնչուած էր: Չեմ կրնար բանել մարդկային լմնաւորութենէ. ընդհակառակն, տպաւորութենէ: Նախածին որդերու (կրըպ) պէս մանուկ մը կ'առնէին եւ կը կապկպէին կանդուններով կտաւի լայն երիզներով որոնք փասֆա անունով ծանօթ էին: Մանուկը ծնած օրէն բանտ կը դնէին: Գործքով կ'ըսէին — «Այս երկրին մէջ այսպէս կապուած, բանտարկուած պիտի ապրիս, պիտա՛ծ ըլլաս»: կը

կապէին մանուկը որ «ոսկորները չիտակ կազմուին»...: Այո՛, որ հոդին թեւ չառնէ, հապա օրէնքին, աւանդութեանց դծած ճամբէն քալէ...: Բռնակալութեան մը անպիտութիւնը կը դպչինք առաջին օրէն որ չունէ կ'առնէինք եւ արեւուն լոյսը կը տեսնէինք այս «տառապանաց աշխարհին մէջ»:

Կապանքի դէմ միշտ բողոքած եմ եւ երբեք չեմ հանդուրժած: Գիտեմ թէ դիս ալ կապկպեցին եւ «գունտախ» ըրին երբ մանուկ էի, ուստի գոհ եմ որ դէթ ես ո եւ է յիշողութիւն չունիմ իմ ակամայ բանտարկութեանս այդ չրջանին: Ու կեանքիս բոլոր օրերուն մէջ եթէ ո եւ է առեն ո եւ է կերպով եւ խմաստով կապուեր եմ, այն ալ իմ մանկութեանս այդ անյիշատակ չրջանին եղած է: Անկէ ասդին հոդիիս թեւերը միշտ ազատ եղած են:

***

Կապուած օրերը անցան: Ազատ օրեր եկան: Պարտիզակ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ էր բայց, ասկէ քառասուն տարի առաջ, դերծ էր այն քաղաքական ճնշումէն որուն դիտակից էին, կ'ենթադրեմ, մեծագոյն քաղաքներ որոնց մէջ Թուրք բնակչութիւն եւ Թուրք պաշտօնէութիւն կային:

Ընդհանրապէս խօսելով, մանուկները երբ ոտքի ելլէին փողոցը կը ձգուէին: Նկարագրի դաստիարակութիւնը տան չէմին վրայ կը սկսէր: Փողոցին մէջ չկային այն վտանգները որոնք յատուկ են արդիական մեծ քաղաքի մը փողոցներուն: Վտանգը, ասկայն, փողոցներուն ապականութեան մէջ էր: Զարմանալի երեւոյթը այն էր որ վայրի խոտ պէս կը մեծնային այս մանուկները: Տուեալ ֆիզիքական պայմաններու տակ աւելի բանաւոր էր հարցնել թէ ի՞նչպէս կ'ապրէին այս մանուկները, որովհետեւ այդ պայմանները աւելի կը նպաստէին մեռցնելու զանոնք քան ապրեցնելու: Առեղծուածին բացատրութիւնը սա է թերեւս թէ Պարտիզակի արեւը, օդը եւ ջուրը կը չէզոքացնէին ապականեալ միջավայրի մը աւերիչ դերը:

Գիտական աննպատակութիւն չկար հարկաւ: Մանուկները իբենց մօրը հարազատ կաթովը մէջառեղ կուտային եւ

կանխահասօրէն չարքաշութեան կը վարժուէին: Աղքատին մանուկն ալ այնքան առողջ կը մնար որքան բարեկեցիկինը: Զէ՞ մի որ դիւղը նոյն դիւղն էր ամէնուն համար, անխտիր, իր միջավայրովը, իր ապրովը եւ իր մշտակայ հոտերովը: Բայց Աստուծոյ անխտրական ողորմութիւնը տարածուած էր ամէնուն վրայ իր պայծառ երկինքովը, իր լոյսի եւ զուլալ ջուրերու հայանելիականներովը, իր ծառերովը, դաշտերովը, լեռներովը: Իրաւ է թէ դիւղը ինքն իր մէջ խեղդուած, խճողուած էր, բայց չորս կողմը՝ աշխարհքը լայն ու ազատ էր: Կը նմանէր տունի մը որուն ներսը խառնաւինդոր է, եւ խճողուն, եւ որ տակաւին ամէն կողմին վրայ բացուած պատուհաններով կարծես օդին մէջ կախուած: Մայրերուն իրենց մանկահասակ զաւակներուն կերցուցածը չէր կարեւորը, հապա՝ Աստուծոյ կերցուցածը եւ խմցուցածն էր: Հոտած փողոցներէն տասը քայլ անդին դրախտին դռները կը բացուէին:

«Պարտիզակը» իսկականապէս դիւղը չէր, հապա՝ դիւղին ամբողջ շրջակայքը հորիզոնէ հորիզոն, հիւսիսէն հարաւ, արեւելքէն արեւմուտք: Կամ, պատկեր մըն էր որ հեռուանց պէտք էր դիտել առանց մէջը մտնելու: Կամ, ըսենք, քիմն ու բերանը ապուռ, վրան դլուխը պատառատուն մանուկ մը որ Մօնա Լիզայի մը դիրկը դրուած էր:

*
**

Ի՞նչ դիտնամ, հա՛րկաւ կը մեռնէին մանուկները պարտիզակի մէջ, նշանակելի համեմատութեամբ մը: Բայց դիւղը կ'աճէր: Ալ ի՛նչպէս կ'ուզէք բացատրեցէք — դիտականնօրէն, ընկերաբանօրէն, սաղմնաբանօրէն:

Նախ, մէկ մեռնողին տեղ երկրորդ մը ողջ կը մնար: Մայրերը դործադուլ չէին ըներ: Իրենց կոչումը կը սեպէին աստուածային հրամանին հնազանդ ըլլալ — աճեցնել եւ բազմացնել մարդկութիւնը: «Ծրագրուած ծնողութիւն» կամ, «սերնդագործութիւն» իրենց անծանօթ վարդապետութիւններ էին: Քաղաքակիրթ երկրի մը մէջ մանկանց մահացութեան սակը բաղդատաբար ցած է բայց պակասելին

դէմ հայթայթումն ալ անբաւական է: Պարտիզակի մէջ մայր մը եթէ իր հինդ զաւակներէն երկուքը կորսնցնէր, երեքը կը մնար. մինչդեռ «քաղաքակիրթ» կամ արդիական մայր մը երբ իր ունեցած մէկ զաւակը կորսնցնէ ոչ մէկ հատ կ'ունենայ, կամ եթէ երկուքէն մէկը կորսնցնէ, միայն մէկ հատ կ'ունենայ միւսին երեքին դէմ, որ նոյն տեսեն տեսլի մեծ համեմատութեամբ կորուստ կրած է: Իմ մեծ մայրս, պոնէ իմ տղայութեանս տարիներուն, չորս զաւակներ հողին յանձնած էր բայց տակաւին վեց զաւակներու մայր էր: Վերջապէս բնութեան մէջ կայ հաւասարակշռութեան անողոք օրէնք մը որուն դէմ կարելի չէ դալ:

Երկրորդ, պարտիզակի մէջ, ինչպէս ո եւ է դիւղի մէջ, զաւակները ծնողաց կեանքին նպաստ կը սեպուէին եւ ոչ թէ՝ խոչընդոտ: Մայրերուն բանը դործը տունը եւ ընտանիքն էր, նաեւ՝ հաճոյքը եւ զուարճութիւնը: Եթէ զաւակ չմեծցնէին, ուրիշ ի՞նչ կրնային ընել որ օրուան 14 ժամը դրաւած պահուէր: Թատրոն չկար, «ընկերային պարտականութիւններ» չկային, տունը ձգելու եւ թիթեռնիկի պէս սպրիլն անդին թռռելու պատրուակներ չկային: Տան չէմը կար, անշուշտ, իրրեւ բեմ բամբասանքի, նոյն իսկ պատահական կռուրտուքի, բայց «արդիական կնոջ» հեւքոտ եւ «յարատեւ տան» կեանքը պարտիզակի կնոջ անծանօթ էր:

Արդ, ի՞նչ ընէին այս կիները: Շատ նկարագեղ բացատրութիւն մը դործածած է Հեղինէ Դաւիթեան պատասխանելով այդ հարցումին — «կանայք պարարտ եւ բերրի հող էին միայն սերմնացաններուն համար եւ հաւատարիմ մշակներ՝ իրենց պտուղներուն»:

Երրորդ նկատողութիւն մը: Մանուկները կը մեռնէին որովհետեւ ոչ դիտական խնամք կար եւ ոչ ալ առողջապահական տարրական պայմաններու ծանօթութիւն ու յարդանք:

Դայեակներ էին «բժիշկները»: Դայեկութիւնը ընդհանրապէս ժառանգական արհեստ մըն էր: Մայրը իր ձեռնածուքիւնը, աւելի ճիշտ կ'ըլլայ ըսել քան «դիտութիւնը», կը սորվեցնէր իր աղջկան: Մարդկային ամենափափուկ եւ բարդ մեքենականութիւնը կը վստահուէր տգէտ եւ համ-

բակ ձեռքերու, եւ նորէն սակայն հրաչքը կը գործուէր — աւելի յաճախ կ'ապրէր մանուկն ալ մայրն ալ քան կը գոհուէր մէկը կամ միւսը:

Դայեակներու հանդէպ ապերախտութիւնն չեմ կրնար ցուցնել: Ողջ ու առողջ աշխարհք մտայ ես ինքս դայեակի մը առաջնորդութեամբը: Նոյն առեն պահապան հրեշտակներուս փառք տալու եմ որ ծննդեանս ճգնաժամուն բոլոր սառանաններուն ոտքերն ու թեւերը կապեցին որ չարիք չի հասցնեն անմեղ դիւռս...:

Քանի մը հարիւր տոլարով լոյս աշխարհք կուգայ հոս մանուկ մը (եւ անշուշտ նոյնքան կամ աւելի ծախքով ալ կը մեկնի երբ օրը գայ), իսկ հո'ն, չեմ յիշեր, բայց կ'ենթադրեմ թէ մէկ մլճիսիկն ծնանելու միջին ծախքն էր: Կեանքը աժան էր նոյն համեմատութեամբ ակիզբէն մինչեւ վերջը: Դայեակներէն սկսեալ մինչեւ Սուլթան Համիտ աժան կեանքի վարդապետութեան առաքեալներ էին...:

Մանո՞ւկ մը մեռեր է — «վա՛խ, ուղուլ վախ», եւ մէկ չունչով — «էհ, խըսմէրը գալիքին»...:

***

Երբ ոտքերը մարմնոյն ծանրութիւնը կրելու չափ զօրանային, առնէրէն փոզոց կ'իյնային մանուկները բակոսն, վրանին չապիկ մը ամառը, եւ կը սկսէին բնութեան հետ մտերմութեամբ ապրելու առաջին դասերը: Հողին, ցեխին մէջ «մխրճմամբ կը մկրտուէին» իրենց ոտքին մատերէն մինչեւ գլուխը: Ազատութիւը թէ' դիւրին էր, թէ' հաճելի. լուացուելն էր դժուարը եւ տհաճելին: Սեւնալու դէմ առարկութիւն չունէինք բայց լողնալու եւ մաքրուելու դէմ կը բողոքէինք սուր ճիչերով: Հարկ չկայ դիտել տալու թէ մանկական այս նոդկանքը ֆիզիքական մաքրութեան դէմ մեր բարոյական բնութեան մէկ յատկանիշն է որ կը մնայ ու կը յայտնուի չափահասութեան մէջ: Տաշտը օրուան պատմ վայելքին համը հոտը կ'աւերէր արեւամուտին երբ փողոցներէն ներս կը հաւաքէին մանուկները կերակրելու եւ պառկեցնելու համար: Հողին մէջ լոզոցը ջուրով լոզանք

առնելու դէմ լինչո՞ւ այդքան յամառ կեցուածք ունէինք: Բնութեան հետ հաստատուած մտերմութեան մէջ տեսակ մը բռնաւոր ոտնձգութիւն կը տեսնէին ատիկա, կը թուի, այդ օրերու մանուկները:

Երբ հինգ վեց տարեկան ըլլային՝ պիւղին փոզոցները նեղ կուզային անոնց, ուստի կը հետամտէին ի'նչ ուղղութեամբ որ ոտքերը եւ բնազդը առաջնորդէին զիրենք: Բանց ո'ր ուղղութեամբ ալ հետամտէին իրենք զիրենք կը գտնէին բայց դաշտի մը մէջ, թթատոտանի մը ծառերուն չուքին տակ, կամ ձորի մը զով մթնոլորտին մէջ:

***

Մեծ հօրս «պոչիկն» էի: Երբ «վերի տուները» երթար ձիուն կռնակը հեծած՝ պիս պիրկը կը նստեցնէր: Երբեմն ձիուն կռնակը բեռցուած մէկ ֆիւֆէլին ծանրութիւնը ես կ'ըլլայի: Բայց եթէ պիս հրեղէն կառքով երկինք փոխադրէին աւելի մեծ երանութիւն չպիտի զգայի, որքան կը դպայի դանդաղօրէն կարմիր ձիուն վրայ որ սովորութիւն ունէր — չեմ պիտեր, ի'նչ բանէ ուղելու համար — տունն առնէն կանգ առնելու եւ վրնջելու:

«Մեծ հայրիկ, ի՞նչ կ'ըսէ ձին» կը հարցնէի միամտաբար, ամէն անգամ որ վրնջէր ան:

«Կը հարցնէ, մանչս, թէ քալելէք չատ տեղ մնա՞ց»:

«Էհ, յոգնեցաւ նէ վար իջնենք»:

«Չէ՛ մանչս, չէ: Չէ յոգնած բայց մէտէն կանաչ խոտ կ'ուզէ եւ անհամբեր է. կ'ուզէ որ չուտով արագ հասնինք որ ինքն ալ արածի»:

Երբ պէօճէկլիճը հասնէինք, եւ ձիուն համեմատ վերցնէր մեծ հայրս եւ թող տար որ արածի ձին, ես ալ քանի մը ոտք հեռուէն կը հետեւէի անոր: Ու նորէն առանձին մէյ մը ղլուխը կը տնկէր եւ կը վրնջէր:

«Մեծ հայրիկ, կը հարցնէի, հապա կերած տեղն ալ կը խօսի ձին. ինչո՞ւ»:

«Չա՛, ուղուլ, եա՛. կերած խոտս համա՛չ է, կ'ըսէ եւ երեսիդ կը խնդայ»:

Այս բացատրութիւնը ինծի կատարելապէս համոզիչ կը թուէր: Մանկական տարիքէս հոգեկան սերտ հաղորդակցութիւն պահած եմ բնութեան հետ: Ինչ որ կ'ածի եւ կեանք ունի, ինձ համար Աստուծոյ կամքին եւ խորհուրդին մէկ արտայայտութիւնը եղած է: Իրենց յատուկ լեզուովը ինծի հետ չարունակ խօսած են եւ կը խօսին անոնք: Առանձնութեան ղեգացումը անծանօթ է ինձ: Բարեկամներս չատ են, եւ անպակաս: Ծառերու տերեւները երբ նազանքով կը տատրտրին զեփիւռէն, իմ հոգիս ականջներուն կը խօսին: Նոյնպէս՝ ծաղիկները, թուփերը: Համպակեայ այն աչխարհները որոնք երկինքէն կախուած են: Որքա՜ն դժբախտ պիտի ըլլայի եթէ աչերս կուրանային: Բայց կրկնապէս դժբախտ եղած պիտի ըլլայի եթէ աչերուս եաին հոգիս անլոյս ըլլար եւ չօշափելիէն անդին անչօշափելի իրականութեանց թափանցելու անկարող ըլլայի:

Պարտիզակի մէջ մանկութիւնը իր վարձատրիչ կողմը ունէր: Բնութիւնը վարժապետ կ'ըլլար որքան աչաց նոյնքան՝ հոգիին:

Տալվորիկցին պէս մենք ալ կրնայինք պարծիլ երբեւ ծնունդները պիւղի մը որուն չնորհուած էր բացառիկ պատիւը Աստուծոյ նկարագրին յայտնութիւնը ըլլալու իր պէղեկութեամբը եւ դրախտային մթնոլորտովը: Մենք պէտէնք թէ Աստուած ի'նչպէս կը խնդայ որովհետեւ, իրրեւ մանուկներ, ծներ եւ խաղեր էինք Պարտիզակի մէջ: Ճիրաւի, մեզի համար Պարտիզակի կեանքը Աստուծոյ ժըպիտն էր:

ՎԱՅՐԻ ԾԱՂԻԿ

ՁՈՐԵՐՈՒ ԵՒ ՀՈՎԻՏՆԵՐՈՒ ՊՏՂԱՀԱՏԻԿՆԵՐՐ ԵՒ ԾԱՂԻԿՆԵՐՈՒ ԽԱՂԸ

Պարտիզակի դեղեցկութիւնը վայրի էր, այնքան դեղեցիկ որքան Աստուած կրնար ընել առանց մարդոց օգնութեան կամ միջամտութեան: Անոր դեղեցկութիւնը, այլ խօսքով, կոյս դեղեցկութիւն մըն էր, բոլորովին դերծ արուեստական հպումէ կամ չպարէ:

Հետեւաբար, ինչպէս անունը ենթադրել պիտի տար, Պարտիզակ ծաղկանոց մը չէր:

Երբ Աստուած չինէ, մարդիկ կը վայելեն: Դրախտի օրերէն այսպէս եղած է եւ այդպէս ալ պիտի չարունակէ ըլլալ: Դրախտը Ադամ եւ Եւան չստեղծեցին, բայց վայելեցին: Բնութեան բոլոր ցանկալի դեղեցկութիւնները հոն համադրուած էին: Գետ ալ կար հոն, լիճ ալ, ծառեր ալ կային (մէջը ըլլալով փորձութեան ծառը — չըլլա՛ր...), բաղմաթիւ թռչուններ, եւ դոյնզդոյն ծաղիկներ: Երբ բնութիւնը կ'ըսէ, «հրամմեցէ՛ք, վայելեցէք», ի՞նչ իմաստ կայ յոդնելու եւ պարտէզ անկելու...: Սանկ ըսենք — դրախտի մէջ ապրողը պարտէզ կը անկէ՞ միթէ:

Այս մէկ պատճառ թէ ի'նչու Պարտիզակ ծաղկանոց չէր. որովհետեւ «Պարտիզակ» էր — պարտէզը շուրջը, դիւղ մը՝ անկուած պարտէզի մը պորտին վրայ:

Երկրորդ պատճառ մըն ալ ան էր թէ Պարտիզակցին չափազանց զբաղած էր իր թթատառնովը, այդիովը, պէօնէկովը, կեանքի աւելի բերքառ իրականութիւններովը եւ ոչ ժամանակ ունէր եւ ոչ ալ միչտ տրամադրութիւն՝ ուչադրութիւն դարձնելու կեանքի դեղագիտական կամ բանաստեղծական կողմին: Աչքը արդէն գոյնով կը կչտանար առռանց ճիգի. պէտք էր որ սակայն յոդնէր, չարչարուէր փոքրացնելու համար: Ծաղկամշակութեան փարթամութիւն կշտացնելու համար: Ծաղկամշակութեան փարթամութեան աստիճանին դեռ չէր հասած ան: Ձիչտ այն եղանակին

կին երբ ծաղիկներ պարպաս կ'ուղեն վայելուչ մատներէ եւ հեացիկ աչերէ, Պարտիզակի կիները քրտնաթոր կ'քաշ կ'ըլլային թթենիի տերեւներու լեռնային բեռներու տակ իրենց պէօճէկներուն անյայտ ախորժակները գոհացնելու համար: Ո՞վ կը խորհէր ծաղիկին վրայ երբ փոքր ալիտ կը տանայ ուրիշ աշխատութեան մը տիպրոգրաֆիան ըլլալը:

Այսպէս, տանդուտածօրէն, Պարտիզակ պարտէզ էր հեռուանց դիտողին համար, նաեւ՝ մէջէն դուրս, շուրջը նայողին համար, բայց գիւղը, ինքն իր մէջ, իր անուան ժրաւումն էր:

*
**

Ծաղի՞կ... ա՜հ, լեռները, դաշտերը չատ: Եւ չա՛տ էին այն ծաղիկները որոնք Աստուծոյ խնամքովը կը հասնէին — զուրս Աստուած իր անձրեւովը կը ջրէր եւ իր արեւովը կը կենսաւորէր եւ կը դունաւորէր:

Ծաղիկներուն անուններուն չեմ դիտեր, բայց եթէ պահանք իրենց անուններուն իսկ յիշէի ո՛վ պիտի դիտնար թէ ո՛ր ծաղիկին մասին է խօսքս: Վարդը եւ մանուշակը ամէն մարդ դիտէ, բայց լեռան վայրի ծաղիկներուն անունները ո՛վ դիտէ որ ես դիտնամ: Իսկ Պարտիզակցիին տուած անուններն ալ անվաւեր, տեղական անուններ էին: Նպատակս չէ Պարտիզակի «Բուսակը» տալ:

*
**

Դեղին ծաղիկ մը, որ խոտի առատութեամբ կ'աճէր եւ Օվային դաշտերը կը ծածկէր որպէս մեսաքսահիւս կապերտ, իր մոգական կախարդանքը ունէր մեր վրայ, երբ մանուկ էինք, եւ մեր դիտակից կեանքին կէսը կ'ապրէինք ոգիներու աշխարհի մը մէջ: Այս ծաղիկներէն հատ մը քթերնիս կը խթէինք եւ նախնական ժողովուրդներու ըրածին պէս քանի մը համայողական խօսքերով քթերնուս կը զարնէինք մինչեւ որ արիւն հոսեցնէինք: Ի՜նչ տխմարութիւն...: Բայց դիւրար համոզեր էինք թէ երբ այս դեղին ծաղիկով արիւն հանէինք մեր քթէն ջերմէ դերձ կ'ըլլայինք:

Զարմանալի չէ ասիկա, սակայն, որովհետեւ գիւղացին իր արեան դէմ թշնամանք տածած է չարունակ: Իր անդիտական մխիթար ասպէս տրամաբանած է — Արիւնը դիւղին վտանգուն ձորին պէս է, ընդունարանը ամէն տեսակ տախտ եւ հիւանդութիւնն, ուստի երբոր քամես եւ մարմինդ դուրս հանես, կը մաքրուիս եւ կ'ազատիս ջերմէ եւ չատ մը ուրիշ ցաւերէ որոնք դիւղացիները հարուածող անէծքներ էին: Մէկը ցաւ մը ունեցաւ, անմիջապէս տղրուկը կը փակցնէին կռնակը: Այս բուժական անգիտական մէթոտը ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ կիրարկուած է նոյն ողբալի հետեւանքներով: Դեղին ծաղիկով քիթը արիւնելով մենք ալ կը դեղնէինք: Բայց արեւը, բացօթեայ կեանքը, կերած հաւկիթնիս եւ խմած կաթերնիս կը հակակշռէին վրայ տուածնիս:

Տեղ տեղ վայրի վարդերու թուփեր կային: Առանց հրապոյրը կրկնակ էր որովհետեւ անոնք սոխակներուն երեկոյեան երգահանդէսներուն բեմ կ'ըլլային: Գիշերը դաշտերուն եւ լեռանց վրայ լուսթիւն չոխրեր: Ընդհակառակը, ձայներու անպատասխանելի խառնուրդ մը կը լեցնէ մթնոլորտը: Որքան յաճախ լուսինին հետ դէմ դիմաց նստած մեծ հօրս պէօճէկլիիկին պատուհանը՝ ունկնդիր եղած եմ այդ անդենական նուագախումբին: Ականջս կը տնկէի, գլուխս պատուհանէն դուրս կախած, որ լսուած ձայներուն աղբիւրները տուտզէի եւ զատորոշէի: Եթէ չախալներուն ոռնոմը չմիջամտէր, կրնայի հետեւիլ սոխակին ֆօլօրաթուրա երգեցողութեան եւ իմ բոլոր էութեամբս հմայուիլ: Գորտերուն բամբ կռկռոցը, եւ ճպուռներուն ճռճռոցը երեկոյեան պահուն նուագախումբին թուպան եւ ֆլարինէթը կը հայթայթէին փոխադարձաբար: Առանք տեղնուտեղօք կրնայի լսել, բայց ինձ այնպէս կը թուէր թէ ականջիս համած ձայները նոյն տաեն կը բղխէին հազար խորհրդաւոր աղբիւրներէ որոնք չէի կրնար տտուզել: Այս խորհրդաւոր թութիւնը դիս կը փոխադրէր աշխարհ մը որ ցորեկուան լոյսով լինձի ծանօթ աշխարհը չէր:

*
**

Ծաղիկները Պարտիզակցիներուն համար միայն զարդարանք չէին՝ այլ սուրբ եւ խնդութիւն պատճառելու համար, հապա նաեւ՝ կերակուր ու դեղ: Օխլամուրի ծաղիկին Պարտիզակցոց կեանքին մէջ ունեցած դերին եւ տեղին մասին արդէն խօսեցանք: Դղումն ալ իր արեգակնային փառքովը ներկայացուցած ենք: Բայց չըսինք թէ ղդումը Պարտիզակի ծաղկապսակ թագուհին էր: Իր այտերուն պէս դեղնօրակ ծաղիկներով զարդարուած կ'ընկոզմանէր իր հոգեղէն մահիճին վրայ: Այս ծաղիկները մատղաշ եւ փափուկ մորթ ունէին: Չեմ կրնար բսել դեղեցիկ էին, բայց համով էին: Համով բլլալը պիտի որոշհեաւ անոնցմով փաթթուած տօլման չատ կերած եմ: Իր եղանակին ղդումի ծաղիկը կը զարծածէին ճիշտ այնպէս ինչպէս կապամբի թերթերը եւ որթի տերեւները կը զարծածէն ամէն տեղ: Ղդումի տերեւներով եփուած կերակուրները — մանաւանդ տօլման — Պարտիզակի ժառնպիտութիւնն էր:

⁂

Անկարելի էր Պարտիզակի չրջակայքը թափառիլ եւ չհանդիպիլ պանդան վայրի ծաղիկներու, բոյսերու եւ պուտիններու: Վեր վար իջնելով ելլելով, մեր պտոյտներուն ընթացքին, մեր սպասած ուժր կը նորոգէինք հոս հոն, մինդուներու նման, թառելով թուփերու վրայ եւ ուտելով, ծամծմելով անուշ կամ լեղի հատիկներ, պուտիններ եւ բոլսեր, որոնք առատ էին, ու ձրի:

Վայրի որթերու թրթռուն ծիլերը ծամծմելով մեր քիմքերը կը զովացնէինք:

Ուրիշ վայրի թուփի մը տատանուն թելերն ալ չատ ախորժահամ էին: Մեր Սարգիս էֆէնտին ծնեռեկ անունը տուած էր այդ բոյսին եւ բնաւ չեմ մոռցած, թէեւ անունը ի՞նչ կրնայ ըսել մեկուս մը որ այդ թուփին եւ անոր նրբիբան ճիւղերուն համին անծանօթ է:

Մորենիի կապոյտ կամ կարմիր հատիկները անդիմադրելի հրաւէր էին մեզի յարձակելու թուփերուն վրայ եւ մեր անկապ եւ անյատակ ներքին պարկին մէջ լեցնելու պա-

նոնք, մեր բոպիկ ոտներէն եւ ձեռքերէն չարունակ ասղընուելով: Նաեւ, լեռներու կողերուն վրայ երբ մուշմուլայի ծառերու հանդիպէինք, հանք գտածի չափ կ'ուրախանայինք:

Կարմրորակ պաղահատիկ մըն էր hoճա եմիշին որուն թուփերուն մէջ եթէ իյնայինք անպամ մը, դուրս չէինք ելլեր մինչեւ որ ատակ ախորժակնիս գոհանար եւ, ինչպէս կ'ըսէինք, «բնթանուս դուրս գար»: Իսկ թուրը այնքան առատ էր որ չաճախ արհամարհանքով կ'անցնէինք ծառին քովէն, անտեսելով անոր հրաւէրը:

Եթէ կէսօր մը թափառէինք դիւղին այս բնական եւ անահման պարտէզին մէջ, ակռած, ուռեցած կ'ըլլայինք ամէն տեսակ վայրի պտուղներով եւ խոտեղէններով: Զարմանալին այն էր որ չէինք հիւանդանար: Վայրի միջամայրի մը մէջ վայրի կ'ապրէինք: Բուսակերութիւնը մեր ակղրունքը չէր, բայց ունակութիւնն էր: Շիտակ չիտակ մարդակերպ այծեր էինք մեր մանկութեան օրերուն:

⁂

Հապա երբ պարնան կեռասենին եւ խնձորենին ծաղկէին...: Գարնան տաքուկ ճիւն մըն էր, կարծես, որ իջած էր: Գարնան տաքուկ ճիւն մըն էր, կարծես, որ իջած կ'ըլլար արտերուն մէջ որոնց եզերքովը անկուած կ'ըլլային այս ծառերը: Բնութիւնը իր հարսանեկան ամենագեղեցիկ փօղը կ'առնէ վրան երբ կեռասենիները եւ խնձորենիները կը ծաղկին: Բնութեան կենդանի բանաստեղծութեան մէկ բեման այս ծառերուն ծաղկած առեն կը դրուի, վստահ եմ: Այս ծաղիկները ժպտալէ խոստումն էին մեզի՝ այն մսուտ եւ կարմրուկ կեռասներուն, եւ անուշահոտ եւ անուշահամ խնձորներուն որոնց ախորժակովը բերաննիս կը ջրոտէին: Այս ծաղիկները հրաւէր էին մեզի դուլպաները եւ եմենիները մէկ կոպ նետելու եւ վազվզելու ազատօրէն, կայռելու, եւ հոգին հետ մեր ընդհատուած մտերմութիւնը վերսահատուելու — ապրելու երբեւ «բնութեան զաւակները»: Առտուան զովին երբ դուրս կը նետուէինք, ոտքերնիս կը լուացուէր լոյծ մարգարիտներու մէջ որոնք գետնի խոտե-

բուն զագաթները չարուած կը թուէին ըլլալ անբեւոյթ դոհարագործի մը խորհրդաւոր մատներովը: Յուրա չէր, տաք չէր, հապա հաւասարակշռուած բարեխառնութիւն մը կը տիրէր տարուան այդ չրջանին: Վայրի ծաղիկները երեւելի ժպիտն էին մեզի անբեւոյթ ոգիներու որոնք կը հրաւիրէին մեզ իրենց խաղընկեր ըլլալու եւ իրենց պէս պարելու, խնդալու, պոռալու, երգելու եւ աննպատակ վազվզելու ամէն ուղղութեամբ: Այս վայրի ծաղիկները արտացոլացումն էր ամէն բնագդի որ մեր մէջ վայրի էր — իր բարի առումովը — անարուեստ, առողջ, մաքուր, անխարդախ: Վայրի ծաղիկներուն արձագանգն էր մեր հոգին, նոյնքան վայրի, եւ փոխադարձաբար:

Ա՛հ, ո՞ւր է, ո՞ւր, կեանքի այդ երանութիւնը դուր ապրեցանք իրրեւ նորաբոդրոջ ծաղիկներ, եւ նոյնացած ծաղիկներու աշխարհի մը հետ...:

ՓՈՂՈՑԸ

ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ — ՊՈՂՈՏԱՅԻ ՕՐԷՆՔ — ԳՐԱՒ — ԼՐԱՓԱՂ — ԴԻՇԵՐԸ ԵՒ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԱՐԿԱԾԱԽԸՆԴՐՈՒԹԻՒՆ — ՇԵՄԸ — ԽԱԹԸՐՃԻՆԵՐՈՒ ԱՆՑՔԸ

Եթէ կ'ուզես ժողովուրդի մը քաղաքակրթութեան աստիճանը հասկնալ, աչքդ պտտցուր անոր քաղաքներուն եւ պիւղերուն փողոցներուն վրայ: Գեղեցիկ շէնքեր կառուցանելը բաւական չէ ապացուցանելու թէ ժողովուրդ մը քաղաքակրթուած է բառին իսկական իմաստովը: Քաղաքակրթութիւնը ընկերային երեւոյթ մըն է: Ոչ թէ գեղեցիկ շէնք մը՝ հապա գեղեցիկ փողոցներ ապացոյց են ժողովուրդի մը ընկերային դիտակցութեան: Ու քաղաքակրթութեան աստիճանները կը ճանչցուին ընկերային գիտակցութեան աստիճանաւորութիւններէն:

Դարձեալ, ժողովուրդի մը անհատական վիճակն ալ կը դատուի իր բնակած պիւղերուն եւ քաղաքներուն փողոցներէն: Աղքատութիւնը զուգորդուած է որքան խեղճ տուներու նոյնպէս եւ՝ դէշ փողոցներու հետ:

Պարտիզակի փողոցները նեղ էին, ագտոտ ու փոշոտ եւ, դերազանցապէս, հոտած: Գլխաւոր փողոցները իրենց թէ սալայատակուած էին, բայց քալելու տեղն քալողը աչքը բաց պահելու էր որ ոտքը փոսի մը մէջ չիյնար կամ քակուած, ցցուած քարերու չզարնուէր: Աղբերը հաւաքակուած, ցցուած քարերու չզարնուէր: Աղբերը հաւաքելու կազմակերպութիւն չկար: Աղբը կը թափէին կամ ձորը կամ «առուն»: Տեղատարափ անձրեւները աղբակիր գործակալութեան դերը կը կատարէին: Եթէ արեւուն հականեխականը չըլլար եւ անձրեւներուն փրկարար առաքելութիւնը՝ Պարտիզակ ինքն իր մէջ պիտի նեխէր, փտէր:

Շատ մը փողոցներ ալ նոյն իսկ սալայատակուած չէին: Երբ օդը չոր էր՝ հողը կը կարծրանար, երբ թաց՝ ցեխի

կը վերածուէր, կամ ամբան տաքին՝ վրայի խաւը կը փոշհանար: Վերջապէս, ամէն եղանակի ապահովութիւնը չէր պակսեր:

Փողոցէն տուն մտնողը առնամաններըը կը հանէր ոչ թէ տան չէմին սրբութիւնը յարգելու համար, հապա՝ փողոցին ազատ փոշին կամ ցեխը ներս չբերելու համար: Մաքրասիրութեան ապացոյց մը չէր արեւելքի այս սովորութիւնը, հապա՝ լռելեայն խոստովանութիւն մըն էր իրենց փողոցներուն աղտոտութեան:

Աբրէն փողոցները կանխահոգ ծրագրով կտրուած չէին: Ամէնա ալ արեւմտեան քաղաքակրթութեան նորութիւններէն մէկն է: Եւ Պարախպակ այդ կողմէն եւս Մխիթարեան աւելի մօտ էր քան արեւմտեան «նոր քաղաքակրթութեան»: Երկրաչափական բոլոր երեւակայելի ղծերուն կը հետեւէին Պարախպակի փողոցները: Գլխաւոր փողոցը արեւելքէն արեւմուտք կ'երկարէր գրեթէ ուղիղ գծով մը, պիւղը երկուքի բաժնելով: Այս փողոցը կ'երկարէր Լուսաւորուրէն կամ Կաթոլիկներու վանքէն մինչեւ Բերապլրխի Զորը, կամ Ամերիկեան Բարձրագոյն վարժարանը: Շուկան այս փողոցի վրայ էր, նամանաւանդ՝ Ս. Յակոբ Եկեղեցին, կառավարական պաշտօնատունը՝ «Կօնաքը»: Այս փողոցն ալ սակայն աւելի մաքուր չէր քան միւսները: Անշուշտ աւելի հոտաւուր էր քան ուրիշ մէկը: Ամէն նպաստաւոր կը ծառայէր այս փողոցը: Խասապները իրենց անասուններուն սպանդը այս փողոցին վրայ, իրենց խանութներուն առջեւ, կ'ընէին: Շրջակայքի գիւղերէն եկողներու, բնիկներու, եւ ճանճրու անհամար լեգէոններու ժամադրավայրը այս փողոցն էր: Ձուկը, միսը, չաքարը, փուռը, եւ ամէն ինչ, անուտնելի կամ անանուանելի, կը առեղծէին հոտերու խառնուրդ մը որ անկարելի է ուրիշ բառով որակել, սահմանել, կամ նկարագրել: Ամիկա միայն Պարախպակցիին ընդացը սեփական յիշատակ մըն է:

*
**

Գիւղին գլխաւոր պողոտային վրայէն ոչ մէկ գիւղացի արտօնուած էր իր ձիուն կոնակը նստած անցնիլ: Այս առանձնաշնորհումը վերապահուած էր միայն պինուրականներու եւ կառավարական պաշտօնեաներու:

Ամէն ձիաւոր հոդ պէտք էր ձիէն իջնէր եւ երասանակը ձեռքը, ձին եռեւը ձգած, քալէր: Ասով եւս պէտք էր ըսել տայլին հպատակ ժողովուրդի մը — «փառքն ու պատիւը ձերն է, իսկ մենք ձեր ոտքին ներքեւի փոշին ենք, ո՛վ դուք տէրեր եւ իշխաններ»: «Գերին իր տեղը պէտք է պահես», կ'ըսէր հին հռովմէացին: «Քայան՝ իր տեղը» ըսած է միշտ Թուրքը:

Մեր դժուարին կուգար այս նուաստացումը: Բայց ո՞վ կը համարձակէր այս հաստատուած օրէնքը անսաստել: Մեր ձիերը նորէն կը քշէինք, կը մտնէինք գիւղը բայց պողոտային կամ չուկային փողոցին վարիչէն, ձորին փողոցէն կ'անցնէինք:

Անգամ մը գրաւի մտան մեր գպրոցի «քաջերէն» երկու տղաք թէ իրենք կրնան խոնախին առջեւէն ձի հեծած անցնել: Գրաւը մէկուկէս մէճիտիյէ էր, տղու մը համար, ցնկել: Գրաւը մէկուկէս մէճիտիյէ էր, տղու մը համար, այդ օրերուն, հարստութիւն մը:

Ի՞նչ — ձի հեծած անցնիլ խոնախին առջեւէն. ո՞ւր գրուած էր արդեօք այդպիսի ցնցիչ անսաստում անողոք օրէնքի մը: Ամիկա ըսել պիտի ըլլար յեղափոխական ցոյց Համիտին կառավարութեան դէմ: Ո՞վ կրնար հոդին ձեռքը առնել եւ երթալ կայնիլ այդ սեւ սառնանաներուն դիմաց եւ պոռալ — «Դո՛ւք ո՛վ էք որ մեր վրայ պիտի իշխէք. ձեր դիրքին եւ հեղինակութեան վրայ թքեր եմ»: Այս տղոց երածին այդ մեկնութիւնը միայն պիտի տրուէր: Բայց «տղայ» ըլլալ հոմանիշ է տհաս ուղեղի. եւ տհաս ուղեղ ալ հոմանիշ է կէս մը խենդութեան: Ու այդ խենդերը մէկուկէս մէճիտիյէի համար յօժարեցան գլուխնին փորձանքի ենթարկելու:

Ու խօսքերնին պահեցին, բայց մեծ վէճ ծագեցաւ թէ գրաւը չահելու իրաւունք ունէ՞ն թէ ոչ:

Երկու ձի վարձեր էին ասոնք եւ կէս գիշերին, երբ փողոցը լքուած էր եւ խօնախն ալ՝ դոց, իրօք իրօք անցեր էին այդ փողոցէն առանց իջնելու ձիերուն կռնակէն:

Գրաւը թերի պայմանաւ գրուած էր: Օրուան ժամր կանխորոշուած չէր: Հաւանաբար լռելեայն համակցողու-

թիւնը այն էր թէ ցօրեկ առեն այդ քաղաքին պիտի դործէին, բայց գրաւի հրաւէրին պատասխանող երկու տղաքը աւելի խորամանկ էին քան հաց եւ կանխաւ իրենց մտքին մէջ զաղտնի վերապահութիւն ըրեր էին ժամանակին մասին:

Այս վէճը օրերով դրաղեցուց մեր դպրոցին ուսանողութիւնը: Ոմանք պահանջին արդարութեան վրայ պնդեցին, ուրիշներ ալ, ընդհակառակն, անարդարութեան վրայ: Որ դատաստանը կարելի չէր ուսանողներու առեւանդն անդին տանիլ: Վարժապետները պիտի խոժոռէին այդ տեսակ «յիմարութեանց» դէմ եւ գրաւը կրնային պատիժի փոխել: Վէճը վերջապէս փակուեցաւ հաշուեյարդարութեամբ մը: Շահն ու կորուստը կիսուեցաւ եւ փոխանակ մէկուկէս մէճիտիէն տասնեւհինդ դուրուշով այս հաշիւը դոցուեցաւ: Սա կայ սակայն թէ այդ երկու տղաքը տասնըհինդ դուրուշին հետ խորամանկութեան համբաւ չահեցան իրա՛ւ, բայց ո՛չ՝ հաջութեան, որուն վրայ էր գրաւը...:

***

Շատ յաճախ ես ինծի հարցուցած եմ թէ ինչո՛ւ համար Պարտիզակի՛ք, որոնք իրենց տուներուն ներսիդին այնքան մաքուր կը պահէին, անասրբեր էին փողոցներուն անմաքրութեան: Կ'երեւի թէ չէին ըմբռնած մաքրութեան հիմնական սկզբունքը եւ ոչ ալ յարաբերութիւնը հանրային մաքրութեան եւ անհատական կամ տնական մաքրութեան միջեւ: Կը խորհէին թէ — Կ'ենթադրեմ — տղեղութեան ծուխ մը մէջ եթէ տունը մաքրութեան կղզեակ մը ընեն, կը բաւէ: Փողոցին մաքրութեան մասին ո՛չ անհատական և ոչ ալ հանրային պատասխանատուութիւն կ'զգային: Դուրգրացի ինչո՞ւ իրար չէին դար իրենց փողոցը մաքուր պահելու համար:

Աղքատութիւնը մէկ կողմէն ու Սուլթան Համիտը միւս կողմէն չլատած եւ հաշմած էին ժողովուրդին նախաձեռնութեան ոգին: Մէկու մը փորը կուշտ բլլալու է նախ որ «հանրային ոգի» ունենայ: Այդ կեղեքեալ երկրին մէջ ո՞ւր մնէր չինարար խորհուրդ եւ ձեռնարկ քաջալերած է կամ

ոգեւորութիւնը: Երբ հինդ մարդ մէկտեղ դային տեղային անմեղ բարեկարգութիւն մը ծրագրելու համար՝ իրենք իրենք կը խափանէին եւ կը հալածէին:

Ձակատագրականութիւնը յետագէմ երկիրներու մէջ ապրող ժողովուրդներու երեսին դրոշմն է: «Ինչերնուս պէտք» կ'ըսէ ժողովուրդ մը որ բռնապետի մը դարշապարին տակ ճնշուած է: Եւ հանրային չհագրգռութիւնը տեւական անհատապաշտութեան: Կառավարութիւն մը իր կուտայ անհատապաշտութեան: Կառավարութիւն մը որ կ'սպաննէ ժողովուրդին հանրային ոգին ի՞նչ կրնայ սպասել անոնցմէ: Ինչո՞ւ ուրեմն զարմանալ թէ Պարտիզակի փողոցներն ամէն նշան կը կրէին ժողովուրդի մը որուն քաղաքակրթութեան աստիճանը նախնական էր: Այդ էր դէթ երեսուդին վասը: Բայց այդ երեւոյթը դատապարտութիւն էր պետութեան մը որ ինք անքաղաքակիրթ էր եւ անընդունակ՝ թէ քաղաքակրթուելու եւ թէ քաղաքակրթելու, եւ ոչ թէ Պարտիզակցին:

***

Երբ եղանակը թոյլատու էր, ինչպէս գարնան եւ ամրան, պիւղացւոց հիւրանոցը կ'ըլլար փողոցը, իրենց տուներուն առջեւ: Փողոցն էր որ կը կատարէր թէ պարտէզի և ներսուն: Փողոցն էր որ կը կատարէր թէ նախասրահի կրկնակ դերը: Լուրերը լսողական էին: Լրագիրը հոն լրախօսն էր: Ամէն խնդիր փողոցը կը ծեծուէր: Գիւղին կեանքը իր մերկութեամբը կարելի էր տեսնել Պարտիզակի փողոցներուն մէջ, մանաւանդ ամրան եղանակին, իրիկնամուտի առեն: Մարդկային փորձառութեանց տեսակները, ամէնէն ողբերգականէն սկսեալ մինչեւ ամէնէն զաւեշտականը, ի ցոյց կը դրուէին փողոցին մէջ այդ ժամերուն: Լեղուն իր առնձարձակ ազատութիւնովը կը չարժէր գիւղացւոց բերնին մէջ երբ արեւը սկսէր իր աչքը կապուքը լուսնին հետ, արեւմուտքի հորիզոնին վրայ: Մեղմ եւ լալագին փոխուքներու հետ պիտի լսէիր բացատրութիւնները որոնք ականջներդ պիտի ծակէին եւ հոգիդ վերաւորէին:

— Եա՛, հաճի Մարիամին աղջիկը Սամպօլ սիւտանա վերաւորէին:

(առնառու) ըլլալու գացեր է։ Թէմպել էրիկը չօճուխները անօթի ձգեց, ի՞նչ ընէր խեղճ աղջնակը. օտարին առնը լնկաւ որ հացի մը փարա վաստկի։ ..

— Աղջի, Տիւրիկ, խմացա՞ր. հալայիս աղջիկը իզմիտէն տղու մը նշանեցինք. Ս. Սարգիսին հարսնիք պիտի ընինք։

— Աման ուզո՛ւլ, քաշածս չատ եղաւ, ա՛լ բերնէս կը թաւիլ։ Մա՛րդ, կ'ըսեմ, ծօ՛, սա խմելդ քեզ ալ մեզ ալ մոխիրի վրայ պիտի նստեցնէ. կ'օգտէ՛ ալ, խելդ տուն կանչէ։ Որո՞ւ կ'ըսես։ Երկկ էրիկսն նորէն պինով եկաւ։ Տունը չէ։ Որո՞ւ կ'ըսես։ Երկկ էրիկսն նորէն պինով եկաւ։ Տունը չէ։ Որո՞ւ կ'ըսես։ Երկկ էրիկսն նորէն պինով եկաւ։ Տունը ձգել վախնալս եկաւ։ Կարդուած մէկ օրէս աչք բացած, խնդացած չունիմ...։

— Ա՛ս օր ժամուն դանդակը երկու անգամ զարկին։ Այս չաթթու ալ մեռնէ թագուհին աչք չբացին ակռ պապանները։ Կոդղը տանի սա բարակ ցաւը (թոքախտ)։ Ձանկը ինկողը չ'ազատիր։ Քրոջս հարսն ալ քիթը ծռած է, սիրտը փորը կը հանի որ սա ալ աղջկանը համրան կ'ներթայ...։ Ամբողջ ձմեռն ալ պալրիս եաղը խմցուցած չըլլայ նէ պարէ...։

Եւ այսպէս ամէն մէկ փողոցի մէջ...։

***

Գիշերուան մէջ կայ մաերմութիւն մը որ ցորեկուան լոյսին անկարելի է վայելել։ Երբ գիշերը կոխէ մարդիկ կ'ինքնամփոփուին։ Ցորեկուան զբաղումները ուշադրութիւնը կը վրիպեցնեն անձէն։ Ցորեկուան առարկայական կեանքը գիշերը ենթակայական կեանքի մը կը վերածուի։ Ծողնած մարմինը եւ չիզերը գիշերը կ'սկսին իրենց պանդոտը։ Լոյսը աշխարհին կը պատկանի. խաւարը, զերազանցապէս, անձին — մտերիմ եսին։ Ահա այս բնական պատճառու Պարտիզակի մէջ ալ, ինչպէս ամէն տեղ, մտերմութեան թելերը կը թրթռային մութը կոխածին պէս։ Եւ փողոցը, տուներու չէմերը, այցելութեան անպաշտօն ու հարազատ ընդունելութեան սրահը կը դառնար։

***

Գիշերը մանկահասակ տղոց համար ալ իր հմայքը ունէր։ Մենք ալ մեր խաղերը ունէինք։ Մթութիւնը կընար աչերէ ծածկել մեր չարաճճիութիւնները։

«Պահուըտուք»ը ամէնէն սիրական խաղն էր որ մութին մէջ խաղալով կրնայինք աստակացնել անոր արկածախնդրական կարելիութիւնները և նոյն համեմատութեամբ աւելցընել մեր վայելքը։ Պահուելու համար ամէն երեւակայելի ծակ կը խօթէինք մեր փոքր մարմինները։ Պարտիզակի փողոցներուն մէջ ալ ծակերը անպակաս չէին, բարեբաղդաբար։ Մեր ոտքմաւորութեան մէկ ձեւն էր տան մը դարաբ։ Մեր ոտքմաւորութեան մէկ ձեւն էր տան մը չուրջը դառնալ դադնօրէն, աչքի պոչով հետեւելով փընտռողին, եւ կամ հողին վրայ փորերնուս վրայ անշարժ տռղին, եւ կամ հողին վրայ փորերնուս վրայ անշարժ պառկիլ։

Որովհետեւ պիւղին այինկաճիները մեր հերոսներն էին, «այինկաճի» կը խաղայինք, կամ, նոյն խաղին տարբեր տպաւորութիւնը ըլլալով, «գող» կը խաղայինք։ Այս խաղին առթած յոյզը չատ մեծ էր մեզի համար։ Մեզմէ ոմանք «գող» կ'ըլլային իսկ ոմանք ալ՝ «ոստիկան»։ Ոստիկաններուն ընելիքն էր գտնել գողերուն թաքստոցը եւ ձերբակալել գտնուելիքն եւ ձեռքերնին կապուած առաջնորդել «բանտ», որ ընդհանրապէս տան փակը կ'ըլլար։ Փայտէ դէնքերով զինուած կ'ըլլայինք։ Եւ մեր մանկական երեւակայութիւնը այնքան զօրաւոր էր որ մենք զմեզ Տօն Քիշոթի մը չափ անվախ հսկաներ կը համարէինք երբ կը նետուէինք մութին պատահէինք թթաստաններու։ Ոչ մութէն եւ ոչ «գողերէն» վախ ունէինք որքան ատեն որ քանի մը ընկերներով կը յաջանայինք պարտէզներուն խորը փողոցները կռնակնիս թողելով։

Եօթը ութը տարեկան տղոց համար խաւարին վախը արհամարհել՝ մեր կանխապէս դաստիարակութիւնն էր, հետապային խաւարին եւ խաւարայինին դէմ քաջ կեցուածք ունենալու։

Երբ ճամբադ մութ է վտանգ եւ հաստատ քայլերով քալէ։ «Գողը» գիշերին չվախնար, բայց գիշերուան մէջ, անվախ մարդէն կը վախնայ։ Վատ մարդոց ապաստանը

պիչերն է — կեղծիքի, դաւի, ամբարիշտ մտածմանց ծրագրնելու, եւ ծայրայեղ անձնասիրութեան սեւ պիմակը:

⁂

Փողոցը Պարտիզակի տեւական թատերաբեմն էր: Բեմը չէր փոխուեր բայց անոր վրայ երեւցող դերակատարները յաճախ կը փոխուէին: Ամէն փողոց իրեն յատուկ բեմադրութիւններ կ'ունենար: Եթէ հարսնիք մը չըլլար, «մեռել» մը կ'ըլլար: Երկուքն ալ բեմին վրայ ներկայացումներ էին — մէկը ուրախ, միւսը՝ տխուր:

Բայց արտասովորն է — ի՛նչ կ'ուզէ ըլլայ ան — կեանքի համեմը: Յաւն ալ առիթ մըն է վայելքի: Յուղարկաւորները չատ չեն տարբերիր թատրոն գացողներէ երբ անոնց հոգեբանութիւնը մերկացնես իր բոլոր չպարէն: «Յարդանք», «ցաւ» — անշուշտ, բայց աւելին: Ու այդ աւելին է՝ մարդկային անյայտ տխրժակը վայելքի մը՝ կեանքի միօրինակութեան մէջ՝ արտասովոր դէպքի մը: Զգացումներն են հազուստներ որոնք կը հանենք կամ կը հագնինք: Բայց հագուստը անփոփոխ կը թողու մարդու մը հարազատ էութիւնը: Մարդ իր վրայի հագուստը կը փոխէ բան պարտադրին: Նմանապէս՝ իր զգացումները: Երբ կ'երկնցնէ եւ կուլայ երբ յուղարկաւոր է, իսկ երբ հարսնեւոր՝ կը ժպտի եւ իր արամադրութիւնները մեղրի մէջ կը թաթխէ: Բայց մարդը էապէս, երկու պարագային ալ, հանդիսատես մըն է եւ, պիտնայ կամ ոչ, խոստովանի կամ ուրանայ, արտասովորին համար իր հետաքրքրութիւնը կը զոհացնէ, կամ — ուրիշ բան չունիմ — «վայելք» մըն է որ կ'ունենայ մէկ պարագային արցունքով, եւ միւս պարագային՝ ժպիտով:

Եթէ թատրոն չկար Պարտիզակի մէջ, ներկայացումներ անպակաս էին:

Եթէ ինձ հարցուի, կեանքը իր բոլոր երեւոյթներովը կատակերգութիւն մըն է: Ինչո՞ւ կուլան մարդիկ, կամ ինչո՞ւ կը խնդան: Նկդացողին վրայ չատ յաճախ խղճալու աւելի արդարացում կայ քան լացողին վրայ:

Թէ՛ խնդացողը թէ՛ լացողը հաւասարապէս կը մատնէ

բացարձակ տգիտութիւն՝ կեանքի խորագոյն նշանակութեան: Եթէ մարդիկ փիլիսոփայէ պէս նային կեանքի հատական փորձառութեանց վրայ, կամ դէթ քրիստոնէի պէս — ո՛չ լացողը իր լացին բանաւոր հիմ պիտի ունենայ եւ ոչ ալ խնդացողը՝ իր խնդուքին: Ցիրաւի, «ամբողջ աշխարհ բեմ մըն է, եւ մարդիկ ու կանայք սոսկ դերակատարներ են»: «Դէր» մըն է որ պիտի կատարենք և անցնինք վարագոյրին ետին ուր բեմին վրայ դերակատարուած խնդուքը կամ լացը կը սրբուի, կ'անհետանայ: Այդ «դիմակները» կը մնան միշտ բեմին վրայ:

⁂

Սմառ առն տուներուն դռները ընդհանրապէս բաց կը ձգուէին: Գոց դուռն ալ դուրս ձգուած «չուանը» քաշելով կը բացուէր: Գիշեր կամ ցօրեկ, դուռը ներսէն կղպելու սովորութիւն չկար: Արդէն ընտանիքին կեանքը կ'ամփոփուէր, կը կեդրոնանար դեռնայարկին վրայ որ կամ հող էր, կամ առաջակողմը մաս մը հող եւ, երկու ոտք բարձրութեամբ, տախտակամած յետսակողմը: Փողոցէն անցնող ղրացին կամ ծանօթը կրնար պլուխը դռնէն ներս խօթել եւ տուներուն հետ քանի մը խօսք փոխանակել: Ամէն տան թէ հոգեկան եւ թէ ֆիզիքական ընչաւորութիւնը տան դռնէն կը կատարուէր: Անցորդը եթէ տրամադրութիւն ունենար յամենալու քանի մը վայրկեան, կա՛մ չէմին վրայ եւ կա՛մ տախտակամածին եզերքը կը նստէր եւ խօսակցութեան մը թելը կը քակէր:

Փողոցը եթէ թատերաբեմն էր, տուներուն դռները եւ պատուհանները ալ օթեակներն էին: Ոեւէ նորութիւն փողոցին մէջ մասնիսական զօրութիւն ունէր տուներուն վրայ, մանաւանդ դեռահաս տարրերուն վրայ:

Եթէ խաթըրճի մը անցնէր իր բեռնաւորուած ձիերուն չարանովը, դռները կը թափէին կիներ, աղջիկներ, մանուկներ տեսնելու թէ ո՛վ է խաթըրճին եւ ուրկէ՛ կուգայ, կամ ո՛ւր կ'երթայ: Հմայք ունէին խաթըրճիները որովհետեւ ղիւղէն անդին հեռաւոր քաղաքներու ծանօթ էին, «աշխարհ տեսած» մարդիկ, ոչ թէ իրենց պէս «հանոցի ճահճակալ տեսած»

դեր» որոնց աշխարհքը իրենց տունը եւ հոտած մահակլէճ էր: Խաթըրնիները քաղաքներու եթադուած փառքերուն եւ ճոխութիւններուն կենդանի վկաներն էին: Ու անոնք դիւղը կը մանէին հոսմէկուն յաղթական զօրավարի մը ինքնապիտակցութեամբը: Դիտողներէն չատեր կը ցանկային բաղդակից ըլլալ խաթըրնիներուն:

«Տօ՛, կապուկ ապրար, տա մէկ չուվալիդ տեղ՝ ձիուդ կռնակը դիս կապէիր ու հետդ քաղաք տանէիր, չէ՞ր ըլլար», երազուն Մարինէն ձայն կուտար երբ կապուկ ապրար դռնէն անցնէր:

«Հա՛, կ'ըլլայ ամմա, քեզ որո՞ւ ծախիմ, Մարինէ» կը պատասխանէր կապուկ ապրար չարաճճի չեչոով մը:

«Հատէ՛ բանիդ գնա՛, խեւ կապուկ· ըսել կ'ուզես ֆի սաւիթի չուվալ մը ցորեն պիւէ չիմ արժէր...:» Ու ներս կ'երթար առանց պատասխանի սպասելու, որմէն վիրաւորուած կապուկ ապրար հատու խօսքէն որուն կէտն իրաւ էր, կէտն ալ կատակ...:

***

Գարնանային փողոցները սոսկ անցուդարձի համար չէին, հապա՝ այն երակներն էին անոնք, որոնց մէջէն չրջան կ'ընէր ժողովուրդին հոգեկան կենսահիմք — ցաւերը, ուրախութիւնները, երազները: Փողոցներու մէջ ապրուած կեանքը դիւղացիներուն հաւասկան կեանքին պիտակցութիւնը կը պահպանէր: Անոնց մէջ էր որ փորձառութիւնները «կը բաժնուէին»: Գիւղին կեանքին «հասարակ յայտարարը» փողոցներու մէջ ապրուած կեանքն էր: Մակարդակ մըն էր փողոցը որուն վրայ ամէնն ալ կը կենայլին, առանց խտրութեան — ծերն ալ, երիտասարդն ալ, պզտոցականն ալ, անգրագէտն ալ, աղջիկներն ալ, տղաքն ալ: Քաղաքներու մէջ փողոցները պաղ եւ անհաղորդ մթնոլորտ ունին: Մարդիկ իրարու հետ կը քալեն առանց իրարու մէջեւ ոեւէ հոգեկան կապ: Մէկ իմաստով, փողոցին կեանքը գիւղին հարազատ կեանքն էր, իր համապարփակ իմաստովը:

ՍԵՂԱՆ

ՃԱՇԱԿԱՐԳ — ԽԱՇԼԱՄԱՆ — ՀՈԳԻԻ ԶՈՒԱՐԹՈՒԹԻՒՆ

Գիւղացիք «այդոբելեայք» են· քաղաքացիք՝ «երեկոյեայք»: Գիւղացիներուն ցորեկն է երկար· քաղաքացիներուն՝ գիշերը: Ցիրաւի, աւելի քան մէկ իմաստով, «լուսոյ որդիք» են գիւղացիք — արեւու որդիք: Բնական կեանքը կ'ապրին գիւղացիք, այսինքն, բնութեան հետ և բնութեան պէս կ'ապրին: Բնութեան ժամացոյցը արեւն է: Արեւուն հետ կ'արթննայ բնութիւնը եւ աշխուժով կը բանի, իսկ երբ արեւը իր սենեակը քաշուի, գուռը եաեւէն կղպէ, եւ իր լուսամփոփ աչերը փակէ, ննջէ, բնութիւնն ալ իր սեւ վերմակը վրան կը քաշէ եւ կը թաղուի իր քունին եւ երազներուն մէջ:

Պարտիզակի մէջ ան որ հիւանդ չէր, բնութեան կարգով կանոնով կ'ապրէր: Գիւղացիք ցորեկին կը յոգնէին, իսկ պչեները՝ կը հանդստանային: Գիւղին լոյսերը չուտով կը մարէին: Այցելութեան ժամը իրիկնամուտին էր: Ու այցելութիւնները երկար չէին տեւեր որովհետեւ թէ՛ հիւրերը եւ թէ՛ հիւրընկալները հասասարապէս կ'զգային օրուան ծանրութիւնը որ անկողինին հրաւէրը սաիպողական կ'ընէր, եւ ցանկալի:

***

Իրիկուան ժամը երբեմն կարճ էր, բայց չատ թանկագին եւ նուիրական: Գերազանցապէս ընտանիքին ժամն էր ան: Տան աշխատաւորները՝ զաշտին աշխատութիւններէն յոգնած՝ զարճած կ'ըլլային, անօթի՝ ախորժակով ճաշելու և, պահիկ մը չեմին վրայ նստելէ վերջ, պատրաստ պառկելու եւ հանգչելու: Ընտանեկան ճաշին տեսնն էր իրիկունը:

Շատ մը տուներու մէջ առտուան նախաճաշ չկար· կամ, չերթ մը հաց եւ «խածուկ» մը պանիր բաւական կը սեպէին նախաճաշի համար: Աւրիական իմաստով նախա-

ճաշ ուտող ընտանիքները մատի վրայ կը համրուէին: Կա-
թովս սուրճ ոչ միայն սեսակ մը պերճանք էր, հապա նաեւ
ապացոյց՝ քաղաքակրթական որոշ աստիճանի մը որուն
բաղդատաբար փիչեր հասած էին:

Կէսօրուան ճաշն ալ անպաչաոն էր: Դաշտը գացողները
արեւուն «գարճած առանը» չուքի մը տակ կը նասէին եւ
կ'ուսէին ինչ որ ծրարած կ'բլլային իրենց կարմիր մեծա-
սարած «մէնեմլին» (Քաչիլնակ) մէջ — քանի մը աղի
ձուկ, կամ ձիթապտուղ, կամ կտոր մը պանիր, գլուխ մը
սոխ եւ սեւ հաց:

Իրիկուան ճաշը սակայն տարբեր էր: Տան մօրը համար
լուրջ խորհուրդի նիւթ չէր կէսօրուան ճաշը, բայց իրի-
կուանը՝ էր: Լաւագոյն կերակուրը, որքան ալ պարզ ըլ-
լար, իրիկուան համար էր: Միսի հոտերը երիկոյեան դէմ
կը բուրէին տուներուն մէջ: Բաներապղպարար անարատ ձի-
թաիւղը տաաս էր, եւ այդ օրերուն, մանաւանդ ամրան
եղանակին, ձիթաիւղով պատրաստուած կերակուրները մեծ
ախորժակով կ'ուսուէին: Մանկէնք՝ կանաչեղէն տարբեր
սեսակներու հետ խառնուած կերակուրներ էին:

Ձմրան եղանակին պետրոսնձորով խաշլաման սեղանին
համազամն էր: Ախորժակը վայելքի կիրք մը կ'բլլար երբ
սեղան նասէինք եւ խաշլաման սեղան բերուէր եւ առջեւնիս
դրուէր: Տօնական կերակուր էր ան եւ ամէն կիրակի —
օրհնեալ բլլայ Աստուած —խաշլաման մեր սեղանէն չպակ-
սեցաւ: Աւելին աչք չունէինք: Մեր «հարուստի կեր-
կուրն» էր խաշլաման: Գոնէ մենք հարուստ կ'զգայինք այդ-
քանով: Անկէ առդին «հարուստի կերակուր» չատ կերած
եմ, բայց ոչ մէկ առեն հարուստ զգացած եմ: Ուալտորֆի
Աթթորնեյի մէջ ճաշած առենս (երբ պատահած է) յաւէտ
սղճատ զգացած եմ: Իմ ստամոքսս երջանիկ զգալու հա-
մար չվնուած է եւ ոչ թէ փարթամ կերակուրներու կամա-
կոր պարկ մը բլլալու: Խաշլաման իր երեւոյթովը չէր պար-
ծենար, հապա՝ իր համովը եւ հոտովը: Մեր ճաշերուն մէջ
աչքը աննշան դեր կը կատարէր:

Խաշլաման կրակին վրայէն առնելով իր թէնճիրէովը
կամ պատուհովը ուղղակի սեղան կը բերէին: Երբ կափարի-

չը բանար մեծ մամս, չոլիին ամպերը, բեռնաւորուած մի-
սին հոտերով, կը դիմավորէին մեր անդունդը: Մեծիակ
ընտանիքի մը ախորժակը երբեք չէր մոռնար մեծ մամս երբ
լեվկոյեան ճաչին համար կերակուր պատրաստէր:

Աղջիկներուն գործն էր սեղանը դնել, յարդարել եւ ա-
պա՝ մաքրել, վերցնել: Մանկութեանս օրերուն կլոր սեղան
մը կը գործածուէր, դաճաճ ոտներով որոնք սեղանը դեռ-
նին մակերեսէն հազիւ ոտք մը բարձր կը պահէին: Երբ ճա-
չի ժամը հասնէր, այս սեղանը, որ իր մէկ կողմին վրայ
սենեակին մէկ պարապ պատին կռթնցուած կը պահէին, կը
դլորցնէին եւ սենեակին մէջտեղը իր ոտքերուն վրայ կը
հանդչեցնէին: Վրան կը սփռէին տունէ գործուած «ադա-
կորուս» բամբակեայ սփռոց մը: Բոլոր սպասները տարբա-
կան էին: Ուրախ եմ որ հասայ փայտէ դդալի օրերուն:
Աժնոց մետաղեայ պատառաքաղ եւ դդալ ալ ունէինք ան-
շուշտ եւ մինչդեռ տան դեռատիներուն անվիճելի նախըն-
տրութիւնը մետաղեայ դդալն ու պատառաքաղն էր, մեր
պապը եւ մամբ կ'արհամարհէին զանոնք: «Դուք ի՛նչ դի-
տէք

լաթաւ բան եղանակին եւ կերակուրին տեսակին, սեղանին վրայ ի՛ըլլար հատաբակաց խորունկ մեծ պնակի մը մէջ լեցուած: Թարմ տոթ ինձ համար միշտ նախընտրելի կերակրատեսակն էր: Պանիրը եւ ձիթապտուղը կերակուրին պակաս ձգած տեղը — եթէ ըլլար — լեցնելու համար սեղան կը բերուէր վիրջէն, պատուղին հետ:

Ամբան թարմ պտուղները առատ էին: Ձմրան չորցուած պտուղներէ խօշաֆը եւ բէչէլը (անուշ) — որուն բաղկացուցիչ տարրերն էին խաղող, դդում, տանձ, սերկեւիլ, ամրուկ — չատ կը սիրէի: Ճաշը երբ ուտարէր, մեծ պապիս եւ մամիս առանձնաշնորհումն էր խմել մէյմէկ գաւաթ սուրճ որ ի՛նիվէը, կը բերէր մայրս, եթէ հոն գտնուէր, որովհետեւ մեր ապրիլիններէն եւ ոչ մէկը կրնար անոր պէս համով եփել բան այդ առանձնաշնորհումը վայելողներուն վիկտորեանն: Այլապէս, սուրճը ի՛նիվէը ան որուն «հրաման» ի՛ընէր մեծ հայրս:

Երբ սեղան նստէինք ծալապատիկ սեղանին չուրջ, ներքեւը տարածուած ծածկոցի մը վրայ, ուսերս չոկատ, մեծ հայրս պօղոք ի՛րնէր, առանց հաշիւի առնելու մեր անհամբերութիւնը: Բայց անոր պօղոքը մեր սրտերուն լուռ երախտագիտութեան եւ ուրախութեան ձայնաւոր եւ պատկառելի արտայայտութիւնն էր: Արդէն հին մարդիկը միշտ ձայնով ի՛պօղէին: Շեռակ պօղոքը, բան իս, ձայնով ի՛րլլայ: Մեծ հայրս իր առանձնական պօղոքներն ալ ձայնով ի՛ընէր, առաւօտ եւ իրիկուն, իր անկողնարանին մէջ, քանի մը վայրկ կարդալով Աստուածաշունչէն պոր մէկ գլուխ բարձին քով կը պահէր:

Սեղանին վրայ չփացած տղան էի ես: Ամէնուն ալ խարական վերաբերմամբ առարկան էի: Մեծ մամս խաշլամայիլն միսին ամէնէն կակուղ մասը կը դառէր եւ ինծի կուտար: Մեծ հայրս հացին «քենարը» առջեւս կը դնէր: Ոսկրին ծուծը կը թօթուէր հացի պատառի մը վրայ եւ դէպի ինձ երկնցնելով ի՛ըսէր —

«Բա՛ց բերանդ նայիմ, մանչս, կե՛ր սա ծուծը որ խելքդ չատնայ եւ օր մը դուն ալ քու խելքիդ ծուծը ասս մարդոց որ օրհնեն քեզ»:

*
**

Կ՚ըսէն թէ հոգեկան թեթեւութիւնը թէ՛ կը սրէ ախորժակը եւ թէ՛ մարսողութիւնը կը դիւրացնէ: Ասոր ապացոյցը անձնական փորձառութեամբ տեսած եմ:

Մեծ հայրս լուրջ մարդ էր որովհետեւ չատ ցաւ ու ձախորդութիւն տեսած էր, բայց տաքուկ վերաբերմունք ունէր եւ իր խմատուն խորհուրդը եւ խրատը փնտռողներ չատ էին:

Սեղանին վրայ զուարթութեան աղբիւրը մեծ մայրս էր, կամ, առարկան՝ այն բոլոր կատակներուն եւ սրախօսութիւններուն, որոնք իր վրան կը թափէին՝ մօրաքոյրերս եւ մօրեղբայրս:

Եթէ կերակուրին աղը քիչ մը պակաս ըլլար, մօրեղբայրս, չարաճճի ժպիտով մը ի՛ըսէր —

«Տուտու, խմայա՞ր, ազ բեռցած կէմիները պաթմիշ եղեր էն»:

«Հա՛, ապր առջեւդ է...: Ես ի՞նչ գիտեմ որ այդչափ անլի ես. եա չէ նէ ալուճ մը աւելի աղ կը նետէի մէջը»:

Եթէ խաշլամա ակնկալուած օրը յուսախաբ ըլլային, եւ ուրիշ տեսակ կերակուր մը պոնէին սեղանին վրայ, անպատճառ կը մրմնջէին:

«Տուտուն հարսնիք է պացեր ասօր. փորը կուշտ է ուխ մեր անօթութիւնը մոքէն ելեր է», կը մոլտար փխիկն, որ՝ Յովսէփին հետ դաշնակցած՝ չարունակ պատրուակ կը փնտռէր մօրը հետ կատակելու:

«Ի՛հ, է՛հ, ձայներնիդ քաշեցէք. խասապը ասօր ոչխար չէր մոքթեր: Հարեւնիդ Ղազար Ամիրան դիտցաք որ ամէն օր խաշլամա ուտէք: Ձեզմէ վարիններուն նայեցէք ուխ, կերբասնուդ համար Աստուծոյ փառք տուէք»:

«Հա՛, տուտու, Աստուծոյ փառք կուտանք եա, եթէ առօր առջեւնիս խաշլամա մը դնէիր բեզի ալ փառք կուտայինք»:

«Հա եա՛, փառք ասք. զէփքը ո՞ւր մնայ: Մահանա (պատճառ) կը փնտռէք որ մօրեղբուդ փէչերը քաշէք»:

Զարքաչ կին մըն էր մեծ մայրս, միամիտ Գալիլիացի մը որուն լեզուն կարող էր բանական լեզի հորերէ ջուր քա-

չել բայց սրտին բարութիւնը եւ տաքութիւնն ալ բնաւ չէին պակասեր:

Սեղանին վրայ մեծ հայրս էր խօսէր, բոլորն ալ կը լսէին եւ մտիկ կ'ընէին: Կիրակի օրերը խօսակցութեան նիւթը եկեղեցիին մէջ խօսուած քարոզը կ'ըլլար: Մեզի մութ մնացած կէտերը կը բացատրէր: Եթէ պզիկներէն մէկը ժպտութիւն յայտնէր, մեծ հայրս, ամենայն լրջութեամբ կ'ըսէր —

«Պզիկս, սա մարդը մէկ հատիկ օգտակար դաս մըն ալ չտուա՞ւ: Մէկ խօսք մը կրնայ օր մը կեանքիդ դրամագլուխ ըլլալ: Նայեցէք որ ոսկի չզտած տեղերնիդ արծաթով պահանաք»:

Պզիկները եթէ ունէ խօսք ընէին նկատի կ'ունենային իրենց հօրը նեղկայութիւնը: Անոր հանդէպ ամէն մէկուն յարգանքը չատ մեծ էր: Մեծ մայրս սակայն թոյլատու էր. անոնք չէին քաշուեր եւ իրենց անձնական թեթեւ փորձանութիւնները կը պատմէին ազատ համարձակ, լիաթոք խընդալով: Մեծ մայրս ալ, իր ցաւերը մոռնալով, պահ մը իր խնդուքը կը խառնէր իր թեթեւասիրտ պզիկներուն խընդուքին, նոյն տեղն դիտել տալով սակայն թէ շատ խնդալն ալ վտանգաւոր էր —

«Շատ խնդացողը հոգն ալ կ'ուրայ հա', դիտցած ըլլաք»:

«Ամա՛ն, տուտու, խնդանք ալ պիտի լանք օր մը, լանք ալ· գոնէ քիչ մը խնդանք հիմա: Ինչքա՜ր օրը ըրեր է, խօրդը սպասեր է օրուան, որ բնաւ չէ եկեր»:

Ինչ պզիկներ, երանի թէ քիչ մը աւելի խնդացած ըլլայիք այդ օրերուն: Լացի օրերը ուրախ օրերու վրայ բնաւ առնելիք չեն ձգեր: Գոնէ այդ պզիկներուն վրայ չձգեցին:

Այդ օրերը մեծ հօրս տան սեղանին չուրջ նստողները հետզհետէ պակսեցան: Հիւանդութիւնը, եւ ապա՝ մահը եկաւ եւ լռեցուց անոնց խնդուքը: Ոմանք ամուսնացան եւ հեռացան տունէն: Տունը թափուր մնաց: Մեծ հայրս ալ իր հանգիստը մտաւ շատ տարիներ չանցած:

Մեծ մայրս եղաւ իր ամայացած տանը «բուն», ինչպէս

կ'ըսէր: Անոր դերեզմանն իսկ անճանօթ է այսօր: Իբր թէ քիչ էր իր տառապանքին բաժինը, իր ծերացած ոտքերը սախսուեցան կոխել տարագրութեան անվերջ ճամբաները մինչեւ որ իր ներքեւ ծալլուեցան եւ մարմինը կծիկ եղաւ, վրան վլաւ, վերջին չունչը անէծքով մը ելաւ եւ ոսկորները խառնուեցան իր ղեւղակից զոհերուն ոսկորներուն, իբրեւ լուռ բողոք դժոխքի եւ դժոխայնոց անզթութեան դէմ:

Խաշլամայիլ համբ բերանս է բայց ի՛նչ տխուր պատմութիւններ կ'արթնցնէ ան մտքիս մէջ: Եթէ դժոխք մը պիտի ըլլար տեղ մը ինչո՞ւ արդեօք Աստուած թոյլ տուաւ որ դրախտ մը քակուի եւ հոն հաստատուի այդ դժոխքը···:

Ա՛հ, տա՞ն մնաց, տեղա՞ն մնաց, ուտո՞ղ մնաց, խընդացո՞ղ մնաց պարտիզակի մէջ: Ամէն ինչ դարձաւ եղաւ աւցեալ երազ մը: Ու եթէ երազողն ալ անցնի, երթայ, ի՞նչ կը մնայ···: Ինչի վրայ ալ խօսինք, մեր խօսքին նիւթն է՝ էակատապէս ու անխուսափելիօրէն՝ կեանքի եւ մահուան անլուծելի խորհրդաւորութիւնը···:

չել բայց սրտին բարութիւնը եւ տաքութիւնն ալ բնաւ չէին պակսեր:

Սեղանին վրայ մեծ հայրս երբ խօսէր, բոլորն ալ լռէին եւ մտիկ կ'ընէին: Կիրակի օրերը խօսակցութեան նիւթը եկեղեցին մէջ խօսուած քարոզը կ'ըլլար: Մեզի մութ մնացած կէտերը կը բացատրէր: Եթէ պզիկներէն մէկը զժգոհութիւն յայտնէր, մեծ հայրս, ամենայն լրջութեամբ կ'ըսէր —

«Պզիկս, սա մարդը մէկ հատիկ օգտակար գաս մըն ալ չտուա՞ւ: Մէկ խօսք մը կրնայ օր մը կեանքիդ դրամագլուխը ըլլալ: Նայեցէք որ ոսկի չպատած սեղկրնիդ արծաթով պոհանաք»:

Պզիկները եթէ սեւ խօսք լսէին նկատի կ'առնէին իրենց հօրը ներկայութիւնը: Անոր հանդէպ ամէն մէկուն յարգանքը չատ մեծ էր: Մեծ մայրս սակայն թոյլատու էր. անկէ չէին քաշուեր եւ իրենց անձնական թեթեւ փորձանուքերը կը պատմէին ազատ համարձակ, լիաթոք խընդութիւնները կը պատմէին ազատ համարձակ, լիաթոք խընդալով: Մեծ մայրս ալ, իր յաւելը մոռնալով, պահ մը իր խնդուքը կը խառնէր իր թեթեւասիրտ պզիկներուն խընդուքին, նոյն ատեն դիտել տալով սակայն թէ շատ խնդալն ալ վտանգաւոր էր —

«Շատ խնդացողը եառն ալ կ'ուլայ հա՛, պիտացած ըլլաք»:

«Ամա՛ն, տուտու, խնդանք ալ պիտի լանք օր մը, լանք ալ· դոնէ քիչ մը խնդանք հիմա: Ինէնթր օրը ըրեր է, խօլօքը ապառեր է օրուան, որ բնաւ չէ եկեր»:

Ինչ ալ ըլլայ, երանի թէ քիչ մը աւելի խնդացած ըլլայիք այդ օրերուն: Լացի օրերը ուրախ օրերու վրայ բնաւ առնելիք չեն ձգեր: Գոնէ այդ պզիկներուն վրայ չձգեցին:

Այդ օրերը մեծ հօրս տան սեղանին չուրջ նստողները հետզհետէ պակսեցան: Հիւանդութիւններ, եւ ապա՝ մահը եկաւ եւ լռեցուց անոնց խնդուքը: Ամանք ամուսնացան եւ հեռացան տունէն: Տունը թափուր մնաց: Մեծ հայրս ալ իր հանգիստը մտաւ չատ տարիներ չանցած:

Մեծ մայրս եղաւ իր ամայացած տանը «բուն», ինչպէս

կ'ըսէր: Անոր պերեզմանն իսկ անծանօթ է այսօր: Իրը թէ քիչ էր իր տառապանքին բաժինը, իր ծերացած ոտքերը տախտակեայ կոխել տարագրութեան անվերջ ճամբաները մինչեւ որ իր նեղքեւ ծալլուեցան եւ մարմինը կծիկ եղաւ, վրան վրայ, վերջին չունչը անկծքով մը ելաւ եւ ոսկորները խառնուեցան իր պիւղակից ջահերուն ոսկորներուն, իրբեւ լուռ բողոք դժոխքի եւ դժոխայնոց անպիտութեան դէմ:

Խաշլամայիլն համբ բերանս է բայց ի՛նչ տխուր պատմութիւններ կ'արթնցնէ ան մտքիս մէջ: Եթէ դժոխք մը պիտի ըլլար տեղ մը ինչո՞ւ արդեօք Աստուած թոյլ տուաւ որ դրախտ մը քակուի եւ հոն հաստատուի այդ դժոխքը···:

Ա՛հ, տա՞ւն մնաց, սեղա՞ն մնաց, ուտո՞ղ մնաց, խընդացո՞ղ մնաց պատրիզակի մէջ: Ամէն ինչ դարձաւ եղաւ աւցեցեալ երազ մը: Ու եթէ երազողն ալ անցնի, երթայ, ի՞նչ կը մնայ···: Ինչի վրայ ալ խօսինք, մեր խօսքին նիւթն է՝ էակատապէս ու անխուսափելիօրէն՝ կեանքի եւ մահուան անլուծելի խորհրդաւորութիւնը···:

ԱՂՔԱՏՈՒԹԻՒՆ

ԴՐԱՄԻ ԱՐԺԷՔ — ՄԱԾՈՒՆԱՅԻ ԳՈԼՈՎԱ ԱԿՕ

Ի՞նչ է աղքատութիւնը:

Աղքատութիւնը, բառինքնան, ունենալու կամ չունենալու խնդիր չէ: Աղքատութիւնը՝ անհրաժեշտ պէտք մը ունենալ, եւ այդ պէտքը գոհացնելու անկարող ըլլալն է: Օրինակով մը բացատրենք աղքատութեան այս սահմանը:

Ահէք երկու մարդ: Մէկը սախտուած է իր բնիկ դիւղէն մօտակայ քաղաք մը երթալ, եւ այդ ճամբորդութեան համար հինգ տոլարի պէտք ունի. ուրիշ ոչինչ: Միւսը այդպիսի ճամբորդութիւն մը կատարելու ոեւէ սախտղութեան տակ չէ, եւ ոչ ալ ունի հինգ տոլար. այս երկրորդը աղքատ չէ:

Պարախտակի մէջ եթէ հարուստ էր մէկը որ դրամ ունէր, աղքատ չէր անհրաժեշտաբար ան որ դրամ չունէր: Կարօտութեանց պակասը աղքատութեան բնականոյ սահմանը անընդունելի բրած էր հոն: Հացի համար դրամ պէտք էր եւ այդ դրամը չունէր մէկը, ուրեմն աղքատ էր. բայց միւսը կուշտ կը պահէր ուրիշ մը իր արտին բերքովը ուրեմն պէս ինք ալ դրամ չունէր. ուրեմն, հարուստ չէր, սակայն աղքատ ալ չէր:

Պարախտակի մէջ անտեսապետական ամէն չափանիշով աւելի աղքատութիւն կար բայց աղքատութիւնը իր խայծերը իր բոլոր ուժովը պատի չէր բներ որովհետեւ աղքատները կարօտութիւնները ֆիչ էին:

Դրամը ինչի՞ համար պէտք էր:— Հագուելու, սրդուելու՞ համար: Բայց որո՞ւ համար հագուէին, սրդուէին: Պարախտակի մէջ ոչ բեմ կար, ոչ փարթամ քաղաքի մը մայթերը, ոչ մայր եկեղեցի, ոչ սալօն, որոնք ցուցադրութեան հրաւէր ու փորձութիւն ըլլային, եւ կանացի ունայնասիրութիւնը քաջալերէին: Եթէ կին մը դլուխը եղմա մը ունէր, ատոր դոյդ մը կօշիկ, չապիկ մը կոնակը եւ

շալվար մը մէջքէն վար, գոնէ հինդ տարուան համար աղքատ չէր հագուստի կարօտութեամբ: Կարօտութիւնը ծագած պարապայէն, սակայն, եթէ դրամը պակսէր, այն առեն առուպապէս կ'դդար իր աղքատութիւնը:

Նոյնը ուտելիքի պարագային: Եթէ մէկը կով մը ունէր եւ կաթովը, մածունովը, պանիրովը կը կշտանար, աղքատ չէր համարուեր, թէեւ դրամ չունենար: Բայց եթէ կովը մեռնէր եւ ստիպուէր դրամով նոր կով մը դնել, եւ կամ իր դրացիէն՝ կաթ, մածուն եւ պանիր, եւ դրամ չունենար, աղքատներու դասը պիտի դրուէր:

Աղքատութիւն կար, բայց չէր երեւեր, պարզապէս ծրարուած պիտացուց կարօտութիւնները իրենց նուազադոյն համեմատութեանց վերածուած էին:

Եթէ սակայն առաբկուի թէ մարդ երկու կերպ կընայ կշտանալ — թէ՛ ոսպէ ապուրով եւ թէ՛ սբէյֆով — ու ան որ ոսպէ ապուրով կը կշտանայ աղքատ է, պէտք է ընդունինք թէ այդ հասկացողութիւնով Պարախտակիցիք, ընդհանրապէս խօսելով, եթէ կուշտ ալ ըլլային տակաւին աղքատ էին որովհետեւ կերածնին սբէյֆ չէր, հապա՝ ոսպէ ապուր, կամ, խաչած լուբիա...:

Գիւղին մէջ կը պտուէին հարկաւ կարդ մը հարուստներ — բաղդատական իմաստով հարուստներ — որոնք կըրնային իրենց էմահսեոյֆին պահանջներն ալ գոհացնել իրենց անհրաժեշտ պէտքերուն հետ, բայց առանք չէն կազմեր մեր մեր դիտողութիւններուն նիւթը:

⁂

Մեծ հարց պէտք չէր մինչեւ որ իր դործին, իր արհեստին համար դրամի պէտք ունենար: Այլապէս, անդանկին հացը, պանիրը եւ տաք կերակուրը պակաս չէին: Ամէն պէտք գոհանալէ վերջ դրամը, եթէ ըլլար, պերճանքի էր եւ ոչ թէ «հարստութիւն» այն իմաստով որ մենք ներկայիս կը հասկնանք «հարստութիւն» բառը: Դրամին վրայ կընայինք նայիլ եւ հաճոյք զգալ, ինչպէս որ մէկը ազամանդ մատանիի մը վրայ կը նայի եւ հաճոյք կ'դդայ, բայց դրամատանիի մը վրայ կը նայի եւ հաճոյք կ'դդայ, բայց դրա-

ԱՂՔԱՏՈՒԹԻՒՆ

ԴՐԱՄԻ ԱՐԺԷՔ — ՄԱԾՈՒՆՃԻ ԳՈԼՈՎԱ ԱԿՕ

Ի՞նչ է աղքատութիւնը:

Աղքատութիւնը, բառինքեան, ունենալու կամ չունենալու խնդիր չէ: Աղքատութիւնը՝ անհրաժեշտ պէտք մը ունենալ, եւ այդ պէտքը գոհացնելու անկարող ըլլալն է: Օրինակով մը բացատրենք աղքատութեան այս սահմանը:

Առէք երկու մարդ: Մէկը սախտած է իր բնիկ դիւղէն մօտակայ քաղաք մը երթալ, եւ այդ ճամբորդութեան համար հինգ ռուբլի պէտք ունի. ուրիշն ալ նոյնքան ունի. ուրեմն ադեկատ է: Միւսը այդպիսի ճամբորդութիւն մը կատարելու անդէպ սոխրոզութեան տակ չէ, եւ ոչ ալ ունի հինգ ռուբլի. այս երկրորդը աղքատ չէ:

Պարիսպակի մէջ եթէ հարուստ էր մէկը որ դրամ ունէր, աղքատ չէր անհրաժեշտաբար ան որ դրամ չունէր: Կարօտութեանց պակասը աղքատութեան բնական սահմանը անընդունելի բրած էր հոն: Հացի համար դրամ պէտք էր եւ այդ դրամը չունէր մէկը, ուրեմն աղքատ էր. բայց միւսը կուշտ կը պահէր ուրիշ մը իր արտին բերքովը ու մեւսին պէս ինք ալ դրամ չունէր. ուրեմն, հարուստ չէր, սակայն աղքատ ալ չէր:

Պարիսպակի մէջ անտեսապետական ամէն չափանիշով աւելի աղքատութիւն կար բայց աղքատութիւնը չի խայթոցը իր բոլոր ուժովը պատի չէր բնաւ որովհետեւ աղքատները կարօտութիւնները քիչ էին:

Դրամը ինչի՞ համար պէտք էր:— Հագուելու, սպրուելո՞ւ համար: Բայց որո՞ւ համար հագուէին, սպրուէին: Պարիսպակի մէջ ոչ բեմ կար, ոչ վարձեմ քաղաքի մը պայթելը, ոչ մայր եկեղեցի, ոչ սալօն, որոնք ցուցադրութեան հրաւէր ու փորձութիւն ըլլային, եւ կանայք ունայնասիրութիւնը քաջալերէին: Եթէ կին մը պլուխը եագմա մը ունէր, ոտքը դոյդ մը կօշիկ, չափիկ մր կանակը եւ

շալվար մը մէջքէն վար, գոնէ հինգ տարուան համար աղքատ չէր հագուստի կարօտութեամբ: Կարօտութիւնը ծագած պարագային, սակայն, եթէ դրամը պակսէր, այն առեն առուպաշտ կ'դպար իր աղքատութիւնը:

Նոյնը ուսելիքի պարագային: Եթէ մէկը կով մը ունէր եւ կաթովը, մածունովը, պանիրովը կը կշտանար, աղքատ չէր համարուեր, թէեւ դրամ չունենար: Բայց եթէ կովը մեռնէր եւ սուիսուէր դրամով նոր կով մը գնել, եւ կամ իր զրացիէն՝ կաթ, մածուն եւ պանիր, եւ դրամ չունենար, աղքատներու դասը պիտի դրուէր:

Աղքատութիւն կար, բայց չէր երեւեր, պարզապէս ուրուհետեւ պիտացուց կարօտութիւնները իրենց նուազագոյն համեմատութեանց վերածուած էին:

Եթէ սակայն առարկուի թէ մարդ երկու կերպ կրնայ կշտանալ — թէ՛ ոսպէ ապուրով եւ թէ՛ սբէյֆով — ուրեմն ոսպէ ապուրով կը կշտանայ աղքատ է, պէտք է ընդունինք թէ այդ հասկացողութիւնով Պարսիպակիցը, ընդհանրապէս խօսելով, եթէ կուշտ ալ ըլլային սակաւին աղքատ էին որովհետեւ կերածնին սբէյֆ չէր, հապա՝ ոսպէ ապուր, կամ, խաչած լուբիա...:

Գիւղին մէջ կը պահուէին հարիւր կարգ մը հարուստներ — բաղդատական իմաստով հարուստներ — որոնք կըրնային իրենց էմահաճոյքին պահանջներն ալ գոհացնել իրենց անհրաժեշտ պէտքերուն հետ, բայց տարօրինակ չեն կապուիր մեր մեր դիտողութիւններուն նիւթը:

***

Մեծ հարց պէտք չէր մինչեւ որ իր գործին, իր արտերուն համար դրամի պէտք ունենար: Այլապէս, անպանէն հացը, պանիրը եւ տաք կերակուրը պակաս չէին: Ամէն պէտք գոհանալէ վերջ դրամը, եթէ ըլլար, պերճանք էր եւ ոչ թէ «հարստութիւն» այն իմաստով որ մենք ներկայիս կը հասկնանք «հարստութիւն» բառը: Դրամին վրայ կրնայինք նայիլ եւ հաճոյք զգալ, ինչպէս որ մէկը ադամանդ մատանիի մը վրայ կը նայի եւ հաճոյք կ'զգայ, բայց դրա-

մը հարուստի պէս ոչ պործածել գիտէինք եւ ոչ ալ պործածելու կարելիութիւնը ունէինք:

Կը յիշեմ թէ ամառ մը, երբ ես մեծ հօրս տունը կ'անցընէի, «չաո դրամ» մաու ընտանիքին դանձարանը: Մեծ հօրս արտապրած անուշահամ սեխերը եւ ձմերուկները «չաո դրամ» բերին. նաեւ՝ յաջող արդիւնք տուաւ պէօճեկը: Ամէն օր մանրուքով ուռած քէսէն կը պարպէր մեծ հայրս այն միւնտէրին տակ որ բազմոցին իրեն սեփական անկիւնը վրաւած էր: Դրամը այնքան չատցաւ որ միւնտէրին վրայ նստողը կ'ղգար նեբքեւը պոյացած կարծրութիւնը (որովհետեւ դրամը դրամ էր բայց զսպանակ չէր) ուստի, մեծ հայրս, որ բծախնդրութիւն մը ունէր կակուղ միւնտէրի մը վրայ նստելու, եւ կակուղ անկողնի մէջ ալ պառկելու, փոխեց իր տեղը եւ այդ ամբողջ ամառը նստաւ բազմոցին միւս անկիւնը: Մենք ալ տունը մէյ մը կը վերցնէինք պանճարանը պարփակող միւնտէրը եւ, աչքերնիս դուրս ցցած, կը դիտէինք քաղաքացիներու, իթիւիթիներու, չէյրէկներու եւ աւելի մանր դրամներու, ինչպէս նաեւ մէճիտյէներուն խառնափնդոր ծովը, եւ կը խորհէինք թէ Աստուած պապան Ռոճէլերն (որուն անունը լսած էինք) ամբողջ հարստութիւնը բերեր եւ մեր մեծ հօր դրպանը պարպեր էր այդ «պէրէէբլի» տարին: Մէյ մըն ալ տանկ ձեռքերնիս այդ հնչական ծովուն մէջ կը թաղէինք եւ ափ մը լեցուն դրամ վերցնելով բարձրէն վար կը հոսեցնէինք եւ չինկ չանկ հընչական ձայներով մեր աչերէն դաս՝ մեր ականջներուն ճամբով եւս կ'աւելցնէինք դրդիռը մեր հաճոյքի դգացումին: Բայց ա՛յդքան: Դրամ եղեր էր որ ոչ թէ «հարուստ» ըլլայինք, ըստ մեր տեսութեան, հապա որ վրան նայէինք: Ու բոլոր եղածը չեմ կարծեր թէ վաթսուն ոսկիի կը հասնէր: Հաւանաբար աւելի պակաս, բայց ոչ աւելի: Ու եթէ մարդ վաթսուն ոսկիով կրնար հարուստ ըլլալ, երեւակայեցէ՛ք թէ աղխատը որքան աղքատ ըլլալու էր: Արդէն դիւղին ամբողջութիւնը, եղածով չեղածով արդիական իմաստով մէկ հարուստ մը կրնար դնել առանց իսկ զգալու վճռած դինը:

Այդ էր Պարախզակ — աղխատ դիւղ մը, եւ տակաւին հարուստ՝ իր կեանքին յատուկ անտեսապիտութեամբ:

Ոսկի կար անշուշտ ամանց էէսէին մէջ, բայց ուր որ դրամ կար եղածը ընդհանրապէս միայն արծաթ էր: Կը պտտէին այնպիսիները, որոնք մէճիտիյէ բնաւ տեսած չունէին:

Կար օրինակի համար, մածունճի Գոլովա Ակօ մը որ ոչ մէկայն դրամ չունէր, հապա քառասունոցէն անդին ոեւէ դրամ ոչ կը ճանչնար, եւ ոչ ալ կ'ընդունէր: Ամէն օր իրիկուան դէմ նրնջ էէսէ մածուն տախտակէ կրողակի մը վրայ չարած, ծախու կը հանէր չուկան: Փէսէ մը մածունը քառասուն փարա էր: Ան որ պէտք ունէր, պարզապէս հրահանգ կուտար իրեն որ իրենց տունը տանի ձգէ էէսէ մը: Յաջորդ օրը պարապ էէսէն ձգած տունէն եւս առած տանն քառասուն փարան ալ, մածունին գինը, կ'ընդունէր: Գիտէր պիւղին տուները, կամ գէթ տուները անոնց որոնց տէրերը չուկայէն կը գնէին իրենց պարէնը եւ, ի մէջ այլոց, յաճախ կամ պատահաբար, մածունը: Այս խեղճ արարածը բնաւ չէր պանդտաւէր, չէր բողոքեր քառասուն փարայի համար հեղ մը գիւղին մէկ ծայրը քալելու տոհմատեւ, մածունի էէսէ մը գրկած, հեղ մըն ալ միւս ծայրը, եւ միւս օրը կրկնելու նոյն պործողութիւնը: Թո՛ղ յողնութիւնը, եմէնի կը գիտնա՞ը այդքան քալելուն, այն ալ պարախզակի խորտուբորտ, հողոտ, փոչոտ փողոցներուն մէջ: Ամառը բոպիկ կը պատէր եւ չատ քալելէն ուռքերուն նէրբաննէրը եմէնիի մը կաշին չափ կը կոշտանային, կ'անզգայնային: Ձմեռն էր գէշը: Իսկ ձմեռն ալ կամ հին ուտին եմէնի մը ձեռք կ'անցընէր եւ կամ, իրրեւ վերջին լուծում կապուտեան պահանջին, ոտքը չարըխ մը կ'անցընէր ձիւնին, ցեխին մէջ բոպիկ ոտքով չ'ընկզմելու համար:

Աղքատութեան յատկանշական տիպ մըն էր Գոլովան, թէեւ ոչ եզական, գիւղին մէջ: Իր ծախած մածունէն չէր ուտեր ինք: Այդ իր միակ դրամագլուխն էր: Իր կերակուրը հաց էր — չոր հաց — եւ ինչ որ դռներէն, եւ չուկայէն երեսը խանութպաններ տային իրեն — քանի մը հատ ձիթապտուղ, դդալ մը ալիւրէ հելվա, ապի ձուկ մը, ըստ ե-

պանակին քիչ մը պառուղ, ինչպէս, ափ մը կեռաս, կուղ մը խաղող, առնձ մը, կամ աւելցուք կերակուր մը: Գլուխը էէչ (Թաղիքէ) փէս կը դնէր, առնկ մէկ կողմին հակած, որ իրաւամբ ճերմակ եղած պիտի բլլար նախապատմական Թուականի մը, երբ առաջին անգամ բլլալով գլուխը անոյուցեր էր զայն, բայց փոչիէն, քրտինքէն մասամբ գեղնած, մասամբ դոբշացած էր: Շապիկը յաճախ կը լուար որովհետեւ, ջրեմ, բերէնեերուն հետ, բերէնեերը լուացած պահուն, լուալու դիւրութիւն ունէր...: Շալվարն էր սակայն այս մարդուն ապքաութեան ամէնէն համոզիչ ապացոյցը: Գոլովան շալվար մը մէջքը անցուցած օրը միտքը դրած բլլալու էր Թէ առով պիտի մեռնէր եւ Թաղուէր: Բանի՞ տարիէ ի վեր այդ մէկ շալվարը կը հագնէր: Մարդ չէր գիտեր: Գիտնալու համար տարիքն ալ կոտհելու էր. եւ տարիքն ալ գաղտնիք էր: Ու այդ գաղտնիքը ոչ ինք լուծած էր եւ ոչ ալ պիւզացիք...:

«Տօ՛ Ակօ, քանի՞ տարուան կաս» երբ հարցնէին, կը պատասխանէր միշտ, անտարբերութեամբ (իրր Թէ ըսած բլլալու համար — «այդ ալ հարցո՞ւմ է որ կ'ընէք .երեսս նայեցէք անգամ մը, տարիքովս չահագրգռուելու նշան կը տեսնէ՞ք վրաս. ինչո՞ւս պէտք Թէ է՛րբ եմ ծներ, քանի՛ տարի ապրեր եմ, է՛րբ պիտի մեռնիմ»):

— «Զիյտիմ: ժամ գացէք, Տէր Պապային հարցուցէք»:

Շալվարին նախնական կապոյտ գոյնը բոլորովին մարեր եւ անհետացեր էր: Արբիսթի մը աչքը անհրաժեշտ էր առուղելու համար շալվարին առած գոյնը: Ու երբէ՛ վրան կարկատուած կտորները իրար դնէիր չալվարին կտորին նախնական առարածութենէն աւելի չատ տեղ պիտի բռնէին: Ուր որ ծակ մը բացուեր էր վրան կտոր մը կարեր էր եմէնթիթիի մը փոխառեալ ասեղով մը: Հետաւէն դիտողը պատրանքը պիտի ունենար ծիրանի գօտիին որ կարծես երկինքէն ինկեր եւ Գոլովա Ակոյին սրունքներուն փաթթուեր էր:

Այս դրսեւորումին հետ ապքաութիւնը ներս ալ զարկած էր: Իր յետին ապքաութեան պիտակից չէր ան: Միտքն ալ ապայ էր: Տղու մը աշխարհին մէջ կ'ապրէր: «Այր»

եղած էր բայց կը չարունակէր դեռ «տղայի պէս խօսիլ, տղայի պէս խորհիլ»: Ձեմ գիտեր Թէ ո՛րքան ապերջանիկ պիտի զգար եթէ «այր»ի մը արժանի մտքի հասունութիւնը ունենար եւ պիտակից բլլար իր վիճակին ծայրայեղ խեղճութեան: Բայց բարեբախտաբար իր պարագան առոր հակառակն էր եւ Ակօն պիտին ամէնէն երջանիկ անհատներէն մէկն էր: Եւ ինչո՞ւ չբլլար երջանիկ: Ինչպէս ինք կ'ըսէր, շալվարին վրայ խնդացողներուն, «չբլպախ» չէր:

Տեղ մը կը պառաղարուէր, կը պառկէր, կ'ելլէր: Ու «բարդաւաճ» դարձ ունէր: Թող ուրիշներ մամաային, քուն փախցնէին իրենց արտին, պէօճէկին վրայ: Ինք օրական երեք քերակ մաճունը կը չինէր, կը ծախէր, երեք քառասունոցը քսան կը դնէր: Ծախք ալ չունէր: Քանի փարանոց «այրնկա թիւթիւն»ը իրեն երկու չարաթ կը բաւէր: Ու առաջ փարանոց «երդպարայի» Թուղթ առնելը մէյ մը, ա՛լ ի՛նչ: «Կէյ քէյֆիմ կէյ», կը մոլտար քթին տակէն, եւ ընդդարան կը փաթթէր բարակուկ մը լեզուին ծայրովը Թղթին եզերքը կը լզէր, կը փակցնէր ու ծխախոտի նուրբ գլանիկը ականջին եաին կը Թիմէր, ապահելով որ մատներուն մէջ մխացող նզարա մը բռնած մէկը անցնի քովէն եւ ինք, առանց լուցկի մը վառնելու, վառէ իրը եւ ընկերմի իր երանական վայելքին մէջ:

Այս էր կեանքը Գոլովա Ակոյին: Իր մէկ օրը միւսէն տարբեր չէր: Եղանակները իրարու կը յաջորդէին բայց իր արամադրութիւնները ամէն եղանակի մէջ նոյնը կը մնային: Իր կեանքի միօրինակութեան մէջ բնաւ տաղտուկ չէր զգար: Ոչինչ պիտէր, եւ պիտալիք ոչինչ ունէր: Գիւղացիք գինքը կը ճանչնային, ինք ալ զանոնք կը ճանչնար բայց որովհետեւ եւ ոչ մէկուն կեանքին եւ խորհուրդին կրնար թափանցել, ուստի եւ ոչ մէկը կրնար միւսէն զանազանել ի բաց առեալ իրենց անուններուն:

Ինչպէս իր հոգեկան աշխարհը տահմանաւոր էր, նոյնպէս ալ այն ֆիզիքական միջավայրը որուն մէջ կ'ապրէր: Ակօն պիւղին չուկան պիտէր, նաեւ ժամը, ուր կ'երթար ոչ Թէ բարեպաշտական պատճառներով հապա՝ տղայական հետաքրքրութեամբ, եւ որովհետեւ միակ տեղն էր ուր, իր

տունէն դատ կրնար մտնել ելլել, նաեւ՝ այն փողոցները, որոնցմէ կ'անցնէր, կը դառնար, մածունի էբսէեները յանձնելու եւ ապա հաւաքելու համար: Այդ միջավայրէն դուրս ամէն տեղ օտար էր իրեն: Ու պաշտպանուած կ'զգար Ակօն իրեն ընտանի միջավայրին մէջ. իսկ անկէ դուրս՝ ինքզինքը կորսուած կ'զգար: Կ'ըսէին թէ իր կեանքին օրերուն մէջ մէկ անգամ միայն իսկէլէն տեսած էր եւ իսկէլէին կապուած նաւակները, որոնց եզերքը ծեծող ալիքներուն ելլելը եւ իջնելը տեսնելով այնքան տոկում զգացեր էր իր «մանուկ» մտքովը որ ձիապանի մը հետ դիւղ գարձեր էր դողալար, ձիուն քամակին վրայ նստած, ինքնիրեն մոլտալով անդադար —

«Եա՛ որ մէջը ըլլայի ու ջրին տակ երթայի մածունս ո՞վ կապէր ու ծախէր...»:

***

«Տօ, Ակօ, իրիկուան դէմ հաճի տուտուին տունը էբսէ մը մածուն տա՛ր. չմոռնաս հա՛: Գիտե՞ս տունը»:

«Գիտեմ, գիտեմ, չեմ մոռնար»:

Եւ իրա՛ւ, իրաւ ոչ մածուն ձգելիք տեղը կը մոռնար, ոչ ալ ձգած տեղը՝ ապա էբսէն եւս պահանջելը:

Ճաշորդ իրիկունը:

«Տուտու, էբսէն առնել եկայ»:

Հաճի տուտուն, էբսէն կը բերէ եւ թաչկինակին ծայրի կապը քակելով երկուքնոց մը կ'երկնցնէ Ակոյին: Հաճի տուտուին ձեռքը բաց էր որովհետեւ վաստակաւոր մեծ մարդու մը, Աբրահամ էֆէնտիին, մայրն էր: Բէրսէն կ'առնէ Ակօն եւ իր անբաժան կրտղակին մէջ կը տեղաւորցնէ զայն, ապա ձեռքի դրամը քննութեան կ'ենթարկէ, կը չօշափէ, մէյ մը մէկ կողմ կը դարձնէ, մէյ մը միւս կողմ եւ եա կուտայ տանոյ ոեւէ բացատրութեան եւ կը կրկնէ —

«Տուտու, իբիլիկի ձագ կ'ուզիմ եա, իբիլիկի ձագ»:

«Տօ, Ակօ, իբիլիկի ձագն ի՞նչ է: Քու մէկ էբսէդ քառասուն փարա չէ՞. եա քեզի երկու դուրուշնոց մը տուի:

«Իբիլիկի ձագ կ'ուզիմ եա, իբիլիկի ձագ կ'ուզիմ»:

«Մեղայ տէր, լշտէ՛ իբիլիճ քեզի ձագն ի՞նչ է»:

«Իբիլիկի ձագ կ'ուզիմ»...: Ու կը տեղաւորուի դրան չէմին վրայ:

«Հա՛, խենդ, ալ բան զօրձ չունիս նէ հոդ նստէ՛: Ես քու լեղուդդ չիմ հասկնար: Փարային ալ ձագը կ'ըլա՞յ եղեր»:

Այդ միջոցին Աբթին ապրարը, որ տուտուին նպարեղէնը կը հայթայթէր, եւ որ նախորդ իրիկունը մածունին ապրանքը տուած էր, վրայ կը հասնի, ձեռքը մէկ քանի թղթապարկերով բեռնաւորուած:

«Հոս ի՞նչ նստեր ես, Ակօ: Քեռդդ տեր ես, տուտուն փարադ չտուա՞ւ»:

«Չէ չտուաւ»:

«Հաճի տուտո՛ւ, մածունին փարային կ'սպասէ Գոլովան. քառասունոց մը ունի՞ս»:

Հաճի տուտուն նեբսէն դուրը կուզայ անգամ մըն ալ:

«Աբթին, դո՛ւն նայէ, սա խեւին լեղուէն կը հասկնա՞ս: Քառասուն փարանոց էբսէ մը մածունին համար երկուքնոց մը ուի՞ տէ չտուաւ, եա տուաւ ու հոդ նստեր, «ես իբիլիկի ձագ կ'ուզիմ», կ'ըսէ կը կենայ: Իբիլիկի ձագն ի՞նչ է, հոդիդ սիրիմ»:

«Տուտու, քառասուն փարանոց մըն է ուզածը. գերէ ուրիշ տեսակ փարա չճանչնար սա խեւը»:

«Իհ, չըսէ՞ քի քառասուն փարանոց մը նէ ուզածը. իբիլիկի ձագն ի՞նչ է...»:

«Ա՛ռ, տօ՛, սա իբիլիկի ձագդ տէ բանիդ գնա՛»:

***

Գոլովա Ակոյին ոսկին ալ, արծաթին ալ քառասունոցն էր — «իբիլիկի ձագը»: Գոհ էր երբ օրական առոնցմէ երեք հատ գէպէն մտնէր: Այդքանով հարուստ կ'զգար եւ աւելին կ'անարզէր, աւելին չէր իսկ ճանչնար...:

Իբրեւ «յետ պրոյս» աւելցնեմ թէ առաքինութիւն մը եւս ունէր Ակօն: Ամէն իրիկուն երբ տուն երթար էհսէն կը պարպէր իր հոպառաբին, հօրաքրոջը, ափը եւ առածը միշտ կը մոռնար...: Վառտակը չէր դիպեր...: Եթէ դիպէր աղբա՞տ կը մնար հապա մեր Գոլովա Ակօն:

Գոլովային մածունէն ես ալ կ'երած եմ ու կրնամ վկայել թէ համով էր... այսինքն համով կուգար երէ կ'երած առեններս մոռնայինք Ակոյին փէսը, պառառատուն շալվարը — յուշարարներ աղբատուեանն մարզուն քսակին ալ, խելքին ալ, եւ մեղի համար կարեւորագոյնին, մաքրութեան...: Բայց անկէ ասդին ողջ մնացած ենք փառք Աստուծոյ — ի՞նչու մեղքը առնենք մեր «աղբատ» Գոլովա Ակոյին...:

ՍՈԽ

ԸՆԿԵՐԱԲԱՆԱԿԱՆ — ՍՈԽԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԱՅԵԼՔ — ՍՆՈՒՆԴ ԵՒ ԴԵՂ — ՄԸԿԸՐ ԱՂԲԱՐ

Սոխին վրայ չենք կրնար խօսիլ առանց խօսելու ֆաղաֆակրթութեան մը վրայ որուն խորհրդանիշը կամ բացայայտիչն է սոխը: Սոխը սոսկ բո՞յս մը: Ա՛հ, ո՛չ: Սոխը եգիպտական դիրք ու պատիւ ունի իր այն դերովը զոր կը խաղայ քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ: Եւ մարդկային քաղաքակրթութեան աստիճաններէն մէկը կը ներկայացնէր պարթիզակ:

Սոխին մէջ կը տեսնեմ ես ինչ որ պարթիզակի կեանքին մէջ տեսայ: Այդ կեանքը ոչ աւելի էր եւ ոչ պակաս քան սոխը: «Սոխ, հացիկ — պարզ երեսիկ»: Ա՛յդ էր պարթիզակ: Այդ էր պարթիզակի քաղաքակրթութեան պատմութիւնը ոպուած, սեղմուած ժողովրդական ասացուածքի մը սահմանին մէջ:

Ըսի՞ք «սոխ ու հայ» — կեանքը անմիջապէս կը մերկացնէք իր այն չպարէն որուն «արդիական քաղաքակրթութիւն» անունը կուտանք, եւ կը վերածէք զայն իր անպաճոյճ «նախնականութեան»:

Հարուստ էինք պարթիզակի մէջ երբ հաց ունէինք, հետը պղուխ մը սոխ եւ քանի մը հատ սեւ ձիթապտուղ: Հարուստ էինք դի գոհ էինք այդքանով: Այլապէս հարստութիւնը չափ ու սահման չունի: Հարուստ չէ մէկը եթէ միլիոն մը ոսկի ունի եւ սակայն դժգոհ է: Հարստութիւնը ո՞ւր կ'սկսի եւ ո՞ւր կը վերջանայ: Եթէ թիւով խօսինք, պատասխան չենք կրնար պտնել այս հարցումին: Ամէն մարդ իր մտքին մէջ իրական կամ երեւակայական թիւ մը ունի: Ըստ իս, հարստութիւնը կ'սկսի հոն ուր մարդ կ'ըսէ «բաւական է» եւ կը գոհանայ: Ոմանք կը գոհանան, իրա՛ւ բայց սպահ են, շատով կը գոհանան: Հոդ չէ, առողջ եւս հարուստ են բայց մեկայն հո՛ն ուր, վերջապէս ներքնապէս

եւ լիապէս կը գոհանայ: Պարախրակի մէջ այդ սահմանապիծը կը կազմէր սոխը — «սոխ եւ հացը»:

Ցեղերուածը նաեւ սա անայլայլելի ճշմարտութիւնն է թէ հարստութիւնը մարդու մը ունեցածը չէ, այլ՝ զգացածն է: Այլ խօսքով, հարստութիւնը նիւթին մէջ չէ, այլ՝ հոգիին մէջ է: Կամ, առնզուածական բացատրութեամբ, անիւթական արժէքն է որ նիւթականն ալ կ'արժեցնէ: Նիւթական մթլիոններուն դէրօներուն առջեւ դրուած միութեան նշանը (մէկը, երկուքը եւն.) անիւթական արժէքն է — ներքին, հոգեկան տրամադրութիւնն է: Վերցուր այդ արժէքը եւ անոնք մնացածն է միայն դէրօ:

Մենք՝ մեր «արդիական քաղաքակրթութեամբը» այնքան կուրացած ենք որ այսպէս չենք խորհիր: Իրր թէ իմաստուն ենք մեր իրապաշտութեան մէջ: Ե՞նք, սակայն: Պարախրակի մաքով, չենք: Անո՛նք իմաստուն էին ըստ իս, որովհետեւ հարստութեան հիմ ու պայման կ'ընդունէին ներքին տրամադրութիւնը, անկախաբար արտաքին առարկայէ: Անոնք գոհ էին իրենց սոխ–հացովը, ուսաի հարուստ էին: Ներսէն դուրս կը նայէին, ոչ թէ դրսէն՝ ներս: Աչքը մարդու հոգիին մէջ է վերջապէս, եւ ոչ թէ՝ նիւթին մէջ:

*
**

Եթէ թոյլատրելի է որակիչ բացատրութիւն մը գործածել, «Սոխի Դար» պիտի կոչէի այն ժամանակները յորս ապրեցայ եւ Պարախրակի մէջ իմ մխամխա կեանքս ասկէ աւելի քան քառասուն տարիներ առաջ: Այդ դարը առեղծած էր ինքնայատուկ ոճով մը, կազապար մը՝ նկարագրի, բարուց, յարաբերութեանց, կենցաղական ըմբռնումներու, կամ, կարուկ բացատրութեամբ, «կեանքի փիլիսոփայութեան»: Այսպէս, Պարախրակի այդ օրերուն ո՛ր մէկ տիպը որ առնէք սոխին հոտը անվրէպ պիտի բռնէ քթերնիդ: Մարդիկը «Սոխի Դարուն» մարդիկ էին: Շատ տարբեր մեզմէ որ, հարկադրաբար, «արդիական դարուն» կը պատկանինք: Ա՛լ ի՛նչ կ'ուզէք ըրէք այդ մէկ որակիչ, յատկանշիչ բացատրութեան մէջ — «արդիականութեան» մէջ:

Դրէ՛ք անոր մէջ, օրինակի համար, ճոխութիւն իր երեւակայելի բոլոր հանգամանքներովը, հարստութիւն, եւ ինչ որ հարստութիւնը իր հետը կը բերէ, եւ նիւթականէն անդին նաեւ հոգեկանը, դիտութիւն, եւ ինչ որ դիտութիւնը կը ծնի, ու անթիւ անհամար փափաքներ, պահանջներ, բարդութիւններ: Դրէ՛ք անոր մէջ ձեր այսօրուան բոլոր տեսածներըը, լսածներըը, վայելածներըը քանի մը պատիկ բազմապատկութիւնով, եւ տակաւին լիօրէն յագեցուցած պիտի չըլլաք արդիականութեան պարունակութիւնը: Եւ արդէն ակնարկուած այս երկու դարերուն զանազանութիւնը բացատրելու համար կրնանք ըսել թէ «արդիական դարը» դումարման արդիւնք է, իսկ «սոխի դարը» հանգման: Սոխէն սկսեալ ատեցո՛ւր, անառարկան կերպով, եւ կը հասնինք «արդիականութեան»: Ընդհակառակն, եթէ պարպես արդիականութիւնը իր ամրողջ պարունակութենէն, կը հասնինք այն «սոխի դարուն» զոր ես տեսայ Պարախրակի մէջ:

Շատ վստահ չեմ, կը խոստովանիմ, բայց դէթ կը միտիմ հաւատալու թէ մարդուս հոգին կ'ընդունի դրոշմը այն ֆիզիքական միջավայրին որուն մէջ դրուած կ'ապրի ան: Մարդուս հոգին զարմանալի զգայնութիւն մը ունի հանդէպ այն պղպեղութիւններուն որոնց աղբիւրը նիւթն է — կերածը, խմածը, հագածը, իր բնակարանին կարասիները, ճոխութիւնը (կամ ընդհակառակն, պարզութիւնը) նիւթական միջավայրին որուն մէջ կ'ապրի ան: «Սոխ–հացիկ» ուտողը նաեւ հոգիի պարզութիւն կ'ունենայ: Ճոխութիւնը, ամէնէն քիչը ըսած ըլլալու համար, չի նպաստեր հոգիի պարզութեան: Ներդաշնակութեան կամ հաւասարակշռութեան օրէնքը պէտք է որ յարդուի նաեւ հոս:

Արդի քաղաքակրթութիւնը կը թողո՞ւ որ մարդիկ իրարու հետ յարաբերին հոգիի այն պարզութիւնովը որով սոխով եւ հացով կ'ապրող եւ դոհացող Պարախրակցիները կըրնային յարաբերիլ իրարու հետ դարուս սկիզբը: Նիւ Եորքի Հօթել Փլազային, կանանց հոլանի ղեկտաներուն, փարթամ կարասիներուն, օփերային, պարահանդէսին հետ ինչպէ՞ս հաշտեցնէք, ներդաշնակէք պարզ, անկեղծ, տաք բարեկամութիւն կամ յարաբերութիւն — կարելի՞ է միթէ: Արդիա-

Մինչեւ այսօր երբ սխտոր ուտեմ (մէկեւ առաջուընէ ակռաս քէն ունի սխտորին հետ) եւ պիտի կ'երեւակայեմ Զապարջը, կամ Գարեգին Ապրօր Աշման, կամ մեծ հօրս տատը, որպէս զի կերածս վայելեմ, ինչ որ բանալ է, եւ պիտի կը փոխադրեմ այն մէջատարին եւ կեանքին՝ որոնց նպատակն էր սխտոր–հացի պարզութիւնը, նեղութիւն եւ դրամ:

***

Սխտոր հարստութիւն էր Պարտիզակի մէջ որովհետեւ գոհունակութեան առիթ էր: Հոն դրամատուն չկար: Եթէ դրամ ըլլար մէկուն քով՝ էէսէն կը բաւէր նպաստ տունակելու եւ ապահով կերպով պահելու: Բայց հոն էէսէին մէջ առանց դրամ ունենալու ալ հարուստ կ'դպայինմարդիկ եթէ ունենային ինչ որ դրամը կրնար դնել: Օրինակի համար, սոխ:

Սխտոր հոն այդ օրերուն տիզի կ'ընէին, այսինքն, փոխանակ դանոնք պլխատելու եւ տոպրակի մը մէջ նետելու, իրենց «պոչերէն» իրարու կը հիւսէին դրեթէ մարզու հասակով եւ մէկ ծայրէն կը կախէին ձողէ մը: Մեծ հօրս տան մէջ վերնայարկին բաց առաստաղին հորիզոնական գերանները կը կախուէին սխտոր այս տիզիները: Երբ սխտոր պէտք ըլլար — եւ պէտքը առօրեայ էր — տիզին չուրջէն պլոխնին անկած սոխերու վրէն կամ դանակի հարուած ըլլալով, եւ կամ վրէնէն քաշելով, պէտքը որչափ որ էր, կը հայթայթուէր: Երբ սխտոր տիզիները մէկ երկու չարքի վրայ կախուած տեսնէինք, նման դեղնորակ խտղպի ողկոյզներու որոնց հատիկները արտառոց համեմատութեան հասած են, մինչեցնելով թերեւս Քանանու երկրին առաստաղական խաղողը, իրա՛ւ, իրա՛ւ հարուստ կ'դպայինք: Եւ ուր որ քանի մը տիզի սոխ կախուած ըլլար առաստաղէն, հո՛ն կը պրտուէին նաեւ լուսադէմ, ժպտուն դպումներ պատին առտոլը քով քովի չարուած, նաեւ քիչ մը անդին, պարկ մը երկուք ալիւր, լուրիա, սեւեռ, չորցուած խնձոր, ապ, կորկոտ, եւն.: Աստղ քով ո՞ւր կը մնար դրամին պատիւը: Դրամի դերութիւն չկար հոն այդ օրերուն: Մարդիկ ապատ

կանութեան հետ կը համեմատէին ձեթ ծեծելուն, ծանծաղութիւն, առուտ ժպիտ, արտայայտութիւններ զգացմանց՝ որոնք խամ նեղկի կը նմանին: Աբգի քաղաքակրթութիւնը իր սբէյֆովը, չբաւնք անկարելի կ'ընէ, բայց առատպահ կը դժուարացնէ հոգիի պարզութիւնը: Երբ ձեռքերը ձեռնոց անցնին կարծես հոգին ալ պիտակից կ'ըլլայ իր երանական մերկութեան եւ փոխառեալ «առրեւներով» եւ վերարկուներով ծածկուիլ կ'ուզէ: Սբէյֆ առաջ մը կը բնակի մեծ քաղաքի մը յարկաբաժնի մը մէջ որուն պատերուն մէջ ապրող հարիւր կամ հազար մարդ արարածներէն եւ ոչ մէկը կը ճանչնայ, եւ ոչ մէկուն հետ յարաբերութիւն ունի, եւ ոչ մէկով կը հետաքրքրուի: «Սոխի գարուն» կը պատկանէր մարդկային անհաչխանդ յարաբերութեանց պատուիրանը:

Պարտիզակցին — եւ ընդհանրապէս, գիւղացին այդ գարուն եւ նման միջատարի մէջ — պարզ էր կենցաղով, պզտիկ ծախքերով, խարտիրդներով, փոխանակներով, որովհետեւ սոխէն անդին բարդութիւն գոյութիւն չունէր իր միջատարին մէջ:

Ան որ սոխին համն ու հոտը բերնէն կորնչնէր, «բարակկեր է» կ'բսէին Պարտիզակցիք: Սոխին պարզութիւնը եւ «բարակութեան» արուեստականութիւնը դիւրաւ վանող բնաւորութիւններ էին գիւղին կեանքին մէջ:

***

Սոխը ամէն տեղ սոխ է եւ սակայն սոխին վայելքը Եղակաւորչն եւ անդիմադրելիօրէն յատուկ էր Պարտիզակի: Այս նոր երկրին մէջ ալ սոխ կ'ուտեն, սակայն հեռու սբէյֆ ալ կայ· չըլլա՛ր: Պարտիզակցի ըլլալ տակէ կէս դար առաջ, եւ սոխ ուտել, եւ Նիւ Եորքցի ըլլալ, եւ սոխ ուտել ներկայ դարուն, նոյն նշանակութիւնը չունի: Հոս ալ սոխը կ'ուտենք բայց նոյն տեսն չեմ վայելեր այն կեանքը որ կը ներդաշնակի սոխին հետ: Սոխին փառքը հոս ամպի ներքեւ է: Սոխը հոս միայն սոխ է, — իր համովն եւ հոտովը անփոփոխ եւ անվոփոխելի — բայց կեանքի մը, գարու մը, հոգեի մը նշանակը չէ: Սոխը Պարտիզակն էր երբեմն:

էին այդ դերութենէն, եւ իրենց սոխն ու հացը կը վայելէին կուշտ ու կուռ:

***

Պարախոսակի մէջ սոխն ալ չիակէ չիտակ սոխ էր: Կը լացնէր ալ, կը խնդացնէր ալ: Մեծ մայրս լալկան կին չէր բայց աչերը չատ դիւրաւ կը կծուընային սոխէն եւ արցունքը չէր կրնար բռնել, ուստի երբ սոխ ջարդելու հարկ ըլլար, իր աղջիկներէն մէկը օգնութեան կը կանչէր:

«Աղջի Փիսիկ, Աղաւնի՛, ո՞ւր էք. եկէք սա սոխերը ջարդեցէք որ քիչ մըն ալ լալ սորվինք, գէրէ մինակ խնդալ գիտէք: Խնդացողը պէհալին կուլայ: Լալու պարտքերնիդ տուէք, նէյլամ»...:

Սոխ ջարդելով «լալու պարտք» հատուցանե՛լ... ի՞նչ դիւրին: Չէ՞ր կիտեր իմ պարզամիտ մեծ մայրս թէ «լալու պարտքը» աւելի սղային հատուցում կը պահանջէ, եւ աւելի դժուար: Ինչպէ՞ս ոչ: Իր աչաց խնայեց սոխին պահանջած արցունքը եւ տուաւ, առատօրէն տուաւ, այն անողոք ճակատագրին՝ որ իր զաւակները մէկիկ մէկիկ խլեց իր ձեռքէն:

Խեղճ կինը այնքան դիւրաւ կը կծուընար եւ կը կուրանար սոխէն որ անգամ մը կծուրցած աչերը սրբած ատեն ըսաւ, «Տէր Աստուած, փորձութեան ծառին վրայ խնձոր հասցնելու տեղ սոխ հասցուցած ըլլայիր նէ Ադամն ալ կը կուրանար, կնիկը չէր տեսներ տէ մեղքի մէջ չէր իյնար»...:

Լացնող սոխը սակայն կը խնդացնէր ալ դիւզացիք, չեմ կրնար ըսել՝ երկարակեցութիւնով, բայց՝ առողջութիւնով:

«Քաղքցի», կ'ըսէր Սրլի Մինաս, իր ճերմակ չապիկ հագած ու օճիկ դրած հիւրերուն, «սա սոխը կե՛ր որ երեսնիդ քիչ մը կարմրին»:

Կենաստարրին (վայթամին) ի՛նչ ըլլալը պարտիզակիկ չէին գիտեր միամտութեան այդ դարուն բայց սոխին կենսաւորիչ յատկութեանց մասին փորձառական գիտութիւնը ունէին: «Մարդ միայն հացով չապրիր»: Շիտա՛կ: Ոչ ալ միայն սոխով: Հացին եւ սոխին պէտք է միանայ եւ դորձակից ուրիշ ապրակ մը որ կեանքը կարելի ընծայէ — առողջ կեանքը, երջանիկ կեանքը, ըսէ՛ք «առատ կեանքը». եւ այդ ապրակն է՝ մաֆուր, պարզ, անխարդախ հոգի: Սոխը կ'ուտէին, զոհ էին, կ'երգէին, եւ կ'ապրէին անոնք — առողջ կ'ապրէին:

Կը պատմուի թէ այն դերիները որոնք դործածուեցան Եգիպտոսի բուրդերը կատուցանելու համար, սոխով միայն սնուցուեցան: Շատ չեմ զարմանար որ Անատոլուի մէջ, եգիպտական դերութեան սոխին կարօտ քաշեցին Երբայեցի երբեմնի դերիները թէեւ երկինքէն իջնող մանանայով կը կեթակրուէին: Սոխը երբ գերութիւնն իսկ փնտռել կուտայ ինչպէ՞ս Պարտիզակը եւ անոր երանութիւնը փնտռել չտայ:

***

Սոխը առանին դեղ ալ էր: Վէրքի բալասան էր տաքցուած սոխը: Թէ՛ ի՞նչ բուժիչ տարր ունի սոխը իր մէջ չեմ գիտեր, բայց տարակոյս չկայ թէ սքանչելի հականեխական մըն է: Ականջը երբ ցաւէր սոխին միջուկը տաքուկ տաքուկ ծակին մէջը կը դնէին: Ցաւը կը մեղմէր եւ եթէ անցաւոր, մակերեսային բորբոքման մը հետեւանք էր, կը դարմանէր: Սոխին կեղեւը վէրքի իրրեւ օդապիրկ, ջրապիրկ եւ հականեխական վարթոց կը դործածէին: Որքա՜ն վէրքեր վարակումէ զերծ մնացած են այս կերպով այն միքրոպներէն որոնց բոյն էր հին ու մին քուրջեր որոնցմով վէրքը կը վարթուէր յաճախ սոխին վրայէն: Ախտազերծ, հականեխական վարթոցներ կա՛մ գտնուէին կա՛մ ոչ նոյնիսկ գիւղին դեղարանին մէջ: Ամէնէն ապահով վարթոցը տուներու մառանին մէջ կը գտնուէր սակայն — օրհնեա՛լ սոխը: «Սոխի դարուն» սոխը թէ՛ թաղաւոր էր թէ՛ ծառայ, տղբիւր՝ բիւր բարեաց, դեղ՝ չարեաց:

***

Պարախոսակը չեմ պաղափարականացներ, եւ սակայն, անկարելի է Պարախոսակի հոգին հասկնալ եւ պատկերացնել մեզի իրապաշտօրէն: Ըսել չեմ ուզեր թէ սոխը եզած տե-

ղը, սթէյճը պիտի անարդէին կամ մեծդէին պարախոսկիք· ոչ· բայց գոհ էին անոնք սոխով ևրբ սթէյճ չունէին: Այդ էր ահա՛ անոնց խոտաուութեան եւ երանութեան գաղտնիքը: Ջրլլա՞ր մի՛թէ որ մարդ այնքան յանկայ սթէյիին որ սթէյճ չուենցած առնէն ալ ուենցած սոխր անարդէ եւ չուտէ: «Վադուան հողը» եթէ տարբերուածէք մէջէն սթէյճ կ՚ելլէ: Ու եթէ մարդ սոխ–հացով գոհանայ ինչո՞ւ «վադուան հող» ունենայ: Պարախոսկի մէջ մարդիկ, այդ դարուն, եթէ սոխ ունենային վադուան հողէ գերծ կ՚ըլլային: Հարցը հոն սոխն էր, ոչ թէ սթէյճը:

*
**

Մեծ հօրս տունը պիւղին մէկ ծայրն էր, «գերեզմանին» կոնակը, ուր երկու ուղղութեամբ դիւղ մտնող ճամբաները գիրար կը խաչաձևէին: Այս ճամբաներէն մէկուն եղերքը, բարձրաւանդակի մը վրայ, սրճարան մր կար: Սրճարանը պզտիկ էր բայց եկողները կը նստէին առջևի «պարտէզին» մէջ որ չորցած ճիւղերով առաստաղուած էր, ամառնային արեւին կիզիչ ճառագայթներուն դօրութիւնը կոտրելու համար: Բացօթեայ սրճարան մրն էր եւ, կարծեմ, ձմրան եղանակին գոց կը պահուէր:

Այս սրճարանը «չունէ մր առնելու» կուգային պիւղացիները որոնք իրենց արտերէն, այդիներէն կը վերադառնային: Սուրճը տասը փարա էր: Սուրճի մէկ գաւաթին մէջ պահուած էր յորնած հոգիին եւ մտաններուն համար բաւական կապդոյր որ տասը փարայի ծախք մր արդարացնէր եւ արժեցնէր: Սուրճը պուտիկ պուտիկ նեբս կը քաշէին մէջ ընդ մէջ «այնկա ճրդարա» մրն ալ ֆրսբրցնելով: Իմ մանկութեանս բարեկամներէս բաւական մէկ մասին ժամադրավայրն էր այս սրճարանը:

Մըկրը Ադբարը, շալվարը աջ ու ձախ օրօրելով, կուգար փողոցին վերեւի մէկ անկիւնը աթոռ մր կ՚ընտրէր, կը նստէր: Այս մարդուն դէմքը դիտել շատ կը սիրէի: Երեսները, վիզը եւ բաց մազոտ կուրծքը արեւէն սեւցած էին: Եթէ խալիպսիզ ֆէսը գլխէն հանէր ճակատին վերեւի մասին սպիտակութիւնը մօրթին խակտան գոյնը ի յայտ կը

բերէր: Հասարակ չափաւոր մրն էր: Շատ անգամ մեծ հօրս աթոռը փոքրիկ կ՚նթթար օրականով: Բայց գիւղին ոգիին ալ հասարակաց յայտարարը այս մարդն էր: Շատ չէր խօսեր: Բայց ամբողջ անձնաւորութիւնը թանձրացեալ արտայայտութիւնն էր «սոխ–հացիկ, պարզ երեսիկ» կեանքի փիլիսոփայութեան: Ձեմ կարծեր թէ այդ մարդուն էէսէիին մէջ ուեւէ տուն ոսկի մտած էր, բայց իր ոսկի սիրտն ալ «մըլիոնի» գէմ էր:

Այդ մարդը եթէ արքայութեան մէջ պետրոս առաքեալէն խնճոյքի հրաւիրուէր չեմ կարծեր թէ այնքան երջանիկ պիտի պար ըլլար որքան որ կ՚պարբ այդ բացօթեայ սրճարանին մէջ, տաք օրուան մը վախճանին, տուրքը ըմպած պահուն:

Հանրածանօթ գէմք մրն էր Մըկրը Ադբար: Պարկեշտ եւ ուժեղ աշխատաւոր մրն էր: Սրճարան մտնողը խօսք մր կ՚ունենար անոր ուղղելու:

«Մըկրը Ադբար, ո՞ւր էիր այսօր»:

«Հողին հետ, ուղուլ, ո՞ւր ըլլամ»:

«Վաղը ո՞ւր կ՚ըլլաս»:

«Կերթէ հողին հետ, ուղուլ»:

«Անդի, ո՞ր ագային արտր, ըսել կ՚ուզիմ»:

«Հա՛, Գիւրդոր ագային: Ամմա, Արթին, ուղուլ, հա՛ Գիւրդոր ագային, հա՛ Մինաս ագային, հողը՝ հող է· ամէն հող Աստուծոյ է: Տահայա մե՛նք ալ հող ինք, ինչուէդ է պէտք: Ասօր հողին հետ կ՚իյնանք կ՚ելլինք, վաղը՝ հողին տակը պօյովնիս պիտի պառկինք:

«Ջանո՞ս, տէրտր կրակ չունիս դուն»:

«Ծօ, ինչո՞ւ ունենամ: Քու տէրտդ, կրակդ ի՞նչ է որ»:

«Փարա վատակինք որ Աստամպօլ երթանք, պատինք, էէյֆ ընենք»:

«Է՛հ, ըսէ նէյիմ, Աստամպօլ ի՞նչ կայ: Շատ չատ հոն մէկ դէյվէիին քան փարա պիտի տաս: Քէյֆն ի՞նչ է: Ահա՛ էէյֆը: Դէյվէդ խմէ սա չուքին տակ, ընդարադ վառէ, թեւերդ բաց Աստուած պատային փառք տուր»:

«Աստամպօլ» ոտք կոխած չէր Մըկրը Ադբար բայց անպատճառ ծիրանի պօտիին ներքեւէն անցեր էր: Սոխ ունէր, հաց ալ ունէր, պարտք չունէր — այդչափ· բայց այդչափին «բաւական է» ըսեր էր եւ երջանիկ էր:

ՊԱՅՏ ՈՒ ՁԻ

ՁԻԱԲԱՆԱԿԱՆ — ՆԱԼՃԻ ՊԵՏՕՆ — ՕՃԱԽԸ — ԳՈՐԾԸ — ՆՈՒԱԳԸ — ՄԱՐԴԸ

Քաղաքակրթութեան ամէն չրջան կը ճանչցուի իրեն յատուկ նշաններով: Կրնանք բսել, օրինակի համար, թէ արդիական քաղաքակրթութիւնը կը ճանչցուի առաւելապէս իր քաուչուովը (բրպըր) եւ հանքախուղովը:

Ձին, սակայն, հին քաղաքակրթութեան մը յուշարարն է: Մոռնանք հին, հին դարերը, եւ Միջին դարերը մեր նկատողութեան հեռաւորագոյն սահմանը ընենք: Ձին այդ անցեալ հեռաւոր ժամանակներէն — Միջին Դարէն — մնացորդ մըն է որ ներկայիս՝ մինչնոգարեան կեանքը սիրող եւ ապրող մարդոց մօտ մեայն իր վարկն ու պատիւը կը պահէ:

Պարախզակի մէջ սակայն այդպէս չէր: Ինչպէ՞ս ըլլար: Տարբեր ըլլար թեւեւս եթէ՝ փոխանակ 1915ին մեռնելու, մինչեւ ոս օրս ապրէր, եւ արդիական քաղաքակրթութեան դէմ պոչէն բռնէր: Բայց Պարախզակի պատմութիւնը վակուեցաւ այդ թուականին, իր սեփական քաղաքակրթութեան մէջ առանց ուշ հիմնական փոփոխութեան ենթարկուելու կամաւ կամ յակամայս: Եւ, անոնք որ այս նոր դարուն մէջ դեռ կը յամառին հոգեկան խնամութեամբ մը ապրիլ Միջին Դարուց հետ, դոհ են որ Պարախզակ իր «հոգին տուաւ» առանց «հոգին կորսնցուցած» ըլլալու:

Պարախզակի մէջ քաուչուն անծանօթ նիւթ մըն էր, կամ, գրեթէ անծանօթ, կամ դէմ չառերուն անծանօթ: Քաուչուի մէկ մասնաչափ մեծութեամբ, քառակուսի, տասփակ կտորներ, որոնց «աւրիչ» անունը տուած էին, ծանօթ էին դպրոցի տղոց: Իսկ քաղքենի բարուց եւ սովորութեանց ծախուած ցանցառ թուով դիւղացիներ ալ, որոնք փոխանակ եմէնիի՝ կօշիկ կը հագնէին, ճմեռները «ոտքի լաստիկ» կը գործածէին: Պոլսեցի դպրոցական տղաք եւս մինչեւ լման մը չգիտցիանային, ճմեռները լաստիկը ոտքերնին կը

պատէին: Այլապէս, քաուչուն տարբեր ու անծանօթ աշխարհի մը յատուկ նիւթ էր, եւ պատասխանատու էր ա՛յդ աշխարհին մէջ մշակուած քաղաքակրթութեան որուն ծիրէն, սահմանէն բոլորովին դուրս կ՚իյնար Պարախզակ:

Քաուչուի պէտքը զգացած չունէր Պարախզակ որովհետեւ հոն ձին իր օգտակար ծառայութիւնէն արձակուած չէր: Ձիուն դարաւոր դաչինքը մարդոց հետ՝ բարեկամութեան եւ հաւատարիմ ծառայութեան՝ հոն կտրուած չէր, եւ մինչեւ վերջն ալ չխորտուեցաւ:

Ձին իմ փառաբանութեանս կարօտ չէ, բնականաբար: Ոչ ալ անմիջական նպատակս է անոր փառաբանութիւնը ընել հոս: Կը բաւէ սակայն մեայն դիտել տալ թէ ձին աշխարհքը իր արժանաւոր ընդարձակութեանը մէջ պահեց: Քաուչուն եւ իւղը աշխարհքը պզտիկցուցին: Ձին, իր ուժին սահմանաւորութեամբը, դիւղը չտարաւ, չվառնեց քաղաքներու հետ: Քաուչուն եւ իւղն, սակայն, միացած, տեղային ամէն յատկանշական դիմագծութիւնները ջնջեցին, սրբեցին: Ջանապանիչ զոյներու վրայ ծեփ զարկին եւ դիւղայինն ալ ըրին քաղաքացի: Կամ, Միջին Դարը եւ Արդի Դարը իրարմէ պատող խորունկ ձորը կամրջեցին: Ձիուն օրով կրնայինք մենք մեր դլուխն ապրիլ, հանդիստ ու խաղաղ: Ներկայ արագաթռիչ փոխադրութեան միջոցներով մեր դրացիները չատցուցած ենք եւ պարտաւորուած ենք անոնց հետ ապրելակերպ մը դտնելու համար չարունակ սիրահատնում ունենալ: Մեծ աշխարհքի մը մէջ կարելի չէ ցեղային, պղպային, եւ տեղային ինքնութիւններ պահպանել: Երբ քաղաքը գայ դիւղի մը դիրկը իյնայ ցամաքէն, օդէն, ա՛լ դիւղը ինչպէս գիւղ մնայ, կամ դիւղացին՝ դիւղացի. անկարելի է: Ձին երբեք չդաւեց իր սիրոջ անհատականութեան դէմ: Այժմ մեքենային անձնատուր եղած ենք, եւ մեքենան ոչ խիղճ ունի եւ ոչ ալ դատողութիւն: Հովին պէս, որ ամէն տեսակ ծառի տերեւները կը խառնէ եւ մէկ թէկի մը կը վերածէ դանոնք անկիւն մը, մեքենան ալ ամէն քաղաքակրթութիւն կ՚առնէ եւ իրար կը խառնէ եւ կ՚ստեղծէ միօրինակութիւն մը որ անոնան է իր բաղկացուցիչ մասերուն:

Պարախզակ իր յատկանշական դիմագծութիւնը, կամ

«քաղաքակրթութիւնը» կրցաւ պահպանել, որովհետեւ ձիուն ոտքով ընթացաւ եւ ձիուն հասած տեղին անդին ոչ անցաւ, ոչ նայեցաւ, ոչ ալ վախեցաւ:

*
**

«Ձի» ըսի՞ր, մխքս կը նահանջէ կ'երթայ մինչեւ տղայութեանս անմեղ օրերը: Այդ օրերուն մեր անասունի սէրը ձիուն վերապահուած էր: Հիմա, դէթ քաղաքներու մէջ, մարդոց սէրը շան վրայ կը չռայլուի: Թուրքիոյ մէջ տղաքողներ չեն սէր չեն կրնար ունենալ բացայայտ պատճառներով: Բռատա չունենէ այնքան զղուած ենք որ դէթ շատերս չենք կրնար դիւրաւ սէր չռայլել անոնց ցեղակիցներուն վրայ:

Դարձեալ, քրիստոնեաները ձիու պատիւ կուտային Թուրքիոյ մէջ, իսկ իսլամները՝ շան: Ու մենք, հայերս, զանոնք արժանի սեպած էինք իրենց այդ սիրոյն...: Ուրիշ պատճառ մըն ալ, որ անձնական է, չեն հանդիպ իմ զգացումներուս պատճառն՝ սա է թէ տղայութեանս, ամէն անգամ որ Թուրքի մը թափէն կ'անցնէինք չուները մեր վրայ «կը fufugնէին» փողոցի լակոտները եւ դաժան մարդիկը: Եթէ Թուրքիոյ մէջ ճանչցած չըլլայի չունը՝ զգացումներս թերեւս տարբեր ըլլային այսօր:

Ձիուն համար սակայն սիրտս միշտ տաք պահած եմ: Ձիուն բարեկամ ապրած եմ:

Մեծ հօրս կարմիր ձին, հլու, հնազանդ եւ մարդու պէս աշխատասէր անասուն մըն էր: Օր մը չարութիւն չզործեց: Իմ տղու անմիտ, քմահաճ վարմունքիս կը համբերէր: Ո՛րքան յաճախ արդար պատճառ ստեղծած եմ որ «Ին տղայ, երկայն ըրիր» ըսէր եւ գոնէ Թունջովը հրէր, հարուածէր պիտ: Բայց ոչ· բնաւ սրտնեղութիւն չէր յայտներ, հապա՝ շատ, շատ համաց մը քովէս կը սպրդէր, կը հեռանար: Ո՛րքան շատ կրած էր ան իմ ծանրութիւնս ալ, նեղութիւնս ալ, իր ցեղին յատուկ ասպետականութիւնովը:

Իսկ Առապաճի Նշան ապրարին ձիերուն պատմութիւնը արդէն դիտէնք: Դժուար է որոշել թէ Նշան ապրարը ինչքան

էր որ իր ձիերուն անմահ համբաւ ապահովեց թէ իր ձիերն անմահութեան դափնի հիւսեցին իր գլխուն համար: Երկուքդ կողմերն ալ իրարու արժանի էին եւ գիրար կը լրացնէին: Պարտիզակի կեանքին պատկերը թերի պիտի մնար առանց Նշան ապրօր եւ իր ձիերուն:

Նշան ապրարը ոչ միայն պիւղին փոխադրական գործակալութեան գլուխն էր շնորհիւ իր ձիերուն եւ կառքերուն, հապա նաեւ՝ անպաշտօն արարողապետը, եւ շատ դիտակից իր այդ հանգամանքին: Գիւղին բոլոր նոր այցելուները ինք կ'ընդունէր· Լեզուն լպրծուն էր, վերաբերմունքը՝ տաքուկ, սեւցած երեսը՝ միշտ պայծառացած քաղցր ժպիտով մը: Ծանօթութեան շատ լայն շրջանակ ունէր: Պատահական օտարականներ, քաղաքային պաշտօնեաներ, հայ կարպատեր կղերականներ, գրպտչներ, դաստիարակներ, առեւտուրի մարդիկ՝ երբ իսկէյէն գլխին ամէնէն առաջ կ'ողջունէին Նշան ապրարէն: Հակառակ ապայէ շալվարին, զոր երբեք չյօժարեցաւ վրայէն հանել, նոթեկներու վրայ տպաւորութիւն կը գործէր իր անձնական հմայքը: Գիտէր թէ նոթեկ մը, բան իր գիրքին եւ արժանիքին, ո՛ւր առաջնորդելու էր, հետեւինն ի՛նչպէս վարուելու էր, ո՛րքան խօսելու էր, եւ ո՛ւր իր խօսքերուն սահման դնելու էր: Եկող գացողներուն կապակցութիւնները իր մտքին մէջ արձանագրուած կը պահէր եւ անոնց հետ կը վարուէր նախօրօք հրահանգեալ գործակալի մը ճկունութեամբը:

«Էֆէնտի, (այսինչը) ճամբադ կ'ապասէ» կ'ըսէր և ձեռքէն բռնր կամ պայուսակր առնելով կ'առաջնորդէր սպասող կառքին կամ ձիուն: Ու եթէ ինք չ'ըլլար քշողը կամ առաջնորդողը, իր կառապանին կամ ձիապանին կը պատուիրէր·

«Մինթօ, էֆէնտին մինչեւ ...ին տանը գուռը տանիս հա՛»:

Պարտիզակ ոտք կոխողը բազում անջնջելի տպաւորութիւններ կ'ընդունէր, եւ անոնց կարգին, առաջինը եւ վերջինը կ'ըլլային Նշան ապրարն եւ իր ձիերը:

*
**

Խաբըրճիներուն ձիերը, ինչպէս յայտնի է, բեռնակիր ձիեր էին եւ մարդակիր ձիերէն կը տարբերէին: Մարդա-

կիր ձիերը աւելի թեթեւ քալուածք եւ վազք ունէին, եթէ ունենային...: Բեռնակիր ձիերը, ընդհակառակն, ծանր քալուածք ունէին: Ձիերու դասակարգութեան մէջ այն տեղը կը բռնէին առանք որ հուլիները կը բռնեն զօրծաւորներու դասակարգին մէջ: Մոնարհ, անմտանչ, տկուն անասուններ էին այս ձիերը: Գիչերով, ցօրեկով իրենց ճամբան կ'երթային, իրենց պարտականութիւնը կը կատարէին հաւատարմութեամբ: Բեռան մը ծանրութիւնը կամ անոնց կռնակը բայց գոնէ գերծ էին հեծուտր մարդու մը անդթութենէն:

Եթէ լեզու ունենային ձիերը, եւ բնաբութեան ազատութիւն, վստահ եմ թէ հեծուտր ձիերը պիտի նախանձէին բեռնակիր ձիերուն եւ ըսէին —

«Հոգ չէ, ծանր ըլլայ բեռը բայց խաղաղութեամբ կը բենք, քան թէ թեթեւ ըլլայ, բայց ծեծ ուտելով կրենք»:

Բեռան ձիերուն եւ հեծուտր ձիերուն վկայութիւնները եթէ առնուէին մարդկային բնութեան մասին, նոյնը պիտի ըլլար վստահաբար: Առաջինները պիտի ըսէին — «Բեռը ծանր է բայց մարդիկ բարի են»: Վերջինները պիտի ըսէին — «Բեռը թեթեւ է բայց մարդիկ չար են»:

⁂

Ուր որ ձիեր կան հոն պայտագործեր կ'ըլլան: Պարտէզակի մէջ ալ կային պայտագործեր — նալճիներ, ինչպէս իրենք կը կոչէին զանոնք:

Ձին ու նալճին բե՛ր, քով քովի դիր եւ կ'ուսենաս հովուերդութեան նիւթը զոր նկարագրելու համար բանաստեղծի մը զգայուն զրիչը եւ երեւակայութիւնը ունենալու է:

Պարտիզակը իմ մտքիս մէջ զգայարանական, կենդանի պատկեր մըն է: Պարտիզակը իրեն յատուկ ձայները ունէր, ու ես դայլոր կը լսեմ այդ ձայները, ինչպէս զեռ անդունքիս մէջն են իր հոտերը, նաեւ, ինչպէս կը տեսնեմ, եռուն աչօքս, անոր դէմքերը, տեղերը, տեսարանները այնքան յստակօրէն որքան երբ անոնց հետ՝ եւ անոնց մէջ կ'ապրէի:

Օրինակի համար, դիւղին դանգակներուն ամէն մէկուն հնչիւնին խազերը եւ թրթռումները այսօր ականջիս մէջ են, ու եթէ կարելի ըլլար այդ տպաւորութիւնները մոգական օրէն ձայնընկալ սկաւառակի մը վրայ վերարտադրել, այդ դանգակները անգամ մը եւս պիտի հնչէին ճիշտ այն pօնով որով հնչած էին տակէ քառասուն տարի առաջ: Անկարելի էր այդ դանգակներէն մէկը միւսին հետ չփոթել: Ժամուն դանգակը իր խորունկ ձայնովը կը պահէր, կը հաստատէր իր վեհապետութիւնը բոլոր միւսներուն վրայ: Վանքին դանգակներուն ձայնը նմանցուցած էի բարակ եւ նուազկան մարդոց որոնք կանացի ձայնով կը խօսին: «Ժողովարան»ին դանգակը կը հնչէր երդիչ տղկան մը ձայնին պէս որ «Ալ մօտ ըլլամ» երգը կ'երգէ: Մեր դպրոցին դանգակը, որ հին չէնքին փապրիկային տանիքին վրայ իրեն յատուկ սենեկիկ մը մէջ կախուած էր, ունէր հնչական ձայն մը որ մեր թէ խնդութիւններուն եւ թէ դառնութիւններուն հետ կը նեղսչնակէր: Պարտիզակի ձայները կը միանային արտադրելու այն միակ նուագը որուն, Պարոն Յակորոսին եւ Հաճի Տիրանին նուագախումբերէն դուրս, երբեք ունկընդիր կ'ըլլայինք հոն: Ու եթէ Նիւ Եորքի Ֆիլհարմոնիքը Պարտիզակ եղած ըլլար այդ օրերուն, չեմ կարծեր թէ մըտքիս վրայ նոյնքան խորունկ տպաւորութիւն պիտի թողէր ան իր ներքաւեստ նուագովը որքան թողած է դիւղին այդ անպարուեստ ձայներուն արտադրած նուագը:

⁂

Ու այդ նուագին մէջ իր որոշ տեղը ունէր Նալճի Պետոն եւ իր խառնուիքը:

Խառնուիքը Հին Գերեզմանին վերեւ էր: Ձակատը եւ մուտքը կը նայէին այն անանուն փողոցին որ Գերեզմանին չուրջը դարձող երկու ճամբաները, որոնք դիւղը կը մոցնէին, իրարու կը միացնէր հարաւային կողմէն: Այդ ճամբէն չատ կ'անցնէինք, կը դառնայինք: Ձակատնիս լերան կողմը դարձնելով, ձախերնուս կ'իյնար զպրոցի հին չէնքը: Նալճի Պետոյին խառնուիքին դրան ճամբուն մէկ կողմը տուներու շարք մը կար, իսկ դիմացի կողմին կէսը միայն տուներով

պրաւուած էր, մինա կէսը Գերեզմանին թափթփած պատն էր, տեղ տեղ պետնին հաւասար, որ անցորդներուն ոտքին առջեւ կը բանար Գերեզմանին տուեր ընդարձակութիւնը:

Հին դպրոցին իրրեւ «խոպարակ» կը ծառայէր Գերեզմանը, որ, ինչպէս յիշեցինք, պիւրին փարթերէն մէկը կը տնօրէնէր: Գերեզմանին մէջ հակայ ծառեր կային, թերեւս պիւրին տարիքովը, կամ աւելի իսկ տարիքոտ: Վերիպին, կամ հարաւային եղերքին մօտ, կային քանի մը կաղնիներ որոնք իրենց շուքը կը տարածէին Պետոյին խանութին յետակողմին վրայ: Այս կողմէն պատուհանի տեղ՝ փայտեայ քառանկիւն վեղկեր կախուած էին: Այս վեղկերը ձմրան ցուրտ եղանակին մէջտեղ կը զոցուէին:

«Խանութ» ըսի, բայց բացատրութիւնը «դարձարան» է տատով պէտք է հասկցուի: Պետոն, այդ օրուան համար, դարձարանատէր էր: Ջիւն ոռնամանր կը շինէր եւ ոչ թէ չինուածը ձիւն ոտքը կ'ուցրնէր: Պայտր կը շինէր խամ երկաթէն, եւ չինածն ալ կ'արտածէր:

Եթէ նկարիչ մը եղած րլլայի եւ վրձինս դարձածէի նկարելու Պետոն եւ իր խանութը, իր խառնափնթոր պարունակութիւնովը, արուեստագէտի մը համբաւը չինելու պատճառութիւններ պիտի ունենայի: Վրձինէն քով գրիչը չատ տկար միջոց մըն է նոյնիսկ ամէնէն ճկուն մատներուն մէջ:

⁂

Պարտիզակ հովուերգական բանաստեղծութեան ապրուած գլուխ մըն էր: Ապրուած գլուխը գրուած գրքի վերածել գժուարին գործ է: Նալճի Պետոյին խանութը այդ ամբողջական գրքին մէկ գլուխը կը կազմէ:

Ու այս գլուխն ալ իր առարտաժանումները ունի — իր «նուագները» (բանդօները): Մէկ նուագն է ինքը, Պետոն, ուրիչ մըն է իր օճախն ու փքոցը, դեռ ուրիչ մը՝ իր սալը, եւ ապա՝ իր խանութին ծխոտ մթնոլորտը, եւ, թաղն ու պտակը նուագաց, Պետոյին եւ «աչակերտներուն» երգը:

⁂

Աւելորդ է րսել թէ ծուխէն, մուխէն սեւցած էր Պետոյին երեսը: Իր երեսին սեւութիւնը իր արհեստին նշանն էր որով չէր ամչնար: Ու արդէն սեւութիւնը դրսէն էր. ներսէն, հոգիով, մաքուր մարդ էր: Չեմ կրնար րսել «սպիտակ» է, որովհետեւ վերջապէս պիւրին մէջ նալճի մըն էր Պետոն, եւ ոչ թէ սրբոց պատկն՝ Սուրբ Անտոնը: Ու եթէ կար սեւութիւն մը որ երեսին կաչիէն անդին կ'անցնէր, ան ալ իր հոգիին տանկ դրսի չեմին միայն կը հասնէր, լեցուն ծայրն էր: Սուտ չէր խօսեր, մարդ չէր բամբասեր, բայց տեղն տեղն լեզուն կը բռնկցնէր իր օճախին կրակին պէս եւ դժոխք կը ժայթքէր մարդոց գլխուն, ո՛վ որ ալ ըլլար պոտը — աչկերտներէն մէկը, ձիապան մը, դրացի մը, կամ նոյնիսկ իր կնիկը, կամ տղան: Բայց իրաւ ալ իր օճախին կրակին պէս, որ փուքը դարձածին պէս, իր բոցը կը կորսընցնէ եւ կը թաղուի մոխիրին մէջ, մէկ վայրկեանէն միւսը կը հանդարտէր, ու գործը կը չարունակէր, եւ անդամ մըն ալ ձայնը ձգելով, ծանր մուրճին հարուածներուն հետ, կ'երգէր:

Ինձի համար, սակայն, աւելի ուշագրաւ էր Պետոյին երեսին սեւ ապին ներքեւ փայլող կարմրութիւնը: Բոցին գոյնը կարծես երեսը կարմիր ներկած կ'ըլլար: Իսկ արտին կարմրութեան բնաւ կապած չկար: Իր խանութին օճախն ու իր սիրտը հաւասարապէս տաք էին միշտ: Այդ տաք մթնոլորտին մէջ արդէն ատոնութիւնը անհանդուրժելի հակասականութիւն մը պիտի րլլար, ու հալէր, ցնդէր:

«Արտաշ — կը պատուիրէր իր աչակերտներուն մէկուն — տուն գացած ատենդ Համբարձումին փուռէն չորս հաց իլէ խաչապատ Մրկրկէն պուտ մը առ Շօլոմենց տուներ ձգէ իմ կողմէս: Աբթիներ մեռաւ, մարերնին ալ հիւանդ է եղեր. չօճուխներուդ պէլէի ուտելու հաց չունին: Շարաթ իրիկուն է, վաղը ժուժ մը կերակուր թող ունենան»:

Նալճի Պետոյին խանութը Տէր Ներսէսն ու Պատ. Յարութիւնը յաճախ կը հանդիպէին անոր սրտին փքոցը քաշելու եւ ականջը լեցնելու կարօտ ընտանեկաններու մասին տեղեկութիւններով որոնցմով կը հետաքրքրուէր:

Երբ ժամուն պանդակին զօդանջը նոր մահու մը յայ-

տարաբաղձութիւնը Պետոյին հասցնէր, կը փնտռէր թէ ո՞վ է մեռնողը, չափահա՞ս մըն է, կարգուա՞ծ էր, եաին որբեր կը ձգէ՞, կարօտութիւն ունի՞ն թէ ոչ: Ինչպէս բացատրեցի, իր խանութին կռնակի պատուհաններէն կրնար տեսնուիլ մեռելական ամէն թափօր որ ժամէն կուգար, հին դպրոցին առջեւի փողոցէն դիւղնէր եւ կանդ կ'առնէր անոր կռնակին կամ ճակատին պատին տերեւը, չարականները կը լսէին, եւ անկէ անդին՝ միայն կախ դիմով, զգուշած «փորրատուքով» եւ պատահական հառաչներու եւ փղձկումներու յանկերգով յուղարկաւորներու մեծ կամ փոքր խումբը դանդաղօրէն կը յառաջանար մինչեւ Նոր Գերեզմանը: Երբ տիրացուներուն ձայներ փրթէր փողոցին դիմէն, որ Պետրոսենց Սպրուրքէն գտնէին կ'իջնէր մինչեւ հանգստեան տարկուած կայանը, Պետոն ալ խաղաղութիւն կը հռչակէր իր խանութին մէջ եւ փոքրը իր չունչը կը բռնէր պահ մը, մուրճն ու սայր իրենց ծեծռտուքը կը դադրեցնէին:

«Տօ՛, Նշան, դնա՛, հասկցիր, նէյէ՛ ո՛վ է մեռելը» կ'ըսէր, իր մանչուն, որ խանութին եռեւի պատէն վար կը ցատկէր եւ Գերեզմանին մէջէն, կարճ ճամբով, կը վազէր ու կը մտնէր թափօրին մէջ եւ ժամկոչէն կամ յուղարկաւորներէն մէկէն կը տեսնէր հանգուցեալին անունը, տարիքը եւ ընտանեկան պարագաները, կը գտնար իր քաղած տեղեկութիւնները կը հաղորդէր իր վարպետին:

«Վա՛խ ուղտս, վա՛խ», կ'ըսէր սրտցաւօրէն երբ իմանար թէ հանգուցեալը երիտասարդ մէկն էր եւ անվրէպ խաչակնքելով, կ'աւելցնէր — «Աստուած ողորմի հոգուն»:

Մէջահասակ մարդ մըն էր Պետոն հուժկու բազուկներով, բնականաբար: Իր արհեստը թէ ուժ կը պահանջէր եւ թէ ենթակային ուժը կը մշակէր: Ուժով էր նաեւ՝ կամքով: Երկաթին հետ ելլելով իյնալով երկաթ խառնած էր իր էութեան մէջ: Իր խօսքին վրայ հաստատ կը կենար: Վա՛յ այնոր որ դինքը «խաղցնել» կը փորձէր: Այդ միջոցին եթէ մուրճը ձեռքը ըլլար դիմացինին դուխը սալ կ'ընէր: Բայց դինքը մօտէն ճանչնալով, գիւղացիք այդ աղետաւոր փորձութեան չէին առաջնորդեր Պետոն: Ու եթէ խօսքին նիւթը վիճելի էր, խոհեմութիւնը կ'ունենային դինքը մօտակայ «ղայվէնն» հրաւիրելու:

«Պետո, տա՛ քրտինքդ սրբէ տէ եկուր ղայվէն նստէ հետս, նէֆէս մը առ», կը թելադրէր ան որ ուեւէ խնդրով կրնար Պետոյին «թէրս տամարին» վրայ կոխել: Զինքը իր մուրճէն դոնէ հեռացնել սրտի հանգստութիւն էր...: Եւ եթէ լեզուին պիտի տար, կրնային անոր հրեղէն սլաքնեուն դէմ պատնիշել իրենց դպացումները, եւ հանդարտ մնալ:

Եթէ սակայն իրրեւ բարեկամ մօտենային ու խօսէին իրեն, փորը կուշտ առիւծի մը պէս, որ ոտքերուն վրայ փռուած, իր ուժերուն գիտակից, իր հանդարտութեանը մէջ վեհափառ ու խելօքիկ, իր շուրջը կը դիտէ, Պետոն ալ բարեմոյն մարդու մը տպաւորութիւնը կ'ընէր մեծին ու փոքրին վրայ: Իմ մանկական տպաւորութիւններս իր մասին այդպէս եղած են:

Մեծ հօրս տունը առեն մը իր խանութին փողոցին միւս ծայրն էր, եւ ամէն անգամ որ իր դռնէն անցնէինք դլուխնիս նեղս կը խօթէինք եւ կը բարեւէինք: Մեծ հայրս դինքը լաւ կը ճանչնար:

«Աստուած ուժդ աւելցնէ, Պետո», կ'ըսէր եթէ ալ ուրիշ ըսելիք չունենար:

«Ողջ եղիր, Աբթին աղա: Աստուած ալ գաւակներուդ կեանք ու խրսմէք տայ» կը ձայնէր իր մուրճին հարուածներուն միջեւ:

Կապուտ չալվարին վրայէն կէս մէջքէն վար կաշիէ գոդնոց մը կը կրէր գործած առեն: Երկաթագործները շատ չեն խօսիր: Տիրող աղմուկին մէջ ուեւէ խօսք լսել կամ լսելի ընել դժուար է: Ու ականջին ու լեզուին միջեւ զարմանալի գործակցութիւն մը կայ, կը թուի, որովհետեւ երբ լեզուն շատ բանի, ականջը արձակուրդ կ'առնէ· ու երբ, ընդհակառակն, ականջը լսելով զբաղած ըլլայ, լեզուն լուռ եւ անգործ կը մնայ:

Պետոն իր խօսելու իրաւունքը տուեր էր իր մուրճին եւ սալին: Երբ մարդ ստիպուած է երկաթը ծեծել, ձեւել — սալին: Երբ մարդ ստիպուած է երկաթը ծեծել, ձեւել — ըսե՞նք — կրթել, խօսելու ոչ ախորժակ կ'ունենայ եւ ոչ ալ ժամանակ: Պետոն իմ տղայութեանս օրերուն վարժապետներէս մէկը եղաւ եւ, ի մէջ այլոց, սորվեցուց ինծի թէ

ծաւիր զործողը՝ ծաւիր կը խօսի: Թէեւ լեզուներուն վրայ ալ յաւելենք ի վեր կատածով կը նայիմ: Թերեւ կը խօսին անոնք որ ծաւիր պատահականութիւն չեն կրեր, եւ չեն կրնար կրել:

Պետոն քիչ կը խօսէր բայց շատ կ'երկէր: Իր աշակերտներն ալ՝ նմանապէս: Մուրճին ու սալին ձայնը քիչ անգամ կը լսուէր առանց երկերու ձայնին: Ի՞նչ կար որ ցերեկ երկաթին մէջ որ պրկիս կ'ըլլար երկելու: Մէկը թերեւս սա էր թէ՝ սալին եւ մուրճին նուագը երբի ընկերակցութիւնը պարտադիր կ'ընէր: Եւ կամ, թերեւս սալին եւ մուրճին նուագին միօրինակութիւնը կատարելու համար երկել բնական անհրաժեշտութիւն մը կը դառնար: Բայց կարծեմ հոգեկան պատճառ մըն ալ կար: Պետոն եւ իր աշակերտները ուրախ էին: Երգը, ինչպէս յաճախ, նաեւ այս պարագային, իրենց ուրախ սրտին արձագանգն էր: Ուրախ էին որ կեանք ունէին, ուժ ունէին եւ կրնային օրն ի բուն կրակին դէմ, եւ սալին առջեւ, կենալ անհամար հարուածներով երկաթին կարծր եւ յամառ ընդդիմութեան վրայ յաղթանակ տանիլ եւ անոր ճակատագիրը վճռել: Երկաթէն զօրաւոր բրեր էր պիրենք զօրութեան Ակը — Աստուած: Երգը անոնց համար փառաբանութիւն էր առ Աստուած: Կ'երգէին անոնք իրենց բոլոր սրտմած դիտցած ժողովրդական, հայրենասիրական երգերը, եւ չարականները: Ու երբ բոլոր աշակերտները իրենց ձայները միացնէին Պետոյին ձայնին, մանաւանդ տարուան մեղմ կամ տաք եղանակներուն, երբ դուռ ու պատուհան բաց կ'ըլլային, ոչ միայն կենդանիները հապա Գեղեմանին մէջ պատկողները կը լսէին: Ու դիւղացիք ալ արդէն այդպէս կ'ըսէին:

«Պատրաստ, պատրաստ օր մը մեռելներն ալ պիտի արթննան Պետոն»...:

Զարթնցան բայց, բնացած տեղերնին անշուշտ լսեցին, եւ պիտի չդարմանամ եթէ «վերջին օրը» փոքահար հրնչեցնելու հետ Աստուած Պետոն ալ դրկէ դռնէ Պարթեզակի մեռելները արթնցնելու իր հնչեղ ձայնովը...:

Մեր դպրոցին նախնական օրերուն, իրրեւ ննջարան կը ծառայէին մօտակայքը վարձուած տուներ: Առանցմէ մէկը Պետոյին խանութին քովինն էր: Իմ դասընկերներէս ոմանք այդ տան մէջ կ'ապրէին եւ դպրոցին զանգակէն առաջ կ'արթննային Պետոյին խանութին խմբերգովն ու նուագովը: Բայց չեմ յիշեր թէ անոնք կը զանգատէին: Գնահատելուն օրօր էր, իսկ այդպիսիներուն՝ վայելք ու հաճոյք: Պետոն ձրի օփերա էր ամէնուս համար: Եւ իր բեմին յարդարանքը աւելի կենդանի եւ իրական քան որ Նիւ Եորքի Մէթրոփոլիթընը կրնայ վերարտադրել իր գեղարուեստական բոլոր դիւրութիւններովը:

Պետոն կ'երգէր փոխանակ զանգատելու կամ մրմնջելու: Ծանր գործ ունեցողը չի՞ զանգատիր մինչ: Եթէ զանգատելու իրաւունք կրնայ տրուիլ ոեւէ մէկուն, Պետոն ունենալու էր այդ իրաւունքը, բայց ան կ'երգէր, չէր զանգատեր: Գիտէր թէ զանգատը իր գործին ծանրութիւնը պիտի չպակասեցնէր, հապա՝ աւելցնէր: Ընդհակառակն, երգը գործին ծանրութիւնը կը թեթեւցնէր եւ իր ուժը կ'աւելցնէր: Երգելով գործել — երկինքի սկզբունքն է որ Պետոն երկրի վրայ ի գործ կը դնէր:

***

Հապա օճա՞խը, փքո՞ցը, սա՞լը: Ասոնք ալ մասերն էին՝ որքան խանութին՝ նոյնքան եւ Պետոյին:

Օճախն էր խանութին սիրտը, ինչպէս թոքն էր փքոցը: Տաք սրտին արժանի էր օճախը, որ խանութին կեդրոնը քովընտի կառուցուած էր: Երկաթը «ճերմկցնելու» համար օճախը դեհենի կը վերածէր փքոցը՝ որ աչկերտներէն մէկը կը քաշէր պապանակուած երկաթ թելով մը: Փքոցը կարծես դժոխքի շունչն էր զոր ամբարուած կը պահէր իր թոքերուն մէջ եւ կը փչէր ատեղծելու իր բնավայրին դեհենական ջերմութիւնը: Եւ դժոխքի շունչը կը թանձրանար կ'ըլլար իսկ եւ իսկ դժոխք: Ու երբ փքոցը իր դերը լման կատարէր բոցին դոյնը եթերային կապոյտ մը կը փոխուէր եւ ամբողջ խանութին սեւութիւնը կարծես պահ մը լուսեղէն չղջրշով կը պատանքուէր: Ծխնելոյզէն ալ մուխ չէր ելլեր, հապա՝ թրթռուն կապ մը որ լոյսին մէջ աննշմարելի կը

մնար, իսկ մութին մէջ՝ թեթեւ կապոյտով հագուած անձեւ վախատական ոգիներու պատրանքը կուտար:

Երբ երկաթը օճախին ծոցէն դուրս քաշէր Պետոն եւ սկսէր ծեծել համբուած եւ կշռուած հարուածներով, ջրոմ կողմը կայծեր կը թռչըռտէին: Այդ կայծերը կը պիտէի յաճախ մեծ յախշտակութիւնով՝ խանութին դուռը կայնած: Այդ կայծերը ինծի համար ունէին խորհրդաւորութիւն մը որուն չէի կրնար թափանցել: Մուրճի առաջին հարուածին տակ, հազարաւոր կայծեր մէկէն ձեւ կ'առնէին եւ, իրրեւ հրեղէն ալքերակ մը, կ'ողողէին սալին չուրջը: Երկաթին արցունքն ալ ա՞յդ էր արդեօք, կը խորհէի, մանկական մտքովս, այդքան ծեծի եւ չարչարանքի տակ: կամ թէ թեթեւ, բողոքն ու բարկութի՞ւնը: Անկէ ասդին տեսած եմ երբեմն մարդկային աչերէն ժայթքած կայծեր — կայծեր որոնք իրենց ինկած տեղը չեն մարիր հապա աշխարհներ կը բռնկցնեն...:

*
**

Պետոյին խանութին մէջ ամէն ինչ սեւ էր, ի բաց առեալ, ինչպէս դիտել տուինք, հոդեկան մթնոլորտը, որ լուսաւոր էր: Երկաթը սեւ էր, ածուխը՝ սեւ, ձեւուած պատրաստուած պայտերը՝ սեւ, պատերը՝ սեւ, օճախը՝ սեւ, փքոցը սեւ: Այդ սիրող սեւութեան մէջ սակայն կը բնակէր ու կը գործէր յոյսը, հաւատքը, ուժը, ուրախութիւնը, դոհունակութիւնը — ամէնը ծնունդներ լուսեղէն հոգիի մը: Լոյսը յիրաւի կը ցրուէ խաւարը — ամէն իմաստով: Ու Պետոն այդ սեւ մթնոլորտին լուսաւորիչ ոգին էր:

*
**

Աւետը մէյ մը — չեմ յիշեր ո՛րքան յաճախ — խաթըրճի մը կուզար եւ ձիերուն կռնակը կը բեռցնէր իրարու վրայ չարուած եւ երկաթ թելերով կապուած պայտերու դէսննները, եւ քաղաք կը տանէր «վաճառականին» — ո՛ր քաղաքը եւ ո՛ր վաճառականին, ան ալ չեմ դիտեր: Պետոյին

դէմքը ժպիտով մը կը լուսաւորուէր երբ ձիերը ճամբայ կ'իյնային բեռնաւորուած իր ձեռքին եւ քրտինքին արտադրութիւնովը:

Բայց հոգ չէր լմննար Պետոյին աշխատանքը: Աշխատանքը կեանք էր: Երբ դադրէր աշխատելէ, կեանքն ալ իր վերջին պիտի հասնէր: Ուստի ձիերուն կարաւանը փողոցին ծայրը չհասած Պետոն նորէն ձեռք կ'առնէր մուրճը եւ ունելին, նշանը նորէն կը քաշէր փքոցին թելը, եւ օճախը նորէն կը հրահրէր, եւ երկաթը նորէն կը ծեծէր սալին վրայ: Եւ երդը կը վերսկսէր ընկերանալ սալին ու մուրճին յանդուգն երաժշտութեան:

Ձիերը կուպային ու բեռնաւորուած կ'երթային բայց Պետոն, իր խանութը, եւ աշխատանքը կը մնային եւ կը չարունակէին: Պետոյին համար կեանքը յաւիտենական էր: Ամէն օր դերեզմանի մը վրայ կը նայէր բայց օր մը օրանոց մեռնելու վրայ չէր խորհեր: Միտքը զրած էր աշխատիլը չարունակել «երթալիք տեղն» ալ, ինչպէս ինք սովոր էր ըսել: Ցօժար էր մեռնելու պայմանաւ որ յաւիտենականութեան մէջ աշխատելու պատեհութիւնը ըլլայ: «Ես չէ նէ պառկած տեղէս չեմ ելլար» կ'ըսէր կատակով:

Պառկած տեղը չեմ դիտեր այսօր, բայց աշխատած տեղը յայտնի է...:

Պետոն աշխատութեան աւետարանին առաքեալը եւ մարմնացումն էր: Եւ իր այդ աւետարանին հաւատաւոր աշակերտ մը երաւ եւ դիս:

ՊՈՂՈՍ ԱՂԲԱՐԻՆ ԷՇԸ

ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐՆԵՐ — ԲՈՂՈՔ ԻՇՈՒ ԴԷՄ — ՓԱՍՏԱՐԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՐՈԶԱԿԱՆ ԵՒ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՇՐՋԱՅԵՂՈՒԹԻՒՆ — ՀԵՐՈՍԱՅԻՆ ՎԱԽՃԱՆ

Արեւելքի կեանքին ու քաղաքակրթութեան պատմութեան գոնէ մէկ գլուխը այս անասունը գրաւած է: Զինն աւելի: Զին՝ իշուն քով՝ ապնուագեաւութիւն մը կը ներկայացնէ: Էշը հասարակ կեանքի թարգմանն է: Զիւն տէրը՝ էշը կ'արհամարհէ: Զի եւ էշ իրարու քով գրի՞ր, ընկերային պատմութեան ամէնէն խրթին խնդիրները երես կ'ելլեն: Դասակարգային յարաճեռնական պայքարներու ոչ միայն խորհրդանշաններ են ձին ու էշը, հապա նաեւ՝ դերակատարներ, դի մին ընդհանրապէս իր կռնակին վրայ առած պատուգեր է չարուճակ հարուստը, ապնուականը, իշխանը, գինուորականը, իսկ միւսը, ագքատը, հասարակորեան, միջակորեան, ամէնէն շատ, առեն առեն, հալածական կամ փախստական մարդարէ մը...: Անգիր գաչինք մը եղած է ձիուն եւ իր տիրոջ միջեւ, ինչպէս եւ՝ իշուն եւ իր տիրոջ միջեւ: Առաջինը տիրոջ, նուաճող կարգերուն կը ծառայէ. իսկ վերջինը՝ նուաճեալ, հեգեքեալ կարգերուն: Զին ինք հպարտ է եւ հպարտներուն ընկեր, էշը՝ խոնարհ եւ խոնարհներու ընկեր:

***

Եթէ ոեւէ մէկը ինծի պէս բարեբաղդութիւնն ունեցած ըլլար Պօղոս Ագբարին էշը ճանչնալու, երբեք պիտի չզլանար անոր տալու այն պատիւը զոր ես պիտի տամ:

Գիւղի մը մէջ եթէ պատիւ շահիլը դժուար է — որովհետեւ տիրոջ պայմաններըը հաւասարութեան դիտակցութիւնը խորացուցած են ամէնուն մէջ — չահուած պատիւը պահպանելը աւելի դժուար է: Ու Պօղոս Ագբօր փորձառութիւնը այդ երկրորդ պարագային համոզիչ լուսաբանութիւն մըն է:

***

Պարախցակ ագքատ գիւղ մըն էր, բայց, առեղծուածօրէն, բնատն փոխադրութիւնը կը կատարուէր կամ ձիու կռնակով կա՛մ կիներու կռնակով: Անասուն մը ունեցողը ձի մը կ'ուենար, բայց ոչ՝ էշ: Ինչո՞ւ արդեօք: Ես ալ չեմ դիտեր: Էշերը Թուրք գիւղերու մէջ կը գտնուէին, եւ լսելեան ալ, կարծեմ, Թուրքերու արժանի կը համարուէին...: Իմ ընկերային տեսութեանս հերքումն է Պարախցակցոց այս վերաբերումը իշուն նկատմամբ: Գիւղը, որ միապանդ պրոլէտարիւթիւն կը ներկայացնէր, ինչպէ՞ս դէմ դար՝ կենդանական թագաւորութեան գերազանցապոյն պրոլէտարին — իշուն՝ անոր դէմ այսպէս նախապաշարուելով: Բայց իրողութիւնը սա է — եթէ յիշողութիւնս դիս չի խաբեր — թէ Պօղոս Ագբար միակ անձն էր, դէթ իմ օրերուս, որ էշ մը ունէր:

Ու պատմութիւնը միայն դիտէ թէ ի՛նչ փորձանք եղաւ (ինչպէս նաեւ օրհնութիւն) այս էշը Պօղոս Ագբարին գլխուն:

Վա՛յ որ կ'ներթաս էշ մը կը գտնես եւ գիւղը կը մըտցընես...: Զի՞ն էր պակաս:

«Ծօ՛, Պօղոս, Էոր ձի՞ մըն ալ չգտար...»:

Ու այս գիտողութեան՝ օրը քանի անգամ պատասխան տալու անախորժ հարկին տակ կ'ըլլար Պօղոս Ագբար:

Էշը ո՛ւր որ երեւէր՝ սպառը երեսներն իսկ կը պայծառանային անդիմադրելի խնդութեամբ մը:

«Ահանի՛կ է հա՛, Պօղոս Ագբարին էշելեկը»... լսուեցա՞ւ, կարծես թէ Նասրէտտինն է որ զաւեշտի աշխարհէն յանկարծ գիւղ է մտեր... եւ ահա՛ լակոտներ ու չափահասներ կ'իյնային խելագ անասունին ետեւն: Մէկը պոչէը կը քաշէը, մէկը ականջը կը գարձնէր, ուրիշ մը վիզը կը կամըտէր, ուրիշ մը փորը կը ծեծէր: Շատ հետաքրքիր էին մանաւանդ ամէնն տեղիւ տեղիկալու այս համբ անասունը որ իր բազաճան լեզուովը խօսի անգամ մը...: Բայց ան կը հանդուրժէր, առանց բողոքի, առանց նչմարելի ո եւ է սրտնեղութեան, այն անվերջ եղծումներուն որոնց կ'ենթարկուէր իր բոլոր հրապարակային երեւումներուն առիթ: Մի՛այն արտին մէջ երջանիկ էր: Հոն, Պօղոս Ագբար ոտքին երկար չուան մը կը գարնէր եւ կը թողուր որ ինքն

իր պլեուն արածէ։ Խնդացող, ծաղրող, կատակող ձայնէ ու ձեռքէ հեռու, լռիկ, մնջիկ, փորը կը կշտացնէր ան։ Միայն ճանճերը կ'ըլլային իր խաղաւորութիւնը վրդովողները բայց անոնց հետ ալ պոչովը կրնար մարանչիլ առանց ընդհատելու իր խնճոյքին վայելքը։

Հլու էր իրաւ, բայց նաեւ՝ ինքնագիր ունէր ան, աներկրայելիօրէն։ Զեմ դիտեր թէ կը խորհէ՞ր։ Բայց խորհիլ կուտար։ Երբ պինք չարչրկել սկսէին, միայն կը նայէր։ Այդ նայուածքին մէջ թաքնուած կը թուէր փիլիսոփայութիւն մը որ իշու փիլիսոփայութիւն չէր, հապա՝ առուղտպէս մարդկային։

Կը նայէր անքթիթ աչօք, կարծես խղճալով իր չարչրկիչներուն վրայ։ Մարտիրոսութիւնը հինդնանք մըն է արդէն այն անկթութեան որ մարտիրոսութիւն կը պատճառէ։ Հանդուրժողութիւնն է մեծութիւնը։

Էշ մը հանդուրժելով, համբերելով յաւտոյն օրինակը կուտայ մարդկային գէթ մէկ առաքինութեան քան չատ մը մարդիկ կուտան իրենց վաստութեամբը։ Խոնարհը կը բարձրանայ, մինչ ամբարտաւանը կը դլորի կ'իյնայ։ Տեղ կայ, յիրաւի, ուր անուններու փոխանակութիւնը՝ առեղծուածութեան այս երկու նմոյշներուն մէջնէ՝ կ'արդարանայ...։ Աւելի առաջին պարագան չէ որ ինձ մտածել կուտայ Պօղոս Ալբօր իշուն մասին...։

***

Բայց պլուպացւոց դաան ու կատակը իշուն հետ չէր, հապա՝ իշատիրոջը հետ — Պօղոս Ալբօր — հետ էր։

Ու պլուպացին իր հարցասիրութիւնը երկու աղբիւրէ ընդունած էր. մէյ մը՝ իր միամտութենէն (ինչպէս մանուկներու պարագային), մէյ մըն ալ հալածական պետութեան մը «դոնեըէն»։ (Զըլլայ թէ մոռնայի «իսթինքթաֆ մէմուրիէթը»)։

«Իհ, Պօղոս, քանի՞ դուրուչ տուիր աս էշէլէկին»։

«Ծօ, քեղի պէ՞տք է քանի դուրուչ տալս. էհէէդ չդողցո՞յ եաս»։

«Հա՛, ուղուլ, ամմա, առնքի այդ փարայով թօփալ ձի մը առնէիր նր պատիւդ տահա՛ պահած կ'ըլլայիր»։

«Մեղայ, Տէր Աստուած...։ Ազբար, աս էշէկը իմ պատիւս ի՛նչ կ'ընէ։ Ես սա քու պլուցած Պօղոսդ չի՞մ։ Ինծի ի՞նչ եղաւ էշէկ մը ախոռս մտաւ տէյի։ Հա՛ ձի, հա՛ էշէկ մը»։

«Զին պաշխա է... Այդ էշէկին վրայ նստողը սարքիս կ'ունենայ պլոխը»։

«Մարիկ ըրէ՛ որ բան սորվիս։ Ծօ դուն քրիստոնեայ մարդ ես, չէ՞»։

«Է, հա՛, ի՛մ, ի՞նչ է եղեր»։

«Աւետարան կարդացած ունի՞ս։ Ի՞նչ գրած է Գիրքը դիտե՞ս։ Յիսուս Քրիստոս աստնկ իշու մը վրայ հեծած երուսաղէմ դնաց։ Ժողովուրդը դէմը ելաւ արմաւենիի ճղիկներով եւ ուսանիա կանչելով։ Ըսէ՛, նէյիմ, Քրիստոսի պլո՞խն ալ սարքիս կար»։

«Ես ի՛նչ գիտեմ։ Իմ պլուցածս պաշխա է։ Սարքիլըննէրը էշիլէկ կը հեծնան, դէրէ Մէհմէտնին էշէկով փախեր է Մէքքէէն»։

«Մէհմէտին հեծածը ուղուլ տէվէ էր, էշէկ չէր»։

«Նէյիսէ, աս գեղին մէջ մեր պլուցածը ան է որ պատիւ տէր մարդ մը էշէկի կռնակ չնստիր ատ չպտիր։ Ասիկա քեղի չենք վայելցներ, վէսէլամ»։

Պօղոս աղբար իր էշէն չհրաժարեցաւ հակառակ իր վրայ դրուած ճնշումին։

«Սա էշէլէկս, սա հաստ-պլոխ գեղացւոց վարժապետ պիտի ընիմ» կ'ըսէր յաճախ ամէն անգամ որ հարցապնդուելու մը կ'ենթարկուէր։

«Էշէկի տէրը պատիւ չունենար եղեր... տանձ պլո՛խներ»...։

***

Կենդանի բնաբան եղաւ այս եղծուած եւ անարդուած անասունը՝ Պօղոս Ալբօր որ քարոզէ, լուսաւորէ իր պլուպլկիցները։

Իր վրայ ամէնէն չատ խնդացողները իր դրացիներն

էին: Անոնք էին որ ամէնէն շատ կը տեսնէին վինքը իշուն կռնակը:

«Ամէն ուղուլ, Պօղոս, սա էշէլկդ ոտքերը չուտով անկէր (մեռնէր) ալ մենք ալ խալըսէինք, դուն ալ»...:

«Չ՛, որ ի՞նչ ըլլար»...:

«Ի՛նչ պիտի ըլլար· քու պատիդ տեղը կուգար, մենք ալ վրադ պակաս կը խնդայինք»:

«Փէ՛ֆ ապկի, տուտու, ամմա, ի՞նչու սանքի պատիս տեղէն խախտեր, ինկեր է»:

«Ես ի՛նչ դիտիմ, ուղուլ, չօճուխ էինք առանկ սորվեցանք, մեծցանք, ահա՛ պառաւցանք, դիտցածնիս սա է...»:

«Յածո՞ւկ հայվան է տէյի: Ա՛ս ալ ձիու պէս չորս ոտք ունի· գլոխը ձիու կը նմանի· ականջները փոքր մը մեծ ին, պոչն ալ սանկ բարակուկ: Ձիուն ոտքովը չվազեր, դիտիմ, ամմա դիս կը չալկէ արա կը տանի, կը բերէ թըսըր թըսըր»:

«Տաճկի լէզ, պզքատի հետնելու հայվան է կ'ըսէ հէրֆէս (ամէն ոք)· պատիւի տէր մարդ ես դուն, կը վայելէ՞ քեզի...»:

«Տուտո՛ւ Հայր Աբրահամին վրայօք լսեր ես, չէ՞: «Հարուստ մարդ էր· տավարներու, ախվէներու տէր ամմա, նորէն էշէկը նստած կը պատէր: Ա՞ն ալ տաճիկ էր»:

«Ամման ուղուլ, եավուտիւքիւն էր անոր ըրածն ալ· ես չէնը տէվէն կեցած տեղը մարդ էշէկ կը հետնայ տէ կը պատի՞»...:

«Չէ, խոնարհ մարդ էր· ան որ խոնարհ է խոնարհ հայվանի մը վրայ հետնելէ ետ չկենար, վախնալով որ պատիւը կ'իյնայ: Վախթին Աստուծոյ մարդարէներն ալ էշէկի վրայ հետնած կը պատէին»:

«Ամման դուն ալ ամէն անգամ որ իշուն խօսքը ըլլայ քարող մը ունիս տալիք»...:

***

Այդ էր իրողութիւնը: Էշ մը մտեր էր Պօղոս Ապօղ դռնէն ներս եւ իր մէջ առեղծեր էր նոր կռիւմի մը պատկերութիւնը եւ խանգը: Զարմանալի՛: կեանքի արտառոց երեւոյթներէն մէկը — եթէ կրնաս մեկնել կամ վերլուծել, մեկնէ՛, վերլուծէ: Մարդ մը, կամ մարդիկ, անառարկելի իրենց դէրը կ'ունենան, բայց... Է՞շ մը: Պօղոս Ապօղ յետդասախոսական էր, եւ ահա՛ եղաւ, դարձաւ քարոզիչ: Կը մանէր, կ'ելլէր դիւղը՝ քանի մը նիւթեր չարունակ լեզուին ծայրը պահելով: Մէկը, ինչպէս բացայայտ է «խոնարհութիւն» էր: Մանաւանդ ձի հետնող յոխորտուն մարդոց ականջը կը վնասէր իր այդ նիւթին վրայ յօրինած քարոզին համար:

«Ի՞նչ է, տօ՛, ձի ես նստեր տէյի... սա կապուտ վարսիքիդ նէյէ՛· ֆէսդ ալ խալիպսիկ· պարէմ չապիկդ ալ նո՞ր ըլլայ· չէ՛, ան ալ թեխտած (պատռած): Խելքդ շատ է նէ· սա ալ դուն դիտես· դիտցածդ հետնելով կարդալ մըն է· տահա՛, տահա՛... կերածդ ալ օրը մէյ մը չոր փասուլիա...: Ձին խելքդ կ'աւելցնէ՞, փորդ կը կշտացնէ՞, մե՞ծ մարդ կ'ընէ քե՛զ՝ Ապտա էֆէնտիին պէս: Չէ՛, ծօ՛, խոնարհ եղիր: Էշէկը պիլէ քեզի համար շատ է»:

Այսպէս համեմատութեան օրէնքը կը սորվեցնէր ան որ ըսել է «կեանքի համառութիւն»: Խալիպսիկ ֆէսով էֆէնտիութիւն ծախողները դասալիք կ'ընէր: Ամէն մարդ իր տեղը կը նստեցնէր: Մեծամիտներուն ներքին դասարկութիւնը երեւան կը հանէր: Խոնարհութեան մեծութիւնը փաղաքելի եւ դնահատելի կը դուցնէր: Պօղոս Ապօղ, չնորհիւ իր իշուն, այսպէս եղաւ բարոյախոսութեան դասախօս կամ դասախարակ գործնական բառով:

Ձիուն պատիւը չինկաւ բայց շատ մը ձիաւորներու պատիւը ինկաւ:

«Աղքատը իր պզքատութենէն ամչնալու չէ — կ'ըսէր — ոչ ալ տղէտը՝ իր տգիտութենէն, բայց ամօթ է որ աղքատը հարուստի պէս երեւելու հաւասի (փափաքի), կամ տղէտը՝ գիտնականի հռչեր առնէ»: կամ, «մա՛րդ իր գոյնովը յայտնուելու է», կը պնդէր: Խոնարհութեան հետ՝ անկեղծութեան վրայ կը ծանրանար:

«Գեղացի՛ էք դուք· գեղացիի պէս ապրեցէք: Քաղքցիի պէս ըլլաք բաածնուդ պէս, Բարեկենդանը կը սկսի»...:

***

Պօղոս Ազբար Էրիատոնեայ մարդ էր: Մայրը բարեպաշտութեան տիպար մըն էր: Այսու հանդերձ թունդ ալ ապստաէր էր եւ իր յեղափոխականի համբաւը մինչեւ Հայմիտին ականջը հասած էր: Եթէ Անգլիացի պաշտպան մը ունեցած չըլլար ոսկորը չէր մնար Պոլսոյ Պօտուրումի բանտին մէջ ուր երկու անգամ մահը, ելեր էր: Կրակոտ մարդ էր: «Ախ» որ ըսէր, կը զգայիր որ իր հոգիին մէջ հրաբուխ մը կը պայթէր: Ազգին տառապանքին զգայուն սիրտը եղեր էր կարծես ամբողջ պիւղին մէջ: Ազգասիրութեան ներշնչան մըն էր իր անձնաւորութիւնը ամէն մէկ անհատի համար: Բայց, այդ իսկ պատճառաւ Աւետարանը առեր մը իր մօրը ձեռքը թողեր էր եւ ինք թաղուեր էր Ռաֆֆիի հատորներուն մէջ:

Մայրը, որուն վրայ կը դուրգուրար, իր դէմ դառնօրէն կը պանպաւէր առեղը մէյ մը:

«Պօղոս, ակերդ փախցիր: Ասուածոյ ի՞նչ պատասխան պիտի տաս», կը կրկնէր յար:

Պօղոս իր մօրը հետ չէր վիճեր. դլուխը կախած, լռիկ մտիկ կ'ընէր անոր խօսքերուն:

«Ուղուլ, մեր ազգը Աւետարանը պիտի փրկէ, դիտցած ըլլաս. չէ թէ առ կարգացածներդ»:

Ու տե՛ս դուն թէ անակնկալ միջամտութիւն մը Պօղոս Ազբօր ուշադրութիւնը դարձուց Ռաֆֆիէն Աւետարանին...:

Նախ, սկսաւ Աւետարանը թղթատել փառս հաւաքելու համար թէ էրը պատուաւոր ծառայութեան լծուած է: Խորհեցաւ, եւ արդարացիօրէն, թէ մարդիկ երբ չեն կրնար տրամաբանել, հեղինակութեան առջեւ տեղի կուտան, կը համոզուին: Իր ընկերներուն յեղափոխութիւն քարոզած առեն Ռաֆֆիէն, Ծերենցէն, Արովեանէն չարունակ վկայութիւններ յառաջ կը բերէր: Ու հիմա ալ դիմեց Սրբազան Մաահանին որպէսզի իր պատիւը վեր պահէ:

Բնական միջոցը պիտի ըլլար ուսումնասիրել Ս. Գրոց հին ու նոր պատմութիւնները որոնց մէջ էրը իր ցածուկ կռնակին վրայ կրած է մեծութիւնը մարդու մը որուն անունը յարդանքի եւ պատկառանքի առարկայ եղած է: Մայրըն ալ իրեն օգնեց որովհետեւ քանիցս ծայրէ ի ծայր կարդացած էր Գիրքը: Բայց այս միակողմանի նպատակաւ յառաջ տարուած ուսումնասիրութիւնը մէկէ աւելի արդիւնք առաւ: Ծառ մը փնտռած տեղը անտառ մը գտաւ: Գաւաթ մը ջուր էր ուզածը եւ դէմը լիճ մը ելաւ: Ո՛ր էջը որ դարձուց խորհուրդներու հանք գտաւ: Իր խուզարկութեանց մէջ էջը մոռցաւ, դի գրաւուեցաւ հեծուտրներով: Մարդիկ եւ Աստուած թատերաբեմի մը վրայ տեսաւ եւ յափշտակուեցաւ անոնց փոխադարձ յարաբերութեանց պատկերներովը: Մէկ խօսքով, Սաուղի նման, որ իր հօրը էշերը փնտռած առներ, արքայական թագ մը գտաւ, Պօղոս Ազբար ալ, ներքին հիմնական յեղաշրջման մը ենթարկուեցաւ: Ինքն ալ իր կարգին հոգիներու թագաւորութեան մէջ աթոռ մը պահելու սխրալի փորձառութիւնն ունեցաւ: Փնտռածէն աւելին գտաւ:

Խոնարհութեան քարոզով սկսաւ բայց քանի կարդաց ու խոհաց կարդացածին վրայ այնքան աւելի ընդարձակեց իր քարոզութեանց նիւթը: Սկիզբները մէկ ապրանք միայն ուներ վաճառելիք. հետզհետէ այնքան չատցան ապրանքին տեսակները որ իր միտքը վերածուեցաւ բազմապան ճշմարտութեանց շուկայ:

Խելացի մարդ էր Պօղոս Ազբար: Դպրոցական չէր բայց կարդացող եւ խորհող էր: Արդէն դաստիարակութիւն կը նշանակէ խորհելու կարողութիւն: Այսպէս, Ս. Գիրքը եղաւ իր նոր դպրոցը: կարդաց, ու կարդաց: Քանի կարդաց ու որճաց այնքան սրեցաւ իր ախորժակը աւելի կարդալու. նաեւ՝ կարդացածը ուրիշներու հաղորդելու: Երկար չէրնէնք: Պօղոս Ազբար եղաւ քարոզիչ: Եւ ի՛նչ քարոզիչ — համոզուած քարոզիչ, ազդու քարոզիչ: Ու ան որ սկսեր էր իշու մը պատիւին պաշտպանութեամբը այժմ գրգռեր եղեր էր յաւիտենական ճշմարտութեանց ուժեղ մէկ արձագանգը: Իր կեանքին մէջ իշուն դերը դիպուածական էր, բայց ճակատագրական եղեր էր Սուրբ Մաահանին ընթերցումը:

*
**

Քարոզիչ մը գառնալէն ասդին, Պօղոս Ազբարին էջը պինդը միայն արտէն տուն, տունէն արտ չէր տաներ բերեր, հապա նաեւ՝ մօտակայ գիւղերը ուր կը քարոզէր ոչ թէ խոնարհութիւն, հապա՝ փրկութիւն: Էջը չէր բոլոքեր յողնութենէ

թեան դէմ: Այս անբան անասունին եւ իր սիրոյ միջեւ լռելեայն դաշինք մը կար կարծես, կատարելու գործ մը որ կենսական էր: Էջը կռնակը եւ ոտքերը ի սպաս կրնար դնել այդ գործին. իր սէրը՝ իր միտքը եւ հոգին: Չէ՞ մի որ Աստուած ալ նոյնպէս «հովը իր կատքը կ'ընէ»:

***

Անպատեհ էջը այսպէս պատիւ չահեցաւ, եւ պատիւ ու համբաւ չահեցուց Պօղոս Ապրօր, իր սիրոյ: Զաւեչա չէ այս, հապա՝ այնքան լուրջ եւ արժանաւոր ճշմարտութիւն որքան կրնայ ըլլալ ճշմարտութիւն մը որուն հիմերը յաւերժականութեան վրայ հաստատուած են:

Կ'բանէն, մարդ իր հեծած անասունին բարեկամ կ'ըլլայ: Յիրաւի՛: Բնական է: Երբ երկար է մեքենականութիւն մը, կէս ճամբան դլխուդ խաղ չէ խաղար, կը բանի կանոնաւոր ու քեզ տեղդ կը հասցնէ, սիրած ո՛րքան կը տաքնայ վրան, ալ ո՞ւր կը մնայ անասուն մը, որ եթէ հոգի չունի, շունչ ունի, եւ կամ, դէթ գործարանի մը արտադրութիւնը չէ:

Պօղոս Ապրար ու իր էջը չիակէ չիտակ բարեկամներ էին իրարու: Զեմ գիտեր թէ ի՛նչ էր գաղտնիքը — իր սիրոյը վերարերմո՞ւնքը կամ իր ուսած ծառայութեան արժէ՞քը — բայց իրողութիւնն այն էր թէ Պօղոս Ապրար օր մը օրանոց չդանդաղեցաւ իր իշուն կամակորութեան մասին: Երբեք չպատահեցաւ որ դինքը ճամբան ձդէը, կամ քէն ընէր եւ տեղ մը յանկարծ կանդ առնէր, դամուէր մնար, կամ, եա գառնար: Իր սիրոյ խօսածը բառական կը սեպէր առանց խօսքի մէջ մանելու անպատեհ ներչնչումներ ունենալու...: Սա կար — դէպի առուն աւելի արագ քայլերով կը յառաջանար քան թէ առունէն դէպի հեռաւոր ժամադրավայրեր: Գործակցութեան մէջ եթէ թեքի մը կար, ապացոյցը առիկ աւելին չէր:

Որովհետեւ երկայնահասակ մարդ էր Պօղոս Ապրար, ոտքերը սանկ քիչ մը վեր քաշած կը հեծնէր իր իշուն կըռնակը: Այս դիրքը թէ՛ անհանգիստ կ'ընէր դինքը եւ թէ անհաստատ՝ համեմատ վրայ: Այսպէս՝ մանաւանդ գառխայր

իջած առեներ: Քանի մը անգամ ինկած էր բայց առանց վնաս կրելու: Իշուն յանցանք չէր գտներ այսպիսի արկածներու առեն:

«Յանցանքը սա լէյլէկի ոտքերուս է — կ'ըսէր, գեանէն ելածին պէս, իշուն դլուխը չոյելով — քուկդ չէ»:

Բարեկամութիւնը փոխադարձ կ'ըլլայ նոյն իսկ մարդու մը եւ անասունի մը միջեւ: Այսպէս, Պօղոս Ապրար անթեքի խնամք կը տանէր իր իշուն. խոտը առենին առջեւը կը դնէր, վրան կը մաքրէր, ցուրտին ու տաքին դէմ կը պաշտպանէր: Վրան չէր պռոշցար: Հանդարտ լեզուով յաճախ կը խօսէր անոր, պիտի ըսէի, հետը կը խորհրդակցէր:

«Է՛, ի՞նչ կ'ըսես, երթա՞նք» — կը հարցնէր երբ ճամբայ իյնալու ժամանակը հասած ըլլար: Եւ ասանկ առեններ, բնազդով, էջը հանդարտ եւ լուռ կը կենար եղած տեղը, կարծես բան ուզելով — «ես պատրաստ եմ. հեծի՛ր»:

Պարախոսակի չրջակայքը լեռնային էր ուստի եւ չիտակ ճամբայ չկար. կամ պիտի մագլցէր կամ պիտի իջնէր այս կարիճ անասունը: Պօղոս Ապրար մտքէն չէր անցներ իշուն կռնակէն վար իջնել որովհետեւ կը խորհէր թէ իր կռչուէն կամ ցատքռտելով կամ դրկել պիտի ըլլար մէն եւ ծառայութենէն չեզոքնել: Ինքն ալ իր հոդւոյն վրայ ծանր բեռը կռնակէն վերցնելը: Ինչո՞ւ համար էջ մը առանց բեռի մնար: Բայց կը քաջալերէր դանիկա:

«Հա՛, քիչ մըն ալ, ու չիտակ ճամբան կ'իյնանք»:

Ու էջը կը հասկնար իր սիրոյ միտքը — ո՛չ թէ բառերը բայց անոնց անվիր պարունակութիւնը: Քայլերը կը պակսիկցնէր, կը դանդաղեցնէր բայց կը յառաջանար անվհատ մինչեւ «օձիկ ճամբաներու» ծայրը հասնէր — դէպի վեր կամ դէպի վար:

Միօրինակ քալուածք մը ունէր. չէր վազեր, կամ, Պօղոս Ապրար ինք չէր վազցներ: «Արդէն ամէն բան կը վազէ, կը թռի — կ'ըսէր — ժամանակը, կեանքը, երազը — դոնէ դու մի՛ վազեր»: Դասի նման ու ազդիւր էր սա ճամբան կամաց կտրենք»: Դասի նման ու ազդիւր էր այս անասունը Պօղոս Ապրօր: «Վազողն ալ քալողն ալ նոյն տեղը պիտի հասնի», կ'ըսէր:

***

Պօղոս Ազբար միայն ինք կը գործածէր իր էշը: Սա սկզբունքի հարց էր: Բայց կրնար ալ իր սկզբունքին հետեւիլ դիւրութեամբ որովհետեւ դիւղացիները իր էշը փոխ չէին ուզեր: Եթէ ձի ըլլար, տարբեր էր: «Ծառան երկու տիրոջ չկրնար ծառայել: Այս էշէլէկն ալ իմ ծառաս է» — կ'ըսէր: Բայց օր մը բացառութիւն բրաւ ինծի համար:

Պօղոսէն եկած տղու մը համար հեծնելու կռնակ մը պէտք էր — ձիո՞ւ եղեր էր կամ իշու — ի՞նչ էր տարբերութիւնը:

Կարդ մը հրահանգներէ վերջ էշը յանձնեց ինծի որ մինչեւ Սրլիենց պէօճէկլիխը երթամ եւ արեւամուտին դառնամ:

Վա՛յ դու էշ: Ի՞նչ էի ըրեր ես իրեն որ այդ օրը այդքան չարչրկեց դիս: Մնա՞ց մեթէ խեռութիւն որ չի ցուցընէր: Ոտքով քալելով ժամէ մը կրնայի տեղս հասնիլ: Այս իշուն կռնակը ելայ նստայ քառասուն անգամ եւ կէսօր ետքաւ երբ հասայ պէօճէկլիխը, եւ տասն անգամ աւելի յոդնած: Ի՞նչ քէն ու վրէժ ունէր թշուառականը որ դիս անոնց դոհ բնէր...:

Սխալ կամ չհասկ, այդ օրը յանգեցայ սա եզրակացութեան թէ էշ մը էշ է վերջապէս, ոչ աւելի, ոչ պակաս: Ուրեմն, Պօղոս Ազբարն էր պաղանիքը: Ի՞նչ զարմանք — մարդը մարդ կ'ընէր ան եւ էշն ալ՝ կատարեալ էշ:

⁂

Անցա՛ն օրեր: Տարինե՛ր: Գիւղացիք ալ հաշտուեցան երեւոյթով եւ իշուն նորութիւնը մաշեցաւ: Մանաւանդ որ իրենց բոլոր վաստերը սպառեր էին, եւ Պօղոս Ազբար ամէնուն բերանը կապեր էր: Իշուն խօսքը աւելի հեռաքրքրութիւն կ'արթնցնէր քան իշուն տեսարանը:

Պօղոս Ազբար գիւղին քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ դեր մը ունեցեր էր իր էշովը: Անկէ վերջ էշեր եւս մուտք գտան գիւղը: Բայց Պօղոս Ազբօր էշը իր եզական դիրքը եւ ապա՝ յիշատակը՝ պահպանեց:

Ի՛նչ մեծ բարեբաղդութիւն որ թափառայած էշ մը Պօղոս Ազբօր ձեռքը ինկեր էր: Եթէ ուրիշի մը ձեռք ինկած

ըլլար՝ գիւղին համար նոյն արդիւնքը չէր ունենար: կոթող չկայ անոր անանձնային յիշատակին, բայց պատմութիւնը կը մնայ:

Պօղոս Ազբարին էշը ըսի՞ը — Պարտիզակի կեանքին մէկ դարաշրջանին հետ զուգորդուած է: Այդ ալ սակայն անցաւ մնցաւ: Մարդ Թուրքիա ապրելու է որ ըմբռնէ մարդկային խորհրդաւոր վկայութիւնը թէ ամէն ինչ ունայնութիւն է —

«Ունայնութիւն ունայնութեանց»...

⁂

Պօղոս Ազբար իր պատիւը արդէն չատոնց վերահաստատեր էր: Բայց իր էշն ալ գիւղացւոց արհամարհանքէն փրկեց եւ իր կարգին ան ալ պատիւ չահեցաւ: Պօղոս Ազբօր փաստարկութիւնը անչուշտ իր դերն ունեցած էր, բայց նեղ ու սեւ օրերու մէջ էշը ինք, իր կռնակին ծառայութեամբը, պատիւի եւ երախտագիտութեան արժանացաւ:

Տարապրութեանց տասն խժդուժ ձեռքեր ձիերը տալին իրենց տէրերէն բայց այս խոնարհ անասունը Թողուցին: Զիւն պատիւը եկաւ ինկաւ այս իշուն:

Պօղոս Ազբար անոր կռնակը բեռ չդրաւ: Սիրտ կար անոր մէջ:

«Ուր ալ տանինք սա բըռը-բըռըիւն (կահ-կարասիք), նորէն եաւնխա պիտի ձգենք: Թող տասնք հոս մնան»: Ու իր իշուն կռնակը վերապահեց ծերին, հիւանդին, անկարին փոխադրութեան: Մայրն ալ ծեր կին էր բայց իրեն պէս Աւետարան կարդացած մէկն էր:

«Ես մինակ չեմ, ուղուլ, ինծի պէտքեր չատ կան: Քիչիկ մը ես կը քալեմ, քիչիկ մը մէկալը որ սա խեղճերը իշուն կռնակը նստին, փառ մը հանգչին ու ճամբան չմնան», կ'ըսէր Տուտուն:

Գերեզմանին ճամբան — Պարտիզակէն մինչեւ Տէր Զօրի անապատները — երկնքի քաղցրութեան ոգին, անթափ անասպատները — Պօղոս Ազբօր, Տուտուին եւ իրենց իշուն դործակցական անձնուրաց ծառայութեամբը:

Այս անասունին ներկայացուցիչը հեռաւոր գաղու մը մէջ, իր կռնակին վրայ կրեր էր Սրբազան Մարզ մը, Տիրոջը Օձեալը, Ան որ «վշտերու տէր եւ ցաւոց տեղեակ եղաւ... մարդոցմէ անարգուած եւ երեսէ ձգուած»: Եւ այժմ նոյն ծառայութեան լծուեր էր — տառապանքի բեռները կրելու անմռունչ հաւատարմութեամբ:

«Ուղուլ, Պօղոս, էյէր սա էշէլէկը չըլլար, ես սա ճամբան ինծի քալէի...: Աստուած մեզքս քաւէ. քեզ ալ սա վարձանքէն ապաւէ»: Այս օրհնութիւնը յանկերգ եղաւ տառապեր ծեր հայ կիներու, հիւանդներու բերնին մէջ: Ու օրհնութեան լռելեայն բաժին մըն ալ կար միշտ իշուն համար:

*
**

Տառապեալին ապօթքն էր պատճառը թէ Նախախնամութեան անբացատրելի անօրինութիւնը — չեմ դիտեր — բայց Պօղոս Ապրար ոչ մնաց մինչեւ որ վերջապէս իր երազած Հայաստանը ինկաւ:

Բայց էջը մնաց ճամբան: Յոդնեցաւ եւ ապառեցաւ խեղճ անասունը: Մնունդը պակսեցաւ: Ջուրէն ու խոտէն զուրկ՝ անապատին մէջ զոհ մըն ալ ինք եղաւ: Օր մը պատկած տեղէն չելաւ: Գիւղացիք վրան չատ խնդացեր էին ու չարչրկեր էին զինք, բայց արդէն քաւեր էին իրենց բոլոր մեղքերը անոր դէմ: Անարգ անասուներ անապատին մէջ տառապեալ սիրտերու ողբին արժանացաւ: Զի ունեցածը — կռնակին հանդիսաւը, ոտքերուն ուժը — անվերապահօրէն նուիրեր էր գիւղացւոց:

Հիմա հաչուեցէք — Ջար ազգ մը կը խոշտանգէ մարդ էակներ ու անգին անասուն մը — էշ մը — բարիք կը գործէ...: Աւրժանեաց կշիռին վրայ մէկ կողմ էշ մը, միւս կողմը՝ ոճրապարտ ազգ մը...: Եւ այս ոչ թէ իրրեւ ծաղրանկար, հապա՝ վաւերական պատմութիւն:

ԴՊՐՈՑԸ

Ա.

ՅԱՏԿԱՆԻՇԵՐ — ԹՈՇԱԿ — ՃԱՇԵՐ — ՑՈՒՐՏ
ՈՒ ՋՐԵՌ — ՎԱՌԱՐԱՆԱՊԵՏ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ
— ՆՆՋԱՐԱՆ ԵՒ ՋԱԻԵՇՏ

«Դպրոցը» պարտիզակի մէջ էր, թէեւ պարտիզակի ծըննունդ չէր: Անտարակոյս, անոր մթնոլորտը բարեխառնուած էր դիւղին մթնոլորտովը բայց չեմ կրնար ըսել թէ մէկը միւսին լրացուցիչ մասն էր:

«Դպրոցը» ինքնին այնքան ճոխ նիւթ է որ կը վարանիմ, կը վախնամ մէջը մտնելու, կռնակս դարձնելով դիւղին: Բայց ի՞նչ է արդէն ըրածս: Վրձինը եւ ներկերը ձեռքս, կը թափառիմ պարտիզակի մէջը, կամ չրջակայքը, եւ տեղ տեղ — յաճախ իրարմէ հեռի եւ անկապ նիւթերու դիմաց յամենալով — նկարչութիւն կ'ընեմ: Ասոնց հաւաքածոն պարտիզակն է. իսկ ո եւ է մէկը անջատաբար նորէն՝ պարտիզակ:

«Դպրոցը» սակայն այդ իմաստով պարտիզակ չէր: Անոր աշակերտները մեծաւ մասամբ զբսէն էին — հեռուներէն: Աւանդութիւններու, նկարագիրներու, քաղաքացիութեան: Այնպէս թեանց խառնուրդ մը կը ներկայացնէր դպրոցին աշակերտութիւնը: Այդ ինքնին հետաքրքրական երեւոյթ մըն էր, բայց դպրոցը պարտիզակի կեցնական մասը չէր ըներ ինչ իմաստով որ, օրինակի համար, «Ազգային վարժարանը» որ, օրինակի համար, «Ազգային վարժարանը» էր:

*

Գիւղացիք տարօրինակ անուն մը փակցուցած էին դպրոցին: «Մարդուան» կամ «Մարզուանի դպրոց» կը կոչէին զայն եւ աշակերտներուն ալ ակնարկած առիթներն «Մարզուանի տղաք» կ'ըսէին: Ուրկէ՞ ուր գիտեր էին այդ անունը,

չեմ գիտեր։ Կ'ենթադրեմ թէ կերպով մը, յաւապոյն կամ «բարձրապոյն» պատահարակութիւն զուգորդած էին «Մարզուանի» հետ, եւ «Բարձրապոյն վարժարանը» — ինչպէս պաշտօնապէս կը կոչուէր «պլրոսյր» — մէկ արտատպումը կամ կըրկնութիւնը կը սեպէին հետեւող Մարզուանի մէջ հաստատուած Ամերիկեան դպրոցներուն։

Դպրոցին հին «պատեանը», որ փապրիքա մըն էր, ինչպէս տեսանք։ Դպրոցին հին պատմութիւնը, ըսա իս, աւելի հետաքրքրական էր քան նորը։ Հինը — «ֆապրիքային» մէջ — աւելի հարազատօրէն, կամ դէթ պատշաճօրէն, Պարտիզակեան էր քան նորը։ Պարտիզակ մինչեւ դարուս սկիզբը բաղդատաբար աւելի նախնական դիւղ մըն էր քան յաջորդ տասնեակ մը տարիներուն։ Դպրոցն ալ՝ նմանապէս։ Հնութեան, նախնականութեան, պատմականութեան սէրս թերեւս դիս արդար դատաւոր չկրնար ընել դիւղին բաղդատական արժանեաց՝ ընդմէջ այդ երկու չրջաններուն — հինին՝ եւ նորին։ Հին դպրոցին մէջ դիւղին «հոտը» աւելի զօրաւոր էր քան նորին մէջ. եւ ես այդ «հոտին» չատ զգայուն եղած եմ միշտ...։

Դիտեմ թէ դպրոցը տղոց եւ բարերար դեր մը ունեցաւ դիւղին արթնութեան եւ յառաջդիմութեան մէջ։ Միւս կողմէ, դիւղն ալ իր չունչը խառնեց դպրոցին մթնոլորտին մէջ։

Նախ, տղաքը դիւղին մէջ էին եւ դանազան կապերով եւ պատրուակներով յարաբերութիւն ունէին դիւղացւոց հետ։ Երկրորդ, ցերեկեայ բոլոր աշակերտները դիւղէն էին։ Ապա նաեւ, վարժապետներէն չատերը դիւղին զաւակներէն էին եւ թերեւս անոնց ամէնէն պատուականները։ Ըսա իմ դատողութեանս, Մխալեան էֆէնտին, Ծալեան Մինաս էֆէնտին, Արմենակ էֆէնտին եղական մարդիկ էին, թէ հըմտութեամբ, թէ նկարագրով, եւ թէ ուսուցչական կարողութեամբ։ Եւ ասոնք դիւղին բնիկ բերքերն էին։

Դարձեալ, հին դպրոցը, ինչպէս տեսանք, դիւղին «դուռը» հաստատուած ըլլալով, դիւղին կեանքին հոսանքին մէջ էր։ Նոր դպրոցը, այդ տեսակէտովն աւելի «վանականացաւ», դիւղին միւս ծայրը, աւելի չիտակը, «ետեւի բակը» գչուելով։

Բայց իր՛նչ օրհնեալ հաստատութիւն էր հինն ալ, նորն ալ։ Եթէ մէյ մըն ալ ծնէի 2000 թուականին եւ Պարտիզակ մը ըլլար ծնած տեղս, եւ Բարձրապոյն Վարժարան մը այդ նոյն Պարտիզակին մէջ, առանց վարանման պիտի ուղէի պատահարակութիւնս նորէն հոն սկսիլ։ Կեանքիս տարիներուն պրեթէ կէսը ամէն աստիճանի դպրոցներու մէջ անցուցած եմ, նախակրթարանէն մինչեւ համալսարան, բայց «առաջին սէրս» եղած է միշտ, ու պիտի ըլլայ մինչեւ սէրս քամուի մատմինէս, Պարտիզակի «Բարձրապոյն Վարժարանը»։ Հո՛ն «մարդ» եղանք, ապա՝ սորվեցանք ինչ որ կար սորվելիք հոս ու հոն։ Մեր վարժապետները սոսկ գերազանցութիւն, բնապետութիւն, ուսողութիւն չսորվեցուցին մեզի, հապա մեր նկարագիրը ձեւեցին, կաղապարեցին։ Դարբնոց էր այդ դպրոցը։ Այդ վարժապետներուն սերունդը անհետացած է չատոնց։ Շա՛տ գիտնականներ արդի կրթական հաստատութիւններուն մէջ. բայց մեր այդ վարժապետներուն մանկավարժութիւնը աստուածատուր շնորհք մըն էր։ Անոնք իրենց կոչումը ըրած էին մատղաչ տղոց մէջ Աստուծոյ պատկերը ի լոյս բերել եւ այդ պատկերին գեղեցկութիւնովը եւ սիրովը տոգորուած պահել զանոնք։ Ձեմ ճանչնար ուրիչ դպրոց մըն ալ որուն վարժապետները այս աստիճան գիտակցութեամբ տիրացած են այն չափով որով մե՛ր վարժապետները տիրացած էին։ Ասոր տպաւորյը անոնց հասցուցած պատուէն էր։

Ձկայ մէկ հատիկ աշակերտ մը որ այս վկայութեանս ի սրտէ «Ամէն» չըսէ։ Նոյն իսկ աշակերտներ որոնք չափազանց ճնշուած են Տր. Քովսէփի քանակահարութեան տակ, օրհնած են հետագայ տարիներու մէջ այդ չղուտ մարդը իր տուած պատիժին համար։ Թէ ծեծը կ'ուտէին եւ թէ անդխմապրելի սիրով նորէն վակչած կը մնային անոր։ Նոյնն էր պարագան միւս վարժապետներուն նկատմամբ։ Արշակ էֆէնտին խիստ մարդ էր, բայց այնքան սուրբ ու արդար նկարագիր ունէր որ տղաքը թէ՛ կը վախնային անկէ եւ թէ՛ կը սիրէին ու կը յարգէին։ Արմենակ էֆէնտին եթէ ծուռ

չեմ պիտեր: Կ'ուզեմ թէ կլեպտով մը, լաւագոյն կամ «բարձրապոյն» պատահարակութիւն դուզորդած էին «Մարզուանի» հետ, եւ «Բարձրապոյն վարժարան» — ինչպէս պաշտօնապէս կը կոչուէր «դպրոցը» — մէկ արտասպումը կամ կըրկնութիւնը կը սեպէին հետեւար Մարզուանի մէջ հաստատուած Ամերիկեան դպրոցներուն:

Դպրոցին հին «պատեանը», որ փապրիֆա մըն էր, ինչպէս տեսանք: Դպրոցին հին պատմութիւնը, ըսա խ, աւելի հետաքրքրական էր քան նորը: Հինը — «փապրիքային» մէջ — աւելի հարազատօրէն, կամ դէթ պատշաճօրէն, պարտիզակեան էր քան նորը: Պարտիզակ մինչեւ դարուս սկիզբը բաղդատաբար աւելի նախնական դիւղ մըն էր քան յաջորդ տասնեակ մը տարիներուն: Դպրոցն ալ՝ նմանապէս: Հնութեան, նախնականութեան, պատմականութեան սէրս թերեւս դիս արդար դատաւորը չկրնար ընել դիւղին բաղդատական արժանեաց՝ ընդմէջ այդ երկու չրջաններուն — հինին՝ եւ նորին: Հին դպրոցին մէջ դիւղին «հոտը» աւելի զօրաւոր էր քան նորին մէջ. եւ ես այդ «հոտին» չատ զգայուն եղած եմ միշտ...:

Դիտեմ թէ դպրոցը ապդու եւ բարեբար դեր մը ունեցաւ դիւղին արթնութեան եւ յառաջդիմութեան մէջ: Միւս կողմէ, դիւղն ալ իր չունչը խառնեց դպրոցին մթնոլորտին մէջ:

Նախ, տղաքը դիւղին մէջ էին եւ դանազան կապերով եւ պատրուակներով յարաբերութիւն ունէին դիւղացւոց հետ: Երկրորդ, ցերեկեայ բոլոր աշակերտները դիւղէն էին: Ապա նաեւ, վարժապետներէն չատերը դիւղին զաւակներէն էին եւ թերեւս անոնց ամէնէն պատուականները: Ըսա խ դասատուներէն, Մխալեան էֆէնտին, Ծալեան Մինաս էֆէնտին, Աբմենակ էֆէնտին եղական մարդիկ էին, թէ հմտութեամբ, թէ նկարագրով, եւ թէ ուսուցչական կարողութեամբ: Եւ ասոնք դիւղին բնիկ բերքերն էին:

Դարձեալ, հին դպրոցը, ինչպէս տեսանք, դիւղին «դուռը» հաստատուած ըլլալով, դիւղին կեանքին հոսանքին մէջ էր: Նոր դպրոցը, այդ տեսակէտովն աւելի «վանականա-

ցաւ», դիւղին միւս ծայրը, աւելի չիտակը, «եռեւի բակը» ջնուելով:

Բայց ի՞նչ օրհնեալ հաստատութիւն էր հինն ալ, նորն ալ: Եթէ մէյ մըն ալ ծնէի 2000 թուականին եւ Պարտիզակ մը ըլլար ծնած տանս, եւ Բարձրապոյն Վարժարան մը այդ նոյն Պարտիզակին մէջ, առանց վարանման պիտի ուղէի պատահարակութիւնս նորէն հոն սկսիլ: Կեանքիս տարիներուն պրիմէ կէսը ամէն տատիճանի դպրոցներու մէջ անցուցած եմ, նախակրթարանէն մինչեւ համալսարան, բայց «առաջին սէրս» եղած է միշտ, ու պիտի ըլլայ մինչեւ սէրս քամուի մատմինէս, Պարտիզակի «Բարձրապոյն Վարժարանը»: Հո՛ն «մարդ» եղանք, ապա՝ սորվեցանք ինչ որ կար սորվելիք հոս ու հոն: Մեր վարժապետները սոսկ քերականութիւն, բնագիտութիւն, ուսողութիւն չսորվեցուցին մեզի, հապա մեր նկարագիրը ձեւեցին, կազապարեցին: Դարբնոց էր այդ դպրոցը: Այդ վարժապետներուն սերունդը անհետացած է չատոնց: Շա՛տ գիտնականներ արդի կրթական հաստատութիւններուն մէջ. բայց մեր այդ վարժապետներուն մասնագիտութիւնը աստուածատուր շնորհք մըն էր: Անոնք իրենց կոչումը բրած էին մատղաչ տղոց մէջ Աստուծոյ պատկերը ի յայտ բերել եւ այդ պատկերին դեղեցկութիւնովը եւ սիրովը տոգորուած պահել զանոնք: Զեմ ճանչնար ուրիչ դպրոց մըն ալ որուն վարժապետները այս աստուածային պեղարուեստին տիրացած են այն չափով որով մե՛ր վարժապետները տիրացած էին: Աստր ապացոյցը անոնց հասցուցած պտուղն էր:

Զկայ մէկ հատիկ աշակերտ մը որ այս վկայութեանս ի սրտէ «Ամէն» չըսէ: Նոյն իսկ աշակերտներ որոնք չաճախ ճնշացած են Տր. Ծովսէփի քանակահարութեան տակ, օրհնած են հետագայ տարիներու մէջ այդ չղուտ մարդը իր տուած պատիժին համար: Թէ ծեծը կ'ուտէին եւ թէ անդիմադրելի սիրով նորէն վակչած կը մնային անոր: Նոյնն էր զգացումը միւս վարժապետներուն նկատմամբ: Աբչակ էֆէնտին խիստ մարդ էր, բայց այնքան սուրբ ու արդար նկարագիր ունէր որ ազաքը թէ՛ կը վախնային անկէ եւ թէ՛ կը սիրէին ու կը յարգէին: Աբմենակ էֆէնտին եթէ ծուռ

նայէր մեզի՝ դամ կը կարէինք ու դեռինը կը մտնէինք, բայց երկրի վրայ մեր պաշտելի կուռքերէն մէկն էր ան: Ո՞ր մէկը չիշեմ: «Մեծ» մարդիկ էին անոնք բոլորն ալ: Մեծութեան սահմանի պէտք չկար այս մարդիկը ճանչցողներուն համար: Հապա ուրիշ ի՞նչ կրնար ըլլար «մարդկային մեծութիւնը» — ինչ որ արդեամբ էին այս մարդիկը պարզապէս մեր աչքերուն:

Գիւղին իմացական եւ բարոյական երկինքին վերեւ պայծառ արեւ մըն էր այս դպրոցը: Վարժապետները եւ անօրէնը միասնաբար առեղծեր էին հաստատութիւն մը որ չատ մը սեռակէտներէ եզական էր:

***

Գիւղացիները դպրոցին բարեկամ էին: Անկէ կ'օգտուէին ոչ միայն իմացականապէս հապա նաեւ նիւթապէս: Երկու հարիւրի չափ դիշերօթիկ աշակերտներու ուտեստեղէնը գրեթէ ամբողջովին կը հայթայթուէր գիւղին չուկայէն: Նմանապէս, գիւղացւոց զրպանը կը մտնէր դպրոցին վաստած ածուխին եւ փայտին փոխարժէքը: Բոլոր գործաւորները գիւղացիներ էին: Ձամճի Միքայէլ ապրարը, մանաւանգ Գրիգոր ապրարը մեծ քի՞չ չահած են դպրոցէն: Իսկ խոհարարները, բոլոր ծառաները, լաթ լուացող կիները գիւղին մէջ բաղդաւորներու դասակարգը կը ներկայացնէին որովհետեւ տեւական գործ եւ ապրուստի միջոց մը ունէին:

Ձեմ դիտեր թէ ի՛նչ թոշակ կ'ընդունէին անոնք, բայց կը տարակուսիմ թէ ամսական 8—10 մէճիտէն աւելի էր ընդունածնին: Բայց կեանքը աժան էր այն տեսն եւ տարբրականօրէն պարզ: Թոշակները ի՞նչպէս կրնային աւելի ըլլալ երբ տասնըմէկ ոսկիով աշակերտ մը տասը ամիս կը կարդար, կ'ուտէր, կը խմէր, կ'ելլէր, կը պառկէր: Կեանքն ալ, դաստիարակութիւնն ալ այսպէս գրեթէ ձրի էր, Սմէն ինչ համեմատական արժէքով պէտք է դասել: Այն տեսն ալ չատեր 11 ոսկին չէին կրնար իրար բերել եւ բարեհիրա անօրէնը կիսաթոշակ կամ ձրիաւարժ աշակերտներ ընդունելու համար իր վարժապետներուն թոշակները դեղչուած կը պահէր: Աշակերտներն էին միշտ շահող կողմը. գոհողութիւնը կ'ընէր դպրոցը — դպրոցին ամբողջ պաշտօնէութիւնը:

***

Օրական երեք կանոնաւոր ճաշեր ունէինք: Սմէն անդամ ալ գայլի ախորժակով սեղանատուն կը վազէինք երբ զանգակը հնչէր: Պարոն Զօրաբաբելին փիլաֆը նշանաւոր էր եւ երբ սեղան դար կարմրցուած գառնուկի մխով, բըրինձի հատիկ մը իսկ չէինք աւելցներ մեր պնակներուն մէջ: Բայց այդ արքայական վայելքը միայն կիրակի կէս օրուան ճաշին վերապահուած էր: Շաբթու մէջի օրերուն մեր սիրական կերակուրներէն մէկն էր փասուլիա փլաֆին: Օհ, ինտո՛ր անյապօրէն կը լսէինք մեր բաժինները: Երկրորդ կամ երրորդ բաժին կրնայինք ունենալ, եթէ ըլլար: Կային կարգ մը անյապելի ախորժակով տղաք որ չէին ուտեր, հապա տասացիօրէն կը կլլէին եւ վայրկեանի մը մէջ կը սրբէին առջեւնին դրուած բաժինը եւ կ'երկարէին պըրնակնին երկրորդ, ապա՝ երրորդ բաժիններու համար: Քաղաքավար եղողը անօթի կը մնար:

Սմէն սեղանի դլուխ վարժապետ մը կը նստէր եւ կերակուրը կը մատակարարէր: Անոնք ուշադիր էին որ «արդարին» բաժինը «անիրաւին» չանցնի: Բայց, օրինակի համար, Պօղոսի պէս չարաճճիներու խորամանկութեան զոհ կ'ըլլային նոյն իսկ արդարամիտ վարժապետները: Ամպարիլ մը արագութեամբ քիչ ուտողի մը պնակին հետ կը փոխանակէին իրենց պնակները եւ միամիտ քիչ ուտողի մը ձեռքովը իրենցիները սեղանին դլուխը նստող մատակարարիչ վարժապետին կ'անցնէին որ կրկին լեցնէր զայն: Փիչ ուտողին պնակը հաճութեամբ կը լեցնէր վարժապետը բայց ան կը դառնար կ'երթար կամացուկ մը շատակերին առջեւ կը դանէր իր տեղը: Ափ մը կեռասի կամ տանձի մը խոտուտմով մրթէ քի՞չ փասուլիա փլաֆի կերցուցած եմ Պօղոսին...:

«Սա պնակս անցո՛ւր, ծօ՛. դէմը երկու խնձոր կայ հա՛»:

Իր կերածին մէկ չորրորդովը ես կը կշտանայի: Աւելիի իրաւունքս Պօղոսին, կամ, Պօղոսին նման չատակեր դրա-

ցիներուս կ'անցնէի այսպէս տղայական մխամտութեամբ, խնճորի մը կամ տանձի մը կաշառքով:

Մեծ պահոց առաջին եւ վերջին չարաթներըը միայն պահքի կերակուրներ կուտային ամէնուս ալ անխտիր: Անոնց կարգին ոսպէ ապուրը ամէնէն չատ կը սիրէի: Մարդ երբ անօթի ըլլայ ինտո՞ր դիմանայ տաքուկ ոսպէ ապուրին անուշ հոտին. ոչ միայն անդրանկութիւնը կը ծախէ, հապա կռնակի չապիկն ալ...: Եւաւը դատապարտիլ առաջ մարդ Եւաւի մը պէս անօթենալու եւ ոսպէ ապուրին հոտը առնելու է...:

Մէյ մըն ալ, չեմ մոռնար, թահին պէֆիմէզը որ իրրեւ յարմար անուշեղէն կուտային Պահոց չրջանին: Սեղանի պերճանքն էր ան մեզի համար: Պոլսեցի տղաքը փաֆլավայէն աւելի սիրտժահամ կը գտնէին զայն: Ամէն պարապայի մեր դպրոցին փաֆլավան թահին պէֆիմէզն էր:

Այս քանի մը մանրամասնութիւնները դիտումնաւոր կերպով կը յիշեմ որովհետեւ առանց յատկանշական էին այն պարզ կեանքին զոր կ'ապրէինք դպրոցին մէջ: Գիւղի մը մէջ էինք վերջապէս եւ դիւղացիի պարզութիւնը կը տիրէր դպրոցին ապրելակերպին մէջ: Ի՞նչ, հապա 11 ոսկիով «համապամբ եւ խորոսի՞ք» դնէին մեր առջեւը ամէն օր: Աշակերտները ընդհանրապէս միջակ դասակարգէ կուգային, ոմանք՝ ապբատ, իսկ քիչեր՝ հարուստ էին: Բայց հարուստ ապաբր ամէնէն քիչ կը դանդատէին կերակուրներէն: Շնտակը խօսելով ոչ ոքի դանդատին արդարացում կար այդ երանելի օրերուն, բայց դանդատը աւելի չաճախ ապբատներէն կը լսուէր քան հարուստներէն: Այս նոյն երեւոյթը ամէն դպրոցի մէջ դիտուած է. ինչո՞ւ համար արդեօք: Հարուստին աչքը կուշտ կ'ըլլայ, կ'ըսեն: Մեր դպրոցին մէջ դէթ այնպէս էր: Աւելի չիտակը աստղնագիտակցութեան արդիւնք էր անոնց դանդատը: Ապբատը դանդատելով իր չունեցածին, չկերածին իրականութիւնը պարակել կ'ուզէր: Ցիմա՛ր հպարտութիւն: Իրենց տան մէջ տաք ապուր մը չունեցող մր մեր անդուպական խոհարարին, պարոն Զօրաբաբելին, փիլաֆը, կամ փասուլիա փլաֆին «քթին չէր դներ»...: Ո՛վ ունայնամտութիւն, քու պատմուճանիդ տակ ի՛նչ ցնցոտիներ կը ծածկուին...:

Տաքը ամէն տեղ տաք է եւ ցուրտը, ըստ եղանակին, ամէն տեղ՝ ցուրտ: Նոյնպէս՝ Պարտիզակի մէջ: Ամրան տաք ամիսներուն մեծագոյն մասը դպրոցը չէինք ըլլար բայց ոչ ալ կրնայինք տաքէն խուսափիլ ուր որ ալ ըլլայինք: Մեր խնդիրը ձմեռն էր, ու ձմրան ալ խստութեան կ'երեւի թէ կը տոկայինք:

Մեր դպրոցը «փափկաճաշակ» եւ «փափկասուն» տղոց վայել միջավայր մը չէր: Կէս մը զօրանոց էր: Ապրելակերպը, իր ընդհանուր գծերուն մէջ, տարրական էր: Ձմեռը, մեր արթուն ժամերուն, մեր վերարկուին տակ տաք կրնայինք մնալ, իսկ քնոյ ժամերուն, մեր անկողնին մէջ, մեր վերմակներուն տակ: Վա՛յ անոր որուն վերարկուն կամ վերմակը բաւական հասած չէր: Կրակով, ջեռուցումով տաքնալու քաղաքակրթական ասպիճանին դեռ չէինք հասած այդ օրերուն մեր դպրոցին մէջ:

Դասարաններուն մէջ մէյմէկ վառարան կար բայց ասոնց հոգածութիւնը թողուած էր աշակերտներու: Ասոնք ալ, ընդհանրապէս խօսելով, փոխանակ ջերմաչափով չարժելու իրենց եռմահաճոյքը կը չարժէին: Եւ սակայն, արդար ըլլալու համար, պէտք է խոստովանիլ թէ այս «վառարանապետներուն» — ինչպէս պաշտօնապէս կ'անուանուէին անոնք, թէեւ տղոց անոնց տուած ախտղոսը «զօպաճի» էր — գործը դիւրին չէր: Նախ, բաւական յողնութիւն եւ աշխատանք կը պահանջէր: Ասոնց պարտականութիւնն էր փայտանոցէն փայտ կրել եւ լեցնել դասարաններուն վարկերուն վրայ դեռեղուած մեծփոր անտուկները: Երկարկերուն վրայ դեռեղուած մեծփոր անտուկները: Երբորդ, առտուանց վառարանը բռնկցնել: Երրորդ, կրակը փայտով կերակրել, մոխիրը քաշել, տանիլ եւ պարտէզին մէջ, մասնաւոր անկիւն մը թափել, եւ վառարանին չուրջը մաքուր պահել:

Ոմանք անհոգ էին, ծոյլ իսկ, կրնայի ըսել, մեր զասարանին վառարանապետին համար, որ Ցովհաննէս անուն տղայ մըն էր: Եթէ դիտողութիւն ընէինք — մեզի խրատ կուտար, բայց տեղէն չէր չարժեր անտուկն քանի մը կըտոր փայտ բերելու եւ կրակը քիչ մը բորբոքեցնելու համար: «Կը մսխէ» ըսողին «Տակէդ բուրդէ փանէլա հագիր չմսխա» կ'ըսէր, կամ, «դուն պաղ առեր եա. պարոն Ցոր չմսխա» կ'ըսէր, կամ,

վակխին դնա որ քեզի սօլֆաթօ մը տայ»: Վերջապէս խըրատները եւ առարկութիւնները չատ էին, բայց չարժուեցաւ քիչ:

Մենք հրաման չունէինք վառարանով զբաղելու, եւ անշուշտ բանաւոր պատճառով, որովհետեւ եթէ ամէն ոտայ ազատութիւն ունենար անպատասխանատու կերպով վայր եւ վառարան դրծածելու, դժուար չէ երեւակայել թէ ի՛նչ կրնար ըլլալ հետեւութիւնը: Զարմանալին ան է որ, նոյն իսկ նախզուշական կարգադրութիւններու հակառակ, հրդեհ չէր պատահեր: Ցաւէտ Աստուծոյ ողորմութեան չնորհիւ քան թէ վառարանապետներուն աչալրջութեան, որ փայտաչէն դպրոցը հրդեհի մը ահաւոր վտանգէն դերծ կը մնար: Եւ արդէն վայրի անտուկը կղպանքի տակ էր եւ բանալին միայն վառարանապետին քովը պահուած կը մնար:

Մեր Ցովհաննէսը իրեն յատուկ խորամանկութիւններ ունէր մեզ սառեցնելու համար յաւէտ քան տաքցնելու: Ցաճախ պիջքերը կ'առնէր ու կամացուկ մը կը հեռանար, եւ կ'ապաստանէր դասարան մը որուն վառարանը հաւասար-մօրէն տաք պահող մը կար: Հազուագէպ դէպք չէր որ մեր վառարանը մարէր եւ դասարանը սառնարանի վերածուէր եւ Ցովհաննէս վնասուէր ու չգտնուէր...: Օ՜հ, ասանկ առիթներ տաք միայն դլուխները կ'ըլլային եւ բոցը՝ ամանց լեզուները: Ու երբ Ցովհաննէսը ձեռք անցնէին նախ դինքը կը տաքցնէին... ծեծով մը, եւ ապա՝ վառարանը տաքցնել կուտային անոր: Ձմեռը տանջանք էր թէ խեղճ Ցովհաննէսին համար եւ թէ մեղի համար:

Վառարանապետութիւնը կամաւոր դործ չէր, հապա՝ պարտադրուած դործ էր: Զրիավարժ կամ կիսաթոշակառներու կը տրուէր այդ պաշտօնին պատիւը, պատասխանատուութիւնը եւ... չարչարանքը:

Գործը իր ինքնայատուկ դժուարութիւնները ունէր, ոչ միայն ֆիզիքական, հապա նաեւ՝ բարոյական: Այդ դործը անխուսափելի կ'ընէր բախումներ թէ աշակերտներու հետ եւ թէ վարժապետներու հետ: Փայտի սպառման՝ ահմանմը կար եւ այդ ահմանին անդին անցնիլ կը նշանակէր Արշակ էֆէնտիին խիստ հարցապնդումին եւ կշտամբանքին ենթարկուիլ: Եթէ վառարանապետ մը խնայէր փայտը ուրիշ

պատճառաւ կամ պատրուակաւ, աշակերտներուն տհաճութիւնը կը հրաւիրէր իր վրայ: Ոմանք մսկոտ էին եւ եթէ անոնց պահանջած ատաձանը տաքցնէր, տաքարիւն եւ առոյդ տղաքը կը բղաւքէին ըսելով թէ սենեակը «բաղնիք դարձաւ» եւ պատուհանները կը բանային: Վարժապետին մէկը նկատ կը մանէր իր դասին համար եւ պատուհանները դոցել կուտար: Ուրիշ մը կուդար, բանալ կուտար դանոնք: Այս խեղճ վառարանապետները ո՞ր մէկը հաճեցնէին: Ամէն առեն, աշակերտութեան կէսը եթէ իրենց կողմ պահէին, մէւս կէսը իրենց դէմ կը հանէին: Ապրիլին, երբ ծառերը ծաղկէին, վառարանները կը հանուէին եւ առանց ալ երեսը խնդալ կը սկսէր: Ցարունը հանգստութիւն եւ խաղաղութիւն կը բերէր ամէնուն, բայց դերապանցապէս՝ մեր Ցովհաննէսին եւ իր խաչակիր պաշտօնակիցներուն:

Իմ լեզուս կարճ էր եւ ուրախ եմ որ լեզուտարութիւնով պարտական չեմ մնացած Ցովհաննէսին, ինչպէս դասընկերներէս ոմանք մնացած են: Ցովհաննէսին ունակութիւններուն ես ալ չէի վստահեր, բայց իրեն կը կարեկցէի եւ փոխանակ ղինքը կշտամբելու եւ մեղադրելու երբ դասարանը պաղէր, կամաց մը վերարկուս վրաս կը քաշէի:

Հա՛, վերարկուդ վրադ ֆաշէ՛ — ահա՛ սկզբունք մը: Անկախ եղի՛ր քեզ չրջապատող պայմաններէն: Բարոյապէս եւ ընկերապէս ալ այսպէս: Շատ մի՛ վստահիր որ յուսախար չըլլաս: Մեր յարաբերութիւններուն մէջ չատախ պիտի հանդիպինք այնպիսիներու, որոնք Ցովհաննէսին վառարանին կը նմանին, մէյ մը տաք, մէյ մը պաղ են: Վերարկուդ թեւիդ վրայ պահէ որպէսզի հոդեկան ծայրայեղ բարեխառնութիւններու չենթարկուիս...:

Գոհ եմ որ Ցովհաննէսին հանդէպ խղճի բեռ չունիմ: Որովհետեւ դպրոցէն ելայ աչխարհ մտայ եւ Աստուած ինծի պատեց տեսակ մը, եւ թերեւս աւելի դժուար «վառարանապետութեան» պաշտօնի մը համար: Ինծի ալ պաշտօն յանձնեց Ան հոգիները տաք պահել: Իմ փայտս է սկզբունքներ, ճշմարտութիւններ — «յաւիտենական» ճշմարտութիւններ: Եւ ամէնը չեն ախորժիր այս «փայտին» արտադրած ջերմութենէն: Ոմանք պաղ մնալ կը սիրեն, ուրիշներ՝ դաղջ: Ես ալ չատախ կը մատնուիմ այն չփոթութեան կամ տագ-

նապին որուն կը մատնուէր Յովհաննէս։ Ի՞նչ ընեմ — ճըշմարտութիւնը խօսի՞մ ու տաք ցնեմ թէ գլուխները եւ թէ սրտերը, թէ լուռ կենամ որ աւանդութեան, պայմանապրականութեան, հաստատուած եւ կիրառուած փտած գաղափարներու սառնամանիքը չհալի հոգիներու մէջ։ Սա՛, սակայն, սրսկած եմ թէ, ինչ որ ընեմ, Յովհաննէսի պէս, ոմանք պիտի հաճեցնեմ եւ ուրիշներ՝ բարկացնեմ։

*
**

Մեծապոյն փոթռանքը դասարանը չէր հապա՝ նիջարանը, ճմրան ցուրտին։

Դասարաններէն դուրս ոչ մէկ տեղ վառարան կար։ Ճաշարանին մէջ խակ չկար, դէթ իմ օրերուս։ Ճաշարանին ճիշդ ներքեւն էր խոհանոցը (նոր չէնքին մէջ, խակ քովը՝ հինին, փապրիֆայիճ, մէջ) եւ տաք մթնոլորտի մը այդ մերձաւորութիւնը բաւական սեպուած էր յայտնապէս ճաշարանն ալ բարեխառն պահելու…։ Ասիկա խնայողութեան եղրակացութիւնն էր յաւէտ քան ջերմաչափին։ Ճաշարանը միշտ պաղ էր։ Եթէ խոհանոցին տաքութիւնովը, ճաշարանէն բարեխառնութիւնը, ըսենք, հինգ աստիճան կ'աւելնար, տակոյ չունչովը՝ տասը կ'աւելնար։ Այջեւնիս դրուած տաք կաթով սուրճի գաւաթներէն բարձրացած շոգիին վրայ կը չփչինք ձեռքերնիս որ առաւցեալ մատներնիս կակղին։ Կ'ըսանն թէ քառասուն օրուան մէջ մարդ ամէն պայմանի կը վարժուի եւ կը յարմարի։ Մենք ալ տղայ էինք եւ վարժուած, յարմարած էինք դպրոցին խստամբեր պայմաններուն։ Նաեւ՝ ճմրան ցուրտին։

Ժամ ու կէսն չափ սերտողութեան պահ մը ունէինք դիշերը։ Իննին, կարծեմ, կը լրանար այդ պահը։ Տանտին ամէն աշակերտ իր անկողնին մէջ ըլլալու էր։ Առաւանց 6–ին կ'ելլէինք։

Իննին եւ տասին միջանկեալ ժամը դպրոցին զաւեշտ կրկէսն էր։ Ջմեռուան ցուրտին, կ'երեւի, տղաքը աւելի կը կատղէին քան գարնան եւ աշնան մեղմ օդերուն։ Ննջարաններըը առնարաններ էին։ Հանուիլը այնքան հերոսութիւն

էր որքան է առաւ լճի մը մէջ ճմեռը լողանք առնելը։ Գիտեմ տղաքներ որոնք կօշիկնին կը հանէին եւ հագուստով կը մտնէին անկողին, կրկնակ նպատակով — մէյ մը անկողինը տաքցնելու համար, մէյ մըն ալ՝ իրենց արիւնը, հանուելու fաջագործութեան ձեռնարկելէ առաջ։

Բայց աւելի յաճախ տաքնալու ընդունուած միջոցն էր «բարձերու պատերազմը»։ Եւ այս պատերազմը կը մղուէր մահճակալներու վրայ, մէկէն միւսը ցատկելով։ Ու այս ցատկոտուն տղոց ոտքերուն տակ մթթէ՞ երկաթ կը դիմանար, կամ տախտակ։ Այո՛, կը տաքնային բայց որքա՛ն աւելի դնով…։ Ջմեռը չանցած ամէն մէկ մահճակալի ներքեւ վառելափայտի կոճղ մը դրուած կ'ըլլար իբրեւ նեցուկ կրելու ծռած, կոտրուած երկաթի կազ ձող մը։ Գլուխներ չէին զոհուեր բայց բարձերը կը պայթէին յաճախ, բուրդի կամ փետուրի խիտ ամպերով լեցնելով ամբողջ ննջարանը։

Պատերազմ ըսածդ այդպէս ըլլալու է։ Պատերազմի ամէն մէկ տարր հոն էր ի բաց առեալ աւելութիւնը, թշնամութիւնը, արիւնը, կրակը, մահը…։

Ջինադադար կ'ըլլար երբ վարժապետ մը յանկարծ դուռ բանար եւ ներս մտնէր։ «Մր. Բոպըրթը»՝ (ինչպէս ամէնքս ալ կը կոչէինք խանդաղատանօք Բոպըրթ Ջէյմպըրս, Որդի) յաճախ ներս կը մտնէր մատներուն ծայրին վրայ, ոչ թէ մինչամեայու, յանդիմանելու հապա՝ դիտելու պատերազմը։ Վատահ եմ թէ եթէ իր պաշտօնակիցներուն դասարանին մզձաւանջը չըլլար բարձ մըն ալ ինք պիտի առնէր եւ խառնուէր մեղի այնքան որ սիրտը կ'ելլէր այդ տեսակ չարաճճիութեանց համար…։

Արիւններս տաքցուցած անկողին կը մտնէինք վերջապէս։ Բայց տաքցած արիւնով մթթէ մարդ կրնա՞յ քնանալ։

Բ.

ԼԱՄՊԱՃԻ ՎԱՆԵՑ ԱՂԲԱՐ

«Լամպաճի վանէս (Ցովհաննէս) աղբար» ննջարանները կը մանէր կ'ելլէր, ձեռքը լապտերով մը, «երկրորդ զանգակը» հնչելուն պէս, եւ ձեղունէն կախուած լամբարները կը մարէր:

Օրուան մէջ գոնէ տասը ժամ ունէինք աղաւօրէն տեսակցելու իրարու հետ, բայց կարծեմ մութին մէջ անկողնին վախուտով յառաջ տարուած տեսակցութիւնները մասնաւորաբար համով կը թուէին մեզի: Անշուշտ արգիլուած էր խօսիլը ժամը 10–էն վերջ: Այդ իսկ պատճառաւ համով կուգային դիշերային այդ պահերուն խօսակցութիւնները: «Խելօքները» կը քնանային: «Զարերուն» լեզուն ալ յոգնիլ չէր գիտեր: Գիշերը ամէնէն ուշ քնացողները, առասուներն ալ ամէնէն կանուխ կ'ելլէին: Ու հոգ ալ չէր լմննալ գործը: Գիշերուան մթութեան մէջ իրենց խաղերը կը խաղային «խելօքներուն» դէմքուն: Ուրիկ° ալ կը հետաքրքրէին այդ խաղերը...:

Մէկը այս խաղերէն, որուն գոհը «լամպաճին» եղաւ, բնաւ չեմ մոռնար:

Բնագիտութեան եւ քիմիաբանութեան գործիքներու եւ դեղօրայքի համեստ հաւաքածոները կը պանուէին մեր դասարանին մէջ ապակեփեղկեայ դարակներուն տակին: Աբրշակ էֆէնտին, իրրեւ մասնագէտ ուսուցիչը այս ճիւղին, այս դարակներուն բանալին կը պահէր: Ձեմ գիտեր, իրենց գիտական վարպետութեամբ այդ բանալին ձեռք անցուցած էր Ցարութիւն, երիցպատն կարգի աշակերտներէն մէկը — որոնց եւ մեր ննջարանը նոյնն էր — եւ «գողցեր» էր կաղը մը փոսփորէն որ ջուրով լեցուն շիշի մը մէջ կը պահէր Աբշակ էֆէնտին այդ դարակներէն մէկուն մէջ կարգ մը քիմիական փորձերու համար:

Գիշեր մը, «երկրորդ զանգակէն» առաջ, ննջարանին կեդրոնը կախուած լամբարին ճիւղը դէմի պատին վրայ այդ փոսփորի կաղովը գրեց, — «Վանէս աղբար, հոգիդ տուր»: Լամբարը՝ վառած տեղն ալ՝ հազիւ թէ երեք ոտքէն անդին

կը լուսաւորէր եւ երբ պատրոյգը գարձուէր, սրահը գրեթէ լման խաւարի մէջ կը մնար: Այդ խաւարին մէջ՝ փոսփորի կապուտակ լոյսը իրապէս պակուցիչ խորհրդաւորութեամբ մը պիտի ծակէր յանակնկալ դիտողին թէ՛ աչքը եւ թէ՛ հոգին...:

Այդ պատմական գիշերը ամէնքս ալ խելօք մը անկողնին մտանք գանգակէն առաջ, սրտի տրոփիւնով ապասելով լամպաճիին գալուն:

Խեղճ մարդը ի՞նչ ըրեր էր մեզի որ անոր դէմ այդպիսի անգութ խաղի մը գաւը լարեցինք: Ու բոլոր ծառաներուն մէջ թերեւս ամէնէն «գիւղացին» ինք էր — պարզամիտ, դիւրահաւան, աւանդապաշտ եւ նախապաշարումներու կենդանի թանգարան մը: Ձեռքը լապտերը, ննջարանէ ննջարան մտնել ելլելն իսկ իրեն համար մեծ պատիւ կը սեպէր եւ այնպիսի ինքնագիտակցութեամբ մը կը կատարէր այդ պաշտօնը իրը թէ հասատատութեան տէրն ու տնօրէնը ինք էր: Իշ, տանէր մէյ մը փորձանքի կը հանդիպէր այդ այցելութեանց ընթացքին. երբեմն կը գլորէր ճամրուն վրայ դրուած խոչընդոտ մը, կամ մութին մէջ նետուած եմէնիի մը անակնկալ հարուածը ընդունելով գլխուն, կամ, լոյսը մարել փորձած ատենը լամբարին խորհրդաւոր ճօճումին հետ ողորկելով, եւն., եւն.: Բայց խելքէն մոքէն չէր անցներ թէ օր մըն ալ չար ոգոց հետ գործը պիտի լմնցնէր եւ Աստուծոյ հետ գործ պիտի ունենար... ըստ իր տպիտականութեան: Անոր այդ տպիտութեան վրայ հիմներ տրամաբանութեան: Անոր այդ տպիտութեան վրայ հիմներ էինք արդէն մենք ալ մեր խաղը: «Լամպաճի վանէս աղբար» փոսփորին անունն իսկ լաճ չէր, ա՛լ ո՞ւր կը մնար անոր յատկութիւններուն մասին ո՛ եւ է տեղեկութիւն...:

«Երկրորդ զանգակը» երբ զարկաւ, գլուխնիս խօթեցինք վերմակնուս տակ, աչքերնուս առջեւ, իրրեւ դիտոյ բան, թուղթով ծակ մը միայն, եւ չունչերնիս բռնեցինք: Սպասման այդ վայրկեաններուն ճգտումը մինչեւ այսօր կրնամ պատ: Մէյ մըն ալ դուռը բացաւ եւ, լապտերին պըլպլուն լոյսովը, յառաջացաւ դէպի լամբարը: Հազիւ թէ գլուխը վերցուց եւ ձեռքը բարձրացուց, մէյ մըն ալ աչերը ծակեց դէմի պատին վրայ գրուած ճակատագրական վերտառութիւնը — «ՎԱՆԵՑ ԱՂԲԱՐ, ՀՈԳԻԴ ՏՈՒՐ»:

Անկարելի է նկարագրել մարդուն այլայլումը: Հո՛դ, եղած տեղը դամուեցաւ, մնաց: Մենք ալ խնդուքնիս բռնելու համար պլուինիս թաղելով վերմակնուս տակ, գրեթէ չնչահեղձ եղանք: Յամբացաւ պահիկ մը: Սարսափէն ոտքերը իրար զարնուիլ սկսան: Լապտերը ձեռքէն դեռին ինկաւ: Մենք ալ վախցանք թէ կաթուած կ'ունենայ մեր սիրելի Վանէս ապրաբը: Բայց վայրկեան մը երկուք վերջը, ինքզինքը ժողվեց եւ ձեռքերը դէպի լուսաշող պառը բռնալով ապաչանօք խօսեցաւ —

«Ողորմած Աստուած, ասա պիշեր մ'առներ հոգիս. ոտքդ պագնիմ, երեք օր ժամանակ ասիր որ թուրլուխիս գործը կարգի դնիմ, կնկանս եւ պատկներուս խերուն: Մեղաւոր իմ. աճապար ո՛ւր պիտի տանիս ձգես զիս»: Եւ հոս բարձրաձայն հեկեկալ սկսաւ, մէջ ընդ մէջ ապաստաղին խօսքեր ուղղելով «Աստուծոյ» որ կը խորհէր թէ այդ պատի գրեթուն եաին կեցած էր թէեւ աչաց անտեսանելի: Մէկ խօսքն ալ միտքս է — «Մէկ օրիկ մրն ալ չե՞ս պաշխեր ինձի որ Տէր կարապետին խոստովանիմ ու հաղորդութիւն առնեմ»...:

Ալ չդիմացանք մարդուն այս ծայրայեղ թշուառութեան: Զուարճութեան առհմանէն անցաւ գործը: Գթութեան եւ արդահատանքի կարգը եկած էր: Գլուխնիս դուրս անկեցինք վերմակնեղուն տակէն եւ պահ մը առնճարձակ խրնդուքի պոռթկումներէ վերջ մարդը մխիթարել սկսանք, առանց սակայն խապին խակութիւնը մատնելու:

«Վանէս ապրաբ, մի՛ լար. կարելի է Աստուած քեզ վարձել ուզեց: Հոգ մ'ըներ. ուզածդ երե՞ք օր է. Աստուած երեք օր ալ կուտայ, տասը օր ալ: Նայինք վապր ի՛նչ կ'ըսէ: Վաղը, — Դո՛ւն չատ աղէկ մարդ ես, մինչեւ 90 տարի պիտի ապրեցնեմ — կ'ըսէ»:

Մինչ այս, չատաչ եկած իրարանցումը, Վանէս ապրօր լացին ձայնը, Արշակ էֆէնտին ննջարան բերին: Ինչպէս գրասեղը ոտնաձայնի մը վրայ, ընդոստ, իրարու եաեւէ, ցամաքէն ջուրը կը նետուին, մենք ալ ապրեցանք մեր վերմակներուն տակ:

Արշակ էֆէնտին երբ տեսաւ պառին վրայ փռսփորով

գրուած գրերը, անմիջապէս ըմբռնեց ամբողջ կացութիւնը: Վանէս ապրաբին կատուկ կերպով ըսաւ — «Վրազ խաղ խաղացեր են. դո՛ւն ո՞վ ես — Նաբուդոդոնոսո՞ր ես — որ Աստուած քեզի համար մատովը պատին վրայ գիր գրէ: Ատիկա տպաբը դեղով գրած են: Ելիր լամբարները մարէ ու տունդ դնա՛, հանդիստ քնացիր»:

Մարդը նոր կեանք առաւ կարծես եւ դէչ երազէ մը արթընցածի պէս բանին դործին դնաց: Բայց մե՛նք մնացինք հարցաքննիչ դատախազի մը առջեւ...:

Ո՞վ էր յանցաւորը: Յանցանքը կրկնապատիկ էր: Մէյ մը «դողութեան» հարց կար: Երկրորդ, չարութեան: Ի՞նչ էր սակայն օդուտը հարցապնդումի...:

«Տղա՛յ, Հրանդ, դո՞ւն ըրիր ասիկա»:

«Ո՛չ, Արշակ էֆէնտի»:

«ԼՀ, ո՞վ ըրաւ»:

«Չեմ գիտեր... ես կանուխ մը պառկեցայ. եղածէն լուր չունիմ»:

«Դուն գիտե՞ս, Տիգրան»:

«Ի՞նչ, էֆէնտի»:

«Այդքան միամիտ մի ձեւանար: Լուր չունի՞ս սա իրարանցումէն»:

«Ամէն բան լլլալէն վերջ իմացայ ես եղածը»:

Եւ այսպէս միշտ...:

Այդ ննջարանին մէջ կարծեմ տասնեւութը անկողին կար: Աստոնց մէջէն ամէնէն կասկածելիները հարցաքննութեան ենթարկեց Արշակ էֆէնտին բայց ընդ ունայն. դպրոցնիքը մնաց «գաղտնիք անլոյծ»:

Բարեբաղդաբար ինձի չմօտեցաւ: Գիտէր թէ «բարի» էի: Ու խորհեցաւ թերեւս, իր բարեսրտութեամբը, թէ եթէ դիս հարցապնդէր չատ պիտի քրտնէի երկու սուրի միջեւ մնալով, եւ վրայէս անցաւ: Ընկեր մատնել վատութեան պլուխ դործոց էր: Այդ վատութեան չէի կրնար դիջանիլ բայց սուտ խօսիլն ալ մեղք կը սեպէի: Ի՞նչ պիտի ընէի եթէ դիս նեղը դնէր: կարծեմ միակ միջոց պիտի ըլլար ըսել «պիտեմ բայց չեմ կրնար ըսել: եթէ չըսելուս համար պիտի պատժէք, պատժեցէք. բայց յանցաւորը ի՛նք թող խոստովանի եւ իր յանցանքին համար պատժուի»:

Ճանչաւորը արդէն պատժուեցաւ…: Բայց պատժողը Սրշակ էֆէնտին չէր: «Ճանչանքը» (լաթէ յանչանք էր) իր պատիժը մէկտեղ բերաւ: Ոչ ոք մատնեց Ճարուխիւնը: Ո՞վ պիտի մատնէր: Եթէ մէկը մատնէր դանիկա կը կախէին…: Անոնք օրէնքը մեր դպրոցին այդ էր եւ աւելի կապտիչ, աւելի անողոք քան ո եւ է օրէնք որ դպրոցը դրած էր: Մեր տասնեւմէկերորդ պատուիրանքն էր՝ «Ընկերդ չմատնես»:

Ճարուխիւնին պատի՞ժը: Խեղճ տղան փոսփորէն մատները այրեր էր եւ անոնց վէրքէն բաւական տառապեցաւ: Բարեբաղդաբար առանց բժիշկի դարմանուեցաւ ապա թէ ոչ իր «մեղքովը» թէ պիտի մատնուէր թէ պիտի պատժուէր:

Վանէս ապրար յաջորդ առտուն եկաւ մեզ դտաւ: Երեսին դոյնը դեռ ճերմակ էր: Սրտին դողը բոլորովին չէր ցրուած…:

«Տօ, տղաք, բսէ՛ք նէյիմ, ըրածնիդ վայլէ՞ց: Եա՛ հոնիկ իյնայի մեռնէի, ի՞նչ պիտի ընէիք»:

Այդ օրուընէ սկսեալ լամպաճիութիւնը իրեն համար տաժանք դարձաւ, իրրեւ յուշարար անգութ փորձառութեան մը: Սրշակ էֆէնտին չդիմացաւ մարդուն հոդեկան վիճակին եւ դործը փոխեց: Լամպաճիութիւնը յանձնեց Միհրանային, որ, պղպատէ չինուածք ունէր եւ դինքը «Զէլիկ» կը կոչէինք, եւ ոչ մութէն կը վախնար, ոչ ալ դեւէն: Ու լամպաճին եղաւ «հանդերձապետ», այսինքն, տղոց աղտոտ եւ մաքուր հանդերձեղէններու բաժնին տէր ու տնօրէն:

Մինչեւ որ այդ դէպքէն վերջ «տասը օր» չդլորեցաւ, չանցաւ, վանէս ապրօր կռնակը չչխկեցաւ եւ վախի հետքերը իր երեսէն չսրբուեցան:

Տասնեւմէկերորդ օրը, մեր ննջարանին դուռը եկաւ ու ըսաւ.

«Տղաք, թոռներուս թոռները պիտի տեսնիմ, հա՛: Աստուծոյ կամքն է որ 90 տարի կեանք ունենամ»…: Եւ անյայտացաւ:

Մեր հաւատարիքը տեղ բրեր էր միամիտ վանէս ապրօր մտքին մէջ…: Բա՞յց ո՞ւր մնաց իննսուն տարին…: 1915–ը երբ եկաւ ամէն հաչիւ եւ հաւատարիք տակն ու վրայ եղան…: Բայց, վանէս ապրար, Պարտիզակ չեղած տեղը, դո՛ւն ինչո՞ւ 90 տարի ապրէիր: Ո՞ւր ապրէիր որ ապրիլը արժէր…:

Գ.

ԶԱՆԳԱԿԸ ԵՒ ԶԱՆԳԱԿԱՀԱՐ ԶԵՆՈՔ

Ամրան ցուրտ ննջարանի մը մէջ անկողին մտնելը հեթոսութիւն էր, իսկ առտուն ելլելը՝ երկու անգամ հերոսութիւն: Պաղէն պաղ՝ կը տարուէր· բայց տաքէն պաղ՝ անտանելի էր: Բայց առտուն կանուխ հնչող զանգակին դէմ ամէն բողոք ապարդիւն էր: Դպրոցին զանգակին բռնակալութեան «անտանելին» ալ տանիլ տխլուած էինք:

Ամրան եղանակին առտուան զանգակին անպթութիւնը միայն դժոխքին մէջ կրնար ծնիլ: Սառած անկողինին մէջ կծիկ եղած կը պահէինք ու մինչեւ որ մեր մարմնոյն ջերմութիւնովը տաքցնելով զայն, ոտքերնիս մտիկ մտիկ վար բչէինք եւ քնանալու հանդիսա դիրքի մը մէջ մտնէինք, արդէն ժամ մը կ՚անցնէր: Փսփսուքի համար սպառած ժամանակն ալ դատ…:

Ուստի կը խորհէինք թէ մեր քունի իրաւունքէն կը զրկուէինք առտուն մութնուլուտուն ելլել տխլուելով: Անվրդով եւ երկար քուն վայելելու տարիքին մէջ տղաք էինք: Եւ առտուան ժամերուն քունը դրախտ վայելք էր մեզի համար: Զարմանալի չէ որ երբ զանգակը հնչէր, մանաւանդ ձմրան, տաքուկ անկողինէն ելլելէն առաջուան մը մխայն աւելի դժրաղդութիւն՝ մահը կը սեպէինք: Ցիրաւի՛, տաքուկ անկողինին մէջ, թերեւս անուշ երազներով փոխադրուած երանութեանց անդրաշխարհը, մարդ պիտի նախընտրէր բնաւ չարթննալ քան թէ աչքը բանալ եւ դրկել սառնութիւն մը որ կարծես մահուան չունչն էր:

«Ա՛հ, Զենոբ, ձեռքերդ կոտրին»…:

*
**

Զենոբ, երէց կարդէն անմեղ տղայ մըն էր որուն անքաւելի «մեղքն» էր, ըստ ամբողջ աշակերտութեան դաստատանին, դպրոցին զանգակահարը ըլլալը: Հոն չկար տասը տղայ որ ժամացոյց ունենար: Ժամացոյցնիս զանգակն էր: Օրուան բոլոր ժամերուն տէրն ու տնօրէնը Զենոբն էր: Հիմակ կը հասկնամ թէ դասերէն ի՛նչու եա կը մընոքն էր: Հիմակ կը հասկնամ թէ դասերէն ի՛նչու եա կը մը-

նար ան: Իր պաշտօնին զոհն էր: Ինկլթին — դոր Աստուած առատաձեռնութեամբ ուռած չէր — կէսը, աչքն եւ ուշադրութիւնը ժամացոյցին վրայ պահել ստիպուած էր: Գիշերը պառկած առենը մեյն ջղային լարուածութիւնը կը թուլնար: Ժամացոյցը պրպանէն կը հանէր, կը լարէր եւ զգուշութեամբ բարձին տակը կը պահէր որ փոթռանքի չի հանդիպի... որովհետեւ ուրաքը թշնամի էին անոր եւ պիտէր, կրկնուած փորձառութիւնով, թէ տեւական դաւ կար ժամացոյցին դէմ իր թշնամիներուն կողմէ...:

Բոլոր դանդակները Զէնոբ կը հնչեցնէր իր ժամացոյցովը: Արեւը իր շրջանին մէջ կրնար սխալիլ բայց Զէնոբին ժամացոյցը չէր սխալեր: Ժա՞մը հասկնալ կ'ուզէիք — պէտք էր Զէնոբին հարցնել, կամ, դանդակին հնչիւնին սպասել: Գիւղին մէջ իսկ անոր համբաւը տարածուած էր: Երբ պատահէր որ գիւղին չուկայէն անցնէր, աչ ու ձախ, խանութպաններէն ժամը կը հարցնէին:

«Զէնոբ, ուղուլ, ժամդ ի՞նչ է. սա սահաթս այար ընիմ»:

«Ժամը հիմա 3–ին չորսուկէս րոպէ կայ»:

«Իրեք ըսէ՛ սրվոր, լմնցուր»:

«Ապրար, իրեք պիտի ըսես նէ ինծի ինչո՞ւ կը հարցնես»:

«Ինչուդ պէտք, ուղուլ, ես քեզի պէս դասի դանդակ պիտի չչալիմ: Հէմտէ իմ սահաթս րոպէով չթալեր: Դուն հազար բարակցուր ժամերդ կէս րոպէներով, իմ սահաթս իր վիճակէն շաշըրմիշ չըներ. վազը նորէն եւ է. ալ խելքին փչածին պէս, տասը րոպէ ալ կ'ըլլայ, քսան ալ»...:

«Էհ, սահաթճի փարաւոպին չտանի՞ս որ չիտկէ»:

«Ատամ ամաո, գեղին մէջ թրէյն չունինք ա: Աճելէնիս ի՞նչ է. արեւուն հետ ալ եարըշ պիտի չրնինք ա՛»:

Զէնոբին բարեւ չէին տար գիւղացիները. բարեւի տեղ՝ ժամը կը հարցնէին:

Ոմանք ժամացոյցի ժամերէն չէին հասկնար: Կամ արեւով կը չարժէին եւ կամ, արեւ չեղած տաեն, ժամուն զանդակով: Անանկ որ երբ Զէնոբը տեսնէին, փոխանակ ժամը հարցնելու, կը հարցնէին — «Ժամուն զանդակին ի՞նչ խըտըր կայ»: Որովհետեւ Զէնոբ կենդանի ժամանակացոյց էր, կը պատասխանէր, եթէ դիմացինը «կիսադրադէտ» էր, «կէս ժամ կայ» կամ «ժամ մը կայ»: Եթէ բոլորովին «անգրագէտ» էր, կը պատասխանէր «էհ, տահա մինչեւ կալերը երթալ պատնալու մը չափ ժամանակ ունիս» կամ, «Տահա երկու կէլիպօլու չուր կրնաս կրել մինչեւ զանգակը»: Իսկ ժամացոյց ունեցող «գրագէտին» պատասխանը միշտ ճշդիւտ ժամն էր — «Ժամը հիմա մէկը երկու անցեր է»: Իր այս նշգրտութիւնը ունակութիւն դարձած էր, եւ չատ հպարտ էր այդ ունակութիւնովը:

Բայց ի՞նչ օգուտ. անոր այդ ճշդրտութիւնը օրէնքի մը անողոք բռնակալութիւնը կը դառնար մեր վրայ: Եւ, ինչպէս ըսի, այդ բռնակալութիւնը փուչ կ'ըլլար եւ հոգիներս կը ծակծկէր ամէնէն չատ ձմրան աուտուները երբ մեզ մեր անուշ քունէն կ'արթնցնէր ան զանդակը հնչեցնելով:

Այդ զանդակին էր որ աչքերնիս կը բանայինք, աւա՛ղ, ոչ թէ վստահանութեան ազօթքով մը հապա՝ բարեմիտ «անէծքով» մը: կը վայլէ՞ր: Անշուշտ ո՛չ. բայց ատոնց տըրտաք էինք...:

«Զէնոբ, Զէնոբ, հէմէն թեւերդ կոտրէին որ այդ զանդակը չի կրնայիր զարնել»...:

Բայց տղուն մեղքն ի՛նչ էր որ անէծքնիս բռնէր: Անհաճոյ եւ ապերախտ պարտականութիւն մըն էր զանգակահարութիւնը: Ո՛րչափ անիրաւ մեղադրանք կը լսէր խեղճը: Ընդհանրապէս կը համբերէր, կը լսէր, զի բարեմօրն եւ խոհեմ տղայ մըն էր, բայց երբեմն ալ կը պայթէր ու պոռուտած բարկութիւնով կ'ըսէր —

«Ծօ՛ ի՞նչ ընեմ, ըսէ՛ք նայիմ. դուք քնանաք տէյի զանդակը չզարնե՞մ: Զանդակով արթննալու կամք չունէիք նէ պղպոց ինչո՞ւ եկաք. տուներնիդ կենայիք եւ մինչեւ ցօրեկ անկողինդ մէջ պառկէիք, քնանայիք որ պօյերնիդ մեծցնէիք: Ապրար, իմ հաւէս ինչո՞ւ կ'իյնաք. ես այս դըպրոցին օրէնքները դնողը չեմ եա՛. զանգատ ունիք նէ գացէք Տր. Չէյմսլըբսին ըսէք: Տահա չիտակը, ձմեռը դպրոցը դոցելու խնդրագիր տուէք անօրէն ժողովին: Քնացէք որ դըդամ պլոխնիդ հասնի»...:

Առտուան առաջին զանգակէն վերջ երկրորդ մըն ալ կար կէս ժամ վերջը: Բայց երկրորդ զանգակէն առաջ վայրկեան վերջ նախաճաշի զանգակը կը հնչէր:

Պէտք է ըսեմ թէ մեծ մասս առաջին զանգակին կ'ելլէինք եւ դպղպալով, կաթկաթելով կը հասնէինք: Լուացուելն ալ աննշան գործ չէր: Քանի մը յարկի սանդուխներէն ելլել, իջնել սախտուած էինք ջուրի ծորակներուն հասնելու համար: Ամանք սակայն մինչեւ որ երկրորդ զանգակը չհնչէր տեղերնուն չէին չարժեր: Տասը վայրկեանի մէջ հագուիլ, լուացուիլ, սրբուիլ եւ նախաճաշի հասնիլ առանց մասնագիտութիւնն էր: Ընդհանրապէս, եթէ երբեք լուացուելու — աւելի չիտակը երեսնին թրջելու — վայրկեան մը ունենային, ճաշարանին դուռը, ներս չմտած երեսնին կը չորցնէին, անձեռոցը մէջքերնին կ'օղորկէին, կը կոճկուէին, մազերնին ալ դրպանի սանտրով մը կը յարդարէին եւ զանգէն ներս կը ցատկէին իբրեւ վերջապահ, դրան դոցուելէն անմիջապէս առաջ: Զանգակին եւ դրան փակումին միջեւ երեք վայրկեան միայն ժամանակ տրուած էր աշակերտներուն իրենց պահուած տեղերէն — նրնջարան, դասարան, պարտէզ, եւն. — ճաշարան մտնելու: Ճաշարանին դուռը փակուելէ վերջ դուրս մնացողը անօթի կը մնար:

Կը պատահէր որ առաջին զանգակին ելլողներս ոեւէ պատճառաւ չհասնէինք նախաճաշի, բայց անոնք որ ուշկարար օրական կէս ժամ աւելի կը քնանային, երբեք չէին կորսնցներ նախաճաշնին: Ոչ իրենց քունէն կը դրկուէին, ոչ ալ ճաշէն: Ճարպիկ էին եւ ապահ: Նուազագոյն ճիգով առաւելագոյն արդիւնքին հետեւէն էին ասոնք: Դպրոցին օրէնքին կամաւ կամ ակամայ կը հպատակէին ոչ թէ անկէ օգտուելու համար հապա՝ անկէ չվնասուելու համար:

Երկու հարիւր աշակերտի մէջ ծոյլեր ալ կը գտնուին հարկաւ: Այս ի բնէ, ի ծնէ ծոյլերը ճմեռն ալ, աշունն ալ, գարունն ալ իրենց անկողիններէն հանել դժուար էր: Ձմեռը ասոնց ծուլութիւնը խարդախ միջոցներու կը մղէր գիրենք: «Սուտ հիւանդ» կ'ըլլային եւ անկողիննուն մէջ կը մնային: Հիւանդ եղողին ճաշերը կը տանէր իր դասակից դասակիցներէն մէկը: Բայց Տր. Ծոլախփին խարել դիւրին չէր: Դանէն ներս առք չդրած իսկ կը հասկնար թէ ո՛վ «սուտ հիւանդ» է եւ ո՛վ՝ իսկական հիւանդ: Տղաքը լաւ կը ճանչնար:

«Դուն հիւանդ չես. ե՛լ, հագուէ՛, դասարան իջիր, չուռուվ, եթէ ձեռ ուտելու ախորժակ չունիս», կ'ըսէր, կ'անցնէր:

Տր. Ծոլախփին խօսքը իրրեւ մոգական զսպանակ կը գործէր այս ծոյլերուն սրտին մէջ: Իրենց անկողիններէն կը ցատկէին անմիջապէս, կը հագուէին եւ կը միանային մեր չարքերուն, անչուշտ տակաւին պնդելով, թէ «փորերնին» կը ցաւի, կամ «գլուխնին», կամ թէ «պազ» առած են...:

Մեկի ժամանց կամ զուարճութիւն պէտք էր, եւ աշակերտներուն մէջ այս զանազան տիպերը առատ ժամանց եւ զուարճութիւն կը հայթայթէին: Եւ գպրոցին անուանի քանի մը ծոյլերը՝ առանց կարդին, բնականաբար:

*

Զանգակին գլուխ սակայն միակոդմանի չէր գպրոցին կեանքին մէջ: Մէկ կողմէն եթէ զանգակը մեր անուշ քունէն կ'արթնցնէր մեզ, մանաւանդ ձմրան առտուները երբ առաջ վայրկեանի յաւելուածական քունի վայելքը ոսկիէն աւելի արժէք ունէր մեզի համար, միւս կողմէ ալ՝ անօթի փորերնիս կշտացնելու խոստումով կը հնչէր մեր ականջնիս օրը երեք անգամ, կամ դասերէ, մանաւանդ տաղտկալի դասերէ, արձակման հրամանը կուտար: Գպրոցին ցանկալի թարիֆները զանգակով կ'ընդունէինք: Բայց մեր բնութեան ապերասանութեան պահ էինք: Զանգատնիս զանգակին դէմ աւելի մեծ էր քան դնահատանքնիս եւ երախտագիտութիւննիս անոր համար:

Առաւտան վեցին զանգակը հնչեցնելու համար Զենոբը հայածող տղաքն էին որ երբ, երեկոյեան դէմ, խաղալէ ցատկելէ վերջ, անօթութեան խայթոցը զգային փորերնուն մէջ, անհամբեր կ'ըլլային ճաշի զանգակին համար:

«Զենոբ, ճաշի զանգակին առենը անցաւ, ծօ՛, ո՞ւր ես»:

«Ո՞վ ըսաւ անցաւ. դեռ կէս ժամ կայ»:

«Կէս ժա՞մ. ժամացոյցդ անպատճառ կայնած է, կամ, եա է»:

«Հա՛ եա՛, առտուն կը բանի առաջ կ'երթայ, իրիկուան ալ կը կայնի կամ ետ կը մնայ»...:

Ի՛նչ կը քաչէր մեր Զէնորը տղոց ձեռքէն...: Անոնք պիտի ուզէին, եթէ ձեռքերնուն դար, ժամացոյց եւ դանդակ հագուստակեցնել իրենց պահանջին եւ փափաքին: Բայց Զէնորը իր ժամացոյցովը եւ դանդակովը հասուսուութեան կրթիչ, կառնիչ ուժերէն մէկը եղաւ, թէեւ նոյնիսկ ինք անդիտակից էր իր այդ դերին: Սորվեցուց ան իր աշակերտակիցներուն թէ կեանքի մէջ կայ անոգոբութիւն մը որուն պարտաւոր ենք հպատակիլ, թէ ապրելու պայմաններէն մէկն է մեր ուզածին հետ չուզածի՛ալ բնել սիրով, համբերութեամբ եւ նոյնիսկ, ի հարկին, գոհոգութեամբ:

Աստուած է ամէն բարիքի ապրիւր եւ սակայն, ինչպէս Պարտիզակի դպրոցին դանդակին դէմ, Աստուծոյ դէմ ալ գանգատնիս աւելի չատ է եւ յաճախագէպ քան փառաբանութիւններս: Տասը տարի առաջ կը մնանք եւ մեր բերանէն երախակի ապօթք մը չելլեր· բայց երբ տասը օր հիւանդանանք ոդրով, բոդոքով երկինքի տանիքը կը քակենք: Մեր կեանքին սպմոսը ցնծագին երգ չէ հապա յաւէտ «մրմունջ» կամ ագմկալից դանդատ: Հարիւր ժպիտը կը մոռնանք մէկ ծուռ նայուածքի դէմ: Հազարի չհաշ հաշիւ չենք առներ երբ օր մըն ալ հինգ հարիւր կորսնցնենք:

Պարտիզակի դպրոցին դանդակին ձայնը դեռ ականջիս կը հնչէ: Գանգատներս չատո՞նց ցնդեցան...: Հիմա սորված եմ երգել ինչ որ ալ հնչեցնէ երկինքի դանդակը — Աստուած:

«Օրհնեա՛, անձն իմ, զՏէր, եւ մի՛ մոռանար զամենայն բարիս նորա»:

Զէնոր, ո՞ւր ես, եկուր որ մէյ մը ճակատ պաղնեմ կրթութեանս մէջ քու ունեցած բաժինդ համար: Ու «գանգատներս մի՛ յիշեր»: Եթէ չորս տարուան մէջ քանի անգամ բողոք, դանդատ լսեցիր ինձմէ, սա քառատուն տարուան մէջ ալ քանի հազար անգամ օրհնեցի քեզ ալ, ժամացոյցդ ալ, դանդակդ ալ:

Գ.

ԱԶԱՏԱՇՈՒՆՉ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԷՆ

Դպրոցի տղոցմէն ոմանք խորունկ տպաւորութիւն պործած են վրաս: Դպրոցը անո՛նք էին: Դպրոցին կեանքը անոնցմով էր: Անոնք չէշտուած անհատականութիւններ էին: Հոպինեբու անտառի մը մէջ անկուած այն ծառերն էին անոնք, որոնց գագաթները կը բարձրանան եւ իրենց ընկերները առուերի մէջ կը ձգեն: Այդ տղաքը յիշողութեանս պատկերակալին էջերուն վրայէն երեսս ի վեր կը նային սա պահուս իրենց անուններովը, դիմագծութեան յատկին մանրամասնութիւններովը, չարժուձեւերովը, արտայայտութիւններովը, ձայնի ելեւէջներովը, հագուստ կապուտտովը, եւ ինքնայատուկ ունակութիւններովը: Եթէ հնարուած բլլար պատկերահան գործիք մը որով կարելի բլլար մարդուս մտքին կամ յիշողութեան մէջ պահուած պատկեր մը թուղթի վրայ արտատպել, իմ յիշողութենէս առնուած պատկերները հարազատ նմանութիւնները պիտի բլլային այն տիպերուն, որոնց հետ ապրեցայ եւ չփուեցայ իրրեւ դպրոցակից՝ ասկէ քառատուն տարի առաջ:

*
**

Երբ տասը հազար հայ մէկ դիւղի մը մէջ դնես, ինչպէս դրուած էր Պարտիզակի մէջ, եւ քիչ չատ քաղաքակնապէս պատրաստուած պայմաններու տակ, հեռու թուրքերու եւ կառավարական պաշտօնեաներու, լրտեսներու մշտահսկած աչքէն, անակնկալ չէ որ հոս հոն կայծեր մը իյնան յեղափոխական ձգտումներու, չարժումներու, կամ, հայրենասիրութեան, ազատատենչ կրից, եւ այդ կայծերէն նոյնիսկ հրդեհ ալ ծագի...: Առանկ կայծեր ինկած էին նաեւ մեր դպրոցին մէջ:

«Հին» դպրոցին մէջ, աշակերտութեանս առաջին տարիներուն, բարձրադոյն երկու կարգերուն տղաքը կը հրաւիրէին ձեռագիր միահամար ամսագիր մը որուն անունն էր յատկանշօրէն «Կայծեր»: Երբ նոր օրերու «գրչագիրներ» բոլոր յօդուածները օրինակելով լմնցնէին այդ ամսա-

դրին կրկնասիւնակ էջերուն վրայ, եւ ընթերցասրահին պարբերաթերթերու սեղանին վրայ երեւէր ան, ամէնքս անպատմելի հետաքրքրութիւնով, անոր վրայ կ'իյնայինք, պահ մը երես դարձնելով Պոլսէն հասած միւս թերթերուն: Մեր դպրոցին մեծ ապաքր այս ձեռագիր ամսաթերթին էջերուն մեղի կը հպարդէին կարդ մը դաղափարներ եւ դպրոցական ձգտումներ զոր չէինք դաներ մեր այդ օրերուն ապրային դրական թերթերուն մէջ: Անոնք Սուլթան Համիտի դրաքննութեան ենթակայ էին: Մեր դպրոցին այս ամսագիրը ոեւէ դրաքննութեան ենթակայ չէր: Կամ, եթէ դրաքննիչ մը կար, ան ալ Տր· Յովսէփն էր յաւէտ իրը ընթերցող քան թէ դրաքննիչ, դի ինքն ալ ազատասիրտ հայրենասէր մըն էր, «յեղափոխական» մը համոզումով եւ դգացումով, եթէ ոչ անդամակցութեան պիտակով: Պարտիզակի մէջ ազատ կը շնչէինք: Պոլսոյ մէջ մթնոլորտը, քաղաքականապէս հեղձուցիչ էր: Գէթ սահմանաւոր չափով, դպրոցը «անդորր կղզի» մըն էր ուր, առանց վախնալու վերահաս մըրիկէ, կրնայինք մեր հոգւոյն «կայծերը» հովահարել — կարդալ, դրել ազատօրէն, եւ ազատութիւն երգել ու երազել:

Դպրոցին մէջ վերջապէս Անկլօ–Սաքսոն ազատաշունչ ազդեցութիւնը դգալի էր: Մեր անօրէնը եղական նկարագիր մըն էր: Նախ «հայ» մըն էր, ապա՝ քանասացի մը: Իր բոլոր սէրը, իր բոլոր անձը նուիրած էր մէկ նպատակի մը — Հայը օժտել հոգիի եւ մտքի հարկաւոր այն չնորհքովը որով՝ նոյնիսկ դերեվարող կառավարութեան մը ներքեւ՝ ազատ ապրելու կարող բլլար: Իր բոլոր խէմպերը փոխ առած էր իր ուսուցիչներուն: Ձնչման, բռնութեան, հալածանքի դէմ կրակ կը կորէր: Միակ միխոնարն էր որ թուրք պաշտօնեային կը հրամայէր, եւ ոչ թէ կը խնդրէր անկէ ողջանօք, նոյնիսկ, ի հարկին, իր հուժկու բազուկը վերցնելով եւ դնա ապտակի տեղատարափ մը ենթարկելու սպառնալով, երբ վարանման նշաններ ցուցնէր: 45 գալիպըրնոց ատրճանակը տափատին եռեւի խորունկ դրպանին մէջ կը սահեցնէր երբ որ ձիուն վրայ նետուէր ճամբորդութեան համար: Կռնակը զօրաւոր էր անտարակոյս, բայց մեր աչքին առջեւ ան ներշնչիչ օրինակ մըն էր ազատ

երկրի մը մէկ գաւկին: Մեր երազները կը թանձրանային եւ կը մարմնաւորուէին մէկու մը մէջ որ ազատ էր արդեամբ, անվախ, համարձակ, եւ ոչ թէ՝ մեղի պէս՝ ազատ ըլլալու տեսիլէն բռնուած մը: Ոեւէ դպրոց ալ, փոյթ չէ թէ ո՛ւր, եթէ Տր· Զէյմպրրս մը ունենար դլուխը՝ իրրեւ անօրէն, պիտի ունենար նաեւ այն մթնոլորտը որուն մէջ ազատական ձգտումներ եւ երազներ — ես պիտի ըսէի, նոյնիսկ ժամանակին յատկանշումով եւ հասկացողութիւնով, «յեղափոխական» — կրնային կազկլոիլ եւ բոնկիլ:

***

Սա բանի եւ անցնիմ թէ Պարտիզակի Բարձրագոյն Վարժարանը, աննման ուրիշ ամերիկեան միխոնարական կրթական չատ մը հաստատութեանց, «ապղային» չունէր ուներէր, այսինքն, ապղին փառքերուն, ցաւերուն եւ տենչերուն խորունկ պիտակցութիւնը ունէր: Ամէն մէկ հայու զաւակ — եւ բոլոր աշակերտներն ալ անբացառ հայ էին — որ այդ դպրոցին չէմէն ներս ոտք կը դնէր, անոր մթնոլորտը այնքան խտացած կը գտնէր առողջ ապղայնականութեամբ որքան իր տունը, ուրկէ կուգար, եւ չատերու պարագային, դպաղպէս աւելի:

Հոն անդլիերէնն ալ սորվեցանք բայց հայերէնի մեր սէրը եւ հմտութիւնը անհամեմատ չափով աւելցուցինք: Անկլօ–Սաքսոն դաղափարականներ ներչնչուեցան մեղի բայց անոնցմով մեր ազգային գիտակցութիւնը խորունկցնելու համար: Մեր դաստիարակութեան ծրագրին մէջ փոխանակութեան յայտնի կամ դաղտնի չարժառիթ, նպատակ չկար: Անդլիերէնը հայերէնի փոխարէն, նոր դաղափարական մը նուիրական ատանդութեան մը փոխարէն, քարոզը պատարագի փոխարէն, ամերիկեանը հայկականին փոխարէն. ո՛չ, երբեք: Հայու զաւկին ունեցած արժէքը ճեռքէն խլելով տեղը ուրիշ արժէք մը — ըլլայ դերատանց կամ սուրբին — դնելու ոչ մէկ փորձ եղած է, դէթ ոեւէ ատեն որ հոն ուսանող մը եղած եմ ես, եւ հետագայ տարիներու ընթացքին երբ՝ իրրեւ չհապրդիտ եւ դործօն անդամ մը Ընթացաւարտից Ընկերակցութեան՝ մօտէն հաղորդ մնա–

ցած եմ դպրոցին կեանքին հետ: Տնօրէնը — թէեւ ծնունդով օտար, բայց հայէ աւելի հայ էր:

Նաեւ, բոլոր վարժապետները հայ էին, եւ ի՜նչ հայեր: Եթէ անոնց պէս հազար հատ կենային պիտի բաւէր թէ Ատուած հայ ազգը պահէր է աշխարհի բոլոր ապերասն մէջէն, եւ իր մեծագոյն սիրոյն առարկան ըրեր է դանիկա: Ի՜նչ հայեր էին անոնք, յիրաւի...: Անոնց զոյգերը պահելու համար մեր մտաւնապրութեան էջերը թղթատելու ենք: Հոգիի նման ազնուականութեան, հայրենասիրութեան, կրօնասիրութեան, դպրասիրութեան տիպարներ մէյ մըն ալ մեր «ազգային աւետարանին» — եսիչէի — նկարագիրներուն մէջ կը հանդիպինք: Չեմ չափազանցեր:

***

Քառնեւհինգ տարի դպրոցներու նստարաններու հետ մտերմութեամբ ապրեցայ: Քառնեւհինգ տարուան մէջ պիտուքեան հետամուտ եղայ: Բայց հայերէնս պարտիզակի դպրոցը տարվեցայ: Մինաս Ծալեանն էր հայերէնի ուսուցիչը: Քառնեւհինգ տարուան ուսանողական չրջանի մը ընթացքին եւ ոչ մէկ տարվածուս աւելի հպարտ կ'զգամ եւ կը պարծիմ քան հայերէնովս: Եթէ տասը լեզու ալ տարված ըլլայի նորէն փառք եւ պարծանք պիտի ընէի հայերէնը:

Հայերէնը «մտանոգիտութիւն» մըն էր Պարտիզակի դպրոցին մէջ: Վարժապետներուն դէմ դէսը հայագէտներ էին թէեւ անոնցմէ մէկը թրքերէն կը տարվեցնէր, ուրիշ մը՝ պատմութիւն, երրորդ մը՝ մարդակազմութիւն, չորրորդ մը՝ ֆըանսերէն: Բայց իրրեւ մասնագիտութիւն՝ հայերէնը յանձնուած էր Ծալեան էֆէնտիի որ, իրրեւ հայագէտ, Գաւրպէնի եւ Գարագաշեանի դասուն կը պատկանէր: Ոչ միայն լեզուն կը տարվեցնէր ան հազար իր վարակիչ խանդավառութեամբը սէր, զմայլանք, խանդաղատանք կը ներչընչէր մեզի մեր ոսկեղնիկ լեզուին մասին:

Հիմա աչքիս առջեւ է անոր կլորիկ դէմքին արտայայտութիւնը երբ Բագրատունիէն, կամ Հիւրմիւզէն, հայկական չափով, ընթերցումներ կ'ընէր: Աչքերը կը փայլփլէին ակնոցին տակէն, դէմքը կը կարմրէր, ալ ձեռքը ինքնաբերաբար դէպի առաջ կ'երկարէր ցցուած մատով մը, ձայնը

կ'ելեւէջէր բատ տողերուն ոտներուն, ջինջ առոգանութեամբ: Ահ, դասը նուագի կը վերածուէր ականջնուս: Ի՜նչ յափշտակութեամբ մտիկ կ'ընէինք այդ ընթերցումներուն: Մինչեւ այսօր Հիւրմիւզն ու Բագրատունին կը կարդամ — օրինակ՝ Դրախտ Կորուսեալը — լեզուիս երաժշտութիւնը ականջս եւ հոգիս հրճուեցնելու համար: Ան որ հայերէն պիտէ, ու բանաստեղծ է, անխուսափելի կերպով պիտի արտայայտուի անոր «փառք»ին նկատմամբ որպէս Աբչակ Զօպանեան մը արտայայտուեր է —

«Ո՛վ մեր լեզուն, հայելի մաքրութեան, գորովի եւ արութեան, դուն մեր հոգին ու մեր արիւնն ես, դուն մեր պրահն ու մեր փառքն ես»...:

Տպայութեանս օրերուն ջութակ կը նուագէի, վերջը՝ ֆլիւթ: Շատոնց մոռցեր ու լքեր եմ երկուքն ալ: Բայց հոգս չէ: Նուագարան մը ունիմ — հայերէնն լեզուն: Անոր նուագը կայ ու կը մնայ, ու բաւական է ինձ համար...:

Ու այս նուագը, այս հարստութիւնը պահանք եւ իբաւ ցուցինք մենք Պարտիզակի դպրոցին մէջ: Դպրոցին դասընթացքին մէջ հայերէնը առաջին տեղը կը բռնէր: Բոլոր տարիքին մէջ հայերէնը տարվելու կը բռնէր: Բոլոր տարվածներուս դէմ էր հայերէնը, մեծագոյն չահս, չահ մը որ երբեք ձեռքէ չհանեցի: Այս չահուս համար ամբողջ երախտիքս կը պարտիմ Պարտիզակի դպրոցին, եւ Պարտիզակի անմոռանալի հայկարան ուսուցիչիս՝ Ծալեան Մինաս էֆէնտիի:

Ծանրացայ հայերէնի տրուած տեղին եւ կարեւորութեան վրայ որովհետեւ տակիս ապացոյց էր դպրոցին ոգիին: Դպրոց մըն էր ան հայերու համար, անկէ-առաքսն կային: Դպրոց մըն էր ան հայերու համար, անկէ-առաքսն կային, դպարի մէջ պահպանելու եւ մշակելու հայկական հոգին, նկարագիրը, հաւատքը, կրօնքը, պատմական եւ սրբազան աւանդութիւնը, լեզուն, եւ հայրենասիրութիւնը: Հայ որպէսզի դպրոց կը մտնէր իրրեւ հայ, եւ կ'ելլէր օր մը իրրեւ դարձեալ հայ, եւ լաւագոյն հայ, ամէն իմաստով: Հոս վրայէն նեղուկ չէին գարներ, հապա տղուն բնիկ գոյնը իր վայելն էր, հապա տղուն բնիկ գոյնը իր վայլուքով ի յայտ կը բերէին:

Ազգին սիրովը ծնայ, ազգին սիրովը կրթուեցայ ա՛յդ դպրոցին մէջ, ազգին սիրովը ապրեցայ, ասկէ վերջ կը մնայ մեռնիլ մը. ու ես պիտի մեռնիմ ազգին սիրովը...:

Ե.

ԱՆԱՊԱԿ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դպրոցը պարարտ պետին էր յեղափոխական ձգտումներու, գաղափարներու մշակման համար: Հոգեկան դիմադրութիւն չկար. ընդհակառակն, ընդունակութիւն կար: Հոն էր օճախ մը պատրաստ ընդունելու «կայծեր» որոնք կարող մը «կրակուած» հոգիներէ կը ցատկէին կրակը տարածելու համար...:

Յեղափոխականութիւնը, որ Սուլթան Համիտին կողին փուչն էր, հայ երիտասարդութեան ալ վրդովիչ երազն էր այդ օրերուն:

Մեր դպրոցին մէջ ալ կար երիտասարդութիւն մը որ այդ «կայծէն» կրակ առած էր եւ անձնաուր եղած հոգիին՝ այդ «երազ»ին:

Հայերէն–ասէր վարժապետներէ հայրենասիրութիւն ալ ներշնչուեցաւ մեզի այդ դպրոցին մէջ: Լեզուն սիրտը ապրն ալ կը սիրէ: Մեր ապրին ո՛չ միայն անցեալ պատմութիւնը՝ ապա նաեւ անոր ներկայ, ապրող հարստութիւնները խորապէս գնահատել սորվեցանք, ի մէջ այլոց, լեզուն, գրականութիւնը, նկարագիրը, իր ապրելու անընկճելի կամքը, կրօնքը, սկզբունքին, ազգային իտէալները: Բաւական չէ ըսել «հայ մնացանք, կրթուեցանք»: Շատ աւելին: Հայութեան ապրելու իրաւունքին հաւատովը ապրուեցանք: Հայ ծնած ըլլալուս համար հպարտ զգալ սորվեցանք: Այդ դպրոցը մեր աչքերը բացաւ տեսնելու թէ հայ ծնիլը արկած չէր, հապա՝ բաղդ: Մեր ապրը չարունակ զուգակշռեալ պահեցին մեր վարժապետները Անկլօ–սաքսոն ապրելու հետ, եւ մեր ապրային արժանապատուութիւնը վեր պահեցին մեր մէջ, ոչ միայն մեր ու անոնց միջեւ եղած նմանութեանց եղրերը չարունակ մեզ ուշադրութեան առարկայ դարձնելով, հապա՝ չատ մը մարզերու մէջ, պանծացնելով մեր՝ անոնց վրայ ունեցած գերազանցութիւնները: Մեզի հետ փաստով, վկայութիւնով խօսեցան: Մեր անտարութիւնը չվերացուցին ճարտասանական խօսքերով: «Փորը Ախոյ Անկլօ–Սաքսոն տարբը, տա՛ս, Հայը եղած է», բսելով կը

վերջացնէր իր հմտալից տեսութիւնները, Ծալեան էֆէնտին:

Եւ ի՞նչ կ'ըլլար գործնական արդիւնքը: Սա պարզապէս —

«Աս է հայը — ո՛չ թէ հայածնունդ եւ հայանուն ոմն — հայը ինչպէս սորվեցուցինք ձեզի: Դո՛ւք ալ, տղաքս, սանիկ հայ պիտի ըլլաք»:

Հարազատ հայութեան հայելին մեր աչաց առջեւ պահելին չարունակ: Մեր բոլոր կարելիութիւնները լարուած պահելին ըլլալու հայեր համաձայն հայելիին մէջ ցոլացուած պատկերին: Ատանկ միջավայրի մը մէջ, առանկ վարժապետներու չունէին տակ, ի՞նչպէս չըլլային հայեր որոնց ժպտիանելու չունէին տակ, ի՞նչպէս չըլլային հայեր որոնց հոգիին մէջ քառասուն սերունդներու կեանքը կը վերապրի իր կատարեալ մաքրութեամբ:

***

Ատանկ հոգի մէջ ի՞նչպէս չանանի «յեղափոխականութիւնը»: Այո՛, մեր ապրց մէջ «յեղափոխականներ» կային այդ օրերուն սահմանովը: Բայց ամէնքս ալ յեղափոխական էինք բառին լայնագոյն իմաստովը: Սուլթան Համիտի օրերուն ունէ հայ որ ազատութեան տենչ ու երազ ունէր, կամ պիտակից էր իր ապրին դերեալ վիճակին, ունէ կամքներ պատեան մը պատկանէր կամ ոչ, «յեղափոխական» կը ճանչցուէր ու եթէ օձիքը ձեռք տար բանտարկութեան եւ խոշտանգումի կ'ենթարկուէր:

Յեղափոխականութիւնը, էականապէս կազմակերպութեան մը հետ կապի հարց էր, հապա՝ հոգեվիճակի, փափի, իդէալի հարց էր: Մեր ապրին մէջ համոզմամբ, փափաքներով, իդէալներով յեղափոխականներ անհամեմատօրէն աւելի մեծ թիւ մը կը կազմէին քան թիւը անոնց որոնք կազմակերպութեան մը հետ կապուած էին: Ամէն մէկ «չարքային» յեղափոխականի դէմ կարելի է յիշուն, հարիւր, կամ աւելի յեղափոխականներ կային: Հանդուրժող հայեր ալ բոլորող յեղափոխականներ էին, եւ սակայն մտանդի դէմ աւելի զգուշաւոր:

Հոս տեղը չէ հայ յեղափոխական չարժումին մասին

Զ.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՏԻՊԱՐՆԵՐ — ԵՐՈՒԱՆԴ

Դպրոցը Պօղոսի եւ իր նմաններուն խապին ու կատակին ասպարէզ մը չէր սոսկ: Անոր մթնոլորտին մէջ կար նաեւ լրջութիւն, ծանրութիւն: կային տաք բարձրադոյն կարգերուն մէջ որոնցմէ, կրնամ ըսել, այնքան կ'ակնածէինք որքան վարժապետներէն, եւ որոնց վրայ կ'զմայլէինք: Աւանք աւելորդական ուսանողներէն կը պահանջուէին իրենց վարմունքովը, մտային յատկութիւններովը, պրասիրութեամբը, պատասխան դուրս՝ իրենց ընդհանուր հմտութեան առաւելութեամբը, եւ խօսելու, արտայայտուելու բացառիկ կարողութիւնովը: Ոչ միայն իրենց դպրոցակիցներուն՝ հապա նաեւ վարժապետներուն առջեւ պատիւ ու յարգանք կը վայելէին:

Այդ օրերուն դիւ, դպրի կարողութեան վրայ մեծ արժէք կը դնէինք: Ու այս տպաւորը մեզ կը հմայէին իրենց դիւրահաս եւ դիւնագէտ ոճովը: Շարադրութեան մրցանակները ընդհանրապէս անոնք կը չահէին: «Կայծեր» ձեռագիր ամսաթերթին էջերը կը լեցուէին անոնց գրութիւններովը: Անոնցմէ ոմանց յօդուածները տեղ կը գտնէին նոյնիսկ Պոլսական թերթերուն մէջ: Աւանցմէ մէկն էր Երուանդը, որուն իր դպրոցական օրերուն — 1900 թուականներուն — Բիւրակնի մէջ հրատարակուած յօդուածներէն ոմանք մինչեւ այսօր պահած եմ իմ հնութիւններու թանգարանիս մէջ:

Երուանդ, իր պինիւ ու մաքուր նկարագրովը, իր պարկեշտութեամբ, աշխատասիրութեամբը, եւ անյագ ընթերցասիրութեամբը ամէնուս սիրելի եւ օրինակելի տղայ մըն էր: Հեռաւոր Սեբաստիայէն երբ նոր եկաւ, առանց օձիքի կամ փողկապի, կանաչ պիծերով դեղնօրակ չապիկ մը հագած էր, տեղացի պերճակի մը ձեւած տափաստով եւ վերարկուով — պատկեր մը որ քաղաքուն տարեան մէջ յիշողութեանս տախտակին վրայէն սրբուած չէ, ոչ իսկ՝ դունատած: Երբ նոր եկաւ անդլիերէնէն չէր գիտեր բայց իր գիտցած հայերէնովը կրնար մեզ ամէնքս ալ կարպացնել: Երբ խրթին տողեր չի կարենայինք հասկնալ՝ իրեն կը դիմէինք: Հայերէն բառերու իմաստը փնտռած առէնիս աւելի դիւրին կը գտնէր իրեն հարցնել քան բառարանին էջերը թղթատել: Մեծ համբերութիւն ունէր: «Հիմա գաս ունիմ, ժամանակ չունիմ, քովէս գացէ՛ք» օր մը օրանց բնած չէր: Երբ գլուխը ժպտուէինք, քաղցր ժպիտով մը իր սերտած դասը կամ գրած գիրը, կամաց մը մէկ կողմ կը քաշէր, եւ կ'ըսէր—

«Լաւ, տղաք, ի՞նչ է ուզածնիդ, նայիմ»:

«Երուանդ, սա լուծումը չիտա՞կ է, մէյ մը վրայէն անցիր»:

«Երուանդ, սա չարադրութիւնս մէյ մը կարդա՛ եւ սրբագրէ՛»:

«Երուանդ, սա էջը թարգմանէ»:

Ոչ մէկ խնդրանք գետին կը ձգէր: Համոյակատար էր: Ժամանակի պահպանութեամբ ամէնուս ալ օգնելու պատրաստ էր: Մեզմէ ոմանք ալ անբնակ էին, պիտի ըսէի, անգութ, որովհետեւ սովորութիւն բրած էին հայերէնի դասերնին պատրաստել Երուանդին օգնութեամբ: Աւանք երբ բարձր թիւեր կը չահէին, նախանձ կը չարժէին միւսներուն, ոմանք նոյնպէս յաջողութեամբ կ'անցնէին իրենց ամսական կամ կիսաչրջանի քննութիւններէն:

«Հա՛, 90 առեր ես. Երուանդին աղօթք ըրէ. դուն քեզի մնայիր, նայինք կ'անցնէ՞ր»···:

Այս խօսքը չատ կը կրկնուէր հասկցին այն աշակերտներուն որոնց անակնկալ յաջողութեան պատճառը Երուանդն էր:

Երուանդ, իր միւս լուրջ ընկերներուն պէս, խապով եւ մարդանքով չէր հետաքրքրուեր: Գիւղը կ'լքնէր, երկար պրոտյաններու կ'երթար. ա՛յդքան: Ու գրեթէ ամէն ճաշէ վերջ պղպրոցին պարտէզին երկայնքը վեր ու վար կը պտտէր իր պատափարակիցներէն մէկուն կամ միւսին հետ: Աւրիկա էր պահը իրենց մտերմական տեսակցութեանց ապագային պահը իրենց մտերմական տեսակցութեանց ապագային նիւթերուն մասին, որոնք իրենց մէջ գաղտնի կը պահէին: Երուանդ իր բոլոր արթուն ժամերուն կամ դասարանն էր

եւ կ'ուսանէր կամ ընթերցասրահը, ուր կը կարդար։ Դպրոցին դրասան դրքերու հաւաքածոն համեստ էր բայց ինչ դիրք որ կար հոն՝ Երուանդ կարդացած էր։

Հեռուէն եկած տղաք ամրան արձակուրդներուն դրպրոցը կը մնային։ Այդ խումբին մէջ էր նաեւ Երուանդ։ Ամառ մըն ալ ես մնացած եմ դիւղը եւ դիտեմ թէ ինչ երանելի օրեր կ'անցնէին այդ տղաքը իրենք իրենց մէջ։ Կը կարդային, կը դրէին, պոռոյաններ կ'ընէին, դիւղը այցելութիւններ կուտային եւ վերջապէս հաճելի եւ օգտաւէտ կերպով կը դործածէին արձակուրդի օրերը։ Անոնք էին որ դպրոցին վերաբացուած օրը կուդային մեզ դիմաւորելու Իսկէլէիի վրայ։ Մեզի հանդէպ «մեծ» եղբայրներու պէս կը վարուէին։ Մեր տղայական յանցանաց համար մեզ կը խրատէին։ Հայասիրութեան դասը կուտային անոնք եղբայրասիրութեան դործնական օրինակովը։

Երուանդը իմ սերունդիս ուսանողութեան մէջ ոչ միայն իր տեղը ունեցաւ հապա նաեւ՝ իր դերը կատարեց։ Այդ դերն էր հայրենասիրութեան չունչովը տաքցնել մեզ։ Ան յեղափոխական փրոփականտ չըրաւ, կամ, հայրենասիրութեան «քարոզիչ» չեղաւ. հապա իր վարմունքովը եւ նկարագրովը հիացում առեղծեց մեր մէջ հանդէպ մէկուն մը որ իր հայրենիքը եւ ազգը կը սիրէր բուռն սիրով եւ որ պատրաստուեր էր այդ սիրոյն ճամբուն վրայ զոհել իր կեանքը, իր նեղկան եւ ապադան, ինչպէս որ ալ ըլլաւ։

Գառասուն տարի վերջը նոյնը մնացած էր Երուանդը — ազգին սիրոյն խորանին թէ՛ զոհը թէ՛ պատարագիչը։ Օրհնեա՛լ ըլլաս, Երուանդ։

Ե·

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՏԻՊԱՐՆԵՐ — ԱՐՏԱՇԵՍ ԵՒ ԲԱՆՑ

Երուանդին դպրափարակից ընկերներէն մէկն էր Արտաշէս, միւսը՝ Վարդգէս։ Այս երեքն ալ կը յիշեմ ինչպէս որ էին 1900–ական թուականներուն։ Երեքն ալ բարեկամներս էին ու բարեկամներս մնացին, եւ կը մնան, երբորդէն դատ որ, աւա՛ղ, երիտասարդ տարիքի մէջ արկածի մը զոհ դնաց Ամերիկայի մէջ։ Երեքն ալ դրեթէ տարեկից էին։ Վարդգէսը, թէեւ ինձմէ քանի մը տարեկան մեծ, դասընկերս էր։ Երեքն ալ իրարմէ տարբեր միջավայրեր կուտային եւ վերջապէս հաճելի եւ օգտաւէտ կերպով կը դործածէին արձակուրդի օրերը։ Անոնք էին որ դպրոցին վերաբացուած օրը կուդային մեզ դիմաւորելու Իսկէլէիի վրայ։ Մեզի հանդէպ «մեծ» եղբայրներու պէս կը վարուէին։ Մեր տղայական յանցանաց համար մեզ կը խրատէին։ Հայասիրութեան դասը կուտային անոնք եղբայրասիրութեան դործնական օրինակովը։

Երուանդը իմ սերունդիս ուսանողութեան մէջ ոչ միայն իր տեղը ունեցաւ հապա նաեւ՝ իր դերը կատարեց։ Այդ դերն էր հայրենասիրութեան չունչովը տաքցնել մեզ։ Ան յեղափոխական փրոփականտ չըրաւ, կամ, հայրենասիրութեան «քարոզիչ» չեղաւ. հապա իր վարմունքովը եւ նկարագրովը հիացում առեղծեց մեր մէջ հանդէպ մէկուն մը որ իր հայրենիքը եւ ազգը կը սիրէր բուռն սիրով եւ որ պատրաստուեր էր այդ սիրոյն ճամբուն վրայ զոհել իր կեանքը, իր նեղկան եւ ապադան, ինչպէս որ ալ ըլլաւ։

Գառասուն տարի վերջը նոյնը մնացած էր Երուանդը — ազգին սիրոյն խորանին թէ՛ զոհը թէ՛ պատարագիչը։ Օրհնեա՛լ ըլլաս, Երուանդ։

Երուանդին դպրափարակից ընկերներէն մէկն էր Արտաշէս, միւսը՝ Վարդգէս։ Այս երեքն ալ կը յիշեմ ինչպէս որ էին 1900–ական թուականներուն։ Երեքն ալ բարեկամներս էին ու բարեկամներս մնացին, եւ կը մնան, երբորդէն դատ որ, աւա՛ղ, երիտասարդ տարիքի մէջ արկածի մը զոհ դնաց Ամերիկայի մէջ։ Երեքն ալ դրեթէ տարեկից էին։ Վարդգէսը, թէեւ ինձմէ քանի մը տարեկան մեծ, դասընկերս էր։ Երեքն ալ իրարմէ տարբեր միջավայրեր կուտային եւ վերջապէս հաճելի եւ օգտաւէտ կերպով կը դործածէին արձակուրդի օրերը։ Անոնք էին որ դպրոցին վերաբացուած օրը կուդային մեզ դիմաւորելու Իսկէլէիի վրայ։ Մեզի հանդէպ «մեծ» եղբայրներու պէս կը վարուէին։ Մեր տղայական յանցանաց համար մեզ կը խրատէին։ Հայասիրութեան դասը կուտային անոնք եղբայրասիրութեան դործնական օրինակովը։

Երուանդը իմ սերունդիս ուսանողութեան մէջ ոչ միայն իր տեղը ունեցաւ հապա նաեւ՝ իր դերը կատարեց։ Այդ դերն էր հայրենասիրութեան չունչովը տաքցնել մեզ։ Ան յեղափոխական փրոփականտ չըրաւ, կամ, հայրենասիրութեան «քարոզիչ» չեղաւ. հապա իր վարմունքովը եւ նկարագրովը հիացում առեղծեց մեր մէջ հանդէպ մէկուն մը որ իր հայրենիքը եւ ազգը կը սիրէր բուռն սիրով եւ որ պատրաստուեր էր այդ սիրոյն ճամբուն վրայ զոհել իր կեանքը, իր նեղկան եւ ապադան, ինչպէս որ ալ ըլլաւ։

Իրրեւ տղայ այնքան կը սիրէի վարդգէսը եւ այնքան կը դժայլէի իր կարդ մը մտքի եւ նկարագրի ցայտուն յատկութիւններուն վրայ որ, կը յիշեմ յատակօրէն, թէ խօսք կուտիւններուն վրայ որ, կը յիշեմ յատակօրէն, թէ խօսք տուի օր մը իր կենսագրութիւնը դրել։ Ա՛հ, անդութ ժամանակը ոչ թէ մոռցուց ինձ խոստումս հապա իր չղթայով արդիլեց դիս դործադրելէ ի մէջ այլոց, նաեւ ա՛յդ խոստումս։

***

Արտաշէս կնոջ մը պէս վաւիկաբարոյ եւ, պիտի աւելդընէի, նոյնքան դեղեցկադէմ պոլսեցի երիտասարդ մըն էր։ 1901–ին ընթացաւարտ եղաւ։ Եւ այդ տարուան Արտաշէսին կենդանի պատկերը աչքիս առջեւ է սա պահուս։ Խօսուածքը, քալուածքը, չարժուածքը մտածուած էին։ Անո-

րոշ, աննպատակ, անպէտ ոչ խօսք եւ ոչ ալ չարժուձեւ կ'ընէր: Ցնտակ մտքի, հաստատամիտ կամքի տէր տղայ մըն էր: Լուրջ էր բայց ոչ՝ այլամերժ: «Ընկերական» չէր այն իմաստով որով աշակերտութեան մէջ Պօղոսի տիպով տղաք, օրինակի համար, ընկերական էին: Իր յարաբերութիւնը, իր դասակիցներէն զուրս, միայն անոնց հետ էր պոյս ընտրած էր իրրեւ ընկեր կամ բարեկամ: Դպրոցին ամէնէն բարի տղոցմէն մէկն էր: Վարուց համար ամէնէն բարձր նիշ առնող տղոց կարգէն էր: Ոչ մէկ տղու հետ վիճելը, կամ քէն ընելը տեսնուած կամ լսուած էր: Պատահիլն ըլլալը արդէն իր պաշտպանութիւնն էր ո եւ է տեսակ բախումի դէմ: Տղաքը իրմէն կը քաշուէին: Կատակող տղաք իր վրայ ալ կը խօսէին, կը խնդային իրենց մէջ, բայց չէին համարձակեր իր ներկայութեան բերանին բանալու: Չէ թէ որ կը բարկանար կամ դիմացինները կը սառեցնէր, հապա որ իր լրջութեամբը եւ պղնուաբարոյութեամբը առիթ չէր տար անոնց «դուարթ ջիղերուն» թուլնալուն: Այն բացառիկ աշակերտներէն մէկն էր ան որ իր օրական կեանքը կ'ապրէր լարուած մեքենայի մը ճշդութեամբ: Առտուն առաջին զանգակին կ'ելլէր, առանց զանգատի օդին վիճակէն — ձմրան ցուրտին կամ ամրան տաքին: Տղայական ոեւէ տեսակ չարաճճիութեանց մէջ բաժին չէր ունենար ոչ թէ վախնալով պատիժէ, երբեք, որովհետեւ, ինչպէս պիտի տեսնենք, անվախ ու քաջարի նկարագիր ունէր, հապա պարզապէս որովհետեւ խառնուածքով անընդունակ էր չարաճճիութեան եւ մխիթարութեան: 18—19 տարեկան այն ատեն, բայց իր տարիքէն շատ աւելի հասուն ու ծանր տղայ մըն էր: Ձեմ կարծեր թէ մէկ անգամ իսկ ճաշէ մը բացակայած էր, դի խիստ ճշդապահ էր: Այն փոքրաթիւ տղոցմէն մէկն էր ան որ դրսանին մէջ ժամացոյց կը կրէր: Այ... ալ արդէն, մեր աչքին, ո եւ է աշակերտի մը ծանրախոհութեան յայտարար նշաններէն մէկն էր: Որքան աշակերտներէն՝ նոյնքան եւ վարժապետներէն կը յարգուէր: Կրտսեր տղոյն կարգերու տղաք երբ խօսք ուղղէին իրեն «պարոն» Արտաշէս կը կոչէին զինք: Դասերուն մէջ ալ յաջող էր:

Բայց, իր միւս ընկերներուն նման, սակայն տարբերութիւնը աշակերտութեան սուրբ մասէն,

կը կայանար իր «անդր–որմեան» չահապրղռութեանց մէջ: Մեր աշխարհքը մեր դպրոցին պատերովը կը սահմանափակուէր — մեր դասերը, մեր խաղերը, մեր յարաբերութիւնները, մեր անմիջական փոքրաոութիւնները: Արտաշէսը եւ իր ընկերները մեզի հետ կ'ապրէին բայց ո՛չ թէ՝ մեզի պէս: Անոնց միտքը կը զբաղէր նաեւ դասէն ու դասարանէն դուրս խորհուրդներով, դէպքերով, երեւոյթներով: Անոնք մեր դպրոցին «երազողներն» էին: Իրենց մտքուր հոդիներուն մէջ կ'եռար, կ'եփէր սէր մը որուն առարկան ազգն էր, եւ անոր պերութիւնը, եւ անոր ազատութեան հեռանկարը: Այս տղաքը եթէ իրենց սէրը տային աղջկան մը, պիտի ըսէինք թէ այդ տարիքին յոյզերու տրամաբանական արդիւնքն էր: Բայց, ի՛նչ զարմանալի, իրենց կոյս սէրը տուած էին ազգին, եւ այնքան անվերապահօրէն որ իրենց սրտէն աւելորդ կաթիլ մը իսկ քամել անկարելի էր ո եւ է հակասեռ բարեկամութեանց համար: Ես լաւ գիտեմ թէ ի՛նչ է ջինջ ու խոնարհ ապրումներու ապագայութիւն, բայց կրնամ վկայել թէ աղջկան բնութեան սերմերը ոչ մէկ տեղ աւելի սրբազան հող գտած էին անկուելու եւ պտղաբերելու քան այս տղոց սրտին մէջ իրենց այդ կանխահաս տարիքին, ինչպէս տեսայ իմ դպրոցական վերջին քանի մը տարիներուս ընթացքին, Պարտղակի Բարձրագոյն Վարժարանին մէջ:

*
**

Արտաշէս ընթացաւարտ ըլլալէն չարաթ մը վերջ ձերբակալուեցաւ եւ բանտարկուեցաւ: Բանտարկեալ մնաց, սկզբնական չրջաններուն անլուր եւ քամնելի չարչարանքներու ենթարկուելէ վերջ, հօթը երկար տարիներ, մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակման, կամ, ինչպէս ժողովրդականօրէն կը յորջորջուէր, «հուրրիէթ»ի տարին, 1908–ի ամառը, երբ՝ բոլոր քաղաքական բանտարկեալներուն հետ՝ ինք ալ ազատ արձակուեցաւ:

Դէպքերը կանխելով, անմիջապէս աւելցնեմ թէ բանտարկելոց ազատումը ամէնէն տրամաբանական արդիւնքն էր չափելի ապագայդներէն մէկն էր այդ թուականին պետական կարգերու անակնկալ յեղաշրջումին եւ նորածին ազատութեան: Այդ օրը հազարաւորներ զգին խռնուեցան Պոլսոյ

կեդրոնական բանակին կանակի հրապարակը, Աթ Մէյատնին, տեսնելու համար ամէն ազգէ քաղաքական յանգաւորներու դուրս ելլելը: Անոնցմէ ոմանք հանրածանօթ դէմքեր էին, որոնք հերոսներու պէս ողջունուեցան երբ առաջին անգամ ըլլալով ոտքերնին փողոցը դրին, լոյս աչխարհը տեսան եռեւնին թողելով բանտային խժդուժ կեանքին յիշատակները:

Այդ օրը ես ալ, արտիզ արտով, խառնուած կը կենայի բազմութեան մէջ: Հետուէն չէի կրնար տեսնել բանակն ելլող ամէն մէկ բանտարկեալ բայց ամէն անգամ որ հանրածանօթ դէմք մը երեւէր, մօտը կայնող հանդիսականներէն կը փրթէր ողջոյնի աղազակ մը որ անխոհեր ամէնքս ալ կը լեցնէր անպատմելի յուզումով: Սա նշան էր անդունդ բրտնակալութեան մը կործանման: Արդարութիւն կ'ըլլար անխուսափելին: Ջարին ու չարութեան վրայ տարուած փառաւոր յաղթանակի մը կենդանի պատկերն էր որ կը դիտէինք այդ օրը մեր աչքերովը եւ կ'ունենայինք հոգեկան փորձառութիւն մը անվերլուծելի յայտերու որոնք միայն այդպիսի տեսարան մը կրնար առեղծել մեր մէջ: Ես գացեր էի այդ պատմական օրը, առաւօտեն մինչեւ երեկոյ արեւուն տակ ոտքի կայնած, հանդիսատես ըլլալու այդ եզական տեսարանին եւ վայելելու հոգեկան խորունկ փորձառութիւն մը: «Այլակերպութեան» ոչ թէ «լերան» մը հասա, տափարակ հրապարակի փորձառութիւնն էր ան ինձ համար բայց նոյնքան «լեռնային», նոյնքան յափշտակիչ: Ես մտքիս մէջ ունէի Արտաչէսը: Իր պատմութեան քիչ շատ ծանօթ էի այն առեն իսկ: Մեղի դրացի կը տեսնէին, դի Պոլսոյ մեր առանձին փողոց մը անդին կը բնակէին իր ծնողքը: Չէի յուսար թէ երբ բանտին դռնէն դուրս ելլէր, պատեհութիւն պիտի ունենայի ձեռքը սեղմելու յուզումով, կամ թէ նոյն իսկ պիտի տեսնէի դինքը, բայց խորհեցայ թէ պարտք մը ունէի յարգանք ընելու, հոգ հատաքուած բազմութեան հետ, Արտաչէսին եւ իր ընկերներուն որոնք դոհը եղած էին այն ազատատենչ երազներուն որոնց իրականացման քաղցր պատուղը սկսեր էինք վայելել ամէնքս:

⁂

Յիրաւի, զոհազործութեան սրբազան խորհուրդն էր որ կը կրկնուէր: Մէկը պիտի զոհէ որ ուրիշ մը փրկուի: Մի՛շտ այսպէս: Երբեմն անհատներու զոհը կ'ըլլայ սերունդի մը չահը, եւ անհատական ծայրայեղ զոհազործութեամբ մը կ'ապահովուի ապագայ սերունդներու կեանքը: Բայց ո՞վ պիտի ըլլայ զոհը: Անոնք որ կը զոհեն, չեն սպասեր որ ընտրուին, հրաւիրուին, բանադատուին զոհելու — անոնք որ ինքնաբերաբար կուտան իրենց սէրը, ուժը, եւ կեանքը զաղափարի մը, դաւի մը: Պօղոս Առաքեալի համար Աւետարանի «յիմարութիւնը» կար: Կան նաեւ մարդու ու մեծ հոգիներ որոնց համար ազատութեան, արդարութեան, ճըշմարտութեան, հայրենիքի սէրը նման «յիմարութիւն» մըն է — նոյնքան համապրաւիչ կիրք մը:

Եթէ Արտաչէսին, Երուանդին, Վազարշակին եւ անոնց նմաններուն պէս «յիմարներ» չըլլային — ողջակէզներ զաղափարի խորանին վրայ — ո՞ւր պիտի մնային ազատութիւնը, հաւասարակշռութիւնը, ընկերային այն բոլոր սկզբունքները, օրէնքները զոր կը վայելենք մենք այսօր օդին ու ջուրին պէս ձրիարար: Ամէն ազգ իր հերոս «յիմարները» ունի. մենք ալ մերինները ունեցած ենք ոչ միայն մօտաւոր անցեալին մէջ, հապա քանի ազգ ենք եղեր, ու ղացեր ենք մեր կռնակին վրայ բռնաւորի մը ծանր թաթը: Մեր ապրելու կամքը միշտ պայմանաւորուեր է ազատութեան տենչով եւ երազով: Ապրիլ ուզեր ենք բայց ազատ ապրիլ:

⁂

Արտաչէսը միայն կենդանի, իրական դէմք մը չէ, հապա նաեւ՝ խորհրդանիշը յատկանշական նկարագրի մը որուր որ երեւի գմայլում եւ ներչնչում կը առեղծէ: Առկէ զատ մէկ անձի մը մէջ ամփոփուած պատկերալից պատմութիւնն է ան, մէկ կողմէն՝ ազատատենչ կամքի մը — «յեղափոխականի» մը, ըսէք, եթէ կ'ուզէք — եւ միւս կողմէն, համխառնան անպատրոյն բռնակալութեան դէմ ոտքոմանն:

Արտաչէս իր մեղմ ու բարեմօյն արտաքինին ներքեւ պողպատեայ կամք եւ տոկունութիւն ունէր: Չէինք դիտեր

դպրոցը, ղէթ այնչափը որով յայտնուեցաւ ան իր պահանական չարչարանաց մէջ այն ախթահոչակ սադայէլին ձեռքը որ Շէֆիք փաշա կը կոչուէր — Համխոի «կէսթարոյին» պլուխը — ոստիկանական նախարարը: Ի՛նչ անզդուշութիւն յայտարարութիւն ցոյց տուաւ ան այս բոլոր չարչարանաց մէջ որոնց ենթարկուեցաւ իր անպաշտպան, միակողմանի եւ անարդար դատավարութեան ընթացքին: Իր խոչտանգիչները լինչ դժոխային հնարք որ գործածեցին չյայտնելցան ակարացնելու պինքը եւ բերնէն խոստովանութիւն կամ մատնութիւն կորզելու: Իր ընկերներէն եւ ոչ մէկը բերան տուաւ, ոչ ալ յեղափոխական կազմակերպութեան մր դոյութիւնը, կամ գործունէութիւնը, կամ անոնց հետ ո եւ է հանդամանքով իր կապակցութիւնը մատնեց, ոչ խակ բառով մը: Միտքը գրեր էր ան չարչարանաց ատկ մեռնիլ — և գրեթէ մեռաւ ալ — կամ բանտի մր մէջ փճացնել իր մատղաչ երիտասարդութիւնը, քան ակարանալ, վատանալ եւ անձը փրկելով իր ընկերները բերան տալ ու կրակել դահնոնք: Մատնութիւնը մահէն աւելի ահաւոր էր իրեն համար: Բայց մահուան գնով չմատնելու համար անանկ նկատողիր մը ունենալու էր· ան որ ասնսվոր էր: Աբտաչէսին այդ նկարագիրը կեանքիս ամբողջ ընթացքին նկրնչիչ օրինակ եղած է ինձ: Ես լինձի լսած եմ յաճախ — «ինչ դարմանալի է որ մարդիկ ալ կրնան խաչը հանուիլ եւ, առանց Քրիստոս ըլլալու, Քրիստոսի նկարագիրը ի յայտ բերել խաչին վրայ»: Դիւրի՞ն է: Ա՛հ, չատերս մեր կեանքին հանգիստ ու խաղաղ պայմաններուն տակ իսկ չենք կրնար Քրիստոսի նկարագրին հետաւոր նշոյլը ցուցնել, ալ ո՛ւր կը մնայ խաչի վրայ:

Դարձեալ, ինչպէս յիշեցի, եթէ մէկը կ'ուզէ ժամանակին այս հանդրուանէն ետ նայիլ եւ դաղափար մը կազմել թէ ի՛նչ էր այդ չրջանին «Համիտեան բէժիմը», թող կարդայ Աբտաչէսին բանտային կեանքը:

Սուլթան Համիտ դերազբաւուած էր ոչ միայն հայ ազդը ջարդելով փճացնելու դիւային ծրագրով, հապա նաեւ չորցնելու յեղին արմատը յեղափոխականութեան որ՝ Աբտաչէսին պէս մաքուր հոգիներու մէջ կը յայտնուէր իբրեւ

յուսահատ բողոք մը այդ ծրագրին դէմ եւ իբրեւ միջոց մը՝ զայն խորտակելու կամ ձախողեցնելու:

Այս երկու հանդամանքներով նայելով Աբտաչէսին վրայ անոր նշանակութիւնը սոսկական անձի մը սահմաններէն դուրս կը պատկայ եւ լայնարձակ սահմաններու մէջ կը մտնէ:

*
**

1909, Հոկտեմբեր, Բարձրագոյն Վարժարանի Ընթարցասրահէն Ընկերութեան նախաձեռնութեամբը, եւ Տր· Յովսէփ Տէր Սահեանեանի խմբագրապետութեամբը «Պարտիզակ» անունով վեցամսեայ պարբերական մր հրատարակուիլ սկսաւ եւ հինգ տարուան վայրկեան կեանքէ մը վերջ դադրեցաւ 1914–ին, Հոկտեմբերի թիւով: Այդ տասնեւմէկ թիւերուն կազմուած հաւաքածոն գրատանս թանկագին հատորներէն մէկն է: Առանկ հրատարակութիւն մը այդ օրերուն համար նորութիւն էր: Եւ լայնածալ 48 կրկնասիւնակ էջերու մէջ չատ հետաքրքրական պարունակութիւն մը կը սեղմեցնէր մեր սիրական «տոքթորը» որ հրապարակի վրայ ճանչցուած գրագէտ մըն էր, մանաւանդ իր «կէս–բժշկական» սիւնակովը օրուան պոլսական չարաթաթերթերուն կամ ամսաթերթերուն մէջ:

Աբտաչէս «Պարտիզակ»ի այդ թիւերէն ոմանց մէջ հրատարակած է «բանտային կեանքէ վերյիշումները» չատ վառ գոյներով:

Անկարելի է տառնք կարդալ առանց աղնուելու: Զարչարանքի նկարագրութիւնները, ինչպէս կ'ըսեն, մարմինը «փուշ–փուշ» կ'ընեն: Մեզք որ իր կեանքին այդ մասին պատմութիւնը չէ լրացուցած:

Բայց այդ պատմութենէն քանի մը հատուածներ հոս մէջ բերել աւելորդ չեմ սեպեր երկու չարժատիպով — մէյ մը, դաղափար մը տալու համար այն դեհենին մասին որուն մէջ նետուեցաւ եւ ապրեցաւ Աբտաչէս եօթը տարիներ — դեհենի մը նման Ինֆէրնոյին դոր նկարագրած է Տանդէ իր վառ երեւակայութեամբը: Երկրորդ, կարելի ընելու ընթերցողներուս, ըստ արժանւոյն, դնահատելու աստիճանը եւ որակը նկարագրի այն տոկունութեան որ Աբտաչէս ի

յայտ բերաւ համխաեան այդ պեհենին մէջ, ոչ նուազ քան այն տոկունութիւնը որ Սեդրակ, Մխաք եւ Աբեդնագով ի յայտ բերին Նաբուգոդոնոսորի կարմրած պեհենին մէջ, եւ նմանապէս մնաց անխանձ եւ անեղծ:

*
**

Ահկէ վերջ Աբտաչէսը պիտի խօսեցնեմ: Բառերը իրենն են: Նախ թէ ինչո՞ւ օձիքը ձեռք առաւ: Գազանիքը կը պարզուի բանտին մէջ, ձերբակալուելէն եւ հարցաքննութեանց ենթարկուելէն վերջ չատ մը բարդ ու անուղղակի միջոցներով, որոնց պատմութիւնը տախտուած ենք հոս պանց առնել:

«Մեր ընկերներէն Յակոբ քանի մը թերթեր ու գրքեր (անտարակոյս յեղափոխական հրատարակութիւններ) առնելով — կը պատմէ իր յուշերուն մէջ — Աստարապարէ ձիով ճամբայ կ'ելլէ դէպի Աբտլանպէկ: Հետը նամակներ ալ ունի եղեր... Սապանճայի մօտերը ծխախոտի դէտ մը (խոլճի) կ'ելլէ դէմը եւ կը հրամայէ կեցնել: Դէտը պարկերը խուզարկած ատեն տեսերու ծրարին կը հանդիպի, եւ կը գըրաւէ զայն: Սապանճա լուր կը ղրկէ: Հոնկէ երկու մարդիկ կուգան կը կապեն Յակոբը եւ Աստարապար դարձնելով կը բանտարկեն: Նամակները կը թարգմանուին: Հետապիր կը տրուի Նիկոմիդիա որ Աբտլանպէկի մէջ ձերբակալեն Շապուհը եւ Ալիքսանը (Աբտաչէսի դիւղի ընկերները): Անոնց տուներն ալ կը խուզարկեն եւ վերջնոյն տունէն գտնուած թերթերը եւ գրքերը, որոնք ես ղրկած էի, կը ծրարեն եւ այդ երկուքին հետ Նիկոմիդիա կը ղրկեն, ուր կը բանտարկուին: Նիկոմիդիոյ բանտին մէջ իրենց ծանօթ քանի մը Հայեր կը տեսակցին հետերնին բայց խելք չեն ըներ ինծի լուր հասցնելու որպէսզի օձիքս ազատեմ եւ յետոյ իրենց փախուստին միջոցները խորհիմ: Ինչ որ է, անոնց ձերբակալութենէն երեք օր վերջը դիս կը ձերբակալեն, եւ անկէ երկու օր վերջ անոնք ալ Պոլիս կը բերուին»:

Կը նկարագրէ այն ահաւոր ծեծերը որոնց ենթարկուած է հարցաքննութեան առեն երբ իր անդրդուելի դատապահութիւնը կը կատղեցնէ իր վայրագ հարցաքննիչները:

Ահաւասիկ մէկ ղրուագ մը որուն նմանները ամէն օր, երբեմն օրը քանի մը անգամ, նաեւ գիշերը, կը կրկնուէին —

«Աստանին նախապահը գայրացած երեւոյթով քովս եկաւ եւ ըսաւ — Ա՛լ չափը անցուցիր: Մեր քթին խնդալ չըլլար: Շուտ ըրէ տեսնեմ: Թերթերը ուրկէ՞ առիր, ի՞նչ միջոցով եկան: Պոլիս ո՞վ կը ճանչնաս: Դպրոցին մէջ մեզասակից ընկերներդ որո՞նք են: Ուսուցիչներէդ որո՞նք այս տեսակ գաղափարներու կը ծառայեն: Շուտ ըրէ, ըսէ, եթէ ոչ մեռած օրդ է:

«Ես անանկ ուժգին ապտակներ սկսաւ գարնել որ աչքերս մթագնեցան: Ինքզինքս պաշտպանելու ջանքեր կ'ընէի, երբ, իրր թէ խօսք մէկ ըրած էին, ամէնքն ալ վրաս թափեցան: Կռուի, կիպ, ապտակ, գաւազան իրար միացած պիս ընկճեցին: Կիպերու եւ կռուիններու տեղատարափին վերջը չկաս...: Ա՛լ չկրցայ դիմանալ խշխշուքին եւ սկսայ յուսահատական դիմադրութիւն մը ընել: Ա՛յ ու ձախ սկսայ հարուածել. մէկուն ձակտին, միւսին աչքին, ուրիշի մը քթին եւ բերնին (օ՛խ)...: կռճակներս ամբողջ փրթած էին: Զինուորի կարմիր եւ խպիկը տնկուած փէսս ինկած էր, մաղերս խառնուած, կօշիկիս մէկը ոտքէս ելած, ու փոշիներու մէջ թաթախուած էի: Այս վիճակին մէջ տեղս գրկեցին պիս անելեւակայելի գայրոյթով եւ հայհոյանքներով»:

Շեմ, փեսա, մահուան ապառնալիք, կաշառք, անուշ լեզու, արձակման խոստում, վերջապէս ամէն կարելի միջոց երբ ապարդիւն կը մնան Աբտաչէսի բերնէն տոսկական մտառութիւն մը իսկ կորզելու, գինքը կը նեռան, «պոտուրումը» ապա «գնտաւը», մերկ եւ խոչտանգեալ, անօթի եւ ծարաւ:

Ահա՛ քանի մը սեւ ու սարսափեցուցիչ ղրուագներ եւս —

«Հագուստներս եւ կօշիկներս հանեցին. մէյն չապիկս եւ վարտիքս թողուցին... (դանէ դուռ մտնելէ վերջ): Հաստ գերաններէ դուռ մը բացին առջեւս եւ հրամայեցին ներս մտնել: Տատամսեցայ մտնել որովհետեւ մութէն աչքերս կը կուրնային եւ խռնուութեան եւ գարշահոտութեան պաղ հով մը երեսիս կը զարնէր: Անանկ կարծեցի թէ այդ տեղը խորունկ փոս մը կար լեցուած ջուրով որուն մէջ նետել կ'ուզէին զիս: Վարանումս տեսնելով կռնակիս տոսկալի կից

մը պարկին եւ ես ինքզինքս պատ գնտաւին մէջ: Դանդը եբեսիս գոցուեցան: Անզգայ ինկած անդս մնացի: Գարշահոտութիւնը անտանելի էր: Յուսահատութենէն կը դողայի... Ապշեցայ երբ խաշոր մուկեր սկսան անվախօրէն պտտիլ բոլորտիքս եւ ոտքիս մատները խածնել: Ձեռքով ոտքով կ'աշխատէի հեռու պահել այդ գարշելի անասունները բայց ի զուր...: Կպակս եւ ականներս իրար գարնուելէն կը ցաւէին...: Երբ առաւօն քիչ մը լոյս ինկաւ պօտուրումիս մէջ ուժերս ժողվեցի եւ ոտքի ելայ եւ չորս կողմս նայելով տեսայ թէ եղած տեղս երեք մէթր երկայն, երկու մէթր լայն եւ 10 մէթր բարձր էր...: Անօթի էի եւ ծարաւի: Գոնէ ջուր տային, բայց մինչեւ իրիկուն ոպասեցի եւ ոչ ոք եկաւ: Միայն լուութիւն...: Աւելի լաւ էր անձնասպան ըլլալ քան թէ անօթի եւ ծարաւ դանդաղօրէն մեռնիլ...: Քանի կը չարչարուէի այնքան կ'աւելնար զայրոյթս եւ առելութիւնս: Յիմարնե՛ր, կը կարծէին թէ այս տեսակ մէջոցներով կրնային ինձմէ գաղտնիք կորզել»:

Ու պոտուրումէն վերջ գնտաւը: Ի՞նչ էր գնտաւը: Մի թէ բառեր բաւական ուժ ունի՞ն իրականութիւնը ներկայացնելու: Անկարելին ընել կը փորձէ Արտաշէս: Ահա՛ հատուած մը միայն իր երկար էջերէն —

«Որքան ապշեցայ եւ ահաբեկեցայ երբ Հալիլ Զամուշ դրպանէն ահագին բանալի մը հանեց ու պոտուրումիս ալ կողմին վրայ գտնուած խաշոր դրան վականքը բացաւ: Մինչեւ այսօր ականջիս մէջ է այդ ժանգոտած վականքին բացուելուն սուր ճռինչը, ու թերեւս մինչեւ կեանքիս վերջն ալ ականջս չի հեռանայ այդ անիծեալ ձայնը: Անեղեւակայելի թանձր մթութիւն մը, ահեղի գարշահոտութիւն մը, խոնաւ հով մը... սարդի ոտաոյններով ծածկուած ծանր ու ժանգոտած դրան մը բացուածքէն ներս կը սիրէր սեւ–սեւ խաւար մը: Ոչ պատ, ոչ գետին եւ ոչ ալ առաստաղ կը տեսնուէր: Բաւական խորունկ էր տեղը եւ գետինը ջուրով ծածկուած: Ձիս ներս նետեցին հակառակ յուզուցած ընդդիմութեանս, եւ դուռը վրայէս գոցեցին, ու ես ինքզինքս պատ անդունդի մը խորը...: Գիտակցութիւնս կամաց կամաց կորսնցուցի: ...Ցորհելէ, երեւակայելէ գաղբեցայ: ...Անօթութիւն, ծարաւ, ցուրտ, ցեխ, գարշահոտութիւն,

անձկութիւն, վիշտ, ցաւ — բոլոր, մարդ ինչպէ՞ս կրնայ տակաւ ապրիլ: (Այդ է հարցը — Արտաշէս, ինչպէ՞ս ապրիլ դո՛ւն կրցիր տակաւ, պատմե՛): ...Իմ քանի մը ամսուան առջի կեանքս երազ մըն էր կարծես, չէի կրնար հաւատալ թէ իրականութիւն էր ան: Երէկուան յաջողութեան գափնիներս, վկայականս, ուսուցիչներուս եւ բարեկամներուս դնահատումը, համակրանքը... այն նուիրական յարկը, դասարանը, անուշ վայրերը որոնց մէջ չարժեցայ եւ ապրեցայ, այն սքանչելի տեսարանները զոր տեսայ, վայելեցի — ասոնք ամէնը տեղի տուին սա ահաւոր փորձառութիւններուս առջեւ — այս գետնափոր նկուղին մէջ, ցեխի, պղտոր ջուրերու մէջ թաթխուած, անօթութեան եւ ծարաւի ճիրաններուն մէջ: ...Անկողինս չորս ու ցեխոտ գետինն էր, վերմակ՝ խոնաւութիւնը, ուտելիք՝ գարշահոտութիւն, ընկերներս՝ մուկերը: ...Ես մեռած էի սակայն մարմինս դեռ ողջ մնացած էր»:

Այսպէս հինգ օր եւ հինգ գիշեր մեռած ո՛ղջ: Երբ գպայպիրկ Արտաշէսը ուշի կը բերեն, կրկին չարչարելու համար, եւ կը տանին նախարարին քով: Այնքան այլակերպուած, հիւծած էր ան որ գաժան մարդը չճանչնար զինա թէեւ միայն հինգ օր առաջ տեսած էր գինքը:

Չարչարանութիւններէն կը չարունակուին բայց արդիւնքը կ'երկայ միշտ բացասական:

Գնտաւէն եւ պոտուրումէն վերջ կ'արգելափակուի սոսկերկրային խցիկի մը մէջ որ բազդատարար իր բառովը, «պալատ» կը թուի իրեն: Այս խցիկներուն մէջ է որ կը յաջողի իր ընկերներուն հետ հաղորդակցիլ անուղղակի եւ ծածուկ մէջոցներով եւ կը յաջողի հաւկնալ այն պատճառները որոնք ձերբակալութեան առաջնորդած էին գերեզնիք, եւ որոնց ակնարկեցինք:

Հոդ ի՞նչ էր կեանքը: Պատկեր մըն ալ տակէ —

«Օրը երկու անգամ դռներնիս կը բանային անհրաժեշտ պէտքերու կամ ջուր խմելու եւ կամ չոր ուտելիքներ ապրուպըրելու համար: Ես գրամ չունէի որ ո եւ է բան ապսպրէի: Ձերբակեցիչներս ատկն եւ գնտաւի ցեխերէն սեւցած եւ փտած էին: Հանէի, բայց ի՞նչ հագնէի...: Դէմքիս ու ձեռ–

քերուս վրայ մատս մը ապտ փակած էր: Ջուր չկար լուացուելու: Եղունգներս երկարած էին, մազերս ոչպի պէս ցցուած եւ խառնուած էին եւ ոջիլներու մէջ կը լողային եւ անոնց առած տանջանքէն կը խնթճնայի...: Ֆէսս կողքերուս տակ կը դնէի խոշտուրդող տախտակամածին տեղած ցաւը մեղմացնելու համար: Կօշիկներս բարձս կ'ըլլային: Վերարկուս՝ վերմակս էր»:

Ալ հերի՛ք: Գիծ մը հոս, գիծ մը հոն միայն ահաւոր պատկերէ մը որուն պատմութիւնը էջեր կը պրաւէն — ու նոյն իսկ այդքանը կը խռովէ, կ'ալեկոծէ հոգին:

Եօթը տարուան — ոչ մէկ օրուան — խաչելութի՛ւն: Եւ սակայն յաղթակա՛ն Համիտին, Շէֆիքին, Մէհմէտ Ալիին, պոտուրումին, զնտանիին վրայ...:

Աստանկ նկարագիրը չի յաղթուիր երբեք:

Ու արդէն ինք իր բերանովը պատացեր էր օր մը դինքը խոշտանգող դահիճներուն երեսին բսելով —

«Ինծի տալիք չարչարանքնիդ չատ չատ քանի մը օր եւս պիտի տեւէ ու ես պիտի մեռնիմ: Սակայն յաղթողը ես պիտի ըլլամ եւ պարտուողը՝ դո՛ւք, քանի որ ամէն ուժ ձեր կողմը ըլլալով հանդերձ — իշխանութիւն, ծեծ, տանջանք, պոտուրում ու բանտ — պիտի չկրնաք բերնէս բառ մը իսկ կորզել: Ես որ կրնամ միս միեւնոյն այսքան դրպդնել եւ ոչինչի տեղ դնել բռնակալ կառավարութիւն մը, բսել է ինծի պէս խումբ մը մարդիկ պիտի կրնան ջախջախել կառավարութիւն մը որ ձեզի պէս դարչելի մարդոցմէն կազմուած է»:

Ալ ի՞նչ ուելցնեմ: Այս էր Աբտաշէսը: Եւ Աբտաշէսը մեր դպրոցին մէկ աշակերտը եւ ընթացաւարան էր:

Մարդ յեղափոխական ըլլայ բայց նախ՝ Աբտաշէսին պէս մարդ մը *ըլլայ:* Այդ մարդը — այդ նկարագիրը — դպրոցը չինեց: Եւ ասանկ շինուած տղաք, իրենց կարգին դպրոցը չինեցին: Անոր համար ըսի, «դպրոցը ամոնք էին»:

Ը.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՏԻՊԱՐՆԵՐ — ՎԱՂԱՐՇԱԿ

Եօթը տարի դասակից եւ դպրոցակից եղանք Վաղարշակն ու ես, նախ՝ Պարտիզակի Բարձրագոյն Վարժարանին մէջ, ուրկէ մէկտեղ ընթացաւարտ եղանք եւ ապա՝ Բոպրրթ Գոլէճի մէջ, որուն ընթացքը չաւարտած, ձգեց ան եւ Ամերիկա անցաւ:

Գուրտպէլէնցի տղայ մըն էր որ կուգար Պրուսայի պաղտասարեան որբանոցէն, իբրեւ բարեբարեալ որբ մը, որ իր մէջ վայլուն ապագայի խոստում ունէր:

Առաջին օրէն իսկ որ դպրոցի շեմքէն ներս դրաւ ոտքր՝ Վաղարշակ իր վրայ հրաւիրեց բոլոր աչակերտներուն ուշադրութիւնը: Տիպ մըն էր ան ինքնայատուկ, նոյն իսկ իր այդ պատանեկան հասակին մէջ: Ամէնէն տարբեր էր, կամ, հակադարձաբար, ամէնքս ալ իրմէն տարբեր էինք: Դասերու մէջ մեզմէ ոմանց հետ չէր կրնար մրցիլ, նոյն առնն սակայն իր բոլոր դասակիցներէն եւ չատ մը բարձրագոյն կարգի աչակերտներէն աւելի հասուն եւ լեցուն միտք մը ունէր:

Դպրոցին մէջ իրենց մանկայատուկ համբաւը ունեցող տղաք կային: Օրինակի համար «զանգակահար» Զէնոբը «եղջերաձի» կը նմանցնէին իր տգեղութեանը համար եւ այդ մականունը կուտային անոր: Կար ձիվանչիր անունով ռուսահայ տղայ մը, որ նշանաւոր էր իր ծեքծեքուն չարժուձեւերով եւ հազուստ կապուստովը: Դպրոցին «ամէնէն լաւ հագուող» տղան էր: Առաջին անգամ ըլլալով իր կռնակը տեսայ ամօթիլիկը, որ սակայն խեղճ տղան գործածելու տեւէ առնթ եւ արդարացում չգտնելով, որուչեց յուսահատօրէն եւ արդարացում չգտնելով, որուչեց յուսահատօրէն իրրեւ «կիրակնօրեայ հագուստ» գործածել: Անչուչա Տօն Ֆիլոթեական տեսարան մը կ'ըլլար ան իր այդ ամօթիլիկովը դպրոցի տղոց մէջ՝ որոնցմէ ոմանք սոսկ կապոյտ վարտիքով եւ կարմիր եմէնիով կը պատէին, իսկ գրեթէ բոլորն ալ կէս մը դիւղացիի, կէս մըն ալ քաղաքացիի պէս կը հագուէին: Ձիվանչիրին արդէն յատկանշական անուն մը փակուցեր էին տղաքը: Զինք կը կոչէին «գիւպպէ»: Ու ա՛յդ

էր ան, իրաւամբ: Կար նաեւ պոլսեցի ոտայ մը փափուկ ու պզպզիկ աղջկան մը պէս: Անունը Տիպրան էր բայց այդ անունով վարժապետները միայն կը կանչէին դինքը: Տղոց համար «Ուզուլ աղջնակ էր» ան ամէն առեն, ամէն տեղ: Սուր մտքով ոտոք ալ կային: Ոմանք նշանաւոր մաթէմաթիկոս էին, ուրիշներ լեզուպէտ, եւ կամ ճարտարախօս: Համբաւները չատ էին եւ իրարմէ տարբեր: Զարուհեան մէջ ալ անուն հանողներ կային ինչպէս տեսանք:

Բայց Վարպետչակին համբաւը եզական էր: Վարպետչակին համբաւը կը կայանար ոչ թէ իր բրածին, իր գիտցածին մէջ հապա՝ իր եղածին — իր անձնաւորութեան մէջ: Ամէն մէկս ալ մեր նկարագրին, վարմունքին, խորհուրդին յատկանշական կողմերը ունինք անտարակոյս բայց ամէնքս ալ կրնայինք մէկ տրուչ դասու մը մէջ դասաւորուիլ իրենց «բնականոն» ոտաք: Անիկա, մեկի հետ բարպառմամբ, պիտի ըսէի, եթէ չտարակուսէի թէ մի գուցէ սխալ հասկցուիմ, անբնականոն ոտայ մըն էր: Մեկի պէս չէր խորհէր, մեկի պէս չէր խոսար, մեկի պէս ոտայական վարվոքներ, չհասպրդուութիւններ չունէր: Կանխահաս ծանրութիւն մը կար անոր մէջը: Կամ, ինչ էր արդեօք որ իր անձնաւորութեան կուտար այդ եզականութիւնը: Ո՛ւ հ անտանելի եւ կամակոր պիծ չունէր իր նկարագրին մէջ: Որր ու ոտքտտ ոտայ մըն էր բայց թէ սիրտր թէ ձեռքր բոց էր ամէնուս հանդէպ: Իր սկզբունքները ունէր եւ անոնց կատշած կը մնար: Ինարհ էր եւ համեստ, բայց նաեւ չատ պոյուն՝ յայտնի կամ դաղտնի արհամարհանքի:

⁂

Երբ դպրոց նոր մտաւ իր մէջ կրօնական դպացումները չատ զօրաւոր էին: Զեմ տեսր թէ տկարացան անոնք մինչեւ ընթացաւարտ եղաւ, թէեւ թերեւս ատիճան մը փոխուեցան: Բայց պահ մը աչքի առջեւ ունենալով պատանի վարդապետը, կրնամ ըսել թէ մաքրակրօն, խոտակրօն քրիստոնեայի մր տիպարն էր ան: Կրօնասէր տրամադրութիւնները միայն նախընթաց դաստիարակութեան մր արդիւնքր չէին հապա նաեւ՝ իր խառնուածքին: Վարպետչակը չաղուած էր ճիշդ այն չափովր որ կրնար դինքը կամ Աւետարանի խանդավառ տարբեայ մր ընել եւ կամ կրակոտ յեղափոխական: Ու վերջապէս եղաւ այս վերջինը:

Դպրոց մտած տարին — չատ լաւ կը յիշեմ — անդամ մը չբջուն պրոֆեսոր մր եկաւ հետաքրքրելու տղաքը իր դրքերովր, որոնք մեծաւ մասամբ Աստուածաչունչեր էին, նաեւ Աւետարաններ եւ Աւետարանի մասեր: Տղաքը մեղուներու պէս թռուցան պրոֆեսորին դլխուն վրայ: Արդէն ամէնքս ալ ունէինք փոքրապիր Աւետարաններ: Մեր դասադիրքերէն մէկն էր Աւետարան — ամէնէն կարեւորը թեթեւս եւ նոյն տաեն ամէնէն աժանր: Վարպետչակն ալ ունէր հատ մր բայց մեզ ամէնքս ալ դարմացուց երբ դրպանը սարպեց դնելու համար ամպիոնի մեծադիր Աստուածաչունչ մր: Որովհետեւ առաջին օրէն իսկ երկով չահադրգռուած էի եւ իրեն տուած էի իմ բարեկամութիւնս, ուզեցի միջամտել եւ արդելք բլլալ այդպիսի անհաչիւ ծախքի մը, եւ ըսի —

«Վարպետչակ, այդ ոտպին խոչոր Աստուածաչունչին ինչ պէտք ունիս որ բոլոր ունեցած դրամդ կը ծախսես. ունեցած Աւետարանդ չի՞ բաւեր»:

«Ի՞նչ պիտք կայ որուն եթէ տուածիս չափ դրամ վճարէի, Աստուածաչունչին աւելի պիտի արժէր: Այս դրքին արժէքին համեմատ տուածս չատ քիչ է», պատասխանեց:

Գրասէր եւ կրօնասէր էր Հաւատարապէս: Այդ ըրածը յատկանշական էր վարպետչակին նկարագրին, ճգտումներուն, վարմունքներուն: Դրամը իրեն համար ո եւ է տեսն արժէք չէր ներկայացներ: Զեռքը անցած դրամը դրքի եւ թուղթի կը ծախսէր: Գիրքով աւելի հարուստ կը դդար քան ոեւէ տեսակ ուրիչ ստացուածքով:

Իր կրօնասիրական դդացումները անվթար մնացին ու մչակուեցան Պարտիզակի դպրոցին մէջ: Իր եւ իմ միջեւ մչակուեցաւ դարտեզ մը սկսաւ եւ պահուեցաւ դպրոտաքուկ բարեկամութիւն մը որուն քանի մը որոչ պատճառներով, յատկան այդ տարիներուն քանի մը որոչ պատճառներով, որոնցմէ մէկն էր երկուքիս հաստարակաց կրօնասիրութիւնը:

Կրօնասիրութիւնով պարծենալ՝ եթէ նոյն իսկ ներելի ըլլար, վտանգելի չէր, որովհետեւ կրօնասիրութիւնը չատ

ժողովրդական չէր զպրոցին մէջ: Կառակասէր տղոց քաջքերէն զոհեր էին կրօնասէր տղաքը: Ամէնէն աննշան սայթաքում կամ յանցանք երեսուն կը դարնէին:

«Հա՛ սա արդարներուն նայեցէ՛ք — կը պոռային — այսօր եկեղեցի չեն գացեր»: Կամ,

«Էհէմ պօթք կ'ընեն, հէմ պահքի օրով մին կ'ուտեն»:

Ինչպէս ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ, մեր զպրոցական տարիներուն ալ կրօնասիրութեան «կերպարանք»ին չէին հանդուրժեր մեր զպրոցակիցները: Պօթք բնելնիս տեսնելու չէին: Ու թերեւս անոնք չիտակ էին իրենց ցոյց տուած այդ ջղայնոտութեանը համար: «Պօ՞թք պիտի ընես — սենեակդ մաքր, դուռդ կղպէ եւ ծունկի եկուր Աստուծոյդ առջեւ»: Ոչ վաղարշակը եւ ոչ ես մեր կրօնասիրութիւնը ցուցադրելդի մէջ դրած էինք: Անկեղծութեան անմրցելի տիպար մըն էր վաղարշակ, եւ պիտի հետեւցուէր անշուշտ թէ անկեղծ մէկը չէր կրնար կեղծաւորի մը հետ բարեկամ ըլլալ: Երկուքս ալ անկեղծ էինք մինչեւ մեր ծուծը:

Բայց զպրոցի մը մէջ՝ ուր սեփական կեանք ապրիլ անկարելի էր, ի՞նչպէս կրնայինք կրօնական կարգ մը պարտականութիւններ աչքէ ծածուկ կատարել: Կ'ապրէինք ու կը չարժէինք ներսը՝ դասարանի մը կամ ննջարանի մը մէջ, իսկ դուրսը՝ դաշտը կամ պարտէզը: Մինակ չէինք այս երեք տեղերուն մէջ: Երբ Աստուածաչունչը բանայինք կարդալու մեր կառակարան կամ թևեւամիտ ընկերները խօսք մը, դիտողութիւն մը կ'ունենային մեր ուշադրութիւնը չգրգռելու մեր կարգացածէն, ու երբեմն աւելի դէշը...: Աղօթքի համար առանձնութիւն գտնել միշտ դժուար գարց էր: Երբ դիշեր ըլլար անկողինը կ'ըլլար խորաններիս: Գլուխնիս կը քաշէինք վերմակնուս տակ եւ մեր աղօթքը կ'ընէինք ապա կը չիտակուէինք դլուխնիս կը գամէինք բարձերնուս վրայ եւ մանկական միամտութեամբ կը թաղուէինք բարի Հօրը դիրկը:

Բայց երկուքիս ալ կրօնասիրութիւնը չէր գոհանար առանձնական աղօթքով: Ի՞նչպէս կրնայինք մէկտեղ աղօթելու առիթ եւ յարմարութիւն գտնել: Այդ էր մեր երկուքին փափաքը: Բաւական մտածեցինք: Ու վերջապէս լուծում մը գտայ ես: «Վաղարշակ — ըսի, օր մը, դիւա մը ըրած ըլլալու ուրախութեամբ — ամէն դիշեր սերտողութեան պահէն վերջ պարտէզին ծայրը թութի ծառին տակ ժամադիր ըլլանք եւ հոն մէկտեղ աղօթենք»: Համաձայն գտնուեցաւ ինձ: Ատկէ վերջ, եթէ անձրեւ չգար, այդ թութին ծառին ոտքը գիրար կը գտնէինք եւ երկուքս ալ, կայնած դէմ դիմաց, կ'աղօթէինք կարգաւ: Պարտէզը այդ պահուն ամայի կ'ըլլար: Գիշերուան սերտողութիւնը լմնցածին պէս տղաքը առհասարակ ննջարանները կը վազէին: Մենք երկուքս սովորութիւն ըրեր էինք ննջարան երթալէ առաջ իջնել մեր «մառուր» որուն միակ վատը Աստուծոյ անտեսանելի այլ առյդ ներկայութիւնն էր: Երկու պատանիներու միամիտ հաւատքը խորանն էր այդ սրբավայրին: Կը յիշեմ թէ ի՛նչպէս ձմրան եղանակին իսկ, ձիւներուն մէջէն քալելով, ուսերնիս ներս քաշած, դողդողալով կ'երթայինք կը կենայինք այդ նոյն ծառին տակ մէկտեղ աղօթելու համար: Եթէ ուեւէ պատճառաւ արգիլուէինք երթալէ կարծես կը հալածուէինք խորհրդաւոր ձայնէ մը որ մեր ականջներուն մէջ կը հնչէր անդադար: Աստուծոյ ձայնն էր ան որ կը թուէինք լսել թութին ծառին կոդմէն: — «Սիրելի դաւակներս, ինծի եկէ՛ք որ օրհնեմ ձեզ»:

Կը յիշեմ նոյն իսկ թէ մեր երկուքին աղօթքներուն միջուկը ի՛նչ էր: Կ'աղօթէինք մեր զպրոցակից ընկերներուն համար: Եթէ մէկը հիւանդ ըլլար, անպատճառ անոր ապաքինումին համար Աստուծոյ միջամտութիւնը կը խնդրէինք: Հայհոյիչ տղոց համար խորունկ ցաւ ունէինք եւ մեր այդ ցաւը Աստուծոյ կը յայտնէինք չատ պարզ բառերով: Մեր դժուարութիւններուն եւ փորձառութիւններուն յաղթելու համար Աստուծմէ «չնորհք» կը խնդրէինք: Ու չէինք մոռնար անբացատրելի յանկերգելու — «Ո՛վ Աստուած, մեր ապդը վրիկէ իր տառապանքէն եւ ազատ բրէ»: Անձնասէր չէինք մեր աղօթքներուն մէջ:

Մեր աղօթքին վերջը կամ առաջ, բան յարմարութեան, կրօնական նիւթերու շուրջ դաղափարի փոխանակութիւն կ'ունենայինք: Մեր մխքը չարունակ կը զբաղեցնէր «չար» ազդը «բարի» ընելու հարցը: Անդամ մը որոչեցինք թըղթիկներու վրայ չինիչ խորհուրդներ եւ խօսքեր գրել եւ

ապին անդին սահնելու եւ պարակին մէջ թաւիլ: Մանուկները երեւակայեր էինք թէ երբ առանց պատահարի դեռանին վերցնէին եւ կարպային առանց պիտնալու անոնց աղբիւրը, պիտի ապրուէին իրենց կարգացածէն եւ իրենց կեանքն ու վարմունքը արթագրելու ջանքի մը անձնատուր պիտի ըլլային: Մեր ապագ հասակէն մենք գիտէ պատասխանատու կը զգայինք այն աշխարհին համար որուն մէջ կ'ապրէինք — գպրոցը, աշակերտութիւնը, ապրը, անոր ներկան եւ ապագան:

Կեանքիս բոլոր օրերուն ապօթիկ պագրած չեմ, ու հաւատքը այն Աստուծոյն՝ որուն ապօթած եմ, երբէք կորսընցուցած չեմ, բայց սա՛ պիտի որ ես ա եւ է առեն Աստուած եկաւ և դէմս կայնեցաւ և ունկն դրաւ ապօթքիս, այդ ալ պատահեցաւ առաւպապէս այդ թուրիի ծառին տակը, երբ, Վարպետին հետ, ապօթելի ապս մարդուս հետաքրքրով եւ անկեղծ ջերմեռանդութեամբ:

«Եկէ՛ք, զաւակներս, որ օրհնեմ ձեզ»: Այդ թագրը ձայնը պատանեկան անցեալէս մնացած է ականջիս մէջ մինչեւ այսօր: Կը ճանչնայի ապաք որոնք ծառերու առուերին տակ կը սերտաբանէին: Բանիբ չունեմ: Անոնք ալ կեանքի բռնատեղծութեան սիրոյ թելին վրայ կը նուագէին: Մերը սակայն այդ բռնատեղծութեան աստուածային թելին նուագն էր: Մեր սէրերուն աստրկան Աստուած էր: Մեր երգը՝ աղօթք էր: Մինչեւ այսօր Աստուած մնացած է առաջին սէրբս: Մինչեւ այսօր ծառի մը հովանին ապօթքի հրաւէր է ինձ: Մինչեւ այսօր ծառերու ոստափնունը իմ ականջին կը հնչէ որպէս ձայն մը, որուն խորհրդաւորութեան այլ եւս բնաւանի եմ — «Սիրելի զաւակս, եկո՛ւր որ քեզ օրհնեմ»:

*
**

Վարպետ եւս անյապ ընթերցող մըն էր: Մեր ուսումնութեան նախնական տարիներուն բաւական անդլիերէն չէինք գիտեր որ անդլիերէն լեզուով գրքեր կարդայինք: Դպրոցական գրցանակները ամէն կարդի համար անդլիերէն գրքեր էին: Ես իմ գրցանակներս չէի կրնար կարդալ ու հասկնալ մինչեւ իմ վերջին տարիս: Ամէնքս ալ հայերէն կը

կարդայինք: Բարեբաղդաբար այդ տարիներուն մեր հայերէն կարդացեր ենք որովհետեւ հետագայ տարիներու ընթացքին անդլիերէն գրքեր կարդալու անվերջ պատեհութիւն պիտի ունենայինք, ինչպէս որ ալ արդարեւ ունեցանք:

Դպրոցին գրատունը մեծաւ մասամբ հայերէն գրքեր կը պարունակէր: Գրքերու հաւաքածոյին մէջ կը գտնուէին բաւական թուով թարգմանութիւններ օտար հեղինակներէ: Մանաւանդ վէպերը, ինչպէս պիտի ակնկալուէր, չատ մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէին: Հիւկոյի Թշուառները, Խօժէն Սիւի Թափառական Հրեան ձեռքէ ձեռք կը չրջապտյին առանց հանգիստ առնելու գրատան գարակներուն վրայ: Վարպետին գրքի համար այնքան տխրժակ ունէր որքան պօղոսի սէս ապաք, ինչպէս տեսանք, փիլափիլ:

Կրնամ բսել թէ ընթերցասիրութեան առաջին ներշնչումս վարպետին ընդունած եմ: Ձէր կարդար· յաւէտ կ'ընկղմէր իր ընթերցումին մէջ: Գրասեղանին առջեւ, կամ անկոպինին եզերքը կը գամուէր եւ ժամերով կը կարդար: Կարդացածը կ'ապրէր: Դէպքերը, դէմքերը կեանք կ'առնէին եւ անոնց հետ, անոնց մէջ կ'անէանար: Գրական ճաշակ ունէր՝ իր տարիքին համեմատութեամբ՝ անսովոր չափով: Կարդացածովը կը յափշտակուէր եւ ջղաձիգ չարժումներով իր ներքին յոյզերը կը մատնէր: Երբ դիրք մը լմնցնէր, թարմ ապատորութիւններու տակ, կը խորհրդածէր պատմուած դէպքերուն եւ ներկայացուած նկարագիրներուն վրայ: Իր դպացումները միշտ խորունկ էին եւ աներկդիմի: Ժամերբ նման նկարագիրներ կ'տեսէր, եւ իրրեւ թէ իր անձնական թշնամին եւ հալածիչը եղած ըլլային, լուտանքի եւ պարատանքի տարկայ կ'ընէր զանոնք: Զարութեան, անիրաւութեան, անպատութեան չէր հանդուրժեր: Միւս կողմէ, կը խանդագատէր եւ անդուսպ զմայլանքով կը խօսէր այն նկարագիրներուն վրայ որոնց մէջ քաջութիւն, վեհանձնութիւն եւ ճշմարտութիւն դտած էր:

Աստն առն խանդավառութիւնը կը յորդէր եւ իր ընկերները գլուխը ժողվելով բարձրաձայն կը կարդար կարդ մը հատուածներ կամ էջեր որոնցմէ յուզիչ կամ դատարտ յուզիչ տպատորութիւններ ընդունած էր:

Տօն Քիչօթը մեծ մասամբ, ինքնիրեն կարդալէն զատ, նաեւ մեզի ալ կարդաց: Երկիծարանութեան այդ եզական դլուխ գործոցը դասապրքերուն հետ կը պատկնէր եւ դարնէրուն կը բանար էջ մը եւ Սանչօ Փանզայի միմոսութեանց նկարագրութիւններովը մեզ կը զուարճացնէր: Այդ ատեր հերոսնէս զարճաւ: Ելած նստած տեղերնէս Սանչօ Փանզայի վրայ կը խօսէինք: Ու աւելի կենդանի գոյն կ'առնէր այդ ատեր երբ Վաղարշակը կարդար իր ձայնական ելեւէջներով եւ ինքնայատուկ շեշտերով, քան երբ մենք առանձինն կարդայինք: Կարդացածին մէջ կեանք կը դնէր եւ իր խանդավառութիւնով կը վարակէր մեզ: Բնաւ չեմ մոռնար իր դէմքին արտայայտութիւնները երբ Տօն Քիչօթը աղբեւը կ'առնէր եւ կը կարդար մեզի: Մեր ամէնէն առոյգ եւ լիաթոք խնդուքները այդ պահերուն ունեցած ենք:

Վաղարշակին յիշատակին, ասկէ քանի մը տարի առաջ, ամրան մը ընթացքին ծայրէ ի ծայր կարդացի Տօն Քիչօթի անդլիերէն թարգմանութիւնը: Դիւրք մըն է ան որ ինքն իր մէջ ամբողջ դրաւած մը արժէքը կը խտացնէ: Ոչ մէկ անհատի դրական դաստիարակութիւնը կրնայ սկսիլ, կամ լրանալ, առանց քանի մը դասական անմահ դրքերու ընթերցման, առանց կարդլին, Տօն Քիչօթի: Ու ես հարկաւ այդ դրքին էջերուն մէջ կարդացի նաեւ՝ անհետանալի մելամոյ դրուած՝ պատմութիւնը դպրոցական այն օրերուն երբ Վաղարշակը կ'բլլար դասական դրականութեան մեր անպաշտօն վարժապետը: Սրտիս մէջ հպարտութիւն չիշատակներու հետ զուգորդուած է Վաղարշակը, բայց Սանչօ Փանզայի զուդորդութեամբ՝ անոր դէմքը աչքիս առջեւ կուգայ պայծառ ժպիտի մը լոյսին տակ:

***

Կարդացող Վաղարշակը նաեւ գրող էր: Դպրոց մտած օրէն համբաւ չահեցաւ իր ոտանաւորներովը: Իր հետը բերած էր արդէն բեւ մը թուղթ զոր ինք մրոտած էր: Անչափահաս տարիքի մէջ բնականաբար անկարող էինք իր արտադրած «բանաստեղծութեանց» դրական արժանիքը դատելու: Կը բաւէր սակայն որ ինք կարող էր դիւրութեամբ ոտանաւորներ արտադրելու, ու մենք անկարող էինք — ա՛յդ իր վրայ կը հրաւիրէր մեր հիացումը: Սահելիքը որոշ եւ անեղկղմի իրողութիւն մըն էր թէ դրական բնատուր կարողութեամբ օժտուած տղայ մըն էր ան:

Մարդպարտաշար դիր ունէր: Դիրքին համար աւելի կը նախանձէի իրեն քան դրածին: Բայց դրովը, դրածովը եւ կարպացածովը Վաղարշակը դպրոցական օրերուս հերոսներէս մէկն էր: Առաջին օրէն իրարու հետ բարեկամներ էինք եւ բարեկամներ մնացինք մինչեւ վերջը: Իր դրած ոտանաւորները եթէ ո եւ է մէկուն չկարդար՝ ինծի կը կարդար: Ես միշտ հիացիկ ունկնդիր էի իրեն:

Ոտանաւածքով հերոսապաշտ եղած եմ միշտ: Դրական արժանիք ուր որ տեսած եմ՝ պանծացուցած եմ: Եւ նոյն իսկ հանճարը դնահատումով, հիացումով կը սնանի: Հանճարի մը համար եւս դնահատումը, ծափը այն դերը կը կատարէ ինչ որ ցօղն ու անձրեւը կը կատարեն ծառին կամ ծաղկին համար: Ու այսպէս եթէ վաղարշակ ծառն էր, ես ալ իր ոստիչ ջուրն էի: Արդիական բացատրութեամբ, իր «դրական դործակալն» էի դպրոցին մէջ, կամ թերեւս իր դրական տպանդին փողն ու թմբուկը:

Շատ չանցած ամբողջ աշակերտութեան մէջ ճանչցուեցաւ, ու նաեւ սիրակուեցաւ Վաղարշակ իբրեւ «բանաստեղծ»: Մոդոյն այլ եւս իր հարազատ անունը եւ սկսան պինք կանչել «բանաստեղծ»: Տղաք՝ որոնց նախասիրութիւնը դպրոցին մէջ ուտել, խաղալ, զուարճանալ էր քան «իմաստութեամբ աճիլ, զօրանալ», Վաղարշակին այդ մակդիրը կը դործածէին կէս մը ծաղրանքով կէս մըն ալ արդահատանքով:

Այդ տղաքը դպրոցին շուկայիկ դասակարգը կը ներկայացնէին, կամ բանիք, ցիւրապաշտները: Ամէն դաս, ամէն յատկութիւն, կարողութիւն, տաղանդ կը դատէին սոսկական հարցումի մը պատասխան փնտռելով — Առոնք ապագայի նիւթական յաջողութեան կը նպաստե՞ն թէ ոչ: Ինչ որ կը խոստանար նպաստել դործի մէջ յաջողելու, դբաղմամ չահելու — ա՛յդ էր իրենց համար նախընտրելի եւ նախանձելի յատկութիւնը, կամ կարողութիւնը: Բանաստեղծութիւնը մինէ «փոր կը կշտացնէ՞ր»: Կեանքի լիութիւնը

կամ «առաքինութիւնը» նիւթական բարեկեցութեան մէջ մի-այն կը դանէին անոնք: Թէ՝ կեանքը, եթէ իր ամբողջութեան մէջ պիտի նկատուի, «հացէն» աւելի է, չէին պիտեր, չէին հասկնար անոնք: Գեղարուեստի ճաշակը, հասկցողութիւնը, կարօտը չկար անոնց մէջ: Իրենց հաշուովը «բանաստեղծ» բլլալ կը նշանակէր անօթութեան հետ պայմանագրուիլ:

Մեր կարգին մէջ ունէինք Սարգիս մը: Նիւթապաշտութեան մարմնացումն էր ոտքին մատէն մինչեւ գլխուն մազը: Երբ քիչ մը թուաբանութիւն եւ առևտրականութիւն սորվեցաւ երէց կարգը չմտած գպրոցը ձգեց եւ հօրը գործին մէջ մտաւ գրամ չահելու անյագ ծարաւով: Այդ ատուն մտնէն երբ խորհիմ — ու յաճախ ալ միտքս կ'իյնայ ան պի իր նմաններուն չատ կը հանդիպիմ արդի ընկերութեան մէջ — այն եղրակացութեան կը յանգիմ թէ ուզակի սեռած էր այն ցեղէն որոնց արիւնը Բաղրատունիներու սեռունդը, հետեւար անցեալին մէջ, Պագրատիները կամբջեց Հայաստանին հետ: Այլապէս, վստահ եմ թէ Սարգիսի հայրըն ալ մայրն ալ Հայ էին...:

Այս Սարգիսն էր որ Վաղարշակին կոպին փուչն էր: Շատակ փորձանք էր: Եթէ պատահէր որ Վաղարշակին գրած ոտանաւորներէն մէկուն քանի մը տողը պէք ձեռք ձգէր ա՛լ քաշքշտիններուն եւ խեղկատակութիւններուն վերջը չէր բերեր: Արդէն բանը գործը խեղկատակութիւն էր: Կարծես թէ բոլոր ազաքը բեմի մը վրայ գրած, իր դերասանները ըրած էր եւ ինք իրրեւ միակ հանդիսականը անոնցմով կը զուարճանար:

Զարերու գործը կը յայտնի, կ'ըսեն: Ու եթէ Սպմոնեանուն պիտի հաւատանք Դաւիթ Թաղաւորին օրերէն ի վեր այդպէս եղեր է: Տեսնե՛նք:

Մեր Վաղարշակը իր մէկ ոտանաւորին նիւթ ըրած էր «Վարպետին Աղջիկը»: Ձեմ յիշեր ինչ խաղով կամ առանկութեամբ Սարգիսին ձեռքը անցած էր այդ բանաստեղծութիւնը զոր զոյ սորվելով իրիկուն, առտու, դասարանին մէջ, դասարանէն դուրս, ուր որ պատեհութիւն կը ըստանէր, կ'արտասանէր արտասանութիւնը զարդարելով հա-

զարումէկ մխիթարութիւնով որ Վաղարշակն իսկ ակամայ կը խնդացնէր:

«Վարպետին Աղջիկը. հէ՞: Վա՛յ բանաստեղծ, վա՛յ: Ո՞ր վարպետին եւեւ հանդիպեցար դուն այդ աղջկան...: Չը՛, տղա՛ք, մարդ բանաստեղծ բլլալու է որ վարպետին եաին աղջիկ փնտռէ...: Ծօ, կը վայելէ՞ քեզի...»:

Խեղճ Վաղարշակը ի՞նչ ըսէր որ ապատէր իր անպատիւ չարչրկիչէն: Եթէ իսկ եւ իսկ մեղապարտ եղած բլլար այդքան պիտի չի չարչարուէր: Աղջիկը ո՞ւր, Վաղարշակը ո՞ւր: Իրարմէ այնքան հեռու իրականութիւններ էին ատոնք որքան են բիւեռը եւ հասարակածը: Արդէն Սարգիսն ալ պիտի չէր ո՛րքան անմեղ եակ մրն էր Վաղարշակը եւ ճիշդ այդ պատճառաւ կատակները ծայրայեղօրէն կ'անդիպացնէր:

Վաղարշակին նեղչնչման պրիւրը եղած էր մեր ննջարանին կից պատատուն, գոյներ նետած ատաձոյ վարպետը որուն վրայ պատկերին կեդրոնական մասը կը կազմէր աղջկան մը դէմքը: Պատուհանէն դուրս տեսնուած բազմաթան տեսարաններու բանաստեղծութեան նիւթ ընելէն վերջ նոյն իսկ վարպետին աննեղչնչիչ մէկ պատկերէն նեղչնչուելու էր ան...: Չէ՞ որ բանաստեղծ էր, ու բանաստեղծներու նեղչնչմանց սահման չկայ...:

«Բանաստեղծ, հավրում — բաւ Սարգիս օրին մէկը, իրրեւ վերջարան իր մխիթարութեանց մէկ արարուածին — հայրիկիս մաղազային մէջ ուշաթ պիլէ չեն տոներ քեզ: Աչքդ բա՛ց տէ սա բանաստեղծութիւններէդ վազ անցիր»:

Հա՛, հա՛, միթէ Սարգիսին խրատո՞վ պիտի առաջնորդուէր Վաղարշակ: Երբե՛ք: Սարգիս ո՞ւր մնաց ի՞նչ հոդս — չեմ պիտեր...: Բայց Վաղարշակ իր բանաստեղծութեամբ ապրեցաւ, եւ չատ աւելի երկար պիտի ապրէր թեամբ ապրեցաւ, եւ չատ աւելի երկար պիտի ապրէր եթէ իր կեանքին խնայէր Նախախնամութիւնը:

Աւա՛ղ, ինչպէս որ անցողակիօրէն յիշեցի, կանխահասօրէն մեռաւ ան իր կարողութիւններուն առաջ պտղաբերութենէն առաջ: Աղքատ ծնաւ, աղքատ ապրեցաւ, աղքատ մեռաւ բայց ո՛րքան հարուստ այն կշռով որով Աստուած կը կշռէ ամէն անհիւթական արժէք:

Դպրոցին լուրջ տղաքը — եւ ատոնք բարձրագոյն կար-

պերու աշակերտներն էին — յարգանքով եւ դուրսբանքով կը վերաբերուէին վաղարշակին հետ: Անոնք ալ պինդը «բանասեղծ» կը կանչէին բայց համոզմամբ եւ հիացմամբ: Դպրոցին «գրագէտ»ներուն որդեկիրն էր ան: Գալուստը, Յակոբը, Պետրոսը որոնք երիցադոյն կարգի ամէնէն պատկառոյզ տղաքն էին, իրեն հանդէպ մեծ սէր ունէին եւ պատեհութիւն չէին կորսնցներ իրենց սէրը յայտնելու ապրելու եւ առաւտեան ազաւոյյներով: Սարգիսին եւ անոր նմաններուն ցոյց տուած ոչին եւ ժխտական վերաբերումը աւելի քան կը հակակշռէին լուրջ տղաքը: Եթէ մէկ կողմէն վաղարշակին աքացի պարնող կար, միւս կողմէն, իր ցոյց տուած յատկութիւններուն համար իրեն գոփներներ մատուցանողներ եւս պակաս չէին:

***

Վաղարշակը իր մօրը որովայնին մէջ ձեւուած էր վաւօղի դեր կատարելու ընկերութեան կեանքին մէջ: Այն յատկութիւնները որոնք պինդը յեղափոխական բրին դերասանդպէս սա երկուքն էին — զաղափարապաշտութիւն եւ բոցավառ խանդավառութիւն:

Ձերեկ ու գիշեր երազներու մէջ թագուած կ'ապրէր վաղարշակ: Կրնամ ըսել, Պարսիզակի երազատեան էր: Իր սիրտը եւ միտքը տուած էր հարցի մը լուծման: Այդ հարցն էր՝ ազգը ինչպէ՞ս ազատել իր հոգեկան եւ քաղաքական տարտութենէն: Կարծես թէ այդ հարցին լուծման ամբողջ պատասխանատուութիւնը ինքն իր վրայ առած էր: Կերազեր, կ'ըսեմ, որովհետեւ այդ տարիքին եւ այդ պայմաններուն մէջ ուրիշ մէկուն կամ կարելիութիւն չունէր: Այդ չրջանին ամէն հարց տեսականօրէն միայն կրնար լուծուիլ — երազներու, խորհուրդներու մարդին մէջ: Բայց կարծես թէ վաղարշակ լուծած էր իր հարցը: Դեռ դպրոցական էր, անխոհեմ էր, կեանքի անողոք իրականութեանց ընտանի չէր: Բայց դոհ էր որ կրնար տեսիլը ունենալ ազգային ապատագրութեան եւ անոր ռազմավարական ծրագիրը թուղթի վրայ դնել: Առանց բանակի գաղափարի մը յաղթանակին կը հաւատար: «Ազատութեան դասը ազատութեան սիրով կը չահուի» կը յանկերգէր: Եւ ըսածն ալ ճշմարիտ էր: Զէր նեղեր սարկութեան մէջ համակերպումի: Սարկութեան մէջ հանդիսա կը նախընտրէին չաստեր՝ ազատագրութեան սիրոյն եւ անխուսափելի պայքարին բերելիք վտանգներէն եւ զրկանքներէն: Ժողովուրդին զանգուածը, մանաւանդ ունեւոր դասակարգը, այս մտքէն էր: Ասոր դէմ ծառացած աննչան փոքրամասնութիւն մը ճանչցուած էր, արդեամբ կամ գաւանանքով, իբրեւ «յեղափոխական»: Վաղարշակ եւս, երուանդին եւ Արտաշէսին պէս, «յեղափոխական» էր:

Բայց, ինչպէս ըսի, վաւօղային էր որովհետեւ իր գաղափարապաշտութեան կը միացնէր անսահման խանդ: Իր բոլոր խօսքերը, պատգամները, որոնք արտայայտութիւն կը գտնէին լեզուով կամ գրչով, բոլոր նման տաք էին եւ կարմիր: Իր հոգիին կրակը աչքերէն դուրս կը պոռթկար: Կարճահասակ տղայ մըն էր բայց խոշոր գլխով, որուն մէջ, հրեղէն չանթեր կտանելու համար խորհուրդի փոքրոյ անընդհատ կը զարծէր:

Համոզումով կը խօսէր, եթէ ոչ խմաստութիւնով: Յեղափոխականին առաջին յատկութիւնը արդէն խմաստութիւնը չէ: Խմաստուններու հատուածած աւանդութեան (արարուխո) ջրմէ ջատագովներ են: Բայց յարձակողականութեան եւ խանդավառութեան վաւօղ պէտք էր որ աւանդութեան մը հիմերը պայթեցնէ: Վաղարշակը այդ դերին համար ծնաւ, ապրեցաւ եւ մեռաւ:

Իր ընդունած դասախարակութիւնը գործածեց այդ դերը կատարելու համար ազդուօրէն:

Դպրոցին լլլելէ վերջ հինգ դասընկերներ մտանք Բոպրրթ Գոլէճ: Մէկը վաղարշակն էր: Յեղափոխականներու բոյն մը կար նաեւ հոն: Վաղարշակ իր հոգին մէջ ինկաւ հոն: Բայց օր մըն ալ երբ Համիտի ատիկանութեան թաթը երկնցաւ այդ բոյնին, անոր մէջ թաուած արծիւները բրտնելու եւ խեղդելու համար, անոնք ալ թեւ առին թռան եւ մէյ մէկ հետաւոր ցամաք ապաստանեցան:

Ինչպէս յիշեցինք վաղարշակ Ամերիկա ինկաւ: Տասը

տարիներ, մինչեւ անոնք գմեկ իրարմէ բաժնուած պահէ։ 1905–էն 1915 դրականութեամբ դրագնաց ան։ Ան մը «Արագած» անունով գեղարուեստական մը հրատարակեց Նիւ Եորքի մէջ։ Ապա Եգիպտոս մը մէջ կրցաւ պահ մը կեցուցած իր խարխուլ դնեքը։ Ամիկա գէթ իր հոգիին խորագոյն բաղձանքը գոհացուց։ Բայց ապրուստին ծառանելու ճակատագրական դրկանքի եւ անառարկելի մէջ ապրելուս իր այն քանի մը տարիները որոնք յետագայ վախճան ունեցան։ Նիւ Եորքէն Պոսթոն համբերած առեն երկաթուղիի ապշեցուցիչ արագի մը պոռ Եղաւ։

1915–ին երբ Նիւ Եորք իրարու հանդիպեցանք երկուքս ալ նոյն բարեկամներն էինք բայց տարբեր դերերու մէջ — ան յարմարցուած յեղափոխական գրագէտ բլլալու, իսկ Եա՝ քարոզիչը Բանին։ Ոչ ան փոխուած էր եւ ոչ Եա — երկուքս ալ կը մնայինք մեր պատմաբանասիրութեան մէջ — բայց ան մէկ նպատակի համար, Եա ալ՝ տարբեր նպատակի մը։ Ան իր մէկ ձեռքին մէջ գրիչ մը ունէր եւ միւսին մէջ սուր մը։ Իսկ Եա՝ մէկ ձեռքս մէջ գրիչ մը իրեն պէս, բայց միւսին մէջ՝ խաչը։ Մեզ վարպետչակը մեռաւ եւ իր մարտը հոգիին մէջ թողուց այն բոլոր ծրագիրները որոնց գործադրութեան մէջոց բրած էր սուրն ու գրիչը։ Ես կը մնամ դեռ երկուքն ալ ձեռքերուս մէջ։ Ու հիմա գէ՛ Եա նայելով գէ յառաջ նայելով կը տեսնեմ որ մենք երկուքս ալ ոչ միայն բարեկամներ էինք, հապա նաեւ՝ գործակիցներ։ Մարդ երբէ իր մէկ ձեռքին մէջ գէ խաչը եւ գէ սուրը նոյն առեն մէկտեղ չի կրնար բռնել, գէթ կրնայ խաչը բռնած առեն գործակիցի անոր հետ որուն ձեռքը սուրը կայ։ «Ազատութեան դասը ազատութեան սիրով կը չահուի» կ'ըսէր։ Ապա ուելցուց «նաեւ արիւնով»։ Կը հաւատամ։ Պատմութեան արձագանգն էր վարպետչակի այդ դառանքը։

Թ.

ՅՈՒՕԶ ԿԱՊՆ

Դպրոցին տնօրէնն էր Տր. Զէմպրոս բայց աշակերտութեան առնուազն կէսին հաւատարիմ հոգատարութեան լրացնելիքն ուխտ Յուսէպ Կապլին հետ էր։ Նախապատրաստական կարգերէն սկսեալ մինչեւ կրտսերարոյն կարգի աշակերտները Յուսէպ Կապլէն կը պատանէին իրենց անթաղ վհատապետ որուն կամքը իրենց օրէնքն էր։ Կը սիրէին դինքը, նաեւ կը վախնային իրմէն։ Թէ՛ կը ծեծէր թէ՛ կը պաշտպանէր դանոնք։ Վարժապետներն իսկ կ'ակնածէին իրմէն, գէթ կը դպուչանային հետը խնդիր ունենալէ։ Արշակ էֆէնտին իսկ, որուն չուքը այնքան ծանր էր, Յուսէպին քովէն անցած առեն իր լուրջ դէմքը կը պայծառացնէր ժպիտով մը իբրեւ հաւատարիմ բարեկամութեան…։

Մեզի Տր. Յովսէփը յանդգնութիւնը ունեցած էր օրին մէկը, իր սովորական շփոցին ենթարկելու դինքը յանցանքի մը համար, բայց դժբաղած էր հազար անդամ…։

Տր. Յովսէփին դասական պատիժն էր յանցապարտին ափերը քանակագծութեան ենթարկել դասարանի մը առանձնութեան մէջ։ Քանակագծութիւնը համբանքով էր, բուռ յանցանքին լրջութեան։ Շատ չէր խօսեր ան։ Յանցաւորին ափերը կարմրցնելէն վերջ կտրուկ կերպով կ'ըսէր — «Լե դնա՛։ Եթէ նորէն դաս քովս այսքանով չես ազատիր։ Խելդպ պլուխդ ժողվէ եւ մարդ եղիր»։

Մեզ առթիորը չատեր «մարդ» բրած էր իր քանակովը որքան եւ իր ուժեղ անձնաւորութեանը ազդեցութեամբը, ու խորհեր էր գէ կրնար նաեւ Յուսէպ Կապլէն կոտրել, եւ պոպոլ անոր հրատակային բնազդները։ Առաջին փորձը, ուղղակի անոր հրատակային բնազդներուն ակնարկեցինք, ձախողեցաւ վերջ, երկրորդ կամ կրկնուած ակնարկեցինք, ձախողեցաւ վերջ, երկրորդ կամ կրկնուած փորձերու փափաքէն կամ նպատակէն միանդամ ընդմիշտ հրաժարած էր։

Յուսէպը քանակին առաջին հարուածէն սկսեալ այնպիսի չինծու վայնասուն մը փրցուցած էր որ աշակերտութիւն եւ ուսուցչութիւն առքի հանած եւ ահ ու դողի մատնած էր խորհիլ առիով անոնց գէ մարդ կը սպաննուի։ Քանակա-

կածուխները ընդհատեր էր տաքթորը, այլայլած եւ դուռնառած, համրանքը չէմնցուցած եւ դասարանէն դուրս քրշեր էր այս «դիւային հանելուկը» բայց անոր առաջ ու վրայ ապտակը չէր դադրած ժամով:

«Ծօ, ի՞նչ եղաւ, Յօսօզ», կրկնուած հարցումներուն դէմ նորէն «ուֆ, ուֆ»ի մը միայն կրցած էր բողոքաչունչ ապտակ եւ կած ու ողբ իրը թէ հոգեպատ հրէշտակի մը հետ ճգնաժամային մարանչումի մէջ գտնուած էր:

Կապէնի առաքելութիւնն էր ա՛յդ պղրոցին ամէնէն պատիժառելի ուժին յայտնելու համար: Իր ապրկայուղութեան թաւերակոնացումը այնքան իրական էր որ ոչ մի՛այն տաքթորը եւ վարժապետները պատրաստ էր հապա նաեւ բուն իսկ իր ամէնէն չարաճճի եւ խորամանկ ընկերները:

«Ծօ՛, Կապէ, կեանքիդ օրերուն հի՞ չ մի ձեռ կեցած չուներէիր որ այդքան լացիր, պռատցիր», պիտի հարցնէր տղոցմէն մէկը: Ուրիշ մը —

«Շիփէը (քանակը) փա՞յտ էր թէ երկաթ»:

«Աման Կապէ, խօսօզ չէ եա՝ հաւ պիլէ չես եդեր: Ես ալ տաքթորին քով եղած եմ. ափերէս կրակ ելած է, ամմա աչքէս մէկ արցունք չէ ելած»:

Եւ այսպէս մէյմէկ դիտողութիւն իր արբանեակներէն — ամանք խայթոց, ուրիշներ կարեկցող — որոնց միայն ժպիտով մը եւ անխռով արժանապատուութեամբ մը պատասխաններ էր ան: Կապէն իր արհեստին ակրն էր: Ինչուն պէտք թէ ա՛յ ի՛նչ կը խորհէր կամ ինչպէս կը մեկնէր, կը բացատրէր իր վարմունքին խորհրդաւորութիւնը: Ինք միայն դրեր էր ճակատագրական պայքարի մը մէջէն յաղթական դուրս գալ: Եթէ Տր. Յովսէփը հրաժարէր տղայ մը պատժելէ ա՛լ չկար մէկը պղրոցին մէջ որ համարձակէր նոյն տղան ո եւ է ձեւի տակ պատիժ տատակարարելու: Կապէն միտքը դրեր էր պղրոցին մէջ իր վհատեցականութեան աղբիւրն ամէն խոչընդոտ վերցնել: Եթէ յաջողէր պատիժը տղատնայնքէն դերծանիլ ա՛լ կրնար ուզածը ընել եւ աղաւօրէն պարտադրել իր տիրակալութիւնը թէ աշակերտութեան եւ թէ ուսուցչութեան վրայ:

Այդ օրէն Յօսօզ Կապէն դպրոցին «ազատ քաղաքացին» եղաւ: Ոչ ոք իր ազատութիւնը խափանեց, ոչ խօսքով, ոչ պատիժով: Ուզած տեղը կ'երթար, ուզած ժամուն կուզար պայմանաւ որ դասի պահերուն իր տեղը բլլար:

Երեւոյթները փրկելու համար երբեմն կ'երթար «օրուան հսկիչ» վարժապետէն հրաման կ'առնէր «չուկայ երթալու» կամ բարեկամի մը այգին երթալու: Բայց ո՞վ կը համարձակէր կապէին հրաման պատնաղու: Արդէն պիտէին ամէնն ալ թէ հրաման տային կամ չտային անիկա իր ուզած տեղը պիտի երթար: Եւ կապէին անբարեացակամութիւնը ինչո՞ւ իրենց վրայ հրաւիրէին խնդրուած հրամանը մերժելով...:

Աւելորդ է ըսել, կապէն ինքնայատուկ տիպ մը, նկարագիր մըն էր: Ուժեղ, տիրական անձնաւորութիւն մըն էր, ծնած առաջնորդ մը: Իր մէջ ունէր մագնիսականութիւն մը որ անդիմադրելիօրէն իրեն կը քաշէր ամէն անոնք որոնց հետ չհման կուգար: Ցիգիքապէս կայտառ, ջղուտ, մսաշուտ տղայ մըն էր, հասակաւոր, խարտեաշ մազերով եւ հրացայտ աչքերով: Բուխ սիրտ ունէր: «Ամման, Յօսօզ, աչքդ սիրեմ»... բսի՞ր կը հալէր եւ, անուշ ժպիտով մը, այս վագրը պատնուկ կը կարէր:

Բուն անունն էր անչուչա կարապետ: Այդ անունը սակայն միայն դասարանին մէջ իր դասատուներուն բերնէն կ'լսեանար: Կարապետ դպրոցը ոտք կոխած օրէն «Կապէ» եղած էր, մանաւանդ որ այդ էֆէական անուանակոչութեան իր արժանաւորութիւնը հաստատած էր:

Ամէն կարապետ «Կապէ» չէին կոչեր դպրոցին մէջ: Ե՞ւ կարապետներ որոնք կարապետ եկան կարապետ դարձին: «Կապէ» կոչուիլ դպրոցին էֆէներու լեգէոնին չբաղնիքներ ընդունիլ կը նշանակէր: Կարապետ խելօք, բարի աշակերտի անուն էր: «Կապէ» կ'ըլլար մէկը եթէ կարապետ էր, կամ «Մրկրր», եթէ Մկրտիչ էր, «վանէ» եթէ Յովհաննէս էր, եւն., եւն., երբ դպրոցին կարգին կանոնին կրնար անտատել անպատիժ կերպով, ի դէպ կոխի՝ կրնար իր ոտքին դիւթր ծակել, ի հարկին հայհոյել, գոնէ աչոտքին դիւթր ծակել, ի հարկին հայհոյել, գոնէ աչքերնեւու ջոկատի մը հրամայել եւ անոնց անվերապահ հպատակութիւնը ապահովել, դիւղացի տղոց հետ իյնալ ելլել, անոնց հետ անմեղ ապատակութեանց երթալ, ինչ-

կածութիւնը ընդհատեր էր տօքթորը, այլայլած եւ դուռնառած, համբանքը չմնցուցած եւ պատասխանն դուրս քրշեր էր այս «պիւտին հանելուկը» բայց անոր առաջ ու վրայ տպագակը չէր դարձած ժամով:

«Ծօ, ի՞նչ եղաւ, Յօսօզ», կրկնուած հարցումներուն դէմ նորէն «ուֆ, ուֆ»ի մը միայն կրցած էր բողոքաշունչ տպագակ եւ կոծ ու տպր իրր թէ հոգվոց հրնչասակի մը հետ ճգնաժամային մարանչումի մէջ դանուած էր:

Կապէին ոգմամարութիւնն էր ա՛յդ դպրոցին ամէնէն պատկառելի ուժն յաղթելու համար: Իր ոգմկայուղութեան թաւերականացումը այնքան իրական էր որ ոչ միայն տօքթորը եւ վարժապետները պատրած էր հապա նաեւ բուն իսկ իր ամէնէն չարաճճի եւ խորամանկ ընկերները:

«Ծօ՛, կապէ, կեանքիդ օրերուն հի՞չ մի ծեծ կերած չունէիր որ այդքան լացիր, պռոցիր», պիտի հարցնէր տղոցմէն մէկը: Ուրիշ մը —

«Շիփիչը (քանակը) վա՞յ էր թէ երկաթ»:

«Աման կապէ, խօսօզ չէ եա՝ հաւ պիլէ չես եղեր: Ես ալ տօքթորին քով եղած եմ. ափերէս կրակ եղած է, ամմա աչքէս մէկ արցունք չէ եղած»:

Եւ այսպէս մէյմէկ դիտողութիւն իր արբանեակներէն — ամանք խայթող, ուրիշներ կարեկցող — որոնց միայն ժպիտով մը եւ անխօսք արժանապատուութեամբ մը պատասխաներ էր ան: Կապէն իր արհեստին ակրն էր: Ինչուն պէտք թէ ո՛վ ի՛նչ կը խորհէր կամ ինչպէս կը մեկնէր, կր բացատրէր իր վարմունքին խորհրդաւորութիւնը: Ինք միաքը դրեր էր ճակատագրական պայքարի մր մէջէն յաղթական դուրս գալ: Եթէ Տր. Ցոլմէկիը հրաժարէր տղայ մը պատժելէ ա՛լ չկար մէկը դպրոցին մէջ որ համարձակէր նոյն տղան ո եւ է ձեւի տակ պատիժ տատակարարելու: Կապէն միտքը դրեր էր դպրոցին մէջ իր վեհապետականութեան առջեւէն ամէն խոչընդոտ վերցնել: Եթէ յաջողէր պատիժը սպառնալիքէն դերծանիլ ա՛լ կրնար ուզածը ընել եւ ազատօրէն պարտադրել իր տիրակալութիւնը թէ աշակերտութեան եւ թէ ուսուցչութեան վրայ:

Այդ օրէն Յօսօզ կապէն դպրոցին «ազատ քաղաքացին»

եղաւ: Ոչ ոք իր տպատութիւնը խափանեց, ոչ խօսքով, ոչ պատիժով: Ուզած տեղը կ'երթար, ուզած ժամուն կուզար պայմանաւ որ դասի պահերուն իր տեղը բլլար:

Երեւոյթները փրկելու համար երբեմն կ'երթար «օրուան հակիչ» վարժապետէն հրաման կ'առնէր «չուկայ երթալու» կամ բաղնիքի մը այդին երթալու: Բայց ո՞վ կր համարձակէր կապէին հրաման պլանալու: Արդէն դիտէին ամէնն ալ թէ հրաման տալին կամ չտալին անիկա իր ուզած տեղը պիտի երթար: Եւ կապէին անորաբեացակամութիւնը ինչո՞ւ իրենց վրայ հրաւիրէին խնդրուած հրամանը մերժելով...:

Աւելորդ է ըսել, կապէն ինքնայատուկ տիպ մը, նկարագիր մրն էր: Ուժեղ, տիրական անճնաւորութիւն մրն էր, ծնած առաջնորդ մր: Իր մէջ ունէր մագնիսականութիւն մը որ անդիմադրելիօրէն իրեն կը քաշէր ամէն անոնք որոնց հետ չփման կուգար: Ֆիզիքապէս կայտառ, ջղուտ, մսաշուէտ տպայ մրն էր, հասակաւոր, խարտեաշ մազերով եւ հրացայտ աչքերով: Բուխ սիրտ ունէր: «Ամման, Յօսօզ, աչքդ սիրեմ»... ըսի՞ր կը հալէր եւ, անուշ ժպիտով մը, այս վազրը գառնուկ կը կարէր:

Բուն անունն էր անչուչա կարապետ: Այդ անունը սակայն միայն դասարանին մէջ իր դասատուներուն բերնէն կ'իմանար: Կարապետը դպրոցը ուռ կոխած օրէն «Կապէ» եղած էր, մանաւանդ որ այդ էֆէմէական անուանակոչութեան իր արժանաւորութիւնը հաստատած էր:

Ամէն կարապետ «Կապէ» չէին կոչեր դպրոցին մէջ: Շա՞տ կարապետներ որոնք կարապետ եկան կարապետ դասկին: «Կապէ» կոչուիլ դպրոցին էֆէներու լեզէոնին չքազնան ընդունիլ կը նշանակէր: Կարապետը խելօք, բարի աշակերտի անուն էր: «Կապէ» կ'ըլլար մէկը եթէ կարապետ էր, կամ «Մրկրը», եթէ Մկրտիչ էր, «Վանէ» եթէ Ցուհաննէս էր, եւն., եւն., երբ դպրոցին կարգին կանոնին կրնար անսասանել անպատիժ կերպով, ի դէպ կռիւի՝ կրնար իր ոտիներն պլուխ ծակել, ի հարկին հայհոյել, դռնէ աչառութիւն ընել կերանելու ջոկատի մը հրամայել եւ անոնց անվերապահ հպատակութիւնը ապահովել, դիւզացի տղոց հետ խմնալ եւ լլկել, անոնց հետ անմեղ ասպատակութեանց երթալ, ինչ-

պէս «կեռասի կամ խնձորի դպրութեան», կամ, ըստ կամս, Պարոխզակի չքնաղակազմ լեռները եւ ձորերը թափառիլ, առանձին մէկ մը ծառ մը մանել եւ հպարտութեամբ եւ ըմբռնութեան հովով սիրարկել մը ոլորել եւ փքսրրցնել, միջանկեալ, աչ ու ձախ թքնելով, դասարանին մէջ սրախօսութիւններով չգայեցնել վարժապետը, դիշերը, պառկելու զանգակին, հպատառով եւ կօշիկներով անկողին մտնել, եւ լոյսերը մարուելէն եւ վարժապետին քնոտկան շշնջանէն վերջ փափաք, երբեմն արտասուց ճիչեր հանել սիրոյ յուզիչները վրդովելու համար: Պահանջկոտ բոլոր յատկութիւնները մէկիկ մէկիկ թուել կարելի չէ: Մէկ խօսքով կրնանք ըսել, հանճարեղ բացատրութիւնով, անառակ կարապետը կ'երթար «կապէ»: Եւ մեր այս կարապետը առաջին օրէն իսկ յայտներ էր իր այն բոլոր յատկութիւնները որոնք պիտի դիպը այս մասնաւոր պատիւին արժանի կը կացուցանէին:

Իսկ «Յօսօզ» մականունը կուգար էին իր «պատուական» անունին որովհետեւ աքցպտի պէս կը խօսէր: Մխիթարութիւնները չատ էին, բայց այդ մէկը կատարեալ էր: Երբ, որոշ ժամերու խօսէր, չքնաղակազմ բոլոր աքցպտիները իրարու հետ արձագանգ կուտային: Ուր որ երթար իրմէն կը խնդրէին որ «Յօսօզի պէս խօսի մէյ մը»: Ընդհանրապէս հաճոյակատար էր բայց երբեմն ալ յամառութիւնը կը բռնէր, կամայ մը կը սպրդէր դիպը չքնաղակազմ տղոյմէն եւ երբ անհետանար ալ չուքը չէր տեսնուեր:

Տիրանակերպ տղայ մըն էր, ունեւոր եւ պատուական ընտանիքի զաւակ՝ որ դժբախտաբար սրբացեր էր, իրեն նման հպարտաւոր հայրդիներու պէս, 1896–ի չարդիրուն:

Երբ դպրոց եկաւ խամ եւ անտաշ տղայ մըն էր: Նախակրթութեան ո եւ է պատեհութիւն ունեցած չէր ուստի առաջին կարգին մէջ դրուեցաւ: Բայց կարզալ չէր սիրեր: Արդէն դասերու մէջ յառաջդիմասէրներն ալ «Կապէ» չէին կրնար ըլլալ: Ակադեմական յատկութիւններ չէին կրնար հաչտուիլ այն յատկութիւններուն հետ որոնք կարապետը «Կապէ» կը չինէին: Կապէն իր դիրքը արժանաւորապէս պահեց իր ուսանողական տարիներուն, որոնք բաւական երկարեցան բայց երբեք չաւարտեցան...: Իր դասերուն մէջ,

կարգին յետսակոդմէն, առաջին էր...: Քննութիւններէն եթէ անցնէր ինք կ'ըլլար ամէնէն չատ զարմացողը· իսկ եթէ չանցնէր, ոչ սուգ կ'ընէր և ոչ ալ քունը կը փախցնէր: Երբեմն պինք չանցնող վարժապետին հետ դատի կը նստէր եւ կը փաստարկէր թէ պիտացածը չէր կրցած գրել որովհետեւ քննութեան այդ պահուն չանկարծ խիթ ունեցած էր, կամ, պլխացաւ բռնած էր...: Վարժապետները լաւ դիտէին կապէին բոլոր դէպերը եւ այս կատակերգութիւններուն մէջէն կերպով մը դուրս կ'ելլէին «առանց միջադէպի»...:

Բայց ինչ փոյթ թէ դասերուն մէջ հազիւ թէ 65 կըրնար չահիլ: Զէր նախանձեր 95 առնոպին: Դպրոցի աչակերտութեան դէթ կէսին հերոսը Յօսօզ Կապէն էր: Անոնց վրայ առողջ եւ չինարար ազդեցութիւն ունէր: Ինք ըմբռնած էր բայց, հօր մը պէս, նախանձաւոր էր իր արբանեակներուն բարեկրթութեան: Իր թաղաւորութեան մէջ անիրաւութիւն ոչ ինք կ'ընէր եւ ոչ ալ ուրիշին կը թողուր որ ընէր: Տկար եւ փափկակազմ տղոց անձնական պահապանն էր: Եթէ ուէ մէկը անոնց հոգին ցաւցնէր ձեռքէն չէր ազատեր: Ուր որ երթար կապէն, եաեւէն ալ տղոց խմբակ մը կ'երթար: Իր ունեցածը անոնց կը բաչխէր: Սիրտը բաց էր: Իր արբանեակներէն բնաւ չէր օդտուեր ի բաց առեալ զայրոյթ եւ քննութեանց պատրաստուելու համար: Իր խօսքը դեռին չէին ձգեր: Նախ որովհետեւ կը վախնային որ ապտակը երեսնուն կը չառաչէ, եւ երկրորդ, որովհետեւ կը սիրէին պինքը եւ կամաւոր հպատակութեան ուխտ ունէին հետը: Եթէ մէկը մուկի նման խաղ մը խաղալ ուզէր դէպ՝ օրինակի համար, պլպանէն գանակը հանէր փախցընէր, կամ պլխուն էջերը, աւազակին եաեւէն չէր վազեր հան

տիւէ եւ յարդանքէ պիտի ձգէր: Վաա եւ ապառա գործերէ զզուանք կ'զգար: Քաջ ազայ էր եւ սրտով մաքուր:

Մինչեւ ես ընթացաւարա եղայ կապէն դեռ դպրոցն էր: Երկուքիս միջեւ սկսա բարեկամութիւն մը կար եւ չարաւնակուեցաւ: Իրարմէ տարբեր էինք խառնուածքով եւ նկարագրով բայց իմ հետաքրքրասիրութիւնս դինքր մօտեցուցինձի: Դպրոցին ամէնէն արժէքաւոր ազգքներէն մէկն էր ան: Վայրի ծաղիկ մրն էր այդ «պարտէզին» մէջ, բայց դեղեցիկ: Այդ դպրոցին վարիչ էր ան ոչ թէ իր վայրուն ուսանողութեամբը հապա մաքուր առնականութեամբը:

Դպրոցը թողնէն վերջ Ամերիկա եկաւ: Հոս ալ մեր կապէն եղաւ Զարլի, բայց իմ մտքիս պատկերը, նաեւ սրբոտիս սէրը, դեռ կը մնայ, եւ պիտի չարունակէ մնալ, պարտիզակի իմ դպրոցական օրերուս Խօռօզ Կապէին: Հերոսն ան էր:

Դպրոցը համապատասխան էր կեղտաճի տիպերու ապրուտին — տիպերու որոնց հանդիպեցանք թէ՛ աշակերտներու եւ թէ՛ ուսուցիչներու մէջ:

Պարտիզակի բարձրագոյն վարժարանը տեղը չէր, չէնքերը չէին, իր դասերուն յատադիրը չէր, իր կերպուցած կերպակուրները չէին, հապա իր աշակերտուբիւնն էր: Դպրոցներ իրարմէ կը տարբերին դերազանցապէս կեղտաճի մթնոլորտով մը որ կ'սահեցնէն աշակերտութիւնը և ուսուցչութիւնը միասնաբար: Այդն դպրոց քերականութիւն, լեզու, եւ դիտութիւններ կը սորվեցնէ. սոնոնք են «հասարակաց յատատարը»· բայց սորվողները և սորվեցնող անձերը մէկ դպրոցը կը տարբերեցնեն միւսէն:

Այս իմաստով մեր այս դպրոցը եզական էր, աննման ոեւէ դպրոցի որուն հետ դէթ ես ինքս կապ կամ ընտանութիւն ունեցած եմ: Ու այդ ինքնայատուկութիւնը կամ եզականութիւնը լուսոյ մէջ դնելու համար է որ անհատ տիպերու պատկերները կը ջանամ ուրուագծել:

Ժ·

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ — «ՊԱՐՈՆ ՅԱԿՈԲՈՍ» — ՆՈՒԱԳԱԽՈՒՄԲ — ՀԱՃԻ ՏԻԳՐԱՆ

Երգն ու երաժշտութիւնը մեր դպրոցին ուսման ծրագրին մէջ իրենց տեղն ունէին:

Մանկական օրերուս, երբ նոր դպրոց մտայ «Պարոն Յակոբոսն» էր երաժշտութեան վարժապետը: Իրր թէ մասնագիտութիւնն էր ջութակը: Բնականաբար այն առեններբը, մեր ծանօթ աշխարհին մէջ, Բրայսլերր մը չկար, ուստի Պր· Յակոբոսին վրայ այնպիսի հիացումով կը նայէինք իրր թէ չլսուած, չտեսնուած ջութակահար մրն էր: Գիտցածը արհամարհելի չէր դէթ սկսնակներուս համար, որ երաժշտութեան նոյնիսկ առաջին տարերքր չէինք գիտեր: Թէ՛ իր նուագին եւ թէ՛ իր գործիքին վրայ կր հիանայինք: Զրույցը այն էր թէ անոր ջութակը երկու լիրա կ'արժէր մինչդեռ մեր ձեռքր եղածները մէկ երկու մէճիտի գնուած էին: «Ջութակ» բառը Պր· Յակոբոսինն էր: Մեր գործիքները «սապ» կր կոչէին ապաքր ծաղրական չեշտով: Եւ իրաւ ալ ջութակի ձեւով «սապեր» էին անոնք: Բայց իրաց ներդաշնակութեան կամ համեմատութեան օրէնքը այս երեւոյթին մէջ ալ պէտք էր որ յարգուէր: Մեր տարիքը տղոց ձեռքը, Պարտիզակի մէջ, տակէ 40–50 տարի առաջ, «սապն» ալ կր բաւէր, նկատելով մանաւանդ որ վարժապետնիս ալ, չմոռնանք, Պր· Յակոբոսն էր···:

Ջութակի սկզբնական դասերուն տղզ տղզները իրաւ որ շատ տաղտկալի էին թէ՛ մեղի եւ թէ՛ մեր վարժապետին համար: Եթէ Պր· Յակոբոսին ճարտար նուագածութեան ներշնչումը չըլլար, նաեւ մեր բուռն տենչը՝ օր մր անոր պէս նուագելու կարող ըլլալու, անկարելի պիտի ըլլար համբերել մեր սազերուն այդ սկզբնական մեռելական, անղմն եւ անհամ տղզ տղզին: Բայց բարեբաղդաբար տղզ տղզի սկզբնական տաղտկալի, թէ անխուսափելի, չրջանը երկար չէր տեւեր: կամ մենք աշակերտներս յառաջդիմութեան ընդունակ էինք եւ կամ մեր վարժապետը իր դիտ-

ցածէն աւելի սոսկեցնելիք չունէր, եւ իր պիտացածն ալ սոսկելու համար երկար ճգանց եւ երկանց հարկ չէր թողուր:

Տարուան սկիզբը ջութակի դաս առնողները մինչեւ տարուան վերջը, եւ ամէնէն ուշը յաջորդ տարին, իրենց ցանկալի տեղը ապահոված կ'ըլլային դպրոցին նուագախումբին մէջ: Պր. Յակոբոսին «դպրոցէն» ընթացաւարտ ըլլալ կը նշանակէր միշտ ա՛յդ: Անոր մրցանակը կամ վկայականը իր աշակերտներուն՝ ա՛յդ էր — անոնց պատեհութիւն տալ նուագելու նուագախումբին մէջ: Այս պատիւը մենք գմեզ հպարտ կ'զգայինք: Անչուշտ պիտակից էինք մեր պատասխանատուութեան որ յանձնուէինք, չիտակ ժամանակ պահէինք, եւ բարեկեան խառնակութեան չվերածէինք մեր նուագածը: Բայց նուագողը ա՛յդ էր, մտիկ ընողը՝ ա՛յդ: Դպրոցական հանդէսներու առթիւ կը նուագէինք եւ այդ առիթներով, աշակերտներէն զատ, հիւրերը կ'ըլլային դիւզացիները որոնց ականջը բաւական մը նրբացած չէր որ ներդաշնակութեան եւ աններդաշնակութեան միջեւ եղած դանագանութիւնը նշմարէին: Մեր նուագածները պարզ եւրոպական եղանակներ էին, եւ անոնց ականջի՞ն մնացեր էր չիտակը ծուռէն զատելը: Ձայներու ներդաշնակութենէն աւելի ձայներու բաղադրութիւն մը պէտք էր սրահին մթնոլորտը լեցնելու համար եւ առիթ կրնայինք հայթայթել...:

Պր. Յակոբոսը բնականաբար մեր առաջնորդն էր, բայց ան ալ կը նուագէր, կոնակը մեզի դարձուցած, եւ երեսը ջութակին փակցուցած եւ ինքն իր նուագովը յափշտակուած...: Գիտէր թէ մեր սխալներուն սրբագրութեան ոեւէ փորձ այդ պահուն ապարդիւն էր, ուստի ոչ ջանք կ'ընէր չափ առնել եւ ոչ ալ աններդաշնակութեանց քառսը փարատելու: «Հաւաքականութիւնն» մրն էր խումբը որուն մէջ ամէն մէկը իր դիտացածին եւ ուզածին պէս կը նուագէր: Բայց նոքին նուագը նուագ էր:

Այն օրերուն երաժշտութիւնը պատկան էր. դեռ արդիականութիւնը իր աւերները գործելու սկսած չէր. բայց մենք առանց իսկ գիտնալու ճագը կամ արդիական երաժշտութիւնը, մեր համբակութեամբը, ամէն դասական կտոր «ի՛արդիականացնէինք» աններդաշնակ խազերը իրար խառնելով: Եթէ ամէն 45 տարի առաջուան Պարտիզակի մեր դպրոցին նուագախումբը ճանչցած ըլլային այսօրուան երաժշտութեան պատմաբանները, արդիական երաժշտութեան սկզբնաւորութեան ծածուկ հարցերէն մէկը լուծած պիտի ըլլային...:

Մեր յայտագիրներուն դրամագլուխը սահմանափակ էր: Նոր կտորներ չունէինք, կամ, չէինք սոսկեր: Հիները կրկին եւ կրկին անպատճներ կը նուագէինք: Մենք չէինք ճանճրանար, ոչ ալ մեր ունկնդիրները: Ինչ որ կը ճանճրացնէր դանոնք իրենց անհամակրդութիւնն էր այն նուագին որուն ունկնդիր կ'ըլլային:

Ամէն հանդէս «Համիտիէ մարշ»ով կ'սկսէինք ակամայ պարտաւորութեամբ: Ահեկա էր մեր գլուխ գործոցը: Մարշ էր վերջապէս, եւ մարտական, ուստի պատեհութիւն կուտար մեզի մեր ջութակներուն թելերը փրցնելու առանց ապտիճան ապտիկելու:

Շրջանառարտութեան հանդէսներուն, մէկ գծի վրայ չարուած եւ բնդհանրապէս Արշակ էֆէնտիին կամ Արմենակ էֆէնտիին առաջնորդութեամբ այդ մարշովը սրահէն ներս կը մանէին չրջանառարտ կարգին աշակերտները եւ, ժողովուրդին որոտընդոստ ծափերուն մէջէն դէպի բեմ յառաջանալով, իրենց համար վերապահուած տեղերը կը գրաւէին: Այդ ատմոսֆերին մէջ ո՞վ որ. մենք ամէնքս մեր ճրւէին: Այդ ատմոսֆերին մէջ ո՞վ որ. մենք ամէնքս մեր ճրպոռներր կը չարժէինք խելայեղ, իսկ թմբկահարը իր բոլոր ուժովր կը հարուածէր թմբուկը եւ ծնծղաներր:

Մեր խումբր կը բաղկանար միայն ջութակներէ, պատահարար, եթէ նուագող պտնուէր, մէկ երկու ֆլիւթէ, երգեհոնէ եւ թմբուկէ:

Թմբկահար ըլլալր բաղդ էր: Ես ալ չեմ գիտեր թէ ի՛նչ պայմաններ լրացնելով տղայ մը կ'արժանանար այդ բաղձալի պատիւին: Ականջին ինչպէս որ հնչէր, կամ, բանդր ինչպէս որ թելապրէր, թակը անհնայ կ'իջեցնէր թմբուկին, ծնծղաներն ալ միասին:

Բնաւ չեմ մոռնար երբ, ընթացաւարտութեան հանդէսի մր առթիւ, պատճառաւ մը, թմբկահարը կը բացակայէր, վերջին վայրկեանին ես կոչուեցայ այդ պակասը լեցնելու: Թմբուկը ինչո՞ւ եղեր էր — ազմուկ հանելու եւ ջութակա-

հարներուն սխալները պարակելու: Ու ես այդ հիմնական հասկացողութեամբ դերս կատարելի այդ օրը կատարեալ յաջողութեամբ...:

Բայց սխալ չհասկցուիմ: Վերջապէս եթէ Պր. Յակոբոսը չըլլար, այդչափն ալ չէր ըլլար: Անոր աչակերտներէն ոմանք ապա յաջող ջութակահարներ եղան եւ աւելի խրատապահանջ նուագախումբերու մէջ իրենց տեղը բռնեցին: Մեր դպրոցին ալ մեր ունեցածը կը վայլէր, ու կը բաւէր...:

*
**

Բայց դպրոցը, իմ օրերէս վերջը, իր երաժշտական ոսկեզարը ունեցած է Հաճի Տիգրանի օրով:

Տիգրանը դիւղէն ինձի ժամանակակից աշակերտ մըն էր մեր դպրոցին մէջ, բարակ ու երկայնահասակ, եւ օժտուած երաժշտական ոսոյզ տպաւորով: Երբ ջութակը ձեռք առնէր ամէնքս ալ չուրջը կը բոլորուէինք իր նուագածը մօիկ ընելու մեծ հետաքրքրութեամբ: Իր ջութակը իր մտերիմ ընկերն էր: Դասերուն չատ կարեւորութիւն չէր տար բայց ջութակը ձեռքէն վար չէր ձգեր իր բոլոր պարապած ժամերուն:

Իր ուսանողական տարիներէն վերջ ջութակը իր արուեստը ըրեր էր: Համբաւ հաներ էր իրրեւ «վարժապետ»: Եւ որովհետեւ ապրուստի ուրիշ միջոց չունէր տախտակեր էր դիւղն ու քաղաքը հարսնիքներու եւ բացօթեայ արձանութիւններու մէջ նուագել առանձին, կամ, խումբի մը հետ: Ակռէ սկսեր էր անոր բարոյական անկումը դի խմելու վարժուեր էր:

«Հաճին» ինչպէս դինքը կը կոչէին, իր անկումէն վերկեց դպրոցը, ուր հրաւիրուեցաւ իրրեւ երաժշտութեան ուսուցիչ: Դպրոցին առողջ մթնոլորտին մէջ Հաճին հոգիով առողջացաւ: Եւ ի վերադարձին վայլեցուց դպրոցին նուագածուաց այն խումբը որ ժառանգ մնացած էր իրեն Պր. Յակոբոսին օրերէն:

Աւա՛ղ սակայն որ ինչպէս իր հոգին նոյնպէս ալ մարմինը չկրցաւ իր կորսնցուցած առողջութիւնը վերստանալ եւ կանխահասօրէն հալեցաւ թոքախտով եւ մեռաւ:

Պարտիզակ ոչ իրմէն առաջ եւ ոչ ալ իրմէն վերջ Հաճի Տիգրանին պէս երաժշտական անվիճելի տաղանդ մը արտադրած է: Եթէ այդ տղան ապրած ըլլար եւրոպական քաղաքի մը մէջ, կամ Ամերիկա, անտարակոյս իր տեղը եւ համբաւը պիտի չինէր իրր ջութակի մեծ վիրթուոզո մը: Բայց խեղճ տղան ապաթէզը Պարտիզակի մէջ, չատ չատ դպրոցն էր, իսկ անկէ դուրս, կամ հարսնեւոյն մը եւ կամ եալըյին գազինօն:

Տաղանդը կամ թող է կամ ողբերգութիւն: Կաղնին անապատին մէջ չաճիր: Ովկիանոսի նաւը լիճի մը մէջ չի կրնար բանիլ: Տաղանդ ըսածդ ալ ասպարէզ կ'ուզէ: Պարտիզակի մէջ տաղանդ կրնար ծնիլ, բայց չէր կրնար ապրիլ: Հոն ծնածը հոն պիտի մեռնէր: Խեղճ Հաճին այս անողոք օրէնքին զոհ եղաւ: Երաժիշտ էր եւ հոգին ալ ղպայուն: Բարի եւ ազնուական տղայ մըն էր: Տղայ մըն էր անոր անունը միայն Պարտիզակցիները կը յիշեն թերեւս, մինչդեռ, եթէ բաղդ ունեցած ըլլար, ամբողջ երաժշտական աշխարհը պիտի յիշէր, վստահ եմ:

ԺԱ.

ԿԷՕՉԻՊԷՕՅԻՒԲԵԱՆ ՀՐԱՆԴ

Կը հարցուի յաճախ թէ ինչո՞ւ համար անցեալը միշտ քաղցր է մեր յիշողութեան մէջ: Այդ հարցումին պատասխանը պարզ է: Որովհետեւ մեր կեանքին բոլոր խառն փորձառութիւններուն մէջէն միայն հաղցրերը կը մնան մեր յիշողութեան մէջ իսկ դառները կը մոռցուին, կ'անհետանան: Աղուած կերակուրը կը պահուի: Մեր յիշողութիւնը փրտած, հոտած կերակուր չի պահեր իր մէջ: Ու քաղցր յիշատակներ ու փորձառութիւններ մեր մտքին «ապուած» կերակուրն են: Դառնութիւնը ժամանակի չդիմանար: Բնաբերաղաբա՛ր այդպէս, անշուշտ:

Այսպէս նաեւ իմ անցեալ յիշատակներս քաղցր են: Անիկա բանել չէ թէ այդ տարիներուն դառնութիւն բնաւ չունեցայ: Հարկաւ ունեցայ: Բայց այդ դառնութիւնը մինչեւ այսօր լինձի հոտած չէ եւ հետս ապրած չէ: Եթէ այդ տարիներուն փորձառութիւններս պեղեմ, կրնամ ես ալ դառնութեանց փտած ոսկորներ դուրս քաշել հանել իրենց պետզմաններէն: Բայց մինչ ես այսօրուան դառնութիւնները թաղել կ'ուզեմ, անցեալիններուը ինչո՞ւ դուրս հանելու փոյթ ունենամ: «Բաւ է օրուան իր հոգը»: Իմ նպատակս է ոչ թէ այսօրուան կեանքը ամպոռել անցեալ յիշատակներով, հապա, ընդհակառակն, պայծառացնել:

Հարկաւ դպրոցը երկինք մը չէր եւ ոչ ալ բոլոր աշակերտները հրեշտակներ էին: Սատանան եւս իր ներկայացուցիչները ունէր անոնց մէջ: Կային տղաք որոնք արժանի չէին այդ դպրոցին աշակերտութեան մաս կազմելու, որոնց նկարագիրը, վարմունքը, հայեացքը ժխտումն էր դպրոցին հաստատուած, յայտարարուած ուսնդութիւններուն, դասփարներուն, սկզբունքներուն: Բայց ատոնք բացառութիւններ էին: Ամէնէն մաքուր արտին մէջ իսկ ցորենին քով որոմ ալ կը դանուի: Զարմանալի չէր որ ատոնցմէ ներկեր էին այս չքնաղ պարտէզին մէջ հապա յաւէտ, որ ինկածները այնքան բիչ էին:

Մեր կարդը, մեր ընթացաւարտութեան տարին, կր

բազկանար 13 հոգիէ: Ամէնն ալ պատուական տիպեր էին, թէեւ իրարու աններման, ի բաց առեալ մէկէն, որմէ կը խորշէինք: Մեր դաստիարակութեան մէկ մասը եղաւ հանդուրժել այդ ծուռ վարքով եւ հոգիով տղուն: Երբ աշխարհք մանէինք մեր ընտրած մարզոց հետ միասին պիտի չըլլային մեր չփումները: Ծուռ մարդիկ չա՞տ այս աշխարհին մէջ: Աղէկ էր որ վարժուէինք ծուռերն ալ ճանչնալու մեր մատղաշ տարիքէն:

Այդ տղան իրրեւ աշակերտ դպրոցին պատիւ չէր եւ, հետագայ տարիներուն, անպատուութիւն եղաւ ոչ միայն իր դպրոցին հապա նաեւ՝ ազգին:

Իսկ միւս բոլոր ընկերներս պատիւով ապրեցան իրենց խոնարհ կամ բարձր դիրքերուն մէջ, եւ մնացողները դեռ պատիւով կ'ապրին: Ոմանք ալ կանխահասօրէն մեռան: Վաղարշակը անոնցմէ մէկն էր, նմանապէս, Հրանդը:

*
* *

Մեր կարգին մէջ երեք Հրանդներ կային: Սոխակած եմ յիշել մականունը այդ երեք Հրանդներէն այն մէկին որուն յիշատակը պիտի քրքրեմ:

Կէօղիւպէօյիւեան Հրանդն էր ան: Աչքերը մեծ չէին, ինչպէս իր մականունը ենթադրել պիտի տար, բայց խելքը մեծ էր, անսովոր չափով, պիտի ըսէի առանց չափազանցութեան, եզակիաւօրէն մեծ: Այս տղան անգամ մըն ալ մկրտուելու էր աւելի բացայայտիչ անունով մը եւ կոչուեցաւ՝ «Ագլըպէօյիւեան»:

Սա վերջին քառասուն եւ հինգ տարիներուն հազարաւոր ուսանողներու հանդիպած եմ, հարիւրաւորներ ճանչցած եմ թէ իրրեւ ուսանող եւ թէ իրրեւ ուսուցիչ, բարձր վարժարաններու մէջ, Գալէճներու մէջ, Համալսարաններու մէջ, բայց պարտաւոր եմ անվերապահօրէն յայտարարելու թէ ոչ մէկ տեղ եւ ոչ մէկ տաեն տեսայ կամ ճանչցայ ուսանող մը որ՝ իմացական վերլուծումներով՝ ոչ թէ պետական կէօղիւպէօյիւեան Հրանդը հապա նոյնիսկ համալսարանը հասարէր անոր: Իմացականութեան հսկայ մըն էր: Ատանկ միտք մը մէկ անգամ մտած եւ ելած է պարտիզակի այդ

պարտքը: Նաեւ մէկ անգամ մտաւ եւ ելաւ Բոպըրթ Գոլֆ ուր նաս մէկական չարունակեցինք մեր դասընկերութիւնը եւ ուրիշ մէկական չրջանառութիւն եղանք: Եթէ համալսարան մտած ըլլար, միայն չէ թէ որ երկիրը, դարձեալ իր հակայական իմացականութեան անվիճելի ապացոյցը պիտի տար:

Չեմ գիտեր ինչ խորհրդաւոր պատճառներով Ատաուած, խելքի բաժանում րրած ատեն, սխալելով թէ կամենալով, Հրանդին գլխուն մէջ լեցուցեր էր այնքան մը խելք որ եթէ տասը մասի բաժնած եւ տասը տարբեր մարդոց գլխուն մէջ դրած ըլլար տակաւին այդ տասն ալ պիտի ճանչցուէին իրրեւ չատ սուր մտքի տէր մարդիկ: Մեր կարգին տասներկուքը մէկ կողմ եւ Հրանդը միւս կողմ, ու Հրանդը աւելի կը կշռէր իր խելքովը, թէեւ տասներկուքէն ոչ մէկը խելքով պակաս էր: Բոպըրթ Գոլֆի մէջ 26 ընկերներ էինք — Հայ, Յոյն, Պուլկար, Հրեայ, Ամերիկացի — բայց նորէն Հրանդին խելքը մնացեալ 25ինին դէմ էր, եւ աւելի ալ կը կշռէր:

Ու միակողմանի իմացականութիւն մը չէր: Անմրցելի էր ուսմանց բոլոր ճիւղերուն մէջ: Լեզուներուն մէջ առաջինը Հրանդն էր — ուրէ լեզուի մէջ որ կ'ընարէր ուսանիլ, ինչպէս անգլիերէնէ զատ, Ֆրանսերէն, գերմաներէն, Թուրքերէն, լատիներէն, հայերէն: Գիտութեանց մէջ՝ նոյնպէս: Մաթէմաթիքի մէջ վարժապետին չլուծած խնդիրները ինք կը լուծէր: Ես կ'ատէի մաթէմաթիքը: Անոր համար սակայն պատճառ էր ան: Արդէն վերջը մեքենագիտութեան հետեւեցաւ: Բնագիտութեան եւ քիմիաբանութեան մէջ ալ մրցակից չունէր: Պատմութեան եւ փիլիսոփայութեան ճիւղերուն մէջ մեր վարժապետներէն աւելի թափանցող, վերլուծող միտք մը ի յայտ կը բերէր: Ոչ մէկուրնիս կրնայինք իրեն չափ յաջողութեամբ գրել: Ոճի դեղեցկութեամբ, յստակութեամբ, նաեւ խորհուրդներու ինքնատպութեամբ եւ բեղունութեամբ ամէն մէկս իրմէն եւս կը մնայինք: Հրանդին միտքը բազմազիմի ազամանդի կը նմանէր, որ կողմէն որ դիտէր մէկը, անոր փայլովը կը չլանար:

Մեր կարգին մէջ տարիքով ալ ամէնէս պզտիկն էր ան, բայց խորհուրդի հասունութիւնով ամէնքս ալ ապրիւր կը

տանէր ու ծարաւ նա կը բերէր: Հետը չէինք կրնար վիճիլ ուրէ նիւթի մասին որուն թեր կամ դէմ աւելի խորունկ հասկցողութիւն, համոզիչ եւ փաստ չունենար ան քան ուրէ մէկուրնիս: Մեզմէ ուրէ մէկէն չատ կը կարդար եւ ուրէ մէկէն աւելի կը հասկնար, կը մարսէր կարգացածը: Դուրեան Պատրիարքին բացատրութիւնը տատագիօրէն պիտի պատչառէր Հրանդին — «վայրագ իմացականութիւն մըն էր» — հակադրաբար անչուչա հասարակին, բնականոնին, ընդհանրականին:

Դէմ աւելին կայ: Նկարագրով նա անսովոր էր Հրանդ: Լաւագոյնին չափ լաւ: Հատատ սկզբունքներու եւ համոզումներու տէր տղայ մըն էր: Անկեղծ եւ պարկեչտ էր եւ անհաչտանալի ուրէ տանն:

*
* *

Հրանդին կեանքն է հետաքրքրականը քան թէ անձը, իր եզական յատկութիւններովը, որոնց միայն մէկ քանին մատնանչեցի: Բայց կեանքին չանցած, եւ դէպի յատակ ժամանակագրական ուսում մը ընելով, թող ներուի ինձ փորձութիւնը մէկ հատուած մէջ բերելու այն դամբանականէն որ, իրրեւ իր մէկ մտերիմ բարեկամը, ինծի վիճակեցաւ խօսիլ, Իսկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցիին մէջ, իր դագաղին վերեւ որուն մէջ կը հանգչէր Հրանդը, 1911ի դարնան, իր 23 տարեկան հասակին մէջ: Այդ դամբանականէն, ինչպէս ասկա հրատարակուեցաւ, որ իմ աչքիս տակ է, բան առ բան կ'օրինակեմ հետեւեալ պարբերութիւնները, պէ, եթէ այսօր, քառասուն տարիներ վերջը, անգամ մըն ալ փորձէի արտայայտուիլ Հրանդին մասին, խորհուրդներս, զգացումներս եւ բառերս նոյնը պիտի ըլլային:

«Հրանդին միտքը օժտուած էր նաեւ... խորհելու, արտամտանելու, իմաստասիրելու կարողութիւններով: Արտամտանելու, իմաստասիրելու ընդունակութիւնը եւ գեղեցկութիւնը անոր արտայայտած խորհուրդներուն: Գիտնականութիւնը անոր արտայայտած խորհուրդներուն: Գիտնականութիւնը անոր ունէր: կեանքի երեւոյթները տող, վերլուծող միտք մը

ի՛մաստասիրէր սուր թափանցողութեամբ եւ հակիրճութեամբ: Երեւոյթներու տակ պահուած անկեղծ իրականութեանց հասնիլ կ՛ուզէր զանոնք իրրեւ կատար ծառայեցնելու իր կեանքի փիլիսոփայութեան եւ հայեցքին...: Հրանդ իր մտքին հետ համրնթաց ազատ և զօրացած էր նաև նկարագրով: Ինք անկեղծ էր իր պատգամներուն եւ անկեղծութիւն կը պահանջէր իր հետ չափում ունեցողներէն: Կեղծիքը կ՛ատէր:... Հաւատարիմ էր բարեկամութեան մէջ եւ տաք սիրտ ունէր անոնց հանդէպ զորոնք իրեն բարեկամ ընտրած էր: Նաեւ հաւատացեալ երիտասարդ մըն էր ան: Հաւատքի ուժը, միանալով իր խմացական ուժին՝ զինքը ըրած էր Աստուծոյ մէկ հատընտիր գաւակը»: Այդ էր իրականապէս Հրանդը:

*
**

Բոպըրթ Գալէճի մէջ մարզական խաղերուն մէջ ալ առաջնութիւն և համբաւ չհնգաց: Միտքը դրած էր ասոյդ միտքին եւ հոգիին համար ասոյդ պատեան մը սեղծել: Կանոնաւորապէս ժամանակ տուաւ մտաննեըր պնդացնելու եւ յղօղեցաւ: Պոպպատի պէս կարծր էին բազուկներուն, արուներնեըուն, մկղքին, կուրծքին մատնեըր: Կարճահասակ տղայ մըն էր բայց քալած առներ դեսինր կը զդար իր ոտքերուն տակ:

Այս իօսքերուս մէջ չկայ սոսկական բան մը որ դրատաւիքի համար բաւած ըլլայ: Ամէն մէկ բառս ճշմարիտ վկայութիւն մըն է Հրանդին անձնաւորութեան մասին, ճիշտ ինչպէս որ էր ան և ինչպէս որ ճանչցայ զինքը, իրրեւ իր դասընկերը երկու հատատատութիւններու մէջ յաջորդաբար, լինն տարիներու ընթացքին, եւ իրրեւ իր մտերիմ բարեկամը մինչեւ իր մահը:

Որակական ի՞նչ բացատրութիւն գործածեմ որ Հրանդին ազատանդեայ մտքին ամէնէն փայլուն կողմը աչքի տակ դրած ըլլամ: Ինչ կոչեմ զինքը — «փիլիսոփա՞յ» Հրանդ: Բնաւ սխալած չեմ ըլլար: Էր, իսկ եւ իսկ էր — փիլիսոփայ: Վերծանող, տեսանող միտք մը ունէր: Ես ինքս ալ լուրջ մէկն էի եւ ընդունակ՝ հասկնալու եւ զնահատելու խորհուրդի ազնուականութիւն, ինքնատպութիւն եւ խորութիւն ուտած իր մտքին, ինչպէս նաեւ սրտին, մտերիմ ընկերն էի: Քանի տարեկան այս տղան կեանքի վրայ կը նայէր եւ կը խորհրդածէր վաթսուն տարեկան մարդու մը իմաստութեամբը: Սա հասուն տարիքին, եւ նայելով կը ջանամ անոր այդ կանխահաս իմաստութեան պատանիքը հասկնալ, եւ կը գտնեմ միայն երկու բացատրութիւն:

Առաջին, այդ իմաստութիւնը իր բնատուր եւ եզական մտքին արդիւնքն էր: Աւելորդ է հարցնել թէ արդիական աստուածնակ մը ի՞նչպէս կրնայ ժամը երեք հարիւր մղոն ճամբայ կտրել: Պատասխանը պարզ է — որովհետեւ անոր մէջ այդ արագութեամբ թռչելու մեքենականութիւնը կայ: Հրանդն ալ ա՛յդ մտքովը ա՛յդ իմաստութիւնը պիտի ունենար, եւ ունէր: Պարզ բացատրութեամբ, Աստուած իմաստութիւնով օժտեր, լեցուցեր էր զանիկա:

Երկրորդ, անյապ ուսանող մըն էր ամենալուրջ հետեւնաիններու: Փիլիսոփաներու մտքին հետ չարունակական չփման մէջ էր իր մտքը: Իր իմացական բարեկամներն էին Եւրոպացի փիլիսոփաներ եւ անոնց մէջէն թերեւս ամէնէն յեղաշրջականները եւ արմատականները: Գերման փիլիսոփաներէն ոմանց աշակերտութիւն կ՛ընէր: Քանդի խորհուրդի քննադատականին մէջ կը թաղուէր ինչպէս սուզակ մը եւ խորութիւններէ դուրս կը բերէր մարգարիտներ եւ անոնց վրայ կ՛գմայլէր, եւ գմայլելով կը ճաշէր: Աաեն մը Շօփենհաուերի եւ գերմաներէն բնագիրէն սերտացաւ Շօփենհաուերի եւ գերմաներէն բնագիրէն ծայրէ ի ծայր կարդաց անոր գլուխ գործոցը:

*
**

1907ին ընթացաւարտ եղանք Բոպըրթ Գալէճէն: Անկէ վերջ ճիշտ չորս տարի ապրեցաւ Հրանդը: Ինչպէ՞ս մեռաւ ատանկ տղայ մը որ ամէն յաւակութիւն, եւ անշուշտ անսահման արժանիք ունէր երկար ապրելու: Աւազ էր մարմինաւոր արժանիք ունէր երկար ապրելու: Աւազ էր մարմինաւոր, մտքով, հոգիով երբ իրարմէ բաժնուեցանք այդ ամառը մեր վկայականները ծոցերնիս եւ կեանքի երազները առ

կ'իմաստասիրէր սուբ թափանցողութեամբ եւ հակիրպութեամբ: Երեւոյթներու տակ պահուած անկիլլ իրականութեանց հասնիլ կ'ուզէր զանոնք իրրեւ կուտան ծառայելու իր կեանքի փիլիսոփայութեան եւ հայեցքին...: Հրանդ իր մտքին հետ համրնթաց աճած և զօրացած էր նաև նկարագրով: Ինք անկեղծ էր իր պայմաններուն եւ անկեղծութիւն կը պահանջէր իր հետ չփուռ ունեցողներէն: Կեցծիքը կ'ատէր:... Հաւատարիմ էր բարեկամութեան մէջ եւ տաք սիրտ ունէր անոնց հանդէպ զորոնք իրեն բարեկամ ընտրած էր: Նաեւ հաւատացեալ ևրիտարդ մրն էր ան: Հաւատքի ուժը, միանալով իր իմացական ուժին՝ դինքը ըրած էր Աստուծոյ մէկ հատընտիր պատկեր»: Այդ էր իրականապէս Հրանդը:

*
**

Բոլըրթ Գոլէճի մէջ մարզական խաղերուն մէջ ալ առաջնութիւն և համբաւ չունէր: Միտքը դրած էր առոյգ միտքին եւ հոգիին համար առոյգ պատեան մը սեղծել: Կանոնաւորապէս ժամանակ առնել մասնակցելու եւ յաջողելու: Պղպջատի պէս կարծր էին բազուկներուն, արուեզներուն, մկրքին, կուրծքին մասնակերը: Կարճահասակ ատլայ մրն էր բայց քալած առնոր դեմինր կը դողար իր առքերուն տակ:

Այս խօսքերուս մէջ չկայ սոսկական բան մը որ դրուատիքի համար բռնուած ըլլայ: Ամէն մէկ բառս ճշմարիտ վկայութիւն մրն է Հրանդին անձնաւորութեան մասին, ճիշտ ինչպէս որ էր ան և ինչպէս որ ճանչցայ դինքը, իրրեւ իր դասընկերը երկու հաստատութիւններու մէջ յաջորդաբար, լնն տարիներու ընթացքին, եւ իրրեւ իր մտերիմ բարեկամը մինչեւ իր մահը:

Որակական ի՞նչ բացատրութիւն դործածեմ որ Հրանդին ապամանդեայ մտքին ամէնէն վայրկեան կողմը աչքի տակ դրած ըլլամ: Ինչ կոչեմ դինքը — «փիլիսոփա՞յ» Հրանդ: Բնաւ սխալած չեմ ըլլար: Էր, իսկ եւ իսկ էր — փիլիսոփայ: Վերծանող, տեսանող միտք մը ունէր: Ես ինքս ալ լուրջ մէկն էի եւ ընդունակ՝ հասկնալու եւ դնահատելու խորհուրդի ազնուականութիւն, ինքնատպութիւն եւ խորութիւն ուսած իր մտքին, ինչպէս նաեւ սրտին, մտերիմ ընկերն էի: Քանի տարեկան այս տղան կեանքի վրայ կը նայէր եւ կը խորհրդածէր վաթսուն տարեկան մարդու մը իմաստութեամբը: Սա հասուն տարիքին, եւ նայելով կը ջանամ անոր այդ կանխահաս իմաստութեան պատանիքը հասկնալ, եւ կը դտնեմ միայն երկու բացատրութիւն:

Առաջին, այդ իմաստութիւնը իր բնատուր եւ եզական մտքին արդիւնքն էր: Աւելորդ է հարցնել թէ արդիական առատնակ մր ի՞նչպէս կրնայ ժամը երեք հարիւր մղոն ճամբայ կտրել: Պատասխանը պարզ է — որովհետեւ անոր մէջ այդ արագութեամբ թռչելու մեքենականութիւնը կայ: Հրանդն ալ ա՛յդ մտքովը ա՛յդ իմաստութիւնը պիտի ունենար, եւ ունէր: Պարզ բացատրութեամբ, Աստուած իմաստութիւնով օժտեր, լեցուցեր էր զանիկա:

Երկրորդ, անյապ ուսանող մրն էր ամենալուրջ հեղինակներու: Փիլիսոփաներու մտքին հետ չարունակական չփման մէջ էր իր միտքը: Իր իմացական բարեկամներն էին Եւրոպացի փիլիսոփաներ եւ անոնց մէջէն թերեւս ամէնէն յեղաչրջականները եւ արմատականները: Գերման փիլիսոփաներէն ամանց աչակերտութիւն կ'ընէր: Քանդի խորհուրդի փնտռտուքին մէջ կը թռչտէր ինչպէս սուզակ մր եւ խորութիւններէ դուրս կը բերէր մարգարիտներ եւ անոնց վրայ կ'դմայլէր, եւ դմայլելով կը ճառէր: Աստեն մր սերտ հարեւան Շօփենհաուերի եւ դերմանեզէն բնապերէն ծայրէ ի ծայր կարդաց անոր գլուխ գործոցը:

*
**

1907ին ընթացաւարտ եղանք Բոլըրթ Գոլէճէն: Անկէ վերջ ճիշտ չորս տարի ապրեցաւ Հրանդը: Ինչպէ՞ս մեռաւ առանկ տղայ մը որ ամէն յաւակութիւն, եւ անշուշտ անսովոր արժանիք ունէր երկար ապրելու: Առողջ էր մարմնով, մտքով, հոգիով եղր իրարմէ բաժնուեցանք այդ տարուր մեր վկայականներր ձեռներնիս եւ կեանքի երդումներր տա-

ջեւնիս…: Ես, որ ծանօթ եմ Հրանդի կեանքին, ակամայ կը փորձուիմ կրկին եւ կրկին հարցնել այդ հարցումը:

«Ինչու»ն սակայն հարցումս չէ — դի պատասխանը արդէն գիտեմ — հապա քողոքս է ճակատագրին դէմ, այն կարգին ու կանոնին դէմ, որ ապրելդ ու՝ սակայն հոն ուր «առաջ կեանքի» խոստումը մեծ է, որ դրախտը յանկարծ կ՝աւերէ եւ անապատ կը դարձնէ:

Ինչո՞ւ, ինչո՞…:

Գիտէ պատմեմ, թէեւ վերապահումով որպէսզի մատնած չըլլամ իմ սիրեցեալ բարեկամիս սրտին կնքեալ կատը որ իրեն հետ թաղուեցաւ Հոպին նեբքեւ: Գիտէ պատմեմ, այդ կատուին չատ մը ապերուն եւ էջերուն վրայէն ցատկելով:

Հրանդը լման մարդ էր, ոչ կատարեալ: Բաւական մը անկատար էր որ կարենար լման մարդ ըլլալ: Լման էր որովհետեւ քաղաքակիրթ կեանք կ՝ապրէր — ֆիզիքական, հոգիի, մտքի եւ սրտի կեանք: Հրանդը սրտով եւս այնքան օրհասուր էր որքան մտքով: Հրանդը կրնար նաեւ սիրել, եւ սիրեց, ա՛հ, եւ անանկ մը սիրեց որ մեռաւ…:

Բայց կեցէք վայրկեան մը: Նախ անդրադառնանք անոր կեանքի մէջանկեալ չըլլանին:

Մեր «փիլիսոփան» մտքը դրաւ մեքենագէտ ըլլալ երբ Գոլէճը ձգեց: Այդ իմացականութիւնովը եւ նկարագիրովը ի՞նչ կար որ չի կարենար ըլլալ: Կրնար խմբագիր ըլլալ, կամ դրագէտ, կամ ուսուցիչ, կամ քարոզիչ, անուանագէտ, պետական պաշտօնեայ, եւն.: Թերեւս մեզի մէկ ասպարէզին համար ընդունակութիւն չունէր եւ ան ալ առեւտրականն ասպարէզն էր:

Ինչ որ է, նեբքին յայտնի կամ անյայտ ուժերու բռնադատութեան տակ, մեքենագիտութեան ասպարէզը ընտրեց եւ Պերլին դնաց ուսանելու: Մէկ տարիէն վերադարձաւ եւ Զմիւռնիոյ Ամերիկեան Ինքնրնեչրնիլ Գոլէճին մէջ ուսուցչական պաշտօն առանձնեց: Իր ուսանողութիւնը բնդհատել սակայնեցաւ որովհետեւ ոչ ինք նիւթական միջոցներ ունէր եւ ոչ ալ՝ օգնող մէկը:

Հրանդին կեանքին դառն շրջանին սկիզբն էր այդ: Երբեմն կրակոտ, չէնչող ոգին չմնաց ան: Ամպեր կուտակուել սկսան անոր հոգիին վերեւ եւ անոր արեւը հետզհետէ ծածկեցին: Թաղուեցաւ նորէն իր Շօփէնհաուըրին մէջ: Մելամաղձոտ հոգին դեղեց յոռետես փիլիսոփայութեամբ մը: Ցոյնած սիրտ մը չարչրկեց եւ յոդնեցուց առյդ մարմինը:

Նախ, ապերջանիկ էր իր գտնուած տեղը: Իր գրած նամակները — որոնք ցարդ պահած եմ իրրեւ մասունք — պզպուած ոճով կը յայտնեն իր դժգոհութիւնը: 1909ի սկիզբը գրեր էր — «Ինծի յանձնուած դասարաժինը գլորոցին հիւծախտաւոր, եւ ամէնէն անյոյս անդամը կը ներկայացնէ…: Հոս կեանքը Բոպըրթ Գոլէճի կակուղիկ կեանքին չնմանիր: Զոբս կողմս անհամութիւն եւ դժուարութիւն: Նախ յուսահատեցայ, ապա կրցածս ընելու ձեռնարկեցի: Կարգ բառածը գոյութիւն չունի հոս: Նոյն աշակերտը երեք չորս կարգի մէջ է նոյն առն…: Տղաքը տարբներէ ի վեր բարի բայց թոյլ դասատուի մը ձեռքին տակ արատաւոր անկանոնութեան, ծուլութեան եւ ապուշութեան ունակութիւններ առացեր են: Եւ դժուարին է ունակութեանց դէմ կռուիլը: Շիտակը, յոդնեցուցիչ և ձանձրացուցիչ գործ է: Ամբողջ օրը առաւօտուն մինչեւ 3.30 դաս կուտամ եւ որո՞նց…: Գրեթէ հիւանդացած աննեակ կը քաշուիմ»: Եւ ինք իր կեանքին պայմաններուն շուրջ կը խորհրդածէ ըսելով. «Ամէն մարդ իրեն վայել ճակատագիրը մը կ՝ունենայ, կարծես, մէկը որ կակուղ կեանք կը սիրէ, կակուղ կեանք կը պահէ: Իմ բնութեանս մէջ սակայն յամառ անհաշտութիւն մը կայ աշխարհի հետ: Իմ կեանքս սովորականէն տարբեր պէտք է ըլլայ կարծես — բուռն պայքարներու, օրհասական խորհուրդներու, տառապանքներու, խաւարային նուէններու, պահանջներու, պատրանքներու, անորոշ պայմաններու մէջ, կապուած ժամանակի սա բեկորին: Օրինակով մը բացատրեմ միտքս: Մարդ մը պատիժէն մեծ ու պզտիկ քարեր կը պլորուին. ուչ կամ կանուխ ատոնք մէյ-մէյ տեղ իրենց հանդիստը կը գտնեն — մին առուի մը եղերքը, միւսը թուփի մը տակ, եւն.: Ես սակայն պլորող քար մըն եմ որ պիտի հրապուրուիմ ոչ հովտին ծառերուն հովանիէն եւ ոչ ալ առուներէն: Հապա պիտի չարունակեմ պլորիլ, եւ կատաղօրէն պլորիլ, մինչեւ անդունդը հասնիմ: Ա՛հ, այս աշխարհքը խենդ է…»:

Մինչեւ որ Հրանդը իր աչքերը չփակեց «անդունդին» յաւտակը, ուր զուչակեր էր թէ պիտի հասնէր, նոյնիսկ թերեւս կամայական կամ քշուելով անդիմադրելիօրէն ուժէ մը որ իր հոգին փոթորկոտ պատկերները սանդարեր էին, չհասկցայ իր այդ դիտողութիւններուն նշանակութիւնը:

Ի՞նչ պատահեր էր իր կեանքին մէջ որ իր բարձանոց խարխափէն քակեր եւ անկասելի թափով մը «դէպ ոտր» էր դինքը յուսահատութեան եւ յոռետեսութեան այդ զառիվայրէն մինչեւ «անդունդը»...: Ինչո՞ Հրանդը, երկու տարին չաւարտած «տարին պատերէն» մինչեւ մահուան անդունդը հասաւ: Շատ արագ դէպոբեցաւ:

Առանձ ոգայ էր Հրանդը: Մէկ սիրոյն վրայ կեանքը, իր ամբողջութեամբը, դրաւ դրաւ... եւ կորնչուց: Սէրը խմաւորիչն աւելի գօրաւոր է: Երբ սէրը իր վհատութիւնը հաստատէ մարդու մը կեանքին վրայ, ամէն ուժ, կամաւ թէ ակամայ, կը հպատակի անոր: Սէրը պարտութեան կը մատնէ ընդդիմադիրը, մինչամիչ ամէն ուժ — արամաբանութիւն, խմաւորութիւն, աւանդութիւն, օրէնք, կանոն, նոյնիսկ պատիւ, համբաւ, հարստութիւն, ամէն ինչ որ մարդ ունի: Սէրը այն գոհարն է որուն համար, բնաւանի առակին հերոսին պէս, մարդ իր «բոլոր ունեցածը կը ծախէ»:

Հրանդ այդպէս ըրաւ: Բոլոր ունեցածը ծախեց — իր ներկան եւ ապագան իր բոլոր խոստումներովը — ի՛նչ անդին արժէք որ կրնայ ներկայացնէր ան իր մտքովը, իր նկարագրովը: Հրանդին պէս սիրելը յիրաւի «դէպոբիլ» է «սարի մը գագաթէն», եւ առանց կանգ առնելու,... «մինչեւ անդունդ...»: Մէ՛դ...: Այոյնքն, երանի թէ չսիրէ՞ր, ուրեմն: Ո՞վ կրնայ վճռել: Երանի թէ չմեռնէր: Այդ կ'ըսեմ: Բայց չեմ կրնար ըսել, «երանի թէ չսիրէր»: Սիրելը իր սրտին իրաւունքն էր եւ վայելքը երկնաւոր: Առոր գինը շատ սուղ էր: Բայց գոհար գնողը երբ ուզածը գտնէ գինը հաշիւի չառներ: Ու Հրա՞նդը պիտի ըլլար հաշիւի առնողը...:

*
**

Այս տղան, որուն սիրտը հրաբորբոք վէսուվ մըն էր այս մէջոցին, գերիի նման կ'աշխատէր այդ անկարդ ըմբոշխնի մէջ, որ տեղ մը իր նամակներէն մէկուն մէջ, «քաոս» եւ «յիմարանոց» բացատրութիւններով կ'որակէ, պայքարելով հանդերձ իր սրտին «բուռն զգացումներուն... պահանջներուն, պատրանքներուն» հետ, իր գաղերէն եւ ուսուցչական պարտաւորութիւններէն զուրս իր կեանքը յատկապէս մը համաձայն կ'ապրէր, մտքով զարգանալով եւ ուսանելով: Դարձեալ այդ շրջանին գրուած իր մէկ նամակին մէջ գրած է իր անձնական ժամերու յայտագիրը — «Առաւն, 8–8.40 մեքենագրութիւն, գասերէ վերջ, կ· վ· 3.45–4.30 ընթերցում, 4.30–5.15 հանգիստ եւ մարզանք, 5.15–6.45 ընթերցում եւ թուղթերու սրբագրութիւն, 8.15–9.15 մեքենագրութիւն, 9.15–10 հանգիստ, խոհում, եւ երազում»:

Ոչ միայն բարոյական՝ հապա նաեւ ֆիզիքական պայմանները, որոնց ներքեւ ապրեցաւ Հրանդ, այդ մէկ տարին, այդ «պղրոց» կոչուած բանտին մէջ, իր քայքայման նպաստեցին: «Արեւազուրկ, խայտառակ սենեակ մը ունիմ — կը գրէր — որ չրհեղեղի կը բռնուի ամէն անձրեւի: Ծուռ նաւութենէն դռները եւ պատուհանները ուռեցած են եւ չեն գոցուիր: Երբ երկաթը կը ժանգոտի, ե՞ս ի՛նչ ըլլամ: Կըզգամ յաւեցաւ ամիսի մը չափ, հիմա ալ առաջքս կատղեր է լաւ(?) կերակուրներէն»:

Խեղճ Հրանդին առողջութիւնը ներսէն եւ դրսէն դողդոջ ուժեր քայքայել սկսան: «Գլոորիլը» դիւրին էր եթէ մէյ մը քարը իր խարխափէն խղուէր: Եւ հոս, այդ տարին տեղի ունեցաւ խզումը այդ թանկագին քարին:

Իր հոգիին դիշերը հետզհետէ թանձրանալ սկսաւ եւ բնաւ չփարատեցաւ. մէյ մըն ալ լոյս չծագեցաւ: «Է, աս բնաւ չփարատեցաւ. մէյ մըն ալ լոյս չծագեցաւ: «Է, աս բարեկամութիւնս քեզի հետ խալ տեսակէն չէ, խալիսէն է: Բայց եւ այնպէս ես աշխարհքէն պաղած եմ: Զգացումներս, երազներս, դաղափարական ձգտումներս մէկմէկ ոտ, չորցած են: Ինքզինքիս վրայ պաղ աչքով կը նայիմ եւ ի դուր կը ջանամ բարեկամներուս վրայ տաք աչքով նայելու»:

*
**

Հրանդը — Աստուծոյ այս չքնաղ պարգեւը աշխարհի — եղաւ հոգեբանական հանելուկ մը: Ճեւ մահու ախտաքննութիւնս լուծեց հանելուկը: Արդէն ակնարկեցի լուծումին: Կրկնե՞մ: Սէրը թէ կեանք եւ թէ մահ է: Սիրով կ'ապրին չատեր: Սիրոյ համար կը մեռնին ոմանք: Հրանդ սիրեց բայց չի կրցաւ իր սիրովը, կամ իր սիրոյն հետ, ապրիլ, ուստի մեռաւ այդ սիրոյն համար···:

Արագ անցնիմ միջանկեալ արտաքին դէպքերու վրայէն և, ոռնամաններս հանելով, ձեռքս պլպլուն մամ մը, պատկառանքով մօտենամ Հրանդին կեանքին «սրբութիւն սըրբութեանցին» — սրտին:

Տարի մը հանդուրժելէ վերջ միջավայրի մը որ պինքը չարչրկեր էր մարմնով, հոգիով եւ մտքով, 1909ի աշնան նետուեցաւ, ինկաւ, այս անգամ, խիճնպուրկ չարունակելու եւ աւարտելու մեքենագիտութեան ճիւղը որուն հետեւեր էր տարի մը Պէրլինի մէջ:

Հրանդը հերոսական խառնուածքի տէր տղայ մըն էր: Միայն չէր արամաբաներ, հապա նաև կը խիզախէր: Ծառնեցէք իրարու հետ տեսակ մը ճակատագրականութիւն, խանդ, յոռետեսութիւն եւ արկածախնդրութիւն եւ խառնուրդը պիտի ներկայացնէ Հրանդը իր վարմունքով եւ բոլոր չարժումներով:

Առանց նիւթական ոեւէ ապահովութեան ո՞վ երբեք պիտի համարձակէր Կ. Պոլսէն մինչեւ Սկոտիա երթալ ուսանելու համար, եթէ ոչ «Հրանդ մը» եւ կամ մէկը որ Հրանդի մը փիլիսոփայութեամբը կրնար նայիլ կեանքին վրայ:

Առաջին նամակին մէջ որ կը գրէր Խիճնպուրկէն 1909, Հոկտեմբեր 3 թուականով, իր ինքնայատուկ ոճովը սպէս արտայայտուեր էր ան — «Գլուխս ամէն կողմ զարկի դրամ ճարելու բայց եւ ոչ մէկ տեղէ կրցայ օգնութիւն ընդունիլ: Որոշեցի ձեռքս եղած երեսուն ոսկիովս հոս գալ եւ գարուոյ մտնել: Երբ դրամս հատնի մուրալ սոխուած եմ. եթէ կարենամ ճար մը դտնել, լա՛ւ. եթէ չկարենամ, հո՛գս: Շատ շատ մէկտեղը կը մնամ. ու այդ ալ դժբաղդութիւն մը չէ վերջապէս»:

Ինչո՞ւ համար մէկ կողմէ այսպէս եռալ, եփիլ եւ հեւ

ի հեւ նպատակի մը եռեւէն վազել եւ միւս կողմէ այս արհամարհոտ վերաբերմունքը ցոյց տալ բազդին անգութ խաղերուն հանդէպ: Ի՞նչ մըրիկ փրթիլ էր Հրանդին հոգիին մէջ եւ դիակը կորնցուցած նաւու մը դրութեան մատներ էր դինքը: Այլեւս տրամաբանութեամբ չէր որ կը չարժէր հապա անձնատուր եղած բլլալ կը թուէր խորհրդաւոր ուժերու կամ ուժի մը զոհ ան առեն չէի կրցած հասկնալ: Իբր թէ նպատակ մը կը հետապնդէր եւ սակայն, հակառակ այդ նպատակին հասնելու ապահովութեան, սիրտը չէր դրած այդ հետապնդումին մէջ: Իր անձնատուրութիւնը իր մէջ կիսուած էր եւ երկուքին միջեւ բուռն պայքար մը կը մղուէր:

Մեքենագէտ պիտի բլլար բայց — կը խորհէր — ի՞նչ էր տարբերութիւնը բլլալուն կամ չբլլալուն միջեւ եթէ մէկը նեղբին խաղապութիւն եւ զոհունակութիւն չէր վայելեր: Կեանքէն ուզածը մատնագիտութիւն չէր եւ կամ ապարէգ, կամ յաջողութիւն, կամ դրամ, կամ դիրք, կամ համբաւ ու պատիւ հապա՝ լրումը այն բոլոր անսահմանելի, անչօշափելի, անկշռելի արժէքներուն որոնք միասնաբար կ'ստեղծեն, դասական բացատրութեամբ, «կեանքի առաւելութիւնը»: Հրանդը այն հազուագիւտ հոգիներէն էր որ կեանքէն ոչինչ կ'ուզէր, կամ կեանքին տուածները կ'արհամարհէր բայց կեանք կ'ուզէր: Ապրիլը կը բաւէր իրեն համար եթէ միայն կարենար ապրիլ կեանքը իր բանաստեղծութեամբ: Մեքենագիտութիւնը նպաստ մըն էր իր կեանքը առատօրէն ապրելու թէ ոչ: Իր լոյսովը, ո՛չ: «Աստղ կեանքը» իր գաղտնիքը ունէր անոր համար: Ուստի այդ գաղտնիքը չլուծած կ'արհամարհէր իր բոլոր ըրածը, ընելիքը, եւ բլլալիքը: Իր կեանքին մէջ անհրաժեշտ «պահանջ» մը կար: Զինքը ընկղմելէ վերջ պահելու համար իր նաւուն կողին խորունկ խոցը դոցուելու էր նախ: Բայց չդոցուեցաւ ան···: Եւ դառնութեան, յուսախաբութեան, մղձաւանջ ցաւի, տառապանքի ծովը վերջապէս կլանեց եւ թաղեց անոր չքնաղ հոգին իր հիւծած մարմինին հետ···:

*
**

Հրանդ փայլուն ուսանող մը եղաւ նաեւ Խիճնպուրկի

մէջ: Զրկանքով ապրեցաւ բայց պերմարդկային կամքով տոկաց եւ յամառեցաւ տոկալ յայտնի եւ գաղտնի զրկանքներու մինչեւ որ ինկաւ, տապալեցաւ հոգիով եւ մարմինով վիշտուած: Հազիւ թէ յաջողեցաւ իր մաշած մարմինը մինչեւ կ. Պոլիս, իր տունն հասցնել եւ անկողին իյնալ:

Զինքը իր անկողնին մէջ տեսայ, մէյ մըն ալ, չատ չանցած, իր գաղտնի մէջ:

Իսկիւտարի պերեզմանը ուխտատեղի մըն էր, պէտ այդ անցեալ օրերուն, որոնց մէջ կ'ապրիմ յուշերովս, պի հոն կը կանգնէր Պետրոս Դուրեանի չիրիմը: Հրանդը անոր դրացի եղաւ: Այդ պերեզմանը ուխտատեղի էր աւելի քան բանաստեղծի մը՝ սիրահարի մը: Սէրը իր քնարն էրեր էր Դուրեան: Զի բանաստեղծութիւնը բառերը չեն հապա կեանքն է, կամ փորձառութիւնը, որ կը ծնի սրտին մէջ եւ ձեւ ու մարմին կ'առնէ բառերու մէջ:

Ու եթէ այդպէս, ուրեմն Իսկիւտարի պերեզմանը երկու սիրահարներու ուխտատեղին պէտք է նկատել այլեւս: Դուրեան Հրանդէն աւելի արժանաւոր սրտի ընկեր չէր կրնար ունենալ այն աշխարհին մէջ որուն ցուցափեղկը մեր աչաց՝ պերեզմանն է: Երկու դեռահաս տղաք, որոնք կեանքի անյատակ խորութեանց մէջ լոյսն փնտռելու այն պանծալի որ սէր կը կոչուի, բայց խեղդուեցան այդ նոյն խորութեանց մէջ...:

Բանաստեղծութիւնը Հրանդին սրտին մէջ մնաց: Գնաց մըն ալ անոր սիրան էր որ սակայն իր նուագը չսրտագրած յանկարծաւեցաւ: Ո՞վ, հապա, պիտցաւ թէ ինչո՛ւ կը թառամէր այդ դրախտի ծաղիկը: Ոչ ոք, մտերիմներէ դուրս: Ինքն իր մէջ եռաց ու եռաց մինչեւ ցամքեցաւ: Քանի՜ երեք տարեկան այս հսկան ինկաւ օր ու արեւ չտեսած: Այս որպէսզի որ կեանքի բոլոր անակնկալ խաղերուն դէմ կրնար չնական անտարբերութեամբ մը «հո՞դս» ըսել եւ անցնիլ, չկրցաւ դիմանալ սիրոյ յուսախաբութեան:

Բնաւ չեմ դայթակղիր· բնաւ չեմ մեղադրեր պինք: Իր նկարագրին բնական հետեւանքն էր իր անկումը... եւ մահը: Եթէ սովորական նկարագիր մը ըլլար այդպէս չէր ընկղմեր, չէր մեռներ: Հրանդը խորութեանց եւ բարձրութեանց համար չինուած էր: Իր հաւատքին պինը իր կեանքն էր, նաեւ՝ իր սիրոյն պինը:

Մէկ սիրոյ մը մէջ դրաւ Հրանդ իր կեանքին ամբողջ դրամագլուխը — ինչ որ ունէր — միտք, տաղանդ, փափաք, երազ, խորհուրդ, ներկայ, ապագայ, ամէն ինչ, անվերապահօրէն, մինչեւ վերջին հունաը: Սիրոյ կորուստը իրեն համար ամբողջական կորուստ էր: կեանքի կորուստը կորուստ չէր իր հաշուովը, հապա կորուստ էր միայն կորուստ այն սիրոյն որ կեանքը կը չհաւատրցնէր: Երբ սէրը կորնցուց կեանքն ալ հրաժարիլ ուզեց: Ամէն արժէք իր կշիռը կորնցուց իրեն համար: Ա՛հ, կը մտածէր, ինչո՞ւ ապրիմ երբ ապրելու շարժառիթը կը պլացուի ինծի:

Լուռ ու մունջ եւ անորոշ կերպ ինքզինքը: Չհասկըցանք այն առեն: Հրանդը, որ չէնչող ներկայութիւն մը ունէր, չարաճճի խօսք մը միշտ լեզուին ծայրը, ժպիտը՝ երեսին պայծառ լոյսն էր, մարեցաւ, չքմեցաւ, իր պատեանին մէջ քաշուեցաւ անխօս եւ անյոյս...: Ապրած առեններն ալ չէր ապրեր ան: Միտքը, աչքը հետուներն էին միշտ, թաղուած պարապութեան մը մէջ, անդադար իր չուրջը անցած դարձածներուն:

Մեղք չէ՞ր Հրանդին: Եթէ ապրած ըլլար, ո՛վ պիտէ, ո՛րտեղերը հասած պիտի ըլլար հիմա: Անիկա մեր վճիռն է: Բայց իրր չէր: Ամէն մարդ իր կեանքին արժէքին դատաւորն է: կայ մարդ որ իր կեանքը նիւթական յաջողութեան դէմ կը դնէ, կամ նպատակի մը իրագործման դէմ, կայ մարդ ալ, որ սիրոյ մը դէմ կը դնէ գայն: Ոմանք վախաբի. ոմանք ալ կեանքը միանուագ գրաւի կը դնեն մէկ եղապի եւ խմձի համար: Հրանդը այս երկրորդ դասակարգին կը պատկանէր: Ամէն կոչում իրեն համար «լինելու եւ չլինելու» խնդիր էր:

Անշուշտ կը մեղքնամ Հրանդը, բայց բոլոր սրտովս ալ կը հաւնիմ անոր: Բացառիկ նկարագիրներն են որ կեանքը կը հաւնիմ անոր: Բացառիկ նկարագիրներն են որ կեանքը հաշուով եւ սակարկութեամբ չեն ապրիր: Օրինակ՝ Քրիստոս: Հայրենասէր մը կեանքը սակարկութեամբ չի կրնար տալ: Քաջ պինուոր մը չըսեր — «կը կռուիմ բայց կեանապրիլ: Քաջ պինուոր մը չըսեր — «կը կռուիմ բայց կեան-

քըս չեմ տար»: Ինչո՞ւ համար նոյն սկզբունքը չկիրարկուի նաեւ անհատական կեանքի մէջ: Կեանքը կամ լեցուն է կամ պարապ է, բայց անոր լեցունութիւնը եւ պարապութիւնը դատելու իրաւունքը ոչ ոքի կը պատկանի եզիպտական դուրս:

Կեանքի լեցունութիւնը եզիպտական պատճառներով միայն կրնայ դատուիլ: Եթէ լեցուն է, որովհետեւ հոն կը դտնէ ինչ որ ինք լեցնել ձգտած եւ ըղձացած է, լեցուն է իրեն համար. եթէ ո՛չ, որքան ալ լեցուն ըլլայ ան ուրիշներու աչքին, եզիպտական համար՝ պարապ է: Ոմանք պարապ կեանքի չեն հանդուրժեր: Պարապ կեանքէն աւելի կը խորշին քան մահէն: Հրանդ քայլ մըն ալ առաջ դնաց — մահը նախընտրեց պարապ կեանքէն: Լեցուն էր կեանքը, լեի լեցուն դիտողներուս համար: Իրեն հարցնէինք — «պարա՛պ, պարա՛պ»...:

Ու ինձ այնպէս կը թուի թէ Ֆրանսիզ Պուրժէօն՝ Հրանդը, կամ «Հրանդ մը» պէտք էր ճանչցած ըլլար, երբ գրեց իր ծանօթ բանաստեղծութիւնը —

The night has a thousand eyes,
And the day but one;
Yet the light of the bright world dies
With the dying sun.
The mind has a thousand eyes,
And the heart but one:
Yet the light of the whole life dies
When love is done.

Արդարեւ, «լոյսը ոչ կեանքի՝ խաւարի, երբ սէրը կորսուի»:

Այդպէս՝ Հրանդը...:

ԺԲ.

ԾՈՑԼԵՐԸ

Գիշերօթիկ աշակերտներու մեծագոյն մասը, իմ օրերուս, Կ. Պոլսէն էին եւ կամ մայրաքաղաքին մօտակայ քաղաքներէն, ինչպէս Ռօսօֆօ, Պանտըրմա, Պրուսա, եւ այլն: Անոնք որ ամբան արձակուրդին առթիւ առաւօտ խումբ մը մէկտեղ ճամբայ կ'ելլէր դէպի Կ. Պոլիս, կամ, Կ. Պոլսոյ վրայով, դէպի իրենց բնիկ քաղաքները:

Ան որ գիշերօթիկ աշակերտութիւն ըրած է դիտէ թէ ի՛նչ անհամբերութեամբ կ'սպասեն աշակերտները Ցունիս ամսուան: Տան սէրը աւելի զօրաւոր էր անոտարակոյս քան դասարանին սէրը նոյնիսկ ամէնէն սիրալիր աշակերտին մէջ: Դպրոցը իր կաշկանդումները, իր կարգապահութիւնը, եւ կանոնաւոր աշխատութեան եւ ջանքի անողոք պահանջը ունէր: Ամէնքս կրնայինք առանց հանդուրժել, չատերս կամ եւ սիրով, եւ ամանք ալ անոտարակոյս ակամայ, բայց չատ չատ տարուան տասը ամիսները: Ցունիսէն վերջ մեր համբերութիւնը կ'սպառէր: Հանգստութիւն եւ ազատութիւն, որ կ'ակնկալէինք գտնել մեր տուներուն մէջ, կըրկնապէս ցանկալի կը թուէին այդ ամսուն: Տասը ամիսներ կեանքը գանկալի մը հրամանով ապրելէ վերջ, բնականաբար երկու ամիսներ ալ ամէն տեսակ կարգապահական կանոնէ ազատ ապրիլ կը բաղձայինք:

Մեզմէ ոմանք, որոնց համար ամէն առտու ժամը վեցին արթննալ եւ անկողինէն ելլել քաղաք մը առնելու չափ հերոսութիւն էր, ամբան արձակուրդին կ'սպասէին որ առտուները մինչեւ կէսօր քնանային եւ քունով կշտանային: Ուրիշներ՝ իրենց մայրերուն եփած խորոտիքներուն համար որկրամոլ ախորժակով մը այդ օրերուն կ'սպասէին: Ուրիշներ՝ իրենց ծնողաց եւ բարեկամներուն կարօտովը Ցունիսը չտանուվ կը քաշէին: Իսկ մեր դպրոցին նշանաւոր ծոյլերը դասերու, սերտողութեան, քննութիւններու անտանելի ճնշումէն ազատելու համար մինչեւ Ցունիս օրերը կը լի համբէին նոյնիսկ դպրոցական շրջանին առաջին օրէն սկսեալ:

Ծողլերն ալ յատուկ դասակարգ մը կը կազմէին մեր դպրոցին մէջ եւ, պէտք է խոստովանիմ, բաւական հետաքրքրական դասակարգ մը: Առանցմէ ոմանք աչքիս առջեւ են սա պահուն: Առնք անանուն յիշելը իրենց հանդէպ տածած յարգանքիս ապացոյցը թող սեպուի:

Առնք ոչ ալն էին դպրոցին եւ ոչ ալ համեմբ բայց վերջապէս պէսպիսութեան մէկ տարբը կը հայթայթէին, եւ ինչպէս որ պէսպիսութիւնն է որ ընդհանուր մարդկութիւնը հետաքրքրական կ'ընէ, նոյնպէս նաեւ այս պէսպիսութիւնն էր աշակերտութեան մէջ որ դպրոցը հետաքրքրական կ'ընծայէ:

Աչխատասէրը եւ յառաջադէմ աշակերտներս տեսակ մը արհամարհանքով կը նայէինք այս «Մուլթան Մահմուտի թէմպէլներուն» վրայ, ինչպէս սովորաբար կը կոչէինք դասնք, բայց պիտեմ թէ անոնք ալ, եթէ ոչ յայտնապէս, դաղտնապէս, իրենց սրտին մէջ մեր վրայ կը խղճային: Այս թէմպէլներուն հիմնական փիլիսոփայութիւնը ան էր թէ մարդ մէկ կեանք մը ունի ապրելիք ուստի, ինչպէս անոնցմէ մէկը անգամ մը բաւ, «փոխանակ չարչրկուելով մէնոնելու աղայի պէս մեռնելու է»:

Եւ ոչ ալ ծողլերը ամէն առաքինութենէ զուրկ էին: Եթէ փառասիրութիւն չկար մէջերնին նաեւ չկար ուսյայնամոլութիւն: Իրաւ է թէ մենք չանք չէինք խնայեր մեր դասերուն մէջ յառաջ երթալու բայց նաեւ ուսյայնամտօրէն ուշն ու ուրուչնիս դամուած կը պահէինք 100–ին կամ 95–ին վրայ: Իսկ անոնք ոչ դասերով կը հետաքրքրուէին եւ ոչ ալ նիշով: Ինչերնուն պէտք թէ իրենց կարգին յառաջադէմ աշակերտները 85, 90, 95 նիշեր չահեր էին եւ իրենք միայն 60, կամ թերեւս աւելի պակաս: Իրենց համար խնայուած ուժն էր չահը, մեզի համար՝ սպառածը: «Դուք թիւով կը կշռանաք, մենք՝ քէյֆով» ըսաւ անգամ մը անոնցմէ ամէնէն նշանաւոր ոխերը երբ տարեկան տեղեկագիրները իրար հետ կը բաղդատէին իր դասարանին աշակերտները, եւ աւելցուց, «այդ քու բարձր նիշերդ երկինքի թէսթերէ չեն, դիտցած ըլլաս»:

Ծուլութեան ջատագով դոնէ ե՛ս չեմ կրնար ըլլալ, բայց այսօրուան հասունութիւնով անդրադառնալով այդ

մեր ծոյլ տիպարին այդ դիտողութեան՝ չեմ կրնար ըսել թէ ան իր մէջ չունի ճշմարտութեան երակ մը: Միտքս կու գայ Հրանդը, օրինակի համար: Ի՞նչ եղաւ ան իր 100–նե–րով...:

Այս ծոյլերուն համար դպրոցը դպրոց եղեր էր որ իրենք ալ «կեանք վարէին»: Առնք, իրրեւ կանոն, հրաչալի ախորժակի տէր, կունտ ու կլոր տղաք էին, բարեմօրն, զբաղեցուն, լաւատես եւ անհոգ եղածին եւ ըլլալիքին համար: Չէ թէ որ անխելք էին, հապա կը խորհէին թէ Աստուծմէ տրուած խելքը՝ յօդնեցնելու կամ չարչրկելու համար չէ: Ոչ ալ բողոքին կամ դանդաղին կը լսուէր: Ինչո՞ւ բողոքէին կամ դանդաղէին. պէտք չկար ոչ բողոքի, ոչ դանդաղի. պարզապէս չէին համակերպեր ուժէ ճնշումի: Աչխատելու դէմ մնայուն գործադրուած էին: Սերտուելիան ժամերուն կէսը կամ քնանալով կ'անցընէին և կամ խաղով, կատակով: Քննութեանց առեն մենք իրար կ'անցնէինք, քանի կը փախցնէինք, պիրքը ձեռքէ չէինք ձգեր մինչեւ որ տասն անգամ ծայրէ ծայր քաղ չընէինք. անոնք անվրդով քուներնին ալ լման կը քնանային, կերակուրնին ալ ախորժակով կ'ուտէին, ոչ մոքով, ոչ մարմինով կը վրդովուէին կամ կը յօդնէին: Ամէն մէկ քննութեան համար երկու ժամ ժամանակ կը տրուէր: Մենք երկու ժամ քրտինք կը թափէինք ամէն մէկ հարցումի կատարեալ պատասխանը գրելու փառասիրութեամբ. անոնք ժամը չլրացած թուղթերնին կը ծալլէին վարժապետին կը յանձնէին եւ քթերնուն տակէն վրանիս խնդալով առօք փառօք դասարանէն դուրս կը սպրդէին:

«Ծօ, տասը հարցումին ինտո՞ր կէս ժամէն պատասխանեցիր» երբ հարցընէինք, երկու ժամուան երկունքէ մը կարմրած, յօդնած դուրս ելլելէ վերջ, կը պատասխանէր մեր ծոյլը —

«Ես ձեզի պէս գիրք չգրեցի: Տասը հարցումին ալ չպատասխանեցի: Դուք ալ եթէ ինծի պէս պատասխանէիք, կէս ժամէն կը լմնցնէիք: Ամմա դուք 100ին եաեւէն էք, ես՝ 60–ին»:

Ալ չեմ գիտեր թէ ի՛նչ էր գաղտնիքը — ծուլութի՞ւն էր թէ կեանքի արժէքներու նկատմամբ աւելի հաւասարա-

կշըռեալ հասկացողութիւն մը կամ «բաւական»ով գոհանալու փիլիսոփայութիւն մը: Ամէն պարագայի, կ'արժէր սա «հեւքոտ վազքի» վարդապետութիւնը բարեխառնել մեր դպրոցին համբաւեալ ծոյլերուն փիլիսոփայութիւնով: Միայն թէ տենդագին կեանքն ալ մոլութիւն մըն է նման ծուլութեան, եւ թերեւս հաւասարապէս անբուժելի...:

Այս ծոյլերը դպրոցին մէջ ինքնակոչօրէն առանձնած էին պաշտօն մը զոր կը կատարէին անթերի հաւատարմութեամբ: Պաշտօնին բրած էին դպրոցի օրացոյցը հայթայթել: Սեպտեմբերին, դպրոցը բացուած օրէն սկսելով ամէն մէկ դասարանի պատի սեւ տախտակին վրայ կաւիճով կը դրէին մեծատառ «Ծնունդի արձակուրդին 115 օր կայ» եւ ամէն օր բնականաբար այս թիւը կը պակսեցնէին: Երբ Ծնունդը դար անցնէր, մինչեւ Զատիկ մնացած օրերուն թիւը օր օրի կը յայտարարէին դասարաններուն պատերուն վրայ: Եւ ամէն դասարանի մէջ, իրրեւ կանոն, դէթ մէկ նմոյշ կը գտնուէր «Սուլթան Մահմուտի այս թէմպլիեէն»: Բայց մանաւանդ Զատիկի եւ ամրան արձակուրդի միջնակարգ ընդհանուր եռանդը եւ խանդը անհամեմատօրէն կ'աւելնար: Հա՛ մնաց 25 օր... 20 օր... 10 օր, եւ, մինչեւ վերջին քանի մը օրերը, երբ ատոնք հարսանեկան պինոմութեան մը մէջ պատերուն վրայ կ'սկսէին նշանակել ժամերու հաշիւը, բացագանչական բացատրութիւններ կը ցելով այդ հաշիւներուն, որոնք ամերիկեան օրաթերթի մը յաջորդական տպագրութիւններուն պէս, ժամէ ժամ կը սրբագրուէին — «Արձակուրդին 5 օր 7 ժամ մնաց, հուրրա՛», կամ «դալ շաբթու այս օրս դպրոցը դէշ երազ մը պիտի ըլլայ», կամ, «Տղա՛ք, մէկ շաբաթէն ա՛լ դանդակի ձայն պիտի չլսանանք»: Անդամ մը, կը յիշեմ, դասարանէրէն մէկուն պատին վրայ մէկը գրեր էր. «Աչքերնիդ լոյս, վաղը քաւարանէն երկինք պիտի անցնինք»: Ատոնք դպրոցը չէին ատեր բայց ծուլութիւնը կը սիրէին: Դպրոցին մէջ նոյնիսկ ծոյլ ըլլալը նեղիչ էր: Նոյնիսկ նուագապոյն ճիգն ու ջանքը նեղութիւն էր: Արձակուրդը յիրաւի· ատոնց «երկինքն» էր:

Արձակուրդի օրը չհասած ատոնք անտուկնին լեցուցած, անկողինին կապած կ'ըլլային: Նշան ապրարին հետ շաբաթ

մը առաջ կարպապրութիւն բրած կ'ըլլային դպրոցէն մինչեւ Իսկէլէճ փոխադրութեան համար, ձիով կամ կառքով:

Բայց սա կայ — այս ծոյլերն էին որ դպրոցին օրական աշխատանքին միօրինակութեան մէջ կը մտցնէին գալիք օրերու անակնկալին յուսագրէչ, խանդավառիչ տարրը: Գործի մը մէջ թաղուիլ առանց ելքի մը, ծայրի մը ակնկալութեան՝ տարակուսիլն է: Երկինք ըլլայ կամ ոչ, երկինքի մը ակնկալութիւնը անհրաժեշտ է երկրի վրայ մեր կեանքը հանդուրժելի բնելու համար: Ուրախ վախճանի մը յանկերգը կը հայթայթէին անոնք մեզի՝ լրջամիտ եւ աշխատասէր աշակերտներուս: Դեր մըն ալ անոնք ունէին մեր կեանքին մէջ եւ, մէկէ աւելի իմաստով, բարերար դեր մը:

*
**

Ամրոջ դիտը կ'ելլէր, կը նստէր այն աստուն որ ճամբայ կ'իյնայինք դէպի մեր տուները: Մեզմէ չատերը իրենց բնակները վստահած Նշան ապրարին, ուրկէ կ'իջնէին մինչեւ Իսկէլէն: Երեք կամ երկուքուկէս մղոն ճամբան թռչուններու թեթեւութեամբ կը կարէինք, ամէն հոգ ու բեռ եաեւ ձգած խնդալով, խօսելով, երգելով, կատակելով:

Կա՞ր մէկէ ուրախութեան աւելի մեծ օր մը մեր կեանքին մէջ քան այդ օրը — արձակուրդի առաջին օրը...: Ի՞նչ փայթ թէ Պարախպակը եաեւնիս պիտի թողէինք եւ չատերս երթայինք բանատարկուելու Կ. Պոլսոյ քարաչէն տուներուն մէջ: Այո, սիեղերական եւ սիրական է զգացումը, ինչպէս երգեր է բանաստեղծը «Տո՛ւն, տո՛ւն, քաղցրը իմ տուն»...: Մէկ ծայրը դպրոց իսկ միւս ծայրը տուն...: Զարմանալի՞ է մտքէ որ մաղնիսական զօրութեան դերակշռութիւնը տան կողմն էր: Ծոյլերուն սէրը իրենց տուներուն համար մեր ինչն աւելի չէր, բայց անբաղդատելիօրէն աւելի պակաս էր դպրոցին համար զոր ամէնքս ալ, ծոյլ կամ աշխատասէր, եաեւնիս կը թողէինք այդ օրը:

Արձակուրդը մեր հասարակաց սրբանակն էր եւ ցան-

կալի՝ ամէն մէկիմնուս հաւատարակէս: Երանութեան օ՛ր...:

Հիմա կը խորհիմ թէ ինչո՞ւ համար նոյն երանութիւնը չենք զգար երբ «կեանքի գպրոցը» աւարտած՝ կ՛անցնինք մեր արձակուրդին, երկինքը: Ես ինձ համար միտք կ՛բեր եմ այն նոյն ուրախութեամբը կ՛սպի երկինք համբառ ակսիլ, երբ հանրի օրը, որով Պարտիզակէն Իսկէյէն կ՛իջնէինք առուն երթալու համար: Ուրախութեան օր մը ինչո՞ւ լացի օր իլայ: Որ կզմէն ալ նայիմ «արձակման» օրուանս վրայ, արցունքի արդարացում չեմ տեսներ: Մարդ ե՞րբ լացեր է «առուն երթալու» համար, որ այս անգամ լայ: Ե՞րբ արդեօք «առուն երթալ» պիտի ասըվինք Պարտիզակի գպրոցին տղոց պէս — երկեղած, խնդալով...:

ԺԳ·

ԴԴՈՒՄԻՆ ՓԱՌԲԸ

Պարտիզակի մէջ պատուղները առատ էին: Խաղալ՝ ուրախ ժամերը չափ: Քանանու այս պատուղին վրայ Աստուծոյ օրհնութիւնը անպակաս էր: Շերամաբուծութեան մակընթացութիւնը պիտի հեղհեղէ առաջ, կ՛բսէին իմ օրերուս, չատ աւելի թուով այդիներ կային պիտղին չուրջովը, բայց առանք հետզհետէ քակելով թթատառներու վերածած էին պիտղայիք: Այդին բաղդատաբար չահու ապրիւր չէր· Թթատառնը՝ էր, եթէ, բան Պարտիզակցիին բացատրութեան, «Պէօճէկը յէմլզէր»: Պէօճէկն ալ, ինչպէս ամէն առաջ բացակինք, բաղդախապ էր, կամ կը յաղթէր, կամ կը ձախողէր յայտնի կամ անյայտ պատճառներով: Այսուհանդերձ, եզած խաղտպը բաւական էր Պարտիզակցւոց ախորժակը յագեցնելու համար: Խաղողներու տեսակները չատ էին բայց ինձ համար պէթ ամէնն ալ՝ քաղցրահամ: Հատած ողկոյզ մը խաղող քաղել որթէն եւ ուտել անոր չուքին տակ՝ վայելք մրն էր որմէ զրկուած կ՛ապրինք, ատ՛պ, քաղաքներու մէջ:

Խաղողէն աւելի, սակայն, համբաւ ունէր Պարտիզակի «կարճ կոթ» կեռասը: Սաչափը ըսեմ անցնիմ թէ այդ կեռասին պէս մատա, հիւթեղ, խոշոր կեռաս մէչ մրն ալ ճաչակած չեմ սա անցեալ քառասուն տարուան մէջ:

Մեծ հայրս իր «հեռուէ վերի արտերուն» պարտէզին մէջ ունէր «կարճ կոթ» կեռասի հրաչալի ծառեր որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր զաւակներուն անուններովը մկրտած էր: Մէկը Արուսեակին ծառն էր, միւսը՝ Փխիէին, միւսը՝ Ա-ղաւնիին, եւ այսպէս մնացեալներուն, եւ անոնց կարգին չատ մրն ալ՝ իր անդրանիկ եւ սիրական թոռանը: Լաւ կը յիշեմ թէ ինչպէս, մանկութեանս, սեւխականատիրութեան հպարտ պատկառանքով կը թառէի կեռասի ծառիս մէկ ճիւղին վրայ եւ անյապօրէն կ՛ուտէի անոր առատ պտուղն առանց ապա վոթի ցաւէ տառապելու:

Կեռասենին մեր գպրոցին տղոց համար գերագանցապէս «փորձութեան ծառն» էր: Քաղքենի տղաք խորհրդա-

սէր ունէին կեռասի նկատմամբ: Ամէն տեսակ պտուղի ծառի քովէն կրնային անցնիլ բայց անդիմադրելի զօրութենէ մը բռնուած կանդ կ'առնէին կեռասի ծառի մը առջեւ երբ ճամբերնուն վրայ իյնար ան:

Ծառը քաղքենի տղու մը համար հասարակայ տեսիլքանութիւն է: Տան մը կարասին ընտանիքի մը տեսիլքանութիւն է. այդ յայտնի է եւ անվիճելի, բայց թէ ինչպէ՞ս ծառ մըն ալ անհատական տեսիլքանութիւն կրնայ ըլլալ, այդ քաղքենի տղուն բարոյախոհութեան մէջ տեղ չունէր: Այսպէս կեռաս «զղնալ»ը զղուխիւն չէին տեսեր, հապա՝ անմեղ արկածախնդրութիւն մը: Վտանգ կար անշուշտ որ իրենց տեսակէտը կամ ըմբռնումը բաղխման պար ծառին տիրոջ կամ անոր պահապանին տեսակէտին հետ...: Այդքանը կը դնահատէին, ուստի կ'զգուշանային այդ վտանգէն:

Մեր դպրոցին համբաւաւոր «չարերուն» — որոնց տակնառկեցինք — մտանոգխոութիւններէն մէկն էր «կեռասի զղուխիւն»: Անոնք դիտէին թէ «կարճը կոթ» կեռասի բնութեան ծառերը ուր էին եւ առաուան պղմամղձային ժամերուն կ'երթային իրենց բարձր երեսները կամ լայնածաւալ թաշկինակները լեցնելու կեռասով: «Գողերը» քիչ էին բայց զոհը վայելողները՝ շատ: Այս տղաքը «հանրային զղացումով» տուգորուած էին: Չէին ըսեր, «պտիկ դուք ալ զղցէք եթէ կեռաս ուտել կ'ուզէք»: Հապա կ'րսէին, «եկէք տղաք, զղցուած պտուղը անուշ կ'ըլլայ»: Ու կ'ուտէինք անուշ, անուշ...: Եթէ մեզ կալ այս տղոց «զղուխեան» մէջ, անտարակոյս մենք ալ մեղսակից էինք անոնց: Մենք չէինք զողնար բայց «զղերը» մեր ձեռքը կ'ընէինք: Եթէ դասատանը արդար պիտի ընենք «զղերը» ուսուցիչներս սեպուելու էինք եւ ոչ թէ գողցողները: Բայց Աստուած մեղքերնիս այդ սեպէ, ա՛լ ինչ...: Այդքանին քաւութիւնը դիւրին է. չնորհել. մնացածին համար մտահոգուինք:

Պտուղներու կարգին կրնայի սեպը, ճմերուկը յիշել եւ քանի մը դրուատական խօսք ալ անոնց համին, հոտին յիշատակին նուիրել, բայց անհամբեր եմ վտառց պատկը դեռեղելու նորին խոնարհութեան՝ դղումին՝ կարմրուկ զբլխուն վրայ, ուսուի մէկ ոստումով կ'անցնիմ միւսներուն վրայէն:

Արթին ազգային արտին ճմերուկը Պարտիզակի չարշուխին պարծանքն էր իր եզանակին: Դանակը կը զարնէր ընտրած ճմերուկին եւ կ'ըսէր, «վա՛յ, վա՛յ, մատս կըտրեցի. հա՛, սա արիւնին նայեցէք»...: Կտրած ճմերուկները իրա՛ւ իրա՛ւ արեան պէս կարմիր կ'ըլլային եւ «նէօպէթ չէքէրի»ի պէս քաղցր:

Ինճորներու համէն աւելի հոտը քթիս մէջ է դեռ: Մեծ մայրս, ինչպէս խնճորի ծառ ունեցող ուրիշ կիներ, խոշապ կը չինէին: Խոշապը չորցուած խնճոր էր: Ցզայութեանս չատ կը սիրէի թէեւ պէտք է ըսեմ թէ բաւական զօրաւոր ակռաներու կը կարօտէր խոշապին կաչեղէն մարմինը ծամծմելու եւ անոր անուշութիւնը վայելելու համար: Պարտիզակի տուներուն երեք յատկանշական հոտերէն մէկն ալ խոշապին հոտն էր: Երկրորդը «տան հացին» հոտը: Երրորդը — չըսուի, չըզղացուի լաւագոյն է...:

*
**

Բայց Պարտիզակի մրգատաններուն բերքին գլուխ գործոցն էր դդումը:

Դդումը ամէն տեղ կ'անարգուի (մանաւանդ երբ սխալմամբ մարգու մը ուսերուն վրայ բուսնի): Պարտիզակի մէջ ալ կ'անարգուէր: Բայց այս անարգուած պտուղը Պարտիզակի տունին տնտեսագիտութեան «անկեան քարն» էր: «Դդումն ի՞նչ է»... Ոչինչ, նոյնիսկ Պարտիզակի մէջ, բայց եթէ դդում չըլլար դիւղացին իր կերակուրին կէսէն զրկուած պիտի ըլլար:

Դդումը բոլոր նախնական ժողովուրդներու խոնարհ այլ հաւատարիմ կերակուրը եղած է: Այս երկրին հնդիկները՝ օրինակ: Ամերիկացւոց ամենահին, ամենասիրելի նեը

ալ ըլլամ եւ պիտի խոստովանիմ թէ դղումին հետ բարեկամութիւն մը կնքած եմ Պարտիզակի օրերէն որ անկարելի եղած է զրժել սա անցեալ երկար տարիներու ընթացքին:

Մեծ մայրս դղումը կը կարէր, ափի մը մեծութեամբ կտորներու կը վերածէր եւ հացին հետ, ափսէի մը վրայ, փուռը կը դնէր: Փուռէն հանուելէն վերջ տաք տաք կ'ուտէինք եւ ուրիշ համար առիթ եւ ատոր ներանելի վայելք երեւակայել կարելի չէր: Եթէ սանկ քիչ մը խանձած ըլլար դղումին երեսը, քաղցրութիւնը կը կրկնապատկուէր կարծես: Դղումին ափսէն երբ փուռէն հանուէր «այրած» կըսորներ կը զառէինք: Ինութեան անխարդախ հէլվան էր փուռէն հանուած դղումը, եւ հէլվայէն աւելի համով: Երկրորդ մրցանակը խաշուած դղումին էր: Ան ալ համով հոտով կ'ուտուէր: Դղումը կերակուր էր, որքան անուշեղէն: Նոյնիսկ անոր ծայրիկներովը կերակուր կ'ելլէին: կուտէրն ալ անշուշտ բերնի ծամոցնիս էր օրն ի բուն:

Եւ ասանկ պուռուզ մը ինչո՞ւ անարդուէր, չեմ գիտեր: Մեր հասկցողութիւնը սրբագրելու ենք: Մարդ մը երբ «դղում» կոչուի, կը բարկանայ: Ալ ի՛նչ՝ եթէ ամէն ղլուխ դղումի մը չափ արժէք ունենայ: «Տօլ» ըսեն եւ մարդ բարկանայ, կը հասկնամ, որովհետեւ տօլին մէջ չոր ու ցամաք պարապութիւն կայ: Դղումին մէջ՝ ո՛չ այդպէս: Դղումը իր մէջ մեղր ունի, անունդ ունի, կուտ ունի — լեցուն է, հարուստ է այն բոլոր չնորհներով որոնցմով ուրիշ պատիւ յարգանք վայելող պուռուզ կրնայ պարծենալ: Մարդ դըդում ըլլայ, ա՛լ ի՛նչ կ'ուզէ· տօլ չըլլայ, սակայն···: Տօլին ամօթը ինչո՞ւ դղումին տրուեր է արդեօք:

Պարտիզակի դղումին պատիւ առողները մեր դպրոցին Պոլսեցի տղաքն էին: Պոլսոյ անուշեղէններէն կշտացած, անօրինակ ախորժակ մը կ'ստանային դղումին նկատմամբ: Ամէն անգամ որ մեծ մայրս դղում ունենար, ընկերներուս համար բաժին կը հանէի: Բարեկամութեան ապրու կաշառք էր դղումը Պոլսեցի տղոց, թէեւ իրենք դիտէին թէ ոչ բարեկամութիւն կուտայի եւ ոչ ալ կ'ընդունէի ուրիշ կաշառքով:

Շէքէրճի Կարապետը մեր տղոց դղումի ախորժակին մասին լսելով, սկսաւ եփուած դղում ալ ծախել, կտորը

քան փարայի, եւ չհաւէտ առեւտուր հաստատեց դպրոցի տղոց հետ:

Կային մանաւանդ քանի մը տղաք որոնք ծայրայեղ ախորժակ ունէին եփած դղումի: Կամ քթերնուն ծայրը, կամ բերաննուն մէկ եղերքի կարմրութիւնը կը մատնէր դղում կերած ըլլալնին եւ մեղի առիթ կուտար զիրենք քաշքշելու:

«Հա՛, կ'ըսէինք: Բայց անոնց պատասխանը մեր դիտողութենէն կծու կ'ըլլար — «Հա՛, դո՛ւն ինչո՛ւ դղում ուտես, չկերած դղում ես»:

Այս տղաքը չատ դժդոհ կը մնային երբ դիւղացիի մը տան ճաշի հրաւիրուէին եւ փոխանակ դղումի՝ իրրեւ անուշեղէն կաճնապուր հրամցուէր իրենց: «Ապրար, դղում եղած տեղը կաճնապուրը ի՛նչ պիտի ըլլայ»···: Գիւղացիին կերածը քաղաքացիին անուշ կուգայ, եւ փոխադարձաբար:

Ու դպրոցին քաղաքացի աշակերտութեան քուէն եթէ առնուէր Պարտիզակի պուռուզներուն մէջէն նախընտրելին որոշելու համար, անտարակոյս քուէի առաւելութիւնը դղումին վրայ պիտի կեդրոնանար: Ճիրաւի քանի դղումը դղում եղեր էր առանկ պատիւ չէր վայելեր մինչեւ որ Պոլսեցի տղաք գտան զայն եւ իրենց ախորժակովը անոր համար փառաց գահ մը առեղծեցին:

Ո՞վ երբեք գիտցած է իր ձեռքը եղածին արժէքը որ Պարտիզակցին գիտնար···: Դղումին դիւրը Պարտիզակի մէջ կը վերաբերի քաղաքացիներուն:

ԺԴ.

ԱՆՁՐԵՒ ԵՒ ՎԻՊԱՍԱՆ ԱՐԱՄ

Անձրեւը ամէն տեղ օրհնութիւն է: Նոյնպէս էր Պարտիզակի մէջ, եւ աւելի: Ինչպէ՞ս աւելի:

Այդ աւելին բացատրելու համար պէտք է որ մտնենք Պարտիզակի ընկերային կեանքին եւ առողջապահութեան մէջ: Երկուքն ալ հետաքրքրական նիւթեր են բայց երկուքն ալ իրենց փոսերը ունին, եւ ես չեմ ուզեր այդ փոսերուն մէջ սահիլ, իյնալ...:

Տեսնենք թէ վերէն թռելով կրնա՞նք նայիլ այդ նիւթերուն վրայ առանց փորձանքի հանդիպելու...:

Անձրեւը պէտք էր հաւասարապէս թէ Պարտիզակի յուռթի բուսականութեան եւ թէ ժողովուրդին համար: Պարտիզակի չուրջի բոլոր անտառները, թթաստանները, արտերը, այգինները, բերաններն ղէպի երկինք բացած, ջուրի տեւական աղերսարկուներ էին: Եւ Աստուած իր երկնային չափարաններուն ջուրը չէր խնայեր ջրելու համար այս «պարտէզը» դայն «դրախտի» վերածելու համար: Աբեւն ու անձրեւը իրենց դաշինքին մէջ հաւասարիմ էին: Մէկը անունդը կը հայթայթէր միւսը ծարաւը կը յագեցնէր այն բուսականութեան որուն վառքովը այդ դիւղը եղեր ու կոչուեր էր արժանաւորապէս «Պարտիզակ»:

Բայց Պարտիզակցին ինք ալ պէտք ունէր անձրեւին:

Եթէ անձրեւ չըլլար դիւղին աղբիւրներէն ոմանք կը ցամքէին: Աւելկա բազմաթիւ կիներու համար կը նշանակէր մէկ թաղէն անցնիլ ուրիշ թաղ մը եւ հեռաւորագոյն աղբիւրէ մը ջուր կրել կէղիպօղույով մը որուն նկարագրութիւնը առիթ առաջ բրած ենք: Ու դժուարութիւնը ոչ միայն բեռնակրութեան տաժանքին աւելնալն էր հապա նաեւ՝ անբարեացակամութիւնը այդ միւս թաղին կիներուն որոնք իրենց աղբիւրին հետ սեփականութեան իրաւունքով կը վերաբերուէին եւ ուրիշ թաղեցիներու անկէ ջուր առնելուն դիւրաւ չէին հանդուրժեր:

«Ախ ձեր աղբուրը չէ» ըսո՞ւ կին մը միւսին որ հեռուէն կուգար, կուլը կը փրթէր եւ եթէ նոյնիսկ դլուխները ողջ մնային, կէղիպօղուցները կը փշրուէին:

Աբդիական չափանիշով ջուրը քիչ էր Պարտիզակի մէջ, կամ, աւելի չիտակը, եղածը դիւրամատչելի չէր: Ջուրն ալ հացին պէս քրտինքով ձեռք կը ձգուէր:

Ուստի երբ անձրեւ գար ամէն անեցի իր խալկինը, կամ թիթեղեայ անուակները, կամ տաշտերը առիքներուն ներքեւը կը դնէին վար վազած ջուրը մթերելու համար:

Անձրեւէ վերջ մաքրութեան գործը կը դիւրանար եւ կ'սկսէր պիւղին մէջ: Ան որ լուալիք լաթ ունէր, լուացքին կը ձեռնարկէր: Լողանքը ամէն տան մէջ ընդհանրապէս անձրեւի յաջորդող դէպք մըն էր: Բայց ամաններու մէջ մթերուած ջուրը պէտք էր որ գործածուէր եւ ըստ կարելւոյն կարճ ժամանակի մէջ: Եթէ սակայն թէ՛ լաթերնին եւ թէ՛ մարմիններնին մաքուր եղած ըլլար, անձրեւէն մթերուած ջուրով տան տախտակները կը չփէին, կը լուային:

Անձրեւը Պարտիզակի առտնին եւ հանրային առողջապահութեան պահանջները կը գոհացնէր:

Դիւղին առտնին առողջապահութիւնը հասկնալ դիւրին է բայց «հանրայինը» հասկնալու համար անհրաժեշտ է Պարտիզակի ֆիզիքական չինուածքին մօտենալ մտերիմ աչքով եւ ես դոնէ յօժար չեմ առիկա ընելու: Ես մինչեւ հիմա գոհացեր եմ այս հարցին դեղանի ղէմքը դիտելով եւ դիտել տալով. եւ անկէ անդին չեմ անցնիր: Պարտիզակի հոտերն ալ առինք...: Հոտերուն ազբիւրները քննելը նկարչի մը գործը չէ, հապա՝ առողջապահական պաշտօնեայի մը, որ անշուշտ ես չեմ, եւ ըլլալ պիտի չուղէի մանաւանդ Պարտիզակի մէջ...:

Անձրեւը անհրաժեշտ էր նաեւ գիւղը մաքրելու համար: Զոբերը, մանաւանդ անուանի «վառանուն ձորը», յաճախակի հեղեղներու կատօտ էին, դիւղին ճակատէն եւ անունէն սրբելու համար աննկարագրելի տզեղութեան եւ աղտեղութեան արատը: Մէկ խօսքով, եւ առանց աւելի մօտենալու այս փոսին, եթէ անձրեւ չըլլար, դիւղը պիտի նեխէր եւ Պարտիզակը վերածուէր աղբակոյտի: Անձրեւը նախախնամութենէն ղրկուած առողջապահական պաշտօնեայի դեր կը կատարէր հոն:

Անձրեւը դիւղին հոգին ալ կը մաքրէր: Մինչ այդ մեծ դեր կը կատարէ նկարագիրը ձեւելու մէջ: Դպրոցի ազատութիւնը մաքրուելու է որ մտածումներն ալ մաքրուին, լուսաւորուին: Աւրուած սառոգքով կարելի չէ վանք խորհուրդներ յղանալ: Պարտիզակցին լեզուն երկու նեղչնչումի պղբիւր ունէր, մէյ մը՝ իր երկինքը, իր ծառերը, իր ժրաժող բնութիւնը, մէյ մըն ալ՝ «վատանուն ձորը» եւ այն կատակեալ պղբերը որոնց նոգկալի խորհրդանիշն էր ան: Ա՛լ չըսուածը հասկցէք...:

Անձրեւը հականեխիչ դեղն էր ձորին, ինչպէս նաեւ լերուին եւ հոգիին:

Եթէ Պարտիզակը նորէն վերաչինենք (եւ ես ատկաւին կը յուսամ) այդ ձորը պիտի զոցենք եւ անունը պիտի դրնենք «Կեդրոնական Կոյուղի»: Անձրեւին պարատականութեան բաժինը Պարտիզակի մէջ սովորականէն աւելի էր, եւ յառաջիկային անձրեւին վրայ այդ ատեիճան ծանր բեռ պիտի չդնենք...:

***

Գիտնալով հանդերձ անձրեւին կատարած այս օրհնաբեր դերը, դիւղին կեանքին մէջ, մենք, դպրոցի տպաքս, անձնասիրօրէն կը խորհէինք եւ անձրեւին բարեկամ չէինք: Ու մեր անձնասիրական տեսակէտէն արդարացուցիչ պատճառներ ալ ունէինք:

Անձրեւը մեր դպրոցին դրսի դրան կղպանքն էր: Անձրեւած օրերը մեր ազատութիւնը կը կաշկանդուէր եւ մեկ ամէնքս ալ չէնքին մէջ ակամայ բանտարկեալներ կը դարձրնէր: Անկարելի կ'ըլլար դրան չէմէն դուրս կոխել: Ոտքերնիս ընդհանրապէս եմէնի մը կ'ըլլար որ ջրասկրկ չէր: Ու թրջած եմէնին չարըխէն ալ անպատիւ եւ անարդ երեւոյթ կ'ստանայ: Ջուրէն դատ կոխած տեղդ կաւային ցեխ էր: Պարտիզակի (ինչպէս ուրիշ դիւղի) ցեխը անձրեւոտ օրերու, փորձանք էր թէ ոտնամաններուն եւ թէ հագուստին համար: Փողոցները, մեծ մասամբ ղէթ, սալայատակուած չէին: Եղածներն ալ անկատար էին. անանկ որ փողոցը քալելը չատ տեղեր քարէ քար ցատկել կը նշանակէր: Անձրեւի

առեն եւ անձրեւէ վերջ, Պարտիզակը կը վերածուէր մանրանկար վէնետիկի մը բազմաթիւ լճակներով ուր որ ջուրը պատկելու հանդիսատ խոռոչ մը դանէր:

Ուսաի չէինք կրնար, կամ չէինք համարձակեր, դուրս ելլել եւ թէ ջուրի եւ թէ ցեխի լոզանք առնել: Առողջութիւնը միշտ մեր հաշիւին մէջ չէր բայց եմէնին եւ հագուստը խնայել սովորած էինք: Մեր տափատներուն փակած ցեխը պիտրա չէինք կրնար վրձինել եւ մաքրել եւ այդ օրերուն Պարտիզակի դերձակները ոչ պիտէին հագուստեղէն մաքրելու մոպական արուեստը եւ ոչ ալ կը դիջանէին իրենց կարողի արժանապատուութիւնը վրայ տալով մաքրողի մը նուաստ դիրքին իջնել:

Վերջապէս, արդիւնքը կ'ըլլար, ինչպէս ըսի, ակամայ բանտարկութիւն դպրոցի չէնքին մէջ: Շէնքը բնականաբար նեղ կուպար կեանքով, կրակով լեցուն տղոց համար: Զբոսարան, մարզարան չունէինք: Ննջարանները դոց կը պահուէին մահճակալներուն եւ բարձերուն կեանքը խնայելու համար...: Կամ դասարաններու մէջ պէտք էր խճողուէինք եւ կամ բակին եւ դասարաններուն միջեւ երկարող անցքերուն մէջ սրսրքտրկայինք: Մեզմէ անոնք որ ընթերցասէր էին ապատուան կ'ուտէին «ընթերցասրահը» որ սակայն, հակառակ իր յատակնոտ անունին, համեստ համեմատութիւններով սեղեակ մըն էր: Բայց կարդացողներուս թիւին չափ կամ աւելի անեղակը լեցուցած կ'ըլլային տղաք որոնք, հոս հոն աննպատակ թափառելէն յոգնած, կուգային չորնստարաններուն վրայ նստելու եւ հանդչելու, կամ, չարաճճիութիւն ընելու իրենց ընկերներուն ընթերցումը խանգարելով հապարումէկ խաղերով:

***

Ամէն պարագայ սակայն իր հերոսը երեւան կը հանէ եւ ակամայ բանտարկութեան այդ օրերուն ալ մեր հերոսները ունէինք: Առոնցմէ մէկն էր «Վիսպասան Արամը»: Անձրեւին հետ դուզորդուած է մտքիս մէջ Արամը եւ, անձրեւին պէս զովարար, անոր յիշատակը:

Դպրոցը կը ճանչնար Արամին բարերար դերը տղոց

կեանքին մէջ: Արամը ձրի ապահովագրութիւն էր դպրոցին համար, մանաւանդ անձրեւոտ օրերու, թէ՛ նիւթական եւ թէ՛ բարոյական վնասի դէմ: Պատմութիւն պատմելու տաղանդով օժտուած տղայ մըն էր ան: Պատմածները կէս մը իրաւ կէս մըն ալ չինծու էին, բայց իրաւ կամ չինծու, երբ սկսէր պատմել տղաքը բերնէն կը կախուէին: Կ'երեւի թէ հօրմէն ժառանգած էր խօսելու, նկարագրելու կարողութիւնը, որովհետեւ հանրածանօթ դրադէտ մը եւ բեմբասացի մը որդին էր:

Զուարթաբարոյ, կատակարան եւ տաքարիւն խառնուածքով տղայ մըն էր Արամ: Դպրոցին մէջ ժողովրդականութիւն չահած էր ոչ միայն իր վիպասանական կարողութիւնովը, հապա նաեւ մարզական խաղերու մէջ իր փայլուն յաջողութիւններովը: Առոյգ տղայ մըն էր եւ զօրաւոր անհատականութեան տէր: Իր մսաններուն ուժովը կրնար չափուիլ դպրոցին հսկաներուն հետ եւ իր տեղը եւ դիրքը յարգել տալ անոնց: Չէր պատկաներ տղոց այն դասակարգին որ միայն դրքով եւ դասով կ'պրպտէր, կը հետաքրքրուէր: Ուսերը կորացուցած չէր պրսեղանին առջեւ: Լման տղայ էր — դասը՝ իր տեղը, խաղը եւ մարզանքն ալ՝ իր տեղը:

Երբ անձրեւը տղաքը արդելափակէր, խումբ խումբ Արամին չորս կողմը կը դառնային, աղերսական եւ չոգոմական բառերով —

«Արամ, մեզի պատմութիւն մը պատմէ, հայտէ՛, կ'աղաչենք»:

«Ի՞նչ պատմեմ: Գիտցածներս պատմած եմ. ա՛լ նոր պատմութիւն չունիմ»:

«Աման, Արամ, պատմել սկսիս նէ մուսաններդ կուգան»:

Արամին երեւակայութեան եւ ստեղծագործական կարողութեան վրայ մեծ հաւատք ունէին այս տղաքը որոնք օճիկը չէին թողուր մինչեւ որ վերջապէս հաւանեցնէին զինքը սկսելու իր «վիպասանութեան ժամը»:

Ըսա՞ւ, «Շատ աղէկ, ժողվուեցէ՛ք» — անմիջապէս մունետիկները կը թռէին չէնքին վերը, վարը, դասարանները եւ կուտային աւետիսը —

«Արամը պատմութիւն պիտի պատմէ, տղաք· չուտով եկէ՛ք»:

Տպաքը խուռնեռամ կը վազէին, կը հաւաքուէին դպրոցին պաւիթը, եւ եթէ ան նեղ դար, ճաշարանը, կամ սերտողութեան սրահը եւ, դրեթէ իրարու վրայ հեծած, Արամին քիթը կը մտնէին անքթիթ աչքով, բերաններն ու ականջները լայն բացած մտիկ կ'ընէին անոր պատմութիւնները:

Սուր յիշողութիւնն ու սուր երեւակայութիւնը իրարու միացուցած, կրնար ան աշխարհք մը ստեղծել եւ զայն լեցնել ամէն տեսակ հետաքրքրական տիպերով եւ դէպերով: Այս տղաքը կիրակի օրուան պատարագին եւ քարոզին աւելի հանդարտ չէին հետեւեր որքան Արամին պատմութիւններուն: «Զարևին» ալ «բարիներն» ալ հաւասարապէս լարուած ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէին Արամին: Եթէ մէկը հապար իսկ, պլոուն կ'ինկնէին որ լռութիւնը կը խանգարէ:

Վիպասան Արամը դպրոցին մէջ ինքնին հաստատութիւն մըն էր: Իր վիպասանի համբաւը հաստատելէն վերջ, ոչ միայն անձրեւոտ օրերու՝ հապա նաեւ՝ արեւոտ օրերու, շաբթուան մէջ որոշ ժամերու զանգակը կը հնչեցնէին, օրինակ, անվրկպ կիրակի կէսօրէ վերջ, ինչպէս դպրոցին պաշտօնական հաւաքոյթներուն համար, եւ տղաքը կը հաւաքուէին մեծ սրահին մէջ Արամը մտիկ ընելու համար: «Արամին ժամն» էր այդ ժամը: Եւ իրարու մէջ տեսակցութեան, դպրափարներու փոխանակութեան ինչ մեծ առիթ կ'ստեղծէին Արամին պատմութիւնները:

Արամին պատմութիւնները դպրոցին մէջ եւ դպրոցէն դուրս տարիներով կրկնուեցան: «Արամը պատմեց» կ'ըսէին եւ կը կրկնէին պատմութիւն մը:

Երբ անձրեւ գայ իմ ալ հոգիս մէջ Արամը կը փնտռեմ որ պատմութիւն մը պատմէ որպէսզի ներքին փակարանս լուսաւորուի չափով մը:

Ա՛յդ էր Արամին ըրածը: Լայն եւ հետաքրքրական աշխարհք մը պատրանքը կ'ստեղծէր պատմութիւնով մը եւ մոռցնել կուտար իր ունկնդիրներուն բանտը որուն մէջ արգելափակեր էր դիրենք դուրսը տեղացող անձրեւը եւ անոնց տաղտուկը կամ մռայլը կը դարաւոէր: Մե՛ծ գործ...:

Մեր ընելիքն ալ այդ է կեանքի բանտին մէջ (դի ամէնքս ալ այս կամ այն իմաստով բանտարկեալներ ենք) իրական աշխարհքէն կերպով մը փոխադրուիլ անիրական աշխարհք մը եւ հոն պահ մը ազատ շնչել, խնդալ, երջանիկ ըլլալ եւ օրհնել մեր ապրած օրերը:

Ինչ որ Վիլհասան Ալամը կ'ընէր դպրոցին մէջ, այսօրուան ամէնէն խորունկ իմաստասէրները կը չանան ընել: Երանի թէ անոր չափ յաջողէին անոնք ալ...:

ԺԵ·

ԿԻՐԱԿԻՆ — ՈՐԿՐԱՄՈԼՆԵՐԸ — ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ — ՔԱՐՈԶԻՉՆԵՐ — ՊՏՈՑՏՆԵՐ

Աւանդութիւնները զօրաւոր էին մեր դպրոցին մէջ: Ժամանակն ալ կ'օգնէր: Ակէ՝ քառասուն տարի առաջ մարդոց աչխարհք տարբեր էր հիմակուան աչխարհէն: Ազատութիւնը աւանդութեան հիմերը դեռ չէր քանդած: Կ'ընէինք ինչ որ աւանդաբար սորված էինք ընել, չէ թէ ինչ որ անհատապէս կը կամենայինք կամ կ'ուզէինք ընել: Երբ հետապայ տարիներու մէջ, ազատութիւնը եկաւ եւ դրկեց աւանդութիւնը իր վեհապետական իրաւունքէն, կեանքը փոխուեցաւ ամէն տեղ, նաեւ՝ Պարտիզակի մեր դպրոցին մէջ: Այդ փոփոխութիւնը, սակայն, բարեբաղդաբար, իմ օրերուս չհանդիպեցաւ: Ես իմ աւանդապաշտութիւնս պահած եմ:

Եւ, ըստ իս, աւանդութիւնները ոչ միայն դպրոցին կեանքին համեմն էին, հապա նաեւ՝ անոր ինքնայատուկ նկարագրին կազապարը: Իրաւ է թէ աւանդութիւններ երբեմն արգելք են յառաջդիմութեան, բայց միւս կողմէ ալ, ազատութիւնը, իր կարգին, սպառնալիք է ներքին կենսունակութեան: Աւանդութիւնով նկարագիր ձեւել լաւագոյն է քան ազատութիւնով աւրել զայն: Ինչ որ է, հոս տեղը չէ աւանդութեան եւ ազատութեան յարաբերական արժէքը վէճի նիւթ ընելու:

Իմ օրերուս աւանդութիւններէն մէկն էր կիրակի օրուան խստակրօն պահպանութիւնը: Կիրակին «սուրբ օր», տէրունական օր էր: Այս մէկ օրը տարբեր էր չաբաթուան միւս օրերէն: Վեց օրերը մերն էին բայց եօթներորդը Աստուծոյն էր: Ինչպէս կ'ընենք հիմա, այդ առեներն Աստուծմէ չէինք դողնար եօթներորդ օրը:

Ձեմ կարծեր թէ մենք աւելի կը սրբանայինք կիրակի օրը: Վեց օրեր ինչ որ էինք եօթներորդին ալ նոյնն էինք, բայց եօթներորդ օրը սուրբ կը պահէինք: Աւանդաբար սորված էինք թէ ինչ որ կրնայինք ընել եւ կ'ընէինք չաբաթուան օրերուն մէջ, պէտք չէր որ ընէինք կիրակի օրը:

Աթիկա կը նշանակէր այդ օրը մեր կեանքը ապրիլ ցուցմաւնի օրէնքով: Դասերը բնականաբար կը դադրէին, նաեւ՝ խաղերը: Կիրակի օրերն էին «հանդիստի օրեր» որոնք սակայն բաւական անհանգստութիւն կը պատճառէին այն տղոց որոնց համար խաղ, ցատկել, վազվռտել դաղարում պատիժ էր: Շա՛տ լաւ. կրակուրոց տղու մը կեանքէն հանէ դասը եւ խաղը, անոնի ի՞նչ կը մնայ իր ժամանակը լեցնելու համար:

Տա՛նք հաշիւը:

Նախ, քուն: Կիրակին ցանկալի օր էր քնասէրներուն համար: Այդ օրը առաւօտ ժամ մը ուշ կը հնչէր դարձնումի դանդակը: Այդ կը նշանակէր ժամ մը աւելի քունի արտօնութիւն:

Երկրորդ, ուտել: Կիրակին որկրամոլ տղոց համար համով հառով կերակուր մը ուտելու օրն էր — այդ իմաստով «օրհնեալ» օր յաւէտ քան «սուրբ» օր: Պարոն Զօրաբարձին դլուխ դործոցն էր փիլաւը եւ խորոված ոչխարը եւ առանք մխայն Կիրակի կէսօրուան ճաշին կը վայելէինք: Առաւօտ ժամերը կ'անցընէինք կէսօրուան ճաշին անհամբեր ակնկալութիւնով, երբ մանաւանդ ախորժակնիս ալ կը սրուէր խորոված հոտերովը որոնք չէնքին ամբողջ մրթնոլորտը կը լեցնէին: Չեմ չափազանցեր երբ ըսեմ թէ կային տպաւ որոնք ամբողջ շաբաթը կ'ապրէին պարզապէս Կիրակի կէսօրուան փիլաւին եւ խորոված համար: Առանց Կիրակի կէսօրուան ճաշը կազանդի մը չափ նշանակալից դէպք էր: Ու առանք մխայն չէին ուտեր հապա առաւոտէն կ'ուտեցնային: Ո՛վ չուտեներ երբ եօթը պնակ (կամ բաժին) փիլաւ ուտէ: Բարեկամս Պօղոսը, այդ հերոսներէն մէկն էր: Եւ ուտելէն վերջը կ'երթար խոհանոց դանդաղ ընելու որ քիչ փիլաւի եփած էր Պր. Զօրաբարձը...:

«Ախ, Պօղոս — կը պատասխաներ Պարոն Զօրաբարձ, երեն յատուկ քաղցր ժպիտով մը — դալ անդամ փիլաւին խազաները աղջուդ պիտի դնեմ որ կչտանաս»:

Երրորդ, պաշտամունք: Կէսօրուան ճաշէն առաջ, որով ամէնէն անյագ ախորժակներն ալ կրնային դոհանալ, կը մատակարարուէր հոդեւոր ճաշ մը: Տղոց կրօնական հայրենի աւանդութիւնները կը յարդուէին: Ամէն Կիրակի առտու առջեւը կը ձդէր Պարոն Յովակիմ՝ այն տղաքը որ պատարագի երթալ կ'ուզէին, եւ դիւղին եկեղեցին կ'առաջնորդէր: Եկեղեցի գացող տղոց թափօրին զարդն էր Պարոն Յովակիմը իր համազդեստովը, կարմիր երկար ֆէսը դլուխը, եւ գաւազանը ձեռքը ու շատ դիտակից իր պաշտօնին կարեւորութեան: Նոյնիսկ տղայութեանս միտքիս հոդիս սահպոդութեան տակ, ես ալ կը խառնուէի այդ խումբին եւ լրիւ մնջիկ կը քալէի Պարոն Յովակիմին հակայ մարմինին չուքին տակ եւ հոդեկան յափշտակութիւնով կը հետեւէի Տէր Կարապետին պատարագին, մայրենի եկեղեցիին մէջ:

Հաղիւ դարձած եկեղեցիէն, դպրոցին դանդակը կը հնչէր հրաւիրելով պիչերօթիկ աշակերտները Կիրակնօրեայ պաշտամունքի, որ հին չէնքին մէջ սերտողութեան սրահին մէջ տեղի կ'ունենար, իսկ նորին մէջ, դեռ հանդիսասրահ չէր շինուած, ճաշարանին մէջ: Շատ անպատճոյճ միջավայրի մը մէջ մեղի կը քարոզէին մեր անօրէնը եւ վարժապետները կարգով, այն նոյն յափշտակական ճշմարտութիւնները որոնք չրեզ մայր եկեղեցիներու մէջ արձագանդ կը գտնէին: Եթէ քարոզուած ճշմարտութիւնները, քարոզողներուն մատուր եւ անկեղծ հոդին, եւ մանաւանդ Աստուծոյ ներկայութիւնը պիտի սրբագործէին վայրը, թէեւ արտաքնապէս անպատճոյճ, բնաւ տարակոյս չունիմ թէ մեր դպրոցին սրահը կամ ճաշարանը սրբավայր մը կը դառնար Կիրակի առաւօտները պաշտամանց այդ պահուն: Երդերը մեր հասարակաց ազօթքները կ'ըլլային հասարակաց լեզուով: Անվրէպ կը երդէինք նախ՝

«Առաւօտ լուսոյ, արեգական արդար, առ իս լոյս ծագեա՛»:

Ու դրեթէ նոյն չունչով եւ նոյնքան լիաթոք կ'երդէինք ապա՝

«Ով, պայծառ ու գեղեցիկ օր Տէրունի,
կ'ողջունեմ քու լոյսդ ըզմայլելի»:

Եւ կամ՝

«Զարթի՛ր, հոգիս, ուրախ երգով»:

Միամիտ քրիստոնեաներ էինք այն առեն: Քրիստոսի պատմուճանը դգեստելով մէջերնիս բաժնած չէինք: Ազօթ-

քին աղբիւրը չէինք հարցաքններ Լբր կ'զգայինք թէ մէկ Աստուծոյ մըն էր որ կը մատուցանէինք անոնք, նոյն Տիրոջը անունովը: Ամէնքս նոյն Աստուծոյն զաւակներն էինք նախ, ապա՝ տարբեր եկեղեցիներու, տարբեր աւանդութիւններու, տարբեր դաւանութիւններու հետեւողներ: Մեր պաշտամունքը քրիստոնէութեան նախնական հիմունքին վրայ էր եւ ոչ թէ արուեստական եւ պատմական բաժանումներուն վրայ: Կրօնական լայնախոհութեան եւ անխտրականութեան ներշնչումները մենք այդ պաշտամունքէ մրթնոլորտին մէջ ընդունեցինք:

Կեանքիս բոլոր տարիներուն մէջ ամէնէն տպաւորիչ քարոզները լսեր եմ իմ վարժապետներուս բերնէն, նստած մեր պզտիկ ճաշարանին չոր նստարաններուն վրայ: Աւետարանի ճշմարտութիւնները, Աստուծոյ իրականութիւնը, Քրիստոսի անձին եւ գործին նշանակութիւնը անհատական եւ ընկերային կեանքի մէջ, մեզի դէմ նոզկանք, եւ քրիստոնէական դաստիարակութիւնը ակը՝ հո'պ, այդ նստարաններուն վրայ սորվեցանք մեր աշխարհական քահանաներէն, յաւէ՝ մարգարէներէն — մեր վարժապետներէն — որոնց մէջ Աստուծոյ հոգին կը բնակէր:

Այս պաշտամունքները դէպքեր էին մեր չարթուան կեանքին մէջ: Մեր անօրէնն էր կոչումով եւ ձեռնադրութեամբ միակ քահանան: Խորունկ հաւատքի ակը անձ մըն էր Տր. Զէյմպըրս: Անունով օտար՝ բայց արտով մեր Հայ մը, մեր բնիկ լեզուով կը քարոզէր եւ կ'ապօթէր: Երբ առկայն Ամենակ էֆէնտին բլլար քարոզիչը ամէնքս ալ ականջ կը կախէինք: Անոր քարոզները չատ կը սիրէինք: Սարսիս էֆէնտին խմաւորութեան ակ մըն էր: Քարոզած առեն հազիւ թէ գլուխը կ'երեւէր ամպիոնին եռեւէն բայց իր խորհուրդները կը թռչէին, կը հասնէին մեր հոգիին: Ո՛րքան հիւթ կը հոսէր կոդեբէն այս «ծառերուն» որոնց գլուխը երկինքն էր իսկ արմատները՝ թաղուած հաւատացեալ կեանքի մը խորունկ փորձառութիւններուն մէջ:

Այսպէս, կիրակին իր վարձատրութիւնը ունէր մեզի համար: Յաղին առ Աստուած դրուած էր հո'ն կիրակին: Հանդարտութեան մէջ հոգին իր ներշնչումը կ'ընդունէր անապակ ակերէ: Աստուծոյ փառքը իրեն համար բաւական էր առանց վրայիր գալդի եւ յարդարանքի: Մեր սեղանատուներ մեր մայր եկեղեցին կ'ըլլար որովհետեւ Աստուած ինք իր փառքովը կը գարդարէր զայն: Մարդու չինծու փառք չկար հոն որ խափանէր Աստուծոյ ներկայութեան ինքնաբուխ փառքը:

Ա՛հ, որքան օրհնած եմ այդ օրերը, այդ օրերուն մարդիկը, որոնց վճիռ հոգիին մէջ Աստուծոյ պատկերը կ'երեւէր ինչպէս արշալոյսի արեւին չողերը կ'երեւին լճակի մը հայելատման երեսին վրայ: Աստուած յիրաւի «կը մարդեղէր» այս մարդոց մէջ: Հաւատք, խոհ, խօսք չէին անոնց բերնին մէջ, հապա՝ կեանք: Մենք զԱստուած տեսանք այս մարդոց մէջ եւ մեր հաւատքը «տեսութիւն» եղաւ մեզի համար: Կիրակի օրերուն չահը չատ մեծ էր ամէնուս համար: Կիրակիէն դանդաղողներ կային բայց ո'չ մէկը կը դանդաղէր կիրակի առտուան պաշտամունքին: Մեր մէջ չկար ոտայ մը որ անպայ եւ ապերախտ բլլար այդ նրւիրական պահուն օրհնութեան հանդէպ:

*
* *

Հաչիւ կառանք մեր կիրակի օրուան կեանքին: Հաւեւին մասերն էին, ինչպէս յիշեցինք, քուն, կերակուր, պաշտամունք, իսկ չորրորդը՝ պտոյտ:

Մարմինով եւ հոգիով կշտացած, կէսօրէ վերջ մեզ քանի մը ժամ կ'անցընէինք, ըստ անհատական նախընտրութեան, կարդալով, մեր տուները նամակ գրելով, խօսակցութեամբ, տաք վիճաբանութեամբ մը դէպքի մը կամ դէմքի մը չուրջ, եւ ապա, դանդաղ հնչածին պէս, պտոյտի համար ճամբայ կ'ելլայինք մեր վարժապետներէն մէկուն առաջնորդութեամբ:

Շրջակը խօսելով ամէնքս ալ Պարտիզակի լեռներուն այծելն էինք եւ առաջնորդութեան պէտք չունէինք բայց հակոդութիւն մը կամ զգպղութիւն մը յանձին դպրոցին հեղինակութեան մէկ ներկայացուցիչին՝ պէտք էր: Աւելի յաճախ, վարժապետը առաջնորդը մեզի էինք: Ճամբաներ վերջապէս քիչ էին: Ծանօթ ճամբաներու հետեւիլ չաւնակ՝ մեզ դործին չէր գար: Զէ՞ մի որ արկածախնդրութիւնը մեր պատանեկան հոգիին մէջ էր — ճամբէն չե-

ղեկով թուփերու եւ մացառներու մէջէն քալել կը սիրէինք: Չէինք կորսուեր: Ուղղութեան բնազդը զօրաւոր էր մեր մէջ: Ամէն վարժապետ որ առաջնորդի պատասխանատուութիւն կ'առանձնէր, դիւրաւ չէր կրնար հետեւիլ մեր քայլերուն: Ցաճախ խումբը չոկատներու կը բաժնուէր եւ ամէնէն արագոտն ու խիզախ տղաքը մէկտեղ կը մանէին թիթեռնոցի մը մէջ, որպէս եղջերուներու երամակ մը, եւ անծանօթ ուղղութեամբ մը դուրս կ'ելլէին, ապաւորէն թափառելու լեռ ու ձոր, եւ առանց առաջնորդի մը աչքերուն ենթարկուելու: Գիտէինք թէ երեկոյեան ճաշի ժամուն պէտք էր որ դպրոցը բլլայինք: Ժամանակը միայն կ'ըլլար զսպիչ ուժը մեր թափառումներուն: Ու կը պատահէր որ տարբեր չոկատներ տարբեր ուղղութիւններէ դալով իրարու մօտենային դպրոցին դուռը: Մեկնակէտը նոյնն էր, նաեւ՝ նշանակէտը: Նոյն դռնէն ճամբայ կ'ելլէինք, նոյն նպատակաւ, եւ սակայն նոյն դուռը կը գտնայինք: Չէինք գիտեր այն առեն, բայց մեր կեանքին տրամաբանութիւնը կը խաղայինք:

Հապա ի՞նչ է ամէնուս կեանքը — արկածախնդրութիւն մը — թափառում մը — երկրի վրայ: Կուգանք եւ կ'երթանք: Ուրկէ որ եկանք հո՛ն պիտի գառնանք: Բայց մեկնումի եւ ժամանումի մէջտեղը աղտ ենք թափառելու մեր ուղած ուղղութեամբը:

Այս արկածախնդրութեան անունն է կեանք: Հա՛ ո՛չ չատ տարբեր մեր Կիրակի օրուան պտոյտներէն Պարտիզակի լեռներուն եւ դաշտերուն մէջ:

Առաւոտնց լուռ քարոզնիս կ'ապրէինք մենք Պարտիզակի լեռներուն վրայ մեր արկածախնդրութեանց մէջ: Ու անկէ ապրին այդպէս ապրեցայ ես կեանքը — ազատ, անվախ, Աստուծոյ հետ, վստահ անոր սկիզբին եւ վախճանին մասին: Ինծի համար՝ կեանք առաւել կեանք, կեանք է, ու գարձեալ կեանք՝ կեանք առաւել մահ: Իմ արկածախնդրութեանս գաղանիքը այս փորմիւլան է դոր Պարտիզակի մէջ սորվեցայ, եւ առաւելագոյն կիրակի օրերը:

ԺԶ·

ՏԱՐԵՄԻՋԻ ԱՐՁԱԿՈՒՐԴՆԵՐ — ՊԱՐՈՆ ԶՕՐԱԲԱԲԻԼ ԵՒ ՊԱԲԻՆ — ՀԱՄԲԱԿ ԽՈՀԱՐԱՐԻ ՄԸ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ ԵՒ ՃԵՐՄԱԿ ՄԻՍ

Սեպտեմբերէն մինչեւ Ծնունդ բաւական երկար չըլլան մրն էր մեծամասնութեան համար պիչերօթիկ տղոց՝ որոնք Պոլսէն կամ Պոլսոյ մօտակայ քաղաքներէն էին: Տունի կարօտը, մանաւանդ անոնց մէջ որոնք նորեկներ էին, բաւական զօրաւոր կ'ըլլար, անանկ որ Ծնունդի արձակուրդին առթիւ տղոց դէմ կէսը կը մեկնէր: Միւսները, որոնք աւելի հեռաւոր քաղաքներէ եկած էին, ինչպէս ներքին դաւառներէն, մինչեւ կեսաբլայէն, եւ զրկուած փոխադրութեան արագ եւ դիւրին միջոցներէ, կը մնային դպրոցը:

Առանց մէջ էին երկու տղաք որոնք Առիս Ապապայէն եկած էին: Անուններն մոռցեր եմ որովհետեւ իրենց անուններովը միայն վարժապետները կը կանչէին, իսկ մենք ամէնքս այդ երկուքը կը ճանչնայինք «Հապէշ» անունով: «Հապէշ» մեր, «Հապէշ» վար, ամէն տեղ «Հապէշ»: Երկուքը իրարմէ զանազանելու համար մէկը կը կոչէինք «Մեծ Հապէշ», կրտսերը՝ «Պզտիկ Հապէշ»: Եւ իրաւ ալ Հապէշի պէս սեւ տղաք էին բայց Հայու զուարկներ եւ Հայու յատկանշական շնորհքով օժտուած: Հայերէնը մեր դպրոցը սորվեցան, եւ անշուշտ այնքան մը դասարանին մէջ՝ որքան դասարանէն դուրս: Ճիշտ այն պատճառաւ որ միւս տղոցմէն կը տարբերէին դիմագծութեամբ, եւ կուպային հեռաւոր Եթովպիայէն — մեզի համար խորհրդաւոր երկիր մը — մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէին դպրոցին մէջ եւ դպրոցէն դուրս: Իրենք ալ արժանի էին այն ժողովրդականութեան զոր կը վայելէին, որովհետեւ տաքարիւն տըղաք էին, սիրելի եւ խելացի: Վարժապետները եւ անոնց բնատնիքները մասնաւոր զուրգուրանքի առարկայ ըրած էին այս տղաքը, ըստ կարելւոյն, պակաս զղալի ընելու համար անոնց կարօտաբաղձութիւնը՝ տունի եւ հայրենիքի: Այս երկու տղաքը ոչ միայն Ծնունդի եւ Զատկի արձակուրդներուն՝ հապա նաեւ ամրան արձակուրդներուն դը-

պրոցը կը մնային: Առանք ծագմամբ «Հապէշ» սակայն որդեգրութեամբ Պարտիզակցի եղան իրենց ուսանողութեան ամբողջ ընթացքին: Գիւղացւոց հանրածանօթ դէմքեր էին: Արդէն ուր որ երեւէին, տեսնողը պիտի հարցնէր «ովոնք ո՞վ են» այնքան ուշագրաւ էր իրենց երեսին գոյնը, նաեւ աչքառուժութիւնը: Մեր տղաքը աշակերտութեան «մայան» կը կոչէին զիրենք որովհետեւ դպրոց մտան եւ դպրոցը մնացին մինչեւ վերջը: Սա պահուս չեմ յիշեր թէ ո՞րը եկան, ո՞ւր գացին, եւ ի՞նչ եղան:

Այս երկուքին նման կային «մայա» եղող քանի մը տղաք որոնք տարին տասներկու ամիս խարխափ նեռած, կը մնային դպրոցին մէջ: Առանք կամ տուն չունէին եւ կամ տուն հասնելու համար ճամբորդութեան ժամանակները այնքան չատ էին որ, կամաւ կամ ակամայ, դպրոցը կը մնային բոլոր կարճ և երկար արձակուրդներուն ատիւ: Կը մեղքնայինք այս «անտուն» տղաքը երբ, պլուխնին ծռած, մեղ ճամբու կը դնէին Ցունիսի վերջերը եւ իրենք, արտում արխուր, Իսկէլէն դէպի դիւղ կը դառնային: Երբ մենք Սեպտեմբերին թարմացած կը դառնայինք, դանոնք «հինցած» կը գտնէինք: Ամէնքս ալ նոր կօշիկով, նոր հագուստով դպրոց կը դառնայինք, իսկ անոնք մաշած, ճերմկած հագուստով եւ եմէնիով կը ներկայանային: Երեսնին սեւցած կ'երլար, մերիններբը ճերմկած եւ թերեւս քիչ մը աւելի լեցուած: Ննջասրբաբար ամէն տղայ իր տան մէջ աւելի առատ եւ բնաիր կերակուր կ'ուտէր քան այս տղաքը դպրոցին մէջ ամբան ամիսներուն: Բայց ինչ որ այն տունէն չէի կրնար տեսնել ու գնահատել, հիմա կրնամ, թէ անոնք էին որ՝ իրենց այդ զրկանքներովը՝ աւելի լաւ կը պատրաստուէին իրական կեանքի պայքարին քան մենք որ ընտանեկան գուրգուրանքի եւ վայելքայնքի առարկայ կը դառնայինք: Շահու եւ մնասի հաշիւին մէջ իսկական չահը կարծեմ անոնցն էր եւ ոչ թէ մերը, հակառակ երեւոյթին:

***

Կարճ արձակուրդներու ատիւ, ընդհանրապէս Ծնունդին, աւելի մեծ կ'երլար տուն գացողներու թիւը քան Զատկին եւ ամբան երկար արձակուրդին միջեւ օրերը աւելի քիչ էին ուստի չատ մը տղաք, որոնք կրնային պիւրութեամբ տուն երթալ, կը մնային դպրոցը:

Դպրոցին մէջ անցուած արձակուրդներն ալ հաճելի էին, մանաւանդ Զատկի արձակուրդը, որովհետեւ գարնան եղանակին կը հանդիպէր ան: Օդերը տաքուկցած կ'երլային, եւ կանաչցող ծառերն ու մարդերը անդիմադրելի հրաւէր էին երկար թափառումներու եւ պտոյտներու դէպի Պարտիզակի շրջակայ պիւղերը — Տօնկալ, Օվաճըղ, մինչեւ Հնուսի Ալթանակէր, կամ «Հոռմին գեղը», Զուխախանէն, Խապրխլը, եւն.:

Արձակուրդի այդ օրերը մէկ մտահոգութիւնով կ'արթննայինք — «Այսօր ո՞ւր պիտի երթանք»: Այդ հին օրերուն՝ կառավարիչ ազատութիւն կը վայելէինք Պարտիզակի լեռներուն եւ պաչառուն մէջ: Պետական բռնակալութիւնը մինչեւ այդ անկերը չէր հասնիր մեզ անհանգիստ ընելու համար: Ու մեր վարժապետներն ալ կը վստահէին մեզի: Մեզի վստահիլ կը նշանակէր մեծ պատասխանատուութեան տակ մտնել, բայց հատաբի տէր մարդիկ էին անոնք եւ կը մտնէին այդ պատասխանատուութեան տակ, թոյլ տալով որ մենք հինգ կամ տասը կամ աւելի հոգինոց խումբերով ամբողջ օրուան համար հեռանայինք դպրոցէն «պտոյտի համար»: Բայց մեր բրածը «պտոյտ» չէր հազա ճաւրդուդիւն: Երկուքէն չորս կամ աւելի ժամեր կը քալէինք մեր ուզած անդր հասնելու համար: Եթէ չատ երկար էր ճամբանիս, աստուն չատ կանուխ, նախաճաշէն առաջ կը թողէինք դպրոցը: Իրիկունը ուշ աստեն կը դառնայինք:

Ամէն անգամ որ օրուան մը «պտոյտով» հեռանայինք կանխաւ կը պարենաւորուէինք: Պարտն Զօրաբարէյ, մեր բարեմտին խոհարարը, դպրոցի մատանէն կը հայթայթէր մեր օրուան մը պարէնը: Բաւական էր լմացնել իրեն թէ մեր օրուան մը պարէնը: Բաւական էր լմացնել իրեն թէ խումբը քանի հոգիէ կը բաղկանար: Ան պիտէր հաշիւը, ինչպէս նաեւ մեր ախորժակը, եւ պարէնով կը լեցնէր մեր տոպրակները որոնք յաճախ մեր դլխու բարձերուն երեսները կ'երլային: Բայց «պտոյտի էլլոզներուն» պարէնը միշտ նոյնն էր տարուան ոեւէ մէկ եղանակին: Հացը աստղ էր, իսկ հագէն աւելի տրուածը՝ պանիր էր կամ ձիթա-

պառուղ, բան խնդրանքի, հետը քանի մը դյուխ սոխ կամ սխտոր, կամ երկուքն ալ, եւ կամ երկերկու հատ խաչուած հաւկիթ:

Եւ սակայն մեր «պառոյտները» նաեւ փիհնիհի առիթներ ընել կ'ուզէինք մենք ու, բան մեր այդ օրերուն ըմբռնման, փիհնիհի համար մխ խորովելը անհրաժեշտ կը սեպէինք: Հապա մրթէ սոխով, սխտորով փիհնի՞ֆ կ'ըլլար: Պոլսեցի տղաքը փիհնիհնիերու վարժուած էին «Պէօյիւք Տէրէի ջուրերը»: Մխ, սակայն, դպրոցը չէր տար: Խորոված մխոր երբ կիրակնօրեայ ճաշին վերապահուած համադամն էր՝ ինչպէ՞ս փիհնիհի համար տային: Ո՛չ դպրոցին օրէնքին եւ ո՛չ ալ Պարոն Զօրարարէլին պարեւնական անանձութեան մէջ առանկ պերճանքի տեղ կար: Մխի խօսք բնաւ չէինք բներ որովհետեւ դիտէինք թէ երկինքէն մանանայ ակնկալելը աւելի բանաւոր էր քան մխ՝ դպրոցին մատանէն: Մխը կը գնէինք «Ֆատսա Պարոն Մկրտիչէն» որ նաեւ դպրոցին մխի հայթայթիչն էր:

*
**

Զառակի արձակուրդի մը առթիւ առանձակ մը տղաք, որոնք իրարու դասակից կամ բարեկամներ էին, խումբ կազմեցինք Օվաճըքի դեհին եզերքը փիհնիհ ընելու: Սահմանեալ պարէնը առինք Պարոն Զօրարարէլէն, իսկ մխոր գնեցինք Պարոն Մկրտիչէն:

Լեռ ու ձոր ելլելով իջնելով քանի մը ժամուան քրտնաթոր ճամբորդութենէ յետոյ, հասանք դետը: Անօթի էինք: Բայց մինչեւ հոդ չէինք անդրադարձեր թէ ոչ մէկերնիս մխ խորովելու փորձառութիւն ունէինք: Մենք ամէնքս ալ մխը կերեր էինք առանց երբեք հետաքրքրուելու թէ ի՛նչպէս կ'եփեն կամ կը խորովեն զայն: Մարդ իր տղոյտութեան անտեղեակ կը մնայ մինչեւ որ պիտութեան անհրաժեշտութիւնը իր բռնակալ թաթը վրան դնէ:

Այդ օրուան մղձաւանջը միտքս է դեռ: Մխը առատ էր· չէ՞ որ աժան էր· եթէ ամբողջ ոչխարի մը կէսը չէր, գոնէ մէկ քառորդն էր որ կարդով կրեր բերեր էինք մինչեւ այդ հեռաւոր վայրը: Ու մեզ մտահոգող հարցը մէկ չէր:

Նախ, խորովելու կերպը: Երկրորդ, մխին թարմութիւնը: Մխոր բացինք եւ առջեւնիս դրած վրան խորհրդակցելու եւ վիճելու սկսանք:

«Փի՛ւֆ — այդ մխը հոտեր է», ըսաւ մէկը:

«Կեցի՛ր նայիմ մէյ մը», ըսաւ երկրորդ մը եւ քթին մօտեցուց մխը: «Հէյպէթ, հոտեր է», վճռեց այս մէկն ալ:

«Զորս ժամ այս տաք արեւուն տակ ո՛ր մխը չհոտիր», ձայնեցին երկու ուրիշներ, որոնք կռնակի վրայ պառկած կը հանգչեցնէին իրենց ծանրակեզ մարմինները:

Այդ մխը դնելու գործը ինձ յանձնած էին: Անձնական պժանապատասխանութիւնս առաջ տակ առաւ տղոցմէն մին երբ, մեծ պիտ մը բրածի պէս պիտել տուաւ թէ մխը գնուած առնէր հոտած կրնար ըլլալ:

«Ծօ՛, հոս նայէ — պառապի երեսն է վեր — հոտա՞ծ մի: Պարոն Մկրտիչը հոտած մխ չի ծախեր»: Անարդանքը Պարոն Մկրտիչին չէր, հապա՝ իմ գաղափարապաշտութեանս, իմ հաւատիս: Այն առեն անկարելի էր ինձ հաւատալ թէ մարդ կրնար խաբել միամիտ տղայ մը որ թարմ եւ հինցած մխը իրարմէ զատելու կարող չէր: Մնաց որ Պարոն Մկրտիչ պարկեշտ մարդ էր: Մխը թարմ էր գնուած առեղը, անառարկելի: Անմեռս չափով մը կրնար «ծանրացած» ըլլալ արեւուն տակ: Բայց անվարձ քթերէ զատ ո՞վ զատասան կրնար ընել եւ հաւաստիք տալ թէ մխը հոտած չէր, եւ կամ, կրնար ուտուիլ առանց վնասուելու:

Զեփուած մխ քննելու, հոտոտելու պատեհութիւն ունեցած չէինք եւ ոչ մէկերնիս: Մխը հոտ մը կ'ունենայ բայց ո՞րն էր թարմութեան հոտը, ո՞րը՝ «ծանրութեան»: Քթէն աւելի ապրակի մը կարօտ էինք հաւաստի եզրակացութեան մը յանգելու համար: Բայց բուն իսկ այդ ապրակը կը պակսէր մեզի: Քթերնուս ըսելիք չկար: Հոտը կ'առնէինք, բայց հոտերու միջեւ տարբերութիւնը չէինք գիտեր, չէինք կրնար: Հոտառութեան դաւակից կ'ըլլայ երեւակայութիւնը երբ գործակից ըլլալու համար՝ զատում եւ փորձառութիւն կը պակսին:

Այսպէս կնճռոտ կացութեան մը մատնուեցանք:

Անօթի էինք: Մխ ունէինք բայց մխէն օգտուելու յու-

սահաւեցուցիչ գժուարութեանց առջեւ կը գտնուէինք: Նոյնիսկ եթէ կասկած եւ նախապաշարում չունենայինք մի-սին դէմ, դարն խորովելու մեր անճարակութիւնը մեզ վա-րանմանց եւ չմօրանաց պիտի ենթարկէր: Բայց ի՞նչ յու-ծում գտնէինք խնդրոյ մը որ գոյութեան բերած էին երեք ապրակներ — անօթութիւն, անխրճութիւն, հոտառութիւն — երեքն ալ, ճեռք առած երեւակայութեան, չարչրկիչ ուրուականներ գարձած: Ձա՞րը:

Ձարը գտնելու պատասխանատուութիւնը ես առանձնե-ցի: Ինչո՞ւ ես, չեմ գիտեր, բայց այն առեն ինձի բա-նաւոր հմեր գտայ պատանեկան մտքիս մէջ, այդ պա-տասխանատուութիւնը առանձնելու:

Այս երկար «պատմին» թևապրիչներէն եւ կապմակեր-պիչներէն մէկը ես եղեր էի: Գարձն Մկրտիչէն միայն ես գներ էի: Գարձն Զօրաբարիչը, որ բարեկամս էր, ես համո-զեր էի որ պարէնը քիչ մը յանձնաժողով առայ: Միասին ճոխ սեղանէն փիճիճիճ մը բնելու գպատարձն ալ իմ մէջս ծներ էր: Օմաճըպի գեան ալ այնքան գոմարաներ էի որ բնակե-նեբս կարծեր էին թէ սեղանելիբնին գրախտէն բոխած կամ Եփրատեն է կամ Տիգրիսը:

Այո, մանկական երեւակայութիւն որ ամէն իր ու երե-ույթ չափազանցեալ համեմատութիւններով եւ թանձրաց-եալ գոյներով կը սեւնէ: Օմաճըպի գետր ի՞նչ էր եթէ ոչ «ձոր» մը սոսկ: Գարտիզակի մէջ «ձո՞ր» պակաս էր: Բայց չէ՞ մի որ «հեռուի սուրբը գօրաւոր կ'ըլլայ»: Երեք ժամ կամ աւելի քալեր էինք, հասեր էինք մեր երեւակայութեան «Եփրատը» եւ հասնելէ վերջ, մէկ հիասթափութեն միւսին մէջ բնակեր էինք:

Գոնէ փիճիճիճը «քեերնուս չգար»: Եւ այդ ալ չեզաւ: Հարկաւ քեերնուս չէր դար եթէ քեերնիս այդքան գործի չհատնուէին...:

«Տգա՛ք, բան, մարդ երբ անօթի ըլլայ հոտառութիւնն ալ գօրաւոր կ'ըլլայ: Այս միայն հոտած չէ բայց դուք անօթի էք ու միտին բնական հոտը հոտածի հոտ կը կարծէք: Կրա-կը հոտը կը տանի: Ես ասիկա կրակին վրայ գնեմ թող եփի ճրգրը ճրգրը եւ դուք ալ մի՛ ուտէք եթէ չէք ուզեր»:

Համոզուեցան: Բայց համոզիչ ուժը իմ խօսքերս չէին տար՝ այս յղացած ազգ անօթութիւնն էր:

«Կրակը չինեցէք» հրամայեցի: Կրնայի հրամայել, չէ՞ մի որ կշտացնողը ես պիտի ըլլայի: Անօթին կշտացնողին միշտ կը հնազանդի:

Կրակը չինել դիւրին էր եւ շատ չանցած ճարճատող փայտերը չիկնած կրակի վերածուեցան:

Հապա մի՞սը: Միսը առանց նախնական արարողու-թեան մեկ կարելի՞ էր կարել եւ անցընել այն փայտեղէն շամփուրներուն վրայ որոնք ճամբան հոսկէ հոնկէ կարե-լով պատրաստեր էինք: Ասիկա ինձի համար կարեւոր հարց մը եղաւ: Միսը եփելէ առաջ պէ՞տք էր լուալ թէ ո՛չ: Ես ալ չէի գիտեր: Հարցնել միւսներուն՝ թէ ապարդիւն էր եւ թէ արժանապատուութեանս դէմ քանի որ ես մէկուկէ ին-կեր էի իրրեւ միտի մասնագէտ եւ թէ գաշտի խոհարար: Լուա՞լ թէ չլուալ...: Մտքիս մէջ քուէն առի լուալուն: Մսին առպրակը կռնակս նետեցի եւ բնկերոջ մը հետ միա-սին պայինք գետին այն թեւը ուր ջուրը բաւական առատ էր: Կարեցի միտը քանի մը կտորի վերածեցի եւ սկսայ կտրտելը կարպով լուալ ջուրին մէջ: Մինակ օճառ չգործա-ծեցի: Եթէ միտի տեղ նեբքին չապիկս եղած ըլլար աւելի յամառութեամբ եւ աշխուժով պիտի չլուայի գայն: Մի-սը լուալը նորութիւն էր ինձ համար: Լուալը մաքրելու հա-մար էր: Որքա՞ն լուալով միտը մաքուր պիտի համարուէր սակայն: Միտքս ինձմէ մարդարէին խօսքը — «եթէ ձեր մեղքերը արեան կարմիրի պէս ըլլան սորի պէս պիտի մաք-րուին եւ ձերմկնան»: Մտածի՛ր «մեղքը», չէ՞ մի որ այս միտն ալ կարմիր էր ուստի լուալու էր մինչեւ որ ճերմկնար ու մաքրուած ըլլար: Ու լուալով լուալով ճերմկցուցի գա-րոն Մկրտիչին ծախած կասկարմիր միսը: Կարմրութեան հետ հոտն ալ անհետացաւ...: Որչա՛փ ուրախացայ երբ ա-մէկ մէկ կտորը «ճերմկցնելէ» վերջ քեքս դրի եւ տեսայ թէ ոեւէ կասկածելի հոտ չէր մնացած: Ի՞նչ գիտէի թէ հոտին հետ համն ալ փախած էր ինչ որ խորովելէ վերջ միայն պիտի գիտնայինք...:

«Հա՛, տղաք, բերէք քթերնիդ, հոտուրտացէ՛ք, նայիմ հոտ կ՚առնէ՞ք»։

«Իրա՛ւ, իրա՛ւ հոտ չէ մնացեր», բաւ ամէնէն պզտիկն քթին տէրը։

«Հը՛, ի՛նչ թօհաֆ. հոտած միսը թարմացեր է», պիտուց մէկը։

«Եկո՛ւր նայիմ. սա խօսքդ ե՛ւ աս, բսի չար ոտխիս· հոտուրտա՛, տե՛ս թէ Պարոն Մկրտիչը խարե՞ր է»։

«Հոտ չունի», խոստովանեցաւ ան, բայց դիջումը լման չէր որովհետեւ անմիջապէս աւելցուց, «ամմա այս ի՞նչ տեսակ միս է. միս բսածդ կարմիր կ՚ըլլայ, ասիկա լաթի պէս ճերմակեր է»։

«Դուն ճերմակ միս բնա՞ւ մը կերած չես։ Հաւուն միսն ալ ճերմակ կ՚ըլլայ։ Ինչուդ պէտք միսին պոյնը. հաւի՛ն նայէ դուն»։ Ու փքացայ որ անպատասխանելի փաստով բերանը գոցեցի։

Աւա՛ղ որ վերջը մինակ այդ մէկը պիտի չըլլար համին նայողը, հապա բոլորս ալ, ես ինքս ալ մէջը…։ Հա՞մ — համը ո՛ւր…։ Գետին ջուրին տուեր էի միսին համն ալ հոտն ալ…։

Երբ չամփուրները կրակին վրայ դրինք ճրզրր ճրզրր չխորովեցաւ միսը։ Ամէն մէկ կտորը սեւցաւ, ամքցաւ, կաշխացաւ։ Անօթի փորով այդ տեսարանը դիտել չիտակ ողբերգութիւն էր։

Այդ տղաքը այդ օրը ինչո՞ւ պիտ դեռ չնեռեցին արդեօք։ Մինչեւ այսօր անոնց համբերութիւնը եւ ապահանգիստութիւնը հանելուկ մը եղած է ինծի։

Արեւուն տակ արդէն խաչուած, հեղ մըն ալ կրակին դէմ այրելով չամփուրները դարձուցինք կեցանք որ քաղցած փորերնիս կուշտ ու կուռ լեցնենք։ Քանի դարձուցինք ամէնուն դէմքին վրայ այնքան խորացաւ յուսահատութեան մռայլը։ Միսը միսութենէ ելեր էր։ Ագն ու պղպեղն ալ օգուտ չէրին համ տալու։ Հերսոտութիւն բռնենք, բսինք եւ ծամծմեցինք յամառօրէն մէկ կտորը միւսին եռեւէն, նորէն չեզաւ։ Ոչ մէկ կտորի մէջ քամուելիք պուտ մը հիւթ մնացած էր։

«Ապրա՛ր, թաչկինակս ջուրը խօթեմ ծամեմ ասկէ համով է», բսաւ մէկը։

«Հաւու միս է, ծօ՛… կե՛ր, կշտացիր», ձայնեց անհաչա ոտխս։

«Բերէք սա տոպրակը», հրամայեց կեսարացի Ցակոբը, իր գործնական մտքովը, եւ մէջէն հանեց սոխը, ձիթապտուղը, հացը եւ առջեւնիս դրաւ։

«Կերէ՛ք, կշտացէ՛ք, ա՛լ մի՛ տրտռաք. միսը կիրակի կ՚ուտէք։ Ջօհերնիդ ի՞նչ է։ Ա.ր (ինծի ակնարկելով) Պարոն Զօրարարէլին եամախութիւն ե՞րբ բրաւ որ միս էպապ բնել պիտնար։ Ո՞ր մէկերնիս պիտի կրնայինք։ Հա՛, «տրրտրս կիրակոս», քեզի մնար նէ միսը հոտած է տէյի, չեփած պետր պիտի նեուէիր»։

Ա՛խ, ողջ մնաս Ցակոբ. քովս ըլլայիր որ անդամ մը ճակատդ համբուրէի խոր երախտապիտութեամբ։

Ցակոբն էր այդ օրը դիս լինչ ըլլալէ ազատողը։ Տղաքը դիս կը սիրէին. իրարու համար հոգի կուտայինք բայց անօթի մարդը իր եղբայրն իսկ կ՚ուտէ…։ Կը բաւէր ինծի իմ նուաստացումս եւ յուսահատութեանս կէս դիշերը։ Անդուռ խօսքի պէտք չկար։ Բայց Ցակոբը գոնէ ոտքերուս ուժը նորոգեց որ կարենայի քալել եւ ձախողեալ «պտոյտէ» մը ողջ դարոց հասնիլ…։

Դո՛ւն սակայն սրտո՛վ նայէ թէ մեր տոպրակներուն մէջ սոխն ու սխտորը, նաեւ ձիթապտուղը, նաեւ հացը եղած տեղը՝ աչք անկեցինք միսին։ Ի՞նչ պէտք կար միսի։ Ադամանդ էր բրածնիս։ Դեռ չէինք սորվեր թէ ազահութիւնը իր պատիժը ունի։ Այսօր սա՛ մխիթարութիւնը ունիմ թէ ես եղայ այդ դասը սորվողը եւ սորվեցնողը։

Աչխարհք ալ միսին եաւէն է երբ հացը եւ ձիթապտուղը ունի և տեսէ՛ք թէ ինչէ՛ր, ինչէ՛ր կը պատահին։ Ահա՛ աշխարհի անտեսապիտութիւնը երկու բառով եւ մէկ օրինակով։

Իմ «ձիթապտուղի եւ հացի» անտեսապիտութիւնս կ՚սկսի Օմաճըղի դետին եղերքէն… ասկէ քառասուն տարի առաջ։

ԺԷ·

ՍԵՐՏՈՂՈՒԹԵԱՆ ՊԱՀ ՈՒ ՍՐԱՀ — ՊԱՐՈՆ ՅՈՎԱԿԻՄ — ԹԱՓՕՐ — ՓՆԱՅՈՒԿ «ՇԻՇԿՕՆ»

Դարուն սկիզբը մեր գպրոցին կեանքին մէջ պատմական մեծ դէպք մը պատահեցաւ: Ինչպէս յիշած ենք ասկէ առաջ, գպրոցը դիւղին արեւմտեան ծայրէն փոխադրուեցաւ արեւելեան ծայրը, կամ, կրկնելով նկարագրական մեր մէկ բացատրութիւնը, դիւղին ասջեւ, դէպի «պոնէն» հասնելի «գաւը»: Այդ երկու «պոնեներուն» միջեւ եղած հեռաւորութիւնը տասը վայրկեանէն կը կտրուէր առոյգ ոտքերով: Հին չէնքին, որ փապրիճա մըն էր, կոնակէն երկարող ճամբայ մը, դիւղին հիւսիսային եզերքը քեւելով, կը տանէր կը հասցնէր նոր չէնքը, անկէ անդին ալ երկարելով, մինչեւ Կիւճիւկ Օրման:

Երբ այդ տարին ամրան արձակուրդէն դարձանք, նոր չէնքը բոլորովին պատրաստ չէր: Շէնքին առաջին յարկը, որուն մէկ թեւը ճաշասրահը կը պարունակէր, իսկ միւսը՝ դասարանները, քանի մը ամիսներ դործածուեցան իբրեւ ննջարան: Եւ հարկադրուեցանք այդ փոխանցումի չրջանին մեր կեանքը բաժնուած ապրիլ երկու չէնքերու մէջ, որոնք իրարմէ տասը վայրկեանի հեռաւորութեան վրայ կը կենային: Ցօրեկուան բոլոր ժամերը կ'անցնէինք հին չէնքին մէջ, ուր դասաւանդութիւնները յատակ կը տարուէին, ուր նաեւ մեր երեք ճաշերը կ'ուտէինք, իսկ գիշերը՝ նոր չէնքին մէջ, որ մեր ննջարանն էր: Մէկ իմաստով իմ ուսանողական օրերուս ամէնէն հետաքրքրական չրջանը կը կազմեն այս քանի մը ամիսները:

Հին չէնքը նկարագրած եմ: Միակտուր երկար սրահ մըն էր չատ բարձր ձեղունով որ պատչգամաձեւ պատուհաններով կը նայէր տանիքին վրայ: Այսօր, եւս նայելով այդ օրերուն վրայ, ապչանքով կը հարցնեմ եւս ինծի թէ ձմրան ցուրտին ինչ կ'ընէինք տաք մնալու համար այդ անպատասպար մեծ սրահին մէջ: Եթէ չիտակ կը յիշեմ, երկու վառարաններ դրուած էին սրահին երկու ծայրերը: Երբ տաննեակ մը վառարաններ իսկ անբաւական պիտի լ-

լային այդ սրահը տաքցնելու, ինչպէ՞ս երկու վառարանով պահացած էինք, չեմ դիտեր: Բայց այդ օրերուն բարեբախտաբար չկրմռցր մեր մէջն էր, մեր եռացող արիւնին մէջ, եւ մենք ոչ կ'ապուէինք եւ ոչ ալ կը դանդատէինք պաղէն: Վառարանին տաքութեան գաղափարը բաւական էր մեզի:

Մեր գպրոցր ձմեռանոցի փափկասուն ծաղիկներու յարմարցուած միջավայր մր չէր: Տուներու մէջ չփացած տաք քանի մր ամսուան մէջ կր փոխուէին հոն երկու դասարաիչ ապրելութեանց տակ — մէյ մր, իրենց բնակարանին բարերար անպաճուճեան, եւ երկրորդ, միջավայրին յատկ նախնական պայմաններուն: Հոն եկոզ տգան ոչ միայն պիտի ապրէր, հապա նաեւ՝ պիտի վերապրէր, եւ վերապրելու համար բնազատուած կ'ըլլար թէ հոգեկան եւ թէ ֆիզիքապէս պատչաճեցնելու իր անձը այդ միջավայրին անոգոք պահանջումներուն: Այս գպրոցին յանձնուն խոստումն էր իրեն դիմող աչակերտներուն, իմէջ այլոց, չարքաշութիւն: Զինուոր չէինք բայց դինուորի պէս ապրելու սոխպուած էինք: Ասիկա, նկատի առնելով մեր ապրելու սոխպուած էինք: Ասիկա, նկատի առնելով մեր ապագայ կեանքը դժբաղդութիւն չէր, հապա՝ բարեբաղդութիւն:

Արչակ Լփէնտիէն աւելի կը վախնայինք քան թէ ձմրան ցուրտէն կամ ամրան տաքէն: Ու պաղ սրահի մր մէջ նամիլ, սերտել, կամ, քնատ աչքերով, անձրեւին կամ ձիւնին տակ, երկարկեկ ճամբայ մր կտրել, եւ ննջարան երթալ, մեզի համար տպտուկ բլլալէ աւելի արկածախնդրութիւն մրն էր: Եւ արկածախնդրութիւնն տուէ'ք դուք տղու մր, եւ ձեռքէն տակ հանդստութիւներ, ու ան դոհ կ'ըլլայ յաւէտ քան կր բողոքէ:

*
**

Գիչերուան սերտողութեան պահը մինչեւ լոն կը տեւէր: Երբ արձակուէինք հարանիքը կ'սկսէր: Բոլոր աչակերները թափօր կը կազմէին նոր չէնքը երթալու համար: Գիչերուան այդ պահուն, տիրող մութին մէջ, երկու հարիւր տգաք կառավարել աւելի դժուար էր քան ցուլերու երամակ մր: Մեր խեղճ Պարոն Յովակիմին պաչտօններէն

մէկն էր ատոց այս թափօրը ապահով կերպով առաջնորդել մէկ չէնքէն միւսը, սերտարանէն՝ ննջարան: Կը յիշեմ թէ ան իր բոլոր կեանքին օրերուն առաջին անգամ ըլլալով դէթ երեկոյեան ճաշին ախորժակը կորնչուց այդ մէկ քանի ամիսներուն եւ իր ծանրութենէն պակսիլ սկսաւ: Պրն. Յովակիմին փառքը իր հասակը եւ իր մեծդի մարմինն էր. եթէ այս կորնչէր ա՛լ ի՛նչ կը մնար իրեն... ու մեզի: Յիրաւի լուրջ պատասխանատուութիւն էր այդքան ատոց հոգը, պիչերուան այդ պահուն, դիւղին փորձանալից փոսցներուն մէջ:

Տղաքը ի դործ կը դնէին, պիչերուան սեւ վարագոյրին եսին, ամէն տեսակ սատանութիւն որ իրենց օրուան արթուն ժամերուն յղացած կ'ըլլային: Հապա դիւցազի ատոց պաւերը եւ լարե՞ր: Գիչերուան այս ճամրորդութիւնը դիւղին մէկ ծայրէն միւսը աւելի նման էր բանակի մը որ թէ՛ յարձակողական եւ թէ՛ պաշտպանողական ճակատներ կը ներկայացնէ: Ու ատանկ բանակի մը զօրավարն էր Պարոն Յովակիմը...: Տղոց երկար ոտպանցքին ո՞ր մէկ ծայրէն քալէր: Եթէ դլուխը կենար, պոչին կողմը կ'սկսէր իրատանցումը: Եթէ պոչը վազէր այս անգամ փորձանքը դլխի կողմը կը փրթէր: Խելքով չէր կրնար պարծենալ Պարոն Յովակիմը բայց իր համբերութիւնը անսահման էր: Եւ ուշնեցած խելքն ալ անպատճառ կը կորնչնէր եթէ համբերութիւնը բաւական չըլլար...:

Գիչերային այս ճամրորդութիւնը իր չատ մը դրուագները ունէր: Նախ, ատոր վայրկեանի ճամրան ամանք կէս ժամէն կը կտրէին: Շատ դիւրին էր ճամրան փոխել եւ թմատան մը մտնել եւ արկածախնդրօրէն դպրոց հասնիլ: Մութին մէջ սատանաներու ուրուականները հետապնդել չատ կը սիրէին կարգ մը տղաք որոնց նեղկայ եւ ապտակայ կեանքի մտատիպարներն էին դիւղին արկածամոլ ու կորիճ այիներ: Ամէնէն իրենց համար մարդանքի մէկ պատեհութիւնն էր: Այս տղաքը պիչերուան վախէն դերծ էին ուրէք տեղ, դաշտ կամ անտառի մէջ: Եթէ հակոդութիւն չըլլար, սառնք չաճախ բացօթեայ պառկիլ, քնանալ պիտի նախընտրէին քան ննջարանի մը մէջ:

*
**

Կային տղաք որ սերտողութիւնը չլմնցած գլուխնին կը հանդչեցնէին դրասեղանին վրայ եւ մչիկ մչիկ կը քնանային: Եւ իրենց անուշ քունէն արթնցած, պինամլի պէս կը քալէին ամբողջ ճամրան անդադար մուլտալով մինչեւ որ անկողին մտնէին: Ոմանք անուանի էին իրենց քնամոլութեամբը: Տղոց կատակներուն առաջին զոհերը առանք էին: Առանց մակդիրի էր «քնացուկ»: Արձակման ժամուն, կը մչակինք եւ բնդոսա արթնցնելով զանոնք կ'ըսէինք.— «Ծո քնացուկ, ելի՛ր, առաւ է»: Խեղճ տղաքը աչ ու ձախ պտորելով կը հետեւէին թափօրին եւ կէս արթուն, կէս քուն կը քալէին այն ճամրէն որ իրենց համար յաւերնականութեան չափ երկար կը թուէր:

«Քնացուկներուն» ամէնէն կարկառուն ներկայացուցիչն էր Նշան անունով Պոլսեցի տղայ մը որ պատշաճօրէն Եղկո մակդիրով կը կոչուէր: Իր տարիքին համեմատ չատ ծանր մարմին ունէր: Իր կեանքը դպրոցին այս չրջանին մէն չարչարանք էր: Կերածը առաւ իրիկուն այս ճամրան քալելով կ'ապառէր: Դասի համար ուժ չէր մնար: Գիչերուան քունով բաւական կարդուրուած, կրնար մինչեւ կէսօր առկայ: Բայց կէսօրէն վերջի դասերը չատ կուդային: Մարմինը կը մերժէր չարժիլ և նստած տեղը, ուր որ ըլլար, սերտարանը կամ դասարան, դլուխը կը կախուէր եւ, հակատակ իր յուսահատ ճիգերուն, արտեւանունքները կը դոցուէին: Դասերը օրօր էին այս տղուն համար: Բարեմոյն դասատու մըն էր: Մարդու մնաս չէր տար: Վնաս տալու համար ոչ կամք ունէր եւ ոչ ալ աւելորդ ուժ: Նոյնիսկ վարմար ոչ կամք ունէր եւ ոչ ալ աւելորդ ուժ: Նոյնիսկ վարժապետներէն ոմանք անուանս կ'տանէին անոր դասի տաեն նի մէջ որ ոտնակոխ ընելով վարկանկատութեան կանոնները, խոկալու սկսէր: Այդ ալ կը պատահէր եթէ տղաքը նեղը, խոկալու սկսէր: Այդ ալ կը պատահէր եթէ տղաքը պինքը անհանդիստ բրած չըլլային նախորդ պիչերը եւ քուր կրճատած: Բայց սովորութիւն բրած էր ամէն դասարան մէջ նստիլ պթասիրտ տղու մը քով, որ, իր խնդրանքին, կը խթանէր կողը երբ քունը ձայնաւորիլ սկսէր: թուր, կը խթանէր կողը երբ քունը ձայնաւորիլ սկսէր:

Յորեկուան ժամերը վերջապէս տանելի էին: Անոնք երեկոյեան սերտողութեան պահն էր: Երեկոյեան ընլին պիչերուան սերտողութեան պահն էր: Երեկոյեան ընթրիքը լմնցնելէն վերջ հազիւ թէ կրնար ոտքի վրայ կենալ:

«Ա՛խ, կ՚ըսէր, թող տայլն ալ անկողինս մտնէ, քնանայ»: Ո՛ւր անկողին: «Ծո, Շիշկո, կ՚բսէինք, եկուր քնէ վրան մը մէջ թաղնենք որ ա՛լ չարթննաս ու քնանաս եւ այս չարչարանքէն ազատիս»:

«Իրա՛ւ որ...: Ապրաթ, ասիկա կը սաբուի՞: Յարեկը կարդալ, պիշերը կարդալ... մարդ հէլլաթ կ՚ըլլայ: Ատուած պիշեր ըլլէ ու որ պառկինք քնանանք: Ամմա՛, կը պիտանա՞ս, հագիդ բերնէդ պո՞ւրա կուգայ — որուն հոգը»...:

Այսպէս յաւէ կ՚ապրաթ մեկի առեն առեն թէեւ մենք անհարող էինք իր յաւին գարման առնելու:

Սերտազատեանի պահուն ակիպրէն պուխր կը հանդիսկսինէր պրքերը բաւ բրած եւ մէկ քունով կը քնանար: «Քնացուկ Շիշկոյին» համար այնքան բնական էր քնանալը որքան ականջը՝ մեկի համար: Երբ արթնցնէինք կը դժկամակէր պուխր վերցնել եւ անկէն էլլել: Դուրսի յուրա օդին, եւ երբեմն անձրեւին առկ, մինչեւ պրոցի նոր չէնքը քալելու հեռանկարը այնքան ապշեցուց կը պառաճառէր իրեն որքան հոգէառ հրնչուածի մը անակնկալ ներուժը: Երբ վերջապէս էլլէր մէկենուս թեւը կը մտնէր և ֆրչֆրչալով կը քալէր: Քանի՛ քանի անգամ քաշած եմ վրան ինկած այս կուռնա ու կլոր առկառը: Ինձի անանկ կը թուէր թէ ճամբան ալ կը քնանար:

«Շիշկո, արթնցի՛ր — կը պռոային — ճամբան ենք, կը քալենք»:

«Ապրաթ, արթուն եմ: Քնացած մարդ կը քալէ՞ մի», կը պատասխանէր, անվերջ յօրանջումներու մէջ խեղդելով բառերը:

«Հարկաւ կը քալէ: Դո՛ւն թէ կը քնանաս թէ կը քալես»:

Շիշկոն մեր պրոցին պէյպին էր: Ամէնքս ալ վտիտ-նիհար հոգածութիւն մը ունէինք անոր նկատմամբ: Ինքն ալ պառնուկի բնաւորութիւն ունէր: Քնացուկութեան չափը բնականաբար իրր չէր, հապա իր մարդակազմական չինուածքին: Այլապէս մտացի տղայ էր: Քնանալուն աչք կը դոցէին վարժապետները որովհետեւ պատերէն եան չէր մնար եւ քննութիւններէն կ՚անցնէր: Երբ պլտորելէն, օրօրելէն վերջապէս պինք ննջարան կը հասցնէինք, մէկ չունչով կը հանուէր եւ անկողնին կը մտնէր եւ մտած վայրկեանէն կը հանուէր: «Հը՛, ան արդէն արթնցած չէր», կ՚ըսէինք:

Մէկ խղճահարութիւն մը ունէր սակայն ամէն անգամ որ այսպէս պիսկի մը նման անկողին կ՚իյնար եւ անմիջապէս կը թպռուէր քնոյ մէջ:

«Ապրաթ — կը պանդաուէր — աղօթք ընելու ալ հալ չմնար վրաս: Այս պղրոցին օրէնքովը մեզքս ալ կ՚աւելնայ կոր»: Բրխտառնչական աւանդութիւններով մեծցուած ազգ մըն էր: Աղօթապիրքը բարձին տակ կը պահէր: Հակառակ ծանր մարմնին, որ չարժիլը նոպկալի պարծ մը կ՚ընէր, ամէն կիրակի ժամերգութեանց եւ պատարագի ներկայ կ՚ըլլար: Ճաշեն աղօթապիրքը պատպրքերուն հետ կը տանէր որ պահկլ առաջ աղօթքի պանցաուեթիւնը գարմանէ մէկի առ երկու աղօթք կարդալով կամ «առաւօտեան» աղօթքին հետ «երեկոյեան»ն ալ կարդալով: Աղօթքի պարտքերը կանխամտաբով Աստուծոյ հատուցանելու բարեմիտ ջանքը, բան մը, գովելի էր այս ազգն մէջ:

Այսպէս կ՚ուտէր, կը քնանար, կ՚աղօթէր «Շիշկո Նչան» բայց իր մտքի արթնութիւնովը եւ բարի վարքովը կ՚արդարացնէր կեցուածքը, քունը եւ աղօթքը: Տիպար մըն էր որ չէի կրնար մոռնալ այդ չրջանէն:

⁂

Երեկոյեան թափօրը իր լուսաւոր կողմերն ալ ունէր: Կարծեմ թէ առանձակ մը լապտերակիր ազգ ունէինք մութ ճամբան լուսաւորելու եւ գանէ վտանգէ եւ լճակներէ պղուչանալու համար: Ամանք ապնուականութիւն ծախելու համար իրենց անփական լապտերները ունէին: Աւելորդ ծախք, միայն հարուստները կրնային ընել: Տասը վարանոց մոմ եւ երկու դուրուչնոց լապտեր մը, զոր թէնեքէճի Նիկոպոս ապրարէն կը գնէին, այդ օրերուն ամէնուս մատչելի պերճանք չէր: Գոհ կ՚ըլլայինք եթէ գպրոցին հայթայթած մթնչաղ լոյսով քալէինք եւ առանց փոքճանքի նոր չէնքը հասնէինք: Միշտ խորհած եմ թէ լոյս ունենալը չէ կարեւորը հապա լոյսով քալելն է: Մենք չատերս, այս

Թափօրին մէջ լոյս փնտռողներ էինք յաւէտ քան լոյս բռնողներ: Լոյս բռնողը յաճախ ինք առուերի մէջ կը մնայ: Այսպէս թէ հոգեւորապէս եւ թէ բառիսպառ:

Այս թափօրները պիւզանդիներուն համար ալ ըմբռնելի տեսարաններ էին:

«Մարդուան ոտաքը կ'անցնին» ըսելով դռները եւ պատուհանները կը լեցուէին ճամբուն երկայնքը ապրողներ եւ մեղ կը դիտէին: Մեր առջեւէն նուագախումբ մը չէր երթար բայց մեր կեանքուս տեսակցութիւնները, հանած ապուռկը (օրուն դէմ արդելք կար) եւ լիաթոք խնդուքները նուագախումբը աւելորդ կ'ընծայէին: Պիւզանդիներուն համար տեսարան մըն էր, որ կը խղէր իրենց կեանքին միօրինակութիւնը: Ուրիշ աւելի հետաքրքրական տեսարան չկար իրենց աչաց վայելքին համար: Ի՞նչ կրնար ըլլալ պիղծ մը կեանքին մէջ: Շատ շատ մեռելական թափօր մը: Այն ալ հետաքրքրութիւն կ'արթնցնէր բայց նաեւ կը տրտնջէր պիրենք: Այս թափօրը, պիշերուան մէջ, երկինքէն թափած տարաշխարհիկ էակներու տեսիլքին պատրանքը կուտար: Մութը, լուսաւոր բիծերը, չարժումը, եւ անկապակից ձայները միասորուած կ'առեղծէին այն խորհրդաւորութիւնը որ կախարդական էր:

Պարտիզակի անբեմ եւ անփորձ թատերախաղն էր մեր երեկոյեան թափօրը: Խորհրդաւորը եւ իրականը, անուրջը եւ չօշափելին մենք կը բեմադրէինք պիւզացւոց համար: Երկինքի աստղերը չէին հետաքրքրեր պիրենք բայց մեր լապտերներուվը երկինքի աստղերուն համայքը մատչելի կ'ընէինք անոնց:

Երկրի վրայ երկինք մը կ'առեղծէինք յիրաւի եւ անոր մէջ թէ՛ ապրողները եւ թէ ապրեցնողները մենք կ'ըլլայինք:

ԺԸ.

ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ — ԶԱՓԱՃԻՈՒԹԻՒՆ — ԱՆՈՒՍՈՑՑ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐ — ՀՆԱԿԱՐԿԱՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԱՊԻՉ — ԿԱԶՄԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Արուեստի եւ արհեստի սէրը հաւասարապէս զօրաւոր եղած է մէջս: Ցիւղող մարդոց հիացող եւ բարեկամ եղած եմ միշտ: Ցիւելը, ի՛նչ հանգամանքով ալ որ արտայայտուի, աստուածային չնորհաց ապացոյց է: Ինդիր չէ թէ մարդ ի՛նչ կը չինէ, բայց չիւղող մը ըլլայ: Մարդ կայ ասկը մատներուն մէջ՝ կը չինէ, ուրիշ մը՝ վրձինը, ուրիշ մը՝ դրիչը, ուրիշ մը՝ ուրագը, ուրիշ մը՝ փգոցը եւ ունելին:

«Արհեստը — ըսեր էր հայրս, ինք մտաւորական մը — ձեռքին անցուած ոսկի ապարանջան է», եւ պատուիրեր էր իրրեւ կտակ իր հետանգութեան անկողնին մէջ, շատ մօտ իր վախճանին, որ ինչ որ ալ ըլլայ կոչումս, այդ «ոսկի ապարանջանը» ձեռքս անցընեմ, արհեստ մը սորվիմ: Հօրս այս նուիրական «կտակը» կար, բայց նաեւ փափաք կար իմ մէջս արհեստ մը սորվելու:

Զանազան արհեստներու վարպետներ պատանք Պարտիզակի մէջ բայց իմ աչակերտութիւնս անոնց մօտ անկատար եղաւ: Մտքիս կարօտութիւնը աւելի մեծ էր եւ տոհմզտական քան ձեռքինս: Գործիք բռնել կը սիրէի բայց առաջին եւ անդիմադրելի, ինչպէս նաեւ անփոխարինելի սէրս պիրքն էր — կարղալ, պրել, խորհիլ, ուսումնասիրել, վերծանել: Ոչ թէ որ պակաս պատիւ տուի արհեստի ու արհեստաւոր չեղայ, հապա, կը խոստովանիմ, աւելի սէր տուի արուեստի: Եթէ նժարը արհեստի կողմը ծռած ըլլար պատանեկութեանս օրերուն, ո՛վ գիտէ, այսօր թերեւս ճիւսուսի արհեստակից պիտի ըլլայի բայց ո՛չ «ծառայ Նորա»: Նորին եղայ շիւղող բայց ես իմ չինածս չեմ տեսներ: Կահագործ մը երբ աչխատանք թափէ եւ աթոռ մը չինէ, չինածը կը տեսնէ: Իմ «արհեստս» աւելի դժուար է, աւելի աչխատանք եւ ճարտարապետութիւն կը պահանջէ բայց արդիւնքը ոչ կը տեսնուի, ոչ կը չափուի, ոչ կը կշռուի:

Ցիրաւի կը նմանի «հարստութեան» մը որ միայն երկինքը կը ճանչցուի եւ կ'ամբարուի, «կը դիզուի»: Եթէ չտեսնուածին վրայ արժէք դնես, արժէքաւոր կ'ըլլայ, ապա թէ ոչ մարդ հոգեզործ մը ըլլալով հանդերձ կրնայ փորձուիլ նախանձիլ կահապործին...:

*
**

Արհեստաւոր ըլլալու պատիւին Պարտիզակ եկաու անցայ: Եւ ապառ էի ընտրութիւն բնելու մէկէ աւելի արհեստներու:

Մեծ հայրս արտ ունէր, թթատան ունէր: Ես ալ իր սիրական թոռն էի: Ինծի համար, հասակիս չափով պէտ մը չինել տուած էր: Զափաղի Մրկրը ապրօր պոչն էր: Իր կակուղցուցած հողին մէջ, հետն ի վեր, պէտս կը խոթէի կը հանէի: Կարծրացած հողը քակելու չափ ոչ ծանրութիւն ունէի եւ ոչ ալ ուժ: Զափաղիութիւն կը սիրէի բայց 11–12 տարեկան տղու մը համար չափաղիութիւնը խապալիք էր անշուշտ: Թէեւ ես այդպէս չէի պատ, հապա չատ ինքնապիտակութեամբ կը մխանայի մշակներուն ամէն առտու որպէսզի մեծ հօրս արտը պանուէի, թէեւ կէսօր չեղած լուս դուրս կ'ելնար եւ երեկոները նոտած կ'ըլլային: Կ'երեւի թէ կարճ փորձառութեամբ համոզուցայ թէ չափաղիութեան սէրը չէր բաւէր, ուժ ալ պէտք էր եւ այդ ուժը կը պակսէր ինծ: Զափաղիութիւնը երկրագործութեան չէմն էր: Կրնայի այդ չէմէն ներս մտնել, բայց չմտայ. մնացի միայն չէմին վրայ: Ու չափաղիութիւնը չէր միակ չէմը որուն վրայ կեցայ:

*
**

1894–96-ի չարդերը չատ մը որբեր մէջտեղ թողուցին: Առնք պատսպարելու, կրթելու եւ մարդ ընելու համար չատ մը տեղեր որբանոցներ բացուեցան, ոմանք՝ ազգային, ուրիշներ՝ օտար հովանաւորութեան ներքեւ: Որբանոց մըն ալ բացուեցաւ Պարտիզակի մէջ անգլիական դրամով և հո-

վանաւորութեամբ որ մեր դպրոցին նոր չէնքին դրացին էր: Որբերէն խոստմնալից տղաքը մեր դպրոցը կ'աշակերտէին: Իմ դասընկերներէս չորսը այս որբերէն էին:

«Որբանոցի տղոց» — ինչպէս կը կոչէինք զիրենք — թեւեւս անպիտակից վախկանկատութեամբ, որքուքեան չէշտ վերցնելով անհատէն հաստատութեան վրայ դնելով պայն — նախակրթութիւն մը կը տրուէր, իրենց համար պատուած, իրար բերուած ուսուցչական մարմնի մը կողմէն, բայց նաեւ, խնամատուն հետատեսութեամբ, քանի մը վարպետներ ալ իրենց ամբողջ ժամանակը կուտային այս տղոց, բան անոնց նախընտրութեան եւ յարմարութեան, արհեստներ սորվեցնելու: Այսպէս, կը սորվեցնէին դերձակութիւն, կօշկակարութիւն, կահապործութիւն, եւ կազմարարութիւն:

Այս արհեստներուն աշակերտութիւն բնող տղոց հետ յարաբերելով իմ ալ ախորժակս սրուեցաւ:

Ուէ արհեստ յատուկ դործիք դործատեղիէն դուրս հանել արդիլուած էր: Բայց կեցցեն հայ տղուն հնարամտութիւնը եւ ստեղծագործութիւնը: Բութ տղոցով մը, քարով մը կամ երկաթի կտորով մը, դոր իրրեւ ուրագ կը դործածէին, մէկ կամ երկյարկանի տնակներ կը չինէին քակուած, հին տախտակներէ եւ տատղէ կտորուանքէ: Այսպէս մեր դպրոցի չէնքին եւ Որբանոցին մէջտեղի ընդարձակ պեռնին վրայ տնակներէ բազկացեալ «դիւղ» մը առեղծեր էին: Ամէն մէկ տնակին ճարտարապետը կը պարծենար իր ձեռագործին «փառքովը»: Մենք ալ մէկէն միւսը կը մտնէինք, կ'ելլէինք մանկական հաճոյքով եւ հետաքրքրութեամբ: Մտնատնդ երկյարկանի տնակները ուշագրաւէին իրենց կառուցուածքովը: Մէկ յարկէն միւսը սանդուխով կ'ելլուէր: Այդքանը ինքնին տղու մը ձեռքին համար վարկաբեր էր, եւ դիտողին աչքին՝ զարմանալի: Դուռ, վեղկ, ամէնը իրենց տեղը: Ոմանք կարասիի կտորներ ալ չինած և կահաւորած էին իրենց տնակները: Սեղան, աթոռ, բազմոց, նոյնիսկ լուացարան, կրակարան կը դտնուէին ոմանց մէջ: Տանիքները կղմինտրով ծածկուած էին եւ դիւդին տանիքներուն չատ մը տուներուն տանիքներէն աւելի չքնաղացիներուն չատ մը տուներուն տանիքներէն աւելի չքնաղ պիրկ էին:

Այս անակնկալը չհնարելը, կահաւորելը աքանչելի ժամանց էր տղոց համար: Որքանոյն տղաքն էին խալփաները, բայց մենք ալ աչկերտութիւն կ'ընէինք եւ կառուցանելու ժամանցին մէջ մեր բաժինը կ'ունենայինք: Այս ժամանցը նաեւ իր օգտակարութիւնը ունէր: Գամ մը առանց ծռելու պտիլեցայ: Տախտակ մը չիտակ տղոցելը դիւրին կ'երեւի բայց ծուռ կտրելէդ վերջ կրնաս հասկնալ թէ բաւական վարժութիւն կը պահանջէ:

Բայց հոգիի դաստիարակութիւն ալ առացայ չնորհիւ ուրպին եւ տղոցին: Կեանքիս մէջ դրականութեան, չինաբանութեան աւելը մշակուեցայ: Մեզքերու ցանկիս եթէ ոչ գլուխը, գլխին մօտ գրած եմ ուժի մախուտը, կամ, անդորձ ուժը: Ոմանց մեզքը աւելի սեւ է: Ոչ միայն չեն չիներ հապա իրենց ուժը կը գործածեն ուրիշի մը չինածը քանդելու համար: Երբ առանկներու հանդիպիմ ես ինձ կ'ըսեմ — «Մե՛ղք, եթէ սա մարդը Պարտիզակի մեր գպրոցը եղած ըլլար իմ օրերուս, եւ անակի մը չինութեան առած ըլլար իր ուժը եւ ժամանակը, հիմա առանկ քանդիչ կամ խառնակիչ դեր չէր կատարեր»:

*
**

Այս անակնկալը մէկէ աւելի նպատակներու կը ծառայեցնէին տղաքը: Ոմանք խառնութի վերածած էին դանոնք: Անոնք որ կօշկակարութեան առընթերքը սորված էին հրապարակ իւնան իրենց հնակարկատ եմէնիի, նոյնիսկ կօշիկի: Խեղճ Աբթին տղաքին մրցակիցները չատցան մէկէն եւ անոր վաստակը պակսեցաւ զգալապէս: Աբթին տղաքր արդէն աժան հնակարկատ էր: Բայց այս տղաքը անոր դիները կխուռակէս կտրեցին եւ չիտակը խօսելով գործն ալ անորինէն վար չէր, վեր էր:

Էհ, անակը չհնելէն վերջ, չհնելը շարունակելու էինք: Ասիկա ձեռակառն եւ հոգեկան դաստիարակութեան շարունակութիւնն էր: Եւ ես այս պատառանէն դուրս ելլելու նպատակ չունէի:

Ուստի անցայ հնակարկատութեան աշակերտութեան: Արդէն չատ դանուէր էի Աբթին տղաքին քով եւ գիտեր էի անոր դանդաղաշարժ մտաներուն գործելը: Դիւրին էր թէֆինիէը: Գործիքներն ալ տարբերական էին: Ասեղ մը պէտք էր, եւ ծակիչ մը, որոնց երկուքն ալ հին հովանոցի երկաթ թևերէն չինած էինք: Դանակը գիւղացիի տասը փարանոց գմելի մրն էր որ քարի մը վրայ քսելով սուր կը պահէինք: Ուրապր 40 փարա կ'արժէր: 40 փարայի գամ եւ քիչ մըն ալ ներքանի կաշի եւ ահա՛ հնակարկատի խանութի մը կազմածը եւ դրամապուխը···:

Մեր նշանաւոր Յօսօզ կապէն որքանոյն տղաքներէն մէկուն հետ այս «խանութներէն» մէկը կը բանեցնէր: Արդէն գասերու ոչ ակը եւ ոչ ալ գլուխ ունէր: Եթէ ձեռքէն գար՝ գասի ժամերն ալ իր «խանութին» մէջ պիտի անցնէր տղոց եմէնիները նորոգելով եւ գրամ վաստակելով: Իրենց այս բնակարութեան «գանձը» էսէի մը մէջ կը պահէին: Աւետը մէկ մը էսէն կը պարպէին եւ վաստակնին կը հաշուէին: Մեզի անանկ կը թուէր թէ այս երկուքը միլիոնատիրութեան ճամբան արդէն բռնած էին···:

«Ծօ՛, կապէ, էսէիդ մէջ քանի գուրուշ ունիս», կը հարցնէինք, աչերնիս դուրս անկած հետաքրքրութեամբ:

«Հա՛, պիտի՛ր», կ'ըսէր չարաճճին, եւ առանց պատասխան տալու էսէն ականջնուս տակ կը չարժէր, կը չխաեցնէր:

«Վա՛յ, մէջը մէճիտիյէի ճայն պիլէ կայ», կ'ըսէինք իրարու, մանկական անմեղ նախանձով, եւ կապէին ունեցածը մեր երեւակայութեան մէջ տասն անգամ մեծցնելով:

Տարուան վերջը յայտնի եղաւ որ Յօսօզ կապէն եւ ընկերութիւն 180 գուրուշ չահեր էին: 180 գուրո՛ւշ··· հարստութիւն մը որ գոնէ Աբթին տղաքին տարեկան վաստակէն չատ վար չէր մնար···:

Հարկ չկայ պիտել տալու թէ նորոգութեան գործը, գոր կը կատարէին, չատ տարբերական էր: Ծակած ներքանին վրայ կը կատարէին, չատ տարբերական էր: Ծակած ներքանին վրայ կը կաշի մը կը գամէին, ա՛յդչափ: Բայց տղոց ոտքին ալ ոչ կաշի մը կը գամէին, ա՛յդչափ: Գամերուն գլուխները կօշիկ եւ ոչ ալ եմէնի կը պիտանար: Գամերուն գլուխները կօշիկ եւ ոչ ալ եմէնի կը պիտանար: Խեղճ կապէին գլուխը չատ կը ցաւէր գանգատներով:

«Ծո՛, կապէ, նայէ՛ մէյ մը սա պամբ, մխա կ՚արխնէ կոր»:

Կապէն, որ առիթի զօրութիւն և արժանապատուութիւն ունէր, առանձ պանպատով քովը եկողին երեսին կուտար իրենց փափկակազմութիւնը եւ կ՚ամչցնէր զանոնք, ապա զամն ալ կամ կը հանէր կամ կը ծռէր եւ ճամբու կը դնէր:

«Վա՛խ, վա՛խ, տօտօխը (ոտք) կ՚արխնի եղէր: Երեսխ մէյ մը փչէ նայիմ. հա՛, հէլպէթէ, տահա կաթի հատ կայ բերանդ: Ինչո՞ւ եմէնի հագնը, կը պատխա. մօրդ պիրկր գնա որ քեզ տանուտաւ ընէ: Ծո՛, մա՛րդ եղիր, մարդ: Գիտե՞ս ի՛նչ ըսել է մարդ ըլլալ — ցաւի դիմանալ: Գամիներ չէ յանկանքը. քու տօտօխիդ է: Բոպիկ պատէ քիչ մը որ քարերէն, փուշերէն սերբրնայ տապանդ եւ գամի ցաւ չերպատ: Ախպա՛ր, ֆախիրներդ աւելի պամերու վրայ կը պատկին եղեր տէ անուչ անուչ կը քնանան, երբոյ ալ կը տեսնեն եղեր. գո՛ւն գամի մը տպրնաւորին համար չամչնաս պիտի լաս ալ, եազըխ...»:

Այս քարոզը լսելէ վերջ ալ ո՞վ կը համարձակէր կապկին վազել երբ մեր եմէնիներուն մէջէն գամերը գուրս իյնային եւ տոքերնիս արխնէին: Ցաւին տակաւ էինք որ քալ ըլլայինք...: Շատ չատ մեր գլխուն ճարը նայելու էինք մեր միջոցներովը: Բայ մը վերցնելով անկիւն մը կը քաշուէինք այդ տպայէլական գամերուն դիւխները ճգմելու համար: Այդ ալ տակայն ինքնին չարչարանք էր:

*
**

Այս արհեստներուն կարգին իմ նախընտրութիւնս նպատակամարմարութիւնը: Ատոր կազմածը չատ պարզ էր: Բայց այդ առաւելութենէն զատ իմ ճգտումներուս մարդին մէջ կ՚իյնար կազմարարութիւնը: Չէ՞ մի որ գրքի հետ պիտի ըլլար գործս: Գիրքը իմ բարեկամս էր, եւ միշտ անձիս պէս սիրելի: Բակուած գիրք մը կարել դիւրին էր սորվիլ: Կոզքըն ալ վրան փակցնելը ընդունակ մտաներու համար մեծ փորձառութիւն եւ վարպետութիւն չէր պահանջեր: Ամէնէն դժուարը գրքին եղերքները կարելն էր: Ատոր գործիքը անկարելի էր ունենալ: Իմ միակ գործիքս տասը փարանոց պմելի մըն էր եւ երկու տախտակ որոնց միջեւ կը դնէի գիրքը, վրան ալ մէկ ծանրոց եւ հեւալով, քրտնելով, կը կարկի գրքին եղերքները: Գէրպէր Պարոնեւ Ապրօր մազ կընտելը եւ իմ գիրքի եղերքները կտրելս իրարու կը նմանէին — երկուքն ալ անհարթ, անհաւասար, ոլորմելի...:

Դժբաղդութիւնը այն էր որ, տղայական փառասիրութեամբ, ան որ արհեստի մը տարերքը կը սորվէր, մէջտեղ կ՚իյնար իրրեւ «վարպետ» դրամ շահելու ի վնաս ուրիշներու տասպատածքին — կօչիկի՝ հնակարկատին պարապային, հագուստի՝ դերձակին պարապային, եւ իմ պարապայիս՝ գրքի:

Տասներկու տարեկան չկայի դեռ երբ արհեստս «ծախելու» եյայ: Առաջին յաճախորդս — գոհս անչուշտ — ինձի տարեկից պատակից, կարապետը եղաւ: Սիմոն Գաբամաճեանի «Հաւաքածոյ» ընթերցարանը կազմելու եյայ երկու գուրուչի: Կազմեցի ալ, բայց, աւա՛զ որ իմ բութ գմելիս եւ մատներուս համբակութեան երեսէն գրքին մէկ կողմի գրերն ալ կտրեցի: Այդ փորձանքը մուխս մարեց: Ի՞նչ ընէի: Գիշեր մը մտածեցի, եւ օր մը ծոմ պահեցի անձկութիւնով: Լուծում մը գտայ վերջապէս: Քաջութիւնս ժողվեցի: Կազմած գիրքս «պաշտօնապէս» ընկերջս յանձնելու համար իրմէն խնդրեցի որ իրիկուան ճաշէն վերջ ատեն մեկուսի անկիւն մը ինձ հանդիպի:

«Լէ, լինցա՞ւ. ազուռ կազմեցի՞ր»:

«Կարապետ, վրան նայէ՛. կողքը ազուռ չէ՞»:

«Նայի՛մ, աֆէրի՛մ պէ, ազուռ է»:

«Կարապետ, աս մէջ... մէջր... նայէ՛, հոս, ազբար, գանակս խորտնկ կտրեր է»:

«Ամմա հա՛ կազմարար ես եղեր, պէ՛: Գիրքը խարապ երեր ես: (Կարապետ Կեսարացի էր):

«Ինչ ըսես, իրաւունք ունիս: Եթէ կ՚ուզես ահա՛ իմ գիրքս քեզի՛. ա՛ռ քաւիլինիդ տեղ: Ազուռ կազմ չունի բայց էջերը լման են»:

Կարապետը վեհանձն տղայ էր: «Ճանըմ, հոգ չէ: Այս

դիրքը քանի մը ամիս տահա պիտի պործածեմ վերջը նեռամ: Ա'ռ, սա երկու գուրուչը· հէլալ ըլլայ»:

Կազմարարութեամբ չհամաձա մխայն այդ երկու գուրուչն եղաւ: Գիրք կազմելու սէրս մնաց բայց կազմարարութեամբ գրամ չհաւելու մարմաջէն հրաժարեցայ միանդամ ընդ միշտ այդ փորձառութենէն վերջ:

Կազմարարի համբակութեանս պոհերը եղան այդ նոյն ամառը նաեւ հօրս գրասեան գրքերէն ոմանք: Բայց հայրս կը խորհէր թէ կ'արժէր քանի մը գրքեր պոհել որ ես իմ մէջս արհեստի սէրը վառ պահէի: Գրչի մարդը ահա՛ այս պատիւը կ'ընէր արհեստի եւ արհեստաւորութեան:

ԺԹ·

ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ — ՄՐ· ՌՈՊԸՐԹ — ՔԱՆԱՏԱՑԻ «ՀԱՑ» — ՏԱՔ ՍԻՐՏ

Միսթիֆ հոգիի մը ակամայ բնակարանն է այս աշխարհքը: Ոչ թէ «մէկ ոտքը երկինքը» կ'ապրի ան հապա՝ յաճախ իր ամբողջ էութեամբը — իր խորհուրդներովը, իր չհապրդուութիւններովը, իր առնչերովը, իր ձգտումներովը: Զերազեր ան, հապա՝ կ'ապրի երազը: Այս աշխարքին համար անիրականը, կամ անիրականալին, ան կ'իրականացնէ իր հոգիին մէջ: Տառապէս երկինքը կ'ընէ այսպէս իր հոգիին կամաւոր բնակարանը:

Որո՞նք արդեօք կը հասկնան ասոր նշանակութիւնը: կը վախնամ թէ քիչեր: Միսթիֆականութիւնը ոչ կրնայ դիւրաւ բացատրուիլ եւ ոչ ալ դիւրաւ հասկցուիլ: Միսթիֆ հոգին կը հասկնայ միսթիֆ հոգին: Բայց ո՞ւր են ատոնք: Մեր արդի քաղաքակրթութիւնը չ'ածեցներ միսթիֆականութիւնը· ընդհակառակն, կը մեռցնէ զայն: Մեր այս քաղաքակրթութիւնը կը չեչտէ, կը թանձրացնէ նիւթական աշխարհքին իրականութիւնը եւ կը նօսրացնէ, կը հեռացնէ իրականութիւնը աննիւթական աշխարհքին որ ես կը սիրեմ, մասնաւոր պատճառներով, երկինք կոչել:

Միսթիֆ հոգիին համար այս նիւթական աշխարհքը, իր լիութեամբը եւ ընդարձակութեամբը, բաւական չէ, նեղ է, ուստի հետամուտ կ'ըլլայ ան դանելու ընդարձակագոյն աշխարհք մը որ հաչուելի սահմաններ չունի — ոչ հիւսիս, ոչ հարաւ, ոչ արեւելք, ոչ արեւմուտք: Աստուծոյ տան մէջ, Աստուծոյ հետ բնակակից ըլլալ կը տենչայ ան: Աստուծոյ տունն ալ երկինքն է — դո՛ւք ըսէք, անպարագիր տիեզերքը: Միսթիֆ հոգին չարհամարհեր ինչ որ այս աշխարհքը ունի կամ կուտայ, բայց անկէ ընդունուածները ինքնաբաւ նպատակներ չի սեպեր, հապա՝ զանոնք կը դործածէ իրրեւ միջոցներ դերազոյն նպատակի մը հասնելու: Ու ի՞նչ է այդ նպատակը: Ըսինք արդէն — աշխարհքի պատերէն դուրս նետուիլ, յաւէտ թռչիլ, երկինքի սահմաններուն մէջ մտնել, աշխարհաքաղաքացիութենէ անցնիլ

երկնաքարագիտութեան, մարդոց հետ դրացնութեամբ չզոհանալ, հապա՝ Աստուծոյ դրացնութիւնը ապահովել ու վայելել, մէկ խօսքով, հոգիին ասլ իր անկաշկանդ կեանքը ապրելու իրաւունքը:

***

Ի՞նչ է սակայն կապը միսթիֆականութեան եւ Պարտիզակի մէջեւ: Շատ որոշ եւ սակայն թեթեւ չափով մը անձնական: Երկու բառով բացատրենք:

Աստուած հարկաւ ամէն տեղ է բայց մեծ Պարտիզակի մէջ աւելի դիւրութեամբ եւ յատկութեամբ կ'զգայինք ու կը տեսնէինք գնա քան կարելի էր տեսնել այլուրեք ուր քաղաքակրթութիւնը միջամտած է Անոր ներկայութիւնը: Պարտիզակ այդ մէկէն զերծ էր, կամ, Պարտիզակի մէջ մեր աչքը տեսութիւնը վճիռ էր: Ցիրաւի, հո՛ն «աշխարհքի մէջ էինք բայց ոչ աշխարհիէն»:

Աւոր ապացոյցները կան:

Ոչ մէկն ի բնութեան մէջ կ'ապրէինք հոն, հապա՝ բնութիւնը մեր մէջ կ'ապրէր: Բնութեան մէկ մասն էինք, ծառին ու ծաղիկին պէս: Բնութեան հետ նոյնացած էր մեր կեանքը: Բնութեան դիտութենէն առաջ՝ բնութեան սէրը մեր մէջ տեղ գտած էր: Աստուած առանց գրքի մը պատմութեան նիւթը չէր մեզի համար, հապա՝ կենդանի իրականութեան մը յայտնութիւնը՝ դեղեցկութեան մէջ, լուսոյ մէջ, գիշերուան խորհրդաւոր լռութեան մէջ, աստղերուն մէջ, ճառագայթհոլով ամպերուն մէջ: Ու ասոնք մեր աչքի առջեւ էին քան գրքեր որոնք բացատրութիւն եւ մեկնութիւն անհրաժեշտ չէին ըներ: Ծաղիկի սէրը Աստուծոյ սէրը կ'ըմբռնէինք ծաղիկ մը հատորէ մը աւելի ազդութեամբ եւ յատկութեամբ կը բացատրէ այն սէրը եւ խնամատութիւնը որ տեղծեր է ծաղիկը եւ անոր մէջ յայտնագործեր է:

***

«Մր. Բոպրթ», ինչպէս կը կոչէինք պինքը, մեր պր-

տութեան վարժապետն էր, բայց անուղղակի կերպով մեր մէջ խորհնկցուց Աստուծոյ սիրոյն եւ խնամատութեան վրայ մեր տնուցած հաւատքը: ԶԱստուած յայտնեց ան մեզի՝ Աստուծոյ ձեռագործներովը հետաքրքրելով զմեզ:

Առաջին անգամ լլալով մեզի տրվեցուց մանրադիտակ պարծանել: Գորտի մը կազմախոսութիւնը ոչ մէկ տեղ այն աստիճան ապշեցուցած էր որքան ապշեցուց երբ մանրադիտակի մը միջոցով տեսանք ոտք գորտի մը արունքին մէջէն վազող արեան հոսանքը: Գորտը գորտ մնաց բայց մեզի համար եղաւ նաեւ Աստուծոյ խնամատութեան մէկ ապացոյցը:

Թիթեռնիկ որսալու մէթոտը տրվեցուց ան մեզի, եւ փափաքը դրաւ մեր սրտին մէջ: Ամբողջ ամառ մը, որ դըպրոցական չրջանին պարտիզակ անցուցի ծնողացս հետ, իմ մեծագոյն ժամանցս երի թիթեռնիկի որսորդութիւնը: Գոյնզգոյն թիթեռնիկներու հաւաքածոս տալու հպարտութեամբ ցոյց կուտայի մեր տունը այցելողներուն: Աստուծոյ կէլըրին լեցուն է գլուխգործոցներով: Ո՞վ կրնայ վերստեղծել ինչ որ Աստուած ստեղծած է: Աստուծոյ նկարչատան այս ակնախտիպ մանրանկարները հաւաքել եւ քով քովի դնելով ցուցափեղկի մը ետին, անոնց վրայ զմայլիլ՝ դեղարուեստական դաստիարակութիւն մըն էր մեզի համար, բայց նաեւ աւելին, հոգեւոր դաստիարակութիւն մըն էր: Աստուածաբանական ուսումս սկսաւ ո՛չ թէ աստուածաբանական ճեմարանէն, երբ երիտասարդ էի, հապա՝ Պարտիզակի դաշտերուն մէջ, երբ սոխակին երգին մաիկ կ'ընէի իրիկնամուտին, եւ կը հետեւէի արեւուն որ արեւմտեան հորիզոնը, լեռ եւ ծով եւ երկինք, կրակի տալէ վերջ կ'անյայտանար, կամ թիթեռնիկ մը չուքին տակ նստած տրզ պէօճեչկին պարին եւ տզկարիս հանդիսատես եւ ունկնդիր կ'ըլլայի: Թիթեռնիկի մը դունատեզ թեւերը եղան իմ առաջին դիրքս աստուածաբանութեան: Գիտութիւնը չէր կենսականը, հապա՝ ընդունակութիւնը հոգիին՝ ճանչնալու ԶԱստուած իր յայտնուած տեղը — իր սիրովը, իր խնամատութեամբը, իր նկարագրին ամբողջ զարմանալիքովը: Գիտութիւնը մատյայ թեւերուս անցնող տարիներուն ընթացքին

բայց մէջս մնաց սէրը Գիտունին, դիտութեան Ակին — Աստուծոյ — եւ այդ էր տեւական չահս:

*
**

Մր· Բոպըրթը առիւծի պէս երիտասարդ մըն էր, Քանատացի ծնողաց զաւակ բայց կարնեցի «Հայ» — չորս անգամ Հայ — հօրը պէս խաս ապրանք, զրամազլուխ՝ իր որդեգրեալ ազգութեան — հայութեան: Գոչէճը աւարտած, եկաւ իր հօրը դպրոցին մէջ երկու երեք տարի ուսուցչութիւն ընելու: Մեր կարգին բաղդատութիւններէն մէկն էր որ մեր վերջին տարին դէթ օգտուեցանք իրմէն: Այդ տարին ան մեզի ճանչցուց աշխարհքը եւ տիեզերքը որոնց մէջ կ'ապրէինք: Ի՞նչ էր անունը իր այս զասաւանդութեան, ես ալ չեմ գիտեր: Ամէն մ'ինչ — համայնապիտութիւն: Մէկ զասը կենսաբանութիւն կ'ըլլար, միւսը՝ տիեզերապիտութիւն, միւսը՝ աստեղագիտութիւն, միւսը՝ բուսաբանութիւն, ուրիշ մը՝ կենդանաբանութիւն, եւն·: Ամէնն ալ հետաքրքրական եւ կախարդական: Ամէնուս միջեւ տրամաբանական կապն էր մեր մէջ խորունկցող գիտութիւնը՝ Աստուծոյ վերհսպետական եւ յաւիտենական ուժին եւ դերին նկատմամբ՝ որքան ամբողջ տիեզերքին՝ նամանաւանդ անոր յատկին մասնիկին մէջ: Ամէն զասի դունաւոր պատկերներ կը բերէր իր զասախօսութիւնները լուսաբանելու համար: Սեղանին վրայ կը դիզէր քարեր, տունկեր, մեռադներ — երբեմն ամբողջ մանրանկարը կենդանաբանական ցուցադրութեան մը: Ի՛նչ հառնդ, ի՛նչ սիրոյ կրակով կը բացատրէր մեզի բնութեան խորհրդաւոր երեւոյթները: Սորվեցուցած նիւթը չէր եղականը, հապա՝ այն ոգին որով կը սորվեցնէր, եւ սորվեցնելուն հետ կը ներշնչէր մեզի իր սէրը եւ խանդը ի մասին նիւթական աշխարհին եւ աննիւթական, խորհրդաւոր ուժերուն:

Բարձր հասակ ունէր, առնական, յանկուցիչ դիմագծութեամբ, որ չարունակ լուսաւորուած էր ժպիտով մը: Երբ լիաթոք խնդար, գլուխը ետին նետելով, դպրոցին երրորդ յարկէն իսկ կ'լսացուէր եւ տղաքը կ'ըսէին, «Մր· Բոպըրթը նորէն կը խնդայ»: Հոկայի խնդուածք էր, եւ վարակիչ

խնդուածք: Խնդուածքը մաքուր եւ աննենգ սրտի մը պոռթկումն էր, նման երկրին սրտէն պոռթկացող ջրահոսանքի մը: Երբ հետ քալէինք, իր իւրաքանչիւր քայլին մենք երկու քայլ առնելու էինք որ իրմէ ետ չմնայինք: Մեզի հետ կը խաղար մեզի պէս կեանք ու կրակ դնելով խաղին մէջ: Մր· Բոպըրթ մեր վարժապետն էր, նաեւ՝ մեր ընկերը, երկու հանդամանքով ալ՝ շատ սիրելի: Սիրելի էր ամէնուն: Դպրոցին ամէնէն ժողովրդական դասատուն էր: Հին վարժապետները, որ գինքը իր մանկութենէն ի վեր կը ճանչնային, գինքը կը կոչէին անսեթեւեթօրէն «Բոպըրթ»: Գիւղացիներուն ալ սիրելի էր: Բայց որովհետեւ լեզուին չիտակ չէր գառնար «Բոպըրթ»ը փոխած էին «Բոպի»ի:

«Ուղղէ Բոպի, պապաղ խօսէ որ սա մեր տղան գլպըտցը առնէ»:

«Բոպի, հավրում, սա մեր տղուն եկուր փատ մը քաչէ որ խելքի գայ· շատ եարատազ է»:

Շուկայ էլա՞ւ, խնդրարկուները չուրջը կ'առնէին: Ինք ալ կը կենար, բնաւ անհամբերութիւն չէր ցուցներ, ամէնուն երեսին անուշ անուշ կը խնդար: Խոստումներ չէր չտայլեր այլ ու ձախ որովհետեւ բացարձակապէս պարկեշտ էր: Հետերնին կը խօսէր իրենց լեզուովը եւ ոճովը, Պարսկի տղոցմէ համար ժամանց էր մտիկ ընել Մր· Բոպըրթին տեսակցութիւնները գիւղացիներուն հետ:

Ինք ալ իր կարգին կը հետաքրքրուէր գիւղացւոց կեանքով: Յաճախ գանուած եմ հետը եւ անձամբ տեսած եմ իր այս անկեղծ հետաքրքրութեան ապացոյցները: Շատ են անոնք: Ո՞ր մէկը յիշեմ:

Շուկայ իջնելու համար անպատճառ կ'անցնէր տան մը առջեւէն որուն դրան չեմին վրայ նստած կ'լսլար դրեթէ ամէն օր, տան մեծ մայրը, «Հաճի Տուտուն»: Հո՛գ անոր կանգ կ'առնէր եւ, բատ պարապալի, կարճ եւ երպատճառ կանգ կ'առնէր եւ, բատ պարապալի, կարճ եւ երկար խօսակցութիւն մը յառաջ կը տանէր, ամենայն լրջութեամբ:

«Հաճի Տուտու, բարեւ, ինտո՞ր ես, ըռիհնտ (ապէկ) ես»:

«Ուզուլ, բարեւը պլլուզ, ինտո՛ր բլլամ, ըսինտա բլլային ի՞նչ է ինծի պէս չսրցած, ցամքած կնկան մը համար: Ամմա, քեզ որ տեսնեմ, կ'ըսնտամ»:

«Տուտու, չարչու կէյամ այ· քեզի ի՛նչ բերիմ»:

«Աման ուզուլ, սդէ մնաս· ի՛նչ բերես որ ի՛նչ ուտիմ· ահա՛ տազայ չունիմ որ բերածդ ուտիմ: Կերածս եա՛ թիքիր է, եա՛ չօրպա: Մէյմընա աչխարհ որ գամ, գուտս գարկ, եավրում, որ Շէրէքճի Կարապետին շէֆէրէճ օխտա մը չէքէր ուղիմ որ բերես»:

«Էհ, եգո՞ւ աս, Տուտու· հիմա ես մեռնելուզ ու ոդջունկռալո՞ւզ պէֆլէյիմ»:

«Կերածդ չատ եմ, Բոպի, եավրում· Աստուած քեզ ոդջ պահէ, կարպուխս գաւակներու տէր բլլաս, ամէնուն խերը տեսնաս»:

Ես պիտեմ թէ քանի՛ քանի՛ անդամներ չուկայէն վերադարձին Տուտուին ձեռքը դրած է կա՛մ լօխումի կամ «ալուրէ հելվայի» ծրար մը:

«Տուտու, ասիկա ոդջասըլ ալ կ'ուտուի· ասի բերանդ դնես մէջը ինքնիրեն կը հալի: Քու օրհնանքդ լօխումէն աւելի է ինծի»:

Ու չմոխճած Տուտուն իր խօսքերը հատաքելու եւ արտայայտելու ժամանակ ունենալէ առաջ՝ Մր· Բոպըրթը իր ձայլամի արտեքնները լարածին պէս, «մնաս բարով, Տուտու» ըսելով կը հեռանար:

Մր· Բոպըրթը մոգուցի համաձնագործակերտ մէջ որոշ հեռու ուներ պիւզացիի չափ պիւղին մէկ մասն էր ան: Բայց ժանդ պատ չկար անոր եւ պիւզացիներուն մէջեւ, գոնէ հողևկանագէս, արտաքին պատմուճանին տակ:

Դպրոցին մօտիկն էր «Քիրազլըխ ձորը»: Կիներ չատ յաճախ իրենց լաթը լուալու կուզային հոն: Գիւղացի աղջիկներ եւ կիներ առջոը չալկած, կամ լաթերու բեռը, քրտինքի մէջ լողալով հոն կ'երթային, արեւուն տակ անցընելու օրը, ջուր կրելով, կրակ վառելով, լուալով, քալելով եւ լուացածնին չորցնելով շուրջի թուփերուն վրայ:

Քանի՛ անդամներ բնակարութիւն ըրած է Մր· Բոպըրթը այս կնիկներուն համար:

«Ակչի Մարինէ, այդ առաջին տակ մէջդի պիտի կտրես· տա՛ր ինծի որ ես չալկիմ»:

Ընդհատութիւն կ'ըլլա՞ր միթէ որ ընդհատութիւն ընէին:

«Իմ կռնակս երկաթով չինուած է, չհօյրիր, Բոպի, ուղուլ»:

Տարիքոտ կիներու օդնական հրեշտակն էր ան: «Կը խնդիննային վրան»: Ի՞նչ օրհնուած է միթէ այս ապնուական մարդը այդ պիւզացիներէն: Զարմանք չէ որ օրհնուած կեանք մըն ալ ունեցաւ ան:

Աշխարհի գինքը կը ճանչնայ այսօր իբրեւ պիտուն մը, պիտութեան համալսարանական ուսուցիչ: Ես կը ճանչնամ գինքը իբրեւ ուսուցիչը իմ միսթիֆ հոգիիս, ինչպէս Տէր կարապետը իր պատարագովը, ինքն ալ՝ իր պիտութեան պատանդութեամբը: Իսկ Պարտիզակի գիւղացիները, որոնք այժմ «գեաղին միւս եղերքը» համախմբուած են, պիտի ճանչնան գինքը իբրեւ պիւղի՛ն մէկ հատընտիր գաւակը, որուն լեզուն ու հոգին այնքան քաղցր էր որքան լօխումը և «ալուրէ հելվան» որ սովոր էր ան կերցնել պատուած «տուտունեանն»:

Ի.

ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԴԵՂԵՐ — ՏՈՔԹՈՐ ՅՈՎՍԷՓ — ԲԺԻՇԿՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՑԻՉԸ

Իմ ուսանողական բոլոր տարիներուս ընթացքին պիտի մէկ բժիշկ ունէր: Անցեալին հետ բաղդատմամբ պիտին յառաջդիմական չըջանին ան հան էր: Ուրեմն, որոմտարանոբէն կրնանք հետեւցնել թէ՝ եթէ պիտին «յառաջդիմական» չըջանին մէկ բժիշկ կար, նախնական չըջաններուն ան մանն մէկ ալ չկար: Անկա կը նշանակէ տասը հազար բնակչութեան մէկ բժիշկ...: Նեղկայ քաղաքակրթութեան մէկ որտրանին մէջ ապրողներս պիտի փորձուէինք հետեւցնելու թէ տանկ պիտի մը բժիշկը ոչ պիշերը քնանար ժամանակ պիտի ունենար ոչ ալ ցերեկը՝ ուտելու: Տասը հազար բնակչութեան միակ բժիշկն էր Տոքթոր Յովսէփը եւ տակաւն պիշերները հանդիստ եւ անվրդով կրնար քնանալ իսկ ցերեկները առաւ ժամանակ գտնել մեր գպրոցին մէջ կարեւոր դասեր աւանդելու, տղոց առողջութեան վրայ հսկելու, եւ, որովհետեւ գրասէր եւ գրական մարդ էր, գրադելու իր գրքերովը եւ գրիչովը: Ընկերական ալ մարդ էր, ուստի ժամանակ կը գտնէր տեսակցութեանց իր գիտցած բարեկամներուն հետ, գիտցին բացօթեայ սրճարաններէն մէկն կամ միւսին մէջ, կամ չուկան, Ազատի էֆէնտիին դեղատունին մէջ:

Երբ գիտցը հետզհետէ տարիներու ընթացքին աւելի յառաջդիմող երկրորդ բժիշկ մըն ալ ունեցաւ, նոյնիսկ թեւեսա երրորդ մը, չեմ գիտեր: Բժիշկի մը, կամ բժիշկներու գիտցի մը բնակչութեան համեմատութեամբ գտնուելը կամ չգտնուելը չէ խնդիրը, հապա՝ այդ բնակչութեան բժիշկի կարօտութիւն զգալը կամ չզգալն է: Պարտիզակի մէջ հիւա՞նդ պակաս էր:

Բուն գիտցին մէջ առողջապահական պայմանները պրաւելի էին: Գիւղացիք իրենք մաքրասէր էին բայց ընդհանրապէս տղէն էին առողջապահական պայմաններու: Իրենց տներ տախտակները մաքուր էին (բացառելով անչուշա պէօճէկի չըջանը) բայց Փիղիքական միջավայրը միքրոպներու բոյն ու բուծարան էր: Հիւանդութիւնները կային: Թոքախտի համեմատութիւնը բաւական բարձր էր, կ'ենթադրեմ: Ջրմէկ տատապողներ շատ էին: Պարտիզակի ժողովուրդը կրնար աւելի առոյգ եւ երկարակեաց ժողովուրդ մը բլլալ քան որ էր եթէ երկու պայմաններ գոյութիւն ունենային. մէյ մը հանրային առողջապահական պայմաններ, մէյ մըն ալ՝ բարեկեցութիւն: Այս երկու պայմաններն ալ կը պակսէին հոն, ատ՛ղ:

Հիւանդութիւններ եւ հիւանդներ շատ կային բայց եղած բժիշկն ըստ արժանւոյն չէին օգտուեր նախ, որովհետեւ տղէտ էին եւ հին բժշկական կամ յաւէտ մամլիկան աւանդութիւններու գերի. երկրորդ, որովհետեւ մեծ մասամբ աղքատ էին եւ բժիշկի մը այցելին վճարելը անարդարանալի պերճանք կը սեպէին. եւ երրորդ, որովհետեւ իրենց ցաւերը եւ հիւանդութիւնները կը նախընտրէին վատահիլ ուղղակի Աստուծոյ եւ կամ բնութեան քան թէ պիտութեան որուն ներկայացուցիչը բժիշկն էր: Դարձեալ, բժիշկը իր օրաւուր մրցակիցները ունէր Պարտիզակի մէջ, ինչպէս, կ'ենթադրեմ, նման գիտցիներու մէջ ամէն տեղ, յանձին դայեակներու, նաեւ մինչեւ ատիճան մը, ատիրիչներուն: Ան որ գեղ մը կրնար տալ՝ բժիշկ էր այդ հիւանդին համար: Գիւղին դեղատուծը արդէն աւանդ դեղապրի գիտցին հիւանդներուն կ'ծախէր դեղը կուտար: Զէ՞ մը որ անճամբ կը ճանչնար բոլոր գիտցացիները: Գիտէր թէ ո՛վ ջերմ ունի, կամ փաչաուվայէ (ինֆլուէնցա) բռնուեր է: Աւանդ դեղը սօլփաթօն էր: Բժիշկին տեղ՝ դեղ: Իսկ ուժի դեղը չէլիկ շուրուպին էր: Ատոր համար ալ բժիշկի գիտցու պէտք չկար: Թէ՛ ընդհանուր անպօրութիւնը ի՛նչ վատանդաւոր ղրութեան մը պատանիչ կրնար եղած բլլալ — այդ հարցով չէին մտահոգուեր: Ինչո՞ Տոքթոր Յովսէփը յաճախ ճղնաժամերու աւեն կը կանչէին ակնկալելով որ անմէկ դեղով վանէր մահուան հրեշտակը եւ մահամերձ հիւանդը բժշկէր:

Բայց բժիշկն եւ դեղատուծէն առաջ կուգային տնային դեղերը, պտուղները, պալսալը, նոյնիսկ շէֆէրճին իր ինեօպէր շէֆէրիովը, կամ նաեւ շէֆէրիովը: Այսինչ ծաղիկը, այսինչ խոտը «եփէ և ջուրը խմէ ու կ'ըրընտնաս» (կ'ապրի, այսինչ խոտը «եփէ և ջուրը խմէ ու կ'ըրընտնաս» (կ'ա-

ղէկնաս)։ Կամ, սա ու նա հատիկներէն լափա մը չինէ եւ փորին կամ կռնակին կապէ՛։ Ասոնք յեղյեղուած գարմանելի էին, համայնաբուժական գործածեամբ։ Ապօթքը եւ «ուխան» ալ անշուշտ իրենց տեղը ունէին, տեղ մը, սակայն, որ բժիշկին, ախտագիտութեան, եւ դիտական գարմանի երեսին դուրս գոց կը պահէր։

Այս պատկերը աւելի լաւ գնահատելու համար պէտք է նաեւ յիշեցնենք թէ Գարախտակի անմիջական սահմաններէն դուրս մօտակայ գիւղերուն ալ մատչելի մեակ բժիշկն էր Տօքթոր Յովսէփ։ Երբ երկու ձիեր կապուած բլլային Տօքթորին դուռը պիտի՛նք թէ գիւղն հետու տեղ մը հիւանդանոի տանելու եկած էին։

Գիւղին պայմանները իմ օրերուս դեռ իրենց դիրքը կը պահէին եւ այդ դիրքին արժանի պատիւ կը վայելէին։ Դայեակը մանուանդ կանոյի հիւանդութեանց մասնագէտ կ՛ընդունուէր։ Թէ՛ այդ «մասնագիտութեան» քանինե՞ր դոհ կ՛ելլային, տակիտ իրենք չէին դիտեր անշուշտ եւ դոհերն իսկ չէին կրնար ուանդութիւններու պատճառ քանդել։

Տր· Յովսէփի նախանձամական ներկայութենէն դիպայեակն օգտուելու այն համեմատութիւնով ինչ համեմատութիւնով որ յառաջդիմիկ բնդհանուր կերպով։ Ու դիպլին յառաջդիմութեան առջեւ առաջ մը եղաւ ան իր ապրելութեամբը եւ ծառայութեամբը։

*
**

Տօքթոր Յովսէփ ծնունդով դիպացի չէր բայց որդեգրութեամբ՝ էր։ Մեր գպրոցին նախնական տարիներուն ընթացաւարանէն մէկն էր, նաեւ չրջանաւարտ մը՝ Բուպրիճ Գոլէճի։ Իր բժշկական վկայականը բնդունելը էր Լոնտոնէն։ Որքան որ դիտեմ իրրեւ բժիշկ եւ մեր գպրոցին ուսուցիչ եկաւ Գարախտակ իր ասպարէզին սկիզբը եւ մնաց հոն մինչեւ վերջը։ Իսկ դիւղին վերջը եկաւ 1915–ին։

Մեր գպրոցը դիւղին համար անկին հարստութիւն մըն էր որովհետեւ մէկտեղ բերած էր իրրեւ վարժապետ՝ մարդիկ որոնք բացառիկ յատկութիւններով օժտուած էին։ Ասոնք էին ծառերը որոնց մաքին եւ նկարագրին անուշ պտուղները կը վայելէին ոչ միայն գպրոցին աշակերտները հապա նաեւ՝ դիւղացիները։ Այս «ծառերէն» ոմանք դիւղին բնիկ

հողէն յառաջ եկած էին իսկ ոմանք ալ դրսէն բերուած եւ այդ հողին մէջ անկուած էին։ Ներածուած այս «ծառերէն» մէկն էր Տր· Յովսէփ, միւսը՝ Աբչակ Էֆէնտին, երկուքն ալ անանկ մարդիկ՝ որոնք ուր որ տարուէին անկուէին բպղ եւ օրհնութիւն պիտի բլլային։ Գարախտակի դժբաղդութիւններուն դէմ բպղպաւորութիւններ եւս կային եւ ասոնց մէջ էին այն պատուական մարդիկը որոնք եկած էին իրենց կեանքը նոյնացնելու դիւղին կեանքին հետ եւ իրենց հոգիին եւ մարքին լոյսը տալու լուսաբաղձ այլ լուսազուրկ դիւղացիին։ Գոհիկ բպղ մը չէր Գարախտակի համար որ եղիչէ Վրդ· Դուրեան մը դար եւ թէ՛ քարոզիչ բլլար եւ թէ՛ ռնօրէն Ազգային վարժարանին։ Ու քանի՞ դիւղ արդեօք այդ օրերուն թրքական քարէսին վրայ կրնար պարծիլ անանկ ապնուական մարքերով եւ նկարագիրներով որոնցմով Գարախտակ կրնար պարծիլ։ Տօքթոր Յովսէփը եւ Աբչակ Էֆէնտին առանց նմոյշներն էին։

Մեր գպրոցին կարպապահութեան (տիսիփլին) խորհրդանիշերն էին այս երկուքը։ Տնօրէնէն վերջ ամէնէն շատ կը պատկառէինք Տօքթոր Յովսէփէն։ Թէեւ սրամիտ եւ դուարթախօս մարդ մըն էր բայց լուրջ էր եւ պահանջկոտ։ Մարդակազմութեան եւ Առողջարանութեան դասերէն զատ բարձրագոյն երկու կարգերուն անգլիերէնի դասերը կուտար։ Երբ դասարան մտնէր թեթեւ ոտքով, սրածայր մօրուքը ձախ մատներուն մէջ, մտիկ կը կոչէինք։ Իր ներկայութիւնը սոսկ ատնձ էր մեր լեզուին ալ, մեր չարժումներուն ալ։ Անգլիական գրականութեամբ անած լինք, իր այդ սիրովը եւ գմայլանքովը մեզ ալ կը վարակէր։ Եթէ մէյն Հայր Պետրոսեան մը կրնար կօլսամիթհի «Գիւղն Ամայի»ն հայացնել գրաբարով մը որ բնագրին նուազը կը պահէ, միայն Տօքթոր Յովսէփ մը կրնար նոյնքան յաջողութեամբ աշխարհաբար հայերէնի թարգմանել զայն։ Նոյնը պիտի ըսէի Շէյքսպիրի համար որուն «Ճուլիոս Կեսարը» կը կարդայինք, կը թարգմանէինք, կը վերլուծէինք դարձեալ իր հակոդութեան տակ։ Գաղտնիքը իր անգլիագիտութիւնը չէր, թէեւ լեզուին հմուտ էր, հապա՝ հայագիտութիւնն էր։ Հայերէն գիտէր ինչպէս վարպետ գաչնակահար մը երաժշտութիւն գիտէ։ Ջերմ ջատագով աշխար-

հաբարի, հայերէն վճիռ եւ կարուկ ոճ մը ունէր: Հայերէնը մաքրած էր արեւելահայերէնէ եւ կը պրկէր այնքան պարզութեամբ որքան արդիական անպլիացի պրպտիչ մը կը պրկէ անպլիերէնը ստբոնահայերէնեամբ: Մեր ոճին մասը եղաւ Տօքթոր Ցովհէփը իր հայերէնովը: Այս կողմէն իրեն չատ պարտական եմ:

Տօքթոր Ցովհէփի դպրոցին պատժական առեւանը կը ներկայացնէր: Ուեւէ յանցանքի համար աչակերտ մը պրկուե՞ր Տօքթոր Ցովհէփին, բանը բուրդ էր: Հաւատացող մըն էր թէ «գաւազանը դրախտէն է»: Ձգուտ մարդ էր եւ ապտակը, ըստ վերջաւորութեան վկայութեան, ինկած տեղը կայծ կը հանէր: Բայց սովորութիւն չունէր երկար բարակ հարցաքննութիւններով յանցաւորը չարչրկելու: Կը հասկնար տղու նկարագիրը: Գիտէր թէ, բացայայտ յանցանքի մը եաին քրքրելէն բարիքի տեղ չարիք կ'ելլէր: Ինչո՞ւ նեղը դնել տղան որ սուտեր խօսի իր ընկերները պաշտպանելու համար: Յանցանքի եւ պատիժի անմիջական յարաբերութեան սահմանէն դուրս չէր ելլեր:

«Բա՛ց ձեռդդ», կը հրամայէր եւ վայրով մը կամ քանակով մը կ'իջեցնէր ափին առանց յանցաւորը ցաւէն ինայելու ուէ երեւելի զգլիչ զգացումի: Չէ՞ մի որ բժիշկ էր, կրնար սրտին վրայ քար դնել եւ արցունքէ դիւրաւ չէր ապաւորուեր, եւ մինչեւ որ ափը չկարմրցնէր յանցաւորը չէր արձակեր:

«Ծօ տղայ, հայրդ քեզ հոս զրկեց որ մարդ ըլլաս: Եթէ խելքդ չարութեան տաս, առնելիքդ ա՛ս է: Գնա՛ խելքդ դասերուդ տուր որ քեզ նորէն քովս չղրկեն»:

Օրհնեա՛լ գաւազան... Ձեմ ճանչցած մէկը որ Տօքթոր Ցովհէփէն քանակոծուելէ վերջ աչքը զանիկա, ոչ իսկ՝ ծօ-ոօղ կապէն:

Պահանջկոտ վարժապետ մըն էր, ըսինք: Բայց դասն ալ կը սերցնէր: Այդ էր արդէն մեր բոլոր վարժապետներուն հպարտութիւնը: Դասերը տաղտկալի չէին թուեր մեզի, ի բաց առեալ անշուշտ անդադրմանելի ծոյլերուն:

Գրականութեան դասին մէջ ոճի յստակութեան եւ ուղղագրութեան վրայ չեշտ կը դնէր: Տառասխալները

մէշտ «ոջիլ» անունով կ'որակէր: «Մաքուր հագուած մարդու մը վրայ ոջիլ մը տեսնել ո՛րքան ամօթ է, նոյնքան ամօթ սեպեցէք ձեր ուէ մէկ գրութեան մէջ տառասխալ ուէ նէնալը», կ'ըսէր:

Ոմանք, անշուշտ տղայական տհասութեամբ տրուած նիւթի մը վրայ եթէ հինգ էջ գրած էին, երկուքը բառակուտական նեթածական մը կ'ըլլար: «Ա՛ս ինչի՞ կը նմանի, պիտի՞ք, կ'ըսէր. պալատի մը մուտքին՝ որուն եաին խըրձիթ մը միայն կայ: Համեմատութի՛ւն, կչի՛ւ, ներդաշնակութի՛ւն, չմոռնաք, ապա թէ ոչ բառարանն ալ դոց դիտնաք չէք կրնար էջ մը գրել որ գրական արժէք ներկայացնէ»:

Գրականութեան այնքան սիրահար էր որ հաստատած էր հինգ ոսկիի մրցանակ մը որ կը տրուէր երիցագոյն կարգին լաւագոյն չարադրութիւնը գրողին: Հինգ ոսկի այդ օրերուն համար հարստութիւն էր: Իր նպատակն էր գրականութեան սէրը վառ պահել տղոց մէջ եւ խոստմնալից գրիչները քաջալերել իրրեւ ապագայ մշակներ մեր տոհմային գրականութեան: Որքան կը յիշեմ այդ մրցանակը տարուէ տարի չհաղորդէն միայն երկու հոգիներ ապա գրչի մարդ եղան. միւսները գործնական մարդիկ եղան եւ գրիչ ու գրականութիւն թաղեցին իրենց առեւտրական կեանքին մէջ:

Դէպքե՛ր, դէպքե՛ր եւ «Գիւղն Ամայի» մըն ալ եղաւ պատմիչակը — ուրիչ «Աբուան» մը: Յարգի պէս ցրուեցան աչակերտութիւնն ալ, վարժապետներն ալ, գիւղացիներն ալ: Յարդերու պէս կորսուեցան: Ոմանք հոս հոն ինկան եւ իրենց ակամայ աքսորավայրերուն մէջ արմատ բռնեցին մնացին, միշտ անցեալը երազելով եւ իրենց աքսորական կեանքը կարօտաբաղձութեամբ ապրելով: Ատոնց կարգին Տօքթոր Ցովհէփ թէհրան ինկաւ, մնաց: «Ձթողուցին չարերը որ մեր ծերութիւնը խաղաղութեամբ անցնէինք պարտիզակի մէջ», գրած էր ինձ մահէն քանի մը տարիներ առաջ այդ հեռաւոր երկրէն: Պարտիզակի մէջ տուն տեղ ունէր, դիրք ունէր: Կեանքը, երջանկութիւնը, ծառայութեան ասպարէզը հոն էր: Ա՜ւ որ գերեզման մը իսկ չունեցաւ իր սիրական պարտիզակին մէջ: Իրա՜ւ դժբաղդութի՛ւն...:

ԻԱ.

ՄԽԱԼԵԱՆ ԷՖԷՆՏԻՆ — ԳԻՒՂԻ ԶԱԻԱԿ — ՈՒՍՈՒՑԻՉՔ — ԱԿԱՄԱՅ ՎՏԱՐԱՆԴԻՆ

Մենք մեր մէջը խօսած առեններս պինք կը կոչէինք անվրէպ «Մխալ Պապա»: Պաշտօնապէս, մեր միւս վարժապետներուն կարգին, «Էֆէնտի» էր — Մխալեան Էֆէնտի, ամէն առիթ, թէ՛ դպրոցին թէ՛ դիւղին մէջ: Եւ յիրաւի «Էֆէնտիներուն» կարգը եւ ոչ մէկը իրմէ աւելի արժանաւորապէս «Էֆէնտի» էր: «Էֆէնտի» էր դիւղին յատուկ պատակարգային առումով, նաեւ՝ «Էֆէնտի» բառին արեւելեան աւանդական առումով: Գիտուն մարդ էր: Մաաւորական էր: Գործը վարժապետութիւն էր: Ապրային կեանքով կը հետաքրքրուէր սրտով եւ վաստակով: Պոյտական թեւթեւան կը հետեւէր: Ապրային ազատական — չըսելու համար յեղափոխական — չարժումին կողմնակից էր եթէ ոչ՝ գործակից: Մէկ խօսքով, Պարտիզակ արտադրած չէր իր մէն արժանաւոր «Էֆէնտի» մը որ կարենար դիւթս դիմի, ոտք ոտքի չափուիլ Պոլսեցի սեւէ «Էֆէնտիի» հետ: Եւ որո՛ւ հետ ալ որ չափուէր գերազանցութիւնը իր կողմը կ'ըլլար:

Մխալեան Էֆէնտին գանձ էր թէ՛ դիւղին համար եւ թէ՛ դպրոցին համար: Ամէն իմաստով գանձ էր: «Գանձ» մը երբ մարդկային էակ մըն է, մինչ կրնա՞յ բացատրուիլ: Բայց փորձենք:

Հմուտ մարդ էր: Ուրկէ՞ ալ այդքան հմտութիւն ամբարեր էր: Առիկա մեզի համար առեղծուած էր: Գիւղին մէկ հարազատ զաւակն էր: Կրթութիւնը ընդունած էր տեղւոյն Ազգային Վարժարանին մէջ: Բայց Պարտիզակի Ազգային Վարժարանը «համալսարան» չէր: Այս մարդը համալսարանի երես չառած «համալսարանական հմտութիւն» ուներ, ենթադրելով պահ մը թէ ամէն համալսարանական Մխալեան Էֆէնտիին չափ հմտութեան կը տիրանայ: Զկար նիւթ մը որուն մասին երբ հարցնէինք՝ չգիտնար: Մասնագիտութեամբ մը չէր պարծենար բայց սեւէ նիւթի մասին լայն եւ բացատրութիւն կուտար մասնագիտական հմտութեամբ: Ո՛ր մէկ գասին մէջ որ նեղը մնայինք իր օգնութեան կը դիմէինք: Մաթեմաթիքայի այն բոլոր խնդիրները որոնց վրայ ընդունայն քրտինք կը թափէինք, Մխալեան Էֆէնտին կը լուծէր: Հիւմիւզի, Բազրատունիի գրարարի խրթնութիւնները կը պարզաբանէր: Քիմիական եւ բնագիտութեան մէջ ինչ որ անհասկնալի լլլար, եթէ իրեն դիմէինք, կը բացատրէր եւ «գլուխնիս կը խօթէր»: Ինքնուսուցիչ համալսարանէն ընդունած էր ան իր վկայականը: Գիտցածին ափսն էր եւ չգիտցածն ալ կը սորվէր: Ֆրանսերէնն սորվեր էր, եւ մէկ կարգի մը ֆրանսերէնի դասը իրեն յանձնուած էր: Ֆրանսերէն պարբերաթերթի մը բաժանորդ էր, յաւ կը յիշեմ, և սերտողութեան պահերուն՝ երբ հակոդութեան կարգը իրը լլլար, ուշի ուշով կը կարդար պարն:

Ո՛ր մէկ գասին համար որ վարժապետ պակսէր Մխալեան Էֆէնտին վարժապետ կը նշանակէին: Իմ ուսանողական չրջանիս, կարծեմ, ամէն առնուազ դաս առած եմ իրմէն եւ ոչ մէկուն մէջ յաւարտին վարժապետ ունեցած եմ: Պարտիզակի դպրոցին դրատան մէջ համալսարանական չկար: Հոդ չէր հասած մեր դպրոցը· բայց չիտակը համալսարանական գրքի պէտք չկար որովհետեւ ուսուցչական կազմակերպին մէջ կար Մխալեան Էֆէնտին որ կենդանի համալսարան էր:

Եթէ մտացի ոտք մը դուխաւոր ընել ուզէինք կ'ըսէինք՝ «պան Մխալ Պապային խելքը ունի»: Տղաքը յաճախ կը վարձէին անոր հմտութիւնը սարէն ձորէն հարցումներ ընելով իրեն: Օր մըն չէ եղած որ այս չարամիտ տղաքը պահանակութիւնը ունենային ըսելու՝ «Մխալ Պապան այս անգամ տակը մնաց»: Չէր մնար:

Քիթը բնականէն թխմուած էր եւ տեւականապէս հարբուխէ բռնուած մէկու մը պէս չարունակ կը ֆըսար, կր ֆըշֆըշար բերանը կէս մը բաց թողելով: Խոշոր խոհուն աչեր ունէր: Պեխերը բերանը կը վարագուրէին: Բարձր ճակատ մը ունէր, առատ մազերով պատկուած դունատիկ գլուխ մը: Աչքն ճախ ճորճորալէն կը քալէր: Ժպիտը յանկուցիչ էր: Շատ հանդարտ մարդ մըն էր, դիւրագրգռութեան, դիւրայուզութեան ամէն ախտանիչէ զերծ էր: Ծան-

բախտ էր: Յաճախ ոճով կը խօսէր, նոյնիսկ այդ օրերուն, մաքրուած արեւելահայերէնէ եւ աւելորդ ֆրանսերէնէ: Երբ պարապած հարկադրէր լեզուն կը սրէր հեգնանքով: Հեգնութիւնը, լրջութիւնը, յաճախախոհութիւնը եթէ իրարու հետ բաղադրենք Մխալ Պապային մասին մէկ պատկերը կ'ունենանք:

Մխալեան էֆէնտիին «Պապա» մակդիրը փակցուցած էինք որովհետեւ «պապայական» վերաբերմունք ունէր մեզի հետ: Ծեր չէր: Ինծի վարժապետ եղած առեն երիտասարդ էր թէեւ զաւակներու հայր եւ անդամ մը այրիացած: «Պապայութիւնը» տարիքի հետ կապ չունէր: Օրինակի համար, վարժապետներէն ոմանք «տղա՛յ» բառով խօսք կ'ուղղէին մեզի եթէ մեր անուններով չկանչէին մեզ:

«Տղա՛յ, ելի՛ր այդ տեղէն, կ'բաեմ»:

«Տղա՛յ, խելք չունի՞ս դուն»...: Այսպէս:

Բայց Մխալ Պապային ոճը աւելի տաքուկ էր· իւրացական, շիտակէ շիտակ «հայրական»:

«Տղա՛ս, Յակոբ, լսէ՛ հայրիդ, վայլե՞ց աս բրածդ»:

«Հասկցա՞ր, տղա՛ս, բացատրութիւնս»:

«Շնորհակալ եմ, լաւ հասկցայ»:

«Լա՛ւ· բան մը չէ, տղաս»:

Շուք ունէր բայց վանդալական չէր այդ շուքը, հապա՝ յարգական: Գիւղի մարդ էր եւ պոլսական էֆէնտիի ենթադիտակցութեան հովեր չունէր: Տաչուած գիւղացի էր, եւ գիւղացիի մը տաք ու մաքուր սրտովը մարդ: Իր չարժում-ներուն, խօսուածքին, յարաբերութիւններուն անսեթեւեթութիւնը իր վրայ հրաւիրած էին այդ յատկանշիչ մակդիրը, եւ տղոց կողմէ՝ այն սէրը որ այդ մակդիրը ենթադրել կուտար թէ կը տածէինք իրեն նկատմամբ:

Գիւղին հոգին ու կլիմային խաս բերքն էր Մխալ Պապան: Եթէ Պարտիզակը ելլէինք, դէպ'ինք դուրս եկած էութիւնը պիտի ըլլար Մխալեանի հոգին, նկարագիրը: Պարտիզակի լաւագոյնը մարմնացած կ'ապրէր Մխալեանի մէջ, եւ հակադարձաբար: Մխալեանը Պարտիզակն էր իր էութեան եղականութեամբը:

Ատանց հարուստի զաւակ ըլլալու մեծ ժառանգութեան տիրացած եմ: Պարտիզակի գպրոցին վարժապետները հօրս ամէնէն մօտիկ բարեկամները եղած են եւ անոնց կարգին՝ Մխալեան էֆէնտին: Հայրս կանուխ մեռաւ գնաց զիս որբ թողելով երբ դեռ տարի մը ունէի գպրոցէն ընթացաւարտ ըլլալու: Ընթացաւարտ եղայ, մեծցայ, եւ իմ երիտասարդութեանս օրերուն — եւ մինչեւ իրենց վերջին օրերուն — հօրս բարեկամները, այս իմ վարժապետներս, եղան նաեւ իմ բարեկամներս: Հաղարաւորներու հետ ունեցած յարաբերութիւններուս մէջ սա վերջի քառասուն տարիներու ընթացքին, ոչ մէկուն բարեկամութիւնովը աւելի հպարտ ու երջանիկ եղած եմ քան իմ վարժապետներուս հետ ունեցած բարեկամութիւնովս: Ամէն մէկուն հետ թղթակցութիւն պահած եմ: Հաղարաւոր մղոններ կամրջուած պահած եմ սիրով մը որ աւելի տեւական թելերով հիւսուած է քան այն հաստատուն պողպատեայ պարանը որմէ առկախուած է Նիւ Եորքի Ձորն Ուաշինկթրն Պրիճը:

*
**

1915–ին, երբ Պարտիզակ զարկաւ այն մրրիկը որ իսկ եւ իսկ դժոխքէն փրթած էր, մեր Մխալ Պապան ալ քշեց տարաւ, իր ընտանիքին հետ, եւ, տատանեալ բեկորի մը պէս որ առնացող ալիքի մը մէկ կատաբէն միւսին կը ցատկէ, հեղ մը թաղուելով, հեղ մը երեւելով, նետեց վերջապէս Երուսաղէմ:

Երջանկայիշատակ եղբէշ Արքեպս. Դուրեան «Սաղիմայ» Պատրիարք էր այդ թուականներուն: Մեր «Պապային» խելքին կշիռը լաւ գիտէր այն օրերէն երբ, իր երիտասարդութեանը, դեռ իբրեւ վարդապետ, Ազգային վարժարանին տնօրէնը եղած էր եւ ժամուն քարոզիչ: Ուստի Պարտիզակի «կորուսեալը», կամ, «վտարանդին», եղաւ Սաղիմայ «վերադարձեալը»: Տիեզերական հաւատարակչռութեան օրէնքը դոհացաւ հոս ալ Մխալ Պապային պարագային: Պարտիզակէն դուրս եթէ երբեք բարեբաղդութիւն կրնար ըլլալ իրեն համար — ինչ որ տարակուսելի էր, ինչպէս պիտի տեսնենք — ասիկա բարեբաղդութիւն մըն էր, եւ փոխադարձ բարե-

բազուքիւն մը: Դաւթեան Պատրիարքը պինդը վարժապետ կարգեց Ս. Յակոբայ Դպրեվանքին: Պատրիարքին վախճանումէն վերջ, իրեն յաջորդեց Պապային բարեկամը եւ պիւզացին, Պարտիզակի Ամենապատիւ Տ. Թորգոմ Արքեպս. Գուշակեան: Անոր օրովն ալ չարունակեց իր ուսուցչական պաշտօնը մինչեւ 1936: Այդ տարուան Նոյեմբեր 22 թուականով գրած նամակին մէջ ըսեր էր ինձ յուսախարեալ եւ վշտահար սրտով — «Այս տարի ուսուցչական գործս վերջնապէս գազրեցաւ: Անցած տարի, Դեկտեմբերի մէջ, անակնկալ տիարութիւն մը ունեցայ. չարաթի մը չափ անկողին պառկեցայ. ապա, օդափոխութեան գացի Չորս ամիսի չափ, մինչեւ Յունիս: Այս հիւանդութիւնս պատճառ եղաւ որ վերջ տուէր գործիս...: Հիմա կ'ապրիմ գաւառներուս վատառիկին փչրանքներովը: Փառք Աստուծոյ, այդ ալ բան մըն է: Եթէ այդ ալ չըլլար փողոց պիտի մնայինք»:

Ըսի թէ Պարտիզակէն դուրս Մխալեան էֆէնտին չէր կրնար երջանիկ զգալ եւ «բարեբաղդութիւն» անգլ ունէ նպաստաւոր պայման որուն մէջ կրնար գրուիլ: Բաղդատութիւն էր Երուսաղէմի մէջ, երկու չքնաղ եկեղեցականներու ձեռքին տակ, չարունակել այն գործը որուն համար կոչուեր, ձեւուեր էր ան Նախախնամութենէն, բայց սրբոյն մէջ կատարեալ գործունէութեան հաստչներր չէին թողուր որ յարմարէր նոր միջավայրին եւ երջանիկ զգար: Հետեւեալ չարունակ կը «Հրնհրնար» ինձ գրած նամակներովը: Ոտքերը «երկիր սուրբ»ի վրայ էին, բայց սիրտը Պարտիզակի մէջ էր իր պանդխտութեան այդ օրերուն, մինչեւ իր յանկարծական մահը: Պարտիզակ եւ Մխալեան մէկ էին, իրարու հետ նոյնացած անտարբերալուծելիօրէն:

«Աստուծոյ խոտանը Սազմէի մէջ է, և Անոր բնակարանը՝ Սիոնի մէջ»:

«Սիոնի համար պիտի ըսուի թէ՝ այս մարդը կամ այն մարդը հոն ծնաւ. եւ Բարձրեալը ինք պիտի հաստատէ զանիկա»...:

Հապա՛, Պարտիզակ ո՛ւր, Երուսաղէմ ո՛ւր: Աննշան անկիւնէ մը բերուեր, նետուեր էր ան աշխարհի կեդրոնը — Երուսաղէմ — «Քաղաքն Դաւիթի» որ մարդկային պատմութեան ամենամեծ տրամային բեմն եղեր էր: Ինչո՞ւ պէտք Պարտիզակը. մոռցի՛ր: Մարդ երբէ Տարտոնէն Հռոմ երթայ մինչ բաղդատուր չի՞ համարեր իր անձը: Երկինքէ երթալ եւ երկիրը կարօտնալ կ'ըլլա՞յ...:

Մեր «Պապան» ապրեցաւ մէկ տառծումով եւ մէկ ըզգացումով որ թէ՛ խօսած եւ թէ՛ լռած պարագային կրնար արտայայտուիլ սա մէկ նախադասութիւնով —

«Երուսաղէմիդ ալ ձեզի, Դաւիթիդ ալ: Ինձ տուէ՛ք Պարտիզակս»:

1933, Յունուար 23–ին գրած մէկ երկարատառում նամակը երթ քամէք այդ զգացումը կ'ելլէ մէջէն: Կարօտամակը երթ քամէք այդ զգացումը կ'ելլէ մէջէն: Կարօտագին բաղձութիւն մը, որուն հետ խառնուած է ըմբռոտութիւնը, բոպոբ ամէն տեսակ նորութեան դէմ — պիտական է եղեր, ընկերական է եղեր, քնդիր չէ — որ ընդհանուր եւ յաճախ մոլորեցուցիչ բացատրութեամբ կը կոչուի «քաղաքակրթութիւն» կամ «յառաջդիմութիւն»: Ես Մխալեան էֆէնտին մը, եւ սակայն ես իսկ կը վարանիմ «քաղաքակրթութեան» դէմ իր անողոք վճիռը հոս արձանագրելու: Բայց դէթ քանի մը տող ահա՛ իր նամակէն —

«Քաղաքակրթութիւնը ինքնասպանութեան կը դիմէ: Պատուղ մըն է ան, նրբացած, ազնուացած, որուն մէջ մահը պատուղ մըն է ան, նրբացած, ազնուացած, որուն մէջ մահը բոյն դրած է, զատապարտուած մեռնելու եւ ապրի վերածուելու»...:

Պատկեր մըն ալ, որ Պապային հոգին կը ցոլացնէ:

«Բարեբաղդաբար — կը դրէ դարձեալ — արեւելքը, կրօնից հայրենիքը, ոգիներու եւ ակարներու որբանը, դեռ կ'ապրի ուղտերու հանդարտ ու ծանր կեանքը: Ձունին (այդ թուականներուն դէթ չունէին) անոնք ելեքտրական լոյս, չունին բատիօ, չունին օթօ եւ սաւառնակ. չունին քաղաքներ՝ որոնք ամբողջ երկրի մը բնակչութիւնը կը բովանդակեն, դեղեցիկ եւ լայն փողոցներ՝ որոնք դիչերը չունին, երկինքը ծակող տուներ՝ որոնցմէ իւրաքանչիւրին մէջ պիւղի մը բնակչութիւնը կայ, եւ դեռ ինչե՛ր, ինչե՛ր, աքանչելահրաշ, որոնք մարդոց փառքը կը պատմեն եւ Աստուծոյ անկարողութիւնը... մեղա՛յ»...:

Պարտիզակն է ահա՛ որ կը խօսի։ Պարտիզակը ինքն իր մէջ կեանքի ոտիպ մըն էր, կաղապար մը։ Կեանքը հո՛ն աշխարհն էր իր ամբողջութեամբը, և փոխադարձաբար, աշխարհը՝ Պարտիզակը՝ իր կենցաղովը։ Պարտիզակցին կ'ապրէր կեանք մը որուն ծիրէն, սահմանէն դուրս կ'իյնար «քաղաքակրթութիւնը»։ Ան կ'ապրէր «կեանքի տենչով» եւ ոչ թէ քաղաքակրթութեան հեւքոտ հետապնդութեամբը։ Ձիրը կամ ուժը չէր սպառեր լաւագոյնին երազովը, հապա՝ եղածը լիօրէն վայելելու կիրքով։

Ահա, Պարտիզակի վրան տաք հացին հոտին ու համին, «կոտակ» ձիերուն, հոտած փոզոցներուն, եւ իր հոգիին ու մտքին բարեկամներուն, մանաւանդ դպրոցին, կարօտով մեռաւ ան, մազերը ճերմկած, սիրտը արիւնած, աչերը բաց, եռին, միշտ եռին յառած։

Միայն Պապան երբ մեռաւ, Պարտիզակը մէյ մըն ալ մեռաւ...։

ԻԲ.

ԴՐԱԽՏ — ԳԱՐՈՒՆ

Գարո՛ւն...։

Կեցէ՛ք որ պարնան պատմութիւնը ընեմ ձեզի — պարնան՝ բնութեան եւ, աւելի կախարդականը, պարնան՝ սրտին։

Գարունը չատ մը տեսիլքու համար տարուան չորս եղանակներէն մէկն է սոսկ, Պարտիզակի մէջ գարունը տակէ չատ աւելին էր։ Հո՛ն գարունը Աստուծոյ վերաստեղծագործումն էր նախնական «Դրախտին»։

Ծննդոց Գրքին մէջ խաւարի եւ լոյսի յաջորդութեան մասին կը խօսուի, բայց ո՛չ եղանակներու յաջորդութեան մասին։ Ջուրը, ցամաքը կազմուելէն, ամբողջ կենդանութիւնը առնգուելէն վերջ ո՞ր մէկ եղանակով սկսաւ աշխարհ իր կեանքը։ Աստուած նախ դրախտ մը տնկեց որ գարունը կարելի ըլլար, արդարանար։ Դրախտով գարուն կուգայ, ո՛չ թէ գարունով դրախտ։ Հապա ըսէ՛ք թէ ի՞նչ է տարբերութիւնը պարնան եւ ձմրան միջեւ Սահարայի մէջ, օրինակի համար։ Պահիկ մը անպիտանի մտքով կ'երեւակայեմ թէ երբ Աստուած դրախտը տնկեց, լմնցուց, և «առաւօտեան գովին» պտտելու ելաւ անոր մէջ, իր ձեռագործին վրայ ինքն ալ գմայլեցաւ եւ որոշեց որ ա՛յդ րոպէ գարունը — պարնան ապացոյցը, կաղապարը։ Գարունը այսպէս եղաւ համանիշ դրախտի։ Կամ, ուր որ դրախտ կայ հո՛ն գարուն կայ։

Այսպէս, Պարտիզակի մէջ։

Քայլ մըն ալ յառաջ երթանք մեր անպիտանի երեւակայութեամբը։ (Բանաստեղծութեան մէջ պիտութիւնը ի՞նչ պրծ ունի)։

Երբ Աստուած դրախտէն արտաքսեց Ադամն ու Եւան դէպի անապատ, ձմեռը սկսաւ։ Ձմեռը ժխտումն էր գարնան։ Դրախտ եւ անապատ...։ Թամանիակագրական հարցն էր նախամարդոց համար պարնան եւ ձմրան յաջորդութենէն հապա՝ միջավայրի և վարմունքներուն փոփոխութեան։

Ու նախամարդո՞ց համար միայն — ա՛հ, նոյնը մեզի համար, անոնցմէ հազար անգամ աւելի ներածնեալ համար, որ կ'ապրինք այսօրուան մէջ: Բայց չհետապարնենք: Նպատակ չունիմ մէկ ոտանաւոր Բնութեան գաղտնիքն Արտին գաղտնիին անցնելու: Աչքիս առակ, դիշխս ծայրը, երկու դրախտներ ունիմ...: կարպով, կանոնով, եւ տրամաբանութիւնով յառաջանանք:

Գաղտնի՞ւ, Պարտիզակ դրախտ կ'ըլլար: Եթէ բան գոյն չունիք, գուք հազար կարդացէք Ծննդոց Գրքին Դրախտին նկարագրութիւնը: Ես դրախտը այժմուս տեսեր եմ Պարտիզակի մէջ:

Բնութիւնը, նոյնպէս նման, չնկարագրուիր: Բնութիւնը կրնայ տեսնուիլ, նաեւ՝ աչքով, ապա՝ հոգիով: Նոյնպէս կրնայ լսուիլ, նաեւ ականջով, ապա՝ գոթձալ հոգիով: Ենթադրենք թէ կարելի էլլար նկարագրել: Ինձի՞ մնացեր է այդ նկարագրութիւնը ընել: Գիտէ պայթէի եթէ այդ փորձը ընէի: Միթէ ես Տանդէ՞ եմ, կամ Միլտո՞ն: Ու երկուքն ալ դրախտը նկարագրելու փորձը րրած են արդէն. Պարտիզակը տեսած չէին: Եթէ տեսած էլլային իրենց «հոտիներէն» գրելէ առաջ, կը փորձեին խորհելու. թէ գիտի չհամարձակէին գրել... իսկ եթէ գրելէ վերջ տեսնէին, իրենք գիտի ուզէին ջնջել չէ՞ յայտած նկարագրել դրախտին իրականութիւնը իր վստակն լիութեան մէջ...:

Սառնակ դրախտ մըն էր Պարտիզակ դարձեալ:

Երբ Ապրիլը սկսէր երկինքի մէջ տենդոտ իրարանցում մը տեղի կ'ունենար: Աստուած հրաման կ'ընէր իր բոլոր նկարչներուն իրենց գոյները, արուեստ, մարդիկ իրենց վրձիններուն եւ հնձնել հրեղէն կառքերը ու աչխարհը ծիլ երկրի գոյչ պատառին վրայ տոնդնելու. համար գարնան դեղագունաթոյր համազգեստակիրը: Բայց, վատահ եմ, (եթէ վստահութիւնս արդարդուածութիւն չէ) ամէնը մէկ մէկ կողմ դրկելէ վերջ, Աստուած ինք անձամբ Պարտիզակ կ'երթայէր իր իսկ մատներովը վերստեղծելու դրախտը անոր գոյն ու շուրջը:

Ի՞նչ կ'ըսէք գուք — Աստուած մէկ անգամ դրախտ ստեղծեց և գործէ քաշուեցա՞ւ, հանգստացա՞ւ: Ա՛հ, գո՛ւք

ի՞նչ գիտէք: Ես Պարտիզակ ապրեր եմ եւ հանգիստաս եղեր եմ աստուածային վատակին և անոր եզական և երանական արդիւնքին: Ամէն գարնան դրախտի մը վերստեղծումը Պարտիզակի մէջ միայն Աստուծոյ ձեռագործը կըրնար ըլլալ: «Ծառ մը միայն Աստուած կրնայ չինել», երբ կը հաստատէ բանաստեղծը, ես ինչո՛ւ վարանիմ պնդելու թէ Աստուած միայն կրնար ըլլալ հեղինակը այն դրախտին որ ամէն գարնան կը վերստեղծուէր Պարտիզակի մէջ:

Բայց ուրիշն ալ տեսեր եմ: Տեսեր եմ նաեւ գարուներ առանց — դրախտը արտին մէջ — գտնելու ապացոյց Աստուծոյ գործին...: Այդ, սակայն, վերջը:

Ես Պէթհվէնի Մունլայթ Սոնաթան ականջովս չլսած հոգիով լսեցի Պարտիզակի մէջ Մայիսի մէջ երբ երկիրը կը լուսնէ եւ երկինքը կ'սկսի իր նուագը: Լուսինը — ինչպէս ստուգապէս կ'երեւէր իմ մանկական աչացս, երբ գալոցին պարտէզին մէկ անկիւնը ստանձինն կանգնած երկինքը կը գիտէի — կը ժպտէր չարաճճի, երեսը կարծ չէր երեւեր հոն: Ինչո՞ւ կը ժպտէր արդեօք — ես ինձի կը հարցնէի, առանց ինչո՞ւ կը ժպտէր արդեօք — ես ինձի կը հարցնէի, առանց ուշ դնելու այն առնն: Ինծի համար պատասխան մը դտնելու. այն առնն: Ինծի համար պատասխան մը դտնելու. այն առնն: Ինծի համար պատասխան ունիմ կարծեմ: Որովհետեւ դրախտին մը վրայ կը նայէր ան — Աստուծոյ ստեղծած գլուխ գործոցին վրայ: Ու, փուքսմ աւելցնել, նաեւ այն դրախտին վրայ՝ որ Աստուած ստեղծած էր արտին մէջ...:

Նախնական դրախտին մէջ դիշեր կա՞ր արդեօք: Դրախտ ըլլայ ու դիշեր ըլլայ... կարելի՞ է միթէ: Դէթ այն դրախտին մէջ՝ զոր ես ճանչցեր եմ՝ դիշեր չկար:

Երբ դիշերը զար ժպտադէմ լուսինը կ'երեւէր երկինքի մէկ անկիւնը, խոնարհարար բայց ամբանաւորաբար փոխանորդութիւն ընելու իր մեծափարթամ եղբօրը, գիշերանդի պահակին, արեգակին: Աստուած միշտ հո՛ն էր, ցորեկ ու դիշեր: Ուր որ դրախտ մը կայ՝ հոն է Աստուած: Հակապարձաբար, ուր որ Աստուած կայ՝ հոն նաեւ դրախտ մը կայ — գուբան ալ, ներսն ալ...:

Երբ դիշերը զար Աստուած երկինքէ երեսը կը քաչէր կամ-կատարեալ վարագոյր մը որուն վրայ, հայկական չալի մը նման, անհամար ոսկեգէն փայլիւնն փուլեր փակցուած կ'ըլլային: Հո՛ն, այդ դրախտին մէջ դիշերը դիշեր չէր հա-

պա պահը երկնային հարսանեաց երբ «ոսկի անդայը» վերէն վար: Աստղերը, արաբերուս մէջ կը թափէին, կարծես: Ո՛չ, լրո՛ք, լրո՛ք, դի հարուստ էինք···· սրտով:

Գիշերն ալ դրախտ էր վերջապէս Պարտիզակ, ցօրեկն ալ:

Գիշերը լուսնին բարեկամութիւնը եւ աստղերուն պարը վայելելէ վերջ կրնայինք դրախտի քունով քնանալ ու երազել: Հա՛, ապացոյց մըն ալ սա — երազը: Պարտիզակ նաեւ դրախտ էր դի կրնայինք հոն երազել···: Դրախտի մէջ դրախտային երազներով կ'օրօրուէինք գիշերն ալ ցօրեկն ալ, քուն կամ արթուն: Դրախտի բնիկներուն համար երազները ալ կեանքի իրականութենէն կարդը կ'անցնին եւ արժէք կը ստանան: Երազները էին մեր հոգիին վարդերը — ա՛հ, ինչ քնքոյշ էին անոնք, եւ ինչ անուշարոյր···:

Երբ Ադրիլին Աստուած աւարտէր իր գործը, կը քաշուէր — կ'երեւակայեմ — իր փառաց գահը, եւ հրաւէր կը կարդար երկնայիններու եւ երկրաւորներուն որ գիտեն եւ ըմբռնեն իր ձեռագործը, այս «վերստեղծեալ» դրախտը: Եթէ իր հրեշտակ արուեստագէտները իրենց յանձնառութիւնները կատարելով չատ մը դրախտներ վերստեղծած ըլլային ամէն կողմ, ամէնուրեք, աստեն աստեն, պիտի թռէին գալին աքանչանօք դիտելու դրախտի այն տիպարը զոր իրենց վարպետը, իր անհատնում արուեստով ստեղծած էր հոս, Պարտիզակի մէջ:

Կը չափազանցե՞մ, կը կարծէք: Ո՛չ, Աստուծոյ ձեռագործը, չափազանցութիւն չտանիր: Ըսէ ինչ որ ուզես, բոպառէ բառարանիդ բոլոր բառերը եւ տակաւին իրականութիւնը պիտի մնայ անչափազանցելի իր վայլին, դեղին եւ վառքին մէջ:

Պարտիզակը դարնան աւելի էր քան պարտէզ մը· դրախտ էր: Ու դրախտը ինչո՞վ, կամ ինչպէ՞ս, դրախտ կ'ըլլայ: Յուռթի բուսականութեամբ — ծառերով, թուփերով — անտարակոյս: Դարձեալ, իր բոյրերովը: Երդովը, նուագովը իր թռչուններուն, իր ճպուռներուն, բզէզներուն, նաեւ··· լռութեան, անտառային միայնութեանց: Նաեւ, իր վտակներովը, առուներովը, ապրերակուններովը: Ա-

ոնք բոլորն ալ հաւաքած եւ Պարտիզակի ծոցը դրած էր Աստուած:

Մինչեւ այսօր ականջիս մէջ է Պարտիզակի նուագը — այն անպիր սիմֆոնին որ Աստուած փոխ տուեր էր, դարնան մէջ անթեւերի ընելու այդ դրախտին իրականութիւնը: Թթատաններու զլխիչ բոյրը՝ որով կը համեմուէր Պարտիզակի մթնոլորտը՝ դեռ ննդացս մէջ է իբր թէ զեփիւռ մը բուռ մը զովցեր եւ սա պահուս բերեր, հասցուցեր է ինձ: Աչքիս առջեւ են, լուսանկարի մը յստակութեամբ, Պարտիզակի բոլոր ճամբաները, արահետները որոնց հետեւելով կը կորսուէինք անոր ձորերուն մէջ, կամ անոր այգիներուն մէջ, հեռուները կամ մօտերը: Հողը որուն վրայ կը կոխէինք՝ սուրբ էր, դի անոր վրայ կային հրաշագործ, ստեղծագործ Մեծ Արուեստագէտին ոտքին հետքերը:

Գիրքն ալ լրացուցիչ պայման մըն է դրախտ մը ստեղծելու համար: Պարտիզակ, քնքոյշ մանկան մը պէս, որ իր մօր բազուկներուն մէջ կը խնդայ, կը խայտայ, բլուրներու գոգին մէջ գրկուած էր: Տափարակ դաշտի մը մէջ դրախտ կրնա՞յ չինուիլ: Կը տարակուսիմ: Բայց դաշտի մը վրայ չինուած դրախտ մը եթէ Պարտիզակի դիրքը տեսնէր պիտի ամչնար իր անչքութեան գիտակից ըլլալով:

Այսպէս, ուրեմն, երբ գարուն գար Պարտիզակը իր անունը տասն անգամ կ'արդարացնէր: Ու գարունը դրախտ կը բերէր նաեւ սրտերու···:

ԻԳ.

ՍՐՏԻՆ ԴՐԱԽՏԸ — ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵԻ ՍԻՐՎԱՐԴ

Այս տիեզերքին մէջ միութեան սկզբունք մը կայ: Նպատակ չունիմ Պարթիզակէն յանկարծ ցատկելու եւ թռչունլու փիլիսոփայութեան խորհրդաւոր խորութենանց մէջ բայց կ'ուզեմ — եւ կարծեմ կրնամ — Պարթիզակով բացատրել կամ լուսաբանել այդ մէկ սկզբունքը:

Ի՞նչ ըսել կ'ուզեմ սակայն «միութեան սկզբունք» ըսելով: Սա՛ պարզապէս՝ թէ կայ գօրութիւն մը որ կեանքը, իր բոլոր կարելի յայտնութիւններուն մէջ, կը միացնէ, կը նոյնացնէ: Բնութեան կեանքը եւ մարդուս կեանքը իրարմէ անջատ եւ անկախ չեն, հազա իրարմէ կախեալ են, իրարմէ կ'ապրուին եւ իրարու վրայ կ'ապրին: Երբ ծառ մը կը հպատակի թռչմ կանաչութիւնով, երբ ծաղիկ մը կը բոցրոջի, կը դունապեղի, կը հոտաւորուի, մարդուս հոգեկան եւ ֆիզիքական էութեան մէջ համապատասխան նշմարելի կամ աննշմարելի խորհրդաւոր փոփոխութիւններ տեղի կ'ունենան: Մեր մարդկային բնութիւնը արտաքին աշխարհին հետ խորհրդաւոր դաշինք մը ունի, կամ, երկուքն ալ նոյն գօրութենէն կը վարուին: Եթէ քիչ մը աւելի խորունկը իջնենք այս նիւթին մէջ, սա եզրակացութեան կը հասնինք թէ Աստուած իմիմն է այս միաւորիչ ուժը կամ սկզբունքը: Բնութեան մէջ կամ մարդուս մէջ Աստուած է որ կը յայտնուի իր բնութեան բազմազիմի յատկութիւններով, եւ քանի որ նոյն Աստուածն է, ուրեմն ուր որ ալ յայտնուի, յայտնութիւնը նոյնը կ'ըլլայ:

Ահա ասոր համար պարտաւոր՝ որ Պարթիզակը դրախտի կը վերածէր, նաեւ դրախտը կ'աւերէր սրտերու մէջ: Բնութեան կախարդութիւնը, ըսէք դուք· հոս կ'բանէ, «դարնան ջերմը»: Ես ըսի տիեզերքի մէջ գործող միաւորիչ ուժը, «միութեան սկզբունքը», աստուածային յայտնութիւնը. կեանքի մէջ:

Երբ բնութիւնը խնդալ, երգել սկսէր սրտերն ալ խնդալ եւ երգել կ'սկսէին: Երբ արեւին ճառագայթները իրենց սիրաբանութեան սկսէին հարսնեւորուած ծառերուն հետ,

սրտերն ալ դինովութեան նշաններ կը ցուցնէին: Երբ բնութիւնը իր գունէն արթննար՝ սրտերու մէջ թաղուած սէրերն ալ կ'սկսէին կանգլտալ:

Սէրը դրախտին մէջ ծնաւ: Սէրը դրախտին վերարտադրութիւնն էր մարդկային սրտին մէջ: Դուրսը դրախտը իր արձագանգը կամ լրացումը պէտք էր ունենար ներսի դրախտով:

Առաջին անգամ լլլալով, տղայութեանս միամիտ օրերուս Պարթիզակի մէջ տեսայ առնչութիւնը կամ «դաշինքը», ինչպէս ըսինք, բնութեան դրախտին եւ սրտին դրախտին միջեւ: Ադամն ու Եւան, եւ դրախտը՝ խորհրդանիշերն են այս առնչութեան: Արտաքին դրախտը պէտք էր որ ըլլար նաեւ մարդկային փորձառութիւն մը: Դրախտը դրախտ չէ մինչեւ որ սիրտը դրախտ չընէ զայն:

Ասիկա միայն Պարթիզակի յատուկ երեւոյթ մը չէ հարկաւ: Ասիկա տիեզերական երեւոյթ մըն է: Ուր որ դրախտ կայ հո՛ն մարդկային սիրտը կ'սկսի իր թեւերը բազխել: Դրախտին մէջ կը դրուի կեանքի բանաստեղծութիւնը: Ան որ առջ մը բանաստեղծութիւն չկրնար դրել, բանաստեղծութիւն պիտի զգայ իր էութեան ամէն մէկ բջիջին մէջ բնութեան դրախտին մէջ:

***

Պարթիզակի մէջ հին աւանդութիւններ ընկերային կաչկանդիչ ուժեր էին: Ձմեռը այս աւանդութիւններուն դաշնակիցն էր: Ձմրան ամխաներուն տուներու մէջ արգելափակուած կ'ապրէին գիւղին աղջիկները: Եւ անշուշտ աւանդութեանց դէմ մեղանչում անկարելի էր տան մը պատերուն մէջ: Աղջիկն ու տղու միջեւ ժպիտի մը փոխանակութիւնն իսկ անելելի անբարեկրթութիւն կը սեպուէր: Այլ ո՛ւր կը մնար ազատ համարձակ խօսակցութիւն մը: Քիչ մը չափազանցելով կրնամ ըսել թէ տունը՝ ձմրան միջոցին՝ սէրերու գերեզման էր: Սէրերու յարութիւնը գարնան տեղի կ'ունենար տունէն դուրս, Աստուծոյ վերստեղծած դրախտին մէջ:

Գարնան տաքուկ արեւը, կանաչացող ծառերը, բողբոջող ծաղիկները, վերապարձող երկինքի երգիչները, ամբողջ բնութիւնը իր հարսանեկան զգոյշ ու ցնծութիւնով, հրաւէր էին դիւղին աղջիկներուն իրենց փակարաններէն դուրս ելլելու: Ի՞նչպէս չսիրէին գարունը այս աղջիկները: Գարունը թէ՛ իրենց տուներուն դրան կղպանքը կը բանար եւ թէ՝ իրենց սրտերուն...:

Երբ դպրոցը դիւղին միւս ծայրն էր — «գիւղին դուռ» — Իսկէլէին ճամբան մինչեւ գերեզման՝ ժամադրավայրն էր սիրահարներու, կամ ցուցադրավայրը՝ դիւղին գեղանիին: Ապա, երբ դպրոցը փոխադրուեցաւ գիւղին արեւելեան ծայրը, Կիւճիւկ Օրմանը եւ Վարի Կալերին ճամբան ժողովրդականացան:

Գարնան վարդերուն հետ գիւղին «Վարդուհի»ները, «Նուարդ»ները, «Սիրվարդ»ները իրենց գեղն ու նազանքը մէջտեղ կը հանէին:

Վարդը հոտոտող կ'ուզէ, գեղեցկութիւնը՝ գիտող եւ գմայլող աչք: Ո՞վ հոտոտէր, ո՞վ գմայլանօք գիտէր գիւղին այս վարդերը: Հարցո՞ւմ է այդ: Տղաք, հարկաւ: Դպրոց մը տղաք գրէք այդ վարդ Սիրվարդներուն ճամբուն վրայ եւ տեսէք թէ ի՛նչ կը պատահի...:

***

Մեր դպրոցին մէջ կար դասակարգ մը որ խստակրօն աւանդութիւններով կ'ապրէր: Աղջկան մը երեսը նայիլ — թո՛ղ խօսիլը կամ գմայլիլը — չրսենք մեղք, բայց անպատկեշտութիւն կը սեպէին անոնք: Բարեբաղդաբար կամ գժբաղդաբար — հիմա իսկ գժուար է ինձ րսել — ես այդ դասակարգին կը պատկանէի: Բայց մեր մէջ կային նաեւ տղաք որոնք առաջնակարգ քնարահարներ էին... սիրոյ: Սիրոյ կենդանի բանաստեղծութիւն էր այդ տղոց օրական կեանքը: Անոնցմէ մէկը մանաւանդ յատակ պատկեր մըն է յիշողութեանս մէջ:

Անունն էր Յովհաննէս բայց, նկատի ունենալով իր խառնուածքը, պէտք էր որ «Ադամ» կոչուէր: Մեր դրախտին պէտ տիպար Ադամն էր Յովհաննէսը: Կարճահասակ էր, լայնկէկ, ուղղաձիգ՝ կեցուածքին ու քալուածքին մէջ: Կապուտաչուկ, գուդահեր, եւ սպիտակ մորթով հիւսիսատիպ տղայ մըն էր: Մասամբ անձնական նախապաշարման վերապրեցէք երբ ըսեմ թէ սիրտ տաքցնող, մարդնիսական անձնաւորութիւն մը չէր: Բայց արեւուն պէս պայծառ տղայ մըն էր: Ջնացած առենն իսկ ժպիտը երեսին էր: Գարուն նկա՞ւ — այս տղուն ժպիտը երգ կ'ըլլար: Երգի ձայն լսեցի՞ր — հարցնելու պէտք չկար, Յովհաննէսն էր երգողը — ամէն տեղ, ուր որ ըլլար, չէնքին մէջ, պարտէզը, կիւճիւկ Օրմանին գագաթը, եւ ամէն ժամու, առտուն ելածին պէս, դիշերանոցը չհանած երբ լուացուելու կ'երթար, երբ սանդուխներէն կ'իջնէր ճաշի համար, երբ իրիկուան սերտողութեան պահէն վերջ ննջարան կ'ելլէր: Աւելի կ'երգէր քան կը խօսէր. իրիկուան եւ առտուան աղօթքն էր երգը: Եթէ կարելի է ո եւ է մէկուն համար րսել թէ «երգի կեանք» կ'ապրէր, Յովհաննէսին համար պիտի րսէինք: Երգիչ չէր ան: Ձայնին մէջ չէր երգը. սրտին մէջ էր: Մէջը եռացող կաթսային չոգին էր երգը: Երգել կը սիրէր որովհետեւ սիրտը Սկովտական տիկի մը պէս ուռած էր չարունակ... սիրով, եւ պարպուած առեն հազագային թրթռումներ անխուսափելի կ'ընէր:

Եւ սրտին պահանջած կլիմային մէջ կ'ապրէր ան: Դրպրոցին ամէնէն գուարթ եւ թեթեւ սրտով տղաքն էին իր ընկերները: Ամպէ կր փախէր: «Ննդա՛, ծօ՛, ինչո՞ւ երեսդ կախեր ես», կր յանկերգէր ամէն անգամ որ տխուր ու մռայլ դէմք մր տեսնէր: Եւ ուր որ խնդալ ու կատակել ըլլար, հո՛ն անոնց մէջ կ'ըլլար Յովհաննէսը:

Այն չրջանին երբ փօթօկրաֆիր չտեսնուած, չլսուած, մոդական գործիք մրն էր, Յովհաննէս գնած և դպրոց բերած էր: Երբ լարէր գործիքը եւ կլոր գլաններէն երգ կամ նուագ մը արտադրուէր Յովհաննէս լման կր դինուվնար անկոդինին վրայ երկնցած, մենք ալ, միամիտներս, չուրջը կ'առնէինք թէ աչերնիս եւ թէ բերաններս լայն բացած...:

Հարուստ տղայ է, կ'ըսէին: Մեր գիտցածը միայն այն էր թէ հայրը Ամերիկա էր եւ Ամերիկայի մէջ չահուսած դը-

բամ կը պրկէր իր ոտքն: Շատ մաքուր կը հագուէր եւ անկողինին վերեւ, տարածուն սպիտակ սաւանի մը ներքեւ, չորս հինգ ճնոք հագուստ կախած կ'ըլլար: Նոյնպէս կօշիկները դոյզ, դոյզ մահճակալին տակը չարուած, նախանձէր կը պրպռէին մնացողներուս որոնց ոտքը դոյզ մը եմէնի մեայն կ'ըլլար եւ չատ չատ, դոյզ մըն ալ կիրակնաւուր կօշիկ՝ մեր սնաւոհներուն քովը: Հարուստ ըլլալու էր Յովհաննէս, որովհետեւ ոսկի չղթայով ոսկի ժամացոյց ունէր, որ աչերնիս կը չլացնէր եւ տակն տակն դէն մտաներուխիս չդիտելով միայն կը զոհացնէինք տատնկ բախտաւոր սեփհականատիրութեան մեր զգացմունքը:

Յաջող սիրաբանութեան համար պահանջեալ բոլոր պայմաններով եւ յատկութիւններով օժտուած էր Յովհաննէս: Վերջին պահուն զանգակը զարկածին պէս, պրկերը դադրակը կը լեցնէր, դրպանէն հայելին եւ սանտրը կը հանէր, մազերը կը յարդարէր, պեխերը կ'օրօրէր, փոդկապը կը չիակէր քաչելով, թուլցնելով, դրպանին թաչիինակովը աչերը կը սրբէր, տափատը, կօշիկները կը քննէր, մատնիտովը ուսերուն եւ օձիքին վրայ ինկած փոչիները կը թօթուէր եւ կը նետուէր դուրս: Ո՞ւր կ'երթար: Զարահճի արդաքր դիտէին...: Անմեղութեան օրե՛ր...:

Մենք մեր քունին մէջ էինք այդ օրերուն, բայց Յովհաննէս եւ իրեն նմանները արթնցած էին: Մենք ալ դրախտի մը մէջ էինք, բայց անգիտակցութեան շրջանի դրախտին մէջ: Մեր դրախտին մէջ «փորձութեան ծառ» չկար, կամ, եղածը դեռ ճանչցած չէինք: Աւելի չիտակը, դրախտին մէջ Ադամներ էինք նախ քան Եւայի առեղծումը:

Յովհաննէսին համար այդպէս չէր: Անոր դրախտը լրման էր իր Եւայովը: Վատահ եմ նորէն «փորձութեան ծառ» չկար բայց Եւան հոն էր: Եւ Յովհաննէս խելքովը, որուովը այդ դրախտին մէջ կ'ապրէր չարունակ: Դասերը երկրորդական էին, յաւէտ տատկալի՝ երբ երկարէին:

Խելքը եւ սիրտը տուած էր Սիրվարդին...:

*
**

Սիրվարդը ամէնքս ալ կը ճանչնայինք: Երեւոսեան սեւութեամբ մազեր ունէր, նաեւ աչեր՝ որոնք երկար արտեւանունքներու խորը պահուած, թովչական վայլ ունէին: Կ'երեւի թէ Յովհաննէսին հիւսիսայնական դոյնը եւ դիմագիծը կախարդեր էին այս աղջկան արեւելեանութիւնը, իր չեչուած յատկանիչերովը, եւ հակադարձաբար: Ամէն պարագայի, Յովհաննէսը, ինչպէս կ'ըսէին տղաքը, «վառուած էր Սիրվարդով»: Իր կողմին աւելի վստահ էինք քան թէ աղջկան կողմին, որովհետեւ Յովհաննէսը ամէն օր աչերնուս տակ էր, իսկ աղջիկը, գարնան ամիսներուն միայն մինչեւ Յունիս, ան ալ պատահականօրէն, օրուան որոշ մէկ ժամուն, երբ պտոյտի ելած կ'ըլլար Յովհաննէսին հանդիպելու պատրուակաւ եւ կամ դպրոցին դիմացովը, իր տանը դրան առջեւ նստած, հիւսելով զբաղած:

Յովհաննէս Սիրվարդին վրայ չէր խօսեր: Ի՞նչ կրնար ըլլալ խօսելիք: Խօսելիք չկար: կեանքի եղած տեղը խօսքը աւելորդ է: Այս աղջկան սէրը սրտին մէջ՝ Յովհաննէս զբաղած կ'ապրէր: Զեմ կարծեր թէ երբ զիրար տեսնէին նոյն իսկ իրարու չատ խօսելիք կ'ունենային: Կրակը վառելէն վերջ լուցկի չեն գործածեր: Բնական էր որ իրարու երես նայէին, եւ իրարու ժպտէին: Սէրը իր լրումն է: Սէր եղեր է որ ոչ թէ լեզուն խօսի հապա որ հոգին թեւ առնէ, երկրէս կարուի, բարձրանայ, թռչուն ըլլայ եւ երդէ: Սէր եղեր է որ դարուն գայ սրտին մէջ եւ գայն դրախտ ընէ...:

Զարմանալի եւ պատմականօրէն ստոյգ զուգադիպութեամբ մը, տղայութեանս օրերուն ճանչցած երկու սիրահարներս ալ նոյն անունը կը կրէին — դիւղին տիպարն էր վանիէն, իսկ դպրոցինը՝ Յովհաննիէսը: Արդեօք բոլո՛ր Յովհաննէսները սիրահար կ'ըլլան, դի Յովհաննէս մըն ալ Քրիստոսի սիրահարը եղաւ եւ թերեւս ստով նուիրագործեց «Յովհաննէսեան» սէրը մարդկային սրտին մէջ:

Պէտք է խոստովանիմ թէ մեր քնացած եւ միամիտ օրերուն կը խնդայինք Յովհաննէսին վրայ բայց տարիները վերջ, եւ նայելով անոր վրայ, կը զմայլիմ, դի ան կրցեր էր Պարտիզակի բնութեան դրախտը վայելել, ապրիլ, սրտին մէջ համապատասխան եւ լրացուցիչ դրախտ մը ստեղծելով:

Դան մըն էր որ Յովհաննէս չյաջողեցաւ կանուխէն սորվեցնել մեզի: Սաչափը չատ որոշ է — Պարտիզակը իր դրախտային եղանակին լիօրէն վայելողը Յովհաննէսն էր, մենք չէինք: Անոր դրախտին մէջ Սիրվարդ մը կար. մերին մէջ՝ չկար...: Սրտին դրախտը Յովհաննէսը ապրեցաւ, ոչ՝ մենք...:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ (իբրեւ նախաբան)		11–14
ՊԱՐՏԻԶԱԿԵԱՆ ԴՐՁԱՆԿԱՐՆԵՐ (Յակոբ Անտոնեան)		15–16
ՊԱՐՏԻԶԱԿ ԳԻՒՂԸ		17–22
ՍԵՒ ՀԱՅ		23–27
Ծաղիկ–Պարտէզ	23–25	
Փուռ	25–27	
ԴԵՐԵԶՄԱՆԻՆ ՃԱՄԲԱՆ		28–34
Դէպի մահ	28–29	
Բօմանս	29–32	
Յուղարկաւորութիւն	32–34	
ԻՍԿԼԷԻԻՆ ՃԱՄԲԱՆ		35–40
«Իսկէլէն»	35–36	
«Ռահվան Զիան» եւ «Նչան Ադբար»	37–40	
ՁԱՐԾՈՒՆ		41–76
Աբթին Ադբար	41–43	
Հօտ եւ վաճառուն Զոր	44–45	
«Բօվրուն»	45–46	
«Շէքէրճի Կարապետ»	46–48	
Խահվէն	48	
«Պարզեւ Ադբար»	48–51	
Արհեստներ	51–53	
«Պախալ Աւետ»	53–58	
Պօն Մարչէն	58–60	
Հօթէլը	61–64	
«Խաւսափ Պարոն Մկրտիչ»	64–70	
Տիպոսներ	70–72	
Սարգիս էֆէնտին	72–73	
«Սարգիս Աղան»	73–75	
Համբակ Դերձակը եւ իր Զոհը	75–76	
ՕՎԱՆ		77–112
Աչխարհագրական դիմագիծ	77– 79	
«Արամ»	79– 80	
Նաւ եւ Առագաստ	80– 82	

«Բէյխա Ակօ» 82– 84
Իսկէլէն 84– 85
«Տալիան» 85– 86
«Ռոպէնսոն» 87– 92
Մայիս Մէկ եւ Ռոպէնսոն 92– 94
Տր· Զէյմպըրս 94– 95
«Արթին Աղան» 95– 97
Աղաւնին 97–100
Հօտ եւ փարախ 100–101
«Զօպան Խաչեր Աղբար» 101–105
«Խանեբուն Աղբուրը» 106–107
«Խաւղոյի Ծառ» 108–110
Գիւղին հոգին դիտուած «Պէքճիին Ծառէն» 110–112
ԳԻՒՂԻՆ ԴՈՒՌԸ 113–119
Երկու պատմական Տուներ 113–116
«Ընչան Աղբար» եւ Ընտանիքը 116–117
Հին Գերեզմանը 117–119
ՋԱՂԱՐՋԻՆ ՃԱՄԲԱՆ 120–132
Իբր թէ «ճամբայ» 120–121
Իմ պալատս 121–124
Ճամբու Անուրջ 124–126
Ջորը 126–127
Ջաղարջը 127–129
«Գրիգոր Աղբար» եւ կեանքը 129–132
ՀԵՌՈՒԻ ՎԵՐԻ ԱՐՏԵՐԸ 133–151
Ճամբայ եւ կամուրջ 133–135
Օձիկ ճամբայ 135–137
Գաղութը 137–138
«Տուտումեան» 138–140
Տուն 140–144
Պէօճէկլիք 144–145
Հերոս Պօղոս Աղբար 145–148
Ռաֆֆին եւ Ճեղափոխական Դպրոցականները 148–151
ԱՂԲԻՒՐԻՆ ԳԼՈՒԽԸ 152–165
Կէլիպօլուն 152–153
Կանաչի լեզուն 153–155
Կռիւ ու Սէր 155–157
Լուացք 157–165
ՏՕԼ ՈՒ ՏԱՇՏ 159–165
Բաղդատական նկարագիր Տօլին եւ պաշտօն 159–162
Տաշտին վառքը եւ լոգանք 162–163
Բաղնիքը եւ Սահմանները Արքեպիսկոպոս 163–165
ՍՕԽՄԻՄԸ 166–171
Բնական Տաճարը 166–169
Զեռակերտ Մատուռը 169–171
ՋՈՒՐ ԵՒ ԴԵՂ 172–178
Բուժիչ Ջուրը 172–174
Աբահեղը 174–175
Ծովհաննէս Աստքեալ 175–176
Բժշկութեան խորհուրդը 177–178
ՎԱՆՔԸ 179–186
Մխիթարեանները 179–181
Սողմէ Տուտուն 181–183
Աւազ Ուրբաթ Ս· Ղազարու վանքին մէջ 183–184
Հայր Արսէն Ղազիկեան 184–185
Հայր Եղուարդ Սիրունեան 185–186
ԺԱՄՈՒՆ ՋԱՆԳԱԿԸ 187–192
Ջանգակին լեզուն եւ կոչումը 187–190
Ժամկոչ Նիկողոս Աղբար եւ Ջանգակի դպահարութեան «Պատարագը» 190–192
«Ա.Ջ ԽԱԼՏԸՆ» 193–197
Ներսն ու դուրսը 193–194
Հակադրութիւն նկարագիրներու 195–197
ՏԻՐ ԿԱՐԱՊԵՏԸ 198–205
Պատկառելի Տիպ — Դանդաղութեան փիլիսոփայութիւնը 198–201
Կենդանի Տոմար 202–203
Պատարագի մէջ 203–205

ԿԱՊՈՑՏԸ 206–209
ԿԻՒՃԻԿ ՕՐՄԱՆԸ 210–217
Գիւղին քարտէսը 210–212
Ժողովրդական եւ Անժողովրդական «փարքեր» 212–214
Յակոբ Ազբար եւ Գիւղացիի խմաստութիւն 214–217
ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՂԲՕՐ ԱՇՄԱՆ 218–227
Գարեգին Ազբար 218–220
Գիսակ եւ իր Այլակերպութիւնը 221–224
Սիրոյ բանաստեղծութիւնը եւ Դրախտը 224–227
ԽՈՐՈՒՆԿ ՁՈՐԸ 228–234
Ճամբաներ եւ Արահետներ 228–231
Խորունկ Ձորին երգն ու փորձառութիւնը 231–234
ՍԸԼԻ ՄԻՆԱՍ ԱՂԱՆ 235–241
Ինքնայատուկ նկարագիր մը 235–240
Առաքեալ եւ Արուեստակ 240–241
ԿԱՂՆԻՆԵՐԸ 242–248
Ծառապաշտութիւն 242–244
Կաղնիք եւ մարդիկ 244–245
Յաւիտենական Տաճարը 245–246
Սըլի Մինաս իր վիհարանին մէջ 246–248
ՁԱԹ 249–256
Տօնկալի Ս. Սերգիսը եւ Լապերը 249–251
Տուտուն 251–254
Մատուռը 255–256
ԼԱՄԲԱՐԸ 257–262
Հինը նորին դէմ 257–260
Պապուս Տան մէջ Լամբարի լոյսով 261–262
ԱԾՈՒԽ 263–270
Մանդալը 263–265
Կաղնիք եւ Ածխագործ Գամուրճի Պեյրոս Ազբար 265–270

ԱՔԱՂԱՂԸ 271–278
Ճապ–Գորտերը 271–272
Սոխակները 272–273
Ձախալները 273–274
Գիւղին զարթնումը 274–278
ԳԻՒՂԻՆ ՐՕՄԱՆԸ 279–294
Վանէի եւ Մարգրիտի սէրը 279–290
Կեանքն ու Մահը 291–294
ԹՈՒԱՏԱՆՆԵՐ 295–300
Թթենին 295–296
Գարուն 296–298
Սիրոյ ժամադրավայր 298–300
ԴԵՂՆԱԾ ԹՈՒՂԹԵՐ — Ա. 301–308
Սարգիս Էֆէնտի Գասապեան — Եզական Տիպ 301–302
Նամակ մը 303–304
Երկոտասնաբանեայ մը 305–308
ԴԵՂՆԱԾ ԹՈՒՂԹԵՐ — Բ. 309–318
Արմենակ Էֆէնտի — Մեծ նկարագիրը 309–312
Վկայաբանութիւնք 312–316
Վարպանանց Դասը 316–318
ՅԱՊՐԻՔԱՆ 319–333
Սիրոյ նախընտրանք 319–324
Հանդէս 324–325
Պաշտամունք 325–326
«Պարոն Յովակիմ» 326–329
Մատթէոսի Քիչատակը 330–331
Շուչան Տուտուն եւ Բազնիքը 331–333
ՄԱՆԱՐԱՆԸ 334–344
Տնտեսական հարց եւ պիւղացին 334–336
Խոզակ եւ Որդ 337–339
Պէքճի կարապետ 339–341
Երգ ու Մխիթիւն 342–344
ԽՈՋԱԿ 345–353
Պարտիզակի Պօղոսան 345–349
Որդերու ճակատագրականութիւնը 349–351

Շողեփուռ 351–352
Մէչէնեբու հրկիզում 352–353
ԳԻՒՂԻՆ ԵՐԳՈՂ ՀՈԳԻՆ 354–363
Լացուկոծ 354–356
Սիրահարներու երգը 357
Մանկանց երգն ու Օրօրը 357–359
Լեռանց երգը 359–360
Խաթըճճներու երգը 360–361
Խաթըճճի խաչէր 361–363
ԳԻՒՂԻՆ ՀԱՒԱՏՔՆ ՈՒ ԿՐՕՆՔԸ 364–372
Գիւղական Աստուածապաշտութիւն 364–366
Եկեղեցիները 366–367
Հարէլեան «էֆէնտիմն» եւ «վարդապետը» 367–370
Պատուէլի Յարութիւն 370–372
ՓՕՍԹԱՃԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՂԲԱՐ 373–379
ՍՏԵՓԱՆ ԷՖԷՆՏԻՆ 380–384
ԳԻՒՂԻՆ ՔԱՋԵՐԸ — ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԱԳՕ 385–389
ԱՆՓԱՒՈՒՆԱԿ ՓԱՌՆԱԿ 390–395
Դիւցազնեբպական 390–391
Փառք եւ Անկում 391–393
Աւետիս եւ Սարպիս 393–395
ԳԻՒՂԻՆ ԵՐՋԱՆԻԿՆԵՐԸ 396–400
ԳԻՒՂԻՆ ԿՆԻԿՄԱՐԴԻԿԸ 401–408
Դրախտաչէն Եւան 401–405
Մայրութիւն 405–406
Սանտուտիւթիւն 406–408
ՀՈՂԸ 409–419
Նախնականութիւն եւ Աբղխակա-նութիւն 409–413
Հողի սէրը 413–416
Զաբաճի Մակար Ապրար 416–419
ՄԷՇԷՒՆ ԾԱՌԸ 420–432
Հանգրուան 420–421
Նշան Ապրօր կառքն ու Ջիանր 421–424
Ծառի կենսապրութիւն 424–425

Սիրահարներու հովանի 425–426
Պէքճի Սրապիոն 427–428
Գողութիւն եւ Անմեղութիւն 429–430
Դուռը Գիւղին եւ Աչխարհին 431–432
ՕԽԼԱՄՈՒՐԻ ԾԱՌԸ 433–445
Սկիզբն փոքձութեան 433–434
Բառապիտական 434–435
Դէզ եւ դեղաբան 435–437
Թէքիրտաղցի Պօղոս եւ Ասպատակութիւն 437–442
Կանացի Որոտումնք 442–444
Խեղճ եւ Անմեղութիւն 444–445
ԻՓԻՒ ՇԱՊԻԿ 446–452
Նեբսէն Հարուստ 446–450
Մամա 450–451
Ադաւնին 451–452
ԱՂԱՆԴԱՒՈՐՆԵՐ 453–461
Կրօնական Աբթնամտութիւն թէ Մխամտութիւն 453–455
Շարաթապահ Առաքեալը եւ իր Համայնապետութիւնը 455–456
Զաւեշտ 456–461
ՄԻՏՔԻՐԸ ԵՒ ԱԽԵՏ ՎԱՆԷՆ 462–467
ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ 468–476
Տարիքի հարց 468–470
կապանք 470–471
Մայրութիւն 471–474
Մեծ Հայրիկիս հետ 475–476
ՎԱՅՐԻ ԾԱՂԻԿ 477–482
Զօրերու եւ հովիտներու պատգամաւորները եւ ծաղիկներու խաղը 483–492
ՓՈՂՈՑԸ 483–484
Տնտեսութիւն 484–485
Պողոտայի Օրէնք 485–486
Գրաւ 487–488
Լրաքաղ

Գիշերը եւ Մանկական Աբկա-
ծախնդրութիւն 489–490
Շեմը 490–491
Խաթըճինեաու Անոյքը 491–492
ՍԵՂԱՆ 493–499
Ճաշակարգ 493–494
Խաչմաման 494–496
Հոգիի Զուարթութիւն 497–499
ԱՂՔԱՏՈՒԹԻՒՆ 500–508
Դրամի Արժէք 500–502
Մածունճի Գոլովա Ակօ 503–508
ՍՈՒՆ 509–517
Ընկերաբանական 509–512
Սոխի Հարսուութիւն եւ վայելք 512–515
Մնունդ եւ Դեղ 515–516
Մըկըր Ագրար 516–517
ՊԱՏՏ ՈՒ ՁԻ 518–531
Զխաբանական 518–523
Նալճի Պեհոն 523–529
Օճախը 529–530
Գործը 530
Նուագը եւ Մարդը 531
ՊՕՂՈՍ ԱՂԲԱՐԻՆ ԼՇԸ 532–544
Բաղդատական նկարագիրներ 532–534
Բողոք Լչու դէմ 534–536
Փաստարկական եւ Բարոյչական
եւ Աստքելական Շրջայե-
ղութիւն 536–543
Հերոսային վախճան 543–544
ԴՊՐՈՑԸ 545–710
Ա. Ցատկանիչներ — Թուչակ — Ճաչեր
— Ցուրտ եւ Ձմեռ եւ Վառարա-
նապետ Ցուվհաննէս — Ննջարան եւ
Զաւեչտ 545–555
Բ. Լամպաճի Վանէս Ագրար 556–560
Գ. Զանգակը եւ Զանգակահար Ջենոր 561–566

Դ. Ագատաչունչ Հայութիւն եւ Հա-
յկերէն 567–571
Ե. Անապակ Ցեղափոխականութիւն 572–575
Զ. Ցեղափոխական Տիպարներ —
Երուանդ 576–578
Է. Ցեղափոխական Տիպարներ —
Արտաշէս եւ Բանտ 579–590
Ը. Ցեղափոխական Տիպարներ —
Վաղարշակ 591–604
Թ. Խոսոզ Կապէն 605–610
Ժ. Երաժշտութիւն — «Պարոն Ցակո-
բոս» եւ Նուագախումբ — Հանճ
Տիգրան 611–615
ԺԱ. Կէօղիւպէօյլիքեան Հրանդ 616–630
ԺԲ. Մոյլերը 631–636
ԺԳ. Դղումին փառքը 637–641
ԺԴ. Անճրեւ եւ Վիպասան Արամ 642–648
ԺԵ. Կիրակին – Որկրամոլները – Պաշ-
տամունք – Բարոգիչները – Պատյա-
նները 649–654
ԺԶ. Տարեմիջի Արձակուրդները —
Համբակ խոհարարի մը արկած-
ները եւ ձերմակ միս 655–663
ԺԷ. Սէրտոզութեան պահ ու Սրահ —
Պարոն Ցովակիմ — Թափօր —
Գնացուկ «Շիշկօն» 664–670
ԺԸ. Արհեստներ — Զափաճիութիւն —
Անուսոյց ճարտարապետները —
Հնակարկատութիւն եւ Կապէ —
Կազմարարութիւն 671–678
ԺԹ. Բնական Գիտութիւնք — Մր.
Բոպըրթ — Գանատացի «Հայ» —
Տաք Սիրտ 679–685

Ի. Հիւանդութիւններ եւ Դեղեր — Տոքթոր Յովսէփ — Բժիշկը եւ Ուսուցիչը 686–691

ԻԱ. Մխալեան Էֆէնտին — Գիւղի Ջաւակ — Ուսուցիչը — Ակամայ վտարանդին 692–698

ԻԲ. Դրախտ — Գարուն 699–703

ԻԳ. Սրտին Դրախտը — Յովհաննէս եւ Սիրվարդ 704–710

Imp. A. DER AGOPIAN
17, Rue Damesme - Paris

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀԱՍՌ-Արм.ССР
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
им. А. Мясникяна

